TIJDSCHRIFT VOOR NEDERLANDSCH INDIË.

I.

TIJDSCHRIFT

VOOR

NEDERLANDSCH INDIË

VAN Dr. W. R. BARON VAN HOËVELL,

VOORTGEZET ONDER REDACTIE VAN

I. D. FRANSEN VAN DE PUTTE, Mr. C. VAN HEUKELOM, Mr. L. E. LENTING,
Mr. C. J. F. MIRANDOLLE, HENDRIK MULLER Szn. en Prof. P. J. VETH,

EN MET MEDEWERKING VAN

Een aantal andere Staatslieden en Geletterden.

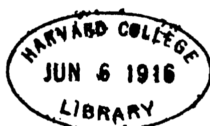
DERDE SERIE.

3de Jaargang.

EERSTE DEEL.

TE ZALT-BOMMEL BIJ JOH. NOMAN EN ZOON
1869.

HARVARD COLLEGE
JUN 6 1916
LIBRARY
Wales fund

INHOUD.

Eerste Aflevering.

Bladz.

Tweede Aflevering.

Derde Aflevering.

Vierde Aflevering.

Vijfde Aflevering.

Zesde Aflevering.

HET INLANDSCH ONDERWIJS OP JAVA VOLGENS HET VERSLAG OVER 1865.

De verslagen van het inlandsch onderwijs in Nederlandsch Indië, volgens de gewestelijke verslagen opgemaakt, en uitgebracht door den inspecteur van dat onderwijs, den heer Mr. J. A. van der Chijs, zijn over het algemeen weinig bekend. De Tweede Kamer der Staten-Generaal ontvangt jaarlijks een afdruk van dat verslag, doch dat werkt de publiciteit slechts weinig in de hand, daar het de gewoonte is dat verslag in de boekerij der Kamer te plaatsen, en het niet, zooals vele andere regeerings-verslagen, aan eene commissie wordt verzonden om er rapport over uit te brengen.

Het laatste verslag is dat over 1865, en het komt ons wenschelijk voor in dit tijdschrift door een kort uittreksel, vergezeld van eenige opmerkingen over den inhoud, de aandacht er op te vestigen. Voor de lezers in Indië zal dit, wel is waar, weinig aantrekkelijks hebben, doch vermoedelijk zal in Nederland menigeen in dit opstel het een en ander aantreffen dat hem minder bekend was. In allen gevalle vestigen wij daardoor op nieuw de aandacht van het belangstellend publiek op een onderwerp dat zeker meer en meer aan de orde komen en misschien éénmaal eene question brûlante worden zal, en dat, naar het ons toeschijnt, op meer belangstelling recht heeft dan waarin het zich tot dusverre mag verheugen.

Voordat wij echter tot het verslag zelf overgaan, vergunne men ons een paar woorden over het onderwerp in het algemeen.

Noch de voormalige O. I. Compagnie, noch het Engelseh tusschenbestuur, noch het direct Nederlandsch gezag in Indië vóór 1849 schijnt gelden voor het onderwijs aan de inlanders beschikbaar gesteld te hebben. Wij hebben althans daarvan geen spoor kunnen ontdekken en toch komt het ons schier onbegrijpelijk voor. Daendels liet, wel is waar, scholen oprichten, maar op kosten van en door de regenten, waardoor het ge-

halte dier scholen en hare populariteit onder de inlanders ons al dadelijk zeer verdacht voorkomen.

In de zitting der Tweede Kamer van 17 Dec. 1864 wezen wij op den gang van de bepalingen over het onderwijs in de verschillende regeeringsreglementen. De zaak wordt aan de zorg der besturen aanbevolen; doch materiëele middelen zagen wij vóór 1849 nimmer aanwenden.

De oorzaak daarvan is wellicht gelegen eensdeels in gebrek aan belangstelling, en anderdeels in de vrees dat de onvermijdelijke uitgaven, waartoe elk onderwijs moet leiden, eenige penningen zouden ontrooven aan het naar batige saldo's hakende Moederland; en, om minder baatzuchtige drijfveeren te zoeken, misschien heeft ook het gevoelen, 't welk nog heden voorstanders vindt, dat de Javaan voor onderwijs, voor algemeene wetenschappelijke ontwikkeling onvatbaar is, daartoe het zijne bijgebracht.

Wij zeiden dat dit gevoelen ook thans nog voorstanders telt, en het komt ons uit dien hoofde wenschelijk voor, het oordeel van sommige Indische specialiteiten over dit punt nogmaals af te schrijven. Echter is zoo in als buiten de Tweede Kamer deze zaak zoo dikwerf ter sprake gebracht en, naar onze meest innige overtuiging, zoo zegevierend voor den goeden Javaan bepleit, dat ten dezen enkele citaten ons voldoende voorkomen.

Dr. P. Bleeker schrijft op 2 Maart 1865 aan het Indisch Genootschap: »Ik aarzel niet den aanleg voor verstandelijke en wetenschappelijke »ontwikkeling der verschillende volken van ons Indië uitmuntend te »noemen. De ruime ondervinding reeds opgedaan in verschillende rich»tingen van menschelijke kennis, heeft dien uitmuntenden aanleg boven »allen twijfel verheven, en persoonlijk heb ik het voorrecht gehad mij »daarvan te overtuigen gedurende de reeks van jaren dat ik inlanders »van de meest verschillende deelen van Indië in verschillende weten»schappen heb onderwezen."

Op dit gevoelen stellen wij hoogen prijs, vooreerst omdat de schrijver ons bekend is als een gemoedelijk, volkomen waarheidslievend en hoogst kundig man, en ten tweede, omdat het hier geen gevoelen geldt dat alleen steunt op hetgeen gelezen of gehoord is, maar op ondervinding. Als men zelf onderwijs geeft, zal men toch wel beter over aanleg en vatbaarheid der leerlingen kunnen oordeelen, dan wanneer men alleen moet afgaan op hetgeen men bij een bezoek in de scholen hoort of daarvan leest.

Zie hier de getuigenis van een ander, van den geachten oud-resident de Serière, die ons, helaas! door den dood is ontvallen.

»Niettemin heeft de inlander een eigenaardigen aanleg voor onderwijs. »Ik zou daarvan vele voorbeelden kunnen noemen. Dikwijls heb ik in»landers ontmoet die het onder anderen in het schrijven en rekenen »zeer ver brachten. De regenten van Toeban, Bodjonegoro, Rembang,

»Krawang en vele anderen, zelfs de districtshoofden, schreven zoo vlug »en mooi, dat men hun schrift in lijstjes zou zetten. Ik geloof dus, »dat zoo de inlanders geregeld en oordeelkundig onderwijs kregen, men »niet langer in twijfel zou verkeeren omtrent hunne groote vatbaarheid."

Nog steeds herdenken wij met groot genoegen de geheele discussie over het onderwijs aan inlanders op den avond van 3 Maart 1865 in het Indisch Genootschap gevoerd, en hoewel wij gaarne zoo aan den Heer S. E. Harthoorn als aan vele anderen toegeven, dat de geschiktheid voor machinaal werk veel grooter is dan voor intellectueele ontwikkeling, zoo moet men toch opmerken dat, waar de ééne in zoo sterke mate wordt waargenomen, al dadelijk groot vermoeden ontstaat dat de andere ook niet ganschelijk afwezig is, en dan ook met Harthoorn vragen: »Geen over»planten van onze scholen naar Indië, maar scheppen van onderwijs in »inlandschen geest."

Zoo de Regeering daartoe wil medewerken, en onder het tegenwoordig ministerie mogen wij daaraan niet twijfelen, dan hopen en vertrouwen wij dat het inlandsch onderwijs weldra de schoonste vruchten zal dragen.

Onder dankbare erkenning van al hetgeen vooral sedert 1861 voor het onderwijs aan inlanders is gedaan, moeten wij ons toch hoogst onvoldaan verklaren. Wat beteekent eene uitgave van *f* 63,180 voor tractementen aan onderwijzers onder eene inlandsche bevolking die alleen op Java meer dan 13 millioenen telt? Acht-en-tachtig onderwijzers en zeventig kweekelingen, en later zullen wij zien van welk gehalte, wat beteekent dat voor zoo groot eene volksmassa? Als men klaagt over de weinige ontwikkeling van den Javaan, dan kan de vraag niet uitblijven: aan wien de schuld? Geen volk in het Oosten, zoomin als in het Westen, ontwikkelt zich van zelf. Maar in den tegenwoordigen stand van zaken moet het Westen, dat zoo ver is vooruit gestreefd, in het Oosten daartoe den stoot geven en de middelen verschaffen. Tot onze schande moeten wij echter erkennen, dat Nederland in zijne taak ten dezen zeer ten achteren is gebleven. Moge de Gouverneur-Generaal Mijer het niet laten bij de betuiging die hij den 19den Dec. 1864 in de Tweede Kamer aflegde, maar krachtig de handen aan het werk slaan, en, gesteund door een verlicht en waarlijk liberaal ministerie, in dit opzicht gezegende sporen van zijn bestuur achterlaten!

Zeer juist was de aanhef van de redevoering, op 9 Nov. 1868 door den heer Moens in de Tweede Kamer uitgesproken. Hij zeide:

»Ik heb gehoord dat het plan bestaat om in het volgende jaar te »Batavia feestelijk te herdenken de stichting dier stad vóór 250 jaar, »en dan tegelijk een standbeeld op te richten voor Koen. Als dat stand»beeld onthuld wordt, of als er maar de eerste steen voor wordt ge»legd, zal er hoogstwaarschijnlijk eene redevoerieg worden uitgesproken,

»gelijk dat gebruikelijk is. Maar dan zou het mij niet verwonderen als »hij, die geroepen wordt die rede te houden — 't geen wel geschieden »zal te midden van een groot aantal inlanders — zich wel eenigszins »bezwaard zal gevoelen wanneer hij komt aan de quaestie, die toch bij »zulk eene gelegenheid dient besproken te worden, de quaestie van de »groote zegeningen die door onze heerschappij over Indië gedurende die »250 jaren zijn geschonken. In ieder geval acht ik het zeker dat het »hem moeilijk vallen zal om een antwoord te geven waarmede hij zelf »vrede kan hebben, op de vraag: wat is er door die Hollandsche »voogden gedaan om de intellectueele ontwikkeling van die Indische pupillen »te bevorderen? Hij zou dan ook misschien kunnen zeggen, maar het »wellicht minder gepast achten: hier te Batavia richten wij nu een »standbeeld op voor Koen, maar hier te Batavia is nog geene school »voor de inlanders, die er in grooten getale wonen, door de zorgen van »het Moederland gesticht."

Een amendement van denzelfden afgevaardigde, strekkende tot het uittrekken van gelden tot vermeerdering van de kweekscholen voor inlandsche onderwijzers, werd in diezelfde zitting wel is waar verworpen, doch de betuiging van den Minister van zijne warme belangstelling in het inlandsch onderwijs en de omstandigheid dat eene nieuwe regeling van deze zaak weldra zal worden afgekondigd, was voornamelijk hiervan oorzaak.

Wij vertrouwen dan ook dat het onderwijs voor inlanders eene nieuwe phase ingaat en dat het krachtig handelen van den Inspecteur Mr. v. d. Chijs daartoe veel zal bijdragen. De toestand door den grijzen de Serière geschetst, toen hij de onderstaande woorden sprak, zal dan weldra tot de geschiedenis behooren. »De ondervinding, die ik gedurende 30 jaar in »Indië heb opgedaan, alwaar ik door velerlei betrekkingen in aanraking »met den inlander kwam, heeft mij eenigermate de gelegenheid gegeven »om over zijne vatbaarheid en zijn aanleg te oordeelen . . . . . .

. . . .

»Ik kan daarom niet gelooven dat het onderwijs, oordeelkundig geleid, »den inlander niet brengen zou tot beschaving en ontwikkeling. Wat »is tot nu toe gedaan voor de verstandelijke ontwikkeling van den Javaan? »Hoegenaamd niets. Men heeft den inlander slechts gebruikt als een »instrument tot productie. En zoo men al gedacht heeft aan zijne vorming, »dan was het slechts om hem eenigszins geschikt te maken ten einde »voor geringe belooning op de bureaux van hem partij te trekken. Een »droevig egoïsme is het hoofddenkbeeld geweest dat ons op den inlander »heeft doen inwerken, en na meer dan twee eeuwen bestaat er nog »geen enkel bewijs, dat wij het besef hebben ook daar geroepen te zijn »om licht, kennis en gevoel van plicht te doen heerschen."

Niet alleen in Nederland verheffen zich steeds meer en meer zoodanige

stemmen, maar ook in Indië zelf. Schier elke mail levert hiervan het bewijs, en zoo de Indische pers bedaard en kalm, telkens als het pas geeft, op het onderwijs aan inlanders te geven aandringt en nuttige wenken daarvoor geeft, vervult zij zeker een schoonen plicht. In de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 9 Augustus 1868 vinden wij uit den Java-Bode een feit overgenomen dat wij gaarne hieronder mededeelen, ontdaan van hetgeen niet ter zake dienende is.

»Intusschen hebben hier en daar eenige hoofden van plaatselijk bestuur »zich de zaak in meerdere of mindere mate aangetrokken, en door op»richting van hulpscholen uit plaatselijke bijdragen of nog aanwezige »schoolfondsen eenigszins althans, en zooveel de onbeduidende middelen »het toelieten, getracht in de behoefte aan onderwijs te voorzien. Zoo »vernamen wij toevallig onlangs, dat door eene oprichting van twee »dergelijke hulpscholen (districts-scholen?) in het regentschap Temanggoeng, »waar zich slechts ééne school ter hoofdplaats bevond, het aantal leer»lingen in 8 dagen tijds van 45 tot 102 geklommen was. Wel een »bewijs, dat er eene dringende behoefte aan uitbreiding der gelegen»heid tot onderwijs bestaat. En hoe zou dit ook anders, wannner men »nagaat, dat het gebied der onderwerpelijke regentschaps-school onge»veer 20 palen in omtrek bedraagt? Dergelijke toestand toch, die het »tegendeel van exceptionneel is, komt ongeveer op hetzelfde neêr als »dat iemand uit de omstreken van Rotterdam verplicht was, zijne kin»deren voor het genot van lager onderwijs dagelijks met de meid naar »Leiden te zenden!"

Op de gronden hierboven ontwikkeld, rust dus onze innige overtuiging dat de Javaan vatbaarheid voor en lust in onderwijs in genoegzame mate bezit. De inlandsche Priesters of Hadji's geven daarbij aan de kinderen reeds op zeer jeugdigen leeftijd onderwijs in den godsdienst, en naar het gevoelen van velen die ik over dit onderwerp om inlichtingen vroeg, schijnen deze priesters het degelijker onderwijs van staatswege gegeven tegen te werken, uit vrees dat het ons voornamelijk te doen is om den Christelijken godsdienst in te voeren en propaganda te maken.

Niet genoeg kan, naar ons inzien, hiertegen gewaakt worden. Het bestuur in Indië trachte vooral op de kweekscholen onderwijzers te plaatsen die diep doordrongen zijn van het belang om den Javaan geheel vrij te laten in zijne godsdienstige gevoelens. Het Christendom moet en zal van zelf zich een weg banen; zijne verbreiding zal het gevolg van het onderwijs wezen, al stelt men het zich niet ten doel. In het verslag dat ons gaat bezig houden, wordt niet van de priesterscholen gesproken; alleen vinden wij hier en daar opgemerkt dat de kinderen die onze scholen bezoeken, veelal het onderwijs op die priesterscholen genoten hebben. Zoo ooit dan schijnt het ons op dit punt noodzakelijk dat aan de adat worde

toegegeven. Men late de Hadji's met rust en overtuige hen zooveel mogelijk dat het ons alleen om intellectueele vorming, niet om verandering in godsdienstige overtuiging te doen is.

Wij weten niet wat de nieuwe regeling, waarvan de Minister de Waal sprak, inhoudt; maar mogen onze verwachting toch niet verzwijgen, dat het ambt van inlandsch onderwijzer daarin naar waarde zal geschat worden. Werkende op het eergevoel van den onderwijzer door hem pajong, rang en titel te verleenen, zal men dezen zoo hoogst nuttigen stand opheffen, en zeker velen opwekken zich als kweekeling aan te melden op de kweekscholen, waar zij dien tact en die betere methode van onderwijs zouden kunnen leeren, over welker gemis de Inspecteur op bl. 42 van het Verslag zoozeer klaagt.

Doch wij zouden ons bestek te buiten gaan door hier aan nog meer opmerkingen en wenschen plaats te geven. Wij gaan dus over tot het Verslag zelf en zullen ons thans alleen tot Java en Madura bepalen, om wellicht later om de beschikking over eenige weinige bladzijden van dit tijdschrift ten behoeve van het onderwijs in de Buitenbezittingen te verzoeken.

Allereerst houdt het Verslag de statistieke opgaven omtrent het inlandsch onderwijs in; daarna geeft het ons een overzicht van de algemeene bepalingen omtrent het Inlandsch onderwijs in 1868 verordend; spreekt vervolgens opzettelijk over de kweekscholen, en behandelt ten slotte de volksscholen, zoo regentschaps- als districts-scholen, ieder afzonderlijk. De algemeene bepalingen deelen wij het eerst mede en volgen dan het Verslag op den voet. —

Als reden voor het gering getal algemeene bepalingen welke in 1865 verordend werden, wordt opgegeven dat de Inspecteur eerst in dat jaar zijne eerste inspectiereis over het eiland had volbracht. Des Inspecteurs voorstellen werden nog wel voor het einde des jaars gedaan, doch de Regeering ontving die te laat om er nog beschikkingen op te kunnen nemen.

Als hoogstbelangrijk moeten wij echter het besluit van 6 Aug. 1865, No. 22, vermelden, houdende bepaling dat, als regel, tot het aanleeren der Nederlandsche taal op alle kweekscholen voor inlandsche onderwijzers in Ned. Indië gelegenheid moet gegeven worden.

Van minder belang komt ons het besluit van 17 Sept. 1865, No. 11, voor, waarbij het onderwijs gegeven aan Christen-inlanders verklaard wordt te behooren tot den werkkring van den Inspecteur voor het inlandsch onderwijs, terwijl het toezicht daarop tot dien tijd werd gehouden door dezelfde hoofdcommissie, waaraan ook de zorg voor het onderwijs aan Europeanen in Indië was toevertrouwd.

Verder verzocht de Inspecteur dat de acten van aanstelling van inlandsche onderwijzers vrij mochten gesteld worden van het recht op het zegel; doch hij ontving daarop tot het einde des jaars geen antwoord,

terwijl eindelijk mede zonder beschikking bleef het volgende voorstel van den Inspecteur:

»*a*. Alle kosten van het inlandsch onderwijs op Java en Madura komen ten laste van den lande, voor zooveel de arbeid voor de oprichting, de herstelling en verbetering der schoollocalen niet zonder bezwaar kosteloos kan gevorderd worden van de heeredienstplichtige bovolking.

»*b*. De schoolgelden worden in 's lands kas gestort, waarin, zoodra mogelijk, worden overgebracht de saldo's, die tot dusver, ingevolge het besluit van 31 Maart 1860, N°. 85, buiten 's lands kas beheerd zijn."

In het jaar 1865 is dus de oogst van besluiten en bepalingen over ons onderwerp in Indië al zeer gering geweest. Wij weten echter dat er later meer is gedaan en hopen weldra bekend gemaakt te worden met de regeling, onlangs door den Minister van Koloniën toegezegd. Om die reden meenen wij ons van nadere beschouwing der in 1865 genomen en voorgestelde maatregelen te moeten onthouden, even als van het uitspreken van den wensch, dat het bestuur in volgende jaren meer activiteit ten dezen zal aan den lag leggen.

Te meer is die onthouding noodzakelijk, daar het gedrukte verslag eigenlijk slechts een fragment is uit het geheele rapport van den Inspecteur. Wij leeren namelijk uit eene noot, dat alleen het eerste gedeelte van het rapport, handelende over den toestand van het inlandsch onderwijs, in druk wordt medegedeeld. De Inspecteur gaf in zijn rapport in eene 2e rubriek de middelen tot verbetering van het inlandsch onderwijs op Java aan; in eene 3e rubriek beantwoordde hij verschillende hem in zijne instructie ter onderzoeking opgegeven punten, terwijl eene 4e rubriek eenige voorstellen schijnt te hebben ingehouden. Het doet ons leed van een verslag dat zoo belangrijk schijnt te zijn, slechts de 1e rubriek te kennen. Wij geven gaarne toe dat de 3e en 4e rubriek minder voor openbaarmaking vatbaar schijnen; maar waarom de mededeeling van het tweede onderdeel aan het publiek wordt onthouden, is ons niet recht duidelijk. Moge de liberale regeering, waarin wij ons thans verheugen, ons in een volgend jaar het rapport van den Inspecteur meer volledig mededeelen. Aan de zaak van het onderwijs zoude zij een goeden dienst te meer bewijzen; want op de kennis van de middelen die de Inspecteur tot verbetering noodig acht, moet elk wien deze zaak ter harte gaat, den hoogsten prijs stellen.

De Inspecteur vangt zijn verslag aan met een beknopt historisch-statistisch overzicht van de wording en ontwikkeling van het onderwijs tot op 1865, waaruit wij de volgende bijzonderheden opnemen.

Zoo als wij reeds hierboven opmerkten werd eerst in 1849 eene jaarlijksche som, aanvankelijk *f* 25,000, voor het inlandsch onderwijs beschikbaar

gesteld, terwijl in Augustus 1851 besloten werd tot de oprichting van eene kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Soerakarta en in hetzelfde jaar de eerste bezending van inlandsche schoolboeken uit Nederland aankwam. Langzaam verrezen er alsnu op Java enkele regentschaps-scholen, als:

in	1849	1
»	1850	2
»	1851	2
»	1852	15
»	1853	2
»	1854	5
»	1855	3
»	1856	5
»	1857	1
»	1859	2
»	1860	4
»	1861	1
»	1862	3
»	1863	5
»	1864	5
»	1865	2

zoodat thans op Java in werking zijn 58 regentschaps-scholen. Sedert 1857 werden bovendien in Pasoeroean ruim 40 districts-scholen opgericht en sedert 1864 een 7tal dergelijke in Krawang en Cheribon. In 1865 kwamen hierbij een niet opgegeven aantal in Banjoemas, 12 in Pekalongan, en in Soerabaja een aantal van niet minder dan 117, doch deze laatsten werden, volgens het Verslag van het beheer en den staat van Ned. Ind. over 1865, met 1 Jan. 1867 allen weder ingetrokken.

Om welke redenen deze intrekking plaats had, weten wij niet, maar het komt ons voor een hoogst bedroevend feit te zijn. Honderd en zeventien scholen werden na een bestaan van nog geen twee jaren met één slag vernietigd. Ons dunkt dat het publiek recht had, bij de mededeeling van het feit, ook de redenen te vernemen die er toe geleid hebben. Wellicht bedroeven wij er ons ten onrechte over, doch waarom eene zoo opmerkelijke gebeurtenis niet breeder toegelicht?

De Inspecteur deelt verder mede, dat er wel meer regentschapsscholen zouden worden opgericht, zoo de Solosche kweekschool slechts meer geschikte onderwijzers opleverde. Reeds in 1861 werd besloten ook in de Soenda-landen eene kweekschool op te richten, die echter eerst in Mei 1866 werd geopend. (1)

(1) Zie *Verslag van de plechtige opening van de kweekschool voor inlandsche onderwijzers te Bandong.* Batavia, 1867.

De pogingen om goede Javaansche schoolboeken te bekomen, waren steeds vergeefsch, totdat de Regeering in 1855 eene premie op het vervaardigen van zoodanige boeken uitloofde. In 1857 paste zij dat systeem op Maleische en in 1861 op Soendasche boeken toe. Dit middel schijnt geholpen te hebben; want de Inspecteur verklaart dat sedert dien tijd een aantal boekjes in die talen ten behoeve van den inlander door de Regeering zijn uitgegeven. In 1864 loofde de Regeering mede premiën uit voor boeken geschikt om den inlander de Hollandsche taal te leeren. De verkoop der schoolboekjes is eerst in de laatste helft van 1863 aanzienlijk geworden, toen zij over geheel Java bij alle zoutverkoop-pakhuismeesters, koffie-pakhuismeesters en inlandsche onderwijzers verkrijgbaar zijn gesteld.

Aanvankelijk waren de regentschaps-scholen alleen bestemd tot de opleiding van inlandsche ambtenaren, doch thans kan ieder inlander deze scholen bezoeken. De lokalen voor deze scholen werden óf door de Regenten aangewezen, òf in passerloodsen of pakhuizen geplaatst, totdat de Regeering in 1857 bepaalde, dat zij de kosten van de schoolgebouwen zoude dragen. In 1558 kwam de Regeering echter gedeeltelijk op dit besluit terug en verbond zij aan de oprichting eenige bepalingen; doch reeds in 1864 werden, gelukkig! wat de regentschaps-schoolgebouwen aangaat, de bepalingen van 1857 op nieuw in werking gebracht.

In 1858 verscheen het bekende besluit waarbij aan de inlandsche onderwijzers een tractement van *f* 30 tot *f* 50 's maands werd toegelegd, terwijl in 1861 de regeling van hun rang, titel en staatsie geschiedde. Daar zij echter voor geene andere betrekking in aanmerking mogen gebracht worden, bepaalde de Regeering in 1863, om hun ijver gaande te houden, dat zij na gebleken verdiensten een pajong en gevolg konden erlangen, voor een hoogeren rang dan dien van Mantri voorgeschreven, terwijl eindelijk in 1864 de vergoeding hunner reiskosten werd geregeld. In 1857 is een tarief voor schoolgelden vastgesteld, dat echter in 1864 eenige wijzige onderging. De te innen schoolgelden werden buiten 's lands kas gehouden en aan de algemeene rekenkamer verantwoord. Zij werden door de ambtenaren belast met het toezicht op de scholen ten nutte van het onderwijs aangewend. Van 1850 af werd dat toezicht uitgeoefend door de Residenten, totdat in Juli 1864 de verslaggever, Mr. J. A. v. d. Chijs, tot inspecteur werd aangesteld.

Na mededeeling dezer zeer verkorte historische schets zullen wij thans nagaan wat het openbaar gemaakt gedeelte van het rapport ons van het onderwijs zelf mededeelt.

a. Lezen.

De inlander leest op twee manieren:

1°. op de onze, hoewel hij van voordracht zelden begrip schijnt te hebben en

2°. op eene zingende wijze (*nĕmbong, mâtjâ*) (1).

De eerste manier van lezen volgt hij alleen wanneer de tweede onmogelijk is. Hij gaat plat op zijn buik op den grond liggen en zingt of neuriet dan meer of min luid wat hij in zijn boek vindt. Anders dan overluid lezen kent de inlander niet. De tweede manier past hij toe als het te lezene overeenstemt met de 20 of 30 vaste melodiën die de inlander altijd zingt en buiten welke hij geene andere kent. Brieven, rapporten enz. leest de inlander altijd op de eerste wijze, hoewel aan de Javaansche hoven uit liefde voor de 2e manier (nĕmbong) ook rapporten in versmaat zijn gebracht.

Op de inlandsche scholen leerde men in den beginne alleen de eerste manier van lezen en dit maakte de scholen hoogst impopulair. De Inspecteur bericht dat hij het nĕmbong toeliet, niet om het nĕmbong zelf, maar als middel om den inlander aan het gewone lezen te krijgen. Door het nĕmbong allengs te verbeteren hoopt hij tevens tot de ontwikkeling der inlandsche muziek bij te dragen. Onder het gewone lezen op de scholen, zegt hij, bleven de hoofden steeds koel; doch nauwelijk had hij verlof gegeven tot nĕmbong, of het gebeurde vaak dat de Regent mede naar een boek greep en zijne stem aan die der leerlingen paarde. Des Inspecteurs denkbeelden over deze zaak worden overal en altijd door de inlandsche hoofden gedeeld, en hij ziet in het nĕmbong geen overwegend bezwaar, vermits de aanstaande onderwijzers aan de kweekschool te Soerakarta ook daarin onderricht ontvangen. Het lezen op onze manier gaat op vele scholen met Javaansche of Soendasche karakters zeer wel; doch het Maleisch lezen met Romeinsche karakters gaat lang zoo goed niet. Het lezen van Javaansch met Romeinsche karakters schijnt nergens voor te komen. Het Soendaasch lezen met Soendasche karakters gaat beter dan met Romeinsche, terwijl het lezen van Maleisch met Arabische karakters betrekkelijk tot de zeldzaamheden behoort. Eenige verdere opmerkingen over het lezen willen wij in de woorden van den Inspecteur zelven mededeelen:

»Zeer algemeen is in de inlandsche scholen ook de fout van machinaal »te lezen, zonder te verstaan of te begrijpen wat men leest. Dit machi»nale lezen is een kanker van het inlandsch onderwijs, welke er niet »gemakkelijk uit verwijderd zal worden. Veel schuld van dit machinaal »lezen hebben de onderwijzers, die geen tact bezitten, te onverschillig of »zelven niet genoeg ontwikkeld zijn, om over eenig voorgelezen onderwerp »met den leerling te praten, dat onderwerp toe te lichten of naar aan»leiding daarvan allerlei vragen tot den leerling te richten.

---

1) Werkwoordvormen van *tĕmbong* en *watja*. P. J. V.

»Hoe weinig begrip sommige onderwijzers van onderwijs geven in het »lezen hadden, bleek mij uit de omstandigheid, dat zij alle leerlingen »hunner scholen, even als in de *langgars*, tegelijk overluid lieten lezen. »Deze is de echte inlandsche methode van onderwijs in het lezen van »godsdienstige geschriften, maar die methode is afschuwelijk; en hoe »gaarne ik ook de inlandsche school geënt wensch te zien op de inlandsche »gewoonten, deze gewoonte is te slecht, dan dat wij haar in de inland»sche school zouden dulden. Laten wij den inlander zijne goede, althans »onschadelijke gewoonten doen behouden, maar laten wij ook aan den »anderen kant hem, zoo spoedig mogelijk, van kwade en nadeelige ge»woonten trachten te bevrijden."

b. Schrijven.

Omtrent het schrijven vinden wij opgeteekend dat het eigenlijke Javaansche schrift eene modificatie is van het Sanskrietsche. Bij den aanvang van het onderwijs werd als regel aangenomen dat het Javaansch en Soendaasch met Javaansch en Soendaasch karakter en het Maleisch met Romeinsch moest geschreven worden. Het Javaansch schrift werd echter op velerlei wijze geschreven en het waren twee voorbeelden, vervaardigd door of onder toezicht van den hoogleeraar T. Roorda, die een weinig eenheid hebben te weeg gebracht. Deze voorbeelden zijn echter niet overal ingevoerd en werden niet altijd behoorlijk gebruikt; de Inspecteur vond ze slechts op zeer weinige scholen, daar ze versleten en niet op nieuw aangevraagd waren. De meeste onderwijzers lieten schrijven naar door hen zelven vervaardigde voorbeelden of naar de Javaansche boeken. Later heeft de Regeering fraaie en doelmatige Javaansche en Soendasche schrijfvoorbeelden, als ook Maleische met Romeinsche karakters gegraveerd, doen uitgeven. Schrijven is op de inlandsche school eene hoofdbezigheid der leerlingen, waaraan zij tal van uren wijden, meer dan aan eenig ander vak. De Maleische schrijfvoorbeelden met Latijnsch karakter, uitgegeven door den graveur Huart, zijn meer dan eenige andere verspreid; de Inspecteur zegt daaromtrent: »Die voorbeelden heb ik in tamelijk vele, maar lang niet in alle scholen »aangetroffen en nergens heb ik kunnen bespeuren dat zij behoorlijk »werden gebruikt. In enkele scholen kwamen zij eerst op mijne aan»vraag uit de kast van den onderwijzer te voorschijn. De meester die zelf »nimmer kunstmatig heeft leeren schrijven, weet niet hoe de verhoudingen »van ons schrift zijn en laat zijne leerlingen schrijven zooals zij zulks goed»vinden. Vandaar weder allerlei willekeur in het schrijven met Euro»peesche karakters, even als bij het Javaansche schrift. Bezit de leerling »een voorbeeld, hetgeen bij het schoonschrijven in de inlandsche scholen »volstrekt geen regel is, dan veroorlooft zich de leerling allerlei afwij»kingen van zijn voorbeeld. Nu eens maakt hij zijne letters grooter,

»dan weder kleiner dan die op het voorbeeld, nu eens eene *t* langer dan »eene *l*, dan weder korter. Aan de noodzakelijkheid om, wanneer een »leerling fouten maakt in zijn schrift, hem op die fouten opmerkzaam »te maken en ze in diens tegenwoordigheid te verbeteren, hieraan denkt »een inlandsche onderwijzer zelden of nooit. Evenmin schijnt hij te »begrijpen, dat men ook in de schrijfkunst van het gemakkelijke tot »het moeilijke moet opklimmen. Reeds op den eersten dag laat hij den »leerling het geheele alphabet, zoowel het Javaansche als het Maleische, »schrijven. Van voorbereidende oefeningen heeft hij, naar het schijnt, »nimmer gehoord."

Op drie scholen vond de Inspecteur Thieme's schoolschriften, die een zeer gunstigen invloed uitoefenden. Deze schriften zijn echter voor de scholen te duur, terwijl de inlander de daarin voorkomende Hollandsche voorbeelden niet begrijpt. De inlanders hebben veel moeite om te begrijpen, dat het afbreken van Maleische woorden in ons schrift niet kan plaats hebben zooals in het Javaansche schrift, waarin men aan het einde van een regel nagenoeg elk woord kan afbreken bij de letter die men wil. In verreweg de meeste scholen beginnen de jonge Javanen te schrijven op de lei, omdat papier te duur is. De Inspecteur heeft getracht deze manier te doen vervangen door het schrijven op een stuk van een niet al te vochtig pisangblad, met eene niet puntig gemaakte veêren pen. Hiermede hoopt hij het verkrijgen van een stijve hand te voorkomen, en hij merkt op dat het den eerstbeginnende tot eenen sterken prikkel en aanmoediging verstrekt om, bij genoegzame bedrevenheid op het pisangblad, bevorderd te worden tot het schrijven op papier. Het rapport klaagt er verder zeer over, dat de onderwijzers niet letten op de houding van het lichaam bij het schrijven, noch op de geschikte hoogte van de tafel voor den leerling, noch op de wijze waarop hij de pen in de hand houdt. Al deze détails schijnen de onderwijzers over het hoofd te zien of er geheel onverschillig voor te zijn. Bij deze leerstof hebben zij het dus evenmin als bij het lezen ver gebracht.

c. Rekenen.

Over het rekenen is het rapport korter dan over de beide eerste vakken en dat wel om reden hier van de historische wording en ontwikkeling veel minder te zeggen valt. Vroeger behielp de Javaan zich met munten, steentjes of koffieboonen om te rekenen en bracht het daarmede ver genoeg. Het rekenen schijnt ook nu nog op de inlandsche scholen zeer machinaal onderwezen te worden. Bij de geringste afwijking van den eenmaal geleerden vorm kunnen de leerlingen er volstrekt niet meer mede voort. De Inspecteur maakte b. v. op het bord opzettelijk fouten door de eenheden bij eene optellingsom niet onder elkander te schrijven, en zelden bleek het hem dat de leerlingen eene goede uit-

komst verkregen. Uit het hoofd konden zij langzaam wel tot eene goede uitkomst geraken, maar reden van de zaak te geven gelukte hun bijna nooit. Dit was ook het geval bij het werken met breuken, waarmede overigens sommige leerlingen zeer vlug waren. »Het rekenen in de inland»sche scholen," zegt de Inspecteur, »is in den regel het meest machinale »drillen, wat men zoude kunnen verlangen." Oefening in het rekenen uit het hoofd ontbrak op alle scholen, op welk gemis door den Inspecteur werd oplettend gemaakt, met aanbeveling aan de inlandsche onderwijzers om daarvan vooral werk te maken.

d. Aardrijkskunde.

Wat het Verslag omtrent het onderwijs in de aardrijkskunde mededeelt is zeer beknopt; — natuurlijk, daar dit vak van onderwijs schier in het geheel niet onderwezen wordt. Slechts hier en daar vond de Inspecteur kaarten, en goede, voor het schoolgebruik geschikte kaarten vond hij nergens. Vroeger had de Javaan van aardrijkskunde volstrekt geen begrip; de inlandsche scholen kregen dus hier een nog geheel maagdelijk veld ter ontginning. Zelfs sommige Regenten hebben geen begrip van de geographie van Java. Nog in 1863 waren er 7 scholen waar geen kaarten gevonden werden. Op 13 scholen was ééne, doch voor het schoolonderwijs ongeschikte kaart aanwezig; op 14 scholen vond men twee kaarten, terwijl slechts drie scholen in het bezit van eene globe waren.

Leerboeken voor dit vak werden nergens gevonden. En toch schijnt de Javaan veel vatbaarheid te bezitten om kaarten na te teekenen, vooral in die residentiën waar militaire en statistische opnemingen hebben plaats gehad. De Javaan weet op elk uur van den dag of van den nacht de windstreken te vinden, als ware hij in het bezit van een inwendig kompas, hetgeen recht geeft tot de vooronderstelling dat hij voor geographisch onderricht wel vatbaarheid bezit, zoo het onderwijs met kennis en oordeel wordt gegeven. Het peil waarop de kennis der inlandsche onderwijzers in de geographie staat, schijnt echter mede nog bijster laag te zijn.

e. Landmeten.

De kennis van landmeten is, volgens de opmerking van den Inspecteur, eene eigenaardige behoefte van de inlandsche maatschappij op Java, en dat wel door de jaarlijksche verdeeling van de sawah's. Daar nu de inlandsche scholen in den aanvang slechts bestemd waren voor kinderen van inlandsche hoofden, zoo was dit reeds vroeg eene leerstof. Meermalen werden de leerlingen en vaak ook de leermeesters zelven tot landmeters gebruikt. Dit strekte zeker niet tot bevordering van het onderwijs in het algemeen. De knapste leerlingen van de school in Japara worden jaarlijks gebruikt bij het opmeten van de suikerriet-tuinen in die afdeeling, en hoewel die opmetingen zeer bruikbaar schijnen te zijn, zoo moet het onderwijs zeker

daar veel onder lijden. Voor 't overige is het onderwijs ook in dit vak zeer machinaal en het geven van rekenschap van het *hoe* en *waarom* schijnt zeer veronachtzaamd te worden. Bruikbare instrumenten ontbreken dan ook schier overal. Geschikte boeken, zoo in het Maleisch als in het Javaansch, bestaan wel, doch worden niet op de scholen aangetroffen. De Inspecteur zegt omtrent dit vak van onderwijs verder: »Hun werd »natuurlijk wel geleerd *hoe* zij zulks doen moeten, maar even natuurlijk »niet, *waarom* zij zulks op de hun geleerde wijze moeten doen. Daarbij »zoude kennis van mathesis te pas komen, en die is nog niet op de in»landsche scholen doorgedrongen. Het spreekt echter van zelf, dat »onderwijs in het landmeten op die wijze in weinige lessen kan afloopen."

Ons dunkt echter dat dit nog zoo spoedig niet gaan kan. De Inspecteur zegt zelf eenige regels vroeger, dat de leerlingen zich moeten tevreden stellen met het berekenen van den inhoud van veelhoeken op het bord. Met deze berekening nu zouden vele jonge lieden hier uit Nederland nog vrij wat moeite hebben, en wij hopen dus dat de Regeering in de juistheid der door inlandsche kinderen gemaakte berekeningen geen onverdeeld vertrouwen zal stellen.

f. Taalonderwijs.

Eindelijk en ten slotte deelt de rapporteur ons mede, hoe de staat is van het taalonderwijs. Dat het hiermede slecht gesteld is, zal na al het voorgaande geen verwondering baren. De opneming van taalkunde onder de vakken van het onderwijs was echter onmisbaar; want goed onderwijs in lezen en schrijven zonder kennis van de taal is toch wel eene onmogelijkheid. Alleen op die scholen welke zich mogen verheugen aan haar hoofd een onderwijzer te zien die aan de school te Soerakarta opgeleid is, vindt men eenig spoor van de beoefening der Javaansche grammatica. De Inspecteur acht dit onderwijs allernoodzakelijkst, ook om de verbastering en den achteruitgang van de Javaansche taal te voorkomen. Hij zegt dat de inlander zijne taal thans schrijft zooals eene Hollandsche keukenmeid de hare, — zonder eenige kennis van de regels der taal, slechts op het gehoor af. — Bij gebrek van eene grammatica is echter voor den Soendanees en Maleier in dit opzicht weinig te verwachten. De taaloefeningen schijnen vooral te bestaan in het vertalen van het Javaansch in het Maleisch en in het Soendaasch en omgekeerd. »Orthographie," zegt de Inspecteur, »van het Javaansch gaat in de inlandsche scholen »beter, dan ik verwacht had. Maar de Maleische orthographie laat er »schier alles te wenschen over. In het Maleisch verwarren de Javanen »telkens enkele letters. Trouwens omtrent de Maleische orthographie »met Romeinsche karakters zijn de geleerden het nog niet eens, laat »staan de inlandsche onderwijzers en schooljongens."

Met de interpunctie schijnt het allertreurigst gesteld te zijn; de In-

specteur vond een Maleisch schrijfboek waarin achter elk woord een comma was geplaatst, als ware dit het teeken dat het woord uit is.

De stijloefeningen bepaalden zich tot het opstellen van brieven. Den briefvorm schijnen de inlanders gemakkelijker dan andere te vatten; doch een sierlijken brief verklaart de heer v. d. Chijs nergens gevonden te hebben.

Na aldus de vakken van onderwijs doorloopen te hebben, zullen wij nu een blik werpen op de middelen waarmede het onderwijs op de regentschaps-scholen wordt gegeven.

De volgende boeken worden of kunnen althans worden gebruikt:

Voor het lezen in het	Javaansch.	11	boeken.
» » » » »	Soendaasch	18	»
» » » » »	Maleisch	18	»
Voor het rekenen	Javaansche	4	»
» » »	Soendasche	1	»
» » »	Maleische.	2	»
Voor de aardrijkskunde	Javaansche	1	»
» » »	Soendasche	-	»
» » »	Maleische.	2	»
Voor het landmeten	Javaansche	2	»
» » »	Maleische.	1	»
» » »	Soendasche	-	»
Voor de taalkunde	Javaansche.	1	»
» » »	Maleische	-	»
» » »	Soendasche.	1	»

Onder deze boeken bevinden zich echter vele minder goede. »Er is," zegt de Inspecteur, »veel kaf onder het koren; thans echter stelt men »strengere eischen, zoodat de jongste boeken ook de beste zijn." Over de leesboeken van den heer Winter velt hij geen gunstig oordeel; hunne bijna uitsluitend zedekundige strekking acht hij op den duur vervelend. In de Soendasche leerboeken vindt hij meer verscheidenheid; ze zijn beter voor den smaak der inlanders geschreven. Omtrent de Maleische leerboeken is des Inspecteurs oordeel ook verre van gunstig.

De rekenboekjes schijnen iets beter te zijn, vooral dat van Gonggrijp, hoewel daarin slechts de vier hoofdregels met geheele getallen worden behandeld.

Op de Javaansche scholen kan voor de aardrijkskunde het werkje van van der Valk met vrucht gebruikt worden, doch het Maleische boekje over die wetenschap acht de Inspecteur onvoldoende. Over het algemeen vindt men echter op geen enkele school een compleet stel leerboeken; schrijfvoorbeelden zijn zeldzaam en slechts op drie scholen zijn de teekenvoorbeelden van Raden Saleh voorhanden. Over de kaarten en landmeet-instrumenten spraken wij reeds vroeger; wij gaan ze nu te liever

met stilzwijgen voorbij, daar het verdrietig is steeds op zoo veel onvolkomenheid, ja zelfs op zoo totaal gemis van het noodige, te moeten terugkomen.

De schoolgebouwen laten schier overal op Java veel te wenschen over. De besten zijn die te Tagal, Koedoes, Toeban, Toeloeng Agoeng en Ngawi. Vele schoolgebouwen staan op de erven van de betrokken Regenten; vele andere zijn oude pakhuizen, gevangenissen of andere tot het geven van onderwijs ongeschikte verblijven, die meestal aan verbetering groote behoefte hebben. Te Probolinggo b. v. behielp men zich met een zeer bekrompen hokje. Het komt ons voor dat van het onderwijs in dergelijke lokalen niets goeds te wachten is, en gaarne gelooven wij dat het juist is wat de Inspecteur in de volgende regels schrijft: »Het »heeft mijne aandacht getrokken dat in die schoolgebouwen welke be»hoorlijk zijn ingericht en zoowel uit- als inwendig een goeden indruk »maken, alles wat met eene school in betrekking staat, over het alge»meen beter toegaat, dan in die schoolgebouwen welke zich door niets »onderscheiden of oud en bouwvallig zijn. Zulks is trouwens zeer »natuurlijk; want wie kan zich opgewekt gevoelen in een bekrompen, »donker, vuil, onoogelijk lokaal? Het is daarom van belang, dat aan de »schoolgebouwen eenige zorg worde besteed en dat men die niet van »bamboe en atap bouwe."

Over het onderwijzend personeel kon des Inspecteurs oordeel, helaas! ook niet gunstig zijn. Er waren 38 onderwijzers werkzaam die afkomstig zijn van de kweekschool te Soerakarta, en 19 die door de Residenten uit de bekwaamste inlanders gekozen waren. Dat deze laatsten veel, zoo niet alles te wenschen overlieten, komt ons vrij natuurlijk voor. Zelfs hier in Nederland zou een kundig man, maar die volstrekt geene opleiding tot onderwijzer genoten had, niet dan bij uitzondering in dat moeilijk vak eene goede figuur maken. Hoeveel te meer zal dat waar zijn in Indië! Men vindt dan ook onder hen slechts enkele bruikbare personen. Wat ons echter meer leed doet is het ongunstig oordeel over hen die op de kweekschool te Soerakarta opgeleid zijn. Hunne kennis gaat in den regel niet ver en zij schijnen den tact te missen om hunne wetenschap op eene verstandige wijze aan hunne leerlingen mede deelen.

Aan hetgeen in het fragment van het rapport wordt medegedeeld omtrent de leerlingen, ontleenen wij de volgende opmerkingen. De jonge Javanen worden reeds vroegtijdig op de geestelijke scholen in hunnen godsdienst onderwezen en komen te laat op de gouvernementsscholen, vooral daar, volgens den Inspecteur, het onderwijs op de geestelijke scholen meer strekt om het verstand te benevelen, dan om het op te helderen. Dikwerf bezoeken de leerlingen de wereldlijke scholen

eerst op hun 15e en 16e jaar, en dàarom kunnen ons de klachten dat er van het onderwijs weinig terecht komt, ook slechts natuurlijk voorkomen. Onder de leerlingen vindt men zelfs volwassenen, vaders van huisgezinnen, die te midden van kinderen soms van 10 jaren eene zonderlinge figuur maken.

De inlandsche school heeft daardoor een zeer eigenaardig, moeilijk te beschrijven karakter. Zij is geene kinder- maar ook geene herhalingschool; zij is ook geene armenschool, want kinderen van hoofden en van de minste Javanen zitten daar op dezelfde banken. De Inspecteur zegt: »de »inlandsche school op Java is in haren tegenwoordigen toestand eene »school sui generis."

Het rapport heft bittere klachten aan over het schoolverzuim (tout comme chez nous). In Pamalang werd gemiddeld in de jaren 1863 en 1864 één van elke vier schooldagen verzuimd. Het veel te klein getal der scholen zal daarvan wel voor een deel de schuld dragen, zooals wij reeds in den aanvang van dit artikel opmerkten: de groote afstand van de school noopt natuurlijk tot te huis blijven. Maar andere oorzaken werken mede. Zelf geen of hoogst gebrekkig onderwijs ontvangen hebbende, stelt de oudere Javaan in den regel geen prijs genoeg op het onderwijs, en vandaar ook dat de hoofden den »zachten dwang" op het schoolgaan der kinderen niet toepassen.

De Inspecteur verwerpt de meening, dat de Javanen slechts ter school komen in de hoop op eene aanstelling tot eene ambtelijke betrekking, daar velen vooraf zeer goed weten dat die nimmer hun deel kan zijn. Eene andere reden dan ambtsbejag doet hen dus de school bezoeken; — welke deelt de Inspecteur echter niet mede.

Eene eigenaardigheid van de inlandsche school is de stilte die daar heerscht, en die alleen door het gezamenlijk lezen verstoord wordt, ofschoon de scholieren onder het daaruit ontstaand rumoer even kalm als anders blijven. De leerlingen zijn gemakkelijk te regeeren; straffen behoeft hoogst zelden plaats te hebben en op het ordelijk naar huis gaan na den schooltijd behoeft de onderwijzer nimmer te letten. De wensch dat de jonge inlander iets meer van een Hollandschen jongen had, komt ons natuurlijk voor; doch dat zal nog wel langen tijd tot de pia vota behooren. Omtrent de vorderingen in de school geeft de Inspecteur de beste getuigenis met betrekking tot de leerlingen die niet te oud op de school komen. In het lezen en schrijven zijn die vorderingen zelfs zeer snel. Al het machinale werk gaat hun uitmuntend af; doch als er nadenken en ontwikkeling van het verstand gevorderd wordt, gaat het zoo vlug niet, hetgeen echter ten deele geweten wordt aan den minderen tact van de onderwijzers.

Het onderwijs wordt op Java nog alleen gegeven aan kinderen van

het mannelijk geslacht; voorbeelden dat inlanders hunne vrouwen lezen en schrijven laten leeren, bestaan wel, doch ze moeten onder de uitzonderingen gerekend worden.

Na dit verslag van den staat der scholen volgt thans eene statistiek, die wij mede verkort laten volgen.

In 1865 bestond er op Java nog slechts éėne kweekschool voor inlandsche onderwijzers; de tweede, die voor de Soenda-landen, was in aanbouw. Wij herinneren hier nogmaals, wat reeds boven werd opgemerkt, dat zij den 23sten Mei 1866 plechtig te Bandong geopend werd.

Over de districts-scholen levert het Verslag geene statistiek, en dat wel om de geringe beteekenis die de rapporteur aan deze scholen toekent. Het eenige wat hij mededeelt is de opening van eene districts-school te Palimanan in Cheribon, van 117 in Soerabaja (sedert, zooals boven vermeld werd, weder opgeheven), van eenige in Banjoemaas en van 12 in Pekalongan.

Omtrent de regentschaps-scholen vinden wij enkele, doch ook slechts weinige cijfers. Het aantal dier scholen bedroeg:

in 1864	. . .	56 en
» 1865	. . .	58

De rapporteur zegt dat alleen gebrek aan onderwijzers het onmogelijk maakt op 17 hoofdplaatsen, die er tot nog toe van verstoken zijn, regentschaps-scholen op te richten. Het aantal leerlingen bedroeg:

2245	op	ultimo	december	1863
2597	»	»	»	1864
3017	»	»	»	1865

terwijl in het geheel deze scholen bezocht werden door:

3463	leerlingen	in	1863
3855	»	»	1864
4860	»	»	1865

De juiste beteekenis van deze laatste cijfers in verband met de vorige had wel een woord van opheldering noodig gehad. Wij meenen dat er al de leerlingen in begrepen zijn die in den loop des jaars de school verlieten, allen dus die, òf gedurende het geheele jaar, òf gedurende een korter of langer gedeelte daarvan, de scholen bezocht hebben.

De Inspecteur wijst hier op eene niet bijzonder belangrijke, maar toch geleidelijke toeneming van het aantal leerlingen, en wijt het zoo gering aantal schoolbezoekende kinderen aan het veel te gering aantal scholen. Aan de juistheid dier opmerking kan wel geen twijfel bestaan, maar desniettemin schijnt het ons toe dat, zoo de Javaan werkelijk van het nut

der scholen geheel overtuigd was, het aantal schoolgaande kinderen veel grooter zou zijn. Hoevele kinderen bevat elke dessa waar zich eene school bevindt, die toch niet schoolgaan? Dat leert ons het Verslag niet. In het geheel vinden wij onzen weetlust door de opgegeven cijfers zeer weinig bevredigd; maar wat wij er uit leeren is van hoogst bedroevenden aard. Nog geen 5000 Javaansche kinderen, om het hoogste cijfer te nemen, ontvangen door onze zorg eenig onderwijs, dat doorgaans zeer gebrekkig is, en dat op eene bevolking van meer dan 13 millioenen! Wij, die ons zoo dikwerf, en met recht, op onze vaderen beroemen, moeten ons in dit opzicht over hunne geringe krachtsontwikkeling, over hunne onvergeeflijke nalatigheid, over hunne treurige onverschilligheid, over hunne gierigheid in het verspreiden van kennis en wetenschap, bitter en bitter bedroeven. Schatten op schatten werden uit het Oosten naar het Westen vervoerd, maar het Westen gaf niets aan het Oosten terug. Wel wilde Nederland zich verrijken door het bloed en het zweet van den Javaan, doch voor zijne opvoeding en ontwikkeling had Nederland tot op 1848 geen penning veil.

En wij, wat doen wij eigenlijk voor het schoolwezen op Java? Er ware zeker meer te doen dan wij doen, doch waar een zoo onafzienbaar veld braak ligt, is bebouwing van alles op eens onmogelijk. Het tegenwoordig geslacht heeft veel goed te maken en nooit kan er genoeg op worden aangedrongen om toch vooral het aantal kweekscholen voor inlandsche onderwijzers aanzienlijk uit te breiden. De kweekelingen dier scholen ontvangen eenige temoetkoming. Waarom die niet verdubbeld, vertiendubbeld, als het zijn moet? Dan zou men toeneming van het cijfer waarnemen, dan zou de lust zeker wel opkomen; en werd dan ook wat meer aanzien en eer aan den onderwijzersstand verbonden, dan zouden wij met grond op een aanstaanden bloei van het thans schier nog niet bestaande inlandsch onderwijs mogen hopen. Moge het nieuwe, ons nog geheel onbekende besluit van 30 Mei 1868, No. 37, ons bevredigen!

Treurig is het voorwaar dat de Inspecteur ons moet mededeelen dat er over het schoolverzuim in 1865 niets met zekerheid is te zeggen. Het toezicht op de scholen moet wel veel te wenschen overlaten, als er over deze zoo belangrijke zaak *niets* te zeggen valt.

De leeftijd der leerlingen die de school bezochten, was van 6 tot 30 jaren. Het meerendeel echter telde van 10 tot 20 jaren; beneden de 10 jaar waren er slechts 150 leerlingen en boven de 20 slechts 289. De leeftijd die de meeste scholieren opleverde, was 14 en 15 jaren, daar de getallen voor dien leeftijd 706 en 715 bedroegen. Aan deze cijfers is echter maar weinig waarde te hechten, daar de Inspecteur opmerkt dat de kinderen in den regel hunnen leeftijd niet juist kennen. Van hen die ouder dan 15 of 16 jaar voor het eerst de school bezoeken, komt zelden, zegt

hij, iets terecht. Treurige verklaring wanneer wij bedenken, dat op het reeds zoo geringe getal van 4860 schoolbezoekers ruim 1450 leerlingen van boven de 16 jaar voorkomen! Daar wij echter niet weten hoevelen van dit aantal toch reeds vroeger onderwijs genoten hadden, en hoevelen eerst na hun 16[de] jaar ter school kwamen, zullen wij ons aan eene berekening hoevele leerlingen dat onderwijs zonder eenige hoop op goed gevolg erlangen, liefst niet wagen.

Wij laten thans een uittreksel volgen van de staten omtrent de maatschappelijke positie der ouders van de leerlingen die over de jaren 1864 en 1865 de school bezochten. Daaronder waren

Zonen van:		in 1864:		in 1865:
Bekels	»	136	»	205
Dessahoofden	»	511	»	564
Handelaren	»	98	»	158
Koeli's	»	97	»	152
Landbouwers	»	261	»	376
Loerah's	»	146	»	185
Mantri's	»	225	»	287
Petinggi's	»	118	»	109
Schrijvers	»	173	»	178
Wedhono's	»	189	»	201

en bovendien nog 762 in 1864 en 925 in 1865 van inlanders die tot geene bepaalde klasse gebracht worden.

Gratis onderwijs ontvingen in

1863:	1864:	1865:	
461	604	435	leerlingen.

Op 14 scholen werd in het geheel geen gratis onderwijs gegeven.

De schoolgelden brachten op:

in 1863	*f*	17,354.34
» 1864	»	18,596.84
» 1865	»	19,669.78

Aan traktementen en schoolbehoeften betaalde het Rijk:

in 1863	*f*	13,992.52½
» 1864	»	15,884.94
» 1865	»	19,558.40½

De gezamenlijke kosten der regentschapsscholen op Java waren:

in 1863	*f*	28,615.75
» 1864	»	29,451.25½
» 1865	»	38,179.97½

De kosten per leerling waren alzoo:

in 1863	f 8.23½	per jaar
» 1864	» 8.45½	» »
» 1865	» 7.85½	» »

De saldo's in kas van de gezamelijke regentschaps-scholen bedroegen op ultimo December:

in 1863	f 32,951.99
» 1864	» 37,177.48½
» 1865	» 38,196.57

Ook omtrent de gehouden examina is het Verslag uiterst schraal. Het geeft geen programma voor het examen en deelt niet mede hoevele leerlingen examen aflegden noch met welk gevolg. Wij hopen dat de Inspecteur in volgende verslagen ons wat meer ook in dit opzicht zal mededeelen; want bloote cijfers zonder opgave van reden en oorzaak en gevolg missen schier alle waarde, en voor ons Nederlanders althans is daaruit weinig nut te trekken.

In 44 van de 58 scholen werd examen gehouden, terwijl in de helft dier scholen prijzen aan de leerlingen werden uitgereikt. Hier in Nederland zijn wij bepaalde tegenstanders van het uitreiken van prijzen; het baart in ons oog niets dan afgunst, zoo slechts enkelen ze deelachtig worden, en zoo allen prijzen ontvangen, komt het ons voor een nutteloos comediespel te zijn. De leerlingen moeten in eigen voldoening, niet in boekjes of prenten belooning zoeken. Wellicht is het echter op Java anders gesteld en zijn prijzen daar een heilzaam middel om ook op de ouders te werken. Wij vertrouwen dat de Inspecteur ten deze met de bijzondere neigingen van den Javaan zal te rade gaan.

Het aantal schoolboeken, kaarten, atlassen, globes en landmeetkundige instrumenten was op de scholen hoogst beperkt. Men vindt 1 school met 3, en 1 met 5 boeken; de hoogste cijfers der boeken die eene enkel school bezat waren 26, 29, 30 en 39. Vijf scholen bezaten geene enkele kaart, terwijl slechts ééne school zich op 12 kaarten kon beroemen.

De Inspecteur zegt ten slotte, dat er in de quantiteit van inlandsch onderwijs op Java onmiskenbaar vooruitgang op te merken valt; »maar »ook op de qualiteit komt het aan; en de qualiteit van het gouvernemen»teel inlandsch schoolonderwijs liet in 1865 over het algemeen nog veel »te wenschen over. Neemt men echter hierbij in aanmerking, dat be»doeld onderwijs betrekkelijk nog zeer jong is en dat in de beschaafdste »landen van de wereld het volksonderwijs eeuwen noodig heeft gehad »om te worden wat het nu is, dan behoeft men aan de toekomst van »het volksonderwijs op Java nog volstrekt niet te wanhopen."

Neen wanhopen doen wij niet, nu de oogen van het Nederlandsche volk, vooral door de jaarlijksche discussiën in de Staten-Generaal bij de

vaststelling der begrooting voor N. Indië, worden geopend. Wanhopen mogen wij niet, bij het besef dat meer en meer levendig wordt, dat wij onzen plicht in dit opzicht lange jaren verzaakten, en dat het een der eerste ons door de Voorzienigheid opgelegde lasten is om, wat het ook koste, den Javaan te beschaven en tot hooger geluk hier op aarde op te leiden. Wanhopen doen wij niet nu de onverzadelijke gelddorst van 1830 heeft plaats gemaakt voor edeler gevoelens, nu wij Java meer besturen en minder exploiteeren.

Eeuwen lang moest het hier in het Westen duren, eer het onderwijs eene algemeene weldaad voor het volk kon worden, omdat wij geen ander volk kenden dat ons ten voorbeeld kon strekken; doch op Java kan en moet het zich veel spoediger ontwikkelen, omdat dat in zoovele opzichten gezegend land voogden heeft, die weten wat onderwijs is, en die het vermogen bezitten om dat naar het Oosten over te planten. Moge Nederland, dat een Europeeschen naam van weldadigheid heeft verworven, hier toonen dat het dien naam waardig is, ook ten opzichte der millioenen, die in Indië aan zijnen schepter gehoorzamen!

Omtrent de kweekschool voor inlandsche onderwijzers kunnen wij kort zijn. Het verslag, uitgebracht door Dr. W. Palmer van den Broek, bevat weinig anders dan bijzonderheden van huishoudelijken aard en over het gedrag en de vorderingen van de kweekelingen, elk afzonderlijk. Eene beoordeeling van de individuen dier kweekelingen is voor ons van minder belang, zoodat wij volstaan met de overneming van het bericht dat het schooljaar met 26 kweekelingen begon. Van dezen werden 2 naar Bandong verplaatst, 4 werden er ontslagen en 6 tot onderwijzers benoemd. Al de vacaturen waren echter weder aangevuld en het getal zelfs zoozeer vermeerderd, dat het bij het opmaken van het verslag 36 bedroeg. De hoofdonderwijzer roemt zijn onderwijzend personeel zeer en verdeelde de school in 4 klassen.

De 1e	klasse	bevat	7	leerlingen,
» 2e	»	»	6	»
» 3e	»	»	7	»
» 4e	»	»	15	»

De volgende zinsnede trok onze aandacht: »Door de algemeene »drukte en beweging vóór en bij gelegenheid van de komst van Z.Exc. »den G.-G. alhier, werd er geen examen gehouden en besloten de »vacantie te doen aanvangen onmiddellijk na 't vertrek van Z.Exc." Deze zeker niet van naïveteit vrij te pleiten zinsnede leert ons in een aardig voorbeeld waar de reizen van den G.-G. toch al niet goed voor zijn, of liever tot welke misbruiken zij al aanleiding geven.

Omtrent de localen voor deze kweekschool luidt het Verslag zeer onbevredigend, treurig en onvoldoende. Zij bestaan uit kamertjes die niet te groot

zijn voor 1 persoon, en door 2 kweekelingen moeten bewoond wordèn, terwijl een ongeval op 30 Mei 1866 er twee deed verbranden, zoodat enkele nu zelfs voor 3 kweekelingen moeten dienen. Welk een ongunstigen invloed dit zoowel op het physiek als op het moreel en intellectueel der kweekelingen moet uitoefenen, zullen wij wel niet behoeven aan te wijzen. —

Voor 't onderwijs aan de kweekelingen werd in 1865 uitgegeven f 654.87½.

De orde en rust werd door niets gestoord en de stemming was opgeruimd en tevreden, waartoe het Gamĕlan- en Wajangspel veel hebben bijgedragen. Sedert de afschaffing der menage en de verhooging van het maandgeld was de kleeding aanmerkelijk verbeterd. De gezondstoestand was bevredigend; in geval van ziekte wilden de kweekelingen natuurlijk niet naar het militair hospitaal, om daar tegelijk met kettinggangers, roovers en bandieten, zooals het Verslag zegt, verpleegd te worden.

De externen-school, aan de kweekschool verbonden, was wederom zeer vol. Het aantal externen bedroeg ongeveer 85, welke echter nooit allen tegelijk school kwamen. Over het schoollocaal, de banken en tafels worden bittere klachten aangeheven. Onder opzicht van een Europeeschen onderwijzer werd in deze school geregeld door 4 kweekelingen onderwijs gegeven. Dit onderwijs zelf wordt door den hoofdonderwijzer zeer geroemd, doch over het toezicht door de kweekelingen op de scholieren gehouden, is hij minder tevreden. De invoering van een nieuw schooltarief, waardoor het gratis-onderwijs wordt verboden, doet den hoofdonderwijzer zeer vreezen, dat deze school zich niet op dezelfde hoogte zal handhaven.

Alsnu rest ons nog het verslag over elk der volksscholen in het bijzonder. Ons bestek gedoogt echter niet van die allen te spreken en slechts van enkelen zullen wij iets mededeelen, dat bijzonder onze aandacht trok.

Bandong.

»Bij voortduring viel het zeer te bejammeren dat de leerlingen niet »op jeugdiger leeftijd onderwijs beginnen te ontvangen. Ontwijfelbaar »is, dat zij dan meer tijd en gemakkelijkheid hebben tot leeren, en »beter aan de schooltucht zijn onderworpen. Vele leerlingen zijn gehuwd »en hebben kinderen, zoodat zij weinig applicatie aan den dag leggen; »het is hun dan veelal slechts te doen om in den kortst mogelijken tijd »wat lezen, schrijven en rekenen te leeren, om zoo spoedig mogelijk de »school weder te verlaten, ten einde zich een of ander middel van bestaan »in of buitén 's Gouvernements dienst te verschaffen. De oorzaak dat de

»kinderen niet vroeger ter school gaan, zal wel voornamelijk liggen in »de priesterscholen, waarop de meeste kinderen eerst gaan alvorens zij »de inlandsche school bezoeken."

Tjiandjoer.

»Hoewel, het aantal schoolgaande kinderen steeds toeneemt, staat »hun aantal echter nog niet in de minste verhouding tot het cijfer der »bevolking; van 108,900 kinderen beneden de 14 jaar, in deze afdee- »ling aanwezig, bezochten toch in 1865 slechts gemiddeld 69 de »school."

Palimanan.

Een kweekeling van de Gouvernementsschool te Cheribon was de eenige docent voor 76 leerlingen.

Madjalengka.

»De overige leerlingen zijn allen naar hunne familiën teruggekeerd, »gedeeltelijk omdat zij, met de geringe kennis van den onderwijzer, al »zeer spoedig niets meer van hem konden leeren, gedeeltelijk omdat de »onderwijzer door zijn stuursch karakter en weinige voorkomendheid »zich niet bemind weet te maken bij zijne leerlingen, en deze dus niets »liever verlangden dan maar zoo spoedig mogelijk de school weder te »verlaten."

Kawali.

De onderwijzer was sedert Juli ziek, weshalve hij door een zijner leerlingen les liet geven. Toen echter zijne ongesteldheid toenam, werd een leerling van de school te Tjiamis met het onderwijs belast, die zulks bleef geven tot ultimo October, wanneer hij naar de kweekschool te Soerakarta vertrok. In de maanden Nov. en Dec. zijn de werkzaamheden van den onderwijzer waargenomen door een anderen leerling van de school te Tjiamis.

Pamalang.

De moeite die de overheden, met den Resident aan het hoofd, zich geven, ten einde het onderwijs op eene gewenschte hoogte te brengen, stuit af op de ongeschiktheid van den onderwijzer, die aan het hoofd dier inrichting is geplaatst. Zijne onverbeterlijkheid is zoo groot dat daarin wel nimmer vooruitgang te verwachten is.

Salatiga.

De slechte opkomst der leerlingen en het dikwijls wegblijven van den onderwijzer konden niet anders dan slechte gevolgen voor het onderwijs hebben. De resultaten, bij herhaalde bezoeken der school door de toeziende ambtenaren verkregen, waren dan ook reeds voldoende om van het houden van een examen in 1865 af te schrikken, aangezien geen goede uitslag daarvan te verwachten was.

Poerwodadi.

»De onderwijzer is mede veel oorzaak van de weinige opgewektheid »die er bestaat tot schoolgaan; hij mist alle geschiktheid om kinderen »goed op te leiden en te vormen."

Rembang.

Hier was het aantal leerlingen van 28 tot 15 verminderd. Het Verslag zegt daaromtrent:

»Hoewel verschillende omstandigheden daartoe bijdragen, zooals de »weinige medewerking van inlandsche hoofden, de zeldzaamheid der be»noeming van leerlingen tot ambtenaren in gouvernementsdienst, zoo »mede de bezwaren die zich voordoen, door dat de meeste districten te »ver van de hoofdplaats gelegen zijn, zoo is echter de voornaamste reden »dezer vermindering gelegen in de ongeschiktheid van den onderwijzer »om aan het hoofd eener school te staan, daar hij zijn gezag onder de »leerlingen niet weet te doen gelden en de verschillende klassen niet te »gelijk weet bezig te houden. Aan het voornemen om hem door een »ander, meer bekwaam onderwijzer te doen vervangen, heeft men geen »uitvoering kunnen geven, bij gebrek aan een geschikt persoon."

Pasoeroean.

De toestand der districts-scholen was over het algemeen genomen hoogst onbevredigend. De gebouwen waren voor het grootste gedeelte erg bouwvallig en veel werd aan het onderhoud daarvan niet gedaan, omdat de noodige fondsen ontbraken. (1)

Doch genoeg opmerkingen ten kwade; gaarne laten wij nu ten slotte een paar meer opbeurende verklaringen volgen.

---

(1) Zie verder wat wij over de scholen dezer afdeeling aanhaalden, in de zitting der 2de Kamer van 9 Nov. 1868, *Bijblad*, vel 51, bl. 180 vv.

Madioen.

Hier was het aantal leerlingen van 40 tot 57 geklomen. »Deze »vermeerdering," zegt het Verslag, »moet worden toegeschreven aan de »zich hoe langer hoe meer ontwikkelende behoefte aan onderwijs bij den »inlander en aan de toenemende belangstelling der ouders die in staat »waren de gunstige resultaten te beoordeelen, op de school verkregen. »Daarop is tevens van invloed geweest de aanstelling van een tweeden »onderwijzer.... die veel aanleg voor het onderwijs bezit."

Blitar.

Er waren hier 4 leerlingen van de eerste klasse. »Zij allen hadden »een vrij goed geschreven en gesteld stuk geleverd over een onderwerp, »aan hunne keuze overgelaten. Zij lazen het Javaansch zooals het be»hoorde, brachten het gelezene uit het hoofd over, en wel zoo, dat het »blijkbaar was dat zij begrepen wat zij lazen. Zoo ook met het Maleisch, »welke taal zij behoorlijk lazen en spraken. Met hunne aardrijkskun»dige kennis was het echter minder gunstig gesteld. Eene reis over »Java uit het hoofd werd slechts door één vrij goed en met verzuim »van maar weinig voorname plaatsen gemaakt. Met het rekenen ging »het echter naar wensch; zij losten vlug de opgegeven vraagstukken op, »die minder waren gegeven om hunne kennis te beproeven ten aan»zien van de leer der evenredigheden, van het maten- en muntenstelsel »etc., dan wel om hunne toepassing van het geleerde op het dagelijksch »leven na te gaan. Van de leerlingen der 2de klasse waren op den dag »van het examen 8 aanwezig. Zij lazen het Javaansch vrij goed en »konden het gelezene tamelijk wel in het Maleisch vertolken." —

En hiermede nemen wij van dit onderwerp, dat meer dan menig ander onze onverdeelde aandacht heeft bezig gehouden en waarop wij steeds met arendsoogen zullen blijven staren, voor het oogenblik afscheid, om zoodra tijd en gelegenheid ons daartoe gegund zal zijn, ook over het onderwijs op de Buitenbezittingen een woord in het midden te brengen. Mogen onze woorden er iets toe bijdragen dat de algemeene aandacht op dit onderwerp gevestigd worde, dan, wij zijn er innig van overtuigd, zal er verbetering en vooruitgang plaats grijpen; want er is geen welgeaard Nederlander die zich niet verheugen zou, indien hij de verwaarloozing van het onderwijs op Java, die zijn geboorteland zoozeer tot schande verstrekt, zag plaats maken voor een deugdelijk onderwijs, voor de behoeften van den Javaan berekend, voor een onderwijs waarmede Nederland eere zal kunnen inleggen.

VIRULY VERBRUGGE.

HET SOEKOE-BESTUUR IN DE PADANGSCHE BOVENLANDEN.

Elk reiziger, die voor zijn genoegen de Padangsche Bovenlanden bezoekt, staat verrukt over de trotsche en schoone natuur, over het vruchtbare land. Maar hij die dit merkwaardig gewest meer van nabij beschouwt, staat verbaasd over den rijkdom, waarmede de natuur die landen met kwistige hand heeft bedeeld. De inlanders hebben daarvan reeds veel partij getrokken, en voor een groot deel den grond als het ware met een kleed van rijstvelden, koffie- en suikerriet-tuinen bedekt. En waren hun aantal en hunne middelen voldoende, wellicht zoude er geen plekje onbebouwd, geene erts-ader onontgonnen gebleven, ja geen productiever land in den geheelen Indischen Archipel te vinden zijn. Waar vindt men zulke prachtige eeuwen-oude maagdelijke bosschen, van honderden vierkante palen, als thans nog geheel ongebruikt in de afdeeling XIII en IX Kotta's liggen, in een koel klimaat van 1500—5000 voet boven de zee, bosschen die slechts op kapitalen en den nijveren landman wachten, om herschapen te worden in de vruchtbaarste koffie-plantages, suikerriet-tuinen en rijstvelden? Waar ter wereld vindt men dien onmetelijken rijkdom aan mineralen, als in het bijzonder in de afdeeling Tanah Datar en in de andere afdeelingen der Padangsche Bovenlanden, gelijk trouwens ook in vele andere streken van Sumatra? Ik zal daarvan slechts enkele voorbeelden opnoemen. Het meer van Singkara is als ware het ingesloten door een muur van kopererts. Timboeloen, Batoe Menjoeloer, Batoe Tiga, Paninggahan, Boekiet Bessi zijn vindplaatsen rijk aan allerlei geoxydeerde kopQertsen, roodkopererts, malachiet, koperlazuur, koperkies en bont koperkies. Ook gedegen koper, hoewel thans nog in geringe hoeveelheden, is gevonden bij Passilian. Nog op vele andere plaatsen, zooals bij Moeara Sipongei en in eenige streken bij Alahan Pandjang, zijn koperertsen gevonden. Goud vindt men op ontelbare plaatsen; de meest bekende vindplaatsen zijn in Korintji en Sopajang.

In dit laatste land wordt het goud ook uit aders gewonnen en komt het voor onder begeleiding van loodglans, koperkies en pyriet. Bijna overal ter Sumatra's Westkust, zoowel aan de stranden als in de binnenlanden, vindt men kleine goudwasscherijen. In het district Kotta VII, te Silago, wordt kwik als cinnaber in den Boekiet Sanpan aangetroffen. Lood als loodglans komt voor te Soengei Aboe, tin in de Lima Kotta's, ijzer in verschillende streken. Een machtige ader van prachtig magneet-ijzererts vindt men in den IJzerberg nabij Fort van der Capellen. Kolen zijn er in menigte. Het bruinkolen-terrein bedekt een groot gedeelte der Padangsche Bovenlanden. Zij voldoen zeer goed in de smederij en zullen zeker ook als stoomkolen uitmuntende diensten doen. Bekend is haar voorkomen op verschillende plaatsen in Tanah Datar, Lima-poeloeh, Sibogha, Sialang, Kotta lawas en aan de rivier van Indrapoera. Marmer, fijn van korrel en fraai van kleur, zwarte, witte en bonte soorten, vindt men op ontelbare plaatsen; de schoonste, die ik zag, waren langs de Kwantan-rivier. Lei, voor dakbedekking uitmuntend geschikt, komt voor te Soelikie, Tandjong Alam en tusschen Solok en Sopajang; zwavel op de vuurspuwende bergen; petroleum in het Palembangsche. En welk land geeft gemakkelijker middel tot afvoer? naar de Westkust langs goede karrewegen, naar de Oostkust langs een prachtigen rivierweg, de Kwantan-rivier, waarin al de rivieren der Padangsche bovenlanden zich ontlasten, geheel bevaarbaar van de afdeeling Tanah Datar bij Moeara tot aan de Oostkust, wanneer op een paar plaatsen de kalkrotsen worden opgeruimd. Geen wonder dan ook, dat eene nijvere handels-firma van Batavia reeds opmetingen heeft laten doen voor het leggen van een tram- of spoorweg door de geheele Bovenlanden tot Padang, in de afwachting, dat, bij uitgifte van woeste gronden, er een énorme productie voor den afvoer zal zijn; reeds een kundig mijn-ingenieur heeft gezonden om den rijkdom aan ertsen op te nemen, in de hoop, dat er bij het Gouvernement geene bezwaren tegen de ontginning zullen bestaan. En is daarmede eens een begin gemaakt, ik twijfel niet of belangrijke kapitalen zullen herwaarts vloeien, en Sumatra's Westkust, vooral de Padangsche Bovenlanden, zal de ruimste bijdragen leveren voor de Nederlandsche schatkist, de zekerste gelegenheid geven tot plaatsing van kapitalen voor den ondernemenden nijverheidsman. Er is van Gouvernementswege reeds veel gedaan. Een eerst aanwezend mijn-ingenieur, met een ondergeschikten ingenieur benevens opzieners, zijn in de Bovenlanden geplaatst tot het doen van eene geognostische opneming; en bij den ijver en de kunde, die dat personeel aan den dag legt, is het niet te betwijfelen of het Gouvernement zal eerstdaags, tengevolge der rapporten over vindplaatsen, hoeveelheid, geaardheid, afvoer, werkvolk en al wat voor eene onderneming van land- en mijnbouw bekend moet zijn, kunnen besluiten tot de

uitgifte van woeste gronden en concessies tot het ontginnen van mijnen en het aanleggen van spoor- en tramwegen.

Even merkwaardig als het land is, even merkwaardig zijn ook de instellingen en gebruiken van het volk, waardoor het bewoond wordt. Het is dus natuurlijk, dat iemand, die jaren lang in dat land en onder dat volk geleefd heeft, lust gevoelt, daarvan een en ander mede te deelen.

Bepalen wij ons vooreerst tot het bestuur en de ingezetenen.

De Maleische wetgeving berust geheel en al op overlevering. Van lieverlede zijn sommige dezer overleveringen, hoewel zeer gebrekkig, te boek gesteld; zij zijn vervat in vier hoofdstukken, genaamd: oendang negrie (wetten over het bestuur en de ingezetenen); oendang di dalem negrie (wetten over de tenuitvoerlegging van vonnissen); oendang loeak (wetten behelzende de rechten van den Radja); oendang nan doea-poeloeh (wetten over misdrijven). De wetten en bepalingen uit den Koran voortspruitende, zijn volledig beschreven en uit het Arabisch vertaald.

Het eerste dezer hoofdstukken, de oendang negrie, wordt in de Maleische wetboeken slechts in korte trekken aangegeven, en wel in dezer voege: negrie berampat soekoe (eene negorij heeft vier soekoe's); soekoe berboah proet (elke soekoe is verdeeld in boah proet); kampong bertoea (de kampong wordt bestuurd door een toea); soekoe berpanghoeloe (de soekoe door een panghoeloe); loeak beradja (een afdeeling door een Radja); negrie berlingkang auer, berbingkah tanah (elke negorij is begrensd).

De Maleier beschouwt de beteekenis daarvan als zoo duidelijk en bekend, dat het ongerijmd zoude zijn dit hoofdstuk nader te beschrijven.

Wij zullen het voor de lezers van het Tijdschrift als minder bekend beschouwen en trachten eene beschrijving te geven van het inlandsche bestuur en de inwoners in de Padangsche Bovenlanden, alwaar het oorspronkelijke soekoebestuur en de Maleische adat het zuiverst zijn bewaard gebleven.

In de navolgende legende, waarvan wij slechts den hoofdinhoud mededeelen, wordt de oorsprong van het bestuur gevonden:

Nabi Adam en zijne vrouw Hava hadden negen en negentig kinderen: vijftig zonen en negen en veertig dochters. Deze huwden onder elkander, zoodat de jongste zoon, Soetan Iskander Zoelkarneini, ongehuwd overbleef. De engel Djibrahiel bracht hem naar den hemel, alwaar hij met eene anak bidadarie huwde, wier ouders hem tot Radja benoemden. Tot teeken daarvan bracht hij, op aarde weder nederdalende, eene gouden kroon mede, waarom hij door zijne broërs en zusters als Radja erkend werd. Uit dit huwelijk werden drie kinderen geboren:

Maharadja Depang, Maharadja Ali en Maharadja di Radja. Zij kregen van hun vader verlof om naar Poelo Langkapoerie te zeilen en de kroon mede te nemen. Op zee kwamen zij overeen, dat elk zich

naar eene verschillende richting zou begeven en zich als Radja vestigen. Maharadja Depang zoude zich naar Roem (de landen bewesten Arabië), Maharadja Ali naar Tjina (China) en Maharadja di Radja naar Poelo Amas (het goudeiland Sumatra) (1) begeven. Toen zij twist kregen over het bezit van de gouden kroon en alzoo over de meerderheid, viel zij door het heen en weêr trekken in zee. De beide oudsten gingen slapen; de jongste hield zich slapende. Toen hij zeker was van den diepen slaap zijner broeders, gaf hij den goudsmid Si Aulat goud en gelastte hem naar den bodem der zee af te dalen, om aldaar een nieuwe kroon te vervaardigen naar het model van de in zee gevallene, die door de slang Naga Satie bewaakt werd en alzoo niet kon worden teruggekregen. Si Aulat bracht de nieuwe kroon boven. Toen de beide broeders, wakker geworden, dit zagen, erkenden zij het meerdere verstand van Maharadja di Radja en lieten hem de kroon. Depang zeilde toen naar Roem en Ali naar Tjina. Opdat Si Aulat geen tweede kroon zoude namaken, waardoor anderen hem de meerderheid zouden kunnen betwisten, liet Maharadja di Radja hem dooden. Si Aulat had tot belooning voor zijne moeite bedongen, dat alle goudsmeden in den vervolge vrijheid van handelen zouden hebben, zonder door wetten gebonden te zijn; vandaar dat zij later zich in oorlogstijden op vijandelijk grondgebied konden begeven, zonder dat zij aangehouden mochten worden. Na den dood van Si Aulat zeilde Maharadja di Radja naar Poelo Amas, waarvan toen alleen de Goenoeng Merapi bestond; langzamerhand nam de zee af en vormde zich het eiland Sumatra. De Radja had medegebracht zijn vrouw Tjate Reno Soedah, een hond (andjieng moalam), een kat (koetjieng Siam), een tijger (harimou tjampoe). De Radja, hond, kat en tijger kregen kinderen. Die van den Radja bleven in Tanah Datar, die van de kat zond hij naar Lima-poeloeh, die van den hond naar de XIII Kotta's en die van den tijger naar Agam. De afstammelingen waren menschen.

Uit deze legende zoude dus volgen, dat de Padangsche Bovenlanden oorspronkelijk uit vier afdeelingen (loeak) hebben bestaan en niet uit drie, zooals wordt opgemaakt uit de uitdrukking: Loeak nan tiga, laras nan doea, waarover hieronder zal gesproken worden. Men wil dan de XIII Kotta's onder Agam brengen, als zouden zij eene nederzetting uit die streek zijn. Van veel belang is het niet en ik stip het slechts aan, om de mogelijke vraag hierover te beantwoorden. Bij het invoeren van het Nederlandsche gezag in de Padangsche Bovenlanden is ook de verdeeling in vier afdeelingen gevolgd. In 1865 zijn de districten

(1) Men wil beweren dat Koning Salomo het benoodigde goud voor den tempel met zijne schepen van Sumatra liet halen en dat Ophir in I Koningen IX : 28 hetzelfde is als de berg die hier thans nog den naam van Goenoeng Ophir draagt.

Batipoç en X Kotta's van Agam gescheiden, zij vormen thans eene afzonderlijke vijfde afdeeling.

Verder verhaalt de legende, dat de afstammelingen van den vorst te Priangan (1) bleven; van dezen worden als de voornaamsten genoemd de beide broeders Datoe Katoemangongan en Datoe Parapatih Sebatang, die het soekoebestuur, zooals het thans nog bestaat, zouden hebben vastgesteld, benevens alle andere thans nog gebruikelijke wetten. Toen zij bij de regeling twist kregen, kwamen zij overeen het land te verdeelen. Elk zoude die landen uitzoeken, die hem het meest bevielen. Katoemangongan wordt voorgesteld als iemand die niet voortvarend was en het land rondreizende op een bed sliep. Parapatih Sebatang, als zeer voortvarend, sliep op een klapper, die, telkens onder het hoofd wegrollende, hem wakker hield. Van daar, dat hij het beste land uitkoos en Katoemangongan het resteerende kreeg. De stam van Datoe Parapatih Sebatang wordt genoemd Laras *Bodie Tjiniago*, of kortweg *Tjiniago*, die van Katoemangongan Laras *Kotta Pilian*, of kortweg *Pilian*. Men beweert, dat dientengevolge al de negorijen, die tot den stam of laras *Tjiniago* behooren, schooner en vlakker zijn, dan die tot de laras *Pilian* behoorende. Dit onderscheid bestaat evenwel alleen in de verbeelding der Maleiers; want men vindt vele negorijen van de laras *Pilian* in de vlakke streken en omgekeerd van *Tjiniago* in het gebergte. De nog bebestaande onderscheidende kenmerken tusschen de negorijen van *Tjiniago* en *Pilian* zijn deze, dat de balei (een op palen staand langwerpig gebouw, zonder omwanding, dienende tot vergaderplaats der panghoeloe's of bij feesten voor vrouwen en kinderen, op de passars of marktplaatsen) in de laatstgenoemde laras tusschen de beide middelste stijlen onbevloerd is (berlaboeh gadja = er loopt een weg voor olifanten d. i. een groote weg of opening door), en de hoofden van *Pilian* bij feestelijke gelegenheden eene hoogere plaats innemen, dan die van *Tjiniago*, omdat hun stamvader de oudere broêr was.

De uitdrukking Loeak nan tiga, laras nan doea, beteekent alzoo, dat de Bovenlanden in drie afdeelingen zijn verdeeld, en dat in elke afdeeling oorspronkelijk twee stammen woonden, afstammende van beide genoemde Radja's.

Hierop verdeelden zij elke landstreek in negorijen, soekoes en kampongs en stelden daarover hoofden aan; welke bestuurs-regeling tot op den huidigen dag is blijven bestaan en ingericht is op de navolgende wijze.

---

(1) Later was de hoofdzetel te Pager Roejong. Volgens het verhaal zocht de Radja eene goede plaats om zijn kind te baden, maar vond overal alligators. Hij perkte (pager) daarom eene badplaats af met gouden latten (*roejong* eig. = *nibong-lat*), waaraan die negorij haren naam zoude ontleenen.

Elke negorij (negrie) is eene op zich zelve staande landstreek, welker grenzen bepaald zijn en die door hare eigen hoofden zonder eenige vreemde inmenging bestuurd wordt.

Iedere negorij is onderverdeeld in soekoe's, elke soekoe in kampongs. Een kampong is een vereeniging van familiën, die van denzelfden stamvader (nènèk) afstammen; zij wordt daarom ook wel genoemd met den eigenaardigen naam van boah proet (vrucht des buiks). Meestal zijn er niet meer dan negen kampongs in een soekoe. Over zulk een kampong of boah proet is een panghoeloe of datoe (hoofd) gesteld, die genaamd wordt panghoeloe adat (= panghoeloe, die met de tenuitvoerlegging der adat belast is), ook wel panghoeloe andiko (= een panghoeloe, die daarvan de waardigheid en titel bezit), of anders panghoeloe kampong of toea kampong (= hoofd of oudste der kampong): allen woorden van dezelfde beteekenis. In enkele kampongs vindt men meer dan één panghoeloe. Dit spruit voort uit twisten, die familieleden onder elkander hadden over de opvolging in de betrekking; de twist werd dan dikwijls beslecht, door beide candidaten tot panghoeloe te benoemen. Uitbreiding der familie gaf ook wel aanleiding tot het aanstellen van meerdere panghoeloe's in één kampong. In die streken, waar aan de oude adat (= wetten, zeden en gebruiken) streng de hand wordt gehouden, treft men slechts één panghoeloe aan in elke kampong of boah proet.

Eene verzameling van kampongs heet soekoe en een der hoofden, die gezegd wordt tot den familiestam (nènèk) te behooren welke zich het eerst aldaar vestigde, wordt soekoehoofd (= panghoeloe soekoe) genaamd. In vele streken heet hij poetjoek awal (= oorspronkelijk uitspruitsel).

Eene verzameling van soekoe's wordt negorij genaamd. Het aantal der soekoe's in een negorij is verschillend. Oorspronkelijk schijnen er slechts vier in elke negorij bestaan te hebben, volgens de uitdrukking in de Oendang negrie voorkomende: negrie berampat soekoe (eene negorij bestaat uit vier soekoe's). Later schijnt dit aantal door nederzettingen vermeerderd te zijn. De namen der soekoe's zijn veelvuldig, dikwijls ontleend aan de plaats van inwoning, of omgekeerd. Voorbeelden zijn: *Pilian*, *Malajoe*, *Tjiniago*, *Kotta*, *Petapang koetianier*, *Djambak*, *Sikoembang*, *Dalima*, *Penjalei*, *Bindang*, *Tjoepak*, *Katialo*, *Ganting*, *Piniangat*, *Simaboer*, *Tjinangkir*, *Kotta baroe*, *Ranah*, *Mandheling*, *Poanggang*, *Salajoe*, *Bodie*, *Tandjong*, *Pajabadar*, *Mandaliko* en velen meer. De personen van één en dezelfde soekoe beschouwen zich als tot éene familie behoorende en mogen daarom niet onder elkander huwen; in de afdeeling Tanah Datar wel, ofschoon men ook daar niet mag huwen met een vrouw uit dezelfde boah proet.

De panghoeloe's soekoe of poetjoek awal maken den raad van de

negorij uit en zijn degenen die de negorij in andere negorijen vertegenwoordigen en hare belangen voorstaan; zij handelen evenwel altijd in overeenstemming met de andere panghoeloe's. Meestal vindt men dat een der poetjoek awal genaamd wordt kapala poetjoek awal (hoofd der poetjoek awal) of kapala adat; hij wordt dan gezegd af te stammen van den allereersten voorvader (nènèk) die zich in de negorij vestigde. Hij onderscheidt zich van de andere hoofden door bij zijne aanstelling iets meer te betalen, en van de rechten, den panghoeloe's toekomende, iets meer te ontvangen dan de andere poetjoek awal. Hij zit bij feesten op een meer verheven plaats, meestal twee kussens, en neemt bij vergaderingen in de balei, als de andere panghoeloe's in twee rijen rechts en links zitten, aan het hoofd plaats, met zijn aangezicht naar allen gewend (menikalo.) Overigens heeft hij geene andere onderscheidingsteekenen: hij kan alzoo niet gezegd worden in macht gelijk te staan met den tegenwoordigen, door het Europeesch bestuur aangestelden panghoeloe kapala. Deze geeft bevelen aan de soekoehoofden, de kapala poetjoek awal niet, evenmin als de soekoehoofden aan de kamponghoofden: hij is de primus inter pares. Die gezamenlijke vertegenwoordigers der negorij, panghoeloe soekoe of poetjoek awal, worden, naarmate van het aantal soekoe's waaruit de negorij bestaat, genaamd *Datoe nan berampat*, *Datoe nan berlima*, *Datoe nan sembilan* (de raad van vier, vijf, negen datoe's). Men hoort ook wel eens in een soekoe spreken van *Datoe berlima*, *berampat*, of *Datoe ampat lima nènèk;* dit beteekent dan, dat de soekoe, behalve de boah proet van den panghoeloe soekoe, nog vier of vijf andere bezit.

Aan de betrekking van elken panghoeloe is een vaste titel (galar) verbonden, zoodat aanstellen tot panghoeloe en geven van den galar (angkat panghoeloe en membrie galar) gelijke beteekenis hebben. Evenals de waardigheid van panghoeloe (andiko) evenzoo is zijn galar erfelijk.

Elken Maleier, die meerderjarig is en niet tot den slavenstand behoort, wordt naast zijn naam een galar gegeven. Bij zijn naam wordt hij aangesproken vóór zijne meerderjarigheid; daarna is het, behalve voor zijne naaste bloedverwanten, ongepast hem anders dan bij zijn galar aan te spreken. Voorbeelden van galars zijn: *Datoe Madja Indo*, *Datoe Domoangso*, *Datoe Indomengkoeto*, *Datoe padoeko radjalelo*, *Datoe panghoeloe besar*, *Datoe Bandaro*, *Datoe talelo poetih*, *Baginda nan koening*, *Radjamedan*, *Padoeko* en zoo honderden meer.

Meermalen gebeurt het, dat in dezelfde familie twee personen den galar van een overledene wenschen te hebben of elkander betwisten, omdat meestal aan den titel ook de rechten der betrekking verbonden zijn; men beslist dan dikwijls in dier voege, dat aan beiden de galar wordt gegeven met een kleine bijvoeging. Heette de erflater *Datoe Bandaro*, dan worden de erfgenamen van den titel *Datoe Bandaro besar*, *Datoe*

Bandaro poetih, of *Datoe Bandaro itam* genoemd. Geldt het den galar van een panghoeloe, dan mag die nooit van den eenen familiestam (boah proet) in den anderen overgaan. Men is tegenwoordig wel eens genegen hierop inbreuk te maken, om dan later door het bezit van den galar ook het recht op de betrekking te doen gelden. Een panghoeloe soekoe b. v. heeft den galar van *Datoe Bandaro*. Deze wordt geroepen tot de Gouvernements betrekking van panghoeloe kapala (bezoldigd hoofd over een negorij). Hij moet dan, zonder van de rechten die hem volgens 's lands instellingen als panghoeloe soekoe toekomen, afstand te doen, een plaatsvervanger als zoodanig hebben, tot het ten uitvoer leggen van de bevelen van het bestuur, zooals het toezicht over de heerediensten, de koffie-cultuur, rijstcultuur enz.; men noemt dezen panghoeloe dan panghoeloe soekoe rodie (heeredienst). Wanneer nu degeen die den eerstgenoemden volgens 's lands instellingen in zijn titel en waardigheid moet opvolgen, geschikt is om panghoeloe soekoe rodie te zijn, dan doet hij dikwijls aan dien erfgenaam reeds bij zijn leven zijn titel en waardigheid over, zoodat hij dan werkelijk panghoeloe soekoe wordt, omdat het voor den Maleier, volgens de beginselen van zijn erfrecht, meestal hetzelfde is wie iets bezit, de oom of de neef, de oudere of de jongere broêr. Heeft hij evenwel geen erfgenaam die geschikt is tot de betrekking van panghoeloe soekoe rodie, of wel wenscht zijn erfgenaam het niet te zijn, dan beraadslagen de panghoeloe's andiko in de soekoe, wien zij tot die betrekking zullen roepen. Deze persoon tracht dan wel eens langs slinkschen weg zich den galar van den panghoeloe soekoe, met een bijvoegsel als besar, poetih, itam of koening, toe te eigenen, om dan later, bij den dood van den titularis, rechten als werkelijk panghoeloe soekoe te laten gelden, op grond dat hij den titel bezit. Ambtenaren die niet volkomen met de adat in die negorij bekend zijn, laten zich soms daardoor om den tuin leiden en nemen eene verkeerde beslissing, onder reclame echter van den werkelijk rechthebbende.

Elke panghoeloe heeft zijn Manti, Maliem en Hoeloebalang. Met hun vieren worden zij genoemd de orang ampat djenies (de vier soorten van menschen).

De manti is degeen die den panghoeloe bijstaat in rechtszaken, het onderzoek doet, de tanda's (de teekens dat men zich aan de uitspraak van de rechters onderwerpen wil) en de thail amas (gerechtskosten) ontvangt, den eisch en de repliek aan den rechter overbrengt, in één woord alles doet, wat in rechtszaken aan de beslissing der panghoeloe's moet voorafgaan. Daar, waar de adat stipt wordt opgevolgd, wordt altijd van zijne diensten gebruik gemaakt, in andere streken niet.

De maliem, ook pandita genaamd, staat den panghoeloe bij in de beslissing en regeling van zaken van godsdienstigen aard of waarin volgens den Koran moet rechtgesproken worden. Wanneer zijn erfgenaam niet

werkelijk tot den priesterstand behoort, dan gaat de betrekking op een ander lid der familie over.

De hoeloebalang, welke naam, ook wel verbasterd tot doebalang, eigenlijk voorvechter, aanvoerder beteekent, en aan dezen persoon gegeven wordt omdat hij bij de vroegere oorlogen als zoodanig diensten deed, is degeen, die de functiën van politiedienaar, deurwaarder en ceremoniemeester placht uit te oefenen. Bij feesten doet hij nog dienst als ceremoniemeester, terwijl de functiën van politiedienaar en deurwaarder thans hoofdzakelijk door personen van minderen rang worden waargenomen, die ook doebalang of pegawé genoemd worden. Hiervoor kan men elkeen kiezen, die daartoe geschikt geoordeeld wordt.

Deze drie betrekkingen zijn erfelijk, evenals die van panghoeloe; de personen die ze bekleeden, kunnen den panghoeloe opvolgen, wanneer hij bij zijn dood geen mannelijke familieleden nalaat. Is dit wel het geval, dan kan de manti, maliem of hoeloebalang geen panghoeloe worden. Die dit toelaat wordt getroffen door de gevolgen van den vloek, dien Datoe Katoemangongan en Parapatih Sebatang hebben uitgesproken tegen inbreuk op de door hen gemaakte regeling; welke vloek bisa kawi heet (bisa = vergift, kawi = zeker).

De ampat djenies worden ook wel genoemd ampat djoerei of kaum. Deze beide woorden worden ook gebruikt in den zin van stam, zoodat iemand gezegd wordt tot de kaum of djoerei van een of anderen panghoeloe te behooren, dat is: tot zijn boah proet. Daarom worden de gezamenlijke hoofden van een soekoe ook wel Datoe djoerei genoemd.

Behalve de vier genoemde notabelen in eene negorij behooren daartoe:

1°. De afstammelingen der vorsten van Pager Roejong (anak radja). Sedert de verbanning van den laatsten radja van Pager Roejong heeft de vorstelijke regeering, of liever de waardigheid, het vertoon, geheel opgehouden. Hunne afstammelingen zijn ook buiten de Padangsche Bovenlanden verspreid. In rang worden zij altijd nog boven de panghoeloe's gesteld, hoewel zij geen bestuur voeren. In de laras Soemanie woont nog een zoon, in de laras Soeroeasso een kleinzoon van gemelden vorst. Die van Soeroeasso vermengt zich niet door huwelijk met de overige Maleiers, maar huwt volgens de vorstelijke instellingen met zijne zuster, ten einde het vorstenbloed zuiver te bewaren.

2°. De met de adat vertrouwde lieden (tjerdik pandei). Elke panghoeloe kiest zich een tjerdik pandei, om hem voor te lichten omtrent de wetten. De betrekking is niet erfelijk.

3°. De oude lieden (orang toea), de fatsoenlijke lieden (orang patoet), de menschen van ondervinding die tot de familie van de panghoeloe's behooren of wel zij die hunne betrekking als panghoeloe hebben neêrgelegd. Zij worden in gewichtige zaken als adviseurs gehoord. Zij hebben geene betrekking en het orang-toeaschap is alzoo niet erfelijk.

4₀. Tot de orang patoet worden ook gerekend de personen, die als hoofd (niet erfelijk) zijn aangesteld over eenige huizen buiten de eigenlijke kampong gelegen, in tuinen of bij karbouwenkralen. Zij zijn met de politie en afdoening van kleine zaken in hun buurt belast, onder toezicht van den panghoeloe, onder wien zij ressorteeren; zij worden genaamd toea teratak.

5°. De hoofden van huisgezinnen (toengganei). Het oudste mannelijke lid in een huisgezin en tot de familie behoorende (de echtgenoot der vrouw behoort niet tot de familie) wordt aldus genaamd.

Deze personen worden ook wel Datoe geheeten; een titel die elke Maleier zich gaarne laat aanleunen, maar die oorspronkelijk niemand anders toekomt dan den panghoeloe, zoodat men dan ook met de uitdrukking Datoe negrie alleen de panghoeloe's in de negorij bedoelt.

6°. De priesters. Hiertoe behooren: De imam, het hoofd van den godsdienst in de negorij en de voorganger in het vrijdaggebed. De chatieb, die de zedelessen uit den Koran (chatoebah) voorleest en uitlegt. De bilal, die de geloovigen tot het gebed oproept. Elke negorij heeft een tempel (mesdjid), waarbij deze drie priesters fungeeren. Zij behooren elk tot eene verschillende soekoe. De betrekking is erfelijk. Is de erfgenaam niet geschikt, dan wordt een plaatsvervanger (wakil) in de soekoe, en zoo er in deze geen geschikt persoon gevonden wordt, uit een andere soekoe aangesteld. Enkelen wenschen zich gaarne den titel van imam of chatieb te verschaffen. Zij doen dan drie malen dienst, eens in de maand Hadjie, eens in de maand Mouloed en eens in de maand Ramelan. De eerste keer wordt met een geit, de tweede keer met een djawie, en de derde keer met een karbouw en rijst de geheele negorij feestelijk onthaald, waarna zij den gewenschten titel mogen behouden.

De wetgeleerde (aloema). Dit is elke priester, die met de godsdienstige wetten vertrouwd is en daaromtrent kan geraadpleegd worden. Zij hebben meestal veel leerlingen (anak moeried). Tot hen worden inzonderheid gerekend, zij die te Mekka van de hoofden van den godsdienst eene aanstelling als Sech gekregen hebben. In alle zaken van gewicht, den godsdienst betreffende, worden zij gehoord. Zij staan door hunne groote wetgeleerdheid in een reuk van heiligheid en houden geregelde correspondentie met de hoofden van den godsdienst te Mekka, die hun van alle belangrijke voorvallen op het gebied van den Mohammedaanschen godsdienst kennis geven. Zij zijn in de negorij alwaar zij gevestigd zijn de Imam negrie. De voornaamsten zijn thans de Sech van Siloengkang en Laboeh in Tanah Datar, van Tjangking in Agam.

De van de bedevaart naar Mekka teruggekeerde (hadjie) is niet per se priester. Hij wordt geëerd, omdat hij een der voornaamste plichten, voorgeschreven in den Koran (een der roekoen), vervuld heeft.

De orang siak en pegawé zijn mindere priesters, die bij de verrichtingen van godsdienstigen aard, overal waar gebeden wordt, bij geboorte, huwelijk, besnijdenis enz., diensten doen.

Alleen de sech, imam, chatieb, bilal en aloema behooren tot de notabelen, de overige priesters niet, tenzij zij zich door hunne persoonlijkheid op den voorgrond weten te stellen. Zij behooren tot de gewone burgerlui (orang banjak) of onderdanen der panghoeloe's (anak boah). Onder dezen wordt nog een onderscheid opgemerkt. De kinderen en neven (anak en kamanakkan) van de orang ampat djenies, en wel inzonderheid die der panghoeloe's, staan in rang boven die van mindere afkomst. Bij feestelijke gelegenheden treden zij op den voorgrond; zij zitten aan bij de notabelen om hen te bedienen, bespelen de muziekinstrumenten, en voeren de dansen en spiegelgevechten uit.

Geheel op de benedenste sport van de maatschappelijke ladder staan de slaven (boedak of anak hoedjong amas = door geld gekregen). Deze worden tot geene betrekking in de maatschappij toegelaten; zelfs wanneer zij zich vrij gekocht hebben, kunnen zij zich niet boven hun stand verheffen. Oorspronkelijk waren er geene Mohammedaansche slaven dan bij den Radja, als straf op overspel, terwijl de slaven bij andere personen in dienst, allen vreemdelingen waren, omdat de geloovigen volgens den Koran geen slaaf bij hen konden worden. Het groot aantal slaven en hunne afstammelingen, die thans nog in de Padangsche Bovenlanden worden gevonden, heeft zijn oorsprong uit den tijd der Padries. Toeankoe Lintou en Toeankoe Halaban, hoofden der Padries, verklaarden allen die niet stipt den Mohammedaanschen godsdienst opvolgden, zooals die door de Padries werd opgevat, tot ongeloovigen: zij mochten dus, niettegenstaande zij Maleiers en Mohammedanen waren, tot slaaf gemaakt worden.

Buiten de anak radja zijn alzoo van al de ingezetenen de panghoeloe's de voornaamsten. De oendang zegt: panghoeloe saändiko (de waardigheid van alle panghoeloe's is gelijk), zoodat de een niet hooger in rang is dan de andere. Deze regel heeft uitzonderingen, zooals wij boven zagen, bij den poetjoek awal en kapala adat.

Een panghoeloe wordt vervangen:

1°. Wanneer hij wegens ziekte, ouderdom of andere redenen afstand doet ten faveure van zijn erfgenaam: zijn broêr of kamanakkan (neef); dit heet hidoep bekarilahan (hij doet tijdens zijn leven met zijn toestemming afstand).

Nadat hij zijn erfgenaam heeft afgevraagd of hij genegen is zijne betrekking over te nemen, en de familieleden, na vergaderd te zijn, geene bedenkingen geopperd hebben, worden de orang ampat djenies en de soekoe uitgenoodigd, om te beraadslagen over den dag, waarop de plechtige overgave zal plaats hebben.

Evenals elke groote plechtigheid bij den Maleier vergezeld gaat van het slachten van een beest, en het gewicht van een feest afgemeten wordt naar de soort en het aantal van het geslachte vee, zijnde bij kleine plechtigheden een kip of geit, bij grootere een koe, en bij nog grootere één of meer buffels, zoo wordt ook bij het bevestigen van een panghoeloe in zijn waardigheid en galar een karbouw geslacht en de negorij daarop feestelijk onthaald. De feestelijkheid heeft, hier en daar met eenige wijzigingen, aldus plaats.

Wanneer de dag voor het feest bepaald is, komen eenige dagen te voren de vrouwelijke leden der familie, ook die van de vrouwen van den feestvierende, alles voor den maaltijd gereed maken, bestaande in het stampen der benoodigde rijst, het bakken van koek en het aanbrengen van brandhout. Den dag vóór het feest komen de notabelen in de soekoe om tegenwoordig te zijn bij het slachten en te vernemen, dat het feest den volgenden dag zal plaats hebben; zij worden onthaald en de panghoeloe's ontvangen elk een stuk van het geslachte vee; dit heeft ten doel om hunne bescherming bij het feest te vragen. Dien dag worden verder de gasten geinviteerd. De panghoeloe's in de negorij en gasten buiten de negorij ontvangen in een koperen doos of in een geborduurden doek een pakje sirih, eenige pinangnoten, wat gambier en tabak (sirih bertjerana). Bij de aanbieding daarvan ten huize van een panghoeloe, wordt hem mededeeling gedaan van het aanstaande feest en hij verzocht daarbij tegenwoordig te willen zijn. Aan mindere personen wordt een gereedgemaakte sirih-pruim (koelansing of sirih berbauer) gezonden, bestaande uit twee met een weinig sirihkalk bestreken sirihbladen, waartusschen wat gambier, pinang en tabak gelegd wordt. Omstreeks het midden van den feestdag verzamelen zich de genoodigden in het huis van den feestvierende. Zijn allen aangekomen, dan wijst de ceremoniemeester (djoeara, de hoeloebalang of ander geschikt persoon) elk zijn zitplaats aan. Het huis binnenkomende links, met den rug tegen den middenwand, zitten de panghoeloe's op een rij; vóór hen de anak en kamanakkan panghoeloe. Op hen volgt de hoogere geestelijkheid; vóór deze nemen de mindere priesters plaats. Voor elke twee panghoeloe's wordt een koperen presenteerblad met een poot (doelang paha), waarop eenige soorten koek, neêrgezet; voor de priesters en andere personen een doelang zonder poot: dezen eten met hun vieren of meer, naar mate van het aantal aanwezige doelangs. Zij worden bediend door de vóór hen zittende anak panghoeloe of mindere priesters. Nadat hiervan genuttigd is, wordt de koek door rijst en goelei (een soep van vleesch met kruiden, klappermelk en spaansche peper) vervangen. De koffie getrokken van de bladeren van de heester mag natuurlijk niet ontbreken, evenmin als de sirih en het cigaartje, die na den maaltijd gebruikt worden. Voor den panghoeloe is het ongepast veel te eten, bij

neemt welstaanshalve slechts een mondjevol (sasoewab); de priesters en jongelui doen zich bij dergelijke gelegenheden te goed.

Alvorens tot den eigenlijken maaltijd, het eten der rijst, over te gaan, deelt de cerimoniemeester in sierlijken vorm aan de vergaderden het doel van het feest mede, noemt den galar van den nieuw benoemden panghoeloe, evenals dien van zijn manti, maliem en hoeloebalang (hoewel deze niet vervangen worden), en legt vóór de soekoehoofden neder het geld, dat een panghoeloe verplicht is bij zijne aanstelling aan de collega's in de negorij te betalen. Een der bekende orateurs onder de notabelen wordt dan door de panghoeloe's uitgenoodigd om de vorige speech te beantwoorden en kennis te geven, dat zij den nieuw benoemde erkennen. Hij kleedt zich dan als panghoeloe, wordt met muziek, gevolgd door mannen, vrouwen en kinderen, naar de balei gebracht, alwaar door de jongelui wordt gedanst en geschermd (berharak). Daarbij krijgt de geheele gemeente van de benoeming kennis, waarmede de bevestiging wettig geschied is. Na den afloop hiervan wordt hij weêr met muziek naar huis geleid en is de plechtigheid afgeloopen.

2o. Bij zijn dood: dit heet mati bertongkat bodi (1). Zoodra een panghoeloe gestorven is, worden eenige geweerschoten gelost en een groot katoenen regenscherm (pajong) voor het huis geplaatst. Op dit teeken komen alle ingezetenen, mannen en vrouwen, zich verzamelen in het huis van den overledene, of wel op het plein vóór het huis. De hoofddoek (destar of ikat), de lans (tombak) en kris van den overledene worden, omwikkeld met geel katoen, hier voor den trap van het sterfhuis, elders bij het lijk neêrgelegd. De familieleden en panghoeloe's beraadslagen, wie de opvolger moet zijn; bestaat hierover geen verschil, dan kleedt deze zich in het kostuum van panghoeloe en gaat, vergezeld van alle aanwezigen, vóór het huis zitten, tegenover de vergaderde panghoeloe's. Het geld dat bij het sterven van een panghoeloe aan de anderen betaald wordt (oewang poengkoe) wordt verdeeld. Een daartoe geschikt persoon geeft kennis van de gehouden beraadslaging en wijst den opvolger aan. Een der notabelen antwoordt en verklaart, dat hij erkend zal worden. Eerst dan wordt overgegaan tot de begrafenis. Het lijk wordt naar het graf gedragen in een bamboezen draagbaar (osongan), waarop ook de nieuw benoemde plaats neemt. (Een mindere wordt op een plank naar het graf gebracht). Drie of zeven dagen daarna heeft de feestmaaltijd plaats, op dezelfde wijze als onder 1o. beschreven is.

3o. Wanneer door den dood van den titularis zijn waardigheid en

---

(1) Ik kan hiervan geene vertaling geven. Bodi zijn de teekens der waardigheid, die bij elkaâr gelegd worden. Tongkat = stok, bertongkat = steunen. Men ongkat word gezegd van de panghoeloe's kampong, die de panghoeloe's soekoe steunen.

titel ongebruikt bleven, omdat er geen opvolger was, en er na eenigen tijd een opvolger komt (membangkitkan poesaka nan terbanam = het erfstuk, dat begraven lag, weêr oprichten). De feestelijkheid hierbij is nagenoeg dezelfde als sub. 1o. en 2o.

4o. Wanneer hij ontslagen wordt. Een panghoeloe kan alleen met zijn wil uit zijne betrekking ontslagen worden, tenzij hij van zijn verstand beroofd is of zich schuldig maakt aan een der misdrijven vermeld in de oendang nan delapan (het wetboek voor misdrijven, ook wel oendang doea-poeloeh genaamd, omdat het verdeeld is in twee hoofdstukken, de 8 en 12 oendang's of wetten). Deze zijn: roof vergezeld van moord (menjamoen menjakar); vergiftiging (oepas ratjoen); diefstal (malieng tjoerie); oplichterij (mahoemboe mahoembie); verwonding of moord (menekam memoenoeh); overspel (soembang salah); brandstichting (menjiar memakar); roof (meraboet merampas). Daar een panghoeloe meestal een gezeten man is, zal het hoogst zelden voorkomen, dat hij zich aan een dier misdrijven schuldig maakt. Ook zal een misdrijf door een panghoeloe gepleegd niet zoo gemakkelijk aan het licht komen of vervolgd worden. Heeft hij zich daaraan schuldig gemaakt en wordt hij deswege veroordeeld, dan zal hij uit schaamtegevoel uit eigen beweging zijne betrekking neêrleggen. Dit heeft de meening doen ontstaan dat hij nooit van zijne waardigheid ontzet kan worden. Eene andere reden voor deze meening is, dat hij altijd door zijn erfgenaam moet opgevolgd worden en het voor hem meestal hetzelfde is of hij, dan wel zijn erfgenaam, de uit zijne betrekking voortvloeiende voordeelen geniet. Ik heb dan ook slechts een paar personen gesproken, die zich herinnerden, dat een panghoeloe tegen zijn wil, wegens het bedrijven van overspel, uit zijne betrekking ontslagen werd. Zij die het niet bij ondervinding weten, maar er over redeneeren, vragen: volgens de oendang moet een panghoeloe onrecht tegengaan en daarin vonnissen (menjalassei koesoet); hoe kan hij zulks doen indien hij zelf onrecht pleegt (memboeat koesoet)? Zij besluiten alzoo, dat hij ontslagen kan worden. Om andere redenen kan hem zijne waardigheid niet ontnomen worden. Heeft hij vrijwillig afstand gedaan, dan blijft hij behooren onder de orang patoet of toea en alzoo onder de notabelen.

De voordeelen aan de betrekking verbonden en genoten door de gezamenlijke panghoeloe's der negorij, zijn:

Het geld dat bij het overlijden van een panghoeloe door de familie betaald wordt (oewang poengkoe): 20, 10 of 5 reaal. Een reaal = ƒ 1.60.

Het geld bij de aanstelling tot panghoeloe betaald (mahisi adat): van 20 tot 2½ reaal. Een kapala adat of poetjoek awal betaalt minstens vijf reaal.

De pachtgelden voor het slachten van vee (padjak bantei), der hane-

banen (padjak saboeng), marktgeld (beo pakan), zijnde 1 duit per persoon die waren uitstalt. Dezè zijn door het Europeesche bestuur afgeschaft.

De pacht der overvaarten (beo moeara); de pacht van het visschen in de rivieren der negorij.

Een derde aandeel in den bloedprijs (dijat) voor het plegen van moord of in het smartegeld (pampas) bij verwonding.

De nalatenschap van een vreemdeling zonder familie-betrekkingen stervende, of van een uitgestorven soekoe. Vroeger waren deze het aandeel van den Radja, wiens rechten thans op de panghoeloe's zijn overgegaan. Deze nalatenschap heet harta goentoeng.

Bij het vrijgeven van een slaaf ontvangen de panghoeloe's 20 reaal. Ook wanneer hij, na vrijgemaakt te zijn, de rechten van een vrij man wil genieten, zooals het bouwen van een huis met doorloopende stijlen tot aan de nok (roemah gadjah moharam) (1). Voorts wanneer hij zijne kinderen meer dan vier haarvlechten (gamba) wil laten dragen. Den jongens wordt namelijk het hoofd kaal geschoren, alleen worden meestal vier haarvlechten, twee voor en twee achter, op het hoofd gelaten. Een vrijman mag zoo veel vlechten laten als hij verkiest. Bij het afscheren als de jongen besneden is, wordt een feest gegeven, en het getal der haarvlechten boven vier bepaalt het aantal te slachten karbouwen. Een vrijgemaakte slaaf moet voor het dragen van die meerdere vlechten een recht betalen. Zoo ook wanneer hij goud of zilver wil dragen; enz.

Voor het overbrengen van een lijk van de eene negorij naar eene andere, wordt aan elke te passeeren negorij 5 of 2½ reaal betaald.

De huldegift van den eersten oogst, door een vreemdeling die woeste gronden ontgint.

Door de hoofden in de soekoe wordt genoten:

Een stuk vleesch van elke karbouw of djawie, die bij feesten geslacht wordt.

Een aandeel in het geld, door de familie bij de begrafenis betaald, meestal *f* 2.50 (oewang zedekah), waarvan ook de priesters een deel ontvangen.

Het geld, dat de familie van weêrszijden bij het sluiten van een huwelijk betaalt, *f* 0.50 à *f* 0.25 (oewang isi kawin) wordt tusschen de aanwezige priesters en panghoeloe's verdeeld.

Door de panghoeloe's die als rechters in eene zaak gezeten hebben:

De boeten (danda) voor misdrijven.

De gerechtskosten (oewang djoerah of thail amas), in burgerlijke zaken door beide partijen te betalen, van de thail (= *f* 19.20) 5 koepong (= *f* 1.50). Dit bedrag wordt, naarmate van de gegoedheid der partijen, verminderd of geheel kwijtgescholden.

(1) Het beteekent een groot huis; vertalen kan ik het niet, gadjah = olifant, moharam = broeien van een kip.

De panghoeloe kapala adat geniet $^1/_4$ meer dan een soekoehoofd; het kamponghoofd ontvangt de helft van hetgeen een soekoehoofd geniet.

Elk aandeel wordt wederom in tweeën gedeeld; de eene helft is voor den panghoeloe, de andere voor den manti, maliem en hoeloebalang.

De kleeding van een panghoeloe moet bestaan in een blauw katoenen hoofddoek, in een wrong tweemalen om het hoofd geslagen (destar berkatoek), een baadje van blauw katoen met wijde mouwen (badjoe gedang), een korte broek (serawal), een sarong, met een punt over het linkerbeen tot op den voet afhangende (kain berserong), en een kris.

Is hij zonder sarong, destar en kris gekleed, of loopt hij 's nachts zonder vuur en zonder stok, dan behoeft men hem niet als panghoeloe te erkennen en mag men hem beleedigen, zonder dat zulks als het misdrijf van schending der waardigheid (dago dagi) wordt aangemerkt.

Hij is verplicht zijne waardigheid op te houden, en mag zich dus niet alles veroorloven wat een burgerman doet. Hij mag niet in een boom klimmen; doet hij het, dan mag men zijn kleêren, die onder den boom liggen, of het geplukte wegnemen, zonder dat zulks een strafbaar feit uitmaakt. Behalve de eigen padie uit het veld, mag hij geen vrachten dragen; het stelen van die vrachten is geen misdrijf. In het algemeen dus, zoo vaak hij zich niet als panghoeloe vertoont en zijne waardigheid schendt (dit heet batal merawah = hij miskent zijn rang), wordt hij niet erkend. Gedraagt hij zich geheel zooals het een panghoeloe betaamt, dan moet hij ook in vreemde negorijen als zoodanig erkend worden.

Hij is verplicht te zorgen voor de rust en veiligheid, voor de handhaving van het recht en den godsdienst, het maken en onderhouden van waterleidingen voor de rijstvelden, het bouwen van de mesdjid, de balei enz., in één woord voor al de belangen van zijne negorij, soekoe of kampong. Hij bestuurt alle werkzaamheden ten nutte van het algemeen (kredja daroe), maar laat ze door de minderen uitvoeren; hij is zelf niet verplicht te werken.

Opmerkelijk is het, dat, ook zelfs na de invoering van het Europeesche gezag, in dit inlandsche bestuur bijna geene dan kleine en onbeduidende wijzigingen zijn gebracht, evenmin als in de overige wetten en bepalingen, waarvan wij later eene beschrijving zullen geven. De benoeming van bezoldigde hoofden: panghoeloe's kapala (hoofd over eene negorij) en larashoofden (hoofd over eenige negorijen, tot een laras of district gevormd), is geheel afgescheiden van de adat en heeft daaraan niets veranderd.

Fort van der Capellen,
den 24 October 1868.

STIBBE.

EEN JAVAANSCHE ROMAN.

Madjapahit. Historisch-romantisch tafereel uit de geschiedenis van Java, door J. S. G. Gramberg, Oost-Indisch ambtenaar. 's Gravenhage, Leiden, Arnhem, M. Nijhoff, A. W. Sijthoff, D. A. Thieme, 1868. 2 deelen. 8°.

Een historischen roman te schrijven is zeker niet eens ieders zaak. En dan nog wel een Javaanschen roman, uit een grijzen voortijd, waarvan ons, door middel van altijd zeer onzekere overleveringen, niet veel meer dan een vrij nevelachtig beeld, benevens een aantal weinig zeggende namen, is overgebleven! Hoog was dan onze verwachting ook niet gespannen, toen wij het hier aangekondigde werk ter hand namen. Zoo het al doenlijk ware, een redelijk beeld van dien Javaanschen voortijd te ontwerpen, niet dan een meester in het vak, meenden wij, kon de taak vervullen welke zoodanig ondernemen oplegt. En als romancier was de heer Gramberg ons tot dusverre zelfs ten eenenmale onbekend.

Is het nu aan die aanvankelijk geringe verwachting toe te schrijven dat wij, na met »Madjapahit" te hebben kennis gemaakt, in vele opzichten ons daarmede ingenomen kunnen betoonen? Hoe het zij, wij gelooven den meer beschaafden onder onze landgenooten vrijelijk de lezing van het boek te mogen aanbevelen. Welke ook de gebreken zijn die er aan kleven en die wij ook geenszins willen verbloemen, het bevat, meenen wij, een levendig en onderhoudend, met de oorspronkelijke traditiën, voorzoover wij konden nagaan, vrij getrouw overeenstemmend tafereel, eerst van de langzame, alleen met de wapenen der overreding strijdende propaganda van den Islam op Java, daarna van den godsdienstoorlog, die er tusschen de volgelingen van den Profeet en de aanhangers der oude Hindoe-godsdiensten ontbrandde, en die met den ondergang van het groote en machtige Hindoe-rijk van Madjapahit geëindigd is. In krachtige trekken zien wij het alvernielend fanatisme, vooral

der hadji's, of bedevaartgangers naar Mekka, geschetst. De inertie der toenmalige Javaansche Hindoe-vorsten vormt daar tegenover een scherp geteekend contrast. De intrigue van den roman, schoon op zich zelve niet zeer ingewikkeld, is overigens wèl afgesponnen. Enkele karakters, zoals dat van Goesti Kromo, later, als Hadji Taroeb, de voornaamste ijveraar voor de nieuwe leer, en Vastha, den Boeddhist, zijn goed aangelegd, en ten einde toe niet minder goed volgehouden. Sommige vrouwenfiguren, als Loro, Narina, Dalima, zijn, hoewel ook wat vlugtig, toch fijn en bevallig geteekend; en de velerlei ongeoorloofde minnarijen, die uit den aard der zaak aan het weelderig hof van Madjapahit's laatsten koning moeilijk konden ontbreken, zijn met genoegzame voorzigtigheid behandeld, om het kiesche, schoon in den laatsten tijd door onze romanlitteratuur nog al aan onkieschheden gewende, Hollandsche oor niet te kwetsen. Zeer plastisch eindelijk zijn vele der plaats- en natuurbeschrijvingen, en nog beter indruk zouden ze bij ons nalaten, indien deze niet bedorven werd door het aanschouwen der beide leelijke prentjes, die, evenals tal van dikwerf zinstorende drukfouten, het anders fraai uitgegeven boek ontsieren. Dan, genoeg reeds, meenen wij, om reden te geven van het gunstig oordeel 't welk wij gelooven over het boek van den heer Gramberg te mogen uitspreken.

Thans echter ook enkele bescheiden opmerkingen, welke wij voornamelijk aan het oordeel van den schrijver zelven wenschen te onderwerpen, en waarmede hij alligt, 't zij dan geheel of ten deele, zijn nut zal kunnen doen, indien zijn werk soms eene tweede, misschien ook verbeterde uitgave beleven mogt.

Eene hoofdaanmerking geldt zoowel de strekking van het boek, als de wijze waarop het zich aan die strekking tracht dienstbaar te maken. Met de »Tendenz" zelve, en afgezien van het aesthetische van den roman, — de aanduiding van den verderfelijken invloed door de fanatieke hadji's van oudsher op de Javaansche beschaving uitgeoefend, — kunnen wij ons ten volle vereenigen; en zeer juichen wij het ook toe, dat een schrijver, door eigen ervaring wèl met de zaak bekend, eens helder in 't licht tracht te stellen, wat al rampen dat volk over Insulinde gebragt heeft. Daarmede evenwel hebben wij nog geenszins toegestemd wat de schrijver tegelijkertijd tracht te betoogen, maar door zijn boek zoomin als door zijne voorrede bewijst, — dat nl. de opheffing van belemmeringen, door den heer Duymaer van Twist als Gouverneur-Generaal aan de hadji's verleend, noodwendig ten voordeele komt van den Islam of van 't geen daarvoor op Java doorgaat. Dat vermeerdering van het aantal der bedevaartgangers, ook uit de laagste klassen, zoo niet stellig zeker, dan toch hoogst waarschijnlijk en op den duur, vermindering van hun prestige ten gevolge moet hebben, schijnt ons toch

zoo gansch en al nog geen »praatje, dat men van een vroeger hoogst gemoedelijken chef heeft overgenomen"; maar ook al ware dit zoo, dan nog blijft er eene les der geschiedenis over, door de ervaring van alle tijden en volken bevestigd, dat geen enkel middel sterker werkt tot uitbreiding en bevestiging van wat een aantal lieden nu eenmaal de ware godsdienst gelieft te noemen, dan juist belemmering onder welken vorm of om welke redenen dan ook; en voor 't minst zeer twijfelachtig schijnt ons mitsdien de goede uitslag van elken, niet volstrekt in het belang der openbare orde geboden maatregel, waarvan de strekking kan zijn, godsdienstige dweeperij te keeren met dwang of geweld. Maar nu de wijze, waarop de roman zelf, — de juistheid van het doel eens volkomen toegegeven, en daargelaten ook of een »Tendenz-roman" wel tot de beste behoort, — aan zijne eigene hoofdstrekking tracht te beantwoorden! Heeft de heer Gramberg door zijne voorstelling van karakters en gebeurtenissen werkelijk zijn doel bereikt? Wij zijn geneigd in zekeren zin veeleer het tegendeel aan te nemen. Bijzonder groote, boven de gewone middelmatigheid zeer verheven karakters treden er in zijn roman niet op; maar wie dan toch het beste zich nog voordoen, zijn juist de volgelingen van den Profeet, en met name juist de hadji's. Met hen moet de lezer, enkel zijne indrukken volgend, ten einde toe het meest ingenomen zijn. Wel verre van weêrzin tegen hen op te wekken, verzekert hun de schrijver in menig opzicht veeleer de sympathie zijner lezers. En nu ware toch, dunkt ons, de zaak zoo bezwaarlijk niet te redden geweest; zelfs had dit kunnen geschieden op eene wijze, die tevens de waarde van den roman aanmerkelijk had verhoogd. Waarom heeft de schrijver ons niet kennis doen maken met een paar inderdaad waardige vertegenwoordigers der beide strijdige godsdienstrigtingen? Had hij ons, van den eenen kant, in het karakter van een waarlijk edelgezinden en tevens wat dieper dan zijne oppervlakkige figuren doordenkenden Arabier doen verstaan, wat er grootsch en verhevens ook in de leer van den Koran gelegen is, de bekrompenheid der hadji's ware te sterker er door uitgekomen. Had hij, van den anderen kant, ons een echt beschaafden Hindoe leeren kennen, gelijk er ook toen op Java toch nog wel een enkele zal te vinden zijn geweest, het schrômelijk verval van het toenmalig Hindoeïsme ware te duidelijker in 't licht gesteld niet alleen, maar wij hadden ook eerst regt leeren beseffen, wat echt humane en voor hoogere beschaving weldadige denkbeelden dáar, op Java althans. door den alverterenden gloed van het Islamietisch fanatisme welligt voor altijd werden verstikt. Voor het Hindoeïsme daarentegen, zooals het ons hier voortdurend en zonder eenige uitzondering wordt voorgesteld, kunnen wij niet dan minachting gevoelen. En hoe wil men dan dat wij zijn val leeren betreuren en de Islamieten veroordeelen die het hielpen

omverwerpen? In die dolzinnige hadji's zien wij ten minste nog energie; de Brahmanen daarentegen en de Boeddhisten met wien we hier kennis maken, bezitten hoegenaamd niets meer wat onze symphatie ook in geringe mate slechts kan verdienen. Eén oogenblik meenden wij, het is waar, dat Sinowasa, de Hindoe-bouwmeester, nog met eenige waardigheid tegenover Hadji Taroeb, zijn schoonvader, zou optreden; het plan van dien strijd, waarbij Dalima, 's hadji's dochter, haren man blijft aanhangen, en daarmede al het geluk verstoort, dat den vader bij het weêrvinden van zijn verloren gewaand kind scheen te beurt te zullen vallen, was, ook uit een dramatisch oogpunt, zeer goed aangelegd. Maar wat doet nu die Sinowasa? De man gaat lompweg amok maken, en wordt in 't eind zoo goed als geheel krankzinnig. Men begrijpt ligt, hoeveel er door dit een en ander van het tragisch effect moet verloren gaan, 't welk anders de val van het eenmaal zoo magtige en bloeiende Madjapahit en zijne laatste verdedigers ongetwijfeld zou hebben te weeg gebragt.

Als onwillekeurig intusschen rijst hier eene bedenking. Is de schrijver zelf wel volkomen in de gelegenheid geweest, om de zedelijke en godsdienstige beschaving in 't algemeen, wier ondergang op Java hij ons verhaalt, van meer dan ééne zijde te leeren kennen, en daarvan een redelijk gelijkend beeld, zij 't ook slechts in zijne eigene voorstelling te ontwerpen? Kent de schrijver werkelijk die godsdienststelsels, welke men gewoon is onder den algemeenen naam van Hindoeïsme saam te vatten? Het schijnt ons voor 's hands twijfelachtig, vooral wanneer wij kennis nemen van zijn vierde hoofdstuk, waarin hij ons »Java's vroegere godsdienst" tracht te schetsen. Veel meer toch bevat die schets juist niet dan wat men omtrent Hindoeïsme zoo ongeveer bij al onze Westersche schrijvers aantreft, die, zonder studie van de zaak gemaakt te hebben, zoo maar 't een en ander uit enkele min of meer oppervlakkige en ook nog lang niet altijd juist begrepen handboeken en compilatiën naschrijven. In de bedoelde schets toch vinden wij vooreerst niet anders dan een vlugtig overzigt van wat men in 't algemeen Hindoe-mythologie kan noemen; omtrent de eigenlijke godsdienst der Brahmanen daarentegen niets, noch omtrent de orthodoxe, noch omtrent de meer kettersche rigtingen; en geen enkel woord 't welk ons tot het vermoeden kan leiden, dat de mythische en legendarische voorstelling soms een dieperen kern kon bevatten, of ook, dat de Indiërs (een der drie groote wijsgeerige volken der wereld) ooit aan wijsbegeerte hebben gedacht. En in de tweede plaats beijvert zich genoemde schets, als vele andere van gelijksoortig gehalte, ons de zaak zoo klaar mogelijk te maken door ons het gansche Hindoeïsme als één afgerond geheel voor te stellen, dat voor alle eeuwen, plaatsen, stammen en standen als pasklaar schijnt

gemaakt; iets wat natuurlijk niet anders doenlijk is dan door begrippen en denkbeelden, die mijlen en eeuwen vèr uit elkaâr liggen, door elkander te mengen, ongeveer zooals eene Westersche kerkhistorie doen zou, die de denkbeelden van Luther aan Paus Hildebrand, of die van de allereerste Christenen aan de Jezuïeten toeschreef. Zoo, — om ten minste een enkel voorbeeld te noemen, ten einde het verwijt van een geheel ongemotiveerd oordeel te ontgaan, — de oude welbekende geschiedenis van de zoogenaamde Drie-eenheid, die de schrijver als naar gewoonte »Trimoerti" betitelt en van welke hij zegt, dat zij Brahma voorstelt als schepper, Wisjnoe als onderhouder, en Siva als verdelger. De zaak nu is eenvoudig deze. De ééne, éénige God van alle meer of min theïstische secten, de Opperheer (Îçvara), is bij den een en in den eenen tijd Brahma geweest, de personificatie van het onzijdige en abstracte Brahma, de om zoo te zeggen wijsgeerige God der orthodoxe, 't zij dan meer streng theïstische, 't zij ook meer naar pantheïstische rigting overhellende Brahmanen; een volksgod was Brahma echter nooit, en tempels te zijner eere worden er ook bijna niet gevonden. In anderen, veel ouderen tijd, in een tijd zelfs ouder nog dan de Vedische, en voornamelijk onder de oorspronkelijke, niet-Arische bewoners van Hindoestân, gold de dienst van Çiva, wien, vooral in dien ouden tijd, bloedige offers werden gebragt, en die ook later, nadat de altijd voorzigtige en meest nog al inschikkelijke Brahmanen zijn dienst hadden geheiligd door hem voor 't volksgeloof als 't ware over te nemen, toch nog veel overeenkomst met den alverslindenden Kronos behouden bleef. Zeer veel later eindelijk kwam, vooral onder de fijner beschaafde lieden, onder de »Weltphilosophen", de hovelingen, de hetaeren en hofpoëten, de meer humane, vooral door zijne menschwordingen beroemde Vishnoe in zwang. Maar de een mogt nu een meer ernstig en dieper gedacht, de ander een ruwer en grover, een ander weêr een meer vermenschelijkt godsbegrip aannemen, het bleef toch altijd het begrip van één éénigen God, nooit dat van een drie-Godendom, noch ook van eene Drie-eenheid. Alleen voorzoover de latere Indische schrijvers soms willen aanduiden, dat God, de Heer, bij verschillenden onder verschillenden vorm en naam vereerd wordt, noemen zij hem »trimoêrti", d. i. drie vormen hebbend. Maar geen Indiër heeft, voor zoover ons althans bekend is, ooit verkondigd, dat de ééne God uit drie afzonderlijke wezens zou bestaan, noch ook dat God te vereeren zou zijn onder drie vormen tegelijk, en zeker wel allerminst dat er drie Goden of Opperheeren (drie îçvara's) zouden bestaan, gelijk dat hier uit de voorstelling van onzen schrijver zou zijn op te maken. Indien derhalve de heer Gramberg nog eens tot nadere verwerking van zijn veelszins voortreflijk boek mocht overgaan, zouden wij hem den bescheiden raad wenschen te geven,

at vierde hoofdstuk òf geheel weg te laten, òf althans het een weinig meer in overeenstemming te brengen met de erkende resultaten der tegenwoordige wetenschap. De zooeven besproken onjuiste voorstelling is daarin waarlijk de eenige niet, die met de wetenschappelijke nasporingen der laatste jaren in strijd verkeert.

Ook in den roman zelven treft ons menig blijk van gemis aan bekendheid bij den schrijver met het wezen dier godsdiensten, wier vertegenwoordigers hij ten tooneele voert. Zoo, om ook hier ons tot één voorbeeld te bepalen, de benaming »Swajambhoe," waarmede hij niet slechts een enkele maal, maar voortdurend Boeddha bestempelt. De schrijver schijnt dus te meenen dat die naam bijzonder eigen is aan het Boeddhisme. Nu is het zeer waar dat de Boeddha, als voorwerp der hoogste vereering, ook soms dien naam voert; maar zeker is het ook dat het begrip, 't welk daaraan ten grondslag ligt, juist een zuiver orthodox Brahmaansch begrip is. »Svayam-bhoê" namelijk beteekent: diegene of datgene, die of hetwelk door zich zelf en op zich zelf is, de substantie of causa sui, mitsdien het streng wijsgeerig begrip van de Godheid, en volstrekt niet, zooals het hier schijnt, een voorwerp van volksvereering, zij het dan ook dat nu en dan de eene of andere personificatie der Godheid ook Svayambhoê geheeten wordt. Oppervlakkig, wel is waar, schijnt de feil, waarin de schrijver hier verviel, vrij onbeduidend; maar bij eenig nadenken blijkt ons juist uit dergelijke vergissingen dat de diepere zin van het Hindoeïsme hem ontgaat; en geen wonder dan ook dat het beeld 't welk hij er van ontwierp, niet dan eene uiterst zwakke afschaduwing moest zijn.

Eene vraag van meer bepaald historischen aard ware deze. Heeft het Boeddhisme ooit op die wijze nevens het Brahmaïsme aan een Indisch hof geheerscht als wij 't hier aan dat van Madjapahit zien voorgesteld? Menig voorbeeld vinden wij in de Indische geschiedenis van wederzijdsche dulding der beide rigtingen in de verschillende rijken der Indische vorsten; maar dan was toch steeds een van beide de officiëele hof-, om niet te zeggen staats-godsdienst, terwijl de andere slechts bleef toegelaten. Ook komt menig blijk van vermenging der anders vijandige rigtingen voor, zoowel wat inhoud als wat den uitwendigen vorm betreft. Maar de beide godsdiensten als twee staats-godsdiensten officiëel nevens elkander herinneren we ons niet ontmoet te hebben. Evenwel, het kan zijn dat wij ons hierin bedriegen, en de schrijver regt heeft. Een punt van beschuldiging mogen wij er dus niet van maken, al komt de zaak ons een weinig vreemd voor. Evenmin wagen wij eene aanmerking op de beschrijving van den tempel van Boro-boedoer, al mogten wij de vraag opwerpen of die tempel wel zoo streng en uitsluitend Boeddhistisch is als de heer Gramberg het doet voorkomen.

Hare meer stellige beantwoording zal die vraag trouwens wel erlangen, wanneer de afbeeldingen van den tempel eindelijk eens het licht zullen zien, die gedurende eene reeks van jaren ten onzent in bearbeiding zijn.

Mogen nu deze laatste opmerkingen geen wijzigingen in het werk van noode maken, de schrijver zou daarentegen, in geval van eene nieuwe uitgave, ongetwijfeld wel doen indien hij 't eens in handen stelde van dezen of genen die de taal verstaat, waarvan hij, oud-Indische denkbeelden en voorstellingen vermeldend, zich genoopt acht soms eenige woorden aan te halen. Sommige zijner vergissingen zijn inderdaad komisch. Zoo spreekt hij onder anderen van »den held Rama Jana." Nu zou men waarschijnlijk niet ligt vermoeden wat die Jana hier achter Râma's naam te beteekenen had, indien er niet was bijgevoegd: »men zie het heldendicht van dien naam." Het bedoelde heldendicht heet namelijk, gelijk tegenwoordig genoeg bekend is: het »Râmâyana", dat wil zeggen: »de gang of de togt van Rama." De schrijver zou waarschijnlijk vreemd opzien wanneer iemand, kennisnemend van zijn boek, hem persoonlijk eens aanduidde onder den naam van »Grambergs Roman." — Elders, eene gansche formule aanhalend, welke hij eene »sanscritische slotformule" noemt, schrijft hij: »Siddir astoe-ta-tastoe." Dit zal wel dienen te zijn: »Siddhir astoe, tat astoe." (Heil zij! dit zij zoo!) Thans is het alsof iemand in 't Latijn schreef: »esto-ho-cesto." En dan volgt op deze woorden: »Ong Gana pataje namah", 't geen de schrijver zegt te beteekenen: »onder aanroeping van Ganesa". Wij maken hieruit op, dat het zou moeten zijn: »Om! Ganêçâya namah", d. i.: »Om! (het heilige monosyllabum) aan Ganêça eere!" Maar of het heilige Om! wel ooit met luider stemme werd uitgesproken, meenen wij zeer te mogen betwijfelen; en al ware dit zoo, dan had de priester toch moeten beginnen met de aanroeping en voorts dien heilwensch laten volgen, gelijk dan ook elk heilig geschrift er mede aanvangt. Maar genoeg van deze taalkundige en oudheidkundige opmerkingen, waarvan de gewone lezer ongetwijfeld reeds meer dan genoeg heeft.

Nog ééne bedenking inmiddels ten slotte, maar die wij geenszins als eigenlijk gezegde aanmerking willen doen gelden. De schrijver voert terstond bij den aanvang van zijn tafereel eene menigte personen ten tooneele, allen natuurlijk toegerust met lange Javaansche namen. Daardoor wordt menig lezer (wij ondervonden dikwerf zelf het nadeel van al die vreemde, soms toch onvermijdelijke, Indische namen in een schets of verhaal) juist in den aanvang niet weinig van de verdere kennisneming afgeschrikt. En nu is natuurlijk het noemen der hoofdpersonen onmogelijk te ontgaan, maar niet al die bijfiguren, die toch spoedig weêr verdwijnen, behoefden, dunkt ons, met al hun namen te worden aangeduid; en in elk geval ware het wenschelijk, de hoofdpersonen zooveel

doenlijk en in den regel één naam of titel te geven, en niet, zooals onophoudelijk geschiedt, nu eens ze met den eenen, dan weêr met den anderen aan te wijzen. Zoo kon b. v. de vorst van Madjapahit wel altijd Angka Widjaja zijn genaamd; nu en dan echter komt hij ook als Brawidjaja voor. En zoo heet zijn mederegent nu eens Andaja Ningrat, dan weêr, met zijn titel, Praboe Anom, een ander maal vorst van Pengging, — en zoo vervolgens. Eenige vereenvoudiging, waar die zonder nadeel kan geschieden, zou ongetwijfeld in 't belang zijn van het boek, welks lezing er zeer door veraangenaamd zou worden.

„Den geëerden schrijver voor 't overige nog te verzekeren, dat enkel belangstelling in zijn arbeid de bovenstaande meer of min beduidende opmerkingen in de pen gaf, zal, gelooven wij, wel volkomen overtollig zijn. En dat er nu eenmaal aanmerkingen moesten vallen, kon hij welhaast vooruit berekenen. Wie een zoo uiterst moeilijk onderwerp als het hier behandelde zich ter bewerking uitzoekt, kan ligt bevroeden dat hij wel eens hier of daar tot enkele feilen vervallen moet. Menigeen evenwel, wij erkennen het tevens, zou met evenveel of zelfs met meer talent dan de heer Gramberg toont te bezitten, zich in dezen alligt aan veel grover dwalingen hebben schuldig gemaakt. Wij eindigden onze vlugtige beschouwingen dan ook met den wensch dat de roman van den heer Gramberg weldra algemeen in de handen van allen zal zijn, die belang stellen in Java en zijne bewoners, en dus zeker ook gaarne eens een beeld zullen ontworpen zien van het Java van ouds, toen het nog uit zelfstandige en onafhankelijke rijken bestond, en nog lang de profetie van Raden Goegoer niet was vervuld, met wiens voorspelling omtrent de onderwerping van Java door een vreemd en krachtig volk uit het Westen, de schrijver op »tooneel-geregte" wijze, even vóór het vallen van de gordijn, het treurspel laat besluiten.

v. L. B.

WILDE PLANTEN UIT EUROPA NAAR JAVA OVERGEBRACHT.

Het is een feit dat mij toeschijnt tot nog toe weinig aandacht gewekt te hebben, dat, hoezeer ook de bodem en het klimaat van Nederlandsch Indië en Nederland verschillen mogen, beide landen eenige in 't wild groeiende planten met elkander gemeen hebben. 't Is waarschijnlijk dat in die gevallen de zaden door toevallige omstandigheden, b. v. door vermenging met zaden van groente, naar Indië zijn overgebracht en zich daar verspreid hebben. De heer Klinkert vond op zijne wandelingen in de omstreken van Amsterdam onderscheidene planten, waarin hij oude kennissen meende weêr te vinden, die hij vroeger op Java had ontmoet. Hij zond ze mij toe met bijvoeging van de inlandsche namen en soms met eenige opmerkingen omtrent het gebruik door de inlanders van die planten gemaakt. Door de vriendelijke hulp van den hoogleeraar Suringar gelukte het mij die planten te determineeren en door de raadpleging van Miquels *Flora van Ned. Indië* kon ik mij overtuigen, dat werkelijk een deel dier planten dien uitstekenden botanicus als tot de Ned. Indische Flora behoorende bekend waren. Dit resultaat versterkte zeer mijn vertrouwen op de juistheid der waarnemingen van den heer Klinkert en wekte het vermoeden, dat wellicht bij nader onderzoek blijken zou dat ook diegene der door hem gezonden planten, die in de Flora van Miquel nog ontbreken, bij nader onderzoek blijken zullen in Indië voorhanden te zijn. De feiten die, blijkens vergelijking der opmerkingen van den heer Klinkert met de opgaven van prof. Miquel, deels reeds vast staan, deels nader onderzoek behoeven, schijnen mij gewichtig genoeg voor de plantengeographie om er eenige oogenblikken bij te verwijlen.

De planten die ook bij Miquel voorkomen, zijn de volgende:

1. *Rumex crispus.* Volgens Miquel, I, bl. 994, komt de *gekrulde zuring* voor op geheel het noordelijk halfrond en op vele plaatsen in het zuide-

lijke: Montevideo, Falkland, Chili, Nieuw-Zeeland. Junghuhn vond ze op Java op den Pengalingan. De inlandsche naam zou volgens Klinkert in 't Maleisch *sĕmboeng hoetan*, in 't Javaansch *sĕmboeng alas* luiden.

2. *Stellaria media*. Omtrent de habitat der *gemeene muur* zegt Miquel, I, 1, blz. 1055: »Europa en Amerika enz., algemeen verspreid. Op Java, hoogstwaarschijnlijk ingevoerd, thans niet zeldzaam in de koffietuinen, op onbebouwde oorden, b. v. in Malang (Zoll.), op den Oengaran (Jungh.), op den top van den Megamendong (Blume)." Volgens Klinkert, Mal. en Jav. *kĕrak nasi*.

3. *Urtica urens*. Volgens Miquel, I, 2, bl. 227, is de *kleine brandnetel* thans over bijkans de geheele aarde verspreid en waarschijnlijk ook in den Indischen Archipel aanwezig. Volgens Klinkert heet deze plant in 't Javaansch *daoen lateng*. Ook in het *Javaansch Woordenboek* van Gericke en Roorda wordt *lateng* door *brandnetel* verklaard.

4. *Sonchus oleraceus*. De *moes-melkdistel* komt volgens Miquel, II, bl. 113, voor op Sumatra en op Java, b. v. op den Merbaboe. Volgens Klinkert is de inlandsche naam *daoen tĕmpoejoeng*.

5. *Solanum nigrum*. Van de in vele variëteiten verspreide *zwarte nachtschade* komen, volgens Miquel, II, bl. 637, de volgende verscheidenheden in den Indischen Archipel voor: *Uliginosum* op Java, op vochtige plaatsen, tot op 6000 voet op den Diëng; *Judaïcum* op Java; *Rumphii* op Java en de Molukken; *Nodiflorum* in den Sunda-Archipel; *Uniflorum* op Java op den Diëng, ter hoogte van 6—8000 voet. Bovendien vermoedt Miquel dat ook *Melanocerasum* en *Paludosum* in den Indischen Archipel zullen voorkomen. Hij voegt er bij dat de verschillende vormen in tropische landen als groente worden gegeten en dat zij in het Maleisch en Soendasch *Lentja* worden genoemd. Als inlandsche namen van de variëteiten geeft hij voor Uliginosum *Lentja Komir* of *Randi* (Soend.), voor Rumphii *daoen kopo kopo* (Mal.), *daoen baba* of *dataga* (Ternataansch), voor Uniflorum *ranté* (Jav.) op. Volgens Klinkert worden de vruchtjes van *Solanum nigrum* door de Javanen wel als toespijs met sambal gegeten, en is de Maleische naam *pokok ranti*, de Javaansche *wit ranti*. Hasskarl, *Aanteekeningen over het nut aan eenige planten op Java toegeschreven*, noemt *Solanum nigrum*, bl. 89, *leuntja* en zegt dat de geheele plant afgekookt en met rijst gegeten wordt, maar dat ook de rauwe bladen en vruchten eetbaar zijn. Zoo ook Rigg *Soend. Wdbk.*: »*Leuncha*, a shrubby plant, *Solanum nigrum.*"

6. *Plantago major*. Volgens Miquel, II, bl. 709, vindt men de *groote weegbree* in den Sunda-Archipel, speciaal op Java bij Pantar Peté. De Javaansche naam zou *koeping mendjangan* zijn. Volgens Klinkert zou de inlandsche naam *daoen oerat* wezen, en wordt deze plant gebruikt tot verkoeling en bevordering der genezing van wonden. Om dezelfde

reden wordt zij na het afvallen van de navelstreng op den navel van een kind gelegd. Men weet dat deze zeer verspreide plant bij de Indianen van Amerika *voetstap van de blanken* heet, ten bewijze dat hare verspreiding met de komst der Europeanen in verband wordt gebracht.

7. *Plantago lanceolata.* Volgens Miquel, II, bl. 711, komt ook de *kleine weegbree* op Java voor, onder anderen in den tuin te Tjipannas. Volgens Klinkert heet deze plant op Java *daoen Prasman*, welke naam op zich zelven reeds voor een vreemden oorsprong pleit, daar *Prasman* de inlandsche verbastering is van *Franschman.* Ik mag echter niet nalaten hierbij op te merken, dat, volgens Hasskarl, *Aanteekeningen*, bl. 21, en Miquel, II, bl. 26, de naam *djoekoet Prasman* of *daoen Prasman* toekomt aan *Eupatorium Ayapana.* En als Klinkert verder zegt dat *daoen Prasman* door hem slechts in tuinen gezien is en als uitwendig geneesmiddel tegen hoofdpijn gebruikt wordt, dan zijn ook die beide omstandigheden op *Eupatorium Ayapana* toepasselijk: want Miquel zegt dat deze plant op Java, Borneo en Celebes in de tuinen en verwilderd voorkomt, en Hasskarl dat de fijngewreven bladen bij hoofdpijn op het voorhoofd worden gelegd.

8. *Poa annua.* Het gewone *éénjarige beemdgras* is, volgens Miquel, III, bl. 259, met de cultuurgewassen thans algemeen verspreid, zoodat het evenzeer in de warme en koude als in de gematigde gewesten der aarde voorkomt. De Javaansche naam is, volgens Klinkert, *Soekĕt Loelangan.*

Sommige Nederlandsche planten door den heer Klinkert als ook op Java voorkomende erkend, bleken niet juist van dezelfde soorten te zijn die in de Flora van Miquel vermeld worden, maar van na daarmede verwante. Ik breng deze tot eene afzonderlijke kategorie, omdat hier de mogelijkheid van verwisseling bestaat. Zij zijn de volgende:

1. *Trifolium repens*, de *witte klaver* (1). Volgens Miquel, II, bl. 319, wordt *Trifolium pratense*, de *roode klaver*, hier en daar in den Archipel verbouwd. Er is nauwelijks reden waarom er ook niet *de witte klaver* zou kunnen voorkomen. Maar zoo de heer Klinkert zich mocht vergist hebben, zou men hier eenvoudig *Trifolium pratense* in plaats van *repens* hebben te stellen.

2. *Polygonum aviculare*, waarvan de Maleische naam zou zijn *roempoet kĕrĕmah*, en de Javaansche *soekĕt kĕrĕmah.* De plant zou in de *Wĕdjah*, een gezondheidsdrank vooral voor zoogende vrouwen, gemengd worden. Miquel somt, II, I, bl. 997, 28 soorten van *Polygonum* of *duizendknoop* op, die allen tot de Indische Flora behooren; maar het *varkensgras* (*vogel-duizendknoop*) of *Polygonum aviculare* is niet onder dit getal. Vgl. ook Hasskarl, *Aanteekeningen*, bl. 40.

(1) Den inlandschen naam door den heer Klinkert opgegeven, heb ik verzuimd aan te teekenen.

3. *Senecio vulgaris.* Volgens Klinkert is de Javaansche naam *kĕmbang bandilan.* Miquel beschrijft, II, bl. 103, drie of vier soorten van *kruiskruid* die in Ned. Indië voorkomen, maar *Senecio vulgaris* is niet onder hun getal.

4. *Symphoricarpus racemosa.* Zou in het Mal. en Jav. *tjĕkoeh manis* heeten, en de jonge bladen zouden gekookt en als groente bij de rijst gegeten worden. De *Symphoricarpus racemosa* of *sneeuwbessenstruik* is ook bij ons een gekweekt gewas, dat uit Noord-Amerika tot ons is gekomen, en waarvan het voorkomen in Indië niet zoo gemakkelijk verklaarbaar zou zijn. Ik vooronderstel eene verwisseling met eene der op Java voorkomende soorten van het na verwante geslacht *Lonicera.*

Eindelijk bevonden zich onder de planten, mij door den heer Klinkert gezonden, ook nog de volgende, waarvan niet alleen de soorten, maar ook de geslachten in Miquels *Flora van Ned. Indië* niet voorkomen:

1. *Aegopodium podagraria.* De Javaansche naam van de *geitepoot* of *zevenblad* zou *kĕmbang ranggittan* zijn.

2. *Taraxacum officinale.* Klinkert zag op Java eene plant waarvan blad en wortel volkomen met de *gemeene paardebloem* overeenkomen, maar zag haar niet bloeien. De Javaansche naam dier plant was *pakliman.*

3. *Lamium album.* De *witte doovenetel* of *hondsnetel* zou in 't Maleisch *roempoet tjintjin*, in 't Javaansch *soekĕt ali-ali* heeten.

4. *Lamium purpureum.* Voor de *paarse doovenetel* wordt als Javaansche naam *godong sĕlangking* opgegeven. De plant zou met kalk te samen worden fijngewreven om op doorgeloopen voeten te worden gelegd.

Er schijnt weinig reden te zijn waarom althans de genoemde soorten van *Lamium* niet even gemakkelijk en door dezelfde middelen naar Indië konden worden overgebracht, als de bovenvermelde soorten van *Rumex*, *Stellaria*, *Urtica*, enz. Overblijvende planten, zooals *Aegopodium* en *Taraxacum*, verkeeren echter in een eenigszins ander geval.

P. J. V.

VARIA.

Een geachte correspondent schrijft mij naar aanleiding der noot op blz. 483 van het December-nommer des vorigen jaargangs van dit Tijdschrift: »Hebben de woorden *sahaja*, *koela*, *koering*, niet in Maleisch, Javaansch en Soendaneesch dezelfde oorspronkelijke beteekenis, namelijk die van *onderdaan*, *slaaf*, *verachtelijke slaaf*, en worden niet alle drie deze woorden resp. door Maleiers, Javanen en Soendaneezen gebruikt van hun eigen persoon, wanneer ze tot hun meerderen het woord voeren? Gedurende mijn verblijf op Java heb ik nooit redenen gehad om anders dan bevestigend op deze vraag te antwoorden. Is de naam *Koering* voor de lage taal dan onduidelijk, wanneer de hooge *Ménak* genoemd wordt, vooral na het gezegde over de afleiding van *Ngoko*?"

Zeker niet, is mijn antwoord. Alleen durfde ik niet aannemen dat *koering*, even als *sahaja* en *koelå*, *slaaf*, *dienaar*, beteekent, daar het woordenboek van Rigg, het eenige hulpmiddel schier waarvan men zich in Nederland bedienen kan om de beteekenis van Soendaneesche woorden te leeren kennen, die beteekenis van *koering* niet kent, en het niet slechts eenvoudig als een voornaamwoord van den 1sten persoon voorstelt, maar het ook met het Mal. *koe* of *akoe* in verband brengt. Daar *koering* nu als voornaamwoord van den eersten persoon alleen gebruikt wordt als men tot zijn meerderen spreekt, en dus de hooge taal gebruikt, zou het, indien *ik* de oorspronkelijke en eenige beteekenis was, niet wel de *lage taal* kunnen aanduiden. Ook komt de uitdrukking *basa koering* in het woordenboek van Rigg niet voor en ik was dus niet volkomen van hare juistheid verzekerd.

Indien echter *koering* oorspronkelijk een *slaaf* of *dienaar* beteekent, is de zaak gevonden. *Basa koering*, taal van geringe lieden of slaven, staat dan zeer juist tegenover *basa ménak*, taal der edelen. En nu vind ik werkelijk in het *Nederduitsch-Maleisch en Soendasch Woordenboek* van den heer de Wilde het woord *slaaf* of *lijfeigene* in het Soend. door

koering vertolkt. In weêrwil dus van het gering gezag van dit woordenboek, schijnt mij eene verklaring thans zeker toe, die door de analogie van *kawoelå* of *koelå* en *sahaja* of *saja* zoo zeer wordt begunstigd.

P. J. V.

De Javaan wordt niet alleen niet als eigenaar erkend van den grond dien hij bebouwt, ook dan niet wanneer hij dien in individueel en erfelijk bezit heeft, maar zelfs de erven waarop zijne woningen in de dessa's gelegen zijn, kan hij niet als zijn eigendom aanmerken. Hoe weinig die erven geëerbiedigd worden, kan blijken uit hetgeen in het nommer van December 1867 van dit Tijdschrift, blz. 517, werd medegedeeld, dat in de jaren 1866 en 1867 in de regentschappen Grissee, Sidajoe en Lamongan ongeveer 30,000 inlanders van hunne erven zijn verdreven, om dat men de dessa's naar een vast plan reconstrueeren wilde.

Reeds in Maart 1840 diende de Raad van Indië van Sevenhoven eene memorie aan den Koning in, waarin hij »den afstand in eigendom aan de Javanen van de erven waarop hunne woningen in de dessa's gelegen zijn, tegen betaling en voor zooveel zij daarom aanvrage zullen doen," ten sterkste aanbeval, als een middel om de welvaart en het geluk der Javanen te bevorderen en tevens den invloed en de klem van het Nederlandsch gezag op Java te versterken. 't Spreekt van zelf dat in die dagen ook moest gewezen worden op de »aanzienlijke geldelijke voordeelen," die de betaling aan Nederland zou opleveren. De maatregel zou er niet minder aanbevelingswaardig om geweest zijn, indien van deze betaling geen gewag ware gemaakt. De voordeelen die voor den Javaan uit den eigendom van zijn erf zouden voortspruiten, worden door den heer van Sevenhoven uitvoerig ontwikkeld, en de bedenkingen die zouden kunnen geopperd worden, op zeer voldoende wijze opgelost. Men vindt het merkwaardige stuk in van Deventers »Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java", D. III, blz. 100 vv., of in den jaarg. 1866 van dit Tijdschrift, D. II, bl. 82 vv.

De Minister van Koloniën Baud meende destijds dat het voorgestelde niet nieuw was, dat de vergunning om aan den Javaan den eigendom van zijn erf te verkoopen, begrepen was in de machtiging, reeds vroeger aan het Indisch bestuur verstrekt, om in en nabij de steden en dorpen kleine stukken grond te verkoopen, maar dat het geval zich zelden voor-

deed dat de Javanen zich aanboden, om bedoelde erven in eigendom te verkrijgen. De zaak bleef dus bij het oude en er werd niets gedaan om aan den verkoop der erven meer uitbreiding te verschaffen. Intusschen betoogt de heer van Deventer dat de bedoelde machtiging alleen betrekking had op de woonerven in de hoofdnegorijen, waardoor die gronden dan vielen in de termen voor de verponding vastgesteld; de vergunning was althans nooit anders toegepast.

Men zegt dat er thans sprake van is, ten einde althans iets in de richting van toekenning van grondeigendom aan de Javanen te doen, om het denkbeeld van den heer van Sevenhoven weder op te rakelen, en — zonder betaling naar wij vertrouwen — den Javaan in de dessa's te erkennen als den eigenaar van het erf waarop zijn huis en tuin is gelegen. Wij zullen alles toejuichen wat er in die richting gedaan wordt. Het is intusschen volkomen duidelijk aan ieder die zien wil, dat het groote doel waarmede de toekenning van grondeigendom aan den Javaan werd voorgedragen, door een maatregel van zoo beperkte strekking niet kan worden bereikt. Dat de Javaan, wat men ook over de toepassing van Westersche begrippen op Oostersche toestanden moge beuzelen, het denkbeeld van grondeigendom niet zoo vreemd vindt als men het doet voorkomen, blijkt ook uit hetgeen de heer van Sevenhoven in zijne Memorie mededeelt, »dat de Regent en hoofden van het regentschap Koeningan, in »het Cheribonsche, er zóó mede ingenomen waren, dat zij hem de vraag heb»ben gedaan, *of zij ook niet den ledigen grond*, *aan hun dorp gele»gen*, *zouden kunnen koopen*, *en zelfs de rijstvelden*."

In de zitting der Tweede Kamer van 21 December jl. constateerde de heer Nierstrasz, dat zoo weinige leden der vertegenwoordiging in staat zijn »om de groote vraagstukken, waarvan de welvaart van Indië en daardoor ook van Nederland afhangt, grondig te beoordeelen." Dat was een waar woord, maar, hoewel daarmede geheel instemmende, zou toch niemand van dien geachten afgevaardigde verlangd hebben dat juist hij eene redevoering hield die eene doorloopende illustratie van die stelling kan genoemd worden. En toch schijnt hij gemeend te hebben dit te moeten doen, waarschijnlijk met de goede bedoeling om een afschrikkend voorbeeld te geven aan ne medeleden, wanneer eens een hunner zich mocht genoopt voelen over die onderwerpen met even weinig kennis, als hij zelf bezit, het woord te voeren.

Zoo deelt de heer N. mede dat, bij resolutie van 1866, *Ind. Stbl.* no. 43 (1), de suikerfabrieken te insolide verklaard zijn om tot hypotheek te dienen voor de fondsen waarop het Gouvernement toezicht heeft. Aan de Regeering werd door hem wel niet het recht ontzegd die verklaring af te leggen, maar hij meende dat men dat doel even goed had kunnen bereiken door eene geheime aanschrijving aan de wees- en momboirkamers. Wat is nu van die zaak? Een zoogenaamd suikercontract is een contract van associatie met het Gouvernement, dus een roerende zaak, die voor geen hypotheek vatbaar is; maar de fabriek, in zooverre die staat op grond aan den contractant afgestaan, is eene onroerende zaak, die wel vatbaar is voor hypotheek. Die fabriek ontleent echter al hare waarde aan het Gouvernements-contract, zonder hetwelk zij in den regel niets, zelfs de kosten van afbraak niet waard is. Langzamerhand was evenwel bij de weeskamers en andere dergelijke instellingen de gewoonte ingeslopen om fabriek met contract te zamen te taxeeren en dan, naar evenredigheid dier taxatiegelden, in hypotheek op de fabriek te leenen. Nu is het duidelijk dat voor die gelden, bij expiratie of ontbinding van het contract, geen andere waarborg was dan de fabriek, die in dat geval hoegenaamd geene waarde bezat, hoewel zij met het contract te zamen eenige tonnen gouds kon waard geweest zijn. Dat nu het Gouvernement verbiedt de gelden aan weezen, afwezigen, diaconiën enz. toebehoorende op die wijze uit te leenen, is een maatregel welke ieder die met die zaken bekend is, zal goedkeuren en welke met de soliditeit der contracten of fabrieken in de verste verte niets te maken heeft. Hetzelfde verbod is toen ook uitgestrekt tot établissementen van landbouw staande op particulieren grond, waarvan de bouwgronden niet het eigendom van den ondernemer zijn. De heer N., die zich van de rechtsgronden en rechtsgevolgen van een suikercontract geen duidelijk denkbeeld schijnt te kunnen maken, heeft dit verbod der Regeering ook niet begrepen en daarin gezien eene verklaring van insoliditeit, waaraan vóór hem nog niemand gedacht had. Of misschien heeft hij met veel tact willen doen inzien, hoe nadeelig het gemis van grondeigendom op alle landbouwondernemingen, zelfs op de Gouvernements-cultures, werkt; maar dan had hij toch beter gedaan dit duidelijker te doen uitkomen. Nu zullen die leden welke zoo weinig bekend zijn met de Indische vraagstukken, hem zeker niet begrepen hebben.

Die suikerquaestie is altijd eene geliefkoosd onderwerp van bespiegeling voor den heer N. geweest; vooral het art. 17 der laatste regeling wordt gaarne door hem besproken. Zoo werd ook nu weder door hem

(1) In het Bijblad staat 1863; doch die resolutie handelt over de oprichting van Landraden te Amoenthai en Martapoera.

aangetoond, dat het denkbeeld dat daarbij op den voorgrond stond, *gelijk alle hervormingsdenkbeelden*, *zeer zeker goed en edel geweest is.* Ter loops zij aangemerkt dat die hulde aan de hervormers door iemand die niets hervormen wil, gebracht, *zeer goed en edel is*, en een ieder moet weêrhouden *e contrario* te redeneeren. Maar zegt de heer N., men heeft zich geen rekenschap van de gevolgen gegeven; want wat gebeurt er? Om in vrijen arbeid de werkzaamheden te verrichten, gaat men overeenkomsten met de inlanders aan, geeft men hun voorschotten, en dan voldoen die inlanders, die voorschotten hebben genomen, niet aan hunne verplichtingen. »Wij zouden dat diefstal noemen," zegt de heer N., »maar voor den minder beschaafden Javaan is dat niet het geval." De minder beschaafde Javaan schijnt hier een beter rechtsbegrip te hebben dan de meer beschaafde heer N.; want deze staat tot nog toe alleen wanneer hij beweert, dat het niet nakomen eener civiele verbindtenis, zelfs wanneer daarop in voorschot betaald is, diefstal is. En gelooft de heer N. inderdaad elken Javaan, die zelfs door overmacht verhinderd wordt zijne verbindtenis na te komen, schuldig aan diefstal? Of moet men hier weêr denken aan eene fijne terechtwijzing voor hen die den Javaan altijd als zoo weinig beschaafd voorstellen, terwijl hij over sommige onderwerpen veel juister denkbeelden heeft, dan die wel eens in het Hollandsch Parlement zijn verdedigd? — En nu wordt door den heer N. uitgerekend dat die regeling den lande jaarlijks 4 millioenen kost, omdat er eene fabriek is, die, volgens de nieuwe regeling werkende, slechts 21 pikols per bouw aan het Gouvernement levert, terwijl het van eene andere, die volgens de oude regeling werkt, 35 pikols per bouw verkrijgt. Maar de heer N. vergeet dat hij, om zijne stelling eenigszins aannemelijk te maken, had moeten bewijzen: 1°. dat dit verschil bij alle fabrieken bestaat die volgens de oude en de nieuwe regeling werken, 2°. dat de oorzaak van het verschil juist in de regeling, en niet in verschil van gronden of wat zich al meer van dien aard denken laat, gelegen is. Nu moge de heer N. klagen over demoralisatie die met opoffering dier 4 millioen wordt *bereikt;* zoolang hij van de werking dier regeling niets meer weet te vertellen dan dat, zullen zijn toehoorders ook klagen over oppervlakkigheid en onjuiste voorstelling, die maar al te zeer in het oog springen.

Ook de denkbeelden van den heer N. betreffende het cultuurstelsel zijn wel wat achterlijk. Zoo kan hij zich wèl vereenigen met instandhouding der cultures steunende op vrijwillige overeenkomsten tusschen het Gouvernement en de gemeenten en personen, omdat dit denkbeeld ten grondslag lag aan de instelling van het cultuurstelsel. Hoelang is men aan dat denkbeeld getrouw gebleven, en wat is er nu nog van overig?

Eigenaardig zijn ook de begrippen van den heer N. over het

grondbezit. Wanneer hij tegen de gevaren waarschuwt die uit het individuëel grondbezit moeten voortvloeien, zegt hij: »Ik weet wel, men zal mij antwoorden: er bestaat reeds individueel grondbezit; maar met zulke beperkte bepalingen, dat al het schadelijke wat er anders in gelegen is, daarvan is weggenomen." Die *beperkte bepalingen* welke het schadelijke van het individuëel grondbezit wegnemen, zijn de volgende dat dit bezit onvervreemdbaar is en dat bij huwelijk de vrouw haar: erfdeel niet mag aanbrengen aan den man, zoo die in eene andere dessa woont. Daargelaten de omstandigheid, dat die bepalingen alleen in de verhitte verbeelding van den heer N. bestaan en de minder beschaafde Javaan er nog niet toe gebracht is, dergelijke bepalingen in het leven te roepen, zoo moet zich toch een ieder afvragen, welke begrippen van recht en staathuishoudkunde in het hoofd moeten ronddwarrelen van hem, die dergelijke bepalingen met lof aanhaalt, en daarin het tegengif ziet voor de nadeelen van het grondbezit. Als men eene kolonie naar dergelijke beginselen wil regeeren, heeft men volkomen gelijk wanneer men inmenging der vertegenwoording en publieke bespreking van regeeringsdaden afkeurt. De heer N. zoude ook niet gaarne zien, natuurlijk in het belang van den Javaan, dat er gronden voor landbouwondernemingen in eigendom werden afgestaan. »Men zou dan het gezag der hoofden vernietigen, want de ondervinding heeft bewezen dat de industriëel zich met het inlandsch bestuur niet verstaat." Tot nog toe werd van die zijde altijd geleerd dat de industriëel zich maar al te goed met de hoofden verstond, en juist op die verstandhouding werd gewezen bij de stelling, dat vrije arbeid op Java mystificatie is. En nu zegt de heer N. juist het tegendeel, en neemt daardoor aan zijne geestverwanten hun wapen tegen den vrijen arbeid uit de handen. Voorts is het ook niet gemakkelijk te begrijpen, waarom de Javaan zich zoo ongelukkig zou gevoelen, wanneer de industriëel zich met zijne hoofden niet verstond. De heer N. zegt wel: dan zou men de banden losmaken die den Javaan aan zijn hoofden binden. Maar er is hier sprake van slechte verstandhouding tusschen den *industriëel* en de hoofden, die door geen band verbonden zijn, en niet van slechte verstandhouding tusschen den *Javaan* en zijne hoofden. Men heeft die groote woorden bij elk koloniale discussie reeds zoo dikwerf in het gelid gezet om er wat men ook maar wilde mede te bewijzen, dat de heer N. niet eens bemerkt, dat hij nu juist het tegendeel daarmede zegt van hetgeen hij noodig had in den loop van zijn betoog te staven.

Dat de denkbeelden van den heer N. omtrent koloniale aangelegenheden niet zeer helder zijn, zal een ieder hem wel vergeven, maar wat te zeggen van den wensch waarmede hij zijne rede besluit? Hij hoopt dat hij en zijne geestverwanten, die niet ophouden te profeteeren,

dat wij Java zullen te gronde richten en het ook weldra zullen verliezen, blijken mogen Kassandra's te zijn. De voorspellingen van Kassandra werden in den wind geslagen, maar de uitkomst leerde, dat zij goed gezien had, en Troje ging onder; nu zegt de heer N.: »God geve dat degenen, die aldus over den toestand van Indië, even als ik, denken en spreken, Kassandra's zullen worden!" Bedoelt de heer N. inderdaad den wensch te uiten, dat zijne voorspelling van het verlies van Java en van smartelijke rampen, die over Java zullen komen, zal worden verwezenlijkt. Of zou het met zijne kennis van den Trojaanschen krijg zoo wat gesteld zijn als met zijne kennis van Indië?

De heer Haffmans is tegen het vaststellen eener bijdrage van Indië aan het Moederland, omdat, zegt hij, ce qui est bon à prendre, est bon à retenir. Zouden er nog gevonden worden, die een lid in de Vertegenwoordiging wenschen te *behouden*, die, wanneer het geldt de bespreking van een der gewichtigste vraagstukken, een dergelijk argument durft aanhalen, dat van een cynisme getuigt, als in die vergadering zeker niet mocht gehoord worden.

Er komt eene zonderlinge passage voor in de belangrijke rede, den 22sten December jl., bij gelegenheid der beraadslaging over hoofdstuk IX der Staatsbegrooting, door den Minister van Koloniën uitgesproken. »Over het inlandsch onderwijs," zoo sprak Z. Exc., »komen de denkbeelden, door den geachten spreker (den heer Thorbecke) medegedeeld, geheel overeen met die welke vroeger ten aanzien van dat aangelegen onderwerp werden betracht; het was te doen om het onderwijs van de zonen van inlandsche regenten en andere leden der inlandsche aristocratie. Later werd door een Minister, wiens radicale denkwijze aan deze Kamer bekend is, — ik bedoel den heer Pahud, — in het toenmaals aangenomen beginsel de verandering gebracht, dat men zijne zorgen niet inzonderheid had te bepalen bij de zonen der inlandsche hoofden, maar moest verspreiden over de gansche inlandsche bevolking, en sedert dien tijd, Mijnheer de Voorzitter, is die zaak bedorven, want

dat was ook weder overdrijving. Allengs, geloof ik, keeren wij terug tot de goede beginselen."

Dit is zeker de eerste maal dat wij den heer Pahud hooren voorstellen als een man van *radicale* denkwijze; in zijne daden en in het openbaar gesproken woorden is al zeer weinig te vinden dat tot die qualificatie recht geeft, en ook in de Tweede Kamer heeft hij zich zoo weinig als een radicaal voorgedaan, dat vermoedelijk die woorden van den heer de Waal: »een Minister wiens radicale denkwijze *aan deze Kamer bekend is*," door zijne hoorders aanvankelijk als ironie zijn opgevat. Evenwel schijnt het dat de uitbreiding, door den heer Pahud aan de strekking van het inlandsch onderwijs gegeven, zoodat dit niet meer uitsluitend voor de aristocratie bestemd, maar ook voor den kleinen man toegankelijk is, door den tegenwoordigen Minister in de verdere door ons aangehaalde woorden als een radicale maatregel van zeer bedenkelijke gevolgen wordt voorgesteld. Maar kan het ook met *die* woorden den Minister wel ernst zijn?

Waarom het inlandsch onderwijs door die uitbreiding bedorven is, kunnen wij niet nagaan. De Minister heeft zijn denkbeeld niet nader toegelicht; uit de rapporten van den Inspecteur kunnen wij ons niets herinneren dat voor zijn gevoelen pleit; wij weten zelfs niet dat nog ooit eene klacht over de te groote uitbreiding van het inlandsch onderwijs is aangeheven. En het denkbeeld dat hoogere ontwikkeling tot de aristocratie moet beperkt worden, en de volksmassa daarvan moet worden uitgesloten, komt ons zoo inhumaan voor, dat wij het aan den heer de Waal niet kunnen toeschrijven, al schijnt het ook in zijn woorden te liggen. Wij gelooven dus dat die woorden over de »radicale denkwijze" van den heer Pahud den sleutel geven tot recht verstand der geheele passage die wij hebben medegedeeld, en dat ook de woorden: »sedert dien tijd is de zaak bedorven; want dat was ook weder overdrijving," evenzeer als die voorafgaande als ironie moeten worden opgevat. De Minister heeft ons willen gerust stellen: wat door een radicaal van den stempel van den heer Pahud is verricht, dat zal wel zoo erg niet wezen.

Men zou echter kunnen vragen, of zulk eene ironie in den samenhang dezer rede wel past en of zij geen aanleiding kon geven tot misverstand.

Zijn Nederland en Indië één? Eene kleine bloemlezing van antwoorden op die vraag door de leden onzer Vertegenwoordiging gegeven, zal hier wel niet misplaatst worden geacht.

De heer de Brauw, zitting der Tweede Kamer van 22 December 1868 (*Bijblad* 1868—69, II, blz. 744):

»Het eenige ware, goede en zedelijke beginsel is, mijns inziens, dat Nederland en Indië één zijn. En wanneer Nederland volgens recht regeerder van Indië is — hetgeen naar ik meen, des Ministers bedoeling is, waar hij zegt: »rechtvaardig regeerder van Indië" — dan moet Nederland Indië ook rechtvaardig regeeren. Recht hebben wij om Indië te regeeren, en rechtvaardig moet die regeering zijn; maar dan moet niet Indië *tegenover* Nederland staan, of omgekeerd Nederland *tegenover* Indië, maar dan moeten beiden beschouwd worden als één geheel, onder één beheer.

»Dit is het eenige ware en zedelijke beginsel."

De heer de Brauw, zitting van de Tweede Kamer van 17 December 1864 (*Bijbl.* 1864—65, II, blz. 449):

»Als de Minister van Koloniën in Indië kwam en de eerste de beste Javaan vroeg hem: met welk recht komt gij hier in mijn land? met welk recht vestigt gij u hier? met welk recht houdt gij u hier staande? wij zien u liever hier niet; dan zoude de Minister moeten antwoorden als hij oprecht was: ik ben hier om dat mijne voorvaderen met kracht van wapenen zich hier hebben gevestigd, omdat zij uwe voorvaderen hebben overwonnen. En ik blijf hier, omdat ik er voordeel bij vind, en ik zal mij handhaven tegen u met kracht van wapenen, krachtens het recht van den sterkste, want ik ben sterker dan gij. Ziedaar het recht waarmede gij u in Indië bevindt. Ziedaar het middel waarmede gij u handhaaft...."

»Ik heb wel eens hooren zeggen, dat wanneer die liberale koloniale politiek zal zijn ingevoerd, koorden der liefde den Javaan zouden binden aan Nederland, veel sterker dan de koorden van dwang en overmacht. M. d. V! laat men het daar eens gaan vragen, of men daar met die banden der liefde veel opheeft."

De heer Hartsen, zitting der Eerste Kamer van 10 Januari 1865 (*Bijbl.* 1864—65, I, blz. 160):

»Ik hecht veel aan dit laatste woord," [namelijk dat ons koloniale stelsel *vicieus* is], »want wanneer ik dit in verband breng met de voorstelling, dat *Nederland en Indië één zijn* en dat *Java de rijkste provincie van Nederland is*, dan maakt dit verband een einde aan het begrip, door de grondwet gehuldigd, dat Java is eene bezitting van Nederland."

De heer Fransen van de Putte, als Minister van Koloniën, zitting

der Tweede Kamer van 20 December 1864 (*Bijbl.* 1864—65, II, blz. 497):

»En wanneer dan Indië ziet en ondervindt, dat het het Nederlandsche volk ernst is om niet alleen Indië te exploiteeren, maar rechtvaardig te regeeren, dan zullen die klachten van het batig slot niet meer gehoord worden, dan zal Indië blijmoedig bijdragen tot de algemeene uitgaven van Nederland, en dan zal Indië gelukkig zijn door die ijzeren banen en waterwegen het zijne toegebracht te hebben tot de welvaart van zulk een Moederland!"

De heer Rochussen, zitting der Tweede Kamer van 21 December 1864 (*Bijbl.* 1864—65, II, blz. 502):

»Niet alleen eene vrije drukpers, maar ook het regeeringsbeginsel dat thans voorop gezet wordt, kan in Indië niet worden toegelaten: het beginsel namelijk dat *Nederland en Indië één zijn*, dat Indië niet eene bezitting is, dat men streven moet naar selfgovernment, inmenging van de daar tijdelijk gevestigde Europeanen in de daden van bestuur."

De heer Schimmelpenninck, zitting der Tweede Kamer van 19 December 1864 (*Bijbl.* 1864—65, II, blz. 459):

»Ik blijf overtuigd, dat zijn doel en streven" (namelijk van den Minister van Koloniën, den heer Fransen van de Putte) »is hetgeen het steeds was — toepassing van de politiek der voormalige koloniale oppositie, van die politiek, die nog onlangs door het hoofd van het Kabinet *de eenige thans mogelijke* genaamd werd. Daarom is de naam onzer Oost-Indische *bezittingen* een wanklank in de ooren des Ministers."

De heer Rochussen, zitting der Tweede Kamer van 23 December 1868 (*Bijbl.* 1868—69, II, blz. 763):

»Neemt men dit gedeeltelijk batig slot onder de middelen op, dan stelt men daardoor het beginsel en geeft het eerste voorbeeld na de werking der comptabiliteitswet, dat het overschot van de Indische baten eigenlijk aan het Moederland komt, omdat Indië is en blijft — al is men daar ook zoo heel moederlandsch niet gezind — eene Nederlandsche bezitting, daar men wel iets van trekken mag, maar niet overdreven van mag eischen."

De heer van Eck heeft in de zitting der Tweede Kamer van 22 December jl. met een woord geantwoord op hetgeen in de Varia van ons vorig nummer hem aangaande gezegd is.

De *geachte* afgevaardigde (wij nemen dit woord niet enkel in parlementairen zin) sprak van eene »gestrenge" recensie en ried den recensent aan het door hem gesprokene nog eens te lezen; dan zou eene andere recensie volgen.

Errare humanum est. Wij kunnen ons vergist hebben, en om den wille van den heer van Eck zelven zou het ons aangenaam zijn *amende honorable* te moeten doen.

Bedoelde de heer van Eck *niet* de koffiecultuur, dan blijft éene gissing over: hij heeft zich wellicht minder juist uitgedrukt en dan heeft de Minister van Koloniën ons op den weg geholpen, toen hij van het tin van Banka sprak.

Wij willen *peccavi* zeggen, mits de heer van Eck dan toch erkenne, dat de spreuk: *charité bien ordonnée commence par soi-même,* den grondtoon zijner rede vormde. Ons althans scheen het toe, dat hij die spreuk, in conservatieven zin opgevat, op de regeling der financiëele verhouding tusschen Indië en Nederland wilde toepassen.

In elk geval was onze bedoeling niet »gestrenge" kritiek te oefenen. Maar, al ware dit geschied, van Alphen heeft reeds aan de kleinen geleerd dat zij daarin juist eene vriendenhand moeten erkennen.

Overigens eerbiedigen wij ieders meening, omdat wij, *n'en déplaise* aan den heer Haffmans, nooit van meening waren, dat »liberalisme *discipline* is." Die term »discipline" past niet op hen die vrijheid van denken en handelen voor het individu eischen en die vrijheid alleen ondergeschikt maken aan het belang der maatschappij. Beter is die term van toepassing op hen, die het *perinde ac cadaver* tot hunne leus nemen.

De heer Thorbecke sprak in de zitting der Tweede Kamer van 21 December 1868 het volgende:

»Europa verkeert sedert vele eeuwen met Azië, en is er één voorbeeld dat een Oostersch volk hervorming op Europeeschen voet onderging? Ik ken het niet. Wat moet ons doel zijn, wanneer wij beschaving en hervorming willen? Zoo het kan, de Indische maatschappij uit eigen kiem, uit eigen levenskracht te ontwikkelen. . . . ."

»Is hervorming van eene Oostersche maatschappij mogelijk, zijn de Oostersche volken niet, zoo als wel eens beweerd wordt, gedoemd tot stilstand, dan zal ontwikkeling langs dien weg bereikbaar zijn. Zoo als ik meermalen èn in deze èn in de andere Kamer beleed, in mijn oog is het noch liberaal, noch — hetgeen m. i. hetzelfde zegt — overeenkomstig met de wet der natuur, dat wij aan een volk als het Indische onze rechten en instellingen opdringen. Ik houd dit voor even illiberaal, voor even strijdig met de wet der menschelijke ontwikkeling, als wanneer men zich vermeet zijn godsdienstig geloof aan een vreemd volk voor te schrijven."

Bij gelegenheid van de behandeling van art. 125 van de wet tot vaststelling van het Regeeringsreglement voor Nederlandsch Indië, achtste hoofdstuk, sprak de heer Thorbecke het volgende (*Bijblad* 1853—54, II, blz. 1435—37):

»Zoo men voor onze Oost-Indische bezittingen tot dusver de vrijheid der drukpers ducht, die evenwel enkel de schrik is van de slechte gouvernementen, welke de goede regeeringen niet te vreezen hebben; zoo men de bevolking nog meent te moeten laten onder den Oosterschen druk van hare hoofden; zoo men land en volk ten onzen behoeve gelooft te mogen exploiteeren; men stelle er althans de weldaad tegenover, dat Indië, zooveel van ons afhangt, deel krijge aan de Westersche beschaving....."

»Het is onze taak, onze plicht licht in Indië te verspreiden. Zoo de Javaan opgehelderd wordt over zijne eigene geschiedenis, zoo hem wordt aangetoond wat hij was zonder ons, zoo hem door ons de weg tot christelijke beschaving wordt geopend, — ik geloof m. d. V.! daardoor, meer dan door iets anders, zal de band tusschen Indië en ons land worden versterkt."

De vraag schijnt ons niet overbodig aan welke dezer uitspraken wij ons moeten houden.

De heer Nierstrasz sprak in de zitting der Tweede Kamer van 21 December 1868:

»Dat er op Java geen knevelarijen zouden plaats hebben, naar welker opheffing wij verlangen, — wie zal het tegenspreken?

»Maar ik geloof dat men, om daaraan een einde te maken, den verkeerden weg heeft ingeslagen, en dat, wanneer er knevelarijen gepleegd worden, deze meer schuilen onder de mindere hoofden, dan onder de regenten, en dat juist de verheffing van die regenten en het ophouden van hun prestige zouden gestrekt hebben om dezen aan te sporen, den minderen hoofden dat knevelen te beletten."

Ziedaar de taal van den gemoedelijken conservatief, die, hoe hij over het regeerstelsel moge denken, en ondanks verschil van meening over de wijze hoe men het doel langs den besten weg kan bereiken, sympathie voor den goeden Javaan aan den dag legt.

Maar nu de heer Haffmans. Die afgevaardigde sprak een uur later in diezelfde zitting:

»Men hoort ook dikwijls van *knevelarij* spreken. Het is een woord van de ministeriëele tafel uitgegaan" [en een uur vroeger van de banken der conservatieve oppositie]. »Maar waarom? *Ik ken die knevelarij niet.*"

Die afgevaardigde vindt dat woord *knevelarij*, waar van Java sprake is, zoo ongemotiveerd, dat hij het slechts aan wrok kan toeschrijven. Een wrok tegen hen die men als de knevelaars van Java voorstelt, verraadt naar zijn oordeel »eene niet gunstige stemming voor het Moederland."

Ergo: volgens Mr. Haffmans is de heer Nierstrasz — niet »moederlandschgezind", zooals de heer Rochussen het zou noemen.

»De Minister", — en dus ook de conservatieve afgevaardigde uit Delft, die evenzeer het woord knevelarij gebezigd heeft, — »die hart heeft voor Indië, loopt [daarom] groot gevaar bij die regeling [der financiëele betrekking] niet rechtvaardig te zijn voor het Moederland."

»Knevelarij!... Exploitatie!... Weder een dier groote holle woorden!" riep Mr. Haffmans aan het slot van zijne rede uit.

Hoe zal de heer Nierstrasz die rede van zijn collega noemen?

X.

Bij de bespreking in de Eerste Kamer der Staten-Generaal op 31 Dec. jl. van de Wet op de Middelen voor de Staatsbegrooting van 1869 achtte de heer van der Lek de Clercq het een geluk voor den toestand der financiën van Nederland, dat de Indische begrooting voor 1869 met een post van ƒ $14^1/_2$ millioen sloot, welke als bate voor de Nederl. schatkist kan worden bestemd. Hij verklaarde daarover *groote blijdschap*, *groot genoegen* te gevoelen, »omdat daaruit tevens blijkt, dat de Oost-Indische bezittingen van Nederland nog zoo welvarend zijn, dat zij dergelijke bij-

dragen aan het Moederland kunnen opleveren." — »Ik heb," zeide verder genoemde heer, »eene groote voorliefde voor die Indische baten en apprecieer ze in hooge mate; het Moederland toch wordt daardoor geholpen en heeft sedert jaren daaraan veel te danken, maar ook Nederlands Oost-Indische bezittingen leveren daardoor het bewijs van zekere welvaart; — die baten zouden niet zijn te verkrijgen, zoo die bezittingen in ongelukkige toestanden verkeerden."

Arme Koloniën! mogen wij nu wel uitroepen, uw lot en uwe toekomst zijn beklagenswaardig, als wij zien hoe nu nog, bij den belangrijksten tak der Vertegenwoordiging en Wetgevende macht, uw toestand en uwe belangen zóó slecht gekend en zóó weinig begrepen worden, — als wij hooren met welk een à plomb de meest oppervlakkige en van totaal gebrek aan kennis of studie getuigende veronderstelling wordt gemaakt omtrent de bron waaruit de baten voortvloeien, die gij geroepen waart tot dusver voor de behoeften van Nederland te leveren, en die men getracht heeft nu weder voor het jaar 1869 door u aan Nederland te doen opbrengen.

Wat is er te verwachten of te voorspellen van eene eventueele behandeling bij de Wetgevende macht alhier van maatregelen tot verbetering en hervorming van den tegenwoordigen toestand van Java, wanneer een lid der Eerste Kamer, zonder tegenspraak of terechtwijzing, en dus wellicht met instemming van de meerderheid van dat staatslichaam, eene opinie uit, zooals de heer van der Lek de Clercq die voor zijne medeleden en voor de natie verkondigt, — eene opinie waardoor hij alleen het bewijs heeft geleverd dat, hoezeer hij gaarne millioenen uit de Indische naar de Nederlandsche middelen ziet overbrengen, — hoezeer hij een groot liefhebber is der Indische baten en ze in hooge mate apprecieert, — hij blijkbaar nooit eens de moeite genomen heeft om zich een juist begrip te geven van de wijze waarop die baten ontstaan of verkregen worden, ten gevolge waarvan hij zelf tot deze verklaring moet komen: »Ik spreek nu niet over de wijze waarop men trachten moet onze Indische baten te verkrijgen; ik heb nimmer het geluk gehad in Indië geweest te zijn; ik kan mij dus den toestand daar niet goed voorstellen en weet niet op welke betere en billijkere wijze dan thans geschiedt die baten voor het Moederland zouden kunnen verkregen worden; maar ik constateer alleen dat het wenschelijk en noodzakelijk is die baten te behouden en dat het Moederland daarop recht heeft en aanspraak kan en mag maken."

Grooter cynisme is waarlijk niet te bedenken, dan in de boven aangehaalde verklaring doorstraalt. Men vraagt niet naar de wijze waarop de Indische baten verkregen worden, — men erkent geene juiste voorstelling te hebben van den toestand van Indië, — men verdiept zich

niet in het onderzoek of de voordeelen op goede en billijke wijze verkregen worden, — maar men wenscht alleen de baten, de millioenen van Indië te hebben!

Waarlijk het wordt meer dan tijd dat de blindheid waarmede men als het ware in Nederland geslagen is ten aanzien van den toestand der Indische Koloniën, — en die door eene zekere partij opzettelijk en moedwillig wordt onderhouden, — ophoude te bestaan en plaats make voor een meer helder inzicht in den staat van zaken aldaar. — Het wordt meer dan tijd, ook in het belang van Nederland zelve, dat de natie zich beter doe inlichten over het geen hare zoo kostbare Koloniën aangaat, — en dat zij luistere naar de stemmen die in den laatsten tijd meer en meer opgaan om haar te waarschuwen en den rechten weg te wijzen. En in de eerste plaats worde zij nu vooral gewezen op de *Stem in Indië ook tot Nederland* (1), die ons dezer dagen uit Java is toegekomen als het programma waarmede de heer mr. W. C. L. Keuchenius de redactie van het Nieuw Bataviaasch Handelsblad heeft aanvaard, — eene stem die, zoowel om den persoon die haar doet hooren, als om de waardige en gemoedelijke wijze waarop die wordt geuit, weêrklank verdient te hebben in geheel Nederland.

»Met iederen dag," — zegt onder anderen de heer Keuchenius, — »en niet het minst sedert mijne terugkomst op Java, — aanschouw ik te duidelijker de rampen, die over Indië en het Vaderland gebracht zijn door de allesverwoestende conservatieve theorie »der directe en indirecte voordeelen," — gelijk zij vele achtereenvolgende jaren door eene geheele staatkundige partij in Nederland is verdedigd, en door nagenoeg allen, die geacht worden bij uitnemendheid in christelijke waarheid belang te stellen, blindelings is toegejuicht. — Van hetgene ons eerlang en bij toeneming van haren invloed, hare werking en gevolgen te wachten staat, is, geloof ik, de helft ons nog niet aangezegd."

Moge die ontboezeming alom hier gehoord en behartigd worden en niet langer het verschijnsel zich voordoen, waarop de heer Keuchenius te recht wijst, dat »de prijs der koffie, die op de Nederlandsche markt verkocht wordt, nog altijd meer vermag tot handhaving of loslating van het tegenwoordige koloniale stelsel, dan het meest welsprekende betoog van den besten zaakkundige."

En wat nu de verklaring of de opinie betreft van den heer van der Lek de Clercq, dat de baten, die men nu toch nog uit de Indische middelen trekt, van welvaart in de Koloniën getuigen, is het voldoende daartegen, — behalve de dagelijks ons uit Indië toekomende berichten over verachtering en kwijning van handel en industrie en verarming der

---

(1) Mail-Editie, Nieuw Bat. Handelsblad van 18 Nov. 1868.

bevolking, het laatstelijk ontvangen verslag der Bataviasche Kamer van Koophandel en Nijverheid en het bekende marktbericht der Heeren ten Brinck & Co. te Soerabaja, — over te stellen hetgeen in een artikel in *de Gids* van deze maand door den Hoogleeraar P. J. Veth omtrent de werking van het tegenwoordige koloniale stelsel wordt betoogd. Terwijl de geheele loop der koloniale zaken, vooral sedert 1848, ten duidelijkste aantoonde hoezeer het koloniale stelsel op den duur onhoudbaar is, »was er toch eene omstandigheid," zegt de Heer Veth, »die de oogen der natie daarvoor verblindde. De vruchten van het cultuurstelsel, die gedurig schaarscher werden, stegen gelijktijdig gedurig in waarde: de batige saldo's voor het Moederland klommen tot vroeger ongekende hoogte. Indië kwijnde en bracht steeds minder vruchten voort; maar Nederland delgde zijne schulden en bouwde zijne spoorwegen van de overvloeiende Indische baten, en de behoudsgezinden konden in het Moederland den liberalen zegevierend toeroepen, dat al hunne voorspellingen hadden gefaald; — dat blijkbaar de hen niet, zooals zij beweerden, geslacht was, want dat de gouden eieren steeds overvloediger werden.

»Tot hoe zonderlinge illusiën de conservatieven door dien hoogen prijs der koloniale producten verleid werden, en hoezeer door de klimmende saldo's de wezenlijke kwijning en achteruitgang der cultures aan hun oog werd onttogen, bleek misschien nooit duidelijker, dan toen de Minister van Zuylen, in de zitting van 14 Maart 1861, verklaarde waarom hij »in zijn ouden bondgenoot", den heer van Hoëvell, wat koloniale zaken betreft, geen vertrouwen stelde. Hij had dikwijls uit den mond van dien afgevaardigde voorspellingen gehoord, die niet waren uitgekomen. »Ik herinner mij," zeide hij, »altijd de eerste maal, dat ik het genoegen had hem te ontmoeten. Hij was toen nauwelijks uit Indië teruggekeerd: ik zag zeer hoog tegen hem op. Toen vernam ik van hem dat, indien de zaken in Indië zoo bleven, als zij toen waren, er weldra geen of bijna geen koloniaal batig slot meer zijn zou, en Nederland een bankroet moest te gemoet gaan. Dat was zeker wel de beste wijze om aan zijne denkbeelden ingang te verschaffen, en dat deed niet alleen de geachte afgevaardigde, maar ook anderen namen dat middel ter hand. Ik herinner mij een, in vele opzichten merkwaardig, geschrift van den heer Steyn Parvé in datzelfde tijdvak verschenen, waarin betoogd werd, dat het cultuurstelsel nooit anders dan verlies had opgeleverd. Dat werd met cijfers betoogd en die cijfers waren zoo kunstig gegroepeerd, dat het mij, ondanks herhaalde pogingen, nooit is mogen gelukken te ontdekken, waarin zij faalden. Dat was toen het thema van de toenmalige oppositie: als het koloniale stelsel, zooals het nu is, blijft voortduren, geen batig slot meer. En wat hebben wij gezien? Hier komt geen redeneering te pas; men kan zich hier beroepe

op hetgeen is ondervonden. Later heeft ook, zeer te recht, de koloniale oppositie bespeurd, dat het zaak zou zijn om door andere argumenten haar gevoelen te adstrueeren, en toen is niet het belang van Nederland en het batig slot, maar het belang van Indië en der Indische bevolking op den voorgrond getreden." Zoo sprak de heer van Zuylen, terwijl de gemiddelden der koffie-oogsten van het Gouvernement van 912,000 pikols in de jaren 1852—1856, tot 891,000 pikols in het tijdvak 1857—1861 waren gedaald. In het volgend vijfjarig tijdvak (1862—1866) ondergingen zij eene nog verdere vermindering en daalden tot 848,000 pikols, zoodat men in Indië van de koffiecultuur als van »een teringlijder" begon te spreken. Maar niet slechts verminderde het gemiddelde der quantiteit, ook over de qualiteit werden en worden steeds toenemende klachten vernomen. En toch leverde hoofdzakelijk de koffiecultuur de groote winsten op, waardoor de batige sloten verkregen werden. Al de zoogenaamde kleine cultures: peper, kaneel, indigo, tabak en thee, gaven verlies of onbeduidende winst en moesten worden ingetrokken, omdat, wanneer ze nog eenig voordeel aan de schatkist gaven, dat niet tegen het nadeel, aan de bevolking berokkend, kon opwegen. Alleen de suikerproductie was en is nog eenigermate stijgend, niet evenwel door uitbreiding der teelt van het riet, maar door verbetering der fabricatie. Minder illusie van de zijde der behoudsmannen, meer zucht om onpartijdig waar te nemen en te oordeelen, zou reeds in 1861 de algemeene juistheid van de voorspellingen der tegenstanders van het stelsel hebben beaamd, al waren de teekenen van armoede en verval bij de inlandsche bevolking en den Europeeschen kolonist beide toen nog niet zoo duidelijk als zij sedert geworden zijn."

Vooral nog wenschen wij de laatste zinsnede van het aangehaald opstel aan de Natie en hare Vertegenwoordigers ter overweging aan te bevelen; want de noodzakelijkheid doemt met kracht op, »dat wij afstand zullen doen van onze batigslot-politiek en ons vergenoegen met den werkkring en de welvaart die Indië aan de energiekste onzer zonen kan schenken, en met de natuurlijke vermeerdering van nationale kracht en nationalen rijkdom die het bezit van Indië met zijne onmetelijke hulpbronnen, mits de toegang daartoe voor allen ontsloten worde, ons verschaffen kan," ..... »dat wij ons haasten zullen alle hindernissen voor eene vrije ontwikkeling der nijverheid weg te ruimen."

S.

In den laatsten tijd zijn verschillende werken van vreemdelingen over Nederlandsch Indië in het licht verschenen, die tot onze verwondering in Nederland slechts weinig zijn bekend geworden. Eenigermate rekenen wij daartoe »Adventures among the Dyaks of Borneo" door Frederick Boyle (London, 1865), ofschoon dit werk zich hoofdzakelijk tot het onafhankelijk deel van Borneo bepaalt. Maar rechtstreeks hebben tot Nederlandsch Indië betrekking: »Life in Java with sketches of the Javanese," door W. B. d'Almeida, 2 Deelen (London, 1864) en »Singapore, Malacca, Java, Reiseskizzen" door F. Jagor (Berlin, 1866). Iets meer bekend, ofschoon van geringer gehalte, is »die Ost-asiatische Inselwelt, Land und Leute von Niederländisch-Indiën" door Dr. S. Friedmann, 2 Deelen (Leipzig, 1868). Maar van zeer groot belang daarentegen, vooral voor de kennis der Oostelijke deelen van den Archipel en een gedeelte van Sumatra, is een voor weinige weken in het licht verschenen werk van den Amerikaanschen Hoogleeraar Albert S. Bickmore, getiteld: »Travels in the East Indian Archipelago" (London, 1868). Wij stellen ons voor van al deze werken in den loop van dezen jaargang een breeder verslag te geven.

WENKEN VOOR DE KOLONIALE POLITIEK VAN NEDERLAND.

In sommige bladen werd dezer dagen het bericht aangetroffen, dat, volgens de *New-York Times*, de Pacific-spoorweg in de aanstaande maand Juli geheel voltooid zal zijn. Van den aanleg van dien spoorweg, waardoor New-York en San Francisco met elkander in directe verbinding en verkeer zullen worden gebracht, werd reeds melding gemaakt in het 1e deel van den jaargang 1867 van het Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië, blz. 288; doch toen nog met het vooruitzicht dat de lijn eerst binnen 3 jaren geheel gereed zou zijn, terwijl niet lang geleden nog vernomen werd, dat de geheele weg, althans met inbegrip van het moeilijkste gedeelte dat over het Rotsgebergte moest worden gelegd, eerst in 1870 voor het onafgebroken verkeer tot San Francisco zou worden geopend.

Wat er zijn moge van hetgeen thans uit de *New-York Times* wordt medegedeeld, zooveel is altijd zeker dat weldra, in een min of meer verwijderd tijdstip, de rechtstreeksche spoorweg-verbinding tusschen New-York en San Francisco zal zijn tot stand gebracht, en daarmede ook, voor het meest westelijk gedeelte van Europa, de kortste reisroute naar China en Japan zal gebaand zijn.

Immers zullen, naar men berekent, reizigers uit Londen en Liverpool, door dien weg in staat zijn Yokohama en Canton respectivelijk minstens 17 en 6 dagen vroeger te bereiken, dan thans het geval is met de Engelsche Mail over Egypte, daar de reis van Londen of Liverpool naar New-York slechts 10 dagen, vandaar naar San Francisco slechts 6 dagen en van San Francisco naar Yokohama 19 dagen en naar Canton 30 dagen zal vorderen.

De aanstaande gebeurtenis verdient zeer de aandacht der Europeesche Staten, vooral van dezulke welke handelsbetrekkingen of koloniale belangen hebben in het Oosten. Afgescheiden van het nationaal belang dat voor de Vereenigde Staten gelegen is in den aanleg van den Atlantic- en Pacific-spoorweg, waardoor de Atlantische Oceaan met de Stille Noordzee wordt verbonden en eene hoofdlijn voor het handels- en personenver-

keer van Oost tot West over het gebied der Staten wordt verkregen, zal die weg bestemd en geroepen zijn om eene belangrijke rol te spelen in de betrekkingen van alle volken. Door den invloed dien hij in de eerste plaats zal uitoefenen op het verkeer van het oude met het nieuwe werelddeel, door de uitgebreidheid der landstreken die hij aan de beweging der groote Amerikaansche republiek zal toevoegen, door de snellere gemeenschap die hij zal opleveren over de Stille Noordzee naar de Polynesische Eilanden, Japan, China en Indië, kan men met grond beweren dat die doortocht over geheel Noord-Amerika den algemeenen vooruitgang der wereld raakt en een der machtigste hefboomen zal worden tot bevordering en verspreiding der hedendaagsche beschaving.

Maar er is meer wat, in verband tot den bedoelden nieuwen handelsweg, de aandacht in hooge mate moet opwekken en bezig houden.

In de laatste helft van 1867 heeft Rusland een deel zijner bezittingen aan de Noordwestkust van Amerika voor eene som van 7,200,000 dollars aan de Vereenigde Staten van Noord-Amerika afgestaan; — en wij meenen te mogen vooronderstellen, dat het groote publiek in Europa, en vooral in ons land, van die gebeurtenis als een opmerkelijk feit zal hebben kennis genomen, doch waarschijnlijk er niet verder aan gedacht of die spoedig weder vergeten zal hebben, zonder zich te bekommeren om het doel dat met de transactie kan beoogd zijn, en om de gevolgen die zij in vele opzichten kan hebben.

Die gebeurtenis is echter niet zonder groot belang voor de toekomst te achten, wanneer men die meer in de bijzonderheden nagaat en zich de vraag stelt, welke waarde toch de reeds zoo uitgestrekte Vereenigde Staten van Noord-Amerika stellen kunnen in de bemachtiging van landstreken, die men, wanneer men al eens de ligging daarvan op de wereldkaart heeft nagegaan, zich gewoonlijk voorstelt als barre, afgelegene streken in het hooge Noorden, tot dusver slechts bekend als plaatsen van nederzettingen voor den pelterijhandel en de vischvangst der Russen.

Eene nadere beschouwing der zaak zal doen zien, dat ook zij grooten invloed zal kunnen uitoefenen op het algemeen handelsverkeer, vooral tusschen Amerika, China, Japan en verdere aan den Stillen Oceaan liggende landen, en dat zij dientengevolge ook niet zonder belang zal zijn voor de Nederlandsche koloniën in den Oost-Indischen Archipel.

Het door de Vereenigde Staten gekochte land bestaat uit een deel van den als Russisch Amerika bekenden Noordwestelijken uithoek van Noord-Amerika, aan de Behringzee gelegen, zich uitstrekkende van 65° tot omstreeks 54° Noorderbreedte, en, met den daarbij liggenden archipel en het ver in zee uitstekende schiereiland Alaska, de geheele strook kustland bevattende, die zuidwaarts langs den Stillen Oceaan tot de grenzen der Britsche nederzettingen in Columbia reikt. — Nieuw Archangel op

het eiland Sitka staat bekend als de hoofdplaats dier landstreek, door welker aankoop het rechtsgebied der Vereenigde Staten met eene oppervlakte van 394,000 □ mijlen op het vaste land en 176,000 □ mijlen over zee wordt vergroot.

Aan het nieuwe grondgebied hebben de Amerikanen den naam van Walrussia gegeven.

Hoezeer meerendeels bar en onaangenaam, is het klimaat dier landstreek over het algemeen zeer gezond. — De Russen hadden in die bezittingen eene vrij voordeelige bron van rijkdommen. — Niet alleen leverden zij goede vischsoorten, veel vet en de kostbaarste pelterijen; maar voor bebouwing waren zij ook veel waard, daar de aardappel, rogge en gerst er zonder moeite rijpen, terwijl in de schier eindelooze wouden uitmuntend timmerhout wordt gevonden. — De van wege de Amerikaansche regeering in Mei 1868 gedane officiëele opnemingen schatten de hoegrootheid aan bebouwbare gronden, alleen op het territoir van Alaska, op 20000 □ mijlen of 12,800,000 acres, en volgens geologische opneming en rapporten bevat de grond steenkolen, marmer, koper, lood, goud, zilver, cinnaber en platina. De aanwezigheid van rijke goudmijnen althans is reeds door nader onderzoek bevestigd. — De voordeelen die de Russische pelterij-maatschappij van het land trok, overtroffen 1 millioen gulden 's jaars.

Hieruit blijkt dat reeds uit een geldelijk oogpunt de aankoop van het land voor de Vereenigde Staten zeer voordeelig is: men heeft zich dan ook den daarvoor besteden betrekkelijk geringen prijs niet kunnen verklaren, dan in de vooronderstelling dat de verkooper van den kooper eene geheim gehoudene schadeloosstelling van politieken aard moet hebben verkregen, die zich wellicht in de toekomst ten koste der machten van Westelijk Europa zal openbaren.

Maar meer nog dan het geldelijk voordeel is de aanhechting van het nieuwe grondgebied, en vooral van Nieuw-Archangel en Alaska, voor de Vereenigde Staten eene groote aanwinst zoowel uit een commerciëel als uit een maritiem en strategisch oogpunt. Men meent daarin eene bedreiging voor Engeland te zien, de voorbode van den eisch om weldra Noordelijk Amerika te verlaten. — Immers door het nieuwe grondgebied verkrijgen de Vereenigde Staten eene schier onbeperkte macht en gezag over den Stillen Oceaan, — die zij wel trachten zullen weldra geheel absoluut te doen zijn, daar, goedschiks of door kracht van wapenen, Engeland er toe zal gebracht worden, om de bezittingen die het thans nog op Amerika's Westkust heeft, namelijk een gedeelte van Columbia, Nieuw-Georgië, van Couver's eiland enz. aftestaan. — Die bezittingen, eene belangrijke uitgestrektheid van bijna 15 graden breedte langs de kust beslaande, zal Engeland moeilijk lang meer uit handen der Ver-

eenigde Staten kunnen houden, en vroeg of laat zal dus de Amerikaansche vlag wapperen op de geheele uitgebreidheid van de Amerikaansche Noordwestkust en het geheele kustland van den noordelijken Stillen Oceaan.

Dit is meer dan eene los opgeworpene vooronderstelling, en er zijn reeds bewijzen dat de Amerikanen niets liever dan die wegdringing van Engeland wenschen. Openlijk is zelfs van hunne zijde daarop reeds gewerkt, en de aanhechting van Alaska en Nieuw-Archangel is als een groote stap tot het beoogde doel te beschouwen.

Trouwens worden de Vereenigde Staten daartoe gedreven door hunne meest directe en materiëele belangen. Van groot gewicht is het voor die Staten om eene souvereine macht onverdeeld te kunnen uitoefenen over de geheele Westkust van Noord-Amerika, ter uitgestrektheid van meer dan 600 mijlen overal bewoonbaar, en voor de helft dier uitgestrektheid althans een gematigd en uitmuntend klimaat genietende.

Het is te verwachten dat de Amerikanen op het thans verkregen nieuwe grondgebied bloeiende nederzettingen zullen stichten en zij althans de geschiktste middelen zullen aanwenden om het terrein te verbeteren en in cultuur of in bewerking te brengen, waardoor tevens het klimaat gunstiger zal worden. — Voor de vestiging van machtige koloniën in die streken ontbrak tot dusver het genie van den mensch, door de toorts der vrijheid verlicht en door den ondernemingsgeest gedreven; maar juist dat zal de Amerikaan dáár brengen. De Amerikaansche pionniers zijn reeds op weg en aan het werk, en de ontdekking der goudmijnen, die tot dusver aan de opmerkzaamheid der Russen ontgaan waren, is er het eerste gevolg van, terwijl bij Kodiak ook steenkolenmijnen met goede, bruikbare kolen zijn gevonden. Levensmiddelen, steen, ijzer, koper en hout zijn er overvloedig, en ongetwijfeld liggen nog andere schatten in den bodem van het land verscholen, daar de formatie geheel gelijk is aan die van het Californische bergland. — Onder den weldadigen invloed der Amerikaansche nijverheid en de werking van het kapitaal, waardoor voortdurend nieuwe rijkdommen zullen voortgebracht worden, zullen in die streken brandpunten van beschaving ontstaan, waarvan de stralen gaandeweg de uitgebreide, thans nog onbewoonde of woeste streken van het noordelijk deel van Amerika zullen verlevendigen.

Van den invloed en de werking van het genie en den ondernemingsgeest der Amerikanen hebben wij toch een groot voorbeeld in Californië. — Onbebouwd, onvruchtbaar en bijna onbekend in 1846, toen het door Mexico aan de Vereenigde Staten werd afgestaan, heeft het thans reeds een uitvoer die jaarlijks omstreeks 58 millioen gulden aan goederen en 125 millioen gulden aan goud bedraagt. Het generale cijfer van uitvoer van Californië van 1848 tot 1867 overtreft $2^1/_2$ milliard gulden. — San Francisco, de hoofdstad, waarvan het eerste huis in 1838 door

Capt. Richardson werd gebouwd, en die in 1847 nauwelijks nog 600 inwoners had, telde er in 1868 reeds 140,000.

Ontegenzeggelijk zal Californië nu ook het eerst de voordeelen genieten, zoowel van de nieuwe nederzettingen der Amerikanen in de onlangs verkregen nieuwe streken in het Noorden, als van het leven en de bedrijvigheid die de genoemde spoorweglijn zal brengen in de onmetelijke onbebouwde streken die hij zal doorloopen; en San Francisco ziet zich het vooruitzicht geopend van eerlang het emporium van het Europeesch-Indisch handelsverkeer en eene der volkrijkste en bedrijvigste hoofdsteden der wereld te worden.

Dat handelsverkeer zal binnen eenige jaren zeer zeker van den tot dusver gevolgden weg verlegd worden en grootendeels over Amerika en Californië moeten gaan, — ook in weêrwil van al hetgeen in de laatste tijden gedaan is, en nu nog, onder anderen door de canalisatie der landengte van Suez, wordt betracht, om het verkeer van Europa met China, Japan en den geheelen daarbij gelegen Archipel te bevorderen en te vergemakkelijken.

Duidelijk is dus, naar wij gelooven, het doel dat door de Vereenigde Staten van Noord-Amerika wordt beoogd, de weg dien zij verlangen op te gaan met de verkregen uitbreiding van grondgebied aan den Stillen Oceaan, in verband tot den aanleg der bovenbedoelde spoorweglijn, die, door particuliere maatschappijen ondernomen, door de Amerikaansche regeering ten krachtigste wordt ondersteund. Zij wenschen de macht en het gezag over den Stillen Oceaan zooveel mogelijk onverdeeld in handen te hebben, en het handelsverkeer met de daaraan gelegen rijken aan Azië's zijde dienstbaar te maken aan den handel en de nijverheid der groote republiek, terwijl zij tevens een nog onmetelijk onontgonnen terrein, zoowel op het oude grondgebied, als daar neven, willen ontwikkelen voor grootere voortbrenging en geschikt maken voor nieuwe nederzettingen, als zoo vele nieuw te scheppen bronnen van welvaart en rijkdom voor den Staat.

Het reeds zoo belangrijk handelsverkeer tusschen de Vereenigde Staten en China en Japan zal in de eerste plaats daardoor eene nieuwe impulsie en eene groote uitbreiding verkrijgen, en het verkeer van Europa met die rijken in het Oosten zal eene geheele wijziging in zijn loop bekomen en waarschijnlijk grootendeels aan den handel in Amerika tributair worden.

In het belang van dat verkeer is in de laatste 20 jaren al vrij wat gedaan, niet alleen door Amerika, maar ook door de groote machten van Europa. — China en Japan zijn successief gedwongen geworden om hun afsluitings-systeem, om hun vroeger isolement te laten varen, en in den wereldhandel te deelen, en als ware het dat de grootste handeldrijvende

natiën bij voorkeur in het Oosten het terrein zoeken voor handel en bedrijf, zoo al niet om ook van hun politiek gewicht te doen blijken, beijveren zij zich om zich in die rijken te vestigen en vasten voet te krijgen, waartoe Frankrijk zich ook van een deel van Cochin China heeft meester gemaakt.

Omringd door al die rijken — met de daarin zich bevindende en in gewicht steeds toenemende vestigingen van Europeanen en Amerikanen — en door het in het Zuiden zich meer en meer ontwikkelende Australië, bevinden zich de koloniën van Nederland in den Indischen Archipel te midden en als het ware op den weg van die groote beweging en bedrijvigheid der grootste handeldrijvende natiën der wereld, — maar zonder betrekkelijk in eenige groote mate te deelen in dat algemeen handelsverkeer, of aan dat verkeer de mogelijkheid aan te bieden om ook dáár een veld van werkzaamheid en vertier te vinden, hoezeer dat veld ruim kon worden opgeleverd door een, bereids voor een deel ontgonnen vruchtbaar grondgebied en eene talrijke, betrekkelijk beschaafde en zeker voor landbouw en handel sedert eeuwen geschikte bevolking. Het zijn streken bij uitnemendheid geschikt tot voortbrenging van zoo velerlei producten en artikelen die de Europeaan en Amerikaan noodig hebben voor hunne behoeften, voor hunne nijverheid of hunnen handel, — maar tevens streken, die, bij vermeerderende productiviteit en daarvan te verwachten hoogere welvaart der inheemsche bevolking, een machtig terrein van verbruik zouden zijn voor de voortbrengselen van Europeesche en Amerikaansche nijverheid. Het zijn landen die eigenaardig, èn om de rijkdommen die de Natuur en de grond kunnen opbrengen, èn om de bevolking, eene ruime markt kunnen zijn voor het handelsverkeer dat zich rondom hen en in hunne nabijheid beweegt en zich meer en meer uitbreidt of naar voortdurende uitbreiding streeft.

Maar die kostbare koloniën worden door Nederland op eene wijze beheerd en in eenen toestand gehouden, waardoor zij, slechts voor een betrekkelijk klein gedeelte ontgonnen en dienstbaar gemaakt aan de voortbrenging van voor den uitvoerhandel geschikte producten, in de laatste tijden zelfs in die voortbrenging stationnair, zoo niet achteruitgaande, geworden zijn, en overigens in hare vrije en natuurlijke ontwikkeling belemmerd worden, zoodat de werking van kapitaal en ondernemingsgeest, van handel en nijverheid niet aangemoedigd, maar integendeel teruggestooten wordt.

Voor het bestuur dier koloniën klemt Nederland zich vast aan onjuiste en bekrompen begrippen en verouderde stelsels, die land en bevolking onder sequestratie houden, en het algemeen handelsverkeer grootendeels aan banden leggen, — en bij den strijd, die nog steeds, ongelukkig meer met politieken, dan met economischen zin, door de partijen ge-

voerd wordt over een cultuur- en regeer-stelsel, dat reeds lang door wetenschap en ervaring veroordeeld is, en over een handelsstelsel, dat de voornaamste producten dier koloniën dwingt een bepaalden en niet altijd den meest voordeeligen weg op te gaan, is er nog weinig vooruitzicht voor eene verandering van eenen staat van zaken, die in strijd is met de richting waarin de wereld in het algemeen vooruitgaat.

Met de bedrijvigheid en beweging die zich thans in de landen aan den Indischen en Stillen Oceaan vertoonen, met het hier boven aangewezen streven van Amerika om zijne suprematie en handel uit te breiden, is het niet aan te nemen dat op den duur de Nederlandsche koloniën zullen kunnen gehouden worden in den toestand van kwijning en afsluiting, waarin zij thans verkeeren, — en de tijd is wellicht niet ver af dat, zoo wij er niet goedschiks toe overgaan, wij gedwongen zullen worden om die koloniën meer dienstbaar te maken en open te stellen voor het algemeen handelsverkeer. — De waarschuwende stemmen die te dien aanzien in den laatsten tijd zijn opgegaan, verdienen meer dan ooit behartiging. In ons Parlement werd onlangs door den Heer du Marchie van Voorthuysen, — de eenige naar het schijnt die zijne aandacht aan de zaak geschonken heeft, — op het ontstaan van nieuwe maatschappijen of nederzettingen aan de Noordwestkust van Noord-Amerika en op den nieuw te openen handelsweg door dien Staat gewezen, in verband tot onze koloniën, en voornamelijk tot het nog voor de hoofdproducten van Java gehandhaafde consignatiestelsel, — en hij merkte tevens op, »hoe zich ook »in Australië eene bevolking heeft ontwikkeld, die tot eene hoogere be»schaving in de laatste jaren is gekomen en daar derhalve de verbrui»kers van Java's voortbrengselen heeft doen toenemen (1)." — Maar aan die verbruikers en aan de meerderen die nog in grooter aantal zullen komen in Amerika, wordt het aanzienlijkste deel dier voortbrengselen onttrokken, waaraan zij juist, naarmate beschaving en welvaart zich bij hen verspreiden, groote behoefte zullen hebben. — Zullen zij zich op den duur den dwang laten welgevallen, om in die behoeften met meerdere kosten en langs eenen omweg te voorzien, alleen ten believe van de markt en de kooplieden in Nederland?

»De geest van onzen tijd," zegt de heer Pierson (2), »is op eco»nomisch gebied zeer bepaald ter gunste van handelsvrijheid gestemd. »De belemmeringen die het verkeer nog ondervindt, worden allengs uit »den weg geruimd...... Overal neemt de concurrentie toe; overal »zoekt men dus nieuwe handelsbetrekkingen aan te knoopen. Geene »middelen worden ontzien om kunstmatige hinderpalen te verwijderen.

(1) Zitting van 12 Nov. 1869.
(2) Tijdschrift v. N. I., afl. Sept., 1868.

»Eeuwen achtereen weigerde Japan zijne havens te openen; men heeft »ze geopend met grof geschut.

»Gelooft iemand in ernst dat Nederland er op den duur in slagen »zal, ongeveer twee derden van Java's uitvoeren door een kunstmiddel »aan de concurrentie van den wereldhandel te onttrekken? Het is bijna »niet aan te nemen. Goedschiks of kwaadschiks, vroeg of laat, moeten »wij medegaan met onzen tijd. Als alle koloniën worden opengesteld, »kunnen wij Indië niet blijven besturen als eene particuliere plantage. »Als alle handel wordt vrij gemaakt, kunnen wij dien met onze Aziatische »bezittingen niet voor het grootste gedeelte aan banden leggen...... »De gedachte dat Nederland zou vermogen, wat herhaaldelijk aan de »machtigste vorsten van Europa is mislukt: weêrstand te bieden aan den »stroom der denkbeelden en den geest der eeuw, komt niets minder »dan ongerijmd voor."

Die stroom der denkbeelden zal zooveel te meer kracht krijgen en die geest der eeuw zal met te meer macht werken, en in zijnen loop en zijne uiting zich krachtiger ten aanzien van Nederlands bezittingen in den Oosterschen Archipel doen gevoelen, naarmate de gebeurtenissen waarop wij hierboven voor Amerika wezen, hun volle beslag zullen hebben verkregen. — Men zal zich niet langer willen tevreden stellen met de politiek die Nederland nog voor die koloniën handhaaft, en te minder omdat die politiek met eene bekrompenheid wordt toegepast, die aan de begrippen van vroegere eeuwen doet denken, zoodat men in den vreemde het eiland Java reeds als het volmaakte model van »*une caserne administraiive*" heeft aangewezen.

»Hoog hijschen wij de vlag van de liberale handelspolitiek", zeide de heer Blussé van Oud-Alblas in de zitting der 2e Kamer van 12 Nov. jl. »Aan de vreemde natiën zeggen wij: »komt maar binnen, in al onze »havens kunt gij vrijelijk varen, even goed als Nederland." — Maar is »dat niet eene vreeselijke hypocrisie, wanneer men aan den anderen »kant het voornaamste product van Java aan de vreemdelingen onttrekt »en herwaarts sturen laat door een agent van het Gouvernement? Denkt »men misschien dat de vreemde natiën dat niet begrijpen? Zij begrijpen »het zeer goed en ik heb er dan ook reeds herhaaldelijk stukken in »vreemde dagbladen over gelezen. De Amerikanen hebben het in de »laatste jaren wat te druk gehad met hunne eigene zaken, maar als »zij meer tijd krijgen, zullen zij daar zeker wel op wijzen.

»Ik acht het niet politiek om aanleiding te geven dat de handelsjaloezie »van vreemden worde opgewekt. Wij weten welke begeerige blikken op »Java geslagen worden. Onze beste politiek is dat wij het voor de »vreemden onverschillig maken of zij Java al dan niet bezitten, en dat »zij er even vrij op kunnen handelen als wij."

Die waarschuwende stem van den steeds voor handelsvrijheid strijdenden volksvertegenwoordiger getuigt van een juist doorzicht. Maar niet genoeg zal het zijn die vrijheid van handel te hebben. — De beste politiek voor de Oost-Indische bezittingen zal tevens zijn om, vooral op Java en Sumatra, alle belemmeringen op te heffen die steeds nog de mogelijke uitbreiding beletten van voortbrenging, waarvoor die landen bij uitnemendheid vatbaar zijn, juist van die producten die voedsel schenken kunnen aan den zich uitbreidenden handel in den Stillen Oceaan en noodig zullen zijn voor de machtige nederzettingen en nieuwe maatschappijen die daar reeds gevormd zijn en zich spoedig verder zullen vormen.

Met het oog op de uitgebreide debouché's die daar zullen ontstaan voor de producten onzer koloniën, vordert ook het welbegrepen belang van den Staat, om het voortbrengingsvermogen dier koloniën, als eene milde bron van rijkdom en welvaart voor het algemeen, op te wekken, en wordt het meer dan tijd de daarvoor door de Staathuishoudkunde als geschikt aangewezene middelen aan te wenden en met krachtige hand toe te passen, zonder zich langer te vermeiden in een onvruchtbaar getwist, dat men hier te lande reeds sedert jaren gelieft te voeren, onder verwaarloozing van de belangen der koloniën, die intusschen in eenen voor allen nadeeligen toestand worden gebracht.

Overbodig is het dien toestand hier nog te schetsen, na de vele merkwaardige geschriften, die daarover in den laatsten tijd zijn publiek gemaakt, en bij de berichten die ons voortdurend van Java toekomen. Zij allen wijzen met aandrang op de gevolgen welke eene onoordeelkundige politiek over die schoone Indische bezittingen heeft gebracht, en op de noodzakelijkheid, om, bij betere kennisneming en waardeering door de natie van de omstandigheden, de behoeften en de eischen dier bezittingen, zoo spoedig mogelijk de hand te slaan en een begin van uitvoering te geven aan de economische hervorming, die zij in schier alle opzichten noodig hebben.

Bij langer dralen is het te voorzien, dat de drang voor die hervorming zooveel te grooter en te heftiger wordt, en eindelijk zich zal doen gevoelen van eene zijde waardoor het leiden en bedachtzaam regelen van den kant der Regeering niet meer mogelijk, maar het volgen geboden zal zijn. — Eensdeels zullen de feiten en gebeurtenissen in de koloniën zelve, als natuurlijke gevolgen van den toestand waarin zij gekomen zijn, tot de hervorming dwingen, en dan gewis met groote en aller belangen benadeelende schokken; — anderdeels zullen de groote handeldrijvende natiën waarschijnlijk eischen, dat, in het algemeen belang, het regeerstelsel dat niet is kunnen worden ingevoerd en gehandhaafd dan »*met terzijdestelling van alle politieke en commerciëele beschouwingen*," plaats make voor een stelsel dat »*onder alle hemelstreken en*

onder alle omstandigheden het beste is"; — terwijl die natiën, welke het te doen is om een uitgestrekt, vruchtbaar en volkrijk gebied productief te maken en open te stellen voor het algemeen handelsverkeer, — zich zeker niet veel zullen bekommeren om de strijdvragen die ons nog steeds verdeeld en van handelen terughouden, — zich niet zullen verdiepen in de quaestiën of de door Nederland bezetene eilanden in den Indischen Archipel koloniën of bezittingen zijn, of wij er souvereiniteits-, eigendoms- of bezitrechten hebben, en zij evenmin vragen zullen naar de waarde van cultuur- en andere stelsels, en naar het recht en de behoefte van Nederland om batige saldo's of bijdragen voor het Nederlandsch staatsbestuur van zijne koloniën te vorderen.

S.

DE KOFFIEHANDEL.

In den loop der maand October verscheen eene brochure van den heer C. H. Schöffer Sr., getiteld *Der Caffeehandel*, die algemeen de aandacht trok omdat zij bovenal had le mérite de l'à propos, daar zij als het ware de toelichting en verdediging bevatte van de raming der koffieprijzen in de Staatsbegrooting voor het jaar 1869.

Daar het boekske van blijvende waarde is, achten wij het wel der moeite waard daarvan ook nu nog een beknopt overzicht te geven.

I.

In de eerste afdeeling behandelt de schrijver zakelijk en bondig de geschiedenis van den koffiehandel.

De koffie werd voor het eerst in 1591 naar Europa overgebracht; maar het duurde tot omstreeks het midden der volgende eeuw eer haar aftreksel als drank in gebruik kwam, en vooreerst nog slechts onder de hoogere standen.

De eerste aanvoeren hadden, in geringe hoeveelheden, uit Arabië plaats. Intusschen bracht een Amsterdammer in het begin der achttiende eeuw eenige koffieboompjes van Mokka naar Java over, en in 1712 ontving de O. I. Compagnie haar eersten aanvoer van 894 ponden Java-koffie. Twaalf jaar later bracht zij reeds meer dan een millioen ponden aan de markt.

Van Java werd de koffieboom overgebracht naar Martinique en vandaar naar Cuba, Jamaica, St. Domingo en Portorico, terwijl hij met niet minder zorg werd aangekweekt in Suriname, Berbice en Demerary.

Zoodoende werd de koffie al in de tweede helft der vorige eeuw een zeer belangrijk handelsartikel.

In het begin van onze eeuw werd de koffie hoofdzakelijk door West-

Indië geleverd, daar de cultuur op Java door den achteruitgang der Compagnie zich niet ontwikkeld had. St. Domingo speelde tot aan den opstand der Negers de eerste rol, maar Suriname leverde de beste qualiteit.

Daar het verbruik spoedig toenam, waren de prijzen over het algemeen hoog. Het Napoleontische continentale systeem voerde ze onmatig op. In 1810 betaalde men in Holland voor Javakoffie 105—115 centen, in 1811 van 165 tot 215, en in 1812 zelfs tot 270 centen. Alleen in Engeland was gedurende dien tijd de koffie ook voor de niet-rijken toegankelijk, zoodat het verbruik aldaar, dat van 1789 tot 1808 gemiddeld een millioen ponden bedragen had, in 1812 tot 8$^{1}/_{10}$ millioen geklommen was.

Na de opheffing van het continentale stelsel, had de grootere aanvoer op alle markten van Europa ten gevolge, dat van 1814 tot 1817 de koffieprijs tusschen 40 en 58 cents zweefde. Dat waren, naar de toenmalige inzichten, lage prijzen.

Toenemend verbruik deed reeds in 1818 eene wanverhouding ontstaan tusschen voorraad en aanvoer: in één jaar liep dan ook de Javakoffie tot 92½ cent op. Die prijs deed het verbruik inkrimpen, zoodat men in 1819 weêr tegen 70 cent kon koopen. Tot 1828 varieerde de prijs tusschen dat cijfer en 60 cent, maar in dit jaar liep hij weêr tot 75½ cent op.

Van dat oogenblik brak voor den koffiehandel eene nieuwe periode aan; matiger prijzen maakten weldra het artikel tot een onontbeerlijken *volksdrank.*

De hooge marktprijzen hadden overal de koffiecultuur doen toenemen. In de West-Indiën leverde de slavenhandel de noodige handen: er werden steeds meer plantages aangelegd. In de Oost bereidde de Nederlandsche Regeering een cultuurstelsel voor, dat de productie van Java moest vervijfvoudigen.

In 1824 werd de Handelmaatschappij opgericht, met het doel om de Gouvermentsprodukten naar het Moederland te brengen en daar te gelde te maken.

Bij zoo veelzijdige inspanning van krachten kon het niet anders, of de Europeesche markt werd, ondanks het sterk toenemend verbruik, voor langen tijd overvoerd. De prijzen daalden dan ook van jaar tot jaar. In 1824 ging de prijs tot 38½ cent terug. In 1826 was de hoogste stand 41½, de laagste 30 cent. In 1827 ging de daling tot 26½, in 1828 zelfs tot 21½ cent. De laagste prijs was die van 1830, namelijk 21 cent.

In de tien volgende jaren gingen de prijzen weêr naar de hoogte, maar na 1840 volgde eene lange periode van reactie.

Het cultuurstelsel van van den Bosch leverde een millioen pikols per

jaar, waarmeê de Europeesche markt overstroomd werd, en ook in Brazilië nam de koffiecultuur ongeloofelijk in omvang toe. Rio de Janeiro, dat in 1820 slechts 97,500 balen uitvoerde, zag dat bedrag in 1840 tot 1,068,418 balen stijgen.

Met deze vermeerderde productie hield het verbruik, ofschoon steeds toenemend, geen gelijken tred. De prijs van goede Javakoffie, in 1839 nog 33 cent, daalde in Holland in 1841 tot 26, in 1842 tot 23, in 1843 tot 20 cent. Deze prijzen dekten de kosten van voortbrenging niet, maar lokten toch niet uit tot handelsspeculatie, daar de onverkoopbare voorraad van jaar tot jaar moest toenemen, en eene verdere daling der prijzen alleen kon voorkomen worden door terughouding van de markt.

De Handelmaatschappij verklaarde in '43 goede Javakoffie niet beneden de 20 cents te zullen verkoopen. Daardoor verbeterde zich de markt zoodanig, dat in het volgende jaar het minimum op 22 cent kon worden gebracht.

Evenwel de slapheid in den handel bleef ten gevolge van den grooten stapelvoorraad aanhouden. In Holland alleen had men in het begin van 1846 meer dan een millioen balen in voorraad, en de Handelmaatschappij moest weêr een minimum van verkoopsprijs (20 ct.) vaststellen. In 1848 moest zij zelfs dien prijs tot 18 centen verlagen, terwijl gedwongen verkoop van particulieren niet meer dan 17 of zelfs 16½ ct. kon maken. Daarmeê was intusschen de laagste stand bereikt.

De cultuur kwam op de Antilles in verval en ging ook in de Fransche en Engelsche bezittingen achteruit: het product van Java nam niet toe, en alleen dat van Brazilië ging vooruit. Maar dit laatste ging hoofdzakelijk naar Noord-Amerika, en het liet zich aanzien dat het verbruik van koffie daar met de toenemende algemeene welvaart ook zou toenemen. Ook in Europa ging het verbruik geregeld vooruit, en bij de onnatuurlijk lage prijzen, bij het bericht dat de oogst op Java slecht zou zijn, werd de kooplust opgewekt.

Goede ordinaire Javakoffie, die in Januari '49 hoogstens 19 ct. opbracht, steeg in 't voorjaar tot 23 à 24 ct., op het einde des jaars tot 34 en in het begin van 1850 tot 37½ ct. De andere soorten stegen in dezelfde verhouding. Die prijsvermeerdering voerde den handel van den solieden weg af; dit wekte wantrouwen — en in den zomer daalde de prijs weêr tot 25 cent.

Van nu af verbeteren zich de prijzen van lieverleê weêr. En ofschoon de voorraad, die in 1850 niet meer dan ruim 650,000 balen, en in '51 ruim 850,000 balen bedroeg, in 1852 tot over het millioen balen steeg, gingen toch de prijzen regelmatig het geheele jaar door naar boven. Het regelmatig toenemend verbruik werkte de vastheid der prijzen in de hand, ook bij toenemend import. Immers in 1854/55 voerde de Handelmaatschappij

1,278,873 balen in, dat is 200,000 balen meer dan de grootste aanvoer immer had bedragen. Desniettemin hield het vertrouwen stand, en in het voorjaar van 1859 bereikte de koffie zelfs den prijs van 40 cent, welke hooge markt intusschen door de groote handelskrisis van dat jaar weêr achteruitging, ofschoon die krisis op de hollandsche markt niet zoo veel kwaad stichtte als elders.

Reeds in 1858 herstelde zich de koffiemarkt. In het najaar was de prijs weêr 34 ct., ofschoon de Handelmaatschappij dit jaar 1,201,710 balen aan de markt had gebracht.

Tot 1864 gingen de prijzen steeds vooruit en bedroegen van 44½ tot 46 ct., zonder dat het verbruik achteruitging.

In dit jaar werkte de Amerikaansche oorlog op Europa terug; de geldmarkt was duur en de àanvoer van Rio-koffie nam toe. Daarbij kwamen de gebreken van het nieuwe systeem van veilingen van de Handelmaatschappij. Dit alles had eene fluctuatie in de koffieprijzen ten gevolge, die in September tot 41 ct. achteruit gingen, maar reeds in November weêr tot 45 en 45½ ct. stegen. Die prijs hield voor Java-koffie in 1865 en 1866 stand, terwijl Rio- en Santos-koffie merkelijk achteruit ging.

Omstreeks dien tijd werd de staatkundige gezichteinder meer en meer bewolkt, en dit was van invloed op de markt. Toen in Mei 1866 het uitbreken van den oorlog niet meer te betwijfelen viel, stonden de zaken stil; krediet en geldcirculatie ondergingen een harden schok. Een ieder wilde zijn voorraad afzetten, niemand durfde, uit vrees voor eene algemeene handelskrisis, inkoopen.

Bijzondere importeurs waren genoodzaakt te verkoopen; daardoor gingen in de zeeplaatsen de prijzen achteruit. Javakoffie, die bijzonder hoog in prijs was, werd vooral bedreigd. De Handelmaatschappij handelde met tact, door noch den verkoop te forceeren, noch door kunstmiddelen de oude hooge prijzen vast te houden. Zij stelde voor de veilingen van Mei en Juni het minimum op 40 ct.

Weldra bleek dat de vrees voor den oorlog wel kon werken op de kooplust van den handel, maar het verbruik niet deed inkrimpen; integendeel, dit nam voortdurend toe.

Bij den vrede liep de veiling in Augustus 3 à 4 ct. hooger; in September was de prijs voor goed ordinair 43¾ à 44 ct. Door te veel aan de markt te brengen wekte men in October en November weêr wantrouwen; de prijs ging tot 42 en 40 ct. terug, dat is circa 6 ct. lager dan in 63—65. Maar de Brazil-koffie daalde nog veel meer.

Weêr deed zich op de zeeplaatsen malaise gevoelen, dat toenam toen men zich gerechtigd waande tot de vrees, dat de Handelmaatschappij er naar streefde, om haren geheelen voorraad zoo spoedig mogelijk te gelde te maken.

De prijs ging hard achteruit; Java Tenger tot 28, goed ord. tot 32½ cent. Zoo was het in Augustus '68; maar zoo eene maand later de prijzen al niet verbeterden, men kreeg toch den indruk dat men het laagste peil bereikt had.

De koffieprijs is thans ongeveer op de hoogte gekomen, waarop hij ten gevolge van de groote handelskrisis in 1857 stond. Wat toen echter ten gevolge van het te gronde gaan van een groot deel der handelaren in de zeeplaatsen van beide halfronden, door te niet gaan van het krediet en een rentestandaard van 10% geschiedde, heeft thans plaats te midden van de grootste rust en bij een' geldkoers zoo laag als de oudste lieden niet hebben beleefd.

De koffie heeft eene waarde-vermindering ondergaan van een derde, ja, bij de mindere soorten zelfs van de helft van het kapitaal. Dit is zulk een buitengewoon verschijnsel, dat het onderzoek naar de oorzaak daarvan van het hoogste belang is. En bij dat onderzoek zal men zich verbazen, als men geheel andere feiten aantreft, dan men had verwacht.

II.

De tweede afdeeling van het boekske handelt over het koffieverbruik. De feiten die daarin ter sprake komen, rusten op officiëele mededeelingen.

Onweêrsprekelijke cijfers toonen aan, dat het verbruik van koffie sedert eene lange reeks van jaren zeer regelmatig is toegenomen. Zij leveren het bewijs, dat noch eene groote prijsverhooging, noch tijdelijk wankelen der volkswelvaart door politieke krisis, mislukten oogst of verlamden gang der nijverheid, de regelmatige vermeerdering van het koffieverbruik hebben kunnen stremmen. Dat verbruik nam toe, toen de Java-koffie 20 cts. kostte, maar evenzeer toen men daarvoor 40 of 45 cts. betaalde.

Daaruit volgt, dat de koffie een geliefd en onontbeerlijk levensmiddel geworden is, niet slechts voor den rijke, maar ook voor den middelstand en zelfs voor de arbeidende klasse. De ervaring leert tevens dat wanneer bij een volk het koffieverbruik eenmaal is ingevoerd, aan vermindering daarvan niet te denken valt, maar dat zich een streven openbaart naar geregelde uitbreiding daarvan.

Ziehier enkele cijfers, die doen zien, hoe sterk het verbruik van koffie in de laatste jaren is toegenomen.

In de landen van het duitsche Zollverein werden in 1836 verbruikt 593,040 centenaars, in 1867 reeds 1,539,217 centenaars.

De bevolking bedroeg in 1836 circa 25 millioen zielen, in 1867 circa 38 millioen. Het verbruik is niet bloot in verhouding tot de bevolking toegenomen: dit zou in 1867 slechts ruim 810,000 centenaars gevor-

derd hebben. Het is ook per hoofd verdubbeld, namelijk van 2 tot 4 pond per hoofd.

Nog sterker toeneming in Frankrijk. In 30 jaren is het verbruik van $^{3}/_{4}$ à 1 pond per hoofd tot $2^{1}/_{2}$ pond gestegen. In 1832 bedroeg het 10,400,000 kilo, in 1867 daarentegen 47,200,000.

Engeland verbruikte in 1808 1,070,000 pond, in 1848 37,077,000. Ten gevolge der sterke vervalsching ging het gebruik achteruit: in 1858 tot 30,800,000 pond. Sedert de vervalschte of gemengde waar het opschrift »mixed" moest dragen, nam het verbruik weêr toe. In 1866 had het 38, in 1867 reeds 40 millioen ponden bereikt.

Oostenrijk verbruikte van 1830 tot 1840 niet meer dan 104,000 centenaars; thans wordt het verbruik op 500,000 centenaars geschat. De bewoners der Oostenrijksche monarchie zijn hartstochtelijke liefhebbers van koffie, maar te arm om die te betalen. Bij de vermeerderde welvaart, die zich begint te ontwikkelen, laat zich ook hier eene groote vermeerdering van het verbruik voorspellen.

De schrijver gaat het verbruik van koffie in alle landen van Europa na en constateert overal eene groote toeneming. Alleen Rusland is achterlijk: het verbruikte voor 25 jaar slechts 50,000 centenaars, en hoewel het verbruik is verdrievoudigd, beloopt het toch nog maar $^{1}/_{4}$ pond per hoofd. Oorzaak daarvan waren de hooge inkomende rechten, die door de Regeering, vooral om het brandewijn-drinken tegen te gaan, met het jaar 1869 tot op bijna de helft verminderd zijn. Bij de begeerte der Russen, ook van den geringsten stand, naar koffie, laat het zich aanzien, dat deze maatregel groote gevolgen zal hebben voor het verbruik.

Grooter dan ergens is intusschen het verbruik van koffie in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. En bij de bijzondere toeneming van de bevolking en welvaart aldaar, is dat land voor den koffiehandel stellig het belangrijkste van allen.

In 1850 werden verbruikt 134 millioen ponden, in 1860 wel 230 millioen. In 1861 brak de burgeroorlog uit en duurde vier jaren. In dien tijd waren de zuidelijke staten streng geblokkeerd en vielen dus voor het verbruik geheel weg, en in het Noorden, waar de kostwinners te velde waren, moest de arbeidende stand menig genot opofferen. Terwijl in de zes jaren vóór den oorlog 1228 millioen ponden koffie verbruikt werden, daalt dit cijfer in de volgende zes jaren tot 751 millioen ponden. Maar het is merkwaardig hoe spoedig er weêr rijzing is waar te nemen. Het in 1863 tot 80 millioen ponden verminderde verbruik bedroeg reeds in 1865 weêr 128, in 1866 160 en in 1867 185 millioen ponden. In 1868 had het verbruik nagenoeg weder het hoogste cijfer dat men ooit gekend had, bereikt.

Geen wonder dan ook, dat, bij zoo sterk toenemend verbruik, de markt

in het grootste land van productie, Brazilië, zich hoofdzakelijk naar Noord-Amerika richt, waardoor eene groote wanverhouding Europa bedreigt. Als het verbruik ginds zoo blijft toenemen, heeft Noord-Amerika binnen tien jaren den geheelen koffieoogst van Brazilië noodig. En dat, ofschoon de gedurende den oorlog ingevoerde hooge inkomende rechten blijven bestaan, die 50% hooger zijn dan bij het Zollverein.

Ten slotte wordt opgemerkt, dat, zonder den Amerikaanschen oorlog, die het koffieverbruik met vier millioen centenaars verminderde, reeds in 1862 het evenwicht tusschen productie en consumtie van koffie zou zijn verstoord geweest; en wel tot op het jaar van den gelukkigen koffieoogst 1866, in ongehoorde, schrikbarende mate.

De burgeroorlog alleen heeft dit verhoed. En zoo thans overal de stapelvoorraad grooter is dan in vroegere normale jaren, de vermeerdering bedraagt slechts een achtste van de aangewezen verbruiksvermindering.

Zoodra Noord-Amerika weêr in normalen toestand komt, moet de vrees voor verstoring van het evenwicht weêr opdoemen. De ervaring omtrent het toenemend verbruik leidt tot die vrees, die door een onderzoek aangaande de productie nog vergroot wordt.

III.

In zijne derde afdeeling gaat de schrijver nu tot dat onderzzoek omtrent de koffiecultuur over.

Die cultuur, zoo betoogt hij, heeft met niet geringe bezwaren te kampen. Nieuwe tuinen geven eerst na vier of vijf jaren vrucht: aanplant en verzorging eischen voortdurenden arbeid, die groote kosten vordert.

Bij den hoogen prijs van het geld in de koloniën, levert het kapitaal het eerste bezwaar op, zoowel als het verkrijgen van werkkrachten. Na twintig jaar vrucht gedragen te hebben, gaat de koffieboom reeds achteruit, zoodat steeds nieuwe aanplantingen noodig zijn. Bij langdurige lage prijzen hebben die niet plaats, en dan komt de cultuur spoedig in verval.

Sedert de emancipatie der negers heeft zij op Jamaica, dat vroeger zooveel koffie opleverde, bijna geheel opgehouden; zoo ook op Cuba, waar nog wel slavernij bestaat, maar waar de suikercultuur meer voordeelen afwerpt. Voor een dertigtal jaren leverde Havanna meer dan 500,000 centenaars koffie aan de Europeesche markt, in 1842 nog 314,191 centenaars, in 1850 nog maar 41,355, en thans wordt op Cuba nog alleen voor binnenlandsch verbruik koffie verbouwd.

De Fransche koloniën gaan van jaar tot jaar in productie achteruit: terwijl in 1780 Martinique alleen reeds 100,000 centenaars leverde, was de uitvoer van allen te zamen in 1832 reeds tot 46,000

centenaars gedaald, in 1862 tot 4000, en thans worden zij niet meer genoemd.

Dezelfde achteruitgang wordt aangewezen voor St. Domingo, Portorico, Suriname, Berbice, Demerary, Venezuela en Costa Rica. Wij staan er niet bij stil, maar slaan een blik op Brazilië, Java en Ceylon, de hoofd-productie-landen.

Ofschoon in Brazilië nog slaven zijn, en er, ondanks het traktaat met Engeland, ook nog nieuwe worden ingevoerd, zijn zij zeer in prijs gestegen. De koffiecultuur kan zich daar alleen bij hooge marktprijzen handhaven. De bodem is bij uitnemendheid voor de koffieteelt geschikt, en bij de groote uitbreiding die deze erlangd heeft, — van 1821—30 werden 2,596,509 balen uitgevoerd, in de laatste tien jaren 12,573,609 balen — en bij de hooge prijzen die geruimen tijd bedongen werden, zou men meenen dat zich daar rijkdom had gevormd. Het tegendeel is waar: kapitaal is zeldzaam, rente hoog. Nijverheid bestaat er niet: alles, zelfs levensmiddelen, komt uit het buitenland, daar de koffieteelt alle krachten tot zich trekt.

Daarbij komt nu nog de druk van hooge belastingen ten gevolge van een langdurigen oorlog; en het lijdt geen twijfel, dat, als de tegenwoordige lage koffieprijzen aanhouden, het land met de koffiecultuur in verval moet komen.

Toeneming van export is niet te voorspellen, wel het tegendeel; en men kan reeds zeggen dat in de laatste twintig jaren de koffiecultuur in Brazilië een stationair cijfer, van circa twee millioen balen 's jaars, aanwijst. Men hoopt dit zoo te houden, maar voor uitbreiding is weinig kans.

De geregelde uitzetting die men in het verbruik waarneemt, ontbreekt in de productie van dit belangrijkste aller koffievoortbrengende landen.

Alleen in het district Santos neemt de productie toe. Van 1853 tot '58 was de gemiddelde uitvoer 150,000 balen 's jaars: in 1867 leverde het, en niet bij uitzondering, 282,000 balen, ja, de oogst van het afgeloopen jaar beliep zelfs 420,000 balen.

Gebrek aan handen staat evenwel eene grootere uitbreiding in den weg, daar de Santos-koffie, wegens de minder goede behandeling, lager in prijs staat.

Wij komen tot Ceylon, dat door snelle ontwikkeling der koffiecultuur uitmunt. Zij wordt gedreven met Engelsch kapitaal en zwermen van koelies van het vaste land van Engelsch Indië leveren de noodige werkkrachten. Colombo is als haven van verscheping belangrijk: minder als markt.

De oogstjaren worden voor Ceylon van 1 October tot het eind van September gerekend. De uitvoer bedroeg in 1848 tot 1 October ongeveer 250,000 centenaars, en steeg in '56 tot 446,198, in '64 tot

652,635, in '65 tot 876,097, in '66 tot 843,549, in '67 tot 837,231 centenaars, en moet in 1868 nog zijn toegenomen, daar den 4[den] September reeds 927,000 centenaars verscheept waren.

Nu is wel de verzending in dat jaar vervroegd door de opening van een spoorweg naar het binnenland; maar de oogst zal toch met 100,000 centenaars dien van het vorige jaar overtreffen. De oogst van dit jaar wordt op slechts 850,000 centenaars begroot.

De bloei van Ceylon heeft in de Engelsche bezittingen op het vaste land cultuur van koffie in het leven geroepen, die van goede qualiteit is, maar nog ruw behandeld wordt. Men rekent dat vandaar jaarlijks 379,000 centenaars in den handel komen, die meest over Bombay verscheept worden.

Tegenover dien vooruitgang in de Engelsche koloniën, maakt de toestand der cultuur in Neêrlandsch Indië den indruk van een stilstand, die achteruitgang kan genoemd worden.

Na eene zeer korte beschrijving van de wijze waarop de cultuur op Java en Sumatra bestaat, en die hier achterwege kan blijven, en na gewezen te hebben op het karige loon, hoogstens 5 ct. per dag, zegt de schrijver:

De bevolking moet in den oogsttijd hare dorpen verlaten en in de hooggelegen tuinen kampeeren. Zij heeft natuurlijk grooter belang bij de spoedige beëindiging van den gehaten gedwongen arbeid, dan bij de uitkomst van den oogst. Volgens ooggetuigen worden bij den pluk massa's koffie verspild.

Dwang heeft in dit gezegend land de cultuur op de tegenwoordige hoogte gebracht, maar door dwang is zij niet uit te breiden, ter nauwernood op de bestaande hoogte te houden. Ten gevolge van het monopolie blijven heerlijke, voor koffiebouw uitmuntend geschikte landen woest liggen, en het is niet te verwonderen dat onder zulke omstandigheden een stap vooruit onmogelijk is. Uit eene tabel der koffieproductie van Java in de laatste 36 jaren, door den schrijver meêgedeeld, blijkt, dat in de periode van 1840 tot '48 in 't geheel een millioen balen meer geoogst is dan 20 jaar later, in het tijdperk van 1860 tot '68.

Met de cultuur op Sumatra gaat het niet beter. Padang voerde in 1858 uit 192,347 balen, in '64 161,058, in '65 154,170, in '66 146,574, in '67 112,609. Hier is de kreeftengang reeds duidelijk zichtbaar.

De invloed van dat alles op den Nederlandschen handel kon niet uitblijven. Deze trok ter nauwernood voordeel van het ontzettend toenemend verbruik. Uit een der tabellen van den schrijver blijkt, dat, terwijl in de laatste 25 jaren de invoer in Nederland stationair is gebleven, die van Hamburg van 67 millioen ponden in 1843 geklommen is tot 104 millioen in 1867, in Engeland van 43 millioen tot 114 millioen.

Het blijkt steeds duidelijker, hoezeer het verouderde monopolie, dat aad den ondernemingsgeest zijn natuurlijk terrein onttrekt, het nationaal belang benadeelt. Het is te hopen dat gezonder economische denkbeelden weldra zullen zegevieren.

Het beweren, dat alleen dwang de Indische volken aan den arbeid kan houden, dat zonder dwang werkkrachten zouden ontbreken, wordt door het voorbeeld van Ceylon en Engelsch Oost-Indië welsprekend weêrlegd.

Binnen korten tijd zal de vrije arbeid op Ceylon het tweemaal zoo groote en zoo vruchtbare Java met zijne dwangcultuur overvleugeld hebben. Bij vrije ontwikkeling van alle krachten kon Neêrlandsch Indië niet één, maar twee of drie millioen pikols koffie leveren, en het geregeld toenemend verbruik zal die noodig hebben en ze over eenige jaren duur genoeg moeten betalen.

Resumeert men het voorafgaande, dan blijkt daaruit buiten eenigen twijfel:

1°. Het verbruik neemt overal regelmatig en sterk toe; koffie is eene onontbeerlijke levensbehoefte geworden, die, naar het zich laat aanzien, steeds in omvang zal toenemen.

2°. De productie is in de hoofdlanden in een stadium van stilstand gekomen, zonder dat er in de eerste vijf jaren vooruitzicht is op verbetering; de vermeerderde productie in enkele landen is te onbeduidend om het evenwicht te herstellen.

3°. Het evenwicht tusschen productie en consumtie was reeds aan het wankelen, toen eene gebeurtenis, buiten 's werelds gewonen loop gelegen, de Amerikaansche oorlog, door eene vermindering van het verbruik met vier millioen centenaars, het evenwicht voor een zeker aantal jaren herstelde.

De meerdere koffie die daardoor naar Europa kwam, hoewel niet in verhouding tot het verminderd verbruik in Amerika, was toch aanzienlijk genoeg om de prijzen te drukken, vooral omdat vele omstandigheden samenliepen om dien druk te versterken.

Omstandigheden hebben de Brazilianen in 1868 gedwongen bijna alles te verschepen wat in voorraad was; de spoorweg in het binnenland van Ceylon heeft den reeds grooten oogst nog twee maanden vroeger dan gewoonlijk doen verzenden.

Daardoor nam de stapelvoorraad in Europa in ongewone mate toe, en die toeneming, ofschoon van voorbijgaanden aard, had toch grooten invloed op de prijzen. Daarbij kwamen nog andere omstandigheden, die zelfs de Handelmaatschappij tot verkoopen tegen zeer lage prijzen dwongen.

Maar veel wat tot die lage prijzen had meêgewerkt, doet ook eene spoedige verbetering verwachten. In de eerste plaats komt in aanmerking

de geringheid van den voorraad binnen 's lands. Zoodra de opeenstapeling vermindert, de zeeplaatsen eene meer vaste houding kunnen aannemen, worden spoedig weêr hooger prijzen bedongen, want de eischen van de kolossale behoefte lijden geen uitstel. Wel is de voorraad nog groot, maar hij is toch in eene maand tijds reeds met 100,000 centenaars verminderd, en zal weldra nog grooter vermindering ondergaan. Reeds eenmaal, in 't begin van 1858, hadden wij denzelfden voorraad en dezelfde prijzen. Toen leed de handel onder eene zware krisis, het krediet was wankelend, het kapitaal duur, de behoefte een millioen centenaars geringer dan thans. Thans heerscht er rust in handel en politiek, de. geldmarkt is zoo laag als immer, de uitzichten voor de toekomst van het artikel waren nooit zoo gunstig als nu.

Hoe spoedig heeft zich toen de koffiemarkt verbeterd, zoodra het vertrouwen terugkeerde! Waarom zou dat, bij veel gunstiger omstandigheden, ook thans niet gebeuren?

Europa verbruikt thans maandelijks ongeveer 500,000 centenaars koffie, en bij dit vermeerderde verbruik is ook grooter stapelvoorraad noodig. Men moet zich ook hier aan grooter cijfers gewennen, want 1,800,000 centenaars staan nu gelijk met 1,200,000 centenaars voor 15 of 20 jaren.

Uit eene der medegedeelde tabellen, aanwijzende den voorraad in de laatste 26 jaren, blijkt dat, bij circa 1,200,000 centenaars in het begin van 1862, eene groote prijsvermeerdering plaats vond, omdat het te weinig was. Daarom duurden die prijzen ook vier jaar lang. Weldra zal de voorraad weder tot op dit cijfer teruggebracht zijn, maar de prijzen moeten 50% rijzen, om weêr op de hoogte te komen waarop zij in het begin der jaren 1862—66 stonden.

Het totaal verbruik van koffie bedroeg in

1838	3,000,000	centenaars.
1843	4,500,000	»
1848	5,000,000	»
1867	7,500,000	»

De jaarlijksche toeneming was ongeveer 10%, rekenen wij nu de toeneming van het totaal verbruik in 1868 gemiddeld op circa 6 à 7%, dan vordert de consumtie in dat jaar ongeveer 8,000,000 centenaars, en in 1869 circa 8,500,000. In 1868 wordt de behoefte gemakkelijk bevredigd; maar des te duisterder ziet het er voor 1869 uit.

Alle koffieoogsten te zamen van 1868 kunnen, volgens de ruimste verwachting, nauwelijks 7 millioen centenaars beloopen, en daarmede is de behoefte niet gedekt. De stapelvoorraad zal in het ontbrekende niet kunnen voorzien. Als het er reeds zoo bedenkelijk uitziet voor het volgende jaar, hoe zal het later zijn, als de behoefte zich zoo vermeerdert? En waarom zou zij zich niet uitbreiden, daar zij dertig jaren

lang zonder tusschenpoos van jaar tot jaar toegenomen is, terwijl het blijkt dat een prijs 50% hooger dan de tegenwoordige, en die vier jaren lang heeft aangehouden, niet in staat was de toeneming tot staan te brengen, veel minder haar te verminderen. Waarom zou zij niet toenemen, nu de prijzen steeds lager zijn geworden, terwijl overal vrede heerscht, en zoowel Europa als Noord-Amerika zich in den zegen van een goeden oogst verheugt?

Welnu, wanneer het verbruik in dezelfde mate toeneemt, zal ieder nieuw jaar circa een half millioen centenaars koffie meer noodig hebben dan het voorgaande. Dit leert de ervaring zoowel, als dat de bestaande koffiecultures niet in staat zijn zulke eischen te bevredigen. Eerst wanneer weder hooge prijzen nieuwe aanplantingen hebben teweeggebracht, kan het evenwicht hersteld worden. Maar dat vordert tijd; want men vergete niet, dat de nieuw geplante koffieboom vier jaren noodig heeft, eer hij de eerste vruchten draagt. Wij gaan daarom eene periode te gemoet van verscheiden jaren waarin de tot nu toe waargenomen vermeerdering van verbruik onmogelijk zal zijn, omdat er gebrek zal zijn aan genoegzame waar. Het laat zich zelfs aanzien, dat eene beperking der consumtie van de laatste jaren onvermijdelijk is; maar alleen hooge, zeer hooge prijzen zulken achteruitgang bewerken. Die van 1862—65, die ons thans zoo hoog voorkomen, zouden daartoe niet voldoende zijn; want de ondervinding leert, dat in die jaren het verbruik nog is toegenomen.

De tijd moge dit gewichtige vraagstuk uitmaken. De schrijver besluit met de overtuiging uit te spreken, die het resultaat is van zijn onderzoek, dat het einde van den gedrukten toestand van den koffiehandel is aangebroken.

Voor dien tak van handel zijn thans voor eene reeks van jaren goede dagen te wachten.

Zoo sprak een bij uitnemendheid bevoegde in October 1868. De koffieveilingen die sedert gehouden zijn, bewijzen reeds aanvankelijk dat zijne redeneering en zijne voorspelling op eene vaste basis, die der kalme ervaring, steunden. Bij de veiling der Handelmaatschappij den 22sten October jl. vertoonde zich reede eene aanzienlijke prijsverhooging, en dat deze niet aan plaatselijke, maar aan algemeene oorzaken moet worden toegeschreven, blijkt uit de verbetering die de prijs van het artikel ook elders, vooral in Engeland, te gelijker tijd heeft ondergaan. Meer en meer wordt het waarschijnlijk dat de middenprijs van 40 cent, waarop de Minister van Financiën zijne berekeningen heeft gebouwd, werkelijk in 1869 bereikt, zoo niet overtroffen zal worden.

Wij kunnen dan ook, met het oog op de schatkist, de financiëele uitkomsten van de koffiecultuur in de eerste jaren met gerustheid te gemoet gaan. Maar verre van bevredigend moet daarentegen het antwoord

zijn op de vraag, of Nederland, bij het behoud van het tegenwoordige stelsel, zijnen rang in de koffieproductie en den koffiehandel zal kunnen handhaven; of het in staat zal wezen zijn evenredig aandeel bij te dragen in de vermeerderde productie, die door het steeds toenemend verbruik wordt gevorderd.

Mocht de Minister van Koloniën het boekske van den heer Schöffer »in ernstige overweging" nemen, en mocht het hem leiden tot de overtuiging, dat het, bij den stand van zaken, die in dit uitnemend helder betoog zoo duidelijk wordt uiteengezet, onverantwoordelijk zou zijn voor de vrije cultuur op Java de deur niet wijd open te zetten Dit boekske toont wederom duidelijk aan, welke rijke bron van volkswelvaart, zoo voor Java als voor het Moederland, daardoor zou worden geopend.

Videant consules ne Respublica quid detrimenti capiat!

J.

OVEREENKOMSTEN MET GEMEENTEN OP JAVA.

Indien er nog eenig bewijs noodig ware voor de stelling, meermalen door ons met de meest afdoende bewijzen gestaafd, dat de zich noemende conservatieve richting op koloniaal terrein aan volslagen gemis lijdt van eenig ander regeerings-beginsel, dan de leer dat Java bestaat om door Nederland geëxploiteerd te worden, dan zou de geschiedenis der contracten met gemeenten zeker voldoende zijn om aan te vullen wat aan onze bewijsvoering ontbrak. Om de millioenen te verkrijgen, die, volgens het voormalige conservatieve lid der Eerste Kamer, den heer van der Heim, Nederland gedemoraliseerd hebben, is een samenstel van maatregelen verordend, die inbreuk maakten op de overoude rechten en gewoonten van Java. Men heeft zich niet afgevraagd, of men daardoor niet de natuurlijke ontwikkeling belemmerde, al zagen van den Bosch en Baud dat duidelijk in en al erkenden zij in later jaren volkomen de nadeelige gevolgen van hun stelsel, zoodat zij hun eigen werk ten slotte verloochenden en tot terugkeer tot betere beginselen aanspoorden. Men heeft noch de inrichting van het dessabestuur noch het grondbezit geëerbiedigd, maar de overoude instellingen verwrongen en den Javaan aan de willekeur van hoogere en lagere hoofden overgeleverd, die men in een toestand bracht waardoor zij, zelfs huns ondanks, tot het uitoefenen van dwang en knevelarij werden genoodzaakt. Geen middel is gespaard gebleven om tot uitbreiding van de geforceerde cultures te geraken, noch inbreuk op de periodieke verkiezingen die vroeger het overwicht der dessa-hoofden breidelden, noch rottingslagen voor die hoofden wanneer zij zich niet als gedweeë werktuigen lieten gebruiken, noch zelfs het verbranden van eigendomsbewijzen, waarvan in Cheribon de voorbeelden zijn voorgekomen.

Intusschen moge dergelijk stelsel vicieus en onzedelijk zijn, de mannen die het invoerden, vinden eenige verschooning in de omstandigheden des

tijds. Maar wat moet men zeggen van de latere verdedigers van het behoud van een systeem, waarvan de nadeelige gevolgen dag aan dag meer uitkomen, omdat miskenning van economische en financiëele beginselen zich zelve straft; van hen die hetgeen Baud en van den Bosch als een expediënt beschouwden, om in tijdelijken nood te voorzien, als een bij uitnemendheid voor Java geschikt regeerstelsel, overeenkomende met de zeden en gebruiken van den inlander, aanprijzen; van hen die zich vastklampen aan de overblijfselen van een wegbrokkelend gebouw, dat, ten gevolge van den drang der omstandigheden, die tot toepassing van gezonder beginselen noopten, langzamerhand uit zijne voegen is geraakt? Wat moet men zeggen van de zonderlinge bochten en wendingen, waarin de tegenstanders van eene radicale hervorming zich wringen, om het voorbereiden van beter toestand tegen te houden? Wel bedekt men de millioenen-liefde met de woorden: het belang van den Javaan en van het Moederland; maar die voorwendsels zijn zoo weinig houdbaar, dat de schromelijkste inconsequentie daarvan het gevolg is; dat men heden een conservatief beginsel loslaat, wanneer de tegenovergestelde leer als stormram tegen een hervormingsgezind bestuur kan dienen, om, wanneer dat wapen zijn doel heeft getroffen en de staat van zaken veranderd is, het weggeworpen beginsel weder op te rapen; in één woord, naar gelang der omstandigheden, koud en heet uit denzelfden mond te blazen.

Er zijn er die zoodanige Machiavellistische politiek uit kansrekening volgden en nog volgen; het zijn zij die gaarne het water troebel maken om er te beter in te kunnen visschen. Het is echter verre van ons de geheele conservatieve partij en al hare woordvoerders in de Staten-Generaal van het met opzet volgen van soortgelijke gedragslijn te verdenken. Onze overtuiging is dat velen, hetzij uit gemis aan kennis of uit vooroordeel, zich door behendige lieden op het sleeptouw laten nemen. Tegenover mannen die zich om de consequentie hunner begrippen niet bekommeren, wien het onverschillig is of zij met zich zelven in tegenspraak geraken, die de zuivere exploitatie-leer aanprijzen als juist door liefde van den Javaan geboden, en die dus te gelijker tijd de hebzuchtige neigingen bevredigen en de gemoedsbezwaren sussen die deze bevrediging opwekt, wordt een helder hoofd, eene degelijke kennis en eene groote zelfstandigheid gevorderd.

In verband tot de voorafgaande opmerkingen achten wij het niet ongepast een terugblik te werpen op de geschiedenis der contracten met gemeenten op Java, welk onderwerp in de zitting van de Tweede Kamer van 21 December jl., ter gelegenheid van de behandeling der Staatsbegrooting voor 1866, hoofdstuk Koloniën, op nieuw ter sprake is gebracht. De lessen der geschiedenis kunnen niet te hoog geschat worden, nu wij weder in een tijdperk van voorbereiding tot het nemen van hervormingsmaatregelen gekomen zijn.

De afgevaardigde uit Delft, de heer Nierstrasz, heeft bij de begrootings-discussiën, uit een conservatief oogpunt, verreweg de meest opmerkelijke rede uitgesproken. Onder de behandelde punten komt het volgende voor:

»Het vierde punt betreft de oplossing van het cultuurstelsel, en instandhouding der cultures, steunende op vrijwillige overeenkomsten met gemeenten en personen. Is de bedoeling des Ministers, dat die overeenkomsten met het Gouvernement zullen worden gesloten, volgens het regeerings-reglement, dan is dit niets dan het denkbeeld, dat ten grondslag heeft gelegen aan de instelling van het cultuurstelsel. Wil het echter zeggen: overeenkomsten van gemeenten met personen, met particuliere industriëelen, dan is dat niet slechts in strijd met het regeerings-reglement, maar het ware een stap achterwaarts in plaats van voorwaarts. In die meening ben ik — wat zelden gebeurt — homogeen met den heer Fransen van de Putte; zij toch, die Indië kennen, weten dat dergelijke overeenkomsten alleen zouden leiden tot exploitatie van den Javaan, hetzij in, hetzij zonder gemeenschap met de hoofden. In het eerste geval worden die hoofden gedemoraliseerd, het tweede moet leiden tot oplossing van hun gezag; en gelijk de geschiedenis ons leert: dit zal het begin van het einde zijn. Alsdan zullen wij zien geboren worden den staat van zaken van voor 1830; de inlander zal weder bedrogen en uitgekleed worden."

Toen wij deze zinsnede lazen, kwam ons een woord van den wijzen Koning voor den geest — een ander dan hetwelk de heer Gefken wel eens citeert — namelijk dat er niets nieuws onder de zon is. Ook in 1861 en 1862 verklaarde de conservatieve richting zich homogeen met den heer Fransen van de Putte en met den heer H. J. Lion, die, op grond van onderzoek en ervaring, contracten tot aanplant van suikerriet en huur van gronden met gemeenten op Java, onverholen een nieuwen vorm van dwang-cultuur noemden. Waarom stonden de conservatieven erkende liberalen destijds ter zijde? Lag dit in hunne richting? Geenszins; maar zij zagen daarin een middel, om den minister Uhlenbeck ten val te brengen. Een vroeger en later geliefkoosd conservatief denkbeeld werd nu, ter wille van de omstandigheden, gerepudieërd, maar werd dadelijk weder te voorschijn gehaald, toen dezelfde heer Fransen van de Putte maatregelen nam, om dergelijke overeenkomsten te beletten. Toen bleek het *que l'on revient toujours à son premier amour*. Naar het schijnt, zijn wij nu tot de phase van 1861—62 teruggekeerd. Wij zien althans eene homogeneïteit herleven, die onwillekeurig nadenken wekt bij ieder die in de parlementaire historie geen vreemdeling is. Ook hierbij kan de liberale richting het *Timeo Danaos et dona ferentes* toepassen.

Voordat wij een blik werpen op de parlementaire geschiedenis van dit onderwerp, zij het ons vergund den lezer terug te voeren tot hetgeen van Deventer aangaande de regeling dezer aangelegenheid medegedeelt (1). Dit is de officiëele geschiedenis.

»Commissarissen-generaal, den geringen inlander willende beschermen, en vooral tegemoetkomen aan zijne ongenoegzame ondervinding en gebrekkig doorzicht, om voor zijne eigene belangen te zorgen, — bepaalden bij publicatie van 5 Januari 1819, *Staatsblad* no. 10, in de hoofdzaak: dat geene contracten of overeenkomsten van welken aard ook, tusschen Javanen en anderen, geene Javanen zijnde, noch tusschen Javanen en hunne regenten of hoofden aangegaan, zouden mogen bestaan, veel minder als bestaanbaar in rechten worden beschouwd, vóórdat zij bij den resident, ter plaatse waar die contracten moeten werken, behoorlijk zullen zijn geregistreerd; — en verder: *dat geene contracten dessa'sgewijze, of met de hoofden der dorpen alleen, maar slechts individuëel met elk ingezeten, die daardoor eenigermate verplicht wordt, mochten worden aangegaan,* met dien verstande nogtans, dat het niet vereischt werd, voor elk·individu een afzonderlijk contract op te maken, mits de verbintenis, bij de acte vermeld, slechts individueel werd gesloten.

»Met intrekking dezer publicatie, en in verband met art. 102 van het regeerings-reglement van 1836 (dat gelijkluidend is aan art. 116 van het regeerings-reglement van 1830), werd, bij publicatie van 25 December 1838, *Staatsblad* no. 50, uit aanmerking dat eene veeljarige ondervinding had aangetoond, dat het belang der bevolking op Java, met opzicht tot het aangaan der hier bedoelde overeenkomsten, vooral door veranderde tijdsomstandigheden, gezegd werd niet meer voldoende te zijn gewaarborgd, in de hoofdzaak het volgende bepaald: »Tot het aanvangen en voortzetten van nuttige ondernemingen en bedrijven van nijverheid, zullen bij voortduring overeenkomsten met de inlandsche bevolking kunnen worden aangegaan, *en wel met de oudsten en voornaamsten der dessa's*, zoo tot het bebouwen van gronden, het leveren van bijzondere voortbrengselen, van bouwstoffen, van afpak- en vervoermiddelen, als tot het verleenen van persoonlijke diensten, nadat door een opzettelijk onderzoek, door of van wege den resident, zal zijn gebleken, dat dezelve met toestemming der dessa's-ingezetenen geschieden." Verder bleef het bepaalde omtrent het registreeren der overeenkomsten in stand.

»Het alzoo in het laatst van December 1838 aangenomen beginsel: om aan particulieren het sluiten der hier bedoelde overeenkomsten alleen

(1) Zie ons December-nummer 1864, blz. 408—411.

toe te staan, wanneer die werden gesloten met de oudsten en voornaamsten der dessa's, werd in 1840 reeds zeer beperkt. Naar aanleiding van een aan den Inspecteur van Financiën, Stolte, opgedragen onderzoek, diende die ambtenaar een rapport in, waarin hij in beschouwingen trad omtrent de werking van het bepaalde bij *Staatsblad* 1838, no. 50, en opmerkte: dat het wenschelijk was, dat te dien opzichte alsnog eene verklaring werd gegeven, ten doel hebbende om te voorkomen, dat zoodanige overeenkomsten gesloten worden op plaatsen en op eene wijze, waardoor aan de cultures van het Gouvernement, hetzij dadelijk of in vervolg van tijd, nadeel zou kunnen worden toegebracht. Dientengevolge werd dan ook, bij regeerings-besluit van 25 Februari 1840, no. 2, verklaard: »dat geene overeenkomsten op den voet der publicatie van den 25sten December 1838 (*Staatsblad*, no. 50) zullen mogen worden aangegaan, die blijkbaar ten nadeele van 's Gouvernements cultures zouden kunnen strekken." Die verklaring werd nader, bij besluit van 17 April 1841, no. 12, aangevuld met een last aan alle plaatselijke autoriteiten, houdende: »dat zij, in elk voorkomend geval, wanneer het twijfelachtig is, of de te sluiten overeenkomsten al dan niet ten nadeele van 's Gouvernements cultures, nu of in den vervolge, strekken kunnen, den Directeur der Cultures zullen hebben te raadplegen, alvorens hunne toestemming te geven tot het aangaan van contracten met de inlandsche bevolking, op den voet der publicatie van den 25sten December 1838 (*Staatsblad*, no. 50) 1)."

Eer wij verder aanhalen, zij hier de opmerking ingelascht, dat uit deze besluiten tot wijziging van *Staatsblad* 1838, no. 50, volstrekt niet blijkt dat men destijds van regeeringswege in die contracten met de gemeenten eenig bezwaar zag, dan voor zoover zij een middel waren waardoor de particuliere cultuur aan de Gouvernements-cultures afbreuk kon doen, even als contracten met de individuën zouden geweest zijn. De toenmalige leer was derhalve: geen contracten van particulieren met Javanen waar die de Gouvernements-cultures kunnen benadeelen; maar, indien zulke contracten gesloten worden, dan niet met de individuën, maar met de gemeenten. Thans geven wij het woord weder aan den heer van Deventer:

»Toen nu de Minister van Koloniën Fransen van de Putte optrad, was een zijner eerste maatregelen, de overweging van de geschiktste wijze, om aan den hier beschreven staat van zaken, zoodra mogelijk, een einde te maken, daar die, naar zijne op ondervinding gegronde over-

1) Het is opmerkelijk, dat de hier vermelde twee besluiten, die de publicatie belangrijk wijzigden, niet openbaar zijn gemaakt, en zelfs, kort geleden, nog weinig bekend waren.

tuiging, een voorname bron was van misbruiken, ten nadeele van den geringen inlander. — Daarbij bevond die minister: 1°. Dat de Gouverneur-Generaal Pahud, reeds in Juli 1861, aan het Opperbestuur machtiging had gevraagd, om de meergemelde publicatie van 25 December 1838, met intrekking der hiervoren aangehaalde besluiten van 25 Februari 1840, no. 2, en 17 April 1841, no. 12, te herzien in dien zin, dat overal, waar zulks aan de reeds van regeeringswege ingevoerde cultures, en aan de teelt der voor de bevolking noodige voedingsmiddelen, niet schaden kan, vergund worde met de inlandsche bevolking overeenkomsten aan te gaan voor den aanplant van suikerriet of andere voortbrengselen, geschikt voor de Europeesche markt, met inachtneming van het beginsel, dat tegen alle onderdrukking van den inlander, en tegen alle onwettige beschikking over zijnen grond, behoort te worden gewaakt. — 2°. Dat de Gouverneur-Generaal baron Sloet van de Beele, in Mei 1862, aan het Opperbestuur had te kennen gegeven, dat hij zich bevoegd zou hebben gerekend, en zou zijn overgegaan, tot de intrekking van meerbedoelde publicatie, indien daartoe niet reeds de bovenbedoelde machtiging ware gevraagd geworden; waardoor hij zich gebonden gevoelde, en dus alleen ten ernstigste kon aandringen op het nemen eener spoedige beslissing, maar in ruimer zin dan aanvankelijk bedoeld was.

»Aan dien ernstigen aandrang vermeende de Minister Fransen van de Putte te moeten gehoor geven. De bedenking, dat hierdoor te veel zou worden vooruitgeloopen op de wet, welke de cultuur-aangelegenheden zal regelen, kan hier niet gelden. Vermits het toch alléén 's Ministers wensch was, de voorname bron van misbruiken te stoppen, zou het voldoende zijn, de quaestieuse publicatie slechts in zóóver te wijzigen, dat, even als vóór hare uitvaardiging, de overeenkomsten met de individuën zelven werden aangegaan. Krachtens machtiging des Konings, werd de Gouverneur-Generaal hiertoe aangeschreven; het gevolg daarvan was, diens publicatie van den 7[den] November 1863, *Indisch Staatsblad*, no. 152, waarbij wordt bepaald: dat de publicatie van 25 December 1838, *Staatsblad* no. 50, in dien zin wordt gewijzigd, dat de daarbij bedoelde overeenkomsten niet anders dan *individuëel* met de bezitters of gebruikers der gronden mogen worden gesloten, zoodat overeenkomsten met de *oudsten en voornaamsten der dessa's*, namens die dessa's aangegaan, voortaan niet meer worden toegelaten.''

Men ziet dus dat nu had getriomfeerd het liberale beginsel van overeenkomsten met individuën, tegenover het conservatieve beginsel van overeenkomsten met de hoofden, door conservatieven alleen gewraakt voor zoover zij in het geheel geene overeenkomsten van particulieren met Javanen wilden, maar in welks bestrijding de conservatieve heer

Nierstrasz zich thans met den liberalen heer Fransen van de Putte homogeen verklaart. Men vergunne ons, ten einde den aard dier strijdige beginselen nog verder toe te lichten en hun samenhang met eene liberale en zoogenaamd conservatieve denkwijze nog beter in het oog te doen vallen, nog enkele herinneringen aan de geschiedenis te ontleenen.

Commissarissen-Generaal onderscheidden zich ontegenzeggelijk door de zucht naar ontwikkeling in vrijzinnige richting, hoe gebrekkig hun stelsel ook toegepast moge zijn. Met het ernstig voornemen bezield om de aloude gemeentelijke instellingen van Java te doen herleven, stelden zij in 1819, naast het gewichtig beginsel der periodieke aftreding en verkiezing der dessahoofden en de bepalingen omtrent het landrente-stelsel, destijds nog met de bedoeling om de denkbeelden van Raffles beter toe te passen, ook het beginsel vast: geene contracten dan met individuën. Dit laatste steunde op de artt. 105, 106 en 111 van het regeerings-reglement van 1818, waarmede overeenstemmen de artt. 109 en 117 van dat van 1827, ook weder een tijdperk waarin Du Bus de Ghisignies mildere begrippen toegedaan was.

Van den Bosch voerde daarentegen een geheel. ander systeem in. De macht der hoofden werd uitgezet, ten einde de inlandsche aristocratie gunstig voor zijne plannen te stemmen. En vandaar dan ook art. 116 van het regeerings-reglement van 1829, in 1830 in Indië afgekondigd, hetwelk weder breekt met het beginsel om alle contracten met individuën te sluiten, en daarvoor de overeenkomsten met de »oudsten en voornaamsten" der dessa's in de plaats stelt. Nu zullen wij de regeling van 1819 niet onvoorwaardelijk als eene modelverordening aanprijzen, althans niet wat hare toepassing in latere dagen betreft; — zij gaf aanleiding tot misbruiken, zooals de heer Cornets de Groot zegt; maar wat is na 1819 in den geest van Commissarissen-Generaal, en vooral van den heer Elout, op Java toegepast? Heeft men niet in elk opzicht op twee gedachten gehinkt, en overal waar dit kon, naar terugkeer tot de begrippen der Compagnie gestreefd? Was die zuurdeesem niet bij velen in alles op te merken? Zooveel is ten minste zeker, dat de verordening van Commissarissen-Generaal van een streven naar gezonde begrippen getuigt, van begrippen althans lijnrecht overstaande tegen het stelsel dat door den heer van den Bosch werd gehuldigd. Het springt hier duidelijk in het oog, hoe nauw de vraag omtrent de wijze van het contracteeren met de inlanders over arbeidsprestatie en grondhuur, samenhangt met het geheele stelsel dat men ten aanzien der beschikking over het productief vermogen van Java meent te moeten volgen.

Evenwel zag van den Bosch zich weldra genoodzaakt nog verder te gaan. Aanvankelijk was hij van meening, dat hij zijne oogmerken zou kunnen bereiken door leverantie van producten aan het Gouvernement,

in zoogenaamd vrijwillige overeenkomst met de gemeenten geteeld. In zoover lag dat denkbeeld ten grondslag aan het cultuurstelsel. Maar ook slechts in zoover. Want al zeer spoedig zag van den Bosch in, dat op die wijze zijn doel: onmiddellijk remises in producten te bezorgen, slechts gebrekkig te verwezenlijken was. Toen werd Java in eene »caserne administrative" herschapen en de koffie-cultuur in zijne plannen begrepen. De uitsluiting van den particulieren industriëel die niet direct door een Gouvernements-contract tot het groote doel medewerkte, moest daarop later de kroon zetten, hoezeer van den Bosch daarvoor nog was teruggedeinsd. Hijzelf heeft op Java den concurrent niet geheel durven weren. Maar in en na 1838 hebben ijverige landsdienaren, de heeren Stolte en de Vogel, onder den Gouverneur-Generaal de Eerens, tot *le couronnement de l'édifice* gedreven, die, zooals ons boven bleek, in 1840 en 1841 plaats had. De daarop betrekkelijke besluiten zijn evenwel jaren achtereen geheim gehouden, alsof men gevoelde dat zij het daglicht niet konden verdragen. Hierdoor was nu de zaak in een ander stadium gebracht, en was inderdaad aan particulieren, met zeldzame uitzondering, de weg tot contracteeren met gemeenten evenzeer als met individuën afgesneden. Maar daar de besluiten hierop betrekkelijk niet gepubliceerd waren, bleef de Regeering naar buiten het in 1838 uitgesproken beginsel van overeenkomsten met de gemeenten toegedaan, en moest *dit* — en niet dat van overeenkomsten met individuën — toegepast worden in die enkele voorkomende gevallen, waarin zij nog wel hare toestemming tot het aangaan van contracten met de inlandsche bevolking mocht willen verleenen.

Onder het bestuur van de Gouverneurs-Generaal Duymaer van Twist en Pahud, althans wat de eerste periode van laatstgenoemden betreft, kwam op Java de meening weder meer en meer boven, om de particuliere industrie te bevorderen, dewijl men het oude stelsel zag zinken, en begreep dat de productieve krachten des lands op eene betere wijze konden en moesten worden ontwikkeld. Men tastte evenwel nog rond naar de middelen om daartoe te geraken, en naarmate staatkundige woelingen haren invloed deden gevoelen, werd de onzekerheid steeds grooter over de richting die men te volgen had. De hoofden van gewestelijk bestuur wisten ten slotte niet meer, waaraan zij zich te midden van den chaos van tegenstrijdige bevelen en verordeningen te houden hadden. Wat door den een als onwettig werd beschouwd, werd door een ander oogluikend toegestaan, door een derden als volkomen wettig aangemerkt; alles hing af van subjectieve meeningen, en wat heden door de Regeering werd goedgekeurd, haalde morgen aan hare ambtenaren gestrenge berisping of zelfs straf op den hals, naar gelang van eb of vloed in de staatkundige partijschappen van het Moederland.

De toestand eischte regeling. Dit kwam vooral uit ten aanzien van de particuliere suiker-aanplantingen in Cheribon. Sedert 1838 was de staat van zaken toch in menig opzicht veranderd. Wilde men de formaliteiten naleven die in 1838 waren voorgeschreven, dan strekten zij tot belemmering der particuliere cultuur. Daarom trachtte men ze te ontduiken en daardoor ontstonden knoeierijen, die, hoe laakbaar ook, echter in lang niet den ophef verdienden, welke daarvan gemaakt is. Dit toonde de heer Fransen van de Putte reeds bij zijn allereerste optreden in de Tweede Kamer aan, toen de conservatieve partij een vreeselijk misbaar maakte, en dit tegen den minister Uhlenbeck keerde, over hetgeen in Cheribon bij de particuliere suiker-cultuur was gebeurd.

Maar de heeren H. J. Lion en Fransen van de Putte toonden tevens aan, dat het besluit van 1838, door den eisch van overeenkomsten met de gemeenten, d. i. met de oudsten en voornaamsten der dessa's in naam van het geheel, een wezenlijk struikelblok was voor vrijen arbeid. Alleen bij het sluiten van individueele overeenkomsten kan ware ontwikkeling van den landbouw op Java plaats hebben. De bloei van de tabaks- en thee-cultures, voor zoover men daarbij vrijwillige overeenkomsten tot aanplant met individuen sluit, strekt daarvan ten bewijze. Maar zelfs bij de vrijwillige tabaksteelt ontstonden hier en daar verkeerdheden, wanneer de dessahoofden zich met den aanplant bemoeiden, zooals ook ten opzichte van Rembang door den heer van Rees geconstateerd is. Geen resident, hoe ijverig en bekwaam ook, is bij machte in dat geval alle misbruik van gezag tegen te gaan. De verhuring van velden in Cheribon maakte de zaak nog erger. De staat- en staathuishoudkundige organisatie, die, zoo ze niet geheel door ons toedoen was ontaard, in elk geval door de gedwongen cultures van minder goede conditie was geworden, leverde hinderpalen op, die uit den weg moesten worden geruimd, alvorens vrijwillige arbeid voor de suikercultuur regel kon zijn. Waar die vrijwillige cultuur zich onafhankelijk van de dwangcultuur poogde te vestigen, oefende het besluit van 1838 reeds een schadelijken invloed; maar waar zij op de dwangcultuur was geënt, kon zij ook alleen uit dwang hare voedende sappen trekken, zoodat van vrijheid ten hoogste een *schijn* bestond.

De heer H. J. Lion schreef daaromtrent in 1858, in zijn bekend geschrift: *Het Cultuurstelsel en art.* 56 *van het R. R.*, het volgende:

»De dessa-, zoowel als de districtshoofden zijn verplicht, het toezicht te voeren over den gedwongen aanplant; zij zijn voor het welslagen daarvan verantwoordelijk, en worden gestraft, indien door hun doen of laten de gedwongen aanplant slecht of zelfs minder goed slaagt.

»Sluit nu eene dessa, die b. v. 10 bouw suikerriet voor het Gouvernements-contract moet planten, daarenboven eene overeenkomst voor

den vrijwilligen aanplant van nog 10 bouw, dan is het om twee redenen duidelijk, dat de inlandsche hoofden niet alleen voor het welslagen van den *vrijwilligen* aanplant niet de geringste zorg dragen, maar alles in het werk zullen stellen, om dien aanplant te doen mislukken.

»De eerste reden is *hun direct belang.*

»Van de opbrengst van den gedwongen aanplant ontvangen zij eene geldelijke belooning per pikol, die het beste gedeelte van hun inkomen uitmaakt. Van de opbrengst van den vrijwilligen aanplant ontvangen zij *niets.* Zij hebben dus alleen direct belang bij het welslagen van den gedwongen aanplant, en zullen dus ook al hunne macht over de bevolking gebruiken, om deze zooveel mogelijk aan dien gedwongen aanplant te doen werken. *Die macht echter is onbeperkt.*

»Er is immers niet bepaald, dat een planter aan het hem opgelegd gedeelte van den aanplant slechts zeker aantal dagen zal moeten besteden; er is alleen bepaald, *dat hij zijne taak moet afwerken*, en de beoordeeling over den daarvoor benoodigden arbeid is geheel aan de hoofden overgelaten, die hem het werk dus kunnen laten overdoen, zoo dikwijls ze verkiezen.

»Hem zooveel mogelijk aan den gedwongen aanplant te doen werken, ten einde voor vrijwillig werk weinig of geen tijd overblijve, vordert ook *hun indirect belang.*

»Naarmate toch de vrijwillige aanplant toeneemt, naar die mate zal de gedwongene verminderen, en naar die mate vermindert dan ook, gelijk wij boven gezien hebben, het geldelijk inkomen der hoofden.

»Wie zal hen durven veroordeelen, indien zij voor hun geldelijk belang waken? Wie zal hen veroordeelen, indien zij het sluiten van vrijwillige overeenkomsten tegengaan, omdat zij hun belang daardoor bedreigd en benadeeld zien? Wie zal zelfs het *gebruik*, dat zij in die richting maken van hunne macht, *misbruik* durven noemen?"

Wij voegen er bij: wien zal het bevreemden, zoo de hoofden onder zulke omstandigheden alleen dan vrijwillige overeenkomsten namens gemeenten sluiten, als zij daarbij voordeelen voor zich zelven kunnen bedingen, even groot of grooter dan hun de dwangcultuur oplevert?

Verder zeide de heer Lion:

»Wij hebben een nauwkeurig onderzoek ingesteld, hoedanig die *vrijwillige overeenkomsten* sedert 1855 tot heden toe worden gesloten, en hoedanig zij werken, en wij hebben daardoor de overtuiging verkregen, dat zij *niet*, gelijk in bovengenoemde besluiten (1) wordt beweerd, »bij uitnemendheid geschikt zijn, om de regeling, bedoeld in n°. 6 van art. 56

---

(1) T. w. de Gouvernements-besluiten van 8 Sep. 1855, n°. 2, en 15 Oct. 1855, n°. 46, opgenomen in het *Bijblad op het Staatsblad van Ned. Ind.*, D. II, Aflev. III, no. 380.

van het regeerings-reglement voor te bereiden en gemakkelijk te maken", maar dat zij zeer veel zullen bijdragen om die *moeilijker te maken of geheel te verijdelen.*"

Geen »schijn of humbug" wilde die publicist. Waarlijk vrijwillige overeenkomsten kunnen volgens hem eerst dan worden gesloten, wanneer de toestand zal geboren zijn die in de volgende woorden wordt geschetst:

»Die toestand zal daar zijn, wanneer de vroeger aangewezen veranderingen in de organisatie hebben plaats gevonden, en o. a. de betaling der inlandsche hoofden zoodanig is geregeld, dat zij geene cultuurprocenten meer genieten; wanneer *bij de wet* zullen zijn vastgesteld de rechten en verplichtingen, uit het bezit in eigendom, erfpacht of huur van den grond voor den inlander voortvloeiende, en wanneer heere- en persoonlijke diensten niet op het papier, maar wezenlijk zoodanig zijn geregeld, dat de inlander, even goed als op de vrije landen te Batavia, weet wat men recht heeft van hem te vorderen, en dat hij klagen kan met het vooruitzicht op redres, wanneer van hem meer wordt gevergd, dan de *aan hem bekende* wet voorschrijft."

Daarbij sloot de heer Fransen van de Putte zich volkomen aan, gelijk in het opstel van X nog onlangs in dit Tijdschrift is herinnerd (1). Zijn thema was in 1860, met een beroep op de brochure van den heer Lion: »Dat daar, waar de industriëel geen beschikking over den grond heeft, geene wezenlijk vrije suiker-cultuur bestaat."

De meening der heeren Lion en Fransen van de Putte kwam dus hierop neêr, dat de overeenkomsten volgens *Staatsblad* 1838, n°. 50, berustten op vermomden dwang.

De heer Uhlenbeck had intusschen de onbegrijpelijke concessie aan de conservatieve partij gedaan om, in verband met het cordon, rondom de gedwongen cultures te trekken, in zijn ontwerp van wet op de cultuur-ondernemingen, ondanks de waarschuwingen van liberale zijde, de contracten met de gemeenten te willen regelen en wettigen.

Een storm stak daartegen in de Tweede Kamer op. Met kracht werd dit voorstel van liberale zijde bestreden en de geheele conservatieve richting maakte chorus, *pour le besoin de la cause* en in strijd met hare beginselen.

De begrooting voor Koloniën voor 1863 werd in December 1862 allerfelst bestreden. Voor de eerste maal nam de heer Fransen van de Putte deel aan een politiek debat. Hij trad op voor de vrijzinnige koloniale richting, maar maakte zijne reserves, wat de aangebodene wet betrof. Hij sprak:

»Ik zal thans de cultuurwet niet in haar geheel behandelen, maar ik

(1) October-nommer, 1868 in het opstel: *Conservatieve politiek*, bl. 328 v.

moet mij toch veroorlooven een punt aan te roeren, vooral met het oog op hetgeen de afgevaardigde uit Delft [de heer Wintgens], die mij persoonlijk in het geding riep, gisteren zeide. Het is het punt van de contracten met de hoofden en oudsten der dessa's. Ik ben tegen die contracten in mijn boekje te velde getrokken en ik doe dit nog. Ik zal zelfs over dit punt met dezen Minister tot het uiterste strijd voeren; want nooit zal ik mijn stem geven aan eenig wets-ontwerp, waarin dit beginsel van contracten met de hoofden geradiceerd wordt.

»Maar, Mijnheer de Voorzitter, het verwondert mij nu ten hoogste, en ik heb die verwondering reeds in de sectiën betuigd, dat ik bondgenooten op dit punt vind bij de conservatieven. Want de contracten met de hoofden en oudsten is hun stelsel; daar zit hun beginsel in geënclaveerd. Dit beginsel ligt ook ten grondslag aan het besluit van 1838. Dit besluit was niets nieuws, integendeel een stap achteruit (1); want in het besluit van 1819, dat door dat van 1838 vervangen is, staat: »Geene contracten zullen dessa'sgewijze of met de hoofden der dorpen alleen, maar individueel met elk ingezeten die daardoor verplicht wordt, mogen worden aangegaan." In 1819 was dus door Commissarissen-Generaal het sluiten van contracten met hoofden en oudsten verboden. De koloniale conservatieve partij, die sedert 1830 aan het roer was, heeft dat besluit van 1838 genomen. Het systeem der koloniale conservatieve partij is dan ook aanbidding van het dessabestuur. De heer Baud gaf den heer Duymaer van Twist de les mede: »Wat gij ook doet, raak aan dat heiligdom niet."

»Ik begrijp dus het bondgenootschap niet van die partij op dit punt met mij. Ik wil gaarne verklaren dat ik die instelling, *zooals zij* NU *is*, niet aanbid, omdat ik ze van te nabij heb gezien.

»Het moge waar zijn dat het dessabestuur primitief zoo bestaan heeft als men het afschildert, *maar dan hebben wij het bedorven*, want wat heb ik gezien in 1849 en 1850? — ik spreek niet van den eersten tijd van het cultuurstelsel. Dat van de 20 dessahoofden in een district, die bij vrije keuze door de ingezetenen gekozen worden, er 8 of 10 in éénc maand ontslagen werden, omdat zij hunne vlaggetjes niet hoog genoeg geheven hadden achter het rijtuig van den resident; omdat de weg niet behoorlijk gesiramd was of de wachthuizen niet in orde waren; maar vooral omdat zij niet genoeg gezorgd hadden voor de Gouvernements-cultures. In het jaar 1855 werden nog op verschillende plaatsen van

---

(1) De bedoeling is, dat de contracten met de bevolking, bij het besluit van 1833 vergund, geene nieuwe zaak waren, daar zij reeds in 1819 geoorloofd waren verklaard, maar dat de wijze waarop die contracten volgens het besluit van 1838 moesten gesloten worden, in vergelijking met de regeling van 1819, een stap achterwaarts was.

Java de petinggi's (burgemeesters) op het veld aan den paal gebonden en met 20 rottingslagen gestraft, omdat de Gouvernements-aanplant niet in orde was. Dit is niet overdreven, Mijnheer de Voorzitter, ik beroep mij op de getuigenis van den geachten afgevaardigde uit Zwolle [den heer Mijer], die destijds procureur-generaal was. In een rapport, dat zijn edel hart eer aandoet, heeft hij die feiten ter kennis van den Gouverneur-Generaal Duymaer van Twist gebracht, die van toen af aan dat afstraffen een einde heeft gemaakt. Wel was het vroeger, ik meen in 1841, reeds door den heer Baud verboden, maar op nieuw ingeslopen."

Zonderling moge het schijnen, maar het *Bijblad* bewijst, dat de conservatieve partij, als één man, den minister Uhlenbeck bleef bestrijden, omdat zijn wetsontwerp de contracten met de gemeenten op Java tot grondslag had.

Wijlen de heer van Lynden, een der meest verharde conservatieven op koloniaal terrein, citeerde in de zitting van 5 December 1862 het boekje van den heer Fransen van de Putte en een tal aanhalingen uit de Cheribonsche stukken, die de misbruiken aantoonden, voortgevloeid uit de overeenkomsten volgens *Staatsblad* 1838, no. 50.

De heer van Voorthuysen sprak in die zitting in gelijken geest. »Men zal zijne toevlucht nemen tot de dessahoofden: hunnen invloed zal men bezigen om den Javaan te bewegen contracten te sluiten, en wij hebben gisteren van den geachten afgevaardigde uit Rotterdam gehoord, welke middelen van overtuiging daar soms door die heeren gebezigd worden."

Niet minder duidelijk deed het toenmalig hoofd van de koloniaal-conservatieve partij zich den volgenden dag hooren. Wij vestigen slechts de aandacht op een paar phrases van den heer Mijer:

»Dat die vrije arbeid onder de werking van de wet op de cultuurondernemingen niet zal in het leven geroepen worden, wordt algemeen toegegeven. Waar de tusschenkomst der volkshoofden zich met dien arbeid bemoeit, is die arbeid nergens vrij te noemen.".....

»Welke zullen de gevolgen verder zijn? In de eerste plaats losmaking van het verband der gansche huishouding van de Javanen, dat zóó goed werkt en zóó bijzonder bijdraagt om het Nederlandsche gezag te steunen. Door de bepalingen der cultuurwet zullen de volkshoofden van lieverlede geplaatst worden onder den invloed der ondernemers, in stede van onder den invloed òf der hoogere aristocratie òf van het Gouvernementsgezag."

Niet minder krachtig dan het verzet van liberale zijde, bij monde van de heeren Fransen van de Putte en van Heukelom, was dus dat van alle woordvoerders van de conservatieve partij, geen enkele uitgezonderd, tegen het radiceeren van overeenkomsten met gemeenten bij de wet. En hoe sprak de heer Fransen van de Putte den 8sten December 1862, toen hij dit nogmaals constateerde? Hij zeide: »Ik kom op de actu-

aliteit, en waar het dan op aankomt, wat hier de groote vraag is, dat is: »*het stelsel van contracten met de hoofden is het stelsel van de conservatieve partij*," en, Mijne heeren, de geachte spreker uit Zwolle [de heer Mijer] zelf heeft met behendigheid dit punt geëcarteerd en het niet tegengesproken." Wat had toch de heer Mijer gedaan? Altijd behendig, had hij van het wapen, dat de liberale oppositie aangaf, gebruik gemaakt, maar op het verwijt van den heer Fransen van de Putte geantwoord met eene lange lofrede op de aloude dessa-instellingen op Java, die door ons bedorven zijn. Nadat de woordvoerder der liberale partij met den heer Mijer had afgerekend, vervolgde hij aldus:

»In eene avondzitting dezer Kamer in December 1858, dus twee jaren vóór zijne aftreding, heeft die Minister [de heer Rochussen] een brief van mij voorgelezen, die niet eigenlijk daarvoor geschreven was, waarin de misbruiken werden aangetoond van de overeenkomsten met hoofden en oudsten. Wat heeft die Minister gedaan om die misbruiken te doen ophouden? Is er eene aanschrijving gericht aan het Indisch bestuur om het sluiten van overeenkomsten met hoofden en oudsten te doen ophouden en terug te komen tot het besluit van 1819, waarbij het sluiten van overeenkomsten met de ingezetenen was aangenomen? Niets van dit alles?"

Wij staken de aanhalingen uit den hevigen strijd tegen den Minister Uhlenbeck. Weinige maanden daarna zat de afgevaardigde uit Rotterdam, ten gevolge van een votum van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, aan de ministeriëele tafel. Hij trad op met de innige overtuiging, dat in de contracten met gemeenten eene bron lag van misbruiken; de stukken over de Cheribonsche quaestie lagen nog versch in het geheugen; het verslag over het wetsontwerp op de cultuur-ondernemingen, waarin de Tweede Kamer »nagenoeg algemeen" diergelijke overeenkomsten had afgekeurd, lag voor hem; eindelijk er bestond in Indië dringende behoefte aan regeling.

Reeds had de heer Pahud aan het Opperbestuur machtiging gevraagd tot intrekking van het besluit van 1838, n°. 50. Wij mogen hierbij echter niet uit het oog verliezen, dat deze conservatief-gezinde landvoogd die intrekking niet verlangde omdat hij, wanneer particulieren met de Javanen contracteeren wilden, het beter vond dat zij met individuen dan met gemeenten contracteerden, maar omdat hij, in het belang der Gouvernements-cultures, in het geheel niet wilde dat door particulieren voor nijverheids-ondernemingen met Javanen gecontracteerd werd. Zag men dit voorbij, men zou reden hebben zich over zulk een voorstel van dien man te verbazen. Maar in welken geest het gedaan werd, blijkt uit zijne begeleidende missive, waarin hij schreef: »dat, terwijl het thans aan

geen twijfel onderhevig kan zijn, dat de residenten en directeuren, die zoodanige overeenkomsten voor den aanplant van koffie, suiker of indigo registreerden en goedkeurden, met de uitdrukkelijke bevelen van het Opperbestuur in strijd handelden, en evenzeer met de strekking der besluiten van 25 Februari 1840, n°. 2, en 17 April 1841, n°. 12, niettemin een aantal van die overeenkomsten in verschillende residentiën op Java zijn aangegaan, welke noch door de Indische regeering noch van wege het Opperbestuur, die beide zoodanige overeenkomsten op den voet van *Staatsblad* 1838, n°. 50, vroeger voor ongeoorloofd hielden, zijn gewraakt of tegengegaan."

Doch wat ook de motieven waren, die den heer Pahud op de intrekking van het besluit van 1838 deden aandringen, dat regeling vereischt werd kon niemand betwisten. Vooral na hetgeen in Cheribon gebeurd was, waar een vroeger resident dergelijke contracten aangemoedigd en een later resident, onder den invloed van de ebbe-richting van den minister Rochussen, eenvoudig een paar particuliere ondernemers had laten verbieden zich voortaan met suikerriet-aanplantingen in te laten, bestond daaraan groote behoefte. Wie kan er aan twijfelen wanneer hij zich herinnert dat de Raad van Indië schreef: »Verschillende met elkander strijdige voorschriften en regeeringshandelingen maken het geheel onzeker, welke bepalingen nog bestaan en voortaan behooren te worden opgevolgd." Desgelijks schreef ook de directeur der cultures Umbgrove, dat hij evenmin in Cheribon als in Rembang kon handelen. Eindelijk komt ook in het rapport van den heer van Rees over de Rembangsche vrijwillige tabaks-cultuur omtrent die onzekerheid het volgende voor: »Lange jaren heeft te dier zake, bij de afwisselende richtingen op staatkundig gebied, onzekerheid bestaan, waarvan ik geen beter bewijs kan aanvoeren, dan door over te nemen, de volgende zinsneden uit het aan de Regeering gericht rapport van den Directeur der Cultures van 19 Januari 1860 n°. 291/9: »Ware ik met juistheid bekend met de inzichten der Regeering ten aanzien van het cultuurstelsel, of beter gezegd met de uitlegging door haar gegeven aan art. 56 van het reglement op het beleid der regeering in N. I., het zoude voor mij minder bezwaar opleveren, de middelen aan te wijzen, om in Rembang weder tot eene behoorlijke regeling en orde te geraken; maar bij de bestaande onzekerheid is het voor mij niet mogelijk, hier een bepaald advies uit te brengen." "

In dien toestand vroeg de heer Pahud, niet zonder reden, machtiging om te handelen, onder bijvoeging van het volgende: »De semi-officiëele aanschrijvingen van de ministers Cornets de Groot en Loudon omtrent den vrijen arbeid laten de Indische regeering niets omtrent hunne inzichten en beginselen gissen, en geven haar allerminst het recht om de bestaande bepalingen, met dit onderwerp verband houdende, als vervallen te beschouwen.

»De voorganger van die beide ministers, de Minister van Staat en van Koloniën Rochussen, heeft daarentegen in zijne, in de Tweede Kamer der Staten-Generaal op den 14den December 1860 gehouden redevoering, de noodzakelijkheid van de handhaving dier bepalingen uitgesproken, en die redevoering, waaraan de Indische regeering terecht getoond heeft eene groote waarde te hechten, door haar in eenen gemakkelijkeren vorm dan dien van het *Bijblad*, onder de ambtenaren te verspreiden, mag dus als de laatste uitlegging der *bestaande bepalingen* en als de eenige verklaring van het Opperbestuur omtrent de te volgen gedragslijn worden aangemerkt."

Maar de Raad van Indië en de Gouverneur-Generaal verklaarden tevens: »Uit een overzicht van de geschiedenis van dit vraagstuk [het Cheribonsche] *in de laatste veertien jaren*, blijkt ten duidelijkste, dat het verbod van inhuurneming van gronden van de inlandsche bevolking, waaraan nogtans nimmer streng de hand is gehouden, niet zijnen oorsprong vindt in de belangen der bevolking zelve, maar, zonder op eenige algemeene verordening te berusten, de eischen van het cultuurstelsel, gelijk die bij de aangehaalde beschikkingen van 1840 en 1841 op den voorgrond staan, tot basis heeft." Men ziet hieruit, dat er destijds alleen van de belangen van het cultuurstelsel quaestie was, en niet van eenige belangstelling der conservatieven, zooals zij thans weder voorwenden, in de knevelarij waarmeê de Javaansche landbouwer wordt bedreigd, wanneer de particuliere planter niet met hem zelven individueel, maar met de gemeente, dat is hare hoofden, contracteert.

De beschikkingen waarmede, volgens den heer Pahud, die contracten met de dessa's streden, waren de reeds vermelde geheime besluiten, die de algeheele uitsluiting van particuliere industrie ten doel hadden.

Het is echter duidelijk dat de intrekking of wijziging van *Staatsblad* 1838, no. 50, ook door de liberalen moest verlangd worden, eensdeels om een einde te maken aan de verwarring, anderdeels om voor het echt liberale beginsel van contracten met de individueele Javanen den weg te openen. Vandaar dat toen de Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele was opgetreden, hij met niet minder nadruk op eene beslissing van het Opperbestuur aandrong, die, naar zijn oordeel, in welken zin zij ook mocht gegeven worden, ten dringendste »spoed" vereischte.

Dat was de toestand, dien de minister Fransen van de Putte vond. Daarom verklaarde hij aan de beide Kamers der Staten-Generaal, dat hij geene ingrijpende maatregelen omtrent de Gouvernements-koffie- en suiker-cultures dan bij de wet zou verordenen; maar dat de wijziging van *Staatsblad* 1838, no. 50, voor zooveel contracten met de gemeenten op Java betreft, hem zoo urgent voorkwam, dat hij daaromtrent on-

middellijk regeling bij koninklijk besluit zou provoceeren, zooals werkelijk heeft plaats gehad.

Van dat oogenblik maakte nu de conservatieve partij, die tegenover de cultuurwet van den heer Uhlenbeck de contracten met de gemeenten zoo sterk veroordeeld had, eene opmerkelijke *volte-face*. Nu waren de contracten met de oudsten en voornaamsten der dessa's weder een heilzaam beginsel en vergat men, dat toen de afgevaardigde uit Rotterdam, weinige weken te voren, zijne verbazing had te kennen gegeven, dat de conservatieve partij als één man zijn bondgenoot was om dat beginsel te bestrijden, geene enkele stem was opgegaan om het verwijt van beginselloosheid af te weren. Maar hetgeen een wapen was geweest tegen den minister Uhlenbeck, had als zoodanig uitgediend. Juist het omgekeerde werd nu met toenemende heftigheid tegen zijn opvolger staande gehouden. Toen eene waarlijk liberale hervorming geprojecteerd werd, viel het masker van zooveel Javanen-liefde en nam men het grondbeginsel van 1838 weder meer en meer openlijk in bescherming.

Nog weërgalmde de zaal der Tweede Kamer van de kreten der »bondgenooten" tegen de contracten met gemeenten, toen de definitieve begrooting van Koloniën voor 1863 in discussie kwam.

Al dadelijk werd de urgentie der wijziging van *Staatsblad* 1838, n°. 50, met levendigheid betwist. Men moest wachten op de wettelijke regeling der Gouvernements- en particuliere cultures, en zich dus vooralsnog van handelen onthouden. Het »inerte blok", zooals de heer van der Linden in 1862 de conservatieve partij heeft genoemd, poogde de belofte van den Minister, dat hij geene ingrijpende maatregelen zou nemen, als een valstrik op zijn weg te leggen en drukte daarop met alle kracht. Te vergeefs was de vraag van den Minister: »Maar moeten de verwarring en de onzekerheid in Indië inmiddels toenemen? Moet niet geregeerd worden? Kan ik de teugels slap laten hangen, waar urgentie tot regeling bestaat?" Die vraag werd niet beantwoord, terwijl men het poogde te doen voorkomen, alsof de woorden van den Minister, dat hij geene ingrijpende maatregelen omtrent de gedwongen koffie- en suikercultuur zou nemen, een meer algemeenen zin hadden. De heer de Brauw vroeg toch: »Acht gij u gebonden geenerlei ingrijpenden maatregel te nemen? Hoe kan dan eene regeering inmiddels Indië besturen, totdat de door u beloofde wet er is? Waar is de grens?" Leest men het antwoord van den Minister, dan blijkt hoe duidelijk hij zich uitsprak. De heer Mijer stond diens ondanks den 28sten Mei 1863 op en veroorloofde zich de opmerking, dat de zienswijze van eene zekere partij in de Kamer, die op dit oogenblik de minderheid mocht zijn, althans *eenige* consideratie verdiende. In welk opzicht? Deze Minister — sprak hij — »had der conservatieve partij voorgeworpen: gijlieden moet voorstanders zijn van

de contracten met de hoofden en oudsten der dessa's!" Had dan niet »de beleefdheid" gevorderd voor de beslissing van dit punt de wettelijke regeling af te wachten. Parlementaire »beleefdheid" moest dus overwegen, waar de belangen van 14 millioen menschen en belangrijke kapitalen op het spel stonden!

Wat de heer Mijer verder zeide had de strekking om te toonen, dat de contracten met gemeenten inderdaad niet tot wezenlijke vrijheid van den arbeid bij particuliere ondernemingen, maar slechts tot mystificatie konden leiden, en dat daarom de conservatieven, die in het geheel geen particuliere ondernemingen dan op de woeste gronden wilden, er zich tegen hadden verklaard; maar dat zij in allen gevalle zoo erg niet waren als wat nu de Minister voornemens was, die het besluit van 1819 weêr in 't leven wilde roepen, waarvan van den Bosch verklaard had, »dat het een hors d'oeuvre was, zoo strijdig met de instellingen en rechten der bevolking, dat hij niet kon begrijpen hoe de Commissarissen-Generaal van Ned. Indië in 1819 tot zoodanigen maatregel hebben kunnen overgaan." Het besluit van 1838 moest gehandhaafd worden, — dit was *der langen Rede kürzer Sinn;* — want zoo eene regeling werd ingevoerd die wezenlijke vrijheid van cultuur verzekerde, dan zou de particuliere ondernemer zich in de plaats dringen van het Gouvernement en zich meester maken van de thans door den Staat behaalde voordeelen, zonder dat men zijne pogingen langer onder den naam van »vermomden dwang" zou kunnen zwart maken. Men ziet dus dat, nu het er op aan kwam iets wezenlijks voor de bevolking te doen, haar belang werd ter zijde geschoven, en alleen dat der Gouvernements-cultuur op den voorgrond werd gesteld. In vergelijking met het gevaar dat deze bedreigde, was het kwaad, door de contracten met gemeenten gesticht, volgens den heer Mijer, geene aandacht waard. En dit bleek nog duidelijker toen die spreker den 30sten Mei nog een ander argument aanvoerde: »de wet sprak in art. 56 R. R. van vrijwillige overeenkomsten met *gemeenten en personen*; nu mocht men geene overeenkomsten met gemeenten beletten; dat was niet te rijmen met de wet."

Bij het toenmalig hoofd der conservatieve partij sloten zich andere woordvoerders aan.

De heer Heemskerk Az. zeide den 1sten Juni 1863, dat hij »niets wilde inbrengen tegen hetgeen de Minister over dat punt had gezegd." Maar er waren »competente beoordeelaars", die spraken van misbruiken onder de regeling van 1819, en ook in de geschriften van graaf van den Bosch waren klachten daarover te vinden. Hij wilde zich »geen oordeel aanmatigen," voordat het koninklijk besluit omtrent de verordening van *Staatsblad* 1838, no. 50, bekend zou zijn; maar ook hij had liever op de wet zien wachten.

De heer de Brauw was »in beginsel," niet tegen het weren van de contracten met gemeenten, maar hij had allerlei bezwaren; hij begreep niet dat men met individuen kon contracteeren, waar communaal bezit bestond; daar *moest* men met de hoofden en oudsten contracteeren. Waarom? Heeft daar dan niet eene verdeeling plaats, zij het ook slechts voor een tijd, voor één of meer jaren? Ook vreesde hij nog altijd voor den invloed der hoofden. Wat de Minister wilde doen, »was zoo kwaad niet," zei hij later, bij de discussie over de volgende begrooting; maar dat feit en enkele woorden van den Minister, voegde hij er den 24sten November 1863 bij, »wettigden bij hem de vrees, *dat aan onze bestuursbeginselen in Indië zal geraakt worden*," en daartegen voerde hij oppositie. Hier was de heer de Brauw, evenals ten aanzien van het neutrale staats-onderwijs, vóór het beginsel, maar een fel opposant tegen de toepassing daarvan.

Niet minder levendig was de oppositie die in de Eerste Kamer, op grond van de wijziging van *Indisch Staatsblad* 1838, no. 50, tegen den Minister Fransen van de Putte gevoerd werd. Die wijziging was »een ingrijpende maatregel," heette het ook hier; zelfs maakte de heer de Vos van Steenwijk, bij de behandeling der definitieve begrooting van Koloniën voor 1863, zijn votum afhankelijk van de, echter niet door hem verkregen toezegging, dat de Minister de beslissing zou uitstellen. Gesteund door een adres van 13 oud-residenten, poogden de conservatieven in die vergadering op nieuw storm te loopen tegen de begrooting van Koloniën voor 1865, en weder was het afschaffen van de contracten met gemeenten hun hoofdgrief. Zoo sprak de *leader* van die oppositie, de heer Hartsen, den 10den Januari 1865 het volgende: »Bij de intrekking van het besluit van 1838 vervalt de tusschenkomst der hoofden en wordt hunne tusschenkomst uitgesloten ten aanzien van cultuur-aangelegenheden. Nu zal toch ieder, die met Indië bekend is, en de cultuur-aangelegenheden gevolgd heeft, moeten erkennen, dat tusschenkomst van de hoofden van grooten invloed is geweest op het welslagen van de Gouvernements-cultuur, dat is, dat de tusschenkomst van de oudsten der dessa's een element is van het cultuurstelsel, en dat men ook daar niet had moeten regelen buiten de wet; ook dáár is het stelsel verloochend, en de zaak uit haar verband gerukt."

Het zij ons vergund te doen opmerken, dat de heer Hartsen de zaak onjuist voorstelde of zelf aan begripsverwarring leed. Er was hier geen sprake van de Gouvernements-cultures; bij deze werd de tusschenkomst der hoofden, de dwang, niet aangeraakt; maar juist omdat die tusschenkomst bij particuliere industrie slechts schijn van vrijheid en geene wezenlijk vrijwillige overeenkomsten in het leven riep, werd zij bij deze, en bij deze alleen, geweerd.

Dit is zoo waar, dat de heer Schimmelpenninck, het eenige lid der

Tweede Kamer die in 1862 eene poging deed om de houding der conservatieve partij tegenover den Minister Uhlenbeck te verklaren, den 6den December van dat jaar het volgende zeide: »In de tweede plaats heeft de geachte spreker zich verwonderd, dat de leden der Kamer, die de behoudende politiek op Oost-Indisch gebied zijn toegedaan, zich aan zijne zijde hebben geschaard bij het onderzoek der (wet op de) cultures, door zich te verklaren tegen het sluiten van overeenkomsten door particulieren met de dessa-hoofden. Hij wees hierbij op het bestaande stelsel en zeide, dat diezelfde bepaling ten grondslag ligt aan het tegenwoordige cultuurstelsel. Ik weet wel dat, voor zooverre het particuliere ondernemingen geldt, in het besluit von 1838 ook van dergelijke contracten sprake is. Maar de verhouding tusschen de Regeering en de dessa-hoofden is, meen ik, van een geheel anderen aard. Ik heb altijd gemeend dat door de Regeering niet gehandeld wordt met de hoofden als contractant, maar als tusschenpersoon. Aan de hoofden wordt last gegeven, maar met hen wordt niet gecontracteerd. Het is dus niet te verwonderen dat wij zeer gestemd zijn voor de verhouding, die thans tusschen de Regeering en de hoofden bestaat, en dat wij zeer bevreesd zijn voor hetgeen door de nieuwe regeling, bij vervanging van Gouvernements-cultuur door de particuliere industrie, zoude ontstaan."

Volkomen juist was de opmerking, dat de verhouding van de Regeering tot de hoofden in ieder geval van die der particulieren tot de hoofden geheel verschilt; maar voor 't overige was dit betoog verre van duidelijk en gaf het slechts ten halve oplossing van de gestelde vraag. Het werd dan ook door niemand opgenomen en genas den heer Hartsen geenszins van zijne begripsverwarring, daar hij het in Januari 1865 wederom deed voorkomen, alsof de intrekking van het besluit van 1838, n°. 50, ook in verband stond met de Gouvernements-cultuur en daar de tusschenkomst der hoofden uitsloot of belemmerde.

De heer Schimmelpenninck, om nog even op zijne rede terug te komen, ofschoon terecht onderscheidende tusschen de verhouding van het Gouvernement en van de particulieren tot de hoofden, had toch moeten erkennen, dat de voorstander der Gouvernements-cultures, die zonder krachtige tusschenkomst der hoofden ondenkbaar zijn, ook bij contracten van particulieren voor grondhuur en arbeidsprestatie, de tusschenkomst der hoofden, zij het dan op andere wijze, op den voorgrond moet stellen, wijl men hun anders den invloed, hun door de ééne hand in het belang der Gouvernements-cultures geschonken, met de andere weder ontnemen zou. Het was niet zonder reden dat van den Bosch de contracten met gemeenten als regel stelde. Hij wilde toch, dat, ook in geval van contracten met particulieren, de bevolking aan de willekeur der hoofden bleef overgeleverd en het eigenbelang van dezen, dat hij door bezoldiging in

land bij lage tractementen in het spel had gebracht, werd gebaat. Wij kunnen ons het systeem van den heer Schimmelpenninck niet verklaren, of hij moet aannemen dat hetzelfde hoofd, dat in dienst van den lande een weldoener der bevolking is, een uitzuiger wordt wanneer hij zijne diensten biedt aan een particulier, en dus in het laatste geval evenzeer geweerd als in het eerste gehandhaafd moet worden.

In de Eerste Kamer stond in Januari 1865 naast den heer Hartsen zijn ambtgenoot van Rhemen van Rhemenshuizen, destijds afwachter met conservatieve tendances, die »het Ministerie nog wilde behouden" en daarom den Minister van Koloniën genade schonk. Ook hij echter bracht bezwaar in tegen de wijziging van *Staatsblad* 1838, n°. 50, waaromtrent hij zeide: »De eerste spreker, en ik geloof ook de tweede spreker van dezen morgen, hebben reeds aangevoerd, hoe verkeerd de uitsluiting van de dessa-hoofden bij het sluiten van contracten met de bevolking is. Ik geloof inderdaad, dat men daardoor zeer ten onrechte het gezag en den invloed van die hoofden fnuikt, althans zoo ik vertrouwen mag stellen in het advies van kundige Indische mannen."

Ook de heer van Nispen van Pannerden, een ander woordvoerder van de conservatieven in de Eerste Kamer, voegde zich bij de vermelde sprekers. Maar het is onnoodig de citaten te vermenigvuldigen. Wij constateeren slechts, dat de geschiedenis van de cultuurwet van den minister Uhlenbeck en de discussies over de wijziging van *Indisch Staatsblad* 1838, n°. 50, onze premissen ten volle rechtvaardigen.

De heer Nierstrasz had recht, den 20sten December jl. te zeggen, dat overeenkomsten met gemeenten, door het Gouvernement te sluiten, het gronddenkbeeld van van den Bosch was, mits men in het oog houde dat het later getransformeerd werd in directe bevelen aan de hoofden, wier macht tevens werd uitgebreid. In elk geval werd de inlandsche aristocratie op Java gebezigd tot een stelsel van »uitsluitende exploitatie," als tijdelijk middel om remises te verkrijgen.

Overeenkomsten tusschen gemeenten en particuliere industriëelen, zegt de heer Nierstrasz verder, zijn een stap achterwaarts in plaats van voorwaarts. Ook dit is, naar onze meening, juist. Het is het stelsel van 1838, uitgewerkt in 1840 en 1841, ten einde belemmeringen op den weg te leggen van de particuliere industrie, een stelsel waardoor eene milde bron van misbruiken en onregelmatigheden werd geopend. Geen ware vrijheid is met dat denkbeeld vereenigbaar.

Maar wanneer de conservatieve partij, met verzaking van haar grondbeginsel, hetgeen in dezen bovenal een doorgaand verschijnsel is, zich thans op nieuw »homogeen" verklaart met de liberale richting, dan reageert zij tegen zich zelve, om een politiek doel te bereiken.

Indien dus een Minister van Koloniën gevonden werd, die, stellingen aanklevende die door eenigen conservatief en door anderen weder liberaal en radicaal worden genoemd, zou willen terugkomen op het denkbeeld van 1838, wat niets anders zou zijn dan reactie tegen den milden geest van Commissarissen-Generaal in 1819 en van het koninklijk besluit tot wijziging van *Indisch Staatsblad* 1838, n°. 50; indien eene regeering van onze dagen kon vergeten wat onder de werking van die overeenkomsten met gemeenten is geschied, en hoe daartegen door liberale mannen, die als deskundigen mogen genoemd worden, met nadruk en gemoedelijkheid is gewaarschuwd; dan moet de redevoering van den heer Nierstrasz als eene beteekenisvolle vingerwijzing en een teeken des tijds worden aangemerkt. Zij leert ons dat, terwijl de liberale richting een voorstel van dien aard uit innige overtuiging zou moeten bestrijden, ook de conservatieven geenszins daarmede zouden bevredigd zijn; dat zij nu reeds zich gereed maken om, even als in 1862, tegen zulk een voorstel op te komen, om, door samenwerking met de liberalen, het Ministerie ten val te brengen, ofschoon zij, zoodra dit doel bereikt was, ongetwijfeld tot hun eigen beginsel zouden terugkeeren.

Het schouwspel van volslagen beginselloosheid, dat de parlementaire annalen van 1862 tot 1865 opleveren, toen de conservatieve partij, door de meest merkwaardige wenteling om haar as, twee ministers met hetzelfde wapen bestreed, eerst als bondgenoot van den heer Fransen van de Putte, later, nadat men het gebruikte wapen omgekeerd had, als zijn tegenstander, zou zonder twijfel andermaal vertoond worden. Op nieuw zou een Minister van Koloniën worden tegengewerkt, ofschoon hij een conservatief beginsel wilde doen herleven, omdat men dat verzaakt of voorstaat, naarmate politieke consideratiën daartoe nopen. De conservatieve partij zou op die wijze andermaal beproeven een liberaal kabinet ten val te brengen, om het eenige plan te verwezenlijken, waarin zij consequent is, namelijk om, tegenover elke hervorming op Java een »inert blok" te blijven, zonder zich om de gevolgen te bekreunen. Voor die klip heeft dus elke Minister zich te hoeden, die beginselen van hervorming is toegedaan.

A.

KORTE INHOUD VAN DE HIKAJAT RADJA BOEDAK OF ANAK SAUDAGAR MENDJADI RADJA.

In het machtige rijk *Alastan Boeri* werd de vorst wel zeven malen 's jaars door een ander vervangen; want, daar er geene goede rechtspleging was, werd het voortdurend door binnenlandsche onlusten geteisterd. Moord en doodslag waren aan de orde van den dag. Het arme volk werd door den vorst en zijne rijksgrooten onderdrukt, zoodat bijna geen enkel jaar voorbij kon gaan in volkomen rust.

In datzelfde land nu woonde een zeker handelaar, die zeven kinderen bezat, waarvan zes jongens en één meisje. Dit laatste was uitermate schoon en *Sipat Akal* geheeten, terwijl de jongens de namen droegen van *Sipat Bitjara*, *Sipat Boediman*, *Sipat Djawab*, *Sipat Tjĕhaja*, *Sipat Iman* en *Sipat Ilmoe*. Deze kinderen beminden elkander zeer. Op zekeren dag zaten ook zij met elkander te praten over den verwarden toestand des lands en de oorzaken daarvan, toen een hunner het voorstel deed, dat het beter ware, maar een kind tot koning aan te stellen. Dientengevolge noodigden zij de kinderen in de buurt uit, om met hen op straat eens koninkje te spelen. Dit vond veel bijval en zoo werd Sipat Akal, het meisje, om haar uitmuntend verstand tot vorstin uitgeroepen, die daarop tot hare rijksgrooten hare zes broeders aannam, met verschillende rangen en titels.

De koopman, die dit geestig spel zijner kinderen met innerlijk genoegen en groote verwachting voor de toekomst had aangezien, gaf hun nog eenige nadere inlichtingen omtrent het bestuur en het koningschap, om hunne denkbeelden daaromtrent op te helderen.

Nu gebeurde het dat, terwijl die kinderen aldus op straat speëlden, op zekeren dag een der lijfwachten des Konings daar voorbij kwam, die juist van de jacht huiswaarts keerde. Hij hoorde wat die kinderen speelden en rapporteerde dat aan zijnen vorst. Deze liet ze daarop

vatten en in de gevangenis werpen, wat groot misnoegen in het land veroorzaakte. Niet lang daarna ontstond er echter een oproer, waarbij de Koning met de meeste zijner rijksgrooten omkwam. Alleen de rijksbestuurder en de eerste minister bleven gespaard. Dezen hadden veel van de dochter des koopmans gehoord en besloten haar aan haren vader te vragen. ten einde haar tot vorstin te kunnen aanstellen. Haar vader stemt daarin toe en zoo wordt dan zijne dochter werkelijk beheerscheres des lands, onder den titel van *Radja Boedak*, d. i. Kindkoningin. Zij kiest daarop wederom hare zes broedêrs tot hare rijksgrooten, die echter allen den titel van *boedak*, kind, blijven behouden.

Onder dit kinderbestuur begon het land op nieuw te bloeien en genoot men weêr rust en vrede. De geruchten omtrent het wijs en milddadig bestuur en de schoonheid der vorstin drongen ook tot andere landen door en kwamen onder anderen ter oore van koning Ahmad Sjah in het rijk Ansari, die pas den leeftijd van zeventien jaren bereikt had. Het gevolg daarvan was, dat hij per brief de jeugdige vorstin ten huwelijk vroeg. Zij ontving de beide gezanten die den brief benevens eenige geschenken brachten, zeer luisterrijk, doch zond hen met de geschenken terug, er bijvoegende, dat zij met den vorst Ahmad Sjah niet in het huwelijk zou treden, tenzij hij aan haar verlangen voldeed en haar deze vier zaken bracht of aanwees:

1°. Een boom met twaalf takken, waarvan aan elken tak dertig bladeren, die voor de helft wit en voor de helft zwart moesten zijn, verder vol witgele geopende bloemen.

2°. Een witgeel lichaam, wachtende op de ziel, doch dat, bij de komst der ziel, vergaat.

3°. Een huis met zeven kamers, gevuld met water, doch noch met rivier-, noch met meer-, noch met regen-, noch met dauwwater, en van zelf vol geworden.

4°. Zeventig uitgelezen staatsjuffers, waarvan de helft weduwen die nooit getrouwd zijn geweest, en de andere helft maagden die reeds een man hebben gehad (1).

Daar het gerucht van Radja Boedak's schoonheid en wijsheid meer en meer overal verbreid werd, zoo waren er honderd min één koningszonen, die hare hand begeerden. Voor dat dezen echter verschenen kwam het gerucht ook ter oore van drie prinsen in een verwijderd land, welke tegelijk op Radja Boedak verliefd werden. Zij gingen scheep en zeilden naar Alastan Boeri. De jeugdige vorstin wilde hen echter niet ontvangen en deed hun door hare rijksgrooten weten, dat niemand kans had

(1) Deze hikajat is het eenige Maleische handschrift waarin ik raadsels heb aangetroffen. Niet alle vier heb ik kunnen verklaren. Voor de oplossing zie mijne Maleische Raadsels.

hare hand te verkrijgen, die niet aan de door haar gestelde eischen voldeed. Zij keerden dus mede onverrichter zake naar huis. Daarop verschenen de schepen der negen-en negentig prinsen in de haven van Alastan Boeri.

Verder was er een vorst Dewa Katja Sri Lila geheeten, die zeer veel hield van eenen Sĕpah-poetri-vogel. Hij zond dezen uit om eene bruid voor hem te zoeken, doch hoe hij ook alle rijken doorvloog, nergens vond hij onder de prinsessen ééne, die voor zijnen heer geschikt was. Al zoekende kwam hij ook op het eiland Bĕrangga Djaja en zag daar twee bedroefde, zeer vermagerde personen, die het voorkomen hadden van prinsen te zijn. Hij begon voor hen een panton te zingen en sprak daarna een van hen, Sjah Djohan genaamd, aan. Deze verhaalde hem, dat zij beiden zoo treurig en vermagerd waren door den indruk dien de zware eischen van Radja Boedak op hen hadden gemaakt. De vogel wees er hen op, dat zij alleen door God te vergeten niet in staat waren de raadsels op te lossen.

Eindelijk komt de vogel ook in het rijk Alastan Boeri en weet door zijne zinspelingen het hart van Radja Boedak voor zijnen heer te neigen. Dien ten gevolge gaat de vorst Dewa Katja Sri Lila naar Alastan Boeri om hare hand te vragen, die hij zonder aarzelen verkrijgt. Nauwelijks is echter het huwelijk gesloten, of de negen-en-negentig afgewezen prinsen besluiten hem met geweld zijne jonge gemalin te ontvoeren en zich van het rijk Alastan Boeri meester te maken, uit wraak over het inconsequent gedrag van Radja Boedak, die hun zulke zware eischen had gedaan en Dewa Katja Sri Lila, zonder hem dezelfde verplichtingen op te leggen, tot wederhelft had aangenomen. Zij landen met eene groote macht, doch worden door de geesten die Dewa Katja Sri Lila ten dienste staan, zoo totaal geslagen, dat zij hem hunne kroonen zenden en voortaan schatting betalen.

Het huwelijk van Dewa Katja Sri Lila met Radja Boedak werd met drie zonen gezegend, waarvan er twee in andere landen, namelijk één in het rijk Sjam en één in het rijk Kopah, als vorsten werden gekroond, terwijl de derde, Dewa Pri geheeten, zijne ouders op den troon van Alastan Boeri opvolgde. Dit rijk, onder Radja Boedak tot rust gekomen, steeg ten toppunt van bloei onder Dewa Katja Sri Lila en diens zoon Dewa Pri.

Aanmerking.

Uit dit verhaal, dat overigens vrij onbeduidend is, schijnt te moeten blijken, dat eene kinderregeering nog te verkiezen is boven het bestuur van slechte vorsten. Dit te beweren vereischt bij den Maleier meer

moed dan men oppervlakkig denken zou. Het Maleisch, waarin deze hikajat geschreven is, is zuiver, doch de spelling slecht. Ook vond ik hier en daar belangrijke uitlatingen. Schrijver en tijd van vervaardiging zijn onbekend.

Den inhoud der nog ongekende Maleische handschriften kortelijk mede te deelen acht ik noodzakelijk, opdat de beoefenaren van het Maleisch bij het lezen van handschriften in staat zijn eene geschikte keuze te doen. Vele dier geschriften toch loonen de moeite van het lezen met niets anders, dan het bijbrengen van een paar woorden die men in de woordenboeken niet vindt.

H. C. Klinkert.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN BORNEO'S NOORDOOSTHOEK.

INLEIDING.

Het is uit een wetenschappelijk oogpunt niet goed te keuren, wanneer men, gelijk somtijds geschiedt, in onze handhoeken over de aardrijkskunde van Nederlandsch Indië, en bij het ontwerpen van kaarten onzer overzeesche bezittingen, zich bepaalt tot die gedeelten van de eilanden van den Archipel die aan het Nederlandsch gezag onderworpen zijn, en weinig of in het geheel geene aandacht wijdt aan die op sommige eilanden nog uitgestrekte landschappen, die hunne onafhankelijkheid hebben bewaard. Men moet ieder eiland, zal men er ooit toe komen, het in zijne structuur, zijne physische karaktertrekken, zijne bevolking, zijne beteekenis te verstaan, als een geheel beschouwen en bestudeeren, en mag daarom geen zijner deelen verwaarloozen. Daarom zijn het noordelijk gedeelte van Sumatra, de Noordwestkust en de Noordoosthoek van Borneo, het Portugeesch gedeelte van Timor, ofschoon niet aan het Nederlandsch gezag onderworpen, ook voor den Nederlander uit geographisch en ethnologisch oogpunt even gewichtig als de andere gedeelten dier eilanden. Bovendien bestaan tusschen die onafhankelijke en de aan ons gezag gehoorzamende gedeelten der eilanden velerlei betrekkingen, en vervullen in onze koloniale en handelsgeschiedenis eerstgenoemde soms eene even gewichtige rol als de landschappen die onder ons beheer zijn gebracht. Het geheel van den Indischen Archipel is voor ons van gewicht en vormt, historisch, ethnologisch en geographisch, eene zoozeer op zich zelve staande en afgesloten groep, dat men bij zijne wetenschappelijke beschouwing evenzeer vermijden moet iets te verwaarloozen wat binnen zijne grenslijn is gelegen, als daarmede te vermengen wat met recht buiten zijn gebied gesloten wordt. Die eilanden-wereld is, zooals terecht door Wallace is opgemerkt, een eigen werelddeel, dat evenzeer

zijne geheel eigenaardige verschijnselen van structuur, klimaat, plantengroei, dierlijke voortbrengselen en bevolking heeft als Afrika of Europa. Wij meenen daarom dat alles wat tot de kennis van dat geheel kan bijdragen, op eene plaats in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië recht heeft, en dat het dus geene rechtvaardiging behoeft, wanneer wij eenige bladzijden wijden aan de beschrijving van een gedeelte van Borneo, dat niet tot de Nederlandsche bezittingen behoort.

Het is intusschen geenszins te verwonderen, dat die gedeelten der Indische eilanden, die, zoo ze al niet geheel voor ons onderzoek gesloten zijn, toch wegens de schaarschheid der betrekkingen die met hen onderhouden worden, slechts weinig tot onderzoek uitlokken, ons veel minder bekend zijn dan die, welke uit den aard der zaak telkens door Nederlandsche beambten worden doorkruist, en dus tot opneming en beschrijving eene meer gunstige gelegenheid bieden. Het laat zich daaruit gereedelijk verklaren, dat ook in die beschrijvingen en op die kaarten, die er naar streven om ons de Indische eilanden als een geheel voor te stellen, zonder zich te storen aan de willekeurige grenzen door de politiek getrokken, die onafhankelijke gedeelten zeer misdeeld zijn, en door gissingen en geruchten moet worden aangevuld wat aan behoorlijk gewaarborgde kennis ontbreekt. Dit geldt inzonderheid ook van Borneo's Noordoosthoek. In de beste handboeken voor de aardrijksbeschrijving van Ned. Indië, zooals de »Geographie van Ned. Indië" van Prof. Pijnappel, de »Handleiding voor de land- en volkenkunde van Ned. Indië" en de in het vorige jaar verschenen »Aardrijksbeschrijving van Ned. Oost-Indië, ten gebruike bij het middelbaar onderwijs," beide van den Heer de Hollander, vindt men wel ook dat gebied in eenige hoofdtrekken beschreven, maar die beschrijving is zoo schraal en, zelfs ten opzichte der hoofdtrekken, zoo onzeker, dat men duidelijk bespeurt hier met een gewest te doen te hebben, waaromtrent de genoemde schrijvers, in weêrwil hunner groote zorg om geene goede bron ongebruikt te laten, slechts weinig hebben kunnen opsporen.

Sedert de vestiging van Radja Brooke te Serawak is het noordelijk, van het Nederlandsch gezag onafhankelijk gedeelte van Borneo door een aantal Engelsche reizigers bezocht en doorkruist geworden, en het aantal werken waarin hunne avonturen en hun verkeer met de inlanders geschilderd worden, is zeer aanzienlijk. De ethnologie kan met die werken zeer haar voordeel doen, maar daar die reizigers doorgaans geene wetenschappelijke mannen waren, toegerust met de middelen om het land naar behooren op te nemen en in kaart te brengen, is onze geographische kennis van dit gedeelte van den Archipel nog zeer achterlijk gebleven. Ofschoon ook de kennis van Nederlandsch Borneo in vele opzichten nog gebrekkig is, steekt toch die van het onafhankelijk gedeelte daarbij zeer

ongunstig af, en is het er verre van verwijderd, dat men van dit laatste eene kaart zoe kunnen ontwerpen die b.v. de vier bladen der kaart van Nederlandsch Borneo in den Atlas van Melvill van Carnbée en Versteeg in nauwkeurigheid en uitvoerigheid ook maar eenigszins evenaarde. En als men op de kaart van noordwestelijk Borneo in Petermann's *Mittheilungen* (1860, Taf. 7) de voorstelling zelfs van Serawak met die van Sambas vergelijkt, zal een oogopslag leeren, hoeveel vollediger de bronnen waren waaruit die geograaf voor het laatstgenoemde, aan het Nederlandsch gezag onderworpen gewest kon putten, dan die waaraan hij zijne voorstelling van het gebied van Radja Brooke moest ontleenen.

Hoe gebrekkig intusschen ook Serawak en meer nog het gebied van den Sultan van Broenei bekend zijn, altijd weten wij van die gewesten nog merkelijk meer dan van de districten Pappal, Maloedoe, Mangidari, Oensang, die den Noordoosthoek van Borneo uitmaken en zich uitstrekken van de grenzen van Broenei tot aan die der Tidoengsche landen, welke laatste intusschen, ofschoon, als leenen van onzen vazal den Sultan van Boelangan, tot Nederlandsch Borneo gerekend, ook nog in die gebrekkige bekendheid deelen. En toch is juist die Noordoosthoek voor de kennis van Borneo's geologische structuur en bergstelsel van het hoogste belang. Dit zal ons o. a. blijken door het volgende uittreksel uit Junghuhns groote werk »Java, deszelfs gedaante, plantbekleeding en structuur," en wel uit dat gedeelte van het tweede deel, waar hij eene schets geeft van de vulkanen en vulkanische verschijnselen der eilanden buiten Java. Ik heb daarin enkele woorden cursief laten afdrukken, om de aandacht te vestigen op de onzekerheid ten opzichte der bijzonderheden die overal in dit bericht doorstraalt.

»De Kinibaloe (of Kinilaboe), die zich in het noordelijkste gedeelte van Borneo verheft, is zichtbaar van de overzijde van het kleine eiland Kagajan Soeloe, dat ten noordoosten van Borneo, op een afstand van 31 geographische mijlen van dezen vulkaan, is gelegen. De afstand staat ongeveer gelijk met dien van Soerabaja tot aan den 9,590 voet hoogen Merbaboe, welken vulkaan men echter op de laatstgenoemde plaats niet kan bespeuren. *Is het vermelde omtrent den Kinibaloe juist*, dan zou hij eene hoogte van 12000 voet of nog meer bereiken, en bij gevolg, *naar alle waarschijnlijkheid*, de hoogste berg van den Nederlandsch-Indischen Archipel zijn. *Oordeelende naar het profiel van dezen berg*, gelijk het voorkomt op de kaart van Horsburgh (China Sea), *zou men niet tot het besluit mogen komen, dat deze berg een vulkaan is*, — niettegenstaande hij aldaar wordt afgebeeld onder de gedaante van een afgebroken, uitgetanden kegel, — uithoofde lange bergketenenen, in de richting harer lengteas gezien, zich insgelijk in dien vorm voordoen. *Wellicht* is het de noordelijke hoekpilaar van het hoog gebergte van

noordelijk Borneo. Hoewel het grootste gedeelte der zuidelijke helft van Borneo wordt beschreven als een met wouden bedekt diepland (hylaea), *zoo is het echter waarschijnlijk*, dat de gebergten van Borneo, namelijk van die helft van het eiland welke ten Noorden van den aequator is gelegen, zich over een aanmerkelijke uitgestrektheid tot eene groote hoogte verheffen, uithoofde van het groote aantal breede en diepe rivieren, die in zee uitstroomen. Overeenkomstig met hetgeen wij op Sumatra vinden, mogen wij derhalve tot het besluit komen, dat ook hier breede hoogdalen, plateaux, tusschen de bergketenen worden aangetroffen....

»Al hetgeen met zekerheid aangaande Borneo bekend is, bevestigt *dit vermoeden*; *het schijnt*, b. v., dat de hooge waterval van Padasan (Tampasoek) (1), in het landschap Pappal, aan de noordwestelijke kust van het eiland, — welke beschouwd wordt als de hoogste waterval van den ganschen aardbol, — nederstort van den rand van een tafelland, hetwelk eensklaps in een steilen wand eindigt; alle kapen van de Noord- en noordoostelijke kust, waarvan in de werken van verschillende zeevarenden melding wordt gemaakt, zijn hooge voorgebergten; zoo wordt de kaap (tandjoeng) Kanioengan, tegenover kaap Donda van het eiland Celebes, een hoog, vlak tafelland geheeten. Deze kaap strekt zich, als een schiereiland van het vaste land van Borneo, naar het Oosten uit en wordt begrensd door zeer diepe zeeën.

»*Misschien* verheffen zich nog vele pieken in het binnenland van noordelijk Borneo, welke hooger dan 12000 voet oprijzen en echter geheel en al onzichtbaar zijn van de kusten van dit eiland, dat als een klein continentaal land in het midden van den vulkaankrans van den Archipel is gelegen."

Bij dezen gebrekkigen staat onzer kennis van noordelijk Borneo in het algemeen, en van den noordoosthoek in het bijzonder, — ook nog blijkbaar uit de onzekerheid die nog steeds omtrent het meer van Kina Baloe (2) heerscht, — heeft het mijne aandacht getrokken, dat in het werk van den heer Spenser St. John, »Life in the forests of the far East" (Londen 1862, 2 Vol.), te midden van de verhalen omtrent des schrijvers ontmoetingen en zijn verkeer met de inlandsche bevolking, ook eenige hoofdstukken voorkomen die eene proeve van meer systematische beschrijving van de verschillende gedeelten van onafhankelijk Borneo en van de naburige groep der Soeloe-eilanden bevatten. De gelegenheid tot onderzoek was voor den heer St. John buitengewoon

---

(1) De Hollander zegt, Land- en Volkenk. II, bl. 164, dat zelfs de *juiste plaats* van dezen waterval ons niet bekend is.

(2) Gewoonlijk schrijft men Kini Baloe; maar St. John heeft bestendig Kina Baloe waarvan de juistheid door de analogie van Kina Batangan wordt aanbevolen.

gunstig, daar zijne officiëele positie als Britsch Consul-Generaal in Broenei hem overvloedige gelegenheid verschafte, om aan zijne zucht tot onderzoek te voldoen en noordelijk Borneo, meer dan eenig vroeger reiziger, in verschillende richtingen te doorkruisen. Ook de kaarten in St. John's werk, van Borneo's noordelijk deel, van den omtrek van den Kina Baloe en van den loop der Limbang-rivier, die aan hare monding te samen met de Broenei-rivier eenige delta-eilanden vormt en een weinig hooger door een troesan met haar gemeenschap heeft, kunnen tot aanvulling en verbetering onzer kaarten, wat noordelijk Borneo betreft, belangrijke diensten bewijzen.

Het meest systematische hoofdstuk van het geheele werk is het XIe van het eerste deel, waarin de schrijver een overzicht geeft van de physische en politische geographie van de districten tusschen de baai van Gadja en de rivier van Tampasoek, benevens eene schets van de baai van Maloedoe en de geheele noordoostkust. De schrijver zelf zegt van dit hoofdstuk in eene noot: »Ik heb dit hoofdstuk ingelascht, ofschoon het inderdaad slechts een overzicht geeft van de geographische kennis, verkregen door twee tochten naar den Kina Baloe en eenige vroegere reizen langs de kust. Het bevat dus ten deele slechts herhaling van het reeds vroeger gezegde, maar zal, naar ik hoop, eenigen dienst bewijzen aan geografen die zich een overzicht van dit deel des eilands willen verschaffen. Om het vollediger te maken heb ik er eene geographische beschrijving van de baai van Maloedoe en de noordoostkust van Borneo bijgevoegd."

Het is juist het eigenaardig karakter waardoor zich dit hoofdstuk van het overige des werks onderscheidt, hetwelk het bijzonder geschikt maakt voor ons doel, om eene bijdrage tot de kennis van Borneo's noordoosthoek te leveren. Later zullen wij wellicht beproeven, naar aanleiding van des schrijvers mededeelingen, ook eene beschrijving van Serawak en Broenei, misschien ook van de Soeloe-eilanden, in hun tegenwoordigen toestand te leveren; doch daartoe zal gedeeltelijk het bijeenvoegen van door het werk verspreide bijzonderheden, gedeeltelijk het excerpeeren van hoofdstukken, waarin de beschrijving van land en volk met het verhaal van persoonlijke ontmoetingen vermengd is, gevorderd worden. Maar wat den noordoosthoek betreft, heeft de schrijver zelf ons van die moeite ontheven. Hier heeft hij zelf gedaan wat hij ons voor de overige deelen van Borneo's onafhankelijk gedeelte nog te doen heeft overgelaten, namelijk van zijne verspreide aanteekeningen een geheel gemaakt. Hier hebben wij hem dus slechts op den voet te volgen en kunnen wij met eene enkele vertaling van zijn elfde hoofdstuk, toegelicht door eenige aanteekeningen, volstaan. Wij splitsen het voor een gemakkelijker overzicht in drie afdeelingen, eene splitsing die door de wijze

waarop de schrijver zijne stof behandeld heeft, van zelve wordt aan de hand gedaan, ofschoon zij eene kleine verschikking noodig maakt.

I.

De districten tusschen de baai van Gadja en de rivier van Tampasoek.

De kustlijn, van zee gezien, vertoont zich als volgt. De oevers der baai van Gadja, met het daarin liggende Poelo Gadja, van de baai van Sapangar en van de geheele kust tot op een Eng. mijl afstands van den mond der Mengkabong-rivier, zijn heuvelachtig; daarna wordt de kust vlak tot aan den mond der rivier of kreek Soelaman, ofschoon zich op dit gedeelte de geïsoleerde heuvel Tambalan verheft. Van de Soelaman af begint hoog land, dat zich voortzet tot een weinig voorbij de rivier Abai, waarna de kust wederom laag wordt en hetzelfde voorkomen behoudt tot vele mijlen voorbij de Tampasoek. Dit lage gedeelte is geheel door Casuarinen omzoomd.

De mondingen der rivieren Ananam, Kabatoean (1), Mengkabong, Tawaran, Soelaman, Abai en Tampasoek zijn allen ondiep en ongeschikt voor Europeesche schepen; de diepste hebben bij laag water niet meer dan negen voet en allen, met uitzondering van de Ananam, Kabatoean en Abai, zijn zeer blootgesteld gedurende beide moesons en worden gevaarlijk gemaakt door de vele zandbanken die voor hare mondingen zijn gelegen. De Ananam, die in de baai van Gadja, en de Kabatoean, die in de Sapangar-baai valt, zijn alleen geschikt voor inlandsche vaartuigen. De Abai heeft meer water, en daar hare invaart beschut is, zouden bij een gunstig getij kleine schepen kunnen binnenkomen: boven de monding krijgt de rivier tot vier vademen diepte, en de omringende heuvels maken haar tot eene volkomen veilige haven.

Er zijn langs deze kust onderscheidene baaien die eene volledige bescherming aan de scheepvaart aanbieden. De schoonste dezer havens wordt gevormd door de tweeling-baaien van Gadja en Sapangar, en is groot genoeg om gedurende beide moesons eene schuilplaats te verleenen aan alle schepen die op het Oosten handelen. Zij bevat onderscheidene kleinere havens, zooals eene aan de noordoostzijde van Poelo Gadja, die dertien vademen diepte heeft en volkomen veilig is, terwijl de westzijde des eilands overvloed van versch water oplevert. Lokporin in de Sapangar-baai is mede eene goede ankerplaats. Gantisan, eene Maleische vestiging aan het noordoostelijk strand, is ook vrij goed, maar

(1) Op de kaart van Borneo van Melvill van Carnbée in den Moniteur des Indes, die anders voor dit zoo weinig bekende deel des eilands verrassend nauwkeurig is, heet deze rivier *Labaloean*.

minder veilig voor zeer kleine vaartuigen, daar windvlagen uit het Zuidwesten hier soms eene hooge zee doen ontstaan. Onderscheidene koraalriffen, met diep water aan beide zijden, steken uit van het Noorderstrand. Deze haven is wegens hare voortreffelijke ligging aan de Chineesche zee en hare groote veiligheid de belangrijkste van geheel Borneo.

Men zegt dat ook de baaien van Ambong en Oesoekan veilige schuilplaatsen opleveren, maar ik heb ze niet zelf bezocht. De baai van Ambong wordt beschreven (1) als diep in het land dringende en omgeven door zacht hellende en regelmatig gevormde heuvels, die door de afwisseling van bosch en ontgonnen land de bekoorlijkste landschappen aanbieden. De haven van Ambong bevat een aantal schoone en veilige kleine baaien, maar afgesloten door koraalbanken, die oprijzen juist ter plaatse waar zij het gebruik van die gemakkelijke schuilhoeken het best kunnen belemmeren. De volgende, die van Abai, is, ofschoon open naar de Noordwestzijde, in beide moesons volkomen veilig; maar, hoewel eene kleine hoeveelheid versch water te verkrijgen is op de grasvlakte aan den ingang der rivier, van minder belang. In het algemeen ontbreekt zelden water, waar het land heuvelachtig is. Overal waar het land laag is, en hier en daar ook elders, vindt men een zandig strand. Het westeinde van Poelo Gadja, Gadja-hoofd genoemd, en de punten tusschen de Soelaman en Abai zijn rotsig; voorbij deze vindt men een breed zandig strand.

Verwijdert men zich van de kust, dan vertoont het land eene groote verscheidenheid van vormen. De heuvelen die de haven van Gadja omringen, zijn laag en ontwoud op de kruin, die met welig gras bedekt is; andere hebben eene roodachtige tint, het bewijs dat de grond ijzerhoudend is; de overige zijn met dicht bosch bedekt. Bij de invaart der Kabatoean vindt men de oevers omzoomd door een smallen gordel van rhizophoren, terwijl onmiddellijk daarachter de heuvels oprijzen, en het schijnt dat dit het karakter van het landschap blijft tot diep landwaarts in, niet alleen langs de Kabatoean, maar ook langs de Mengkabong. Van laatstgenoemde rivier tot aan de Soelaman strekt zich eene vlakte uit, die misschien wel zeven mijlen breed is, en die slechts door eenige weinige onbeduidende heuvels wordt afgewisseld. Daarop verandert de natuur des lands en strekken zich tot aan de Abai afgebroken heuvelenrijen uit. Nog verder wisselen heuvels en vlakten met elkander af, maar wanneer men de Tampasoek nadert, opent zich het land en strekt zich eene, voor dit deel van Borneo, aanzienlijke vlakte uit, die tot

(1) Deze beschrijving der baai van Ambong is ontleend aan Belcher, *Narrative of the voyage of H. M. Ship Samarang* (Lond. 1848), V. I, p. 190.

aan den voet der bergen van Maloedoe reikt. Hier en daar wordt zij afgewisseld door lage en golvende heuvelen van zandsteen.

Deze vlakke en effen grond, zonder bosch en alleen met gras begroeid, is verwonderlijk geschikt voor de rijstteelt. Maar wanneer men aan de grens dezer vlakten gekomen is, ziet men heuvelenrijen zich in verschillende richtingen, maar voornamelijk oost- en westwaarts uitstrekken, die doorgaans zeer plotseling oprijzen, met steile zijden en smalle ruggen. Sommige echter maken eene uitzondering op deze beschrijving. Er zijn ook enkele heuvels met zachte hellingen, en vele der reeksen zijn verbonden door dwarsruggen, die van het Noorden naar het Zuiden loopen, vooral aan het hoofd van valleien waarin de wateren van verschillende bronnen zich scheiden, om in tegenovergestelde richting hunne hoofdrivieren toe te vloeien. De hoogste van de heuvels die wij maten, haalden nog geen 3000 voet. Maar dieper landwaarts worden de ruggen hooger, en daarachter vertoonen zich trotsche berggevaarten, waaronder de Kina Baloe, door Belcher op 13,698 voet geschat, de Sadoek-Sadoek, die omstreeks 6000 voet hoog is, en andere, wier namen wij niet konden vernemen, maar die wij op meer dan 7000 voet schatten. Al de bergen die wij in deze districten onderzochten, bestonden uit zandsteen, totdat wij den Kina Baloe bereikten.

Met betrekking tot de hoogte van dezen berg worden verschillende gevoelens geopperd; maar tot zoo lang iemand er in slaagt zijn top met een goeden barometer te bereiken, zullen wij moeten berusten in de door driehoeksmeting verkregen schatting van Sir Edward Belcher. De heer Low (1) had bij zijne eerste beklimming een zeer slechten barometer, en ofschoon wij, bij de twee tochten die wij gezamenlijk ondernamen (2), met voortreffelijke barometers van Adie waren toegerust, maakte een samenloop van omstandigheden hen nagenoeg nutteloos. Zooveel echter leerden ons onze waarnemingen, dat zij ons van de onjuistheid van Lows barometer op zijn vroegeren tocht overtuigden; maar terwijl wij beiden op onzen eersten gezamenlijken tocht geneigd waren, de hoogte van den berg op omstreeks 11000 voet te schatten, leerde ons de tweede met voldoende zekerheid dat die schatting te laag was. Vandaar dat ik niet aarzel, onder alle bestaande schattingen, die van Sir Edward Belcher voor de beste te houden.

---

(1) De heer Low, Colonial Secretary en later Treasurer op Laboean, en reeds in 1847 schrijver van een werk over *Sarawak, its inhabitants and productions* (Lond. 1848), was de eerste Europeaan die den Kina Baloe besteeg. Dit geschiedde in 1851. Zie St. John, I, p. 231.

(2) De heer St. John beschrijft in hoofdst. VIII tot X van zijn eerste deel twee beklimmingen van den Kina Baloe, die hij in April en in Juli 1858, beide in gezelschap van den heer Low, volbracht.

De top van den Kina Baloe bestaat uit syeniet, die op sommige plaatsen het voorkomen heeft van op elkander liggende lagen. Op eene lijn die van het Oosten naar het Westen loopt, rijzen tien pieken omhoog, terwijl eene op zich zelve staande piek zich eene halve mijl meer zuidwaarts verheft. Tusschen deze laatste piek en het westelijk deel der genoemde reeks van pieken is eene open ruimte, op een breed terras gelijkende, met hellende zijde, waar langs gedurig groote steenplaten afglijden. De zuidelijke piek vertoont zich zeer verschillend, naarmate van de zijde vanwaar zij wordt gadegeslagen. Van het terras gezien, vertoont zij zich scherp en niet breeder dan een el, terwijl zij van het Oosten en Westen gezien, zich geheel afgerond vertoont. Hoewel zij aan drie zijden loodrecht omhoog stijgt, legt zij aan de Zuidzijde geene noemenswaardige bezwaren aan de beklimming in den weg. Welke van de verschillende pieken de hoogste is, kan zonder nauwkeurige barometer-waarnemingen niet worden uitgemaakt. De zuidelijke, waarvan ik op mijn eersten tocht den top bereikte, scheen uit verschillende oogpunten even hoog als de andere te zijn, maar van het terras gezien, schijnen de oostelijke en westelijke pieken ruim zoo hoog te wezen. De westelijke heeft een afgerond voorkomen, maar het gelukte ons niet een middel te vinden, om tot den top te geraken. Ik naderde dien tot op een afstand van misschien 40 voeten, maar zag vandaar af slechts loodrechte zijden omhoog rijzen. Deze piek wordt langzamerhand eene prooi der verweering. De noordelijke voet is reeds bedekt met groote, hoekige steenen, die er zijn afgebrokkeld; en de kruin helt zoodanig over, dat eene gedeeltelijke neêrstorting te verwachten is. Tusschen de westelijke en oostelijke pieken, op den rand der steile klippen, die op diepe kloven aan hare voeten neêrzien, is eene soort van muur, voornamelijk uit kolossale granietblokken bestaande, die op sommige plaatsen zoo opeen zijn gestapeld, dat zij zich op den eersten aanblik als het werk van menschenhanden vertoonen. Geologisch laat zich, geloof ik, dit verschijnsel verklaren door de verweering der zachtere deelen van de omringende rots. Sommige der pieken hebben de gedaante van een duim, andere zijn massief, welk laatste het geval is bij die, welke ter wederzijde van de plaats omhoog rijzen, waar de heer Low, bij zijne eerste bestijging in 1851, eene flesch met een opschrift achterliet.

De kruin heeft eene lengte van meer dan twee mijlen, en ik merkte op dat de rotsen die naar de noordwestelijke en oostelijke uitloopers afdalen, een volkomen zaagvormig voorkomen hebben. De Kina Baloe strekt zich tot een aanmerkelijken afstand in noordoostelijke of oostnoordoostelijke richting uit, met eene hoogte die waarschijnlijk van 10,000 tot 11,000 voet afwisselt, maar dit gedeelte wordt door eene diepe kloof van den hoogsten top gescheiden. Van laatstgenoemden kon-

den wij zelfs dit gedeelte van den berg niet wel onderscheiden, daar de mist het gezicht op de meeste punten verduisterde en slechts enkele plekken zichtbaar liet. Ik merkte reeds op dat de kruin uit syenietisch graniet bestaat,. maar voeg er nu bij dat dit gesteente op vele plaatsen door gordels van eene witte rotssoort gekruist wordt. Tot op omstreeks 3000 voet beneden de pieken is er slechts weinig plantengroei en schiet het granietvlak steil opwaarts, met een hoek van $37^1/_2$ graad. In de kloven door de bergstroomen gegraven, en op andere beschutte plaatsen, vindt men echter boschjes van bloeiende heesters, voornamelijk van rhododendrons, en enkele zetten zich zelfs voort tot aan den voet der pieken, voornamelijk in de kloof waarin de flesch werd geplaatst (1).

Voor zoover onze opmerkingen leerden, kan de kruin van den berg alleen bereikt worden langs den weg dien wij volgden, ik meen dat gedeelte dat zich hooger dan 9000 voet verheft. Tot op dat punt zijn er, naar men zegt, twee paden. De Kina Baloe zendt naar alle zijden kolossale uitloopers uit, die, als stralen uitschietende, zich verder in takken verdeelen. De voornaamste zijn de noordwestelijke, die zeer steil, en de west-noordwestelijke, die gesplitst is. Aan de westelijke zijde van den berg zijn er slechts kleinere uitloopers, waarboven zich de steilte 5000 voet omhoog heft. Aan de Zuidzijde zijn twee kolossale uitloopers, op eene van welke het dorp Kiau ligt. Deze steekt uit aan het westelijk deel van de Zuidzijde des bergs, heeft eerst eene zuidwestelijke richting en keert zich daarna West ten Noorden. Maar de volgende meer oostwaarts gelegen uitlooper die van het Zuiderdeel vooruitspringt, is in ieder opzicht de belangrijkste, en kan tot onderscheiding »de groote uitlooper" genoemd worden. De verder oostwaarts gelegene konden wij, ze slechts van bovenaf ziende, niet behoorlijk waarnemen, maar van de kust gezien schenen zij eene langzame helling. te hebben. Doch de groote uitlooper strekt zich eerst omstreeks vijf mijlen ver naar het Westen uit, en volgt dan, over eene lengte van twintig mijlen, eene bijna zuid-zuidoostelijke richting, terwijl hij aan weêrszijden eene menigte takken uitzendt. Dit is de bergrug die, van de Noordoostkust gezien, aanleiding heeft gegeven tot de voorstelling van eene zich over Borneo uitstrekkende ruggegraat; doch verder dan over deze vijfentwintig mijlen schijnt hij zich niet voort te zetten. Evenwel konden wij duidelijk oost- en westwaarts loopende bergruggen onderscheiden, waarvan de dichtstbij gelegene, op een afstand van hoogstens 35 of 36 mijlen, kort bij het uiteinde van den grooten uitlooper, het land schijnt te kruisen. Waren wij teleurgesteld door de onvolkomen uitzichten die ons de top aanbood, wij werden echter ge-

(1) Van vulkanische natuur van den Kina Baloe kan na deze beschrijving wel geen quaestie meer zijn.

deeltelijk schadeloos gesteld door de duidelijke wijze waarop zich het land ten Z. en Z.O. van den Kina Baloe voor onzen blik ontrolde, toen wij ons, op eene hoogte van tusschen de 7000 en 8000 voet, op den grooten uitlooper bevonden. Wij zagen vandaar talrijke bergreeksen, waarvan ik de peilingen zal opgeven; de hoogten en afstanden berusten natuurlijk slechts op schatting.

Hooge spitse bergen. . . .	Z. $^1/_2$ O. . . .	8000 voet,	30	mijlen	afstand.
» » »	Z. O. t. O. . .	7000 »	18	»	»
» » »	Z. O. t. O $^3/_4$ O.	7000 »	18	»	»
Eene reeks: hoogste piek .	Z.	8000 »	25	»	»
» » » »	Z. Z. W. . . .	—	70	»	»
Eene reeks: oostelijk uiteinde van eene uitgestrekte hoogvlakte, loopende van O. t. N. naar W. t. Z.	Z. Z. O. . . .	—	60	»	»
Een piek	Z. O. $^3/_4$ O. .	—	zeer ver.		
Een lange reeks (piek) . .	Z. O.	—	» »		

Deze laatste is, zeide men, gelegen in het gebied van Kina Batangan (1).

Tusschen ons en het gebergte op 18 mijlen afstands Z. O. t. O. zagen wij eene grasvlakte, naar gissing drie mijlen lang en twee breed, waarover een aantal dorpen verspreid liggen en die besproeid wordt door eene niet onaanzienlijke rivier. Wij konden haren loop met het oog volgen tot aan den derden zijtak die van den grooten uitlooper uitschiet; daar scheen zich eene heuvelenreeks haar in den weg te stellen, maar verder op konden wij weder den loop eener rivier onderscheiden, die naar allen schijn als de bovenloop der evengemelde moet beschouwd worden. Deze rivier, die van het Z. W. naar het N. O. loopt, moet zich, volgens het bericht der inboorlingen, in het meer van Kina Baloe uitstorten. Met uitzondering van de bovengemelde vlakte en een moeras waarvan wij het begin ten N. O. van de vlakte konden ontwaren, vertoonde al het land zich heuvelachtig. Grootendeels was het van de ruigte ontbloot en vertoonde het, zoo al niet op dat oogenblik bebouwd wordende, althans de sporen van vroegere bebouwing. Wij konden in de tweede vallei twee dorpen onderscheiden en vernamen dat het eerste Toehan, het tweede Inserban heet, en dat in beider omtrek katoen wordt geteeld. Bovendien zagen wij vele andere dorpen en alleen liggende huizen, wier namen onze gidsen zich niet herinnerden. De weg naar het meer ligt door de twee genoemde dorpen, en men noemde ons verder Penoesoek, Tampian, Paka en Koporingan, als de plaatsen die langs het overige van den weg en tot dicht bij het meer liggen. Een enkel woord

(1) Zie de derde afdeeling.

over dit mythisch watervlak — als zoodanig wordt het ten minste door velen beschouwd — zal hier niet ongepast zijn. Dat werkelijk zulk een meer ten O. van den berg gevonden wordt, kan, na het onderzoek dat wij bij de inboorlingen instelden, wel nauwelijks twijfelachtig zijn. Zijne uitgestrektheid te schatten zou een ijdel pogen wezen: onze berichtgevers beweerden, dat, als men op den éénen oever staat, men den anderen niet kan zien. Evenwel kan dit meer onmogelijk den grooten omvang hebben die er op de oudere kaarten aan wordt toegekend, even weinig als het gelegen kan zijn op de plaats die er voor wordt aangewezen (1), daar het geheele land in O.Z.Oostelijke richting tot aan de kust duidelijk voor onze blikken openlag, en de inboorlingen ons ook uitdrukkelijk verzekerden, dat het verder ten N.O. ligt van de vlakte waarvan ik vroeger gewag maakte (2). De heer Low op onzen eersten tocht, en wij beiden gedurende ons lang verblijf in het dorp Kiau, gaven ons veel moeite om nadere berichten omtrent het meer van de inboorlingen in te winnen; zij spraken er steeds van als van eene onbetwijfelbare werkelijkheid, en velen verklaarden het zelven op handelsreizen bezocht te hebben. De heer de Crespigny, die eenigen tijd in de Maloedoe-baai vertoefde, werd geheel verkeerd onderricht, toen men hem zeide dat het meer ten Z. van den Kina Baloe ligt, en Petermann's kaart is ten opzichte der ligging van het meer geheel onnauwkeurig (3).

Ik ga thans over tot eenige opmerkingen over den plantengroei die den berg bedekt. Hij is op eenige weinige plaatsen tot de hoogte van 3,500 voet bebouwd. Hooger op is de groote uitlooper tot op eene hoogte van 6000 voet met dicht bosch bekleed. Nog hooger begint dit te ontaarden, en óp het openliggende gedeelte van den bergrug buigen de boomen zich over het pad, terwijl zij afnemen in grootte en met mos bedekt zijn. Wel vindt men ook hooger op hier en daar, op beschutte plaatsen, weder hooger geboomte; maar boven de 7000 voet worden zware boomen zeldzaam en verandert de plantengroei van aard, daar hij meest bestaat uit bloeiende heesters, van tien tot twintig voet hoogte afwisselende, en, ofschoon langs de zijden der uitloopers de boomen betrekkelijk nog groot bleven tot wij de hoogte van 9000 voet bereikt hadden, werd op 10,000 voet ook het struikgewas zeer schaarsch en vonden wij het

(1) Dit is ook toepasselijk op de reeds vermelde kaart van Borneo van Melvill van Carnbée, op de kaart van N.I. van von Derfelden van Hinderstein, op die van Bogaerts, op de kaart van Borneo in Pijnappels Atlas, enz.

(2) St. John plaatst het op zijne kaart van Borneo's Noordoosthoek, met de aanduiding „supposed position of lake," nagenoeg recht ten O. van den berg.

(3) Hiermede is niet bedoeld de boven vermelde kaart van Borneo in de *Mittheilungen*, die alleen het noordwestelijk deel van Borneo bevat, maar eene vroeger door Petermann in Engeland uitgegeven kaart, die ik nooit gezien heb, maar die, naar ik gis, de voorname bron is waaruit Melvill van Carnbée voor dit deel van Borneo heeft geput.

nog hooger slechts tusschen de granietrotsen verstrooid. Op den W.N.Westelijken uitlooper, de Marei Parei genaamd, was de plantengroei reeds op eene hoogte van 4,500 voet op vele plaatsen zeer armelijk, terwijl hooger op, op evenzeer openliggende plekken, het bosch weder eene behoorlijke hoogte bereikte. Waarschijnlijk is dit toe te schrijven aan de natuur van den grond, die in het district van Marei Parei uit ontbonden serpentijn bestaat, dat veel peroxyde van ijzer bevat. In het bijzonder schijnt de Kina Baloe de zetel te zijn van de Nepenthes- of bekerplanten. De heer Low verzamelde er een aantal van buitengewone vormen, — de schoonste wellicht die ergens ter wereld te vinden zijn.

Ik sprak hierboven over de rivieren zooals ze zich bij de kust vertoonen; wij willen ze thans ook in haren hoogeren loop leeren kennen, op het gevaar af van in eenige herhaling te vervallen. Het bleek ons reeds dat de ondiepte aan de monden haar voor de Europeesche scheepvaart ongeschikt maakt; trouwens wonneer men ze opvaart, blijkt het dat de zoetwater-rivieren al spoedig het karakter van bergstroomen aannemen. De Ananam voer ik niet op; de Kabatoean is blijkbaar slechts eene vereeniging van zoutwater-kreken, waarmede zich eenige weinige beken van zoet water vermengen. De voormalige nederzetting Menggatal lag omstreeks drie mijlen van den mond, maar alleen bij vloed-tij kon de bark van een fregat er vlot blijven. Nabij die plaats waren de oevers met gras bekleed, en in den omtrek waren vele kokosboomen geplant. Ook de Mengkabong kan nauwelijks eene rivier genoemd worden; zij is eerder een groot zoutwater-meer met talrijke eilandjes, waarvan sommige heuvelen dragen die eenige honderden voeten hoog zijn; zij is zeer ondiep en bij laag tij zijn sommige gedeelten geheel droog, terwijl op andere slechts eenige weinige duimen water staan. Het schijnt dat zij allengs geheel opgevuld raakt, en dit geeft ons misschien het kluwen tot verklaring van het ontstaan der vlakten die hooger op gelegen zijn, en die blijken door alluviale bezinkingen te zijn gevormd. Vele beekjes die het versche water van de naburige heuvelen afvoeren, storten zich uit in de kreek; maar haar water blijft altijd zout. Zij strekt zich hoogstens vijf of zes mijlen ver in eene rechte lijn van het strand uit. De Soelaman ben ik niet opgevaren, maar ik heb haar bij menige gelegenheid van de heuvelen af gadegeslagen. Zij vertoont zich als een meer, en wordt gezegd ook al weder eene zoutwater-kreek te zijn. Door de beekjes die zich in de Tawaran ontlasten, werd het ons blijkbaar dat de Soelaman geen bovenloop heeft; maar aan haren ingang heeft zij eene diepte van twaalf voet. De Tawaran daarentegen is eene zoetwater-rivier tot aan hare monding toe, en zelfs het vloed-tij oefent op haar geringen invloed. Groote inlandsche prauwen kunnen haar zes mijlen ver veilig opvaren; hooger op echter is de vaart geheel afhanke-

lijk van het weder, daar de rivier, naarmate het al of niet regent, aan plotselinge rijzingen en dalingen onderhevig is. De oevers der rivier zijn tot aan het dorp Bawang vlak; dan beginnen de heuvels, en twee mijlen hooger splitst zich de Tawaran in twee takken, waarvan de eene uit het Zuiden komt en de andere uit het O. Z. O. Maar deze ontaarden nu plotseling in bergstroomen, waarop men zich niet met booten kan wagen, ofschoon somtijds producten met eenig gevaar op vlotten worden afgevoerd. Elke heuvelenreeks levert eene beek die den hoofdstroom komt voeden; doch de Tawaran dringt niet ver landwaarts in, maar heeft haren oorsprong op den grooten uitlooper van den Kina Baloe. De oostelijke tak ontstaat tusschen den tweeden en derden zijtak van de Westzijde van den grooten uitlooper; de zuidelijke tak schijnt vrij onbeduidend te zijn. Beide keeren dat ik de Tawaran overging, had haar water eene vuil-gele kleur, als vermengd met de vaste deelen, van de naburige heuvelen afgeschuurd. Aardstortingen zijn hier menigvuldig en leveren aan de stroomen eene belangrijke hoeveelheid stoffen om zeewaarts te dragen. De Tawaran is onderhevig aan zeer plotselinge overstroomingen, waarbij het water soms de woningen van het dorp Boengol bereikt, ofschoon dit 50 voet boven de rivier is gelegen. Er is geen grond voor de vaak herhaalde bewering van Dalrymple (1), dat de Tawaran uit het meer ontstaat; klaarblijkelijk ontspringt zij op den grooten uitlooper van den Kina Baloe.

De Abai is eene zoutwater-kreek, maar die toch meer het voorkomen eener rivier behoudt; rhizophoren bedekken een groot deel der oevers tot men de huizen nadert. De diepte is afwisselend: aan de invaart bedraagt zij slechts één vadem, terwijl zij hooger op tot vier vademen bereikt en een zijtak van omtrent twee vademen diepte naar de dorpen leidt. Zij is eene zeer gezochte en ook inderdaad uitnemend geschikte ankerplaats voor inlandsche prauwen. Twee kleine beken vallen in de Abai: de Gading en de Paka-Paka, beide door Ida'ans (2) bewoond.

De Tampasoek is geheel en al eene zoetwater-rivier, zeer gelijk aan de Tawaran; zij is van geen belang voor Europeesche schepen, behalve doordien in het natte jaargetijde hare wateren tot op eene halve mijl in zee onvermengd blijven. Zij verschilt daarin van de Tawaran, dat zij somtijds ontzettende granietblokken in haren stroom medevoert, terwijl laatstgenoemde alleen een gebied van zandsteen bespoelt; maar even als de Tawaran vormt zij zich door de vereeniging van

---

(1) Zie over Alex. Dalrymple en zijne beschrijving van een gedeelte van Borneo eene aanteekening in P. J. Veth's *Borneo's Wester-afdeeling*, D. I, Inleiding, blz. L en LI.

(2) De naam van een hoofddeel der bevolking van die streken, dat wij in de tweede afdeeling nader zullen leeren kennen.

twee armen, waarvan de oostelijke van het noordelijk deel van den Kina Baloe afstroomt. Wij konden de richting van zijnen loop door het lage land, meer dan tien mijlen ver gadeslaan; die richting was W. N. W. tot aan het vereenigingspunt. Maar de westelijke arm is de hoofdstroom en wordt op eenigen afstand boven de vereeniging gevoed door de Pengantaran, die het water van een deel der Noordwestzijde van den Kina Baloe afvoert, ontzaglijke serpentijnblokken medesleept, en de eenige nog meldenswaardige zijrivier is. De inboorlingen maken zelden gebruik van de Tampasoek boven de plaats waar de rivier zich splitst, ofschoon zij somtijds hoogerop met vlotten wordt bevaren; maar klaarblijkelijk kan dat slechts bij uitzondering plaats hebben, daar de rivier is opgevuld met vischfuiken, en uit dien hoofde overdwars met muren van losse steenen is afgedamd.

De heuvelen dringen zich niet dicht aan den oever der rivier; doen zij dit soms al aan de éene zijde, dan kan men zeker zijn aan de andere zijde eene streek laag land te vinden, waarover de weg loopt. In het geheel heeft men van het zeestrand tot aan het dorp Koeng (1) slechts éénen steilen heuvel te beklimmen. Somtijds zijn de oevers omzoomd door kleine vlakten, elders door zacht hellende akkers. De steile heuvelen beginnen eerst eenige weinige mijlen beneden Koeng, aan den linker-oever, en zetten zich, met schaarsche uitzonderingen, voort tot aan den voet van den Kina Baloe. Van Koeng af helt de bodem zachtkens naar het dorp Labang-Labang (2), terwijl hij vandaar naar den grooten berg toe zeer steil is. Even boven Labang-Labang is de hoofdarm of eigenlijke Tampasoek weder in twee takken gesplitst, die bijzondere namen dragen. De voornaamste tak heet de Kaloepis, de andere de Dahombang of Hobang, en deze laatste wordt gevoed door de Kina Taki en de Pinokok. Tusschen de Hobang en de Pinokok ligt eene soort van tafelland, dat omstreeks een paar mijlen breed en misschien vier lang is; het is niet volkomen vlak, maar de grond loopt zeer zachtkens op. De Kaloepis heeft hare bron op de kruin van den Kina Baloe zelven, en wij konden haren loop nagaan van de plaats af waar zij nauw een duim diepte heeft, totdat zij, na al de wateren van den top verzameld te hebben, als een vrij aanzienlijke bergstroom op eene hoogte van 9000 voet voorbij onze rustplaats snelde. Omtreeks 1000 voet lager, aan het hoofd der vallei van Kaloepis, werpt deze rivier zich over de rotsen heen, en vormt een fraaien waterval, die misschien 1500 voet hoog is (3).

---

(1) Dit dorp ligt aan den hoofdarm, eenige mijlen boven de vereeniging met de Pengantaran en op nagenoeg gelijke breedte met den Kina Baloe.

(2) Dit ligt weder op eenigen afstand boven Koeng.

(3) Dit moet dan de waterval van de Tampasoek zijn waarvan Junghuhn gewag maakt, zooals in de Inleiding is medegedeeld.

Ik merk hier nog op, dat nabij de kust, tusschen de baai van Gadja en de westelijke punt van die van Maloedoe, dikwijls eene zeer zware deining wordt waargenomen, en somtijds de branding zoo gevaarlijk is, dat de schepen van alle poging tot gemeenschap met de ondiepe rivieren worden afgeschrikt. Ik was eens zeer begeerig de Pandasan (1) te bezoeken; maar toen wij op de hoogte harer monding waren gekomen, zag de branding er zoo gevaarlijk uit, dat de kapitein van de stoomboot besliste, dat het voor de sloepen onveilig zou zijn zich in de rivier te wagen, en ik kon nauwelijks dit besluit betreuren. De deining was zoo sterk, dat het bijna onmogelijk was op het dek te blijven staan.

Ik zal mij thans nog eenige opmerkingen over de geologie van deze districten veroorloven, onder opmerking evenwel dat ik in die wetenschap zeer weinig ervaren ben. Overal waar de rotsen door het gebergte heendrongen, merkten wij op, dat zij uit zich ontbindenden zandsteen bestaan, en dit karakter behielden zij tot wij den grooten berg naderden. Hier en daar evenwel, zooals op Poelo Gadja, waren de rotsen van een sterker weefsel; en daar is, zooals men zegt, aan zekeren heer Molley eene ader van kolen getoond. In de districten ten Westen en Zuiden van de Tampasoek zagen wij geene sporen van oorspronkelijke rotsen, ofschoon men in de Tampasoek-rivier, een weinig boven Batong (2), ontzettende granietstukken aantreft, waarvan de brokken gevonden worden tot aan de vereeniging der beide armen; maar de rotsen der heuvelen bestaan uit zandsteen en dit blijft zoo tot aan den voet van den grooten berg. Te Koeng hellen de rotsen naar het Z. W. t. Z. met een hoek van 45 graden. Op den uitlooper Marei Parei konden wij den zandsteen volgen tot eene hoogte van omstreeks 4000 voet, terwijl de helling 80° naar het Z.W. bedraagt; onmiddellijk daarna kwam groensteen voor den dag en scheen het voornaamste bestanddeel der rotsen uit te maken. Op genoemden uitlooper werd het kompas zoozeer aangedaan door het peroxyde van ijzer, 't welk eene soort van bekleeding der rotsen vormt, dat het niet wilde werken. Die groote uitlooper bestaat aanvankelijk uit zandsteen, vervolgens uit lei-aarde, schier zoo hard als steen, en verschillende rotssoorten die ik niet herkende; daarna uit verweerend graniet, waarboven de massive omtrek van de kruin zich vertoont. Wij vonden in onze verzameling een stuk kalksteen, dat ergens nabij den voet van den berg in de vallei van Kaloepis was afgeslagen.

In het algemeen heeft het land het voorkomen van oorspronkelijk te hebben bestaan uit sedimentaire rotsen, waardoorheen het graniet zich

(1) De monding dezer rivier ligt een weinig verder noordoostwaarts dan die der Tampasoek, tusschen deze en de Maloedoe-baai.

(2) Dit dorp ligt even beneden den mond van de Pengantaran.

een weg heeft gebaand, den zandsteen opheffende tot een hoek van 80°.

Met betrekking tot het klimaat heb ik slechts weinig aangeteekend. De vlakten en lage heuvelen verschillen weinig met de overige deelen van Borneo en andere tropische landen; maar anders is het natuurlijk gesteld in de nabijheid van den Kina Baloe. In het dorp Kiau bevonden wij dat de thermometer over dag nooit hooger steeg dan 77°, en des nachts van 66° tot 69° afwisselde. Het gemiddelde van al onze waarnemingen bleef beneden 68°. De uitlooper van Marei Parei zou eene uitnemende plaats aanbieden voor een gezondheids-établissement op iedere hoogte tusschen 4000 en 5000 voet. Onze tent was geplaatst op de hoogte van 4700 voet, en wij bevonden hier dat de thermometer gemiddeld teekende 75° in de middag-schaduw, 56° te zes ure des morgens, en 63° te zes ure des avonds. Dit zou een aangenaam klimaat zijn in een welgebouwd huis. In een hol ter hoogte van 9000 voet, waarin ik op beide mijne tochten naar den Kina Baloe eenige nachten doorbracht, was het zeer koud: des middags ten 2 ure gemiddeld 52°, des nachts variëerende van 36° 5′ tot 43°, gemiddeld 40° 33′. Op de kruin van den Kina Baloe teekende de thermometer bij mist en regen 52°, terwijl hij, aan een sterken wind vergezeld van jachtsneeuw en hagel blootgesteld, tot 43° daalde. Op een schoonen dag evenwel teekende hij 62°, daar er sterke terugkaatsing was van de rotsen.

Ik acht het waarschijnlijk, dat water op den top bevriezen zou, gedurende zulk een storm van jachtsneew en hagel als ons te beurt viel, indien die plaats had gedurende den nacht, daar ten twee ure na den middag de thermometer, ofschoon in de hand gehouden, tot 43° daalde. Ik merkte reeds op, dat hij in het hol gedurende een zeer kouden nacht tot 36° 5′ daalde, niettegenstaande het gedeeltelijk door mijne tent werd beschut. Ook vond ik bij het naar buiten treden de rotsen en bladeren met rijp bedekt.

(*Wordt vervolgd.*)

SIR JAMES BROOKE, RADJA VAN SERAWAK.

Den 11den Juni 1868 overleed op zijn landgoed Burrator in Devonshire in den ouderdom van 65 jaren, de bekende Sir James Brooke, radja van Serawak op Borneo. Wij hadden gehoopt dat een medearbeider in Engeland, die blijkens een vroeger werk (»de Handelingen van Sir James Brooke op Borneo" door D. C. Steyn Parvé, Haarlem, 1859), de loopbaan van den Radja in de eerste jaren van zijn verblijf op Borneo met belangstelling heeft gadegeslagen, ons, bij gelegenheid van zijn overlijden, ook omtrent zijne latere jaren eenige berichten zou hebben medegedeeld. Hieraan is het toe te schrijven, dat wij tot dusverre van den dood van dezen in de geschiedenis van den Indischen Archipel zoo merkwaardigen man gezwegen hebben. Maar nu die hoop niet is vervuld, achten wij ons verplicht althans met een enkel woord van hem te spreken, nu hij tot zijne vaderen verzameld is.

James Brooke werd den 29sten April 1803 te Widcombe bij Bath geboren. Zijn vader was gepensionneerd ambtenaar in dienst der Oost-Indische Compagnie, en de zoon was nauwelijks 14 jaar oud, toen hij zijne aanstelling als cadet bij het leger in Indië ontving. Hij nam deel aan den krijg tegen Birma en onderscheidde zich zoozeer, dat hij al spoedig tot luitenant werd bevorderd, doch eene wonde, die hij bij Rangpoer ontving, liet zich zoo gevaarlijk aanzien, dat men vreesde voor zijn leven. Nog vóórdat zijne wonde genezen was, noopte hem de dood zijns vaders verlof te nemen naar Europa; hij bezocht Engeland, doorreisde daarna Frankrijk en Italië, maar ging, ook ten gevolge eener geleden schipbreuk, den tijd van zijn verlof te buiten, en verloor daardoor zijne positie bij het leger. De zucht om vreemde landen te bezoeken werd daardoor niet onderdrukt. In 1830 bezocht hij China. Later kocht hij zich een jacht, the Royalist, zeilde daarmede van Calcutta naar Europa, doorkruiste de Middellandsche zee, en bracht inmiddels een plan tot rijpheid, dat, hoe avontuurlijk ook, door eene merkwaardige vereeniging

van beleid en stoutmoedigheid, met een goeden uitslag bekroond werd. Hij vertrok in October 1838 naar Borneo, met het oogmerk om dat eiland te openen voor christelijke beschaving en er den grond te leggen voor de verspreiding en toepassing der beginselen van Raffles in den geheelen Archipel. Door welke middelen het hem gelukte den afstand van het district Serawak van den Sultan van Broenei te verwerven, en hoe hij den 24[sten] September 1841 met het gezag over dat gebied en met den titel van Radja bekleed werd, is uitvoerig beschreven door P. J. Veth, »Borneo's Westerafdeeling", D. II, blz. 571—587. Orde, veiligheid en een geregeld bsstuur werden in Serawak gevestigd, en in vereeniging met de Engelsche marine, in deze wateren gestationneerd, nam Brooke geduchte maatregelen tegen de zeerooverijen der Zee-Dajaks en stelde paal en perk aan hunne gruwelen.

In 1843 vatte Brooke het voornemen op om het eiland Laboean, aan den mond der Broenei-rivier, voor Engeland te verwerven, en het Britsche Gouvernement benoemde hem in 1845, na eenige aarzeling, tot zijn agent. De deelneming van den Sultan van Broenei aan de zeerooverij gaf in 1846 eene gepaste gelegenheid om het plan uit te voeren. Broenei werd in Juli van dat jaar door eene Engelsche zeemacht getuchtigd, en de Sultan nam de vlucht; maar Radja Brooke herstelde hem op zijne beden en beloften op den troon, nadat hij den 18[den] Dec. een contract met hem had gesloten, waarbij Laboean in volle souvereiniteit aan Engeland werd afgestaan, Een nader contract werd den 27[sten] Mei 1847 aangegaan, waarbij de Sultan zich verbond geen grondgebied aan eenige natie af te staan zonder de toestemming van hare Britsche Majesteit.

In het laatst van 1847 bracht Brooke een bezoek aan zijn geboorteland, waar hij met uitbundige eerbewijzen werd ontvangen. Hij werd tot ridder verheven en keerde naar zijn gebied terug als Gouverneur van Laboean en Consul-Generaal bij de onafhankelijke hoofden van Borneo. Van zijn vermeerderd aanzien maakte hij gebruik om de zeerooverij met dubbelen nadruk tegen te gaan, en vooral de krijg in 1849 tegen de roovers van Seribas en Sakarran gevoerd, haalde hem de beschuldiging van meêdoogenlooze wreedheid op den hals, die tot zelfs in het Parlement weêrklank vond. Doch de stem van het publiek besliste te zijnen voordeele, en toen hij in 1852 Engeland andermaal bezocht, deed de ontvangst voor de vroegere niet onder. Op de tijding dat de Zee-Dajaks hunne strooptochten hervat hadden en de Sultan van Broenei gestorven was, haastte Brooke zich om naar Borneo terug te keeren, niet langer echter als Gouverneur van Laboean, van welke waardigheid hij met den aanvang van 1853 door het ministerie Derby was ontheven.

Wat Brooke zelf over het gewichtigst tijdvak van zijn leven, van

1838 tot 1853, heeft te boek gesteld, is bij gedeelten uitgegeven en vervat in de volgende werken:

The expedition to Borneo of H. M. S. Dido, with extracts from the journal of James Brooke, Esq., by Capt. the hon. Henry Keppel, 2 Voll. Lond. 1846.

Narrative of events in Borneo and Celebes down to the occupation of Labuan; from the journals of James Brooke Esq., together with a narrative of the operations of H. M. S. Iris, by Capt. R. Mundy, 2 Voll. Lond. 1848.

A visit to the Indian Archipelago in H. M. S. Maeander, with portions of the private journal of Sir James Brooke, bij Capt. the hon. Henry Keppel, 2 Voll. Lond. 1853.

The private letters of Sir James Brooke, narrating the events of his life from 1838 to the present time, edited by J. C. Templer, Esq., 3 Voll. Lond. 1853.

De bloei van Serawak was zeer toegenomen en de handel had er eene aanzienlijke uitbreiding erlangd, toen in 1857 onder de Chineezen te Serawak een hevig oproer uitbarstte, waarvan de aanleiding in het tegengaan van den verboden opiumhandel schijnt te moeten gezocht worden. Radja Brooke redde met moeite zijn leven, maar zijn huis en verdere bezittingen werden vernield. Een uitvoerig verhaal van dezen opstand, kan men vinden in het volgende werk, dat zich aan de vroeger opgenoemde eenigermate aansluit:

Life in the forests of the far East, by Spenser St. John, 2 Voll. London, 1862.

Ontmoedigd door vele teleurstellingen en door de enorme verliezen die hij geleden had, keerde Brooke in 1858 naar Engeland terug, waar weldra ook zijne gezondheid door een aanval van beroerte geschokt werd. Geen wonder dat hij, genoodzaakt om rust te nemen, zich van zijn vorstendom trachtte te ontdoen, en stappen deed om het aan het Engelsche bestuur af te staan, tegen terugbetaling der gelden die hij aan de ontwikkeling van Serawak had ten koste gelegd. Zijne voorstellen daartoe strekkende werden echter afgewezen (1), maar daarentegen werden, door eene nationale inschrijving, belangrijke sommen bijeengebracht, om hem eenige vergoeding te schenken voor de geleden verliezen, en het landgoed Burrator, waarop hij zijne laatste dagen sleet, was een gedenkteeken der nationale dankbaarheid jegens den man, die den invloed en den handel van Engeland in de wateren van den Oosterschen Archipel zoozeer had bevorderd.

Nog tweemaal, namelijk in 1861 en 1863, bezocht Brooke, doch slechts,

(1) De geschiedenis dezer onderhandelingen is uitvoerig beschreven in het reeds genoemde werk van den heer Steyn Parvé.

voor korten tijd, Borneo, waar hij voor het overige zich door zijne beide neven Kapitein Brooke en Charles Johnson Brooke liet vertegenwoordigen. De regeeringsvorm door Brooke aan Serawak gegeven, wordt door F. Boyle, in zijn werk: »Adventures among the Dyaks of Borneo" (London, 1865), als volgt beschreven:

»De provincie Serawak werd aan Sir James Brooke door den Sultan van Broenei in volle soevereiniteit afgestaan; maar de Radja heeft nu zijn gezag op eene constitutioneele basis gevestigd. Hij heeft een raad ingesteld, die over alle zaken van inwendig bestuur beslist en uit zeven leden bestaat, waarvan vier inlanders *moeten* zijn. De drie Engelsche leden zijn de Radja, de Toean Moeda en de Resident van Koetjing (de hoofdplaats). De titel van den vermoedelijken erfgenaam, die de tweede plaats in den Raad inneemt, was vroeger »Radja Moeda" d. i. *de jonge Radja;* maar sedert Kapitein Brooke, die dezen titel voerde, zich heeft terug getrokken, is deze waardigheid vervallen; want Charles Johnson Brooke heeft den titel van Toean Moeda, dien hij droeg toen zijn broeder Kapitein Brooke »Radja Moeda" heette, ook sedert behouden. De gewone verblijfplaats van den Toean Moeda is te Sakarran, waar hij het toezicht houdt op de krijgszuchtige Zee-Dajaks, die hem met den grootsten eerbied en genegenheid beschouwen. Kapitein Brooke en C. Johnson Brooke zijn zusters-kinderen van den Radja, wiens naam zij hebben aangenomen. Een derde broeder, Stuart Johnson, is adsistent-resident van Seribas en voert den titel van »Toean Boengsoe." *Boengsoe* beantwoordt in het Maleisch aan het Fransche *cadet*, en Stuart Johnson wordt dus genoemd omdat hij de jongste van de broeders is."

In 1866 gaf de Toean Moeda, Charles Brooke, die thans zijn oom als Radja is opgevolgd, ook zelf zijne gedenkschriften in het licht, onder den titel:

Ten years in Sarawak, by Charles Brooke, Tuan Muda of Sarawak, 2 Voll., London, 1866.

Dit werk kan, nevens dat van Boyle, als de aanvulling en voortzetting van dat van St. John beschouwd worden en uit die drie werken, te zamen met de vroeger vermelde, zou een aaneengeschakeld verhaal van de verrichtingen van den Radja van Sarawak kunnen worden opgemaakt.

Sir James heeft het werk van zijn neef met eene korte introductie toegerust, waarin wij het volgende lezen;

»De uitgevers hebben mij verzocht voor het werk van mijn neef over Serawak eene voorrede te plaatsen, en daar ik het heb doorgelezen, terwijl zijne bladen onder de pers waren, heb ik daartegen geen bezwaar. Ik laat aan anderen over zijne gebreken te ontdekken. Niet alle daarin geopperde meeningen dragen mijne goedkeuring weg, en menige daarin verkondigde theorie heeft mijne toestemming niet; maar het een-

voudig en waarachtig verhaal zijner lotgevallen als aanvoerder van de wilde en talrijke Dajaksche stammen zal vele lezers belang inboezemen, gelijk het dat mij ingeboezemd heeft.

»Hij wordt op Borneo beschouwd als het opperhoofd van al de Zee-Dajaks en zijne grondige kennis van hunne taal, zeden, denkwijze en gebruiken overtreft ver die van alle anderen. Zijne taak, om de laatste pogingen van de Maleische hoofden en hunne aanhangers onder de Dajaks van Seribas en andere in zijn werk beschreven gewesten tot wederopwekking der zeerooverij voor goed te fnuiken, is met den besten uitslag bekroond. Eerst wist hij een deel der Dajaks voor de zaak der orde te winnen, en daarna gebruikte hij deze als werktuigen om hunne landgenooten te beteugelen. De uitkomst is geweest, dat thans de kust van Serawak even veilig is voor den handelaar als de kust van Engeland, en dat een ongewapend man met volkomen veiligheid het land kan doorkruisen. Het is voor mij een groot genoegen te kunnen getuigen, dat mijn neef de zaak, waaraan ik mijn leven gewijd heb, met hart en ziel is toegedaan.

Gelukkig is het dat zijne kracht mijne zwakheid is komen steunen, en dat hij bereid is al zijne talenten en, zoo noodig, zelfs zijn leven voor de bevestiging van het gouvernement en de bevordering van het geluk van het volk van Serawak op te offeren. Mijne loopbaan snelt ten einde; maar ik vertrouw dat geene overwegingen in staat zullen zijn hem afkeerig te maken van de taak, die ik aan zijne handen zal overdragen. Kende ik hem minder, ik zou hem meer prijzen, en wanneer ik hier niet verder over hem uitweid, ga ik meer met zijn, dan met mijn eigen gevoel te rade.

»Ik had eens den wakenden droom om het Maleische ras te verbeteren door orde onder hen te handhaven en zelfbestuur bij hen te grondvesten; en ik droomde ook dat mijn geboorteland daarvan voor zijne positie, zijn invloed, zijn handel groot voordeel zou inoogsten, zonder de verantwoordelijkheid waarvoor het terugdeinst. Maar de droom eindigde zoodra ik tot de werkelijkheid ontwaakte, en ik zag toen in, hoe waar het is, dat de volken aan enkele menschen gelijk zijn: dat zij jong zijnde meer hopen dan vreezen, en oud zijnde meer vreezen dan hopen. Ik bespeurde dat Engeland heeft opgehouden ondernemend te zijn en zelfs niet te verlokken is waar groote doeleinden met geringe middelen te bereiken zijn, en dat het niet langer zijne bezittingen in andere werelddeelen beschouwt als een veld, waaraan iets moet worden ten koste gelegd, opdat de natie er de zegeningen van oogste, maar als eene oorzaak van nuttelooze uitgaven, die hoe eer hoe beter moeten worden afgesneden. Wellicht dat Engeland eenmaal uit zijn droom van verderfelijke spaarzaamheid zal ontwaken, gelijk ik ontwaakt ben uit mijn droom van het goede op groote

schaal te kunnen bevorderen. Ik hoop en vertrouw dat de gevolgen van dien droom voor mijn land niet schadelijker zullen zijn, dan voor mij die van den mijnen.

»Sedert heb ik mijn geluk gezocht in de bevordering der welvaart van mijn volk, dat, welke ook zijne gebreken mogen zijn, mij en de mijnen in lief en leed, bij erkenning en miskenning, is trouw gebleven.

»Het beginsel der regeering van Serawak is, te regeeren voor het volk en met het volk, en om het bekend te maken met de rechten van vrije lieden, beperkt door de eischen van een ordelijk bestuur. De meerderheid in »den Raad" verzekert aan de denkbeelden der inlanders, omtrent hetgeen voor hun geluk hier en hier namaals noodig is, een wettig overwicht; de wijsheid van den blanke kan voor hen geen *hinderpaal* worden, en hun Engelsche bestuurder moet hun vriend en leidsman zijn of niets. De burger van Serawak geniet al de rechten die de burger van Engeland geniet, en veel grooter persoonlijke vrijheid dan in een dicht bevolkt land bekend is. Hij wordt *niet* door gedwongen arbeid tot vrije nijverheid opgevoed. Hij neemt deel aan de regeering waaronder hij leeft, hij wordt geraadpleegd over de belasting die hij betaalt; in één woord hij is een *vrij man*.

»Dit is de regeeringsvorm die gedurende het laatste vierde eener eeuw zijne wortels in den bodem heeft geschoten, over alle gevaren en moeilijkheden heeft gezegepraald, en aan het volk vertrouwen ingeboezemd.

»Serawak is nu als een *onafhankelijke staat* erkend (1) door Engeland, Amerika en Italië. Met steeds toenemende bevolking, handel en inkomsten, kan het de toekomst te gemoet gaan met het vertrouwen, dat het zijne positie zal handhaven, en zijn invloed zal uitbreiden. Maar om duurzaamheid aan den jongen staat te verzekeren, heeft hij de bescherming noodig eener verlichte natie, die zijne poging tot zelfbestuur schraagt; en deze bescherming zou hij met evenredige voordeelen kunnen betalen. Is echter dit onbereikbaar, dan blijft mij slechts te hopen dat het verleden van Serawak een gids zal zijn voor zijne toekomst, en het leeren zal des noods ook alleen staande voor het welzijn zijner bevolking te zorgen.

»Met deze korte opmerkingen geef ik het werk van den Toean Moeda aan de welwillendheid van den lezer over."

De persoon en het karakter van James Brooke zijn zeer verschillend beoordeeld geworden. Onder onze landgenooten, die zich zoo dikwijls door zijne handelingen in hunne rechten gekrenkt achtten, heeft hij natuurlijk weinig vrienden, en ook in Engeland heeft het hem aan vijanden niet ontbroken, ofschoon zeker de meerderheid zijner land-

(1) Dit geschiedde eerst in 1865.

genooten trotsch op hem is, en de nationale erkentelijkheid zich eerlang openbaren zal in een gedenkteeken, dat men nabij Plymouth voor hem zal oprichten. Maar het gelukkig gevolg van hetgeen door Brooke te Serawak is verricht, is van groot gewicht als een bewijs dat de bevolking van den Indischen Archipel voor Europeesche begrippen van menschelijkheid en rechtvaardigheid niet onvatbaar is, dat zij den blanke weet te waardeeren als hij haar beschermt tegen de verdrukking harer hoofden, en dat de vrees voor het overplanten van westersche begrippen naar het Oosten, die »een volkswaan van den dag" schijnt te worden, in ieder geval slechts een *waan* is, wien men recht heeft de kortstmogelijke heerschappij toe te wenschen.

VARIA.

Een eenvoudig, gemoedelijk, vijftigjarig man, in een onzer binnensteden, die zich nooit met politiek bemoeide anders dan door het uitbrengen zijner stem ter gunste van christelijk-conservatieve afgevaardigden ter Tweede Kamer, schreef dezer dagen aan een zijner vrienden:

»Over een paar jaar zal mijn zoon gereed zijn om naar Indië te gaan. »Naar ons heerlijk en prachtig Indië. Zal het met dit Ministerie daar »nu beter gaan? Ik hoop en wensch 't van harte; 't wordt hoog tijd. »Ik voor mij heb alle respect voor den ruimen blik en de énergie, die »van den Bosch, bij het scheppen en in werking brengen van zijn »systeem, toonde te bezitten; maar toch heeft het mij altijd audacieus »toegeschenen en geloof ik dat de toepassing, ook zelfs met de sedert »gemaakte wijzigingen, verderfelijk was en nog steeds is voor Kolonie en »Moederland beide. 't Valt niet te ontkennen dat van den Bosch door »de invoering van zijn stelsel, vooral destijds, groote diensten aan onze »schatkist bewees. Maar ook aan onze énergie, al prees ik straks de »zijne? Ook aan onze moraliteit? Ook aan onze waardigheid als men»schen, aan onze nationale waardigheid? Ook aan onze betrachting »van 't geen Christus leert? De grafelijke kroon, waarmede Willem I »zijne verdiensten loonde, mist in mijn oog den rechten glans; want zij »is omfloerst door den rouw, beslagen door de tranen van millioenen »Javanen."

De laatste hier ontvangen aflevering van het Bijblad op het Staatsblad van N. I. deelt onder N°. 2105 het volgend besluit mede:

No. 70. Batavia, 20 Oct. 1867.

Gelezen:

1°. het rekest, gedagteekend Banjoewangi, 6 Julij 1867, van M., daarbij, onder mededeeling, dat hij voornemens is te huwen met de inlandsche christenvrouw *Maria Christina*, verzoekende, dat die vrouw den naam zijner grootmoeder P. v. A. moge aannemen en zich dus moge noemen *Maria Christina P. v. A.*;

2°. de missives:

a. van den procureur-generaål enz.

b. van het hoog-geregtshof enz.

Overwegende:

dat de persoon, voor welke de onderwerpelijke vergunning gevraagd wordt, niet behoort tot de europesche en met deze gelijkgestelde bevolking, waarop het burgerlijk wetboek alleen van toepassing is;

dat zij zich wel is waar, blijkens de overgelegde akte, aan de europesche wetgeving aangaande burgerlijk en handelsregt heeft onderworpen, doch deze onderwerping alleen geschied is met het oog op haar aanstaand huwelijk met een europeaan en hare bekrachtiging eerst zal erlangen door dat huwelijk, zoodat eerst bij de voltrekking van dat huwelijk de voornoemde vrouw de regten, bij het burgerlijk wetboek aan europeanen en met dezen gelijkgestelden toegekend, zal verkrijgen;

Is goedgevonden en verstaan:

Aan den adressant te kennen te geven, dat zijn voorschreven verzoek voor inwilliging niet vatbaar is.

Wij hebben hier alzoo voor ons eene administratieve beslissing in een bijzonder geval genomen, doch waaraan eenig gewicht schijnt te moeten gehecht worden, ook als algemeene regel. Anders toch is de opneming in het Bijblad niet wel te verklaren. Doch, wat wordt nu eigenlijk uitgemaakt? Dat eene onderwerping aan het Europeesch burgerlijk recht slechts geldig wordt door een opvolgend huwelijk? Of dat zoodanig huwelijk voorwaarde is van de geldigheid dier onderwerping, wanneer deze door eene vrouw geschiedt? Het een schijnt al even onaannemelijk als het ander; doch wat dan?

Het geval in het besluit bedoeld, is dat van eene inlandsche christenvrouw, dus van iemand die, volgens art. 3 der bepalingen omtrent de invoering der nieuwe wetgeving (besluit van 3 Maart 1848), niet naar Europeesch recht leeft, tenzij in geval van vrijwillige onderwerping daaraan, waarvan art. 11 der algemeene bepalingen van wetgeving voor N. I. gewaagt. In geval van een voorgenomen huwelijk met een Europeaan is die onderwerping echter noodzakelijk. Art. 15 der bepalingen omtrent de invoering der wetgeving zegt:

»Personen behoorende tot de inlandsche of daarmede gelijkgestelde »bevolking zullen met Europeanen of daarmede gelijkgestelde personen in

»het huwelijk mogen treden, mits zij zich vooraf hebben onderworpen »aan de geheele Europesche wetgeving aangaande het burgerlijk- en het »handelsregt.

»Die onderwerping zal geschieden bij authentieke akte, waarvan een »geauthentiseerd afschrift zal worden ter hand gesteld aan den ambtenaar »van den burgerlijken stand, die van deze overgave melding zal maken »in de huwelijksakte, en het afschrift als bijlage bij die akte zal over- »leggen."

Derhalve, opdat het huwelijk kunne gesloten worden, is voorafgaande onderwerping aan het Nederlandsch recht een vereischte; doch omgekeerd is het huwelijk niet de voorwaarde van bestaanbaarheid der onderwerping aan dat recht.

Het besluit zegt dat de onderwerping heeft plaats gehad. Waarom zou het rechtsgevolg daarvan dan uitblijven?

Omdat, zegt het besluit verder, die onderwerping alleen geschied is met het oog op het huwelijk, en hare bekrachting eerst zal erlangen door dat huwelijk.

Waaruit blijkt dat? Dat de onderwerping geschiedde met het oog op het huwelijk, is zeer waarschijnlijk, en dan ook in volkomen overeenstemming met de wet; maar eene handeling te plegen met het oog op zekere gebeurtenis, is nog niet de handeling aan de voorwaarde dat de beoogde gebeurtenis al dan niet plaats vinde, vastknoopen. En dat de onderwerping voorwaardelijk geschiedde, zegt het besluit niet, ofschoon het voorts redeneert alsof het dit uitgemaakt had.

Maar die redeneering volgende, ontstaat de vraag: is eene voorwaardelijke onderwerping, bepaaldelijk in een geval als dit, voldoende?

Wanneer het aangehaald art. 15 zegt: »personen enz. zullen in het huwelijk mogen treden, *mits* zij zich *vooraf* hebben onderworpen aan de Europesche wetgeving," zegt het inderdaad dat de bedoelde personen onbekwaam zijn tot het sluiten van het huwelijks-contract, indien zij zich aan de Nederlandsche wet niet hebben onderworpen. Volgens het besluit echter zou de onderwerping eerst in werking treden ten gevolge van een contract dat naar de wet niet gesloten kan worden, omdat de handelende partijen niet kunnen bewijzen op het oogenblik van het aangaan der verbindtenis, dat zij de daartoe gevorderde wettelijke bevoegdheid bezitten.

Wat de Procureur-Generaal en het Gerechtshof geadviseerd hebben, vermeldt het Bijblad niet. In het onzekere omtrent den inhoud der acte van onderwerping, in het onzekere dus of die acte terecht in het besluit is beschouwd als slechts eene voorwaardelijke handeling vermeldende, valt het moeilijk uit het medegedeelde besluit eenig gevolg te trekken.

Het schijnt derhalve dat mededeelingen van dezen aard in het Bijblad zeer weinig waarde hebben. Anders zou het zijn, indien de geheele

zaak behoorlijk ware uiteengezet: dan althans zou het blijken wat men eigenlijk heeft willen beslissen, op welke gronden die beslissing zou moeten berusten, en in hoeverre de Regeering wèl heeft uitgedrukt wat zij te voren wèl had overwogen.

Wij zijn gewoon op de Minahassa te wijzen als het glanspunt van onze Oost, en de arbeid der zendelingen in dat gebied is door vriend en vreemd dikwijls geprezen. Intusschen schijnt ook daar niet alles goud te zijn wat er blinkt. Het is met diep leedwezen dat wij kennis genomen hebben van het hier volgend schrijven door twee ingezetenen van Menado aan een onzer medeleden gericht, en den 10den Sept. 1868 vandaar verzonden. Wij hebben zooveel gehoord van de verkeerde handelingen van hen die als vijanden der zendelingen worden beschouwd, dat wij, gedachtig aan het »audi et alteram partem," deze acte van beschuldiging tegen de zendelingen niet durven terughouden, al plaatsen wij haar in de hoop dat wat tegen hen wordt ingebracht, schitterend zal worden gelogenstraft. Ziehier den brief.

»De afgevaardigde Gefken sprak onlangs in de Tweede Kamer over zekeren resident van Manado, die de zendingszaak benadeelde en wiens handelingen het daglicht niet mochten zien.

»We zouden gaarne den heer Gefken vragen, of vele handelingen der zendelingen niet eveneens het daglicht schuwen.

»De zendelingen maken ons en onze landgenooten wijs, dat de Koning van Holland, die zooveel hooger staat dan de Gouverneur-Generaal van Ned. Indië en de Resident van Manado, hen gezonden heeft om alles naar hun eigen goedvinden onder ons te doen. Zij misleiden ons op allerlei wijzen te hunnen voordeele en beleedigen onze hoofden voortdurend door in de binnenlanden naar het gezag te dingen. Tot op dit oogenblik was, treurig genoeg! geen der residenten van Manado op de hoogte van hunne intieme handelingen, en omdat de binnenlandsche ambtenaren ons ook niet beter voorlichten, gelooven wij aan de woorden der zendelingen.

»Die ambtenaren zijn trouwens bang voor de zendelingen, waarom weten we niet.

»Het zou derhalve eene weldaad wezen voor dit land, wanneer eene commissie uit Nederland werd gezonden, om de handelingen der zendelingen na te gaan. Het is niet om niet dat de meesten hunner rijk worden en dat allen goed leven. Het is waar dat de zendelingen liever in rust gelaten worden. Ze verlangen niet dat men over hen spreekt en schrijft; doch deze rust doet ons te veel lijden.

»Wanneer eenmaal eene onpartijdige commissie onverwachts mocht komen, niet bestaande uit mannen die, om een goeden naam te krijgen, de waarheid verkrachten, maar uit personen doordrongen van hunnen plicht en hunne roeping, dan zal Nederland verbaasd staan ook over de handelingen der zendelingen in de Minahasa, — wier qualiteit, bij wijze van spreken, evenals die van de madapollams, zeer is achteruitgegaan, — en de Hooge Regeering eindelijk inzien dat het hoog tijd wordt maatregelen te nemen om ons in den vervolge voor personen te beveiligen, die onze hoofden beleedigen, onze personen verachten en wanneer ze kunnen ook afzetten, onze kinderen als zaken beschouwen, en wier streven is zichzelven te dienen.

»Mocht UEd. er in slagen eene zoodanige commissie te doen uitkomen, de vlakten en heuvelen der Minahasa zouden weldra van onze vreugdeliederen weêrklinken en het nageslacht zou u dankbaar wezen."

Dezer dagen kwamen wij in het bezit van Deel X, afl. 2, van het *Bijblad op het Staatsblad van Ned. Indië*, waarin wij weder eenige besluiten en aanschrijvingen vonden, die naar ons inzien bijzondere aandacht verdienen.

In de eerste plaats rangschikken wij daaronder n°. 2114 (12 Maart 1868).

Gelet op art. 2 van het besluit van 4 Mei 1866, n°. 6 (*Bijblad* n°. 1853), waarbij de hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madura zijn uitgenoodigd om, wanneer réclames bij hen mochten inkomen omtrent de verkrachting van het bij art. 14 van *Staatsblad* 1819, n°. 5, toegekende recht van eerste ontginning, die réclames, na een nauwkeurig plaatselijk onderzoek omtrent het beweerde recht te hebben bewerkstelligd, te onderwerpen aan de beslissing der Regeering;

Gelezen enz.;

De Raad van Ned.-Indië gehoord;

Is goedgevonden en verstaan:

Eerstelijk: Met wijziging van art. 2 van het besluit van 4 Mei 1866, n°. 6, de hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madura uit te noodigen, om de réclames omtrent de verkrachting van het bij art. 14 van *Staatsblad* 1819, n°. 5, toegekende recht van eerste ontginning over te laten aan de beslissing van den bevoegden rechter;

met aanschrijving tevens, om van alle voorkomende zaken van dezen aard de Regeering kennis te doen dragen.

In Mei 1866 besliste alzoo de Regeering, dat de réclames die mochten inkomen omtrent de verkrachting van het recht van ontginning, moesten onderworpen worden aan de beslissing der Regeering, en den 12den Maart 1868 ontneemt de Gouverneur-Generaal, Mr. P. Mijer, de

beslissing aan de administratieve en draagt die op aan de bevoegde rechterlijke macht.

Merkwaardig besluit voorzeker, vooral als men het in verband brengt met de redevoeringen van Mr. P. Mijer in 1866 over de eventueele toepassing van de ontwerp-cultuurwet, juist wat het punt van rechtsbedeeling over eigendom en bezit van grond betreft, — redevoeringen waarnaar Mr. Thorbecke toen, zoo als hij zeide, bij »voorkeur" luisterde en die wellicht »de bevruchting" hebben te weeg gebracht, niet »van de kiem der Oostersche beschaving door de Westersche," maar van de kiem van het amendement *Thorbecke-van Nierop*, dat zich later zoo ongelukkig in het amendement *Poortman* heeft opgelost, door de richting van het behoud.

Naar welke regelen moest er over eigendoms-quaestiën recht gesproken worden? *Westersch privaat-eigendom* kende men, volgens de Westersche rechtsgeleerden, aangevoerd door M. P. Mijer en Mr. Thorbecke, in een Oostersch land niet; dat in te voeren was eene allergevaarlijkste innovatie. En den 12den Maart 1868 neemt Mr. P. Mijer het bovenvermelde liberale besluit, om quaestiën over grondeigendom, door ontginning verkregen, niet meer te onderwerpen aan de beslissing van de administratieve macht, maar aan die van den onafhankelijken rechter.

Ziedaar een besluit, dat door ons van harte wordt toegejuicht, maar waarover wij zeer verlangend zijn het oordeel van Mr. Thorbecke en de in dit opzicht met hem homogene conservatieve koloniale partij te vernemen. Van den minister de Waal hooren wij gaarne, bij de indiening van de »agrarische wet" in »de lente", of er nu volgens de regelen van het Burgerlijk Wetboek wordt rechtgesproken, en of de Minister daarvan even weinig »de schromelijkste gevolgen" vreest, als thans Mr. P. Mijer blijkt te doen.

Evenzeer verdient toejuiching de onder No. 2124 voorkomende circulaire van den Directeur van binnenlandsch bestuur aan de hoofden van gewestelijk bestuur op Java, uitgenomen die van Batavia en de Vorstenlanden (17 April 1868).

Bij art. 2 van het besluit van 23 Maart 1868, nº. 13, is mij medegedeeld, dat de betaling van den huurschat voor in huur uit te geven woeste gronden behoort te worden geregeld als volgt:

a. Voor gronden bepaaldelijk bestemd voor den aanplant van klapperboomen;

gedurende de eerste zes contractsjaren niets,
gedurende het 7de contractsjaar over 1/5 der uitgestrektheid,
» » 8ste » » 2/5 » »
» » 9de » » 3/5 » »
» » 10de » » 4/5 » »
» » 11de en volgende contractsjaren over de geheele uitgestrektheid.

b. Voor gronden bestemd voor koffie- en andere aanplantingen
gedurende de eerste drie contractsjaren niets,
gedurende het 4de contractsjaar over 1/5 der uitgestrektheid,
» » 5de » » 2/5 » »
» » 6de » » 3/5 » »
» » 7de » » 4/5 » »
» » 8ste en volgende jaren over de geheele uitgestrektheid.

Daartoe gelast, heb ik de eer UEG. te verzoeken de door UEG., ingevolge het bepaalde bij § 11 van art. 1 van *Staatsblad* 1865, n°. 108, te benoemen commissiën tot vaststelling van den daarbij bedoelden minimum-huurschat op bovenbedoelde regeling indachtig te willen maken.

De lezers van dit Tijdschrift zullen zich de aanleiding tot deze circulaire ongetwijfeld herinneren.

Nadat koffiegronden in Bantam waren uitgegeven tegen 50 cents huurschat per bouw, bepaalde de Gouv. Gen. Sloet van de Beele, dat er bij elke inhuurgeving van gronden een minimum-huurprijs zou bepaald worden.

Aan die bepaling werd door het Indisch bestuur, nadat Mr. P. Mijer was opgetreden, in het begin van 1867 de uitlegging gegeven, dat die minimum-huurschat van het eerste jaar af zou ingevorderd worden — wat, speciaal voor klapper- en koffie-aanplantingen, gelijkstond met een verbod, — en bekend is het dat, met weinige uitzonderingen, alleen gronden voor de koffiecultuur in huur worden gevraagd.

De Kamer van Koophandel en Nijverheid te Batavia kwam met kracht tegen deze bepaling op, en wij zien nu met genoegen, dat de Indische Regeering op haar vorig besluit is teruggekomen.

Blijkt hier in werkelijkheid niet uit, dat men inderdaad in Indië, of men wil of niet, den weg van vooruitgang op moet? Maar juist daarin ligt eene reden om het flink en cordaat te doen, niet ten halve, waardoor men noch de eene noch de andere partij voldoet. De Regeering haaste zich eene erfpachtswet in te dienen, opdat het kapitaal, door verzekering van zakelijk recht, terugstroome, in stede van weg te vloeien.

Nog slechts ééne opmerking. Waarom kreeg het besluit van 23 Maart 1868 eerst in December in Indië, en diensvolgens in Europa eerst in Januari 1869 algemeene bekendheid?

Een minder aangenamen indruk maakt op ons de circulaire van den Directeur der openbare werken aan de hoofden van gewestelijk bestuur, onder No. 2137 medegedeeld (27 Mei 1868).

Ik heb de eer UEG. hiernevens aan te bieden kopij der missive van den 1sten Gouvernements-Secretaris van den 11den Mei 1868, no. 791.

Bij ieder voorstel ten opzichte van den bouw, de herstelling, de ver-

nieuwing of het onderhoud van eene gevangenis zal het mij aangenaam zijn van UEG. duidelijke mededeeling te ontvangen, tot welke kategorie de gevangenis behoort en of de gevorderde arbeid al dan niet in heeredienst behoort te geschieden.

De hierbij behoorende missive van den 1[sten] Gouvernements-Secretaris aan den Directeur der burgerlijke openbare werken luidt als volgt:

Batavia, 11 Mei 1868.

Bij de met de bijlagen hiernevens teruggaande missive van 18 Febr. 1868, no. 791, stelt UEG. voor, de gevangenis van het district Djomblang (residentie Samarang) *in daghuur* te doen herstellen.

Vermoedelijk is dat voorstel gegrond op de aan uwen ambtsvoorganger bij de dezerzijdsche missive van 19 Maart 1866, no. 523, gedane mededeeling, dat het opbouwen, herstellen en onderhouden der districtsgevangenissen, ingaande met het jaar 1867, geheel voor rekening van den lande zou komen.

Die mededeeling berustte op het voorkomende in de, bij het besluit van 15 Febr. 1866, nº. 2, verhandelde, ministerieële depêche van 25 Nov. 1865, Lit. A[az]., nº. 211/F, welke zich heeft opgelost in de ordonnantie, opgenomen in *Staatsblad* 1866, nº. 13.

Aangezien die ordonnantie echter, zooals blijkt uit *Staatsblad* 1866, nº. 131, voorloopig geschorst en de schorsing sedert niet is opgeheven, is het voorgekomen, dat het besluit van 3 Sept. 1864, nº. 1, behoudens de wijziging, bedoeld bij *Staatsblad* 1867, nº. 122, nog geheel van toepassing moet worden geacht, en dat dus de te doene herstellingen aan de districtsgevangenis te Djomblang, ingevolge art. 2 § a van dat besluit, in heeredienst zullen behooren te geschieden.

Op bekomen last, heb ik de eer UEG., onder mededeeling van het bovenstaande, te verzoeken, het bij een aangehaald schrijven gedane voorstel in verband daarmede nader toe te lichten en zoo noodig te herzien.

Men ziet hieruit weêr een van de nadeelige gevolgen van de schorsing van de ordonnantie van 1866, No. 13. De districts-gevangenissen moeten op nieuw gebouwd, hersteld of vernieuwd worden in *heeredienst.*

Dit is geen liberale handeling van Mr. P. Mijer, maar hier geldt het ook slechts de belangen van de inlandsche bevolking, die zich niet zoo dadelijk bij adressen van de Kamer van Koophandel of door die verderfelijke ongebreidelde pers beklaagt.

En wat het ergste is, wij vreezen dat het »zonder schroom" van den minister de Waal niet zal leiden — tot schorsing van handelingen van Mr. P. Mijer in dezen geest.

X.

In ons vorig nommer maakten wij opmerkzaam op een aantal geschriften van vreemdelingen over den Indischen Archipel, in de laatste jaren in het licht verschenen, waarbij wij ook nog »Ten years in Sarawak" van Ch. Brooke (London, 1866, 2 vol.) hadden behooren te voegen. Maar behalve de reeds uitgegeven geschriften vernemen wij nog van nieuwe, die thans ter perse liggen. Te Londen houdt de heer Wallace zich bezig met den druk van het verhaal zijner veeljarige reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel, en de »Indépendance Belge" van den 7[den] Januari jl. bracht ons uit Brussel het volgende bericht: »Men kondigt de uitgave aan van een werk dat bestemd is om bij onze naburen aan de overzijde van den Moerdijk eenigen indruk te maken. De quaestie van Ned. Indië, uit politiek, maatschappelijk, commerciëel en economisch oogpunt, houdt thans in Holland veler aandacht bezig en wordt er terecht als van het hoogste gewicht beschouwd. Inderdaad is de toekomst van Holland van deze schoone en rijke kolonie afhankelijk. »Félix Batel, ou la Hollande à Java", — zoo heet het nog ongedrukte werk waarvan wij spraken — schijnt bestemd om op deze quaestie nieuw licht te werpen. Een Belg, wien het zeèr zeldzame voorrecht gegund werd om eenige jaren in de binnenlanden van Java door te brengen, en die daar de quaestie ter plaatse zelve onderzocht heeft, levert in dit werk het resultaat van dat onderzoek. In eene lijst van verdichting plaats de schrijver de levende werkelijkheid, waarvan hij de onpartijdige en vaak oordeelkundige getuige geweest is. Het is een tafereel waarop de trekken en kleuren van de Europisch-Indische maatschappij en van de Javaansche bevolking door een krachtig penseel zijn weêrgegeven: zeden, overleveringen, gebruiken, regeering, bestuur, koloniaal stelsel, individueele karakters, samenlevering van verschillende rassen, alles komt er op voor en ziet zich zijne plaats aangewezen in eene familie-geschiedenis, waarvan het wèl gekozen onderwerp ook door zichzelf aantrekkelijk is."

De Indépendance, door den schrijver daartoe in staat gesteld, gaat voort met ons een hoofdstuk uit dit werk mede te deelen, waarin eene reis van Batavia naar Buitenzorg beschreven wordt. Wij hebben dit vrij uitgebreide hoofdstuk met genoegen gelezen, en moeten alleen protest aanteekenen tegen de zonderlinge spelling waardoor de schrijver woorden uit de inlandsche talen schier tot onkenbaarheid misvormt. Wie *twang-bezar* voor *touan besar* en *toukanm gouda* voor *toukang couda* schrijft, schijnt zich voor zijne taalstudie althans het veeljarig verblijf op Java niet zeer ten nutte te hebben gemaakt. Met geographische namen is het niet veel beter gesteld. Zoo vonden wij *Filiwong* voor *Tji* (of wil men *Tchi*) *Liwong*. Wij zouden den schrijver wel durven aanraden de noodige hulp in te roepen om zijn werk, alvorens het ter perse gaat, van zulke wanspellingen te zuiveren. Hoe komt de schrijver op Java aan

het Britsch-Indische *syce* voor *koetsier* en aan de Eng. spelling *cooli*?

Wij kunnen dit werk als eene stem uit België over onze koloniale quaestiën beschouwen, eene stem die met onze koloniale behoudslieden geenszins chorus maakt. Reeds uit de weinige bladzijden die er van zijn medegedeeld, blijkt dat de schrijver, ofschoon doorgaans gematigd in zijn oordeel, het stelsel in het geheel niet bewondert dat de Nederlanders ten opzichte der inboorlingen hebben gevolgd, en dat onze conservatieven niet alleen nuttig voor het Moederland, maar ook in het welbegrepen belang der inlandsche bevolking achten.

Wij laten een paar korte uittreksels volgen.

»Ten einde den fraaien weg van den Toewan Besar te sparen, is het aan rijtuigen zonder veeren verboden van den macadam-weg gebruik te maken. Langs den geheelen weg loopt een aarden pad, dat zich als uit schaamte achter een dicht gordijn van struikgewas en doornige cactus- en aloë-planten verbergt. Zonderlinge verwaarloozing van het algemeen belang! Het is daar, over dat aarden pad, dat de inboorling het vervoer van landbouw- en handelsproducten moet bewerkstelligen in zijn ellendig tweewielig karretje met een karbau bespannen. Dit pad is zoo slecht onderhouden, de sporen worden daarin bij elke regenvlaag zoo diep gegroefd, dat de krachtige buffel, die over een goeden weg gemakkelijk 3000 kilo's zou trekken, groote moeite heeft om zich met het tiende van dien last van zijne taak te kwijten. Maar, dank zij die inrichting, wordt de gemacadamiseerde weg van den Toewan Besar gemakkelijk in goeden staat gehouden, en dat is de hoofdzaak voor eene administratie die alles aan den schijn opoffert.

»Het slijkerige pad, dat uitsluitend voor de zwaarste en nuttigste transporten gebezigd wordt, ter zijde van een grooten weg die alleen door rijtuigen van weelde wordt gebruikt, maakt op hem die voor het eerst dit tooneel gadeslaat, een levendigen indruk; maar zij die Java kennen, vinden in dit contrast de getrouwe uitdrukking van het koloniale stelsel: »Dat de inboorling zoo goed hij kan voor zich zelven zorge, mits de Regeering van het Moederland voldaan zij." Dit is het stelsel, dat de handelingen der koloniale autoriteiten bestuurt."

Na eene beschrijving van de heerlijkheden van Buitenzorg en de welvaart zijner bevolking gegeven te hebben, laat de schrijver deze ontboezeming volgen:

»Ach! waarom is Felix Batel niet in dit paradijs blijven vertoeven? Waarom moeten wij hem volgen in andere gedeelten van Java, waar wij den ongelukkigen landbouwer verpletterd zullen zien onder de willekeur zijner hoofden? Waarom zullen wij straks te spreken hebben over de wandaden van het Gouvernement in het binnenland, waarvan het den toegang voor vreemdelingen sluit?

»Want de provincie Batavia (en wij verzoeken onze lezers dit wel in het oog te houden) wordt naar bijzondere bepalingen geregeerd. Terwijl de andere provinciën of residentiën van Java ten behoeve der inlandsche hoofden van het koloniaal gouvernement worden geëxploiteerd, wordt dit gewest alleen naar veel liberaler wetten bestuurd. Elders blijft de grondeigendom aan de radja's, niemand kan daaraan deel erlangen. In de bevoorrechte provincie Batavia kan de inboorling, zoowel als de Europeaan, eigenaar worden van den grond dien hij koopt; het grootste deel der landerijen behoort er niet meer aan het Gouvernement, noch aan de oude inlandsche vorsten, maar aan eenvoudige particulieren van alle rassen. De oude maatschappelijke organisatie is voor altijd verdwenen: de inboorling wordt er niet meer geplunderd en hij maakt van dezen gunstigen toestand gebruik om aan zijne velden en zijne woning iets van dat kokette voorkomen te geven, waarop de Europeaan zooveel prijs stelt."

Wij laten daar in hoever de schrijver in deze paragraaf bewijs geeft van in de mysteriën van het grondbezit op Java te zijn doorgedrongen; een weinig verder gaat hij dus voort:

»In deze residentie heeft zich het Javaansche en Maleische ras met het Chineesche vermengd, en deze kruising heeft mestiezen voortgebracht, bij uitnemendheid voor den arbeid onder een brandenden hemel geschikt. Hieruit is voor de provincie Batavia-Buitenzorg eene welvaart gesproten, die men met genoegen gadeslaat, en die tot rijkdom zal klimmen, zoodra de transportmiddelen in beteren staat zullen gebracht zijn.

»Het is gemakkelijk te begrijpen, dat het koloniaal gouvernement iedereen vrijelijk in deze model-provincie laat rondreizen. Vele reizigers, die Batavia en Buitenzorg bezocht hebben, verbeelden zich Java te hebben gezien. Vele hooge beambten zelfs, rechtstreeks uit Holland naar de hoofdplaats van Ned. Indië gezonden, zijn in het Moederland teruggekeerd, zonder te kunnen oordeelen over hetgeen in de binnenlanden omgaat. Naar Buitenzorg reizende, hebben zij geene gelegenheid gehad het koloniale stelsel aan 't werk te zien, dat door de liberalen in Holland, gelijk door allen wien het wezenlijk welzijn van Holland ter harte gaat, zoozeer wordt veroordeeld. Ter goeder trouw hebben zij dan lof gegeven aan een staat van zaken, die verre is van dien lof te verdienen."

Maar wij mogen niet meer excerpeeren. Wij hopen weldra in staat te zijn de verschijning van het geheele werk aan onze lezers aan te kondigen.

SPROKKELINGEN UIT HET VERSLAG VAN DE KAMER VAN KOOPHANDEL TE BATAVIA OVER 1867.

De Kamer van Koophandel te Batavia heeft, even als de drie vorige jaren, een uitvoerig verslag gegeven van hare bemoeiingen voor den handel over 1867. Door verschillende omstandigheden, onafhankelijk van haren wil, is dat verslag eerst in October des vorigen jaars in het licht gekomen, zoodat het niet vroeger dan de maand December in onze handen kwam, en wij nu eerst daarvan eenig bericht kunnen geven.

De verslagen van de K. v. K. te Batavia zijn daarom te belangrijker, omdat het relaas harer bemoeiingen, dat uit den aard der zaak kort en droog is, opgehelderd wordt door officiëele bescheiden, die als bijlagen achter het verslag worden gedrukt. Hierdoor bekomen wij van zaken, die niet van gewicht ontbloot zijn, een helder overzicht.

De ruimte, waarover wij te beschikken hebben, duldt niet, dat wij alles behandelen wat in het verslag opgenomen is; wij doen slechts hier en daar eenen greep, en bepalen ons dus bij datgene, dat ons het meest belangrijk toeschijnt, zonder ons om de orde, waarin de verschillende onderwerpen in het verslag behandeld worden, te bekommeren.

Zoo valt ons oog het eerst op een onderwerp, dat bij de vele gewichtige voor de toekomst van onze overzeesche bezittingen, zeker niet de laatste plaats inneemt, nl. het direct verkeer van Nederl. Indië met andere landen dan uitsluitend met het moederland. Tot dusverre neemt nog Nederl. Indië een te geïsoleerd standpunt in. Overal rondom de eilanden-groep in de Indische zee, waar de vaderlandsche driekleur wappert, ziet men beweging, verbinding en handelsbetrekkingen met het vaste land van Azië of met Australië. Van het groote handelsnet,

11

dat van lieverlede rondom die groep zich uitbreidt, bleef Nederl. Indië zoo goed als uitgesloten. Van zijne producten wordt het grootste gedeelte naar het moederland vervoerd, om onder het patronaat der Handelmaatschappij te gelde gemaakt te worden. Een klein gedeelte wordt in Indië ter markt gebracht. Daarvan gaat nog slechts een minimum naar de Perzische golf of naar Australië (1).

Nu is 't ontegenzeggelijk waar, dat het laatstgenoemde werelddeel uitstekend gelegen is voor den afzet van onze koloniale waren, terwijl het aan de andere zijde ook zeer veel aan Nederl. Indië kan leveren (2). Voor het aanknoopen van handelsbetrekkingen is echter een direct stoomverkeer hoogst noodzakelijk, en juist dat direct stoomverkeer ontbreekt. De kortste weg tot dusver is over Singapore, waar de boot van Australië de mailbrieven uit Europa in ontvangst neemt. Maar het traject van Melbourne tot Batavia langs dezen weg duurt altijd nog ongeveer 30 dagen, namelijk:

---

(1) Tot dusver zonden Mauritius en Manilla hunne suiker, Ceylon zijne koffie en Bengalen zijne rijst naar Australië. Uit Mauritius klom de uitvoer van suiker van 5½ millioen ℔ in 1850/51 tot ruim 7¼ millioen ℔ in 1862/63. Uit Manilla ontving Australië in 1863 ruim 30,700,000 ℔ suiker; uit Java slechts ruim 6,840,000 ℔. De uitvoer van koffie uit Ceylon wordt geschat op £ 50,000 per jaar. Een oppervlakkige blik op de kaart leert hoe veel beter Java voor den uitvoer van al die producten gelegen is, dan de bovengenoemde landen.

(2) Om een staaltje te geven van den uitvoer van Australië naar Engeland in 1865, schrijven wij hieronder eene statistiek van de voornaamste producten, berekend in £, af.

	Wol.	Goud.	Steenkolen.	Kopererts.	Granen.
Victoria	3,315,109	6,190,817	—	—	—
New South Wales	1,624,114	2,647,668	274,308	—	—
New Zealand	1,141,761	2,226,474	—	—	—
South Australia	964,897	—	—	618,472	1,228,480
Queensland	885,299	101,852	—	—	—
Tasmania	881,625	—	—	—	107,268
Totaal . . .	8,312,305	11,165,811	274,308	618,472	1,335,748
Totaal gener. .	£ 21,706,689, of ruim twee honderd zestig millioen guldens.				

Om eenig denkbeeld te geven van de ontwikkeling van dit werelddeel teekenen wij eveneens uit het verslag van de K. v. K. het volgende omtrent den veestapel op.

In	Paarden.	Runderen.	Schapen.
1825	6,142	134,519	287,622
1865	550,874	3,719,175	29,293,744

De uitvoer van Java naar Melbourne bedroeg in 1864 £ 103,014; in 1865 £ 76,409. En toch zeggen wij: bedraagt de uitvoer bij eene gebrekkige communicatie nog zooveel, hoe zeer zal hij toenemen bij een meer direct verkeer.

Van Melbourne—Sydney	2	dagen
Van Sydney—Brisbane	2	»
Van Brisbane—Singapore	20	»
Van Singapore naar Batavia . . .	3	»
	27	dagen
Reken daarbij voor oponthoud minstens	3	»
dus	30	dagen.

Reeds sedert 1864 heeft de wakkere K. v. K. te Batavia het belang van een meer rechtstreeksch verkeer met Australië in het oog gehouden. De verslagen van 1864 en volgende jaren bevatten daaromtrent getuigenissen. Zelfs heeft het huis Vinju ten jare 1865 eene onderneming willen opzetten tusschen Batavia, via Timor Koepang en Kaap York, naar Brisbane en Sydney, mits zij door het Gouvernement gesubsidieerd werd. Het bestuur in Nederland heeft daarvoor een subsidie van *f* 200,000 beschikbaar gesteld, zonder dat tot dusverre die pogingen gelukt zijn.

Tot die mislukking hebben de uiteenloopende belangen van de Australische koloniën bijgedragen. Immers New-Zealand heeft het meeste belang bij den Panama-weg; Queensland geeft de voorkeur aan den weg door de Torres-straat naar Singapore, terwijl South Australia, Victoria en Tasmania rechtstreeks bezuiden Java en bewesten Sumatra hunne schepen naar Point de Galle zenden. Wat New South Wales betreft, deze kolonie heeft belang bij al de drie wegen; zelfs subsidieert zij tegelijk met New-Zealand de Panama-route. Ten einde meer eenheid in de uiteenloopende belangen te brengen, hebben in 1867 te Melbourne de vertegenwoordigers der genoemde nederzettingen eene bijeenkomst gehouden, en is toen door hen besloten een subsidie van £ 200,000 's jaars door de schatkist van Engeland te doen dragen ten behoeve van éene lijn over Point de Galle en Europa, éene lijn over Panama, en éene lijn door de Torres-straat op Singapore. Tegen dit besluit openbaarde zich echter eene groote oppositie van de zijde van Victoria, South Australia en Tasmania, die van de lijn op Panama en door de Torres-straat niets weten willen, daar zij het meeste belang hebben bij den rechtstreekschen weg naar Point de Galle. Van dezen weg nu zou Java partij kunnen trekken. Immers ongeveer ter halver wege tusschen Australië en Point de Galle liggen de Kokos-eilanden, die aan Engeland toebehooren (1), en alwaar zich eene vreedzame Javaansche emigratie-bevolking en eene Europeesche kolonie hebben gevestigd. Die eilanden zijn door eene aanzienlijke productie van kokosolie zeer in belangrijkheid toegenomen. De Australische

(1) De grondlegger van deze kolonie was de Hr. J. C. Ross, wiens aanvrage, om aldaar de Nederl. vlag te mogen hijschen, door het Ind. bestuur werd afgewezen, en die zich toen met gelukkiger gevolg tot het Eng. gouvernement heeft gewend.

booten verkennen elkander dáár; de eilanden liggen ongeveer drie dagen stoomens van Batavia. Kon nu door het Gouvernement eene communicatie dáár worden tot stand gebracht, die in verbinding stond met de Australische booten, dan zou het traject, dat nu tusschen Australië en Batavia minstens 30 dagen duurt, tot hoogstens 17 dagen worden verminderd. Inderdaad eene winst van 13 dagen! Maar ook voor de Australische booten zou het aanleggen aan de Kokos-eilanden van groot gewicht zijn. Want nu moeten zij te King George Sound of te Point de Galle kolen innemen voor p. m. 25 dagen, waardoor al de beschikbare ruimte wordt ingenomen. Door op de Kokos-eilanden een steenkolendepôt te hebben, zou men slechts voor p. m. 14 dagen brandstof behoeven in te nemen, en dus eene grootere beschikbare ruimte overhouden voor lading van en naar Australië.

Om niet te spreken van het voordeel, ook voor passagiers, om van dezen korteren weg gebruik te maken naar Europa, zoude een meer direct verkeer met Australië ook voor alle ingezetenen op Java die herstel van kwalen zoeken in een ander klimaat, van het grootste gewicht zijn. In plaats toch van de kostbare reis naar Europa zou men naar Australië kunnen gaan, waar gedurende de maanden Mei tot October de winter invalt.

Men is in Indië — tout comme chez nous — altijd langzaam in het beslissen. »Hoezeer het hooge gewicht van deze verkorting een ieder in het oog springt, die begrijpt van welk groot belang Australië voor Java zijn kan en eenmaal worden moet" — het zijn de woorden van de K. v. K. die wij aanhalen — toch was, ofschoon die Kamer in de eerste helft van Juli 1867 een gemotiveerd adres aan het Ind. Gouvernement inzond, bij het eindigen van dat jaar nog geene beschikking gevallen. Welke maatregelen verder genomen zijn, zullen wij eerst uit het verslag over 1868 kunnen leeren. Wij hopen, dat de Kamer zich steeds met kracht die aangelegenheid zal aantrekken.

Nu wij toch de gemeenschap tusschen Australië en Nederl. Indië bespreken, achten wij 't niet te onpas, daaraan een ander onderwerp vast te hechten, van niet minder belang voor den handel, namelijk de telegraphische gemeenschap met Europa. Immers worden de telegrammen tot dusverre gezonden aan handelshuizen te Point de Galle, die boven de kosten aan het overseinen verbonden nog eene buitengewone hooge commissie berekenen, terwijl de afzender nog geene zekerheid bezit, dat het telegram onmiddellijk wordt overgeseind. De K. v. K. meent — en wij gelooven te recht — dat de post-administratie of het beheer der telegraphie, door zich die zaak aan te trekken, veel zou kunnen bijdragen tot het bevorderen van gemak en zekerheid des afzenders. »Niets toch," zegt zij,

in haren brief aan het Ind. Gouvernement dd. 19 Juli 1867, »is eenvoudiger en gemakkelijker tevens; men stelle het publiek in de gelegenheid het kostende van een telegram, bestemd om over Point de Galle te worden overgeseind, hier te voldoen; het beheer der posterijen of der telegraphie verleene daarvan een bewijs van ontvangst; elk telegram worde voorzien van een volgnummer om te worden overgeseind in de volgorde der nummers; de telegrammen worden verzonden met het eerst vertrekkend stoomschip; zij worden geadresseerd rechtstreeks aan het postkantoor te Point de Galle, hetzij aan de chefs van het telegraafkantoor aldaar; deze zendt met den eerst vertrekkenden mailstoomer een bewijs van ontvangst en van de overseining."

Doch ook hierop was op het einde ven 1867 nog geene beschikking gevallen.

Wij zijn de eersten om te beamen, dat het bestuur in Nederland zich zoo min mogelijk moet bemoeien met de détails van de regeering in Indië; maar toch, als men verneemt, hoe traag deze is in het nemen van belangrijke maatregelen, dan gelooven wij, dat nu en dan een wenk — en als dat niet helpt eene krachtige aansporing—van het Opperbestuur in Nederland niet achterwege mag blijven. Men klaagt zeer over eene zekere traagheid in Indië; maar als men het verslag van de K. v. K. inziet, wanneer men de krachtige vertoogen leest van de periodieke pers in Indië, dan komt men tot de overtuiging, dat verre van de prooi te worden van zekere moedeloosheid — en wie zou niet licht tot moedeloosheid vervallen, zelfs in een meer frisch klimaat, wanneer men elke poging tot instandbrenging van zaken van gewicht ziet mislukken? — de kracht en energie van het Europeesche ras zelfs onder de gloeiende tropische zon zich niet verloochenen.

De K. v. K. liet 't niet bij een vertoog aan de Ind. regeering over eene vereenvoudiging van het zenden van telegrammen naar Europa; ook op eene telegraphische verbinding met Australië hield zij het oog gevestigd. Het is van gewicht de aandacht der Regeering op het groote belang van deze zaak voor den handel te vestigen. Zulk eene verbinding ware met betrekkelijk weinige kosten van Banjoewangi naar de Noordkust van Australië tot stand te brengen.

Wij gaan thans tot een ander onderwerp over, namelijk de havens van Batavia en Samarang.

Het is bekend, dat in 1866 door den heer J. Kloppenburg eene brochure in het licht gegeven werd over het plan, om met weinig kosten

eene haven te Batavia aan te leggen voor de stoom- en kustvaart, welk plan op ongeveer 2 millioen gulden kwam te staan.

Het voordeel van zulk eene haven zou daarin gelegen zijn, dat de stoomschepen, aan de kade liggende, passagiers en goederen zonder het minste oponthoud, en zonder dat er in laadvaartuigen behoefde overgeladen te worden, dadelijk zouden kunnen overnemen. Ofschoon de Ind. regeering hare volle sympathie met dit plan te kennen gaf, en zij zelfs eene commissie benoemde, om de mogelijkheid der uitvoering te onderzoeken, is de zaak nog in hetzelfde *status quo* gebleven, en is zelfs het rapport der commissie nog onbekend. Zou 't ook in Indië zijn als in Holland, dat, wanneer men eene zaak onafgedaan wil houden, men haar aan eene commissie moet opdragen?

Werd 't maken van eene haven te Batavia van belang geacht, hoeveel te meer moet dan de noodlottige toestand van de haven te Samarang (1) de belangstelling van de K. v. K. hebben opgewekt!

De geschiedenis van de aanbieding van het adres van den handelstand te Samarang, als gevolg van de gehoudene bijeenkomst der handelaren, is bekend. Hier teekenen wij slechts aan, dat, ofschoon de Landvoogd aan de Samarangsche deputatie te kennen had gegeven, dat de zaak die haar tot hem bracht, zijne belangstelling in hooge mate had opgewekt, — ofschoon de Direkteur der burgerl. openbare werken de verklaring had gegeven, dat er voldoende fondsen voorhanden waren, en dat, indien de Regeering hem daarover vrije beschikking gaf, de gemeenschap tusschen Samarang en de reede nog in den loop van 1867 zou tot stand komen, — ofschoon het Opperbestuur bij een overlandsch telegram de noodige autorisatie gaf, — op het einde van 1867 nog *niets* gedaan was. »De ongelukken namen zoodanig toe," lezen wij in het verslag van de K. v. K. »dat de te Batavia gevestigde assurantie-maatschappij, op een bericht, dat weder een tiental prauwen ter reede van Samarang in de monding der rivier was omgeslagen, moest besluiten, de premie van assurantie voor goederen te Samarang gelost of geladen met 2½ % te verhoogen, *eene premie bijna gelijkstaande met eene premie voor eene hollandsche reis.*"

Nu eerst begreep de Regeering, dat het tijd was te handelen. Nu eerst? Helaas! ook voor zulk eene gewichtige aangelegenheid, waarop sedert jaren de Regeering oplettend was gemaakt, werd geen haast ge-

(1) Ter herinnering teekenen wij hier aan, dat de heer Veeckens, bij gelegenheid van de meeting van den handelstand, aanwees, dat bij elken Westmoeson Samarang ongeveer 80 dagen van alle gemeenschap met de reede verstoken is, waardoor de handel jaarlijks een verlies lijdt van p. m. *f* 90,000.

maakt. En nu vragen wij wederom: moet dan van het Opperbestuur geene krachtige aansporing uitgaan? Is 't dan eene nuttelooze inmenging van de Volksvertegenwoordiging, indien zij zich de zaak aantrekt?

Het verslag eindigt zijne mededeeling met het bericht, dat de hoofdingenieur Beijerinck, naar Samarang gezonden, »de groote belangen, die op het spel staan," heeft begrepen; »dat buitengewone en krachtige maatregelen door hem ter plaatse zijn genomen; dat de Regeering hem ijverig ondersteunt, en dat het vooruitzicht bestaat op verbetering van den ongelukkigen toestand"; maar tot opheldering dient, dat de zending van den heer Beijerinck plaats heeft gehad in het begin van 1867, en dat wij, nu schrijvende Februari 1869, nog niet weten, of de zoo hoog noodige communicatie al dan niet tot stand is gekomen.

Een ander onderwerp, waarop wij de aandacht der lezers van het meergenoemd verslag der K. v. K. vestigen, is de kwestie van verhuur van woeste gronden.

Onder de bijlagen vinden wij een adres van de K. v. K., dd. 24 Januari 1867, over het wetsontwerp *tot regeling der uitgifte in erfpacht van gronden in Nederl. Indië*, in de zitting van de Tweede Kamer van 3 Sept. 1866 ingediend.

Ofschoon dat ontwerp niet in behandeling is gekomen, zijn toch de beschouwingen van de K. v. K. van groot gewicht, en hebben zij hun actualiteits-belang niet verloren, daar de kwestie vroeg of laat weder opgerakeld zal moeten worden. En daar wij dan ook bekend moeten zijn met de toenmaals geopperde bezwaren, achten wij het niet te onpas den hoofdinhoud van dat adres of rapport ter kennis te brengen van het Nederl. publiek, te meer, omdat wij daarin vinden het oordeel van mannen, die èn in loco zijn, èn door hun kapitaal in het wèl slagen van elke poging tot bevordering van de nijverheid en industrie belang hebben.

Had de K. v. K. bij een vroeger rapport over de wet »tot vaststelling van gronden, waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Nederl. Indië kunnen worden gevestigd", bezwaren; het daarin nedergelegd beginsel, om voor *langen tijd* gronden in erfpacht af te staan, had hare onverdeelde goedkeuring weggedragen. Zij vond dat vooruitzicht »eene belangrijke schrede vooruit". Evenwel meent zij, dat een *verkoop* van gronden verre te verkiezen zou zijn.

»De Kamer acht het alleszins wenschelijk," zegt zij, »de verklaring af »te leggen, dat zij zeer is ingenomen met het goede, dat de uitgifte

»van gronden in erfpacht kan te weeg brengen, maar daarom geenszins »geacht wil worden een tegenstandster te zijn van het betere, dat aan »den verkoop van gronden, boven de uitgifte in erfpacht, eigen is."

Deze verklaring is te opmerkelijker, omdat in de Mem. v. Toel. op het ontwerp tot regeling der uitgifte in erfpacht van gronden gezegd wordt, dat, hoezeer èn de Raad van State èn de Raad van Indië aan *verkoop* van woeste gronden de voorkeur geven boven *uitgifte in erfpacht*, de Gouverneur-Generaal alsmede de Kamer van Koophandel te Batavia hunne ingenomenheid te kennen hebben gegeven met het stelsel der Regeering. Het was dus eene verkeerde opvatting van haar advies, en zij komt thans daartegen in verzet, terwijl zij hare denkbeelden nader verklaart.

»Reeds in haar verslag over 1864", dus gaat zij voort, »heeft de Kamer »hare meening uitgesproken, dat de eigendom van den grond als het »meest afdoende middel moet worden beschouwd, om aan ondernemers »en geldschieters de vereischte zekerheid te geven. Maar bezwaren van »staatkundigen aard weêrhielden haar toen, om op den verkoop van »gronden aan te dringen, en indachtig aan de lessen der ervaring, die »leert, dat het ijveren voor het betere aan de bereiking van het goede »dikwerf in den weg staat, heeft zij de kwestie van verkoop niet op »nieuw aangeroerd..... Nu echter uit de boven aangehaalde Mem. v. »Beantw. omtrent de cultuurwet blijkt, dat èn de Raad van St. èn de »Raad van Ind. zich onvoorwaardelijk voor het stelsel van verkoop ver»klaard hebben, hetgeen natuurlijk in zich sluit, dat de bezwaren, waar»van in 1864 bij de Kamer sprake was, niet gegrond kunnen wezen, »nu mag de Kamer niet langer aarzelen, om zich geheel aan de zijde »van de bovengenoemde hooge Staats-collegiën te scharen, en zich bij »gelegenheid, dat de kwestie thans op nieuw ter sprake komt, als eene »*onvoorwaardelijke voorstandster van het stelsel van verkoop te doen kennen.*

»Immers, afgescheiden van al hetgeen door anderen bereids en zoo »herhaaldelijk in het midden gebracht is ter gunste van een verkoop van »gronden, en waaraan zij zich kortheidshalve gedraagt, komt hierbij nog »eene omstandigheid in aanmerking, die, naar het oordeel der Kamer, »van zeer groot gewicht geacht moet worden.

»Het is voor haar namelijk nog volstrekt geene uitgemaakte zaak, dat »ieder, wien het gelukken zal, om woeste gronden in huur, in erfpacht »of in eigendom te bekomen, er onvoorwaardelijk op rekenen kan, dat »de aan te vangen onderneming met een gunstigen uitslag zal bekroond »worden; menigeen zal op moeilijkheden stuiten, waartegen kunde, »volharding en ruimte van geldmiddelen op den duur onmachtig zullen »blijken, en zoo doende zal misschien menige onderneming, die met de »beste vooruitzichten begonnen is, onverrichter zake moeten worden op»gegeven. Heeft nu de in zoodanig geval verkeerende ondernemer den »grond in der tijd van het Gouvernement gekocht, dan kan hij, bij niet»reussite, zijn verlies gemakkelijk berekenen; dan weet hij, om eene »gemeenzame uitdrukking te bezigen, waar hij meê af is; maar wat

»wordt in dat geval de positie van iemand, die zich bij contract aan het »Gouvernement verbonden heeft, om voor den afgestanen grond gedurende »vijf-en-zeventig jaren achtereen een vasten pachtschat van eenige gul- »dens per bouw te betalen, wanneer het Gouvernement hem van zoodanige aansprakelijkheid niet wil ontslaan?

»Het antwoord op deze vraag is niet moeilijk te geven, en het lijdt »geen twijfel, dat men, juist op grond van deze overwegingen, in »alle ons omringende koloniën begrepen heeft, dat het ontginnen van »woeste gronden eene te wisselvallige zaak was, om het recht tot zoo- »danige ontginning te verpachten. Australië kan hier geheel buiten be- »schouwing blijven, omdat de toestanden aldaar geene vergelijking ge- »doogen met die, welke men in dezen Archipel, alleen op het eiland Java »waarneemt; maar ook in Britsch Indië en op Ceylon worden de aan het »domein toebehoorende woeste gronden verkocht tot prijzen, bij vergelij- »king waarmede het onmatig hooge van de hier voor sommige perceelen »bedongen huur levendig in het oog springt."

Met betrekking tot hetgeen van Britsch Indië en van Ceylon wordt gezegd, halen wij hier nog eene andere plaats uit het bovengenoemd rapport aan:

»Wat nu Britsch Indië betreft... aldaar zijn woeste gronden in eigen- »dom aan bijzondere personen afgestaan tegen betaling van 2½ roepy »per acre voor met bosch begroeide perceelen, en van 5 roepyen per »acre voor gronden, die reeds van bosch ontbloot waren, welke betaling »gelijk staat met eenen prijs van *f* 5¼ à *f* 10¼ per bouw, en is ook kun- »nen voldaan worden in tien jaarlijksche termijnen, na ommekomst waar- »van bewijzen van eigendom aan den kooper zijn afgegeven, terwijl hem »tevens de bevoegdheid is gelaten, om alle toekomstige grondbelasting af »te koopen, naar de waarde van den grond op het oogenblik van afstand, »en zulks wijl de Staat geen aanspraak heeft op voordeelen, te trekken »van de kapitalen, door den eigenaar voor verbetering van den grond »aangewend — Op Ceylon is, blijkens het belangrijke verslag van den »hoofdambtenaar P. W. A. van Spall,... reeds sedert 1832 het beginsel »in toepassing gebracht, om woeste gronden te verkoopen. Van 1833 »tot 1843 werden, op dien voet, 148,122 bouws van de hand gezet, »welke gezamenlijk opbrachten *f* 1,713,096 of gemiddeld *f* 11.65 per »bouw. Sedert is de waarde van den grond gestegen; want van 1854 »tot 1860 werden verkocht 193,856 bouws, die gezamenlijk *f* 3,132,456 »en dus gemiddeld *f* 33.37 per bouw opgebracht hebben. Tegen betaling »van *f* 33.37 per bouw wordt een ondernemer op Ceylon dus eigenaar »van den grond, en daar het niet blijkt, dat hij later in eenige belas- »ting op den grond wordt aangeslagen, werkt hij in dit opzicht dus on- »der voordeeliger conditiën, dan zijn concurrent op Java, die telken jare »*f* 6 per bouw te betalen heeft."

De Regeering grondde haar beginsel o. a. daarop, dat het belang van den Staat door eene uitgifte *in erfpacht* gebaat zou worden, omdat na expiratie van de erfpacht de waarde van den ontgonnen grond vermeer-

derd zou wezen. Afgescheiden van den minder zedelijken grondslag van deze beschouwing, omdat de Regeering dan speculeert op de door de noeste vlijt van den ondernemer verkregene voordeelen, is hare redeneering geheel onjuist, en geeft zij van den praktischen blik der Regeering geen goeden dunk. Terecht merkte dus de K. v. K. hiertegen aan:

»Het is zeer wel mogelijk, en zelfs waarschijnlijk, dat juist het tegen»deel (van hetgeen nl. de Regeering verwachtte) het geval zal blijken te »zijn. Zoolang een erfpachter zeker is van zelf de vruchten te plukken »van hetgeen door hem ter verbetering van den grond wordt ten koste »gelegd, zal het onderhoud van het hem afgestane perceel misschien niets »te wenschen overlaten; maar naarmate het oogenblik nadert van expi»ratie van den pacht-termijn, zal aan het onderhoud minder moeite besteed »worden, en zoodoende zal op het oogenblik, dat de ontgonnen grond »aan den lande terugkeert, de waarde er van door uitputting aanmer»kelijk minder kunnen wezen, dan toen hij voor het eerst in erfpacht »werd afgestaan."

Een ander punt dat door de K. v. K. werd overwogen, en dat van niet minder belang is, betreft het recht van initiatief tot opname van gronden, dat aan bijzondere personen ontzegd werd. De onthouding van dat recht zou, volgens hare meening, het doel dat de Regeering zich voorstelde, om nl. de ontginning »van het nog grootendeels maagdelijk veld der woeste gronden in den Ind. Archipel" te bevorderen, verijdelen. Immers het is niet genoeg, dat de ondernemer op den grond een zakelijk recht bezit; om de vereischte kapitalen dienstbaar te maken aan zijne onderneming, komt het er op aan, de geaardheid van den grond te kennen, te weten, dat er mogelijkheid bestaat, om over het noodige water en de gevorderde werkkrachten te kunnen beschikken, en moet de ligging van het perceel van dien aard zijn, dat de producten gemakkelijk afgevoerd kunnen worden. Dat alles kan alleen een belanghebbende onderzoeken, en aan zijn door eigenbelang verscherpt oog ontsnapt niets van hetgeen tot het wèl slagen zijner onderneming kan leiden. Maar hoe zullen ambtenaren, al zijn zij nog zoo berekend voor hunne taak, zulk een onderzoek kunnen instellen?

»De Kamer gelooft niet, zich aan overdrijving schuldig te maken, wan»neer zij beweert, dat het kapitaal huiverig zal zijn, om zich voor de »ontginning van woeste gronden beschikbaar te stellen, wanneer het den »waarborg mist, die gelegen is in de omstandigheid, dat de ontginner »zijn perceel zoodanig gekozen heeft, dat hij redelijkerwijs verzekerd kan »zijn van geene teleurstellingen te zullen ondervinden.... Zij koestert de »in haar oog maar al te gegronde vrees, dat, bij aanbieding van percee»len van regeeringswege, op den voet, zoo als zulks in het aanhangige

»ontwerp is omschreven, die aanbiedingen in vele gevallen zonder eenig »resultaat zullen blijven; en door niemand zou zulks meer betreurd wor»den dan door haar, omdat een dergelijk feit licht tot de gevolgtrekking »zou leiden, dat de particuliere ondernemingsgeest in Indië nog niet ge»noeg ontwaakt is, om zich aan de ontginning van woeste gronden te »durven wagen."

»De uitgifte geschiedt bij openbare mededinging," zeide art. 6 van meergenoemd ontwerp. Is het beginsel van uitbesteding goed? In het afgetrokkene schijnt de billijkheid er voor te pleiten, maar de praktijk heeft het veroordeeld. »Gaat men na," zegt de K. v. K., »welke resultaten dat beginsel tot dusverre heeft opgeleverd bij het uitgeven van gronden in huur, op den voet van het bepaalde bij *Staatsbl.* 1862, n°. 56, dan zal het, naar het oordeel der Kamer, overtuigend in het oog vallen, dat de plaats gehad hebbende nitbestedingen inderdaad tot niets anders hebben geleid, dan tot een aanmerkelijk tijdverlies voor de oorspronkelijke aanvragers." Volkomen juist! Tijdverlies is het gevolg van zulk eenen maatregel, tijdverlies voor den ondernemer, tijdverlies voor de Regeering, die zooveel te later in het genot treedt van den huurschat. »Dat men de openbare mededinging inroept," zegt de K. v. K. al verder, »waar het de gunning geldt van zaken, die eene nauwkeurig te bepalen waarde hebben, zooals djatibosschen enz. — door niemand zal zulks gewraakt worden; maar geheel iets anders is 't, waar sprake is van den afstand van woeste gronden, die eerst waarde krijgen door het kapitaal, dat voor de ontginning er van wordt aangewend, vooral in een land, waar men het een droevig verschijnsel acht, dat tegenover de schier onmetelijke uitgestrektheid, betrekkelijk nog slechts zoo weinig is uitgegeven." Het is op grond van deze overwegingen, dat de K. v. K. meent, dat gebroken moet worden met het beginsel van uitbesteding, en dat ieder gegadigde in de gelegenheid gesteld moet worden, om zoodanige gronden te aanvaarden, als hem het meest geschikt voorkomen.

Het is niet wel mogelijk om het rapport van de K. v. K. in al zijne beschouwingen te volgen. Wij hebben met het bovenstaande slechts beoogd het belang van dat stuk, dat — wij herhalen het — nog niet zijne actualiteit verloren heeft, te doen uitkomen. Ook verhindert de ruimte, waarover wij te beschikken hebben, meerdere uitvoerigheid aan onze mededeelingen te geven. Toch kunnen wij niet eindigen zonder nog de aandacht te vestigen op eene rubriek in het verslag, die zich bij de beschouwingen over de uitgifte van woeste gronden aansluit. Wij bedoelen de antwoorden, die de K. v. K. heeft gegeven op de vragen, die in het programma van het XXI^ste^ Nederl. Landhuishoudkundige Congres te

Breda voorkomen. Die antwoorden zijn karakteristiek. Zoo antwoordde zij o. a. op de vraag, waarom de cultuurbereiding van het *rameh-vlas* en van het *ananas-garen* niet op Java of in de Buitenbezittingen beproefd werd: »Omdat de Europeesche nijverheid, hoe gaarne ze dit ook wil, *niet in het bezit kan komen van den grond*, *om dergelijke zaken te beproeven*, *laat staan te ondernemen*." Op de vraag: Zijn er sedert het laatst gehouden landhuishoudkundig congres ook proeven genomen in Indië met den stoomploeg of andere verbeterde werktuigen? luidde het bittere, maar zeer juiste antwoord: »*Geef ons slechts grond*, *en wij zullen ploegen*, *zelfs met den stoomploeg*". Bij het punt van de katoenteelt wordt gezegd: »alweder de grondkwestie." Maar hoogst leerrijk is hetgeen wij vinden aangeteekend op de vraag betrekkelijk *Grondeigendom in Indië.* Dat antwoord luidt als volgt:

»De betreurenswaardige rhetorische spiegelgevechten, bij de behandeling »der ingetrokken cultuurwet, over »Oosterschen en Westerschen eigendom" »geven het recht, ook dezerzijds eene meening, maar eene bepaalde, te »uiten. Niet alleen, dat het eigendomsrecht volgens de Nederlandsche »wetten eene wenschelijke bevordering waardig is, aarzelt men bovendien »niet, om bepaald te verklaren, dat dit dringend noodzakelijk is, en de »Inlander daarop in de eerste plaats recht heeft. — Zonder grondeigen»dom is er geen maatschappelijke vooruitgang mogelijk. Het zooge»naamd »onbeschreven gebruiksrecht," zonder eigendomserkenning van »den grond, was dan ook het krachtigste middel van bestendiging van »den nog bestaanden toestand. De vraag is dus enkel deze: Welk be»ginsel, dat van vooruitgang of van bestendiging en behoud van dien »bestaanden toestand, zal feitelijk of wettelijk zegevieren? — Voor de »Europeesche maatschappij kan het antwoord niet twijfelachtig zijn. »Voor haar mogen geene belemmeringen tegen hare ontwikkeling blijven »bestaan, noch minder kunstmatig worden opgeworpen, die hare oor»zaken hebben in het verschil van opvatting bij anderen van haar eigen »specifiek wezen, en van het medium waarin zij zich beweegt, zoodra »haar feitelijk bestaan, hare noodzakelijkheid en levensvatbaarheid is er»kend of voorop wordt gesteld".

Op de vrij zonderlinge vraag: »Door welke middelen kan het stelsel van gedwongen arbeid en verplichte levering van producten in vrije landbouwnijverheid veranderd worden, zonder dat de baten, die Java voor den Nederlandschen Staat oplevert, verdwijnen?" gaf de K. v. K. dit zeer juiste antwoord:

»Deze vraag schijnt niet wel voor beantwoording vatbaar, tenzij à »priori als bewezen moet worden aangenomen, dat vrije landbouwnijver»heid en batige sloten in beginsel vereenigbaar zijn. Dit nu mag op »goede gronden worden betwijfeld. Is het toch eene daadzaak, dat de

»tegenwoordige baten eensdeels verkregen worden door het aanzienlijk »aandeel der Regeering in het gouvernements-product, niet minder waar »is 't, dat zij anderdeels haar ontstaan te danken hebben aan eene in»krimping van uitgaven, waardoor vele algemeene belangen verwaarloosd »worden. Bij een stelsel van vrije nijverheid, dat zich de ontwikkeling »van den landbouw ten doel stelt, zal eensdeels slechts eene matige be»lasting als aandeel der Regeering in het product kunnen worden ge»steld, anderdeels de verbetering van de economische toestanden gelijken »tred moeten houden met de verbeterde wijze van voortbrenging. — »Mochten dus al de inkomsten der schatkist door vermeerderde productie »stationair blijven of zelfs toenemen, zal dit slechts kunnen geschieden »onder voorwaarde, dat aan de rechtmatige eischen tot verbetering der »bestaande toestanden naar behooren worde voldaan; eene voorwaarde, »die, bij behoud der *directe baten*, immers op den bestaanden voet, voor »geene vervulling schijnt vatbaar te zijn. — Vrij algemeen is men dan »ook in Indië de meening toegedaan, dat de grootste hinderpaal tegen »de ontwikkeling eener vrije landbouwnijverheid niet zoo zeer gelegen is »in het bestaande dwangstelsel, dan wel juist in de vorming en aan»wending der zoogenaamde batige sloten, waardoor de verkeerde toestan»den worden sleepende gehouden, en de geleidelijke overgang tot betere »toestanden wordt belet."

Ten slotte geven wij hier terug hetgeen de K. v. K. over de *Heerediensten* heeft gezegd:

»Het opheffen der heerediensten schijnt het snelst en minst storend te »kunnen plaats hebben door afkoopbaarstelling. — Eene bloote afschaf»fing toch, waardoor een aanzienlijke baat voor 's lands schatkist ver»loren gaat, zoude noodwendig door een aequivalent in geldelijke »belasting moeten worden gedekt. — Die geldelijke belasting schijnt op »de gemakkelijkste en meest populaire wijze te worden verkregen door »den afkoop der diensten mogelijk te maken, terwijl het facultatieve van »afkoop of praestatie van dienst eenen geleidelijken overgang medebrengt »voor hen, die onder het bestaande stelsel van praestatie van tijd en »arbeid groot geworden, nog niet genoegzaam zijn voorbereid, om van »eene betere conditie te worden gemaakt. — Het spreekt overigens wel »van zelf, dat alvorens tot zoodanige afkoopbaarstelling over te gaan. »de omvang der verplichting behoorlijk moet worden omschreven, en de »afkoopsprijs matig behoort te worden gesteld. Tegen dit laatste bestaat »te minder bezwaar, omdat algemeen erkend wordt, dat de dag heere»dienst niet opweegt in geldswaardig bedrag tegen eenen dag vrijen »arbeid en dat hetzelfde werk met veel minder handen in vrijen arbeid »dan in heeredienst kan worden verricht. De afkoop tegen eenen matigen »prijs zou dus het dubbel voordeel hebben:

»1. dat de belastingschuldige, behalve andere consideratiën, nog een »direct voordeel bij den afkoop vindt;

»2. dat dezelfde resultaten met minder handen worden verkregen en

»de resteerende handen voor andere voortbrenging kunnen worden aan-
»gewend."

Hiermede nemen wij voorshands afscheid van het verslag. Er zijn nog zeer vele punten, waarop de aandacht van hen, die in onze overzeesche bezittingen belang stellen, mag gevestigd worden. Wellicht komen wij later op sommige daarvan terug.

2 *Febr.* 1869. L.

KANTTEEKENINGEN OP HET KOLONIAAL VERSLAG.

Nu wij het voornemen hebben de aandacht onzer lezers wederom op eenige bijzonderheden uit het dezer dagen openbaar gemaakt koloniaal verslag te vestigen, achten wij het ons tot plicht in de eerste plaats op den veranderden vorm te wijzen, waarin het aan de Vertegenwoordiging is voorgelegd.

De tegenwoordige Minister van Koloniën heeft reeds vroeger (1) zijne gedachten over den tijd van indiening en den vorm waarin het verslag behoort te worden ingericht, geopenbaard. Het verheugt ons *tot zekere hoogte* dat de Minister omtrent deze aangelegenheid zich thans nog aan zijne eenige jaren geleden uitgedrukte meening getrouw betoont. *Tot zekere hoogte*, zeggen wij; want, verdient het goedkeuring dat de Minister, niettegenstaande in Mei van het vorige jaar het koloniaal verslag over 1865 aan de Staten-Generaal werd ingezonden, reeds weinige maanden later, onder dagteekening van 7 October, dus kort na, al was het niet tegelijk met de opening van de Kamers, een nieuw verslag aanbood, minder gunstig is onzes inziens te oordeelen over den veranderden vorm, die bij de samenstelling van dat verslag is in acht genomen. De groote verandering die de vorm ondergaan heeft, bestaat hierin, dat wij niet meer, zoals vroeger, een verslag ontvangen hebben, loopende over een bepaald jaar, maar een verslag, dat, aansluitende aan het laatst ontvangene, gerekend moet worden ook de jongst ontvangen berichten in te houden. Vroeger, gelijk men zich herinnert, bevatte het verslag slechts de gebeurtenissen van één jaar; maar, daar uit den aard der zaak tusschen het tijdstip van indiening en het jaar waarover de vermelde gebeurtenissen liepen, eene zekere ruimte lag, — wij laten thans in het midden of die ruimte niet wat kleiner had kunnen zijn, — had men de goede en lofwaardige gewoonte aangenomen het van noten te voorzien,

---

(1) Zie E. de Waal, De koloniale politiek der grondwet, blz. 378 en vv.

waardoor sommige in het verslag medegedeelde bijzonderheden of behandelde punten door berichten, die echter tot een later tijdvak behoorden, en dus in een volgend verslag breedvoeriger zouden behandeld worden, nader werden toegelicht of aangevuld. Thans evenwel zijn de noten verdwenen. Maar indien men daaruit afleidt dat nu de vroeger aan den voet der bladzijden vermelde bijzonderheden volledig in het verslag zelf zijn opgenomen, bedriegt men zich grootelijks. Ofschoon het verslag geacht moet worden tot 1868 te loopen (1), zoo is het toch waarlijk niets anders dan het verslag, dat, ware de oude vorm behouden, gerekend zou moeten worden het tijdvak 1866 te betreffen, met die verandering alleen dat de noten nu in het corps van het verslag zelf zijn opgenomen. Hier en daar mogen die latere bijzonderheden eenigszins uitvoeriger zijn vermeld dan zij anders in de noten zouden zijn opgeteekend, de mededeeling is geenszins zoo volledig, dat men er later niet op terug zal moeten komen tot aanvulling of verbetering. En wat zal daarvan het gevolg zijn? Dat men in het vervolg in twee, misschien in drie verslagen dezelfde zaak verhaald zal vinden, zoodat men later zich ook de moeite zal moeten getroosten meer dan één verslag te raadplegen. Vroeger wist men, wanneer men eene bijzonderheid, die bijvoorbeeld in het tijdvak 1868 was voorgevallen, wilde leeren kennen, welk stuk men ter hand moest nemen; thans zal men daarover niet alleen het verslag over 1868, maar ook dat over 1869 en misschien ook dat over 1870 moeten raadplegen. Dit kan, dunkt ons, niet tot vereenvoudiging en vergemakkelijking leiden. Daarenboven heeft de nu aangenomen vorm nog een ander bezwaar, dit namelijk, dat men dikwijls moeite heeft te ontdekken tot welk jaar de mededeeling betrekking heeft. Vroeger wist men dat wat in het corps van het verslag stond, alleen betrof het jaar waarover het verslag liep; nu zijn de bijzonderheden en gebeurtenissen van meer dan één jaar dooreen gemengd en heeft men nu eens met het jaar 1866, dan met een later jaar te doen. En dit is niet altijd duidelijk aangewezen.

Dat het nu ingediende verslag over de gebeurtenissen na 1866 zeer onvolledig is, — die onvolledigheid zal men voorzeker wel toestemmen, — is zeer begrijpelijk, want zoo men op 6 October 1868, de dagteekening der indiening van het verslag, al eenige gegevens over het gebeurde in 1867 mocht bezitten, volledig zullen die in geen geval nog zijn geweest, en over 1868 zal men wel alle, eenigszins gedetailleerde opgaven ge-

(1) Zelfs de geringste aanduiding van jaartal is weggelaten, hetgeen later allicht ongerief zal veroorzaken: want, gesteld dat wij tien jaren achtereen verslagen ontvangen waarop niets anders staat dan „Koloniaal Verslag", dan zal het inderdaad moeite kosten te weten, in welk verslag men eenige bijzonderheden over 1868, 1869 of welk jaar men wil, vinden kan.

mist hebben. Maar juist deze omstandigheid had dan ook den Minister moeten terughouden van het invoeren eener nieuwigheid, die inderdaad geene verbetering te noemen is. Dat de Minister de indiening bespoedigd heeft, velen met ons zullen er hem dankbaar voor zijn, en dat hij er zich op wil toeleggen om het verslag zoo volledig mogelijk te maken, ook dit kan niet anders dan toejuiching vinden; maar laat dit altijd geschieden in zoodanigen vorm, dat geene verwarring kunne ontstaan, en laat vooral ieder verslag (namelijk het corps van het verslag) een afgesloten tijdvak behandelen.

Wij vonden ons geroepen een oogenblik bij den vorm van het verslag stil te staan, omdat wij ons van de belangstelling van den tegenwoordigen Minister in de koloniale verslagen overtuigd houden. Bedriegen wij ons toch niet, dan werd indertijd aan hem de vervaardiging van het eerste koloniale verslag opgedragen. Hoe uitnemend hij zich toen van zijne taak heeft gekweten, en hoe hij daarbij getoond heeft, dat hij een hoogst bekwaam ambtenaar was, weet ieder, die gelegenheid heeft gehad door ondervinding te leeren, met hoeveel vrucht dat verslag kan geraadpleegd worden. Maar juist omdat hij het eerst aangewezen heeft, hoe die bij de grondwet gevorderde verslagen behooren ingericht te worden, en omdat hij in zijne geschriften op noodige veranderingen gewezen heeft, vleien wij ons, dat de Minister, wanneer het hem zal blijken, dat de veranderde vorm geen verbeterde is, weder tot het vroegere stelsel van inrichting, waaraan wij de voorkeur geven, zal terugkeeren.

Maakten wij in ons opstel naar aanleiding van het vorig koloniaal verslag (zie aflevering October van den vorigen jaargang van dit tijdschrift) er in zekere mate eene grief van aan den onderteekenaar, dat hij blijkbaar den inhoud, vóór het aan de Kamer werd ingezonden, niet aandachtig had gelezen en overwogen, omdat, ware dit geschied, ongetwijfeld de daarin vermelde liberale maatregelen niet zouden zijn toegejuicht en men daarbij niet van instemming zou hebben doen blijken; wij zouden den tegenwoordigen Minister grootelijks onrecht doen, wanneer wij die grief ook hier herhaalden, want blijkbaar — iedere bladzijde draagt er de bewijzen van en verraadt de pen van den »stylist" — heeft hij met nauwgezetheid van den inhoud kennis genomen.

Na dit vooropgesteld te hebben, zullen wij thans bij eenige mededeelingen in het verslag stilstaan. Wij wachten daarvoor niet af de ontvangst der bij het verslag behoorende bijlagen, omdat het vrij onzeker is wanneer die in het licht zullen verschijnen. Het verslag werd ingediend in de zitting der Tweede Kamer van 7 October 1868, en eerst half Januari 1869 werd het »detail-verslag" verzonden. Wanneer de landsdrukkerij ruim drie maanden noodig heeft om een verslag, voor het grootste deel

gewoon boekdrukwerk vormende, gereed te maken, hoe lang zal het dan nog wel duren eer het in den regel vrij volumineus tabelwerk, dat uit den aard der zaak meer oponthoud geeft, wordt afgeleverd? Het is te bejammeren, dat door die vertraging veel van het voordeel, dat in eene bespoedigde inzending van het verslag door den Minister van Koloniën gelegen is, verloren gaat.

Het verheugde ons op bladz. 2 met betrekking tot Bantam te lezen: »Wat over het algemeen de tevredenheid der bevolking betreft, deze was blijkbaar toenemend, in de eerste plaats door het bewustzijn, dat zooveel mogelijk tegen afpersingen van de hoofden werd gewaakt, en ten andere door de vermindering van vele heerediensten." Misschien zou men meer nog dan »zooveel mogelijk" tegen die afpersingen hebben kunnen waken, wanneer de maatregel, door een vorig gouvernement ontworpen, om de diensten van de bevolking aan de hoofden af te schaffen, ware goedgekeurd. Den tegenwoordigen Minister mochten wij toen niet onder de voorstanders van dien maatregel rangschikken; misschien echter dat, wanneer hij »zooveel mogelijk" tegen die afpersing waken wil, ook hij eerlang zal erkennen, dat afschaffing der diensten van de bevolking voor hare hoofden het beste middel is, om daartoe te geraken.

Dat de tevredenheid der bevolking in Bantam ook toenemende is »door de vermindering van vele heerediensten," of, zooals wij iets lager op dezelfde bladzijde met betrekking tot Batavia lezen, »dat eene niet onbelangrijke verlichting harer persoonlijke diensten gunstig werkte op de algemeene stemming der bevolking", nemen wij gaarne aan; maar juist omdat wij zoozeer overtuigd zijn dat het in het belang der bevolking is, wanneer men haar langzamerhand van hare verplichte diensten ontheft, betreurden wij de verklaring van den Minister in de stukken der Indische begrooting voor 1869, dat »zonder schroom" van de aan den lande verschuldigde diensten moet worden gebruik gemaakt.

Met betrekking tot Krawang vinden wij opgeteekend (blz. 3), dat de bevolking afkeerig bleef hare diensten te leenen bij de huurondernemingen tot ontginning van woeste gronden. »Reden hiervoor werd voor een groot deel gezocht in de zucht van den Krawanger om grondeigenaar te zijn, een wensch die in dit gewest, waar individueel grondbezit bestaat, vrij algemeen is." Het is te hopen dat de Minister, met het oog op deze verklaring, door spoedige indiening van zijn agrarische wetten, bevrediging zal schenken aan den wensch die bij den Krawanger zoo luide spreekt.

Wanneer de Minister in de zittingen der Tweede Kamer van 5 en 7 November verklaarde, »dat de sociale hervorming moet uitgaan uit

de maatschappij;" »dat, waar de inlander behoefte aan dien eigendom (grondeigendom) openbaart en beletselen van staatswege de bevrediging van die behoefte verhinderen, de middelen uitgedacht moeten worden om, zonder geweld, zonder schending van maatschappelijke instellingen, die beletselen allengs geleidelijk weg te ruimen;" dan zou, ook in zijn stelsel, nu de tijd gekomen zijn om in Krawang den individueelen grondeigendom te erkennen en te bevestigen. Maar dan bepale men zich tevens niet enkel tot dit gewest, want wat men daar ziet, valt ook elders op te merken. Men denke bijv. aan hetgeen in het koloniaal verslag over 1865, op bladz. 163, staat opgeteekend, waaruit blijkt, — men vergunne ons hieraan nogmaals te herinneren, ofschoon wij er reeds vroeger de aandacht op vestigden, — dat de Indische regeering van oordeel was, dat althans in de afdeelingen Serang, Anjer en Tjeringin van geene pogingen tot verbetering der koffiecultuur sprake behoorde te zijn, »zoowel op grond van de geringe productie en de onbeduidende voordeelen der planters, als ook om alle inbreuk te doen ophouden op het in Bantam bestaande, ofschoon dan niet erkende, individueel bezitrecht der bevolking op door haar ontgonnen gronden." Dus zoowel in Bantam als in Krawang (en men vergete daarbij ook niet den Oosthoek van Java) behoeft de Minister, ook in zijn stelsel, met de erkenning van het individueel bezitrecht der bevolking niet te wachten, terwijl vermoedelijk een onderzoek spoedig aan het licht zal brengen dat de wensch, die, gelijk wij officiëel weten, in sommige residenties door de bevolking wordt gekoesterd, ook elders wordt gedeeld. Daarover zal niemand zich in waarheid kunnen verwonderen, al moge men vaak individueel bezit een westersch begrip noemen, dat voor eene oostersche maatschappij, als in onze koloniën gevonden wordt, niet past; want de Javaan verschilt niet dermate van den beschaafden Westerling, dat eerstgenoemde zooveel minder dan de laatste er op gesteld is om wat hij verdient voor zich en zijn gezin te houden, in plaats van het in de gemeenschap te brengen, waardoor aan den trage hetzelfde aandeel in de behaalde voordeelen als aan den ijverige wordt verzekerd.

Het stelsel van den Minister om eene sociale hervorming afhankelijk te stellen van de begeerte die zich bij de bevolking mocht openbaren, is voorzeker te absoluut te noemen. Men neme toch in aanmerking, dat de Javaan, door het stelsel van bestuur waaronder hij geplaatst is, niet gemakkelijk van zijne wenschen kan doen blijken, maar dat, zoo hij eenmaal zijne wenschen openbaart, dit, juist omdat hij onder een oostersch autocratisch gezag is geplaatst, gevaarlijk kan zijn voor het westersch bestuur, terwijl het dan ook te laat zou kunnen zijn om de gewenschte hervormingen in te voeren. Eene verstandige regeering, al gaat zij ook met een »bedaarden" stap, behoort alle noodige hervormingen te voor-

zien, opdat zij zich niet door bewegingen of pressie late medesleepen of overrompelen; zij behoort den vooruitgang te leiden.

Omtrent Tagal wordt op dezelfde bladzijde bericht, dat »het misbruik van sterken drank, waaraan, ondanks de pogingen van het bestuur tot wering van dat kwaad, de bevolking, vooral aan de strandplaatsen, en zelfs de mindere inlandsche hoofden zich bij voortduring overgeven, nog immer een groote hinderpaal bleef tegen hunne zedelijke ontwikkeling." Dit is misschien een feit van geheel localen aard, maar toch mogen wij niet nalaten er de aandacht op te vestigen. Het gaat in Indië als hier. Even als oprichting van afschaffings-maatschappijen of andere philanthropische maatregelen hier te lande minder baten om het misbruik van sterken drank te keeren dan prijsverhooging, zoo schijnt ook in Indië het hoog belasten van het opiumgebruik het beste middel om te zorgen, dat de bevolking zich daaraan niet of minder overgeeft. Maar nu dient men te waken dat de bevolking niet van het eene kwaad in het andere vervalt en in plaats van opium te schuiven zich gaat verslaven aan inlandschen sterken drank (arak). Daarom dient met de maatregelen tot beperking van het opiumgebruik ook eene verhooging der belasting op de arak gepaard te gaan. Wel zijn bij het nieuwe tarief de rechten op sterken drank bij invoer verhoogd — de eenige post die toen verhoogd is, — maar die maatregel treft geen doel wanneer van arak, ook omdat de pacht gemakkelijk te ontduiken is, te weinig belasting betaald wordt.

Met ingenomenheid schrijven wij de volgende zinsneden af:

Pekalongan (blz. 3). »Ook de verstandelijke ontwikkeling onder de bevolking was vooruitgaande, hetgeen bleek uit de omstandigheid, dat, terwijl nog geen twee jaren geleden slechts bij uitzondering dessaschrijvers konden gevonden worden, hun aantal nu 781 bedroeg."

Banjoemas (blz. 6.) »Een verblijdend verschijnsel was de ingenomenheid der bevolking met het onderwijs op de van regeeringswege opgerichte inlandsche scholen. Die ingenomenheid bleek uit de omstandigheid, dat eene school, zoodra zij opgericht was, terstond door een aanzienlijk getal leerlingen bezocht werd."

Bagelen (blz. 7.) »In de geschiktheid en het zedelijk gehalte der hoofden (hier is van dessahoofden sprake) viel overigens eene toenemende verbetering op te merken. Velen hunner werden gezegd zich vooral te onderscheiden door eene prijzenswaardige zucht naar kennis van de wetten en voorschriften betrekkelijk de uitoefening van justitie en politie onder den inlander. Sommigen, vooral de jongere hoofden, waren hierin reeds vrij ervaren."

Madioen (blz. 9.) »De maatregelen door het bestuur genomen in het belang van het onderwijs der inlandsche jeugd, ondervonden van de zijde der bevolking eene toenemende mate van belangstelling."

Wat leeren wij hieruit? Dat niet alleen bij de dessahoofden, die ook zelven niet te rangschikken zijn onder de »leden der inlandsche aristocratie," voor wie de Minister het onderwijs *uitsluitend* zou willen bestemmen (zie zitting der Tweede Kamer van 22 Dec. jl.), maar dat ook bij de volksmenigte belangstelling voor het onderwijs gevonden wordt. Nu moge de Minister in diezelfde zitting verklaard hebben, dat men, door zijne zorgen niet inzonderheid te bepalen bij de zonen der inlandsche hoofden, maar door die ook te verspreiden over de gansche inlandsche bevolking, de zaak bedorven heeft; wij zijn de meening toegedaan, dat zij die met ernst beschaving op Java willen brengen of bevorderen, in de eerste plaats van het volksonderwijs zich moeten bedienen, vooral wanneer, zooals uit het verslag duidelijk blijkt, de bevolking op dat onderwijs toont prijs te stellen. Daarom behoeft men niet — en zulk verlangen zal ook wel bij niemand opkomen, omdat het om meer dan ééne reden onuitvoerbaar zou zijn — Java op eens met scholen voor inlanders te overdekken, zoodat niet enkel in ieder district, maar zelfs in iedere dessa gelegenheid tot het ontvangen van onderwijs zou gegeven worden; maar het beginsel moet steeds vooropstaan om alle standen der inlandsche maatschappij, trapsgewijze en naarmate de omstandigheden het gedoogen, de zegeningen van het onderwijs te doen genieten. Alle denkbeeld dat het alleen voor de »leden der inlandsche aristocratie" bestemd moet zijn, behoort daarbij zorgvuldig ter zijde te worden gesteld.

Rembang heeft zich vroeger, gelijk men weet, gekenmerkt door drukkende blandong-diensten en eene niet minder drukkende gedwongen tabakscultuur, die beide zijn afgeschaft of opgeheven. 't Is voorzeker onnoodig in bijzonderheden te vermelden welke last vroeger aan de bevolking was opgelegd. Ieder die slechts van ter zijde de Rembangsche kwestie nagegaan heeft, zal daarvan wel overtuigd zijn. Toch mogen wij niet nalaten hier het verhaal van een ooggetuige op te nemen, dat, zoo noodig, al hetgeen over den druk der gedwongen tabakscultuur gezegd is, nog versterken kan. Op sommige tabaksaanplantingen werd in den gouden tijd van het alleenzaligmakend cultuurstelsel, zoodra zich eene soort van insect vertoonde dat gaten in de bladeren maakte, des nachts op de tong-tong (alarm) geslagen en de bevolking massaal opgeroepen, om met lichtjes in de hand de insecten te zoeken, waarvoor zij geene andere belooning ontving dan het plantloon haar opleverde. Maar aan dit alles is thans een einde gemaakt; in deze residentie heerscht

nu een geheel andere toestand, niettegenstaande deze streek wel de minst gezegende is van geheel Java, omdat zij weinig bewaterde velden bezit. Het verslag zegt, dat de afschaffing der blandong-diensten zich kennen deed als eene weldaad, die niet weinig bijdroeg tot verbetering van het lot der bevolking, terwijl het verder vermeldt, dat de uitvoer van Java-tabak belangrijk was. De handel in dat product, vroeger een geesel voor de bevolking, wierp, zooals het verslag zegt, ruime voordeelen af zoowel voor de handelaren als voor de planters.

Op meer dan ééne plaats in het verslag. (zie o. a. op bladz. 4 onder Soerabaja, blz. 6 onder Bezoeki en blz. 9 onder Madioen) wordt gezegd, dat hoofden ten gevolge van ongeoorloofde praktijken en knevelarij der bevolking uit den dienst ontslagen werden. Zou men niet het best daartegen kunnen waken, door preventief te handelen en de hoofden zoo min mogelijk in de gelegenheid te stellen zich aan dergelijke praktijken schuldig te maken, waarvoor dan opheffing der diensten aan de hoofden in de eerste plaats in aanmerking zou komen?

Uit de mededeeling op bladz. 4 en 5 omtrent Madura is eene leering te trekken, die voor ieder die op den gang der koloniale aangelegenhenen invloed oefent, behartigenswaard is. Men hoore slechts wat daar gelezen wordt. »De stoffelijke welvaart kon dan ook geacht worden te zijn toegenomen, vooral in het onder 's Gouvernements meer regtstreeksch bestuur staande regentschap Pamakassan, waar de maatschappelijke orde, onder den invloed van Europeesch bestuur, zich meer en meer vestigde." Iets verder wordt daarentegen het volgende gezegd: »In de afdeelingen Madura en Sumanap ging de bevolking gebukt onder de gebreken, die nog bij voortduring het inlandsch bestuur aldaar aankleven. Verhuizingen naar oostelijk Java, ten einde zich aan de willekeur der vorsten en grooten te onttrekken, waren dan ook vrij menigvuldig."

Het is een geliefkoosd thema van de conservatieven op koloniaal gebied, hoog op te geven van de zegeningen van het inlandsch bestuur voor de bevolking, maar de aanhaling die wij hier inlaschten, geeft toch waarlijk wel grond om aan de juistheid van hunne voorstelling te twijfelen. De maatschappelijke orde vestigde zich daar waar de invloed van het Europeesch bestuur zich deed gevoelen, terwijl volksverhuizingen plaats hadden waar de gebreken van het inlandsch bestuur zich deden kennen. Het is dan ook niet twijfelachtig, — hem die twijfelen mocht herinneren wij aan ons opstel: »De voor- en nadeelen van de heerschappij van Britten en Nederlanders in Indië" in de Juli- en Augustus-afleveringen van den vorigen jaargang, — dat de zegeningen voor de bevolking niet groot zijn, wanneer de Indische maatschappij buiten eenige aanraking met de Euro-

peesche wordt gelaten en zij slechts gelegenheid heeft zich uit »eigen kiem" en »eigen levenskracht" te ontwikkelen. Nog steeds gelooven wij, dat het woord van van Hoëvell juist is: »elk westersch bestuur, hoe slecht ook, is beter dan een oostersch regeerstelsel." In waarheid ontkennen de conservatieven op koloniaal gebied dit ook niet. Wij zullen niet vragen of de inlandsche instellingen werden geconserveerd door de invoering van het cultuurstelsel, want die quaestie is door het werk van den heer van Deventer uitgemaakt; maar was het een oostersch beginsel om de bevolking, door haar koffie en suiker te doen planten tegen een onevenredig loon, op te leiden tot arbeidzaamheid, wat men zoo vaak, om de handhaving van het cultuurstelsel te verdedigen, als doel daarvan heeft voorgesteld?

Het verslag levert ook het bewijs, dat de bevolking de verbeteringen die door den invloed van het Europeesch bestuur worden aangebracht, erkent. Men herinnert zich voorzeker dat steeds alle ontheffing van druk, die de bevolking in den vorm van heerediensten is opgelegd, als eene geheel verkeerde inmenging in de inlandsche huishouding werd voorgesteld. Nu lezen wij op bladz. 5 met betrekking tot Pasoeroean: »De vermindering en verbetering in de regeling der heerediensten gedurende de laatste jaren, de hoogere betaling van den arbeid des inlanders, de gunstige gevolgen van de vruchtbaarheid van den grond, en de daaruit voortvloeiende buitengewone ontwikkeling van landbouw en nijverheid, verhoogden het stoffelijk welvaren der bevolking van dit gewest, vooral gedurende het voor den landbouw zoo voordeelige jaar 1866. Onder alle klassen der inlandsche maatschappij viel dan ook een geest van tevredenheid en ingenomenheid met het bestuur te bespeuren, welke niets te wenschen overliet." Ons dunkt, dit is eene merkwaardige verklaring in het officiëele verslag. Er kon van welvaart sprake zijn in Pasoeroean, terwijl de heerediensten werden verminderd en het cultuurstelsel niet werd uitgebreid.

Ook de mededeelingen omtrent Bezoeki bewijzen, dat de zoo gewraakte vrije teelt voor de bevolking voordeelig is. »In dit gewest" — zegt het verslag — »maar vooral in de afdeeling Bondowosso, nam de stoffelijke welvaart toe." En waaraan was dit toe te schrijven? Geenszins aan het cultuurstelsel, maar aan de vrije tabakscultnur, die in de afdeeling Bondowosso zoo hoog is opgevoerd.

In Bagelen deed zich hetzelfde verschijnsel voor. »Ten gevolge van een bij uitstek voordeeligen oogst" — leest men op bladz. 6 — »zoowel van rijst als tweede gewassen, werd onder de bevolking van dit gewest wederom eene welvaart verspreid, die zich bij den inlander voornamelijk openbaarde door toenemende verbetering en weelde in kleeding, een druk

bezoek der passars, en eene geregelde en stipte afbetaling der landrente." Bij sommigen, niet alleen bij verklaarde voorstanders van het cultuurstelsel, maar ook bij mannen die geenszins afkeerig zijn van hervormingen, bestaat de vrees dat, wanneer, bij opheffing van gedwongen cultures, daarvoor geen andere tak van volksbedrijvigheid in de plaats wordt gesteld, de welvaart der bevolking zal verminderen en zij niet in staat zal zijn om de verschuldigde landrente te voldoen. Op Bagelen kan gewezen worden, wanneer men beweren wil dat die vrees ijdel is; want daar heerscht welvaart en werd de landrente geregeld en stipt afbetaald, niettegenstaande er in 1865 de gedwongen indigokultuur was ingetrokken, zonder dat er iets voor in de plaats werd gesteld.

Nog uit een ander oogpunt zijn deze verklaringen merkwaardig. Onze tegenstanders op koloniaal gebied waarschuwen tegen toepassing van de liberale beginselen in het belang van de schatkist en in het belang van de inlandsche bevolking; want de beschuldiging wordt vaak gehoord dat het den liberalen slechts er om te doen is de millioenen, die uit Indië ten bate van het Moederland worden opgebracht, in hun eigen zak te doen vloeien, en dat zij de bevolking, wanneer die eenmaal van de verplichting om ten behoeve van het Gouvernement te planten en te telen ontheven is, nog erger dan nu voor het cultuurstelsel geschiedt, zullen exploiteeren. En wat blijkt nu officiëel? Dat waar ontheffing van druk plaats had en vrijheid van handelen gegeven werd, de bevolking in welvaart toenam. Of het de particuliere ondernemers daarbij even voorspoedig en voordeelig ging, is voorzeker zeer twijfelachtig, daar het waarlijk van die zijde niet aan klachten ontbroken heeft: een gevolg alleen van het onthouden van zakelijke rechten.

Wat wordt door de liberalen op koloniaal gebied gewenscht? Niets anders dan dat ieder, die nijverheid en kapitaal kan aanbrengen, in Indië de gelegenheid zal hebben, tegen het geven van behoorlijk loon, zich regelende naar de wet van vraag en aanbod, over de diensten der bevolking te beschikken, hare velden te huren of de door haar geteelde producten op te koopen. En wat willen de conservatieven? Dat men beschikken zal over de bevolking ten behoeve van door het Gouvernement uitgegeven contracten, die soms tot meer dan één doeleinde gebruikt werden en soms ook gegeven werden aan personen, die de ontvangen gunst, zonder er iets voor gedaan te hebben, den volgenden dag voor een ton gouds verkochten. Dat bij die uitgifte vaak zonderling werd te werk gegaan, is bekend. Vroeger zijn bijv. tabakscontracten uitgegeven op gronden, die voor de tabaksteelt geheel ongeschikt waren. De bevolking kreeg dien ten gevolge een niet noemenswaardig loon en den fabrikanten ging het slecht; maar om gestand te doen aan het contract moest de bevolking blijven planten, en werd zij ook ge-

dwongen tegen onevenredig loon op verren afstand djatihout te halen voor den opbouw van schuren, waarin echter nooit tabak kwam, omdat de teelt niet gelukte. Waar particulieren tabaks-ondernemingen aanvingen, begonnen zij met kleine schuurtjes van bamboes of van wild hout, om te zien of de bevolking genegen zou zijn te planten, en of op de voor de teelt bestemde gronden de aanplant zou gelukken. Bleek het dat de gronden voor de teelt niet geschikt waren, dan werd de onderneming gestaakt en de bevolking ontving de eerst afgestane velden terug. Waren de gronden voor de teelt wel geschikt, dan verkreeg nogtans de ondernemer geen tabak, wanneer de bevolking niet de zekerheid had eene voldoende betaling te zullen ontvangen.

Waarlijk al die groote woorden, dat de liberalen de baten van 's lands kas in hun zak willen doen vloeien, hebben slot noch zin. Daarvan zijn ook zij wel overtuigd die ze gebruiken, maar men acht dit een uitstekend middel om een lichtgeloovig publiek bij de stembus tegen de liberalen, bij voorkeur met den naam van sloopers betiteld, in het harnas te jagen.

(Wordt vervolgd).

IETS OVER DE GENEESKUNDE BIJ DE MALEIERS.

Het weinige door Dr. De Hollander over de Geneeskunde der Maleiers gezegd in zijne »Handleiding bij de beoefening der Maleische taal- en letterkunde", 3e druk, blz. 352, gaf mij aanleiding op de plaats zelve ook daarnaar eenig onderzoek in te stellen. Hoewel ik daarbij niet zoo gelukkig geslaagd ben als ik wel gewenscht had, zoo acht ik het toch niet onraadzaam de uitkomst daarvan bekend te maken. Een ander krijgt daardoor allicht aanleiding om dit onderzoek te hervatten en tot een beter einde te brengen.

De bedoelde woorden in het gemelde werk luiden aldus: »De geneeskunde staat bij de Maleiers op zeer lagen trap, en hunne geschriften daarover zijn zóó onbeduidend, dat wij het niet der moeite waard »achten daaraan eene afzonderlijke afdeeling te wijden." Hieraan heeft de schrijver een lijstje van zes geneeskundige werken toegevoegd, welker titels echter nog niet eens allen aanduiden, dat ze tot de geneeskunde der Maleiers mogen gerekend worden. Één titel zelfs, die *kitab doekoen Tjina* luidt, verbiedt dit bepaald.

Tot mijn leedwezen heb ik geen werken over de geneeskunde onder de Maleiers kunnen verzamelen, hoewel ik dikwerf daarnaar heb gevraagd. De reden daarvan is, niet dat ze er niet zijn, maar dat die zoogenaamde *soeràt thib* altijd in handen blijven van de geneeskundigen, *thabib*, die er natuurlijk geen afstand van willen doen, zelfs niet voor geld, terwijl men bij de oningewijden slechts hier en daar een los papiertje, met één of meer recepten beschreven, aantreft. Deze papiertjes hun af te koopen zou meer geld vereischen dan ze waard zijn; ze te verzamelen en er een geheel uit te maken zou, zoo dit al mogelijk was, een tijdroovende en niet loonende arbeid wezen, terwijl men daarbij bovendien de menschen nog van datgene zou berooven, wat zij ten nutte van hun gezin, bij gebrek aan iets beters, veel te goed zelven kunnen gebruiken.

Over het algemeen is het verzamelen van Handschriften door Europeanen geen weldaad voor den inlander geweest. Het heeft hem wel verlost van een aantal prullen vol tastbaren onzin, doch het heeft hem tevens de eenige geestes-producten ontnomen, waarmede hij zich tot zijn vermaak bezig hield, en tot nog toe heeft men hem niet veel beters daarvoor in de plaats gegeven. Wat de inlander had en vermocht, heeft hij ons afgestaan om ons het aanleeren van zijne taal mogelijk te maken, maar nog altijd wacht hij dat hem, als eene billijke vergelding, in zijne taal eenig gezond voedsel wordt aangeboden, nog altijd wacht hij te vergeefs dat zijne dorst naar kennis en zijne liefde voor lectuur worden opgewekt door populaire geschriften over de voornaamste takken der wetenschap. Sedert een tal van jaren is er te Batavia van Gouvernements-wege aan inlanders onderricht gegeven in de genees-, heel- en verloskunde, om hen tot *doctor djawa* of *thabib*, *doekoen* of *bidan* en *mantri tjatjar* op te leiden, doch tot heden hebben wij niet vernomen dat er eene poging is gedaan om in het Maleisch of Javaansch werkjes samen te stellen over de verschillende vakken der geneeskunde. En toch is zulks geene onmogelijkheid; en toch — welk heil zou men daardoor niet stichten, al ware het alleen dat daardoor vele misbruiken en vooroordeelen zouden worden weggenomen.

Men zou mij kunnen tegenwerpen, dat het beter ware den inlanders het Nederduitsch te leeren en hun zoo onze schatten van kennis te openen, doch ik geloof dat dit niet de geschiktste weg is tot hunne ontwikkeling. Wat in Engelsch Indië met het Engelsch is gelukt, bewijst nog niet dat het in Neêrlandsch Indië ook met het Nederduitsch zal gelukken. Waren de Maleiers en Javanen zulk een energiek volk als de bewoners van voor-Indië en de Nederlanders een volk als de Engelschen, die uit te ver gedreven nationalen trots met opzet geene andere taal willen spreken dan de hunne, waar ze ook in de wereld komen; en eindelijk was daarbij het Europeesch element wat sterker in onze koloniën, dan zou het raadzaam zijn Dr. Duff na te volgen; maar thans vrees ik dat men daarvoor veel moeite, tijd en geld zal besteden zonder tot het gewenschte resultaat te komen.

Wat de geneeskunde der inlanders betreft, deze verdient wel een nauwkeuriger onderzoek door mannen van het vak, dan dat van mij, een onkundige, ook met den besten wil heeft kunnen zijn; want niet alles is daarin als dwaas en verkeerd te verwerpen. Menig middel is hun bekend, dat ook ons in Indië soms goede diensten doet. Wij noemen b. v. hun *daoen saga* als borstmiddel, hun *koelit manggistan* als samentrekkend middel, hun *daoen sëmboeng* als zweetdrijvend middel, hun *ajar koenjit* als stoppend middel, hun *bidji langsat* als koortsverdrijvend middel en nog zoovele anderen. Wel is waar hebben enkele

geneeskundigen reeds een loffelijk voorbeeld in dit opzicht gegeven, doch ook hier is nog veel te onderzoeken overgebleven.

Toen ik zag dat mijn zoeken naar Maleische Handschriften die over geneeskunde handelen, niet op veel vinden zou uitloopen, besloot ik tot het verzamelen der inlandsche geneesmiddelen, voor zoover die op de plaats mijner inwoning voorhanden waren. Wat gekocht moest worden kocht ik, wat gezocht moest worden liet ik zoeken. Honderd acht en twintig soorten had ik reeds opgeteekend en gedeeltelijk in stopflesschen gepakt; een aantal andere, meest kruiden, lagen op mijn zolder te drogen; tot de beschrijving van iedere soort afzonderlijk wilde ik juist overgaan; toen op zekeren nacht een Indische donderbui, verzeld van regen die bijna een zondvloed leek, mijn lek dak zóó ruim bedeelde, dat in een oogenblik het water een half voet hoog in mijn huis stond, mijn gansche Maleische apotheek door elkander was gesmeten en het meeste daarvan totaal bedorven was. Slechts weinig heb ik kunnen redden en later niet weder de gelegenheid gezocht om mijne verzameling te completeeren. Die 128 nommers zijn als volgt:

1. *Akar tĕngkok biawak*; 2. —*kelor*, een plaatsvervanger van onzen mierikwortel; 3. —*pĕnawar*; 4. —*wangi* of *narwastoe*, een welriekende, gele, fijne, taaie wortel, die om zijn geur ook wel tusschen kleederen gelegd wordt; 5. —*siak-siak*; 6. —*nangka boeboer*; 7. —*mĕrpoesi*; 8. —*boewas-boewas*; 9. —*mĕmpĕlas gadjah*; 10. —*koekoe gĕlang*; 11. —*pĕnawar hitam*; 12. —*lĕmdok fai*; 13. —*soesoeh hajam*; 14. —*sĕtjoengkil*; 15. —*nasi-nasi*; 16. —*boelalei poewak*; 17. —*lada pahit*; 18. —*dalima*; 19. *ampoe* (JAV.) of *nampal* (MAL.), eene soort van aarde, die gebakken en gegeten wordt; 20. *adas manis*, anijszaad; 21. *adas pĕdas*, fenkelzaad; 22. *barangan poetih*, wit rattekruid of arsenicum; 23. *barangan merah*, rood rattekruid; 24. *balirang*, zwavel; 25. *balirang merah*, roode zwavel; 26. *bidji kĕdawoeng*; 27. —*apioen*; 28. —*moengsi*; 29. —*soelasih*; 30. —*djĕmoedjoe*; 31. —*karsani*; 32. —*malei*; 33. *bĕras merah*, eene bijzondere soort van rijst, waarvan de korrel inwendig rood gekleurd is; 34. *bidara pahit*; 35. *bidara laoet*, soort van zeer bitter hout, waarvan een aftreksel tegen tusschenpoozende koortsen en maagzwakte gedronken wordt; 36. *batang limau lelang*; 37. *boenga sari tjangkok*; 38. —*mandja kĕling*; 39. *djintan hitam*; 40. *djintan poetih*; 41. *djĕrangan*; 42. *djĕrĕnang*; 43. *damar sela*; 44. *djadam*; 45. *djamoer koeping*; 46. *daoen tĕrawas*; 47. —*salam*, die als plaatsvervanger voor onze laurierbladen wordt gebruikt en daarop veel gelijkt; 48. —*sena*, de sennebladen, die ook als afvoerend middel in aftreksel worden gebezigd; 49. *gadoeng obat*; 50. *ganti*; 51. *gadoeng dang*; 52. *gambir*; 53. *gambir boenga*; 54. *gambir pakoe*; 55. *gorik*; 56. *halia kĕring*, drooge gemberwortel; 57. *hinggoe*, duivelsdrek; 58. *halĕba*; 59.

kěmbang soekma diloewih; 60. *kěděkik*; 61. *kapoer baroes*, de Sumatraansche kamfer; 62. *kěpoelaga*; 63. *kětoembar*, korianderzaad; 64. *kělabah*; 65. *kěměnnjan hitam*; 66. *kěměnnjan poetih* of *madoe*, soort van wierook; 67. *kajoe poetjoek*; 68. *nijoer laoet*, een allerzonderlingste vrucht, veel gelijkende op een kokosnoot, doch zoo hard als steen; volgens mijne schrijvers wordt ze drijvende bij draaikolken in zee gevonden; 69. *kalěmbak*, rhabarber; 70. *katjang tanah*, de aardnoot; 71. *kajoe sěrapat*; 72. —*sěradjam*; 73. —*boelang*; 74. —*tahi*, soort van hout, dat volkomen naar menschendrek riekt; 75. —*manis tjina*, het gewone zoethout; 76. —*manis selan*, kaneel; 77. —*tjandan*; 78. —*rasamala*, soort van zeer welriekend hout, waaruit ook de geurige rasamala-olie wordt getrokken; 79. —*sintok* of *langir Malajoe*, soort van hout dat, met water gewreven, als zeep schuimt; 80. —*garoe*; 81. —*sětjang*, soort van hout, ook als verfstof gebruikt om aan voorwerpen eene schoone, roode kleur te geven; 82. —*tjěndaña*; 83. —*tjakma*; 84. —*lěmpawoeng*; 85. —*bidara poetih*; 86. *koelit lawang*; 87. *kěděrang*; 88. *koennjit*, kurkuma, doch niet die welke bij ons in den handel is; 89. *lěrak*, de zeepvrucht; 90. *lada hitam*, de gewone zwarte peper; 91. *lada tjina*, de lange spaansche peper; 92. *lada běreikoer*, staartpeper; 93. *lěngkoewas kěling*; 94. *mandja kěling*; 95. *mandja lawei*; 96. *mandja kani*; 97. *mandja kěling moeda*; 98. *mota*; 99. *měsoewi*; 100. *moestakim*; 101. *pidjar*, borax; 102. *pidjar* (gebrande); 103. *poela sari*; 104. *poeloet*, kleefrijst; 105. *poeloet hitam*, zwarte kleefrijst; 106. *pěnawar djambi*, soort van mos, dat veel van Djambi komt en als bloedstelpend middel gebruikt wordt; 107. *pěnawar merah*; 108. *boewah pala*, notemuskaat; 109. *sěndawa*, salpeter; 110. *sawi*, mosterd; 111. *sena maki*; 112. *sěnam*, indigo; 113. *tahi angin*; 114. *tampar hantoe*; 115. *tjoetjoek atap*; 116. *troesi*, kopervitriool; 117. *tangkei djěmoedjoe*; 118. *tjabei běreikoer*; 119. *tjěko*; 120. *těmoe lawak*, de kurkuma die bij ons in den handel is; 121. *těmoe koentji*; 122. *těmoe poetih*; 123. *těmoe hitam*; 124. *těmoe giring*; 125. *tjabei djawa*; 126. *tjiamau*; 127. *tjěndana djanggi*; 128. *tjělak arab*, soort van zwartgrauwen, glinsterenden steen, die uit Arabië wordt aangevoerd en, tot poeder gewreven, op de oogleden wordt gestreken tot verheldering en versterking van het gezicht.

Opmerkelijk is het dat de Maleiers ook hun eigen doctors-taal hebben, even als bij ons de geneesheeren en medicijnbereiders hun potjeslatijn. Deze taal, die, zoover ik heb kunnen nagaan, zich alleen bepaalt tot het anders benoemen van geneesmiddelen en ziekteverschijnselen, wordt *běhasa thabib*, d. i. doctors-taal, genoemd, en is, gevoegd bij het niet verwerpelijke van sommige hunner geneesmiddelen en de wijze van hunne aanwending, dunkt me, wel een bewijs, dat de geneeskunde bij de Maleiers niet op zulk een »zeer lagen trap" staat als boven

werd beweerd. Het volgende omschrijvende lijstje van geneeskrachtige kruiden enz., door mij met behulp van mijne beide schrijvers en andere Maleiers opgemaakt, kan het tegendeel daarvan eenigszins doen zien. Daar de namen in de *bĕhasa thabib* mij door geen geneeskundige van professie zijn opgegeven, durf ik niet geheel voor hunne juistheid instaan en voeg ik ze er alleen aan-toe als een bewijs, dat iets dergelijks werkelijk bestaat. De daarbij gevoegde wijze van aanwending doet ons weder iets uit het huishoudelijke leven der Maleiers kennen.

1. *Daoen aring-aring* Mal., *daoen tjĕlang-tjĕling* Bhas. Thab., eene soort van bladeren, die gebruikt worden om kwikzilver te wasschen.

2. *Daoen sĕtĕbal* M., *daoen lioer arpa* B. T., eene soort van bladeren, die met aluin fijn gewreven als smeersel worden gebruikt op gezwollen voeten.

3. *Daoen pinggik boeroeng* M., *daoen pĕnggak-pĕnggak* B. T., eene soort van bladeren die, met rozewater en kandijsuiker gekookt, gedronken worden als thee tegen maagpijn en bloedafgang.

4. *Daoen djoĕwang-djoewang* M., *daoen pingan-pingan* B. T., eene soort van roode bladeren van ruim een voet lang en een hand breed, waarop met cijfers eene tooverspreuk geschreven wordt en die daarop aan de huisdeur worden gehangen om onheil af te weren. Het schrift er van loopt ruitsgewijze als de lijnen van een dambord, en zulk een beschreven blad is dan een *pĕnangkal bĕla* of onheil-afweer-middel.

5. *Roempoet tahi babi* M., *laïllah hailalah* B. T., eene soort van kruid, dat fijn gewreven op het voorhoofd gesmeerd wordt tegen lichtheid of duizeligheid in het hoofd.

6. *Daoen pĕnaga* M., *daoen pibat* B. T., eene soort van bladeren, die op een schoon bord in warm water worden geweekt om met dit aftreksel zeere oogen te betten, waardoor het scherpe vuil naar buiten komt.

7. *Daoen lada pahit* M., *daoen pĕdih-pĕdis* B. T., eene soort van bladeren, die met water fijngewreven in een doek worden uitgeperst en waarvan het op deze wijze bereide sap, vermengd met suiker, als een tegengif wordt gedronken.

8. *Daoen toendjang* M., *daoen pangkal* B. T., eene soort van bladeren, die met *boewah lĕrak*, de zeepvrucht, fijngewreven en met water vermengd, worden gedronken als tegengif. De wortel van deze plant wordt geraspt, met witte peper, *lada soela*, op het voorhoofd gesmeerd tegen hoofdpijn. Kort na de aanwending van dit middel breekt aan het hoofd het zweet uit, wat verlichting van pijn ten gevolge heeft.

9. *Koelit dĕdap* M., *koelit pinap-pinap* B. T., de bast van den *dĕdap*-boom, dezelfde die op Java *dadap* genoemd en aldaar veel in de koffietuinen voor de schaduw aangeplant wordt. Deze bast word geraspt, met zwavel vermengd en gekookt in olie, waarin de *toeba*-wortel is afgetrokken. De daarvan gemaakte zalf wordt tegen schurft aangewend.

Den *toeba*-wortel gebruikt men veel om visch te bedwelmen en die daardoor gemakkelijk te kunnen vangen.

10. *Balerang* M., *tanah tjĕmpaka* B. T. (*), gewone zwavel. Èn de ruwe zwavel, zooals ze door de inlanders op de vuurspuwende bergen wordt gevonden, èn de meer zuivere Europeesche pijpzwavel komt in de Maleische apotheek voor. Onze bloem van zwavel zoekt men echter daarin te vergeefs.

11. *Sĕndawa* M., *zeibak* B. T., salpeter.

12. *Tawas* M., *garam pingi* B. T., aluin.

13. *Daoen kĕtoembit* M., *daoen pingat* B. T. Deze bladeren worden met zwarten komijn en arabische benzoë fijngewreven en met de punt van een doekje in het oor gebracht tegen oorpijn.

14. *Ajar lĕbah* M., *ningsan lĕbah* B. T., honig.

15. *Daoen sena maki* M., sennebladen. Deze worden op het vuur goed gedroogd, vervolgens fijngewreven en van dit poeder zooveel genomen als de zwaarte van drie koperen duiten bedraagt; dan voegt men daarbij kandijsuiker ter zwaarte van twee duiten en doet dit te zamen in eene jonge kokosnoot, waarin men het vruchtwater laat. Deze noot zet men in de heete asch tot de inhoud daarvan warm geworden is, waarna die mixtuur als afvoerend middel zoo warm wordt gedronken.

16. *Daoen kĕtang-kĕtang* M., *daoen tĕmpampang* B. T. De fijne bladeren van een heester, die gele bloempjes draagt. Zij worden fijngewreven met *boenga soesoen kĕlapa* en vermengd met *pati nijoer*, kokos-zetmeel, daarop een weinig geroosterd, met water vermengd en in een doek uitgeperst. Dit vocht wordt in drie keeren opgedronken tegen hoest.

17. *Daoen toetoep boemi* M., *daoen pĕgar* B. T. Eene kruipplant die den grond bedekt; vandaar haar naam. De bladeren, ter grootte van drie vingers, worden vermengd met *mandja-lawei-* en *mandja-kani*-vruchten en *tjĕndana*-hout, daarop afgekookt en dit afkooksel gedronden tegen longontsteking.

N. B. Van de *mandja* Mal., *madjannan* Jav., eene kleine, harde bruine vrucht, iets gelijkende op en van dezelfde grootte als een notemuskaat, heeft men in de Maleische geneeskunde drie soorten, als: *mandja lawei* M., *mandjaloen* B. T.; *mandja kani* M., *mandja-koen* B. T.; en *mandja kĕling* M., *mandja-toen* B. T.

18. *Daoen tampal bĕsi* M., *daoen soelap* B. T. Deze bladeren komen van een drie voet hoogen heester, zijn ovaalrond en behaard. Hun smaak is heet en scherp als sirih en zij kleuren het speeksel rood. De vruchten bevinden zich in eene soort van aar, zijn eetbaar en kunnen als rijst gekookt worden. De bladeren worden vermengd met *daoen*

(*) Zie ook over de namen der geneesmiddelen en ziekten mijn supplement op het Mal. Woordenboek van prof. Pijnappel, dat binnen kort verschijnen zal.

lakoe, *daoen toeri* en water, in den dauw gezet en dit vocht gebezigd om het hoofd nat te maken bij heete koortsen.

19. *Daoen lakoe* M., *daoen sadina pandjang* B. T., de rood en groen gekleurde bladeren van eene soort van klimplant.

20. *Daoen toeri* M., *daoen astar* B. T. Deze bladeren gelijken veel op die van den tamarinde-boom en zijn bitter van smaak.

21. *Daoen rijang-rijang* M., *daoen rikoen* B. T., zijn de kleine vierhoekige bladeren van eene klimplant, die als geneesmiddel bij heete koortsen en ook als groente gebruikt worden.

22. *Akar tjĕmĕngkian* M., *akar mĕntoewa kĕna koemi* B. T. Deze wortel wordt met gemberwortel en witte peper te zamen fijngewreven en met azijn gekookt. Dit afkooksel wordt tegen de cholera gedronken. De bladeren en vruchten van de plant, die dezen wortel levert, zijn giftig. De eerste gebruikt men voor inwrijving en tegen uitslag en vurigheid van het aangezicht. De uitspruitsels dezer plant worden, vermengd met kokosolie, gebezigd om bloedzweren snel te doen rijpen.

23. *Limau* M. De soorten van deze vrucht welke niet gegeten, maar wel in de geneeskunde gebruikt worden, zijn: *limau lelang*, — *kĕdangsa*, — *kapas*, — *kastoeri*, — *hantoe* en — *poeroet*.

24. *Djamboe*. Van deze vrucht wordt slechts ééne soort, de *djamboe limpa*, als geneesmiddel gebezigd.

25. *Djĕlei batoe*, soort van plant, behoorende tot de granen, waarvan het blad op die van de rijstplant gelijkt. Haar wortel wordt gebruikt inwendig tegen stuipen der kinderen (*sawan* M., *telan* B. T.) De vruchtjes zijn de glimmende, grijze, parelvormige pitjes, die door onze drogisten worden verkocht onder den naam van Jobstranen, en waarvan men colliers vervaardigt voor kleine kinderen om het tandenkrijgen gemakkelijk te maken! Het gaatje, dat door die pitjes loopt, is wonderbaar door de natuur zelve gevormd; want het steeltje waaraan ze zitten, groeit overlangs door allen heen, zoodat ze op de plant reeds als aaneengeregen zijn.

26. *Akar soeda lalang* M., een wortel, die, evenals de vorige, tegen stuipen inwendig gebruikt wordt.

27. *Daoen sĕtoewil* M., de twee vingers groote bladeren van eene soort van klimplant. Zij worden als verkoelend middel uitwendig gebruikt bij roodehond en vurigheid der huid van kinderen.

28. *Daoen langgoendi* M., *daoen tarik soengsang* B. T. Deze bladeren worden, bij voorkeur in een doek, op het hoofd gelegd tegen hoofdpijn.

29. *Boenga raja*, *boenga sĕganda soeli*, *boenga anggrik* en *boenga pĕtjah prioek* zijn vier soorten van bloemen, die, met *pinang*-wortel en salpeter vermengd, gebezigd worden tegen roodvonk.

30. *Roempoet tahi angin* M., een geneesmiddel uit het plantenrijk,

gelijkende op mos, dat in aftreksel gebruikt wordt tegen wind- en trommelzucht.

31. *Tampar hantoe* of *sĕpĕrantoe* M., eene soort van kleine, platte noten, bezet met doornen, die op Riouw aan den zeekant groeien. Zij worden, fijngewreven zijnde, vermengd met aluin en water, als smeersel gebruikt bij kneuzingen, blauwe vlekken en zwelling der ledematen door beleediging. Tot poeder fijngestampt worden ze ook gedaan in den algemeenen gezondheidsdrank, *ma'djoen*, en in hun geheel afgetrokken gevoegd bij den zoogenaamden kraamvrouwendrank of *obat orang bĕranak*.

32. *Daoen balei adap* M., *daoen pirob* B. T., eene soort van bladeren, van boven wit, van onderen groen gekleurd, die ter genezing op wonden worden gelegd.

33. *Daoen kadoek* M., *daoen kĕdap* B. T. Eene soort van bladeren, die iets op *sirih*-bladeren gelijken, met walgelijken smaak. Zij worden, ter bevordering en instandhouding der gezondheid, in vereeniging met *koenjit*-bladeren, *kantau*-bloemen en uienloof, fijngesneden, onder de gekookte rijst gemengd, en deze spijs onder de benaming van *nasi-oelam* genuttigd.

34. *Daoen sakati lima* M., *daoen pijoes-pijoes* B. T., zijn de bladen van een kleinen heester, die met meer andere onder de *ma'djoen* worden gemengd. Zie N°. 31.

35. *Daoen pĕrawas* M., *daoen piras* B. T., zijn bladeren die veel op die des *nangka*-booms gelijken. Zij worden met *tĕmoe lawak*, *tĕmoe koening*, *halia bara*, *boenglei*, *tjĕkoeh* en *soenti halia* te zamen gekookt en dit afkooksel door de vrouwen gedronken ter bevordering en instandhouding der schoonheid en jeugdigheid van haar ligchaam. 't Is jammer dat onze Europeesche kwakzalvers ook dit recept nog niet kennen, 't kon allicht denzelfden aftrek vinden als de *extrait d'hilang-hilang*, *maccasser-oil*, *poko*-olie enz., die men ook uit Indië heeft overgebracht.

36. *Daoen koebei* M., *daoen koebabei* B. T., kleine, aangenaam smakende bladen van een heestertje. Zij worden in vereeniging met *daoen sĕmboeng* en *daoen tjina goeri* gekookt en dit afkooksel tegen de koude koorts gedronken.

37. *Daoen eikoer koetjing* M., *daoen krantjang* B. T., zijn de bladeren van eene der *bajam*- of kattestaart-soorten. In vereeniging met *daoen ambin boewah poetih*, *daoen njarang merah* en de wortels, bladen en vruchten van de *tĕroeng kĕmau*, worden ze gekookt en dit afkooksel gedronken tegen steenpuisten, bloedwennen en negenoogen.

38. *Daoen kĕrĕmah* M., *daoen tisoen-tisoen* B. T., eene soort van gras, dat, vermengd met *daoen sĕtawar* en zwarten komijn, in aftreksel gebezigd wordt bij puisten op de oogleden.

39. *Daoen djaroem-djaroem* M., *daoen djoen-djoen* B. T. Eene soort

van kleine, roode bladen met wrangen smaak, die bij uitslag-ziekten gebezigd worden.

40. *Daoen gĕlinggang bĕsar* M., *daoen tjoenam-tjoenam* B. T. Drie vingers groote, ronde, gele bladeren, die, vermengd met zwavel en salpeter, tot eene zalf gewreven worden en tegen den ringworm aangewend.

41. *Daoen boelang-boelang* M., *daoen piling-piling* B. T., zijn kleine bladeren vol doornen van eene plant, welker gele vruchten soms onder de tabak worden gedaan om die vochtig te houden. Zij worden onder andere medicijnen gemengd.

42. *Daoen sinting* M., *daoen pĕnginang* B. T., eene soort van kleine bladeren, van boven wit, van onderen rood gekleurd, die in vereeniging met

43. *Daoen kajit-kajit* M., *daoen kĕrai* B. T., eene soort van bladeren met haakdoornen, evenals klissen, worden fijngewreven, om daaruit eenen drank te bereiden, dien men lieden ingeeft, welke van den *polong*, eene soort van boozen geest, bezeten zijn.

44. *Daoen boewas-boewas* M., *daoen pĕkis* B. T., eene soort van groote bladeren, die in aftreksel worden gebruikt om bij ziekte het hoofd af te koelen.

45. *Akar mangkoedoe* M., *akar miskoen-miskoen* B. T. Deze wortel wordt, fijngewreven, gebruikt als smeersel, in aftreksel gedronken tegen de spoelwormen, dikwerf in vereeniging met

46. *Akar sĕradjam* M., *akar soelthan* B. T.

47. *Daoen djĕroedjoe* M., *daoen djar-djar* B. T., eene soort van doornachtige bladeren, die alleen als afweermiddel van booze geesten, vooral bij kraamvrouwen, worden gebruikt.

48. *Daoen soedoe-soedoe* M., *daoen sĕdar-sĕdar* B. T. Soort van kleine plant, iets gelijkende op een cactus, met kleine, dikke, niet geaderde bladen. Deze worden in kokosolie gekookt en dit afkooksel tegen loopende ooren bij kinderen gebezigd.

49. *Daoen lambega* M., eene soort van roode bladen, ter grootte van een mans hand, die met *daoen hati-hati*, *daoen bangoen-bangoen* en limmetjessap worden fijngewreven, daarna uitgeperst en het sap gedronken tegen maagpijn.

50. *Daoen tapak koeda* M., *daoen tipak* B. T., en *daoen tapak Soleiman* M., *daoen tafik* B. T., zijn twee soorten van bladeren, die met *akar tangkok biawak*, eene soort van wortel, en pijpaarde worden gekookt en dit afkooksel gedronken tegen siphilis.

Tot zoover gaan mijne weinige aanteekeningen over de geneeskunde der Meleiers, die met eenige nommers der medicijnen in stopflesschen zijn bewaard gebleven. Hebben ze voor de geneeskunde geene waarde, ze zijn toch eene niet onbelangrijke bijdrage voor de taal en de kennis des

volks, terwijl ze met opgaven van Java en andere plaatsen in den Archipel vergeleken, eenigszins kunnen doen zien, welke middelen in Indie van algemeen gebruik zijn. Ik eindig met de hoop dat eens de eene of andere medicus, uit den aard der zaak daartoe beter geschikt dan ik, zich opgewekt zal gevoelen om eene nauwkeurige pharmacopaea der Maleiers te schrijven.

Amsterdam, 2 Febr. 1869. H. C. KLINKERT.

HOMANNIANA.

Door het belangrijk verslag van de jongste geschriften van den heer van der Tuuk in het laatstvorig deel van dit tijdschrift, blz. 336 en volgende, is aan zijne uitnemende verdiensten op het gebied der Indische talen eene zeer bezadigde, doch daardoor te meer vereerende hulde gebracht. Dat eene werkzaamheid, als ons daar geschetst wordt, niet geheel vrij is van de gebreken van hare deugden; dat hare vruchten, meest in den vorm, maar soms ook in den inhoud, sporen vertoonen van den spoed, waarmeê zij werden voortgebracht, geeft althans eenigen troost aan wie haar benijden maar niet navolgen kunnen. Met het oog evenwel op voorbeelden als dat van Dr. Homan, en thans helaas ook van Dr. Engelmann, die ons zoo pijnlijk aan de broosheid van 't menschelijk leven herinneren, kan men nauwelijks in ernst wenschen, dat een man als van der Tuuk iets van zijne voortvarendheid mocht opofferen, om onvolkomenheden te vermijden, die toch over 't geheel meer aan de dadelijke bruikbaarheid of gerieflijkheid dan aan de innerlijke waarde van zijn arbeid schaden.

Van dien aard althans zijn de gebreken van uitvoering, die de uitgave van Homan's nagelaten aanteekeningen over het Bataviaasch Maleisch ontsieren, en door den schrijver van bovengenoemd verslag niet ten onrechte, ook uit een ander dan bloot aesthetisch oogpunt, betreurd worden.

Dat die gebreken niet — zoo als Referent onderstelt — aan een verzuim van mijne zijde te wijten zijn, moge blijken uit het volgend woordelijk uittreksel uit den brief van 26 Juli 1867, waarbij ik den heer v. d. T. het eerste gedeelte van Homan's nalatenschap toezond.

»...... Misschien hebt gij meer aan het andere, wat ik U hierbij »toezend, ... namelijk een afschrift van eene verzameling van aantee»keningen over het Bataviaasch Maleisch van de hand van Dr. Homan, »in 1864 alhier overleden, met eenige brieven tusschen ons daarover »gewisseld. Ik heb al dikwijls plan gehad, er den zakelijken inhoud

»van publiek te maken, maar ben altijd afgestuit op gebrek aan tijd »voor de omwerking, die daaraan zou behooren vooraf te gaan. Ik ge»loof, dat de schrijver goed op weg was, om een schat van hoogst be»langrijke waarnemingen te verzamelen, die zelfs aan de beperktheid »van zijne voorbereidende studie — hij was literator, maar blijkbaar »weinig bekend met de naast verwante talen, en, naar 't schijnt, in »'t geheel niet met het Arabisch — in sommige opzichten eene hooger »mate van geloofwaardigheid ontleenden. Nu ik evenwel aan 't verzen»den wil gaan, en bemerk dat het 16 vellen 4to zijn, word ik bezorgd, »U op te hooge kosten te jagen, en begin dus maar met eene eerste »partij, van blz. 1—28. De rest volgt dan wel nader, zoo mogelijk »per gelegenheid of anders per post, ten ware ik inmiddels verneme, »dat het u het port niet waard is."

Met die toezending werd trouwens voorshands niets anders beoogd dan mededeeling ten dienste van den heer v. d. T. zelven, met stilzwijgende vergunning om er naar goedvinden gebruik van te maken, maar zonder bepaald verzoek tot uitgave, allerminst tot onveranderde uitgave van den geheelen inhoud; ja met de verklaring, dat ik voor mij eene voorafgaande omwerking als noodwendige voorwaarde voor de uitgave beschouwd had, en hiervan tot heden (misschien reeds te lang) was teruggehouden door gebrek aan tijd om die voorwaarde te vervullen. Al had ik dit echter kunnen doen, zeker zou er op verre na zooveel niet meê gewonnen zijn, als thans geschied is door de zaakrijke aanteekeningen en uitgebreide woordenlijsten, waarmede het werk van Homan door den heer v. d. T., in verwonderlijk korten tijd, is toegerust; en ik kan hem dan ook niet anders dan erkentelijk zijn voor het gebruik, dat hij van mijne mededeeling gemaakt heeft, al had ik liever gezien, dat de ijver, om »zich dadelijk aan 't werk te zetten," hem niet verhinderd had, vooraf eenige aandacht aan mijn begeleidend schrijven te schenken.

In datzelfde schrijven heb ik nog op eenige andere punten een soortgelijken wensch moeten uitspreken, o. a. ter zake van eene aanteekening in het »Kort verslag der Maleische handschriften enz," blz. 62, waar de heer v. d. T. mij de eer deed uit een vroegeren brief van mij, van 26 September 1866, eene »zeer belangrijke opmerking" te ontleenen, die echter, zooals ze daar is medegedeeld — ditmaal niet geheel buiten mijne schuld — weinig beter is dan abracadabra, althans mijne meening gebrekkig teruggeeft.

Nu ik toch aan 't woord ben, hoop ik dat de Redactie mij gelegenheid zal willen geven ook op dit punt mijne *ipsissima verba* in hunne ware lezing en oorspronkelijk verband te herstellen. Enkele tot verduidelijking ingevoegde woorden plaats ik tusschen vierkante haakjes [ ].

Naar aanleiding van het »*Short account*", sedert in bovengenoemd »Kort verslag" vertaald, schreef ik den heer v. d. T. o. a.

»Hoe komt gij, op pag. 38, noot (1), aan de verklaring van 't Jav. »*jayeng kåsuma* door *victorious on the battle field?* Ik zou eigenlijk »eerst moeten vragen, hoe komt gij aan 't Jav. *kåsuma?* want, al hebt »gij het soms eens zoo geschreven gevonden, gij zult toch wel niet be- »twijfelen, dat het hetzelfde is als het gebruikelijke *kusuma*, Skr. Jav. »b l o e m? Of dit ooit s l a g v e l d beteekenen kan, is mij niet bekend: mis- »schien is dat eene glosse van den een of anderen inlandschen etymoloog op »zoo'n samenstelling als *jayeng k.*; maar 't is bekend, hoe slecht de Ja- »vanen hunne eigennamen, vooral die van Ind. oorsprong, verstaan, daar »ze niet eens meer weten, dat die samenstellingen (2) gewoonlijk eerst »omgekeerd moeten worden, om zoo te spreken, om ze op zijn Jav. »te kunnen verklaren. In sommige gevallen, waar dit zeer in 't oog »loopt, b.v. in *Singapoera*, zullen ze 't eenvoudig als eene dichterlijke »omzetting voor *poera singa* beschouwen, tenzij ze er ook dan een »vertelseltje op verzinnen als de arme Roorda van Eysinga i. v. سيڠ »[ten beste geeft]; maar anders gaan zij er doorgaans op die laatste »wijze meê te werk, en verklaren zich den naam, zoo goed en zoo »kwaad als het kan, alsof het eene inlandsche samenstelling was. Van- »daar voorzeker allerlei verbasteringen, die tot de meest zinnelooze »namen aanleiding geven. Zoo b.v. die van den Djokjaschen [Prins] »Pakoe Alam, voordat hij dien naam verkrijgt: dan heet hij Sasraning »Rat. Geef daar eens een gezonden zin aan! De zaak heldert zich eerst »op, wanneer men denkt aan een analogen, maar minder verjavani- »seerden naam, Sasra-nagara voor *sahasra-nagara*, d e b e z i t t e r v a n »d u i z e n d r ij k e n. Niets natuurlijker, dan dat de Javaan, den aard »van die samenstelling niet meer begrijpende, en het eerste deel *sasra* »[volgens zijn taaleigen] voor het hoofdwoord aanziende, daardoor ge- »komen is tot zulke nabootsingen als *Sasraning-rat*. Het zou mij niets »verwonderen, als iets dergelijks het geval was met *Djajeng-* of, om »uwe [Engelsche] spelling te volgen, *Jayeng k.*, en dat, in plaats van »*jaya-k.* uit *jayeng k.*, integendeel het laatste (en dan evenzoo *jayeng* »*sĕkar* (3), en wat er meer voor synoniemen zijn mogen) uit *jaya-k.*

(1) *Kort verslag*, enz., blz. 44, noot 1: *djajeng kåsuma*, Jav. z e g e v i e r e n d o p h e t s l a g v e l d.

(2) Die namelijk, even als de onze, het hoofdwoord achteraan hebben, als b. v. in *singa-poera*, l e e u w e n s t a d, waarvoor men in Mal. of Jav. zeggen zou: *poera singa*, s t a d (v a n of m e t) l e e u w e n. Een inlander dus, wien die Ind.-Eur. wijze van samenstelling niet bekend is, kan *singa-poera* niet anders verstaan dan in den zin van l e e u w (van de) s t a d, s t a d s l e e u w.

(3) *Djajèng-sĕkar*, bij Europeanen veelal verkeerdelijk *djajang-sekar*, of nog erger verknoeid, als naam van een soort van inlandsche maréchaussée.

»verbasterd is, zoodat de eigenlijke beteekenis zou zijn bloem der »overwinning (1). Dit echter daargelaten, en de samenstelling op »zijn Jav. opvattende, dan zou ik nog eer geneigd zijn (2), daarbij te »denken aan een geheel ander (3) veld dan het slagveld, en *kusuma* »te verstaan in den zin van eene vrouw. Zulke eernamen, ontleend »aan erotische overwinningen, zijn toch bij den Javaan ook niet vreemd: »ik heb te Solo gekend een Djajeng-tilam, d. i. letterlijk: overwinnaar »op het bed; zoo heeft men ook Djajeng-rĕsmi (4), overwinnaar »in de liefde; Djajeng-prana, dit laatste [*prana*] verstaan in den »zin van *pudendum muliebre*, enz. — Dat *kusuma* en synoniemen »dikwijls gebezigd worden als poëtische benamingen voor eene vrouw, »zal u niet onbekend zijn: denk slechts aan den gewonen naam van »vorstendochters, Sĕkar Kadaton [bloem van 't hof]."

Na deze uitweiding zij 't mij vergund, nog eens op het Batav. Maleisch terug te komen tot opgave van eenige verbeteringen en aanvullingen, waartoe de vergelijking van den druk met het oorspronkelijk handschrift van den schrijver aanleiding geeft. Aan de reeds door den uitgever opgemerkte Errata heb ik betrekkelijk weinig eigenlijke drukfouten toe te voegen. Met het oog op de eigenaardige moeilijkheden van zulk drukwerk mag de correctie voortreffelijk heeten. Kleine afwijkingen en uitlatingen, waartoe de heer v. d. T. zich hier en daar genoopt vond, en

---

(1) Evenzoo, *djaja-* of *widjaja-koesoema*, heet dan ook de bekende bloem, die, bij gelegenheid van de troonsbestijging van een nieuwen vorst, van *Noesa Kambangan* gehaald wordt.

(2) Hier begint het door den heer v. d. T. aangehaalde gedeelte, met de woorden: „Ik „zou eerder geneigd zijn daarbij te denken..... enz.," waaruit men afleiden zou, dat ik zelf de inlandsche etymologie voor de ware hield, terwijl ik hier inderdaad slechts trachtte, die etymologie in den geest van den inlander te verklaren.

(3) Dit woord „ander" ontbrak in mijn' brief zoowel als in de aanhaling van den heer v. d. T.: in de laatste echter tot veel grooter nadeel voor het verstand van den zin, aangezien daar ook het eerste en meest afdoende voorbeeld (*Djajeng-tilam*) uitgelaten, en het laatste (*Djajeng-prana*) door mislezing (*Djajeng-rana*) geheel bedorven was. Volgens die lezing zou dit inderdaad het slechtste voorbeeld zijn, dat ik had kunnen kiezen; want *Djajeng-rana* kan wel niet anders beteekenen dan overwinnaar op het slagveld: dus juist hetzelfde, wat *Djajeng-koesoema* volgens de bestreden opvatting zijn zou.

(4) De heer v. d. T. teekent hierbij aan: „[*Rĕsmi*] moet echter *schoonheid* en niet *liefde* „beteekenen (vgl. Tob. Spraakk., bl. 52, aant. 2)." Ik antwoordde daarop bij mijn' brief van 26 Juli 1867 met de opmerking, „dat *rĕsmi* in 't Jav. wel bepaaldelijk gebruikt wordt „in den zin van mingenot; *sarĕsmi*, *coitus*, *ngrĕsmèni*, *coire mulierem*. Schoon ik het „met u voor eene verbastering van *laksjmî* houd, kan daarbij evenwel in sommige gevallen „misschien aan verwarring met *raçmi* (o. a. lichtstraal) gedacht worden, en *Resmining-„puri* zou zich ook wel laten verklaren als lichtstraal van 't hof; — althans zie ik „geene reden, om hier de verandering van *l* in *r* aan den invloed van de *r* in *puri* toe te „schrijven, zooals gij l. c. (Tob. Spr., bl. 52, aant. 2) schijnt te willen doen. Wat hiervan „echter zij, ik meen wel zeker te zijn, dat een Javaan bij *Djajeng-rĕsmi* alleen aan zinnelijke „liefde en niet aan schoonheid denken zal."

waaromtrent hij zich in de Voorrede tot de »Handleiding" in 't algemeen verklaart, heb ik natuurlijk in den regel onaangeroerd gelaten, en slechts enkele malen gemeend de oorspronkelijke lezing daarbij te moeten wedergeven (1).

Blz. 2, nº. 11. *dangkallan.*	Vgl. blz. 9.
» 3, » 21. *aroewah.*	H. verwijst hierbij naar von de Wall, *T. v. Ind. T. L. V.*, VIII, *Proeve van bewerking van een Maleisch woordenboek*"(blz. V): eene aanhaling, waarop onder nº. 22 wordt teruggewezen.
» » » 36. *kròkòt.*	»Jav. id."; lees: »Jav. *krakot.*"
» 4, » 39. *lĕmoesir.*	Vgl. blz. 9.
» 6, » 74. *pongkot.*	Lees: »... pongkot gigi = pangkal gigi."
» » » 76. *rapi.*	Bij »klein bij klein" te voegen: »enz"
» » » 85. *tahak.*	Voor »dĕri" H. »dèri."
» 7, » 96. *kapangan.*	Vgl. blz. 9.
» » » 98. *tjanggawarèng.*	Lees: »... Jav. *tjanggah-wareng*"
» » » 99. *mĕntjĕlos.*	Lees: »... mĕntjĕlos atinja — ilang »pikiran."
» 8, r. 15 v. b.	Lees: »Er heeft dus een *laja* bestaan."
» 10, nº. 108. *ampĕla.* / » » » 112. *badòk.*	Vgl. blz. 20.
» » » 115. *bintit,*	Lees: »NB. *Djĕrawat*, een puist in het »aangezigt; *bisoel*, een dº. aan....."
» 11, » 118. *dalĕmtoe.*	Lees: »... Chin. *toe* = kast (verg. »*gròbòk*, een dº. van bamboe), plus »minus 4 voet hoog."
» 12, » 135. *gĕnit.*	Voor »liebaugelt" lees: »liebäugelt."
» » » 142. *grèpès.*	Lees; » — pĕtjah di pinggiran — b.v. »van het onderste....."
» 13, » 149. *kĕtjoewa.*	Voor »kakkelakken" lees: »kakkerlakken."
» 14, » 171. *mĕmĕdi.*	Voor »sétan" H. »sètan."
» 17, » 208. *sĕnonoh.*	Voor »pĕkĕrdjaän" H. » pekirdjaän." Vgl. nº. 466 en blz. 64.
» » » 214. *srèbĕt.*	Lees: »*srèbèt.*"
» » » 215. *talpa.*	Bij »gedragen" lees: »wordt."

(1) 't Is jammer, dat de heer v. d. T. de menigvuldige bijvoegingen van zijne hand niet duidelijker als zoodanig onderscheiden heeft, door de hier en daar voorkomende parentheses van den schrijver met H. te merken; want verreweg het meeste wat tusschen haakjes, en al wat aan den voet der bladzijden staat, behalve het weinige met C. S. gemerkt, zijn wij aan de ijverige hand des uitgevers verschuldigd.

Blz. 17, n°. 219. *kĕmpèk.*	Vgl., blz. 21.
» 18, » 235. *saling.*	Kan hiermede ook in verband staan het (trouwens verdachte) كليڠ كؤرڠ in Meursinge's *Maleisch leesboek*, I, blz. 30, r. 7 v. b., waar de verklaring door »elk een gat (in 't hoofd slaan)" volstrekt onaanneembaar schijnt? Wel is waar komt »elkander" daar ook niet te pas; maar kan *saling* (of *seling*) *s'orang* misschien ook beteekenen »elk", = Jav. *sowang*²?
Blz. 19, r. 4 v. o.	Voor »in Gericke's Jav. Woordenboek" lees: »bij Gericke en Roorda c. a."
» » » 3 » »	Voor »stamwoord *mĕdi*" lees: »grondwoord *wĕdi*": het laatste reeds in de Errata van den Uitgever verbeterd.
» 21, » 2 » b.	Voor »afgeleid" lees: »toestandsvorm."
» » » 7 » »	Voor »*pĕnik*" lees »*sĕnik*."
» 23, » 4 en 7.	Voor »*lodjine*" lees: »*lodjiné*."
» 39, » 3 v. b.	De »laatste brief," waarop hier gedoeld wordt, is, wegens het meer vertrouwelijk karakter van zijn inhoud, niet openbaar gemaakt, en bevat ook niets wat hier vermelding vereischt.
» » » 13 » o.	Lees: »... meer dan 5000 kunnen tellen."
» » » 12 » »	Voor »stamwoorden" H. »grondwoorden."
» 42, n°. 244. *ambĕt.*	Voor »*kĕbat*" H. »*kabat*."
» 44, » 269. *bèndjòl.*	Voor »Jav. *broendjoel*" lees: »Jav. »*brĕndjoel*."
» 46, » 307. *djamoet.*	Voor »snatert" H. »knaastert."
» » » 316. *djĕngit.*	Voor »*mĕndjèngit*" lees: »*mĕndjĕngit*."
» 47, » 332. *dongkèk.* } » » » 333. *doko.* }	Volgorde om te keeren.
» » » 334. *dòp.*	Te schrappen: »(Vgl. Jav. *pĕdok*, C. S.)"
» » » 335. *dòt.*	Bij te voegen: »(Vgl Jav. *pĕdot* C S.)"
» 49, » 367. *gèntĕr.*	Lees: »*gĕntĕr*".
» » » 376. *gidoe.*	Voor »*gidoek*" lees: »*gidoeh*."
» 50, » 384. *gongsèng.*	Voor »*gongsĕng*" lees: »*gongsèng*."
» » » 391. *griming.*	Voor »*gringgingan*" lees: »*gringgingĕn*."

Blz. 50, n. 392. *gròdòk.* Voor »*gròdòkin*" lees: »*gòdòkin*," en voor »in het Jav. *godog*" lees: »en het Jav. *godog.*"

» 51, » 395. *hatam.* H. »*hatâm*" en »*hatâm kòr-ân,*"

» » » 408. *kantjap.* Voor »*ajèr*" H. »*ajër*," en aan 't slot: »Vgl. Mal. *atjap.*"

» 52, » 421. *kĕlĕk.* Voor »goeroet" lees: »goeroe."

» 53, » 424. *kĕmpèk.* H.: »Vgl. Jav. *k°pèk*, Winter en Wilkens; Mal. *karpèk*, Pijnappel." Vgl. ook, bij Winter en Wilkens: »*krĕpèk*, de klank bij 't openbreken van eene bamboezen omheining." Het schijnt dus een klanknabootsend woord te zijn. C. S.

» » » 430. *kèpèt.* In den zin, door den heer v. d. T. in d noot aangeduid, zegt men te Solo »*blanda totok*," z. v. a. echte of volbloed Hollander. C. S.

» 54, » 453. *kobar.* Vgl. Jav. *obar*, *ngobar*, branden. C. S.

» » » 458. *koental-kantil.* Vgl. Klinkert in de *Bijdragen tot de T. L. V. van N. I.*, 3de volgreeks, deel II, blz. 388, noot 3: »*kontal-kantil* wordt in 't Mal. zoowel als in 't Jav. van 't heen en wederbengelen der borsten eener vrouw gebruikt;" evenzoo *ngontèl* de borsten bloot dragen, als de Soendasche vrouwen: *Reizen van Poerwå Lèlånå*, I, 36. Ook in de beteekenis van Jav. *kantil* als naam van eene bloem, en in Jav. *kòntòl*, scrotum, is dezelfde voorstelling te herkennen; terwijl aan den anderen kant uit het begrip van »aan iets blijven hangen, gehecht zijn," zich het gebruik van Jav. *kantil*² of *kontal-kantil* en van *kintil*, *ngintil*, in den zin van »overal volgen" (Winter en Wilkens), als ook dat van *kĕntil*, *ngĕntil*, »iets achterhouden, schuldig blijven" (ib.) ontwikkeld heeft. Van dit laatste wordt trouwens ook de toestandsvorm *koemĕntil* gebezigd voor »blijven hangen," b. v. (in *Djoeroe-martani* van 19 November 1868, No. 47) van de versteende toppen aan levend gras, dat een' tijd lang ten deele is blootgesteld aan de werking van het water in zekere bron. Men zou dit *koemĕntil* trouwens ook (volgens § 191 van Roorda's *Jav. grammatica*) kunnen afleiden van *pĕntil*, »bloemknop, uier, enz.," dat blijkbaar mede tot deze groep behoort.

De beteekenis, aan *kontal-kantil* ook in 't Jav. door den heer Klinkert toegekend, vindt men evenmin als de overeenkomstige van *ngontèl* bij Gericke en Roorda, zelfs niet bij Winter en Wilkens opgegeven; alleen in het oude, thans wel wat al te zeer veronachtzaamde, woordenboek van Roorda van Eysinga, schoon niet geheel juist: »*konthal-kanthil*, L. geheel naakt, moe- »dernaakt, zichtbaar, voor oogen hebben, zien:" het tste denkelijk ontstaan uit misvatting van 't bijgevoegde voorbeeld: »*wong wadhon kahé k-k. hònòng* »*moto bahé*," hetwelk verklaard wordt door: »die »vrouw is mij gedurig voor het gezicht." C. S.

Blz. 55,	nº.	466.	*krahoe.*	Lees: »..... N.B. *Bikin* (eig. *baïki*, »*mëmbaïki*, Mal.) is Bataviaasch..."
» »	»	471.	*krikit.*	Voor 137 lees: 157.
» 56	»	472.	*krioek.*	»Vgl. Pijnappel, *kroejoek*, kraaien van »een haan". H.
» 57	»	491.	*lëlantjoer.*	»Vgl. Pijnappel, *lantjoer*, uitsprui- »ten". H.
» »	»	497.	*lëngit.*	»Vgl. Pijnappel, *lëngei*, traag, slof". H.
» »	»	499.	*lëtèk.*	»Vgl. ook Mal. *rëtak*, een barst (ook Batav.)". H.
» »	»	502.	*lilé-goendé.*	Lees: »..... als medicijn gebruikt »worden"...
» 58,	»	507.	*loemèr.*	»Vgl. Jav. *lèr*, zich uitbreiden". H.
» »	»	516.	*loso.*	»Vgl. Jav. *nëlòsòr*". H.
» 59,	»	529.	*mèna.*	Lees: »... het vliegertouw naar zich toehalen..."
» »	»	544.	*mënjëlontjong.*	H.: »*mënjëlongtjong.*"
» 61,	»	567.	*njèrnjèr.*	Voor »doorschijnen" lees: »doorschijnend."
» »	»	372.	*oedoek.*	Lees: nº. 572.
» »	»	574.	*oelat.*	»Vgl. Marsden, *oelas*, id." H.
» »	»	576.	*oeloeng.*	Het woord »wouw" behoort binnen de parenthese.
» 62,	»	590.	*otèl.*	Volgorde om te keeren, en bij nº. 590 te lezen: »..... tanden, die los »zitten, onder het eten"; want dit »onder het eten" is geene bepaling van »los zitten", maar van »zich »heen en weêr bewegen." Vergelijk nº. 458.
» »	»	591.	*ondjé.*	

Blz. 62, r. 8 v. o.	Voor »klinkerteekens" lees; »klank»teekens".
» 64, bij *bartiap*.	H.: »*tiap* zal wel een fout zijn."
» » » *perhoemaän*.	lees: »Maleisch: wordt hier niet verstaan."
» 65, » *bangkat*	De onderhaling van de woorden »de »taal heldert de geschiedenis op" is niet van H., en bij vergissing in 't afschrift overgegaan.
» » r. 1 v. o.	Voor »alleen Jav." lees: »alle Jav." Met *Biar* moest een nieuwe regel beginnen.
» 66 » 17 v. b.	»... als de namen van een getal" geeft geen zin. Er moet iets anders gestaan hebben; wat, kan ik niet met zekerheid zeggen: denkelijk »als de »namen van eenige andere getallen »(28, 29 enz.)," of iets dergelijks.
Blz. 67.	Het hier gezegde wijst terug op den inhoud van een vroegeren, nog niet uitgegeven brief van Homan, dd. 8 Mei 1864, waaruit nog het volgende eene plaats moge vinden:

»Voor eenigen tijd vernam ik van mijn goeroe, dat er in de kampong »*Kroekoet* eene vrouw woont, *Sawang* genaamd, boekverhuurster van »beroep (*toekang séwa-in soerat* of *toekang hikajat*). Zij is, vertelde »hij mij verder, in 't bezit van verscheidene Maleische en ook zelfs van »een paar Javaansche werken. Zij heeft ze geërfd van haar moeder, »die ze meestal eigenhandig geschreven heeft. Zij verhuurt ze voor een »dubbeltje per avond. — De inlanders namelijk hebben hier de gewoonte »om, wanneer er 's avonds gezelschap is, zich te amuseeren met een »*hikajat*, de vrouwen even goed als de mannen. Één van het gezelschap »leest voor, en de anderen luisteren toe. Van dit belangrijke nieuws heb »ik dadelijk partij getrokken; vóór mij ligt dientengevolge reeds nu de »*Hikajat Sjah Kobâd* (1) حكاية شاه قبد جوهن عاريفن; overmorgen »brengt de goeroe mij de geschiedenis van het geitebokje (?) (van het »beest liever, dat in 't Bataviaasch *kantjil* heet) فلندق, waarvan onder »anderen melding is gemaakt door de Hollander, *Mal. taal- en letter»kunde*.

---

(1) Blijkbaar verkeerd gespeld; maar hoe te verbeteren? قباط, جَوْهَر, عارفين? C. S.

»Van de Javaansche werken in gemelde bibliotheek heeft de goeroe »mij den *Tjèkèl* genoemd.

»Mijn Soendaneesche goeroe zoekt mij een *Rădjă Pirangon*. Hij heeft »er hier wel eens een exemplaar van gezien, en denkt dat er nog wel »andere zijn zullen.

»En nu ten slotte. — De geschiedenis van *Sri Rama* is door Roorda »van Eysinga uitgegeven naar één handschrift, dus waarschijnlijk ge»brekkig. Mijn goeroe is in 't bezit van een, naar het mij voorkomt, »zeer volledig en correct exemplaar van dezen *Sri Rama*, dat ik graag »eens met den tekst van Roorda zou willen vergelijken. Zoo u dus dat »boek bezit en het van daag niet gebruikt, zou u mij zeer verpligten »met het den brenger dezes mede te geven. — Het is op zijn minst »een uitstekend middel om den tekst te verbeteren."

In de Woordenlijst aan 't slot valt het volgende bij te voegen en te verbeteren.

atjap 2.
bĕkĕrah: zie *kĕrah*.
bĕkoeï 237.
dĕradjak: add. 120.
djĕmboeng » 122.
dobĕlé. Voor 127 lees: 129.
èmpos 132.
gaja. Lees: 133, 34 en blz. 34.
godokin 392.
isit. Voor 21 lees: 43.
kabat 244 (hierboven).
kĕlèbat: zie *kèbat*.
kĕlilipan: zie *lilip*,
kĕrdja 466 en blz. 62.
kĕrioek 156, 472.
kĕròkòt: add. 478.
kirdja: zie *kĕrdja*.
kòdòng. Voor 139 lees: 159.
landjĕr. Voor 482 lees: 483.
mĕngiloe } 49.
mĕngiloet }
minatoe: zie *mĕnatoe*.
nèngnèng: add. 561.
oelat: add. 185.
oentoesan 73.
para. Voor 98 lees: 94.
poksaï 70.
pòtèt 71.
rambang 196.
rĕtak 499 (hierboven).
sĕrèbèt: zie *sèbèt*.
tangi 216 en blz. 21.
tĕdas 87.
tĕké 90.
tèpak 244.
tèmossin 217.
tĕpĕs 88.
tjĕbĕlok 227 en blz. 22.
tjĕbĕlos 228 en blz. 22.
tjĕmpĕlingan 63.
tjòrèt 105.

In de »Fouten en addenda" (blz. 91—92) zijn mij door den heer v. d. Tuuk zelven nog deze twee feilen aangewezen:

Op blz. 72 »blz. 230" moet zijn »no. 230."

Op blz. 77 »563" moet zijn »503."

Met betrekking tot de Woordenlijst (den Index, door den heer v. d. T. aan 't slot van de Handleiding geplaatst) moet ik nog aanmerken, dat ik die slechts in zoover heb nagegaan, als het mij te pas kwam ze te raadplegen, wat inzonderheid het geval was bij een onderzoek naar de woorden, die uit Homan's twee eerste lijsten in zijne derde zijn overgenomen.

Wat de heer v. d. T. dienaangaande in de Voorrede tot de »Handleiding" zegt: »Homan scheen onder het schrijven van deze verzameling »[namelijk de derde lijst, no. 240 en volgende] vergeten te hebben, dat »menig woord reeds vroeger door hem was opgegeven: hij heeft althans »verzuimd er naar te verwijzen", kan ik slechts aan eene misvatting toeschrijven. Het is toch, dunkt mij, duidelijk genoeg, al is het nergens uitdrukkelijk gezegd, dat die derde lijst — eerst door den uitgever van doorloopende cijfers voorzien — niet zoozeer te beschouwen is als een bloot vervolg op de twee vorige — waarin de volgnummers van mij afkomstig zijn — maar veeleer als de eerste helft van eene resumtie van het tot zoover verzamelde, met inbegrip van de laatst aangewonnen woorden, die anders het derde honderdtal, aan 't slot van den brief van 29 November 1863 bedoeld, zouden hebben uitgemaakt, maar met weglating van het min zekere of min nieuwe, van hetgeen onder andere letters komen moest, enz., en met verbetering der alphabetische volgorde, die in de eerste lijsten slechts onvolkomen was volgehouden. Zoo men nogtans in de derde lijst menig woord mist, dat men er volgens die opvatting in verwachten zou, mag dit wel grootendeels daarin zijne verklaring vinden, dat H. de waarschuwing, om niet voor nieuw uit te geven, wat het niet of slechts ten deele was (zie blz. 19), wat al te streng opgenomen heeft, en zich daardoor eensdeels genoopt vond tot een aantal min gepaste aanhalingen, die de heer v. d. T. terecht heeft achterwege gelaten, maar ten andere tot het schrappen en terugnemen van veel, wat in geenen deele overtollig te achten was. De derde lijst bevat dan ook in zijn handschrift nog verscheiden doorgehaalde en dienvolgens niet openbaar gemaakte verklaringen, waarvan de doorhaling, blijkens de bijgevoegde verwijzingen naar bestaande woordenboeken, geene andere reden had, dan dat daar hetzelfde of iets min of meer nabijkomends te vinden was. Het komt mij niet onbelangrijk voor, die doorgehaalde artikelen hier nog te laten volgen. Ik gebruik daarbij de verkortingen P. voor Pijnappel, G. R. voor Gericke en Roorda, R. v. E. voor Roorda van Eysinga, W. W. voor Winter en Wilkens.

---

bangkit — (iemand) herinneren, dat men hem iets gegeven heeft, met of zonder intentie om het terug te hebben; R. v. E. iets terugvragen, wat men weggegeven heeft.

bĕdèk — *pagĕr bĕdèk*, een pager van bamboe buiten een huis; *djĕmbatan b.* = *sàsak*, een (lichte) brug van bamboe. Vgl. Jav. *gĕdèg*.

belòk — heel modderig, van een weg; R. v. E. idem.

danjoe — *danjoe kalapa*, de drooge bladen van een kokosboom; men brandt ze aan den haard. P.

daring (117) — *pĕndaringan*, iets waarin de bras bewaard wordt, veelal een groote tĕmpajan; — G. R. *padaringan*.

dĕngòs — *kĕdĕngas-kĕdĕngòs*, (hij) zegt alles maar wat hem voor den mond komt, van een onbeschaamde of een kind dat zijn zin niet krijgt. P. *dĕngoes* = *doengoe*.

dĕsĕr — *mĕndĕsĕr*, vooruitdringen, bij herhaling iemand naderen, onder den stok oploopen, van iemand die reeds weggejaagd is; — Jav. *dĕsĕk*, idem, P. *mĕndĕsar*, in de rede vallen.

djĕndòl (123) — *bĕdjĕndal-bĕdjĕndol*, hobbelig, van een weg; P. *djandal*.

dongkòl (23,24) — *mendongkol* of *bedongkol atinja*, hij is boos, heeft een wrok (tegen iemand), zonder er iets van te doen blijken; P. moeite, verdriet.

gaja (133,134) — *bĕgaja*, lichaams- of geestkracht, schranderheid bezitten. *Trada mampoe b.*, zich niet weten te redden, lichamelijk of geestelijk. *Mĕnggaja*, met list of geslepenheid handelen, inzonderheid van iemand, die op een vleienden toon om iets vraagt: *gajaïn doewitnja*, iemand op die wijze om wat geld verzoeken. P.

gamat² — *daoen g².*, de bladen van zekere plant; zij worden als geneesmiddel tegen hoofdpijn gebezigd. P.

gĕmbèr² — blaten, van geiten die honger hebben, of van geitlammeren die van de moeder gescheiden zijn. R. v. E. *gimber*, blaten. Vgl. Jav. *gĕmbor*.

katikan — = *biting*, een pin van bamboe: wordt in de *sĕsaté* gestoken. Jav. *katèk*, scheut, telg, loot.

kĕbĕmbĕm — *mangga k.*, een vrucht, wat kleiner dan de *koewini*. Rigg: *bĕmbĕm*.

kĕbĕn (144) — een doos om kleêren in te bergen, wat grooter dan een *sòsòkan*. P. *kĕban*.

klèntjòk	*mĕngklèntjòkan*, zich heen en weêr bewegen, als het water in een kan die voortgedragen wordt. P. *kĕlintjoek*, waggelen, wankelen.
koepak	*gigi k.* de tand valt uit. *Koeplak*, losgaan, b.v. van papier, dat ergens opgeplakt is. P. Vgl. Jav. *koplak*, schudden, rammelen. G. R.
koeplak	Zie *koepak.*
kòròk	*ajam di kòròkin*, hem [den haan] wordt een kippeveêr in de keel gestoken, die er daarna weêr uitgehaald wordt, b.v. om hem strijdlustig te maken. Vgl. Jav. *ngorokki.*
kripik	pisangs in plakjes gesneden *(di iris)*, waarop *goela ganting* gelegd is. P.
lawat	*mĕlawat*, een overledene vóór de begrafenis bezoeken, hem het laatste bezoek brengen. P. [Jav. *lawat* en *loemawat* of — *wad*, poët. = *tindjò*, iemand bezoeken; maar *lajat nglajat* spec. van een bezoek uit deelneming, bij sterfgeval als anderszins. C. S.]
mangsit (169)	*baoe m.* = *baoe pĕsing*, de lucht van urine, die lang gestaan heeft. Rigg: *wangsit*, »malignant," &c.
mĕngoesoet	al rondtastende den weg zoeken, van een blinde. Rigg: *oesoet.*
mĕrèròt (55)	zich in een lange rij achter elkander bewegen, van rijtuigen, menschen enz.
ngĕt²	mijt, mot, in kleêren, papier enz. P. *nat²*, id. Batav.; — Jav. *ĕnjĕt*, id.
oerĕk	*ajam di o. sangsit*, hem is een *sangsit* (vuurvlieg) in zijn achterste gekropen (dat wordt ten minste geloofd). De kip krijgt daardoor een soort van dysenterie (*bèrak kapoer*) en sterft. — *Mĕmoerĕk*, daaraan lijden. — Vgl. Jav. *ngoerĕk*, Batav. *koerĕk.*

Met deze opgaaf van doorgehaalde woorden meen ik mijne mededeeling van Homanniana te moeten besluiten. Had hij maar lang genoeg geleefd, om althans zijne derde lijst te voltooien! Evenwel, aan eenige woorden meer of minder hangt de waarde niet van zijn werk, dat toch niet alleen als bijdrage tot de kennis van 't Bataviaasch-Maleisch in aandenken verdient te blijven. Wat er ons van overbleef, is ruim voldoende, om de aandacht te vestigen op hetgeen hier nog te verrichten valt, maar geeft tevens een treffend voorbeeld van eene even eenvoudige als

vruchtbare methode van onderzoek, die door elk, die het wil, zonder andere hulp dan een redelijk verstand en een gezonden zin van waarneming, zonder meer inspanning dan aandachtig luisteren — of lezen — en nauwkeurig opschrijven, tot eigen voldoening en ten nutte der wetenschap kan worden aangewend. Die inspanning, als het er eene heeten mag, verschafte den armen teringlijder tot aan zijn' laatsten ademtocht een levensgenot, waarvan de bloote voorstelling iets verkwikkends heeft. In het naïve welbehagen, waarmede hij (blz. 39) zijn' wekelijkschen oogst van nieuwe grondwoorden telt en de opbrengst van een geheel jaar vooruit berekent, in de angstvallige zorg om zijn' schat te zuiveren van elk inmengsel van verdachte waarde, herkent men de edelste genietingen van den jager of verzamelaar van den echten stempel, ver verheven boven de praalzucht van den ijdelen bluffer. Zulk eene jacht op het gebied der levende volkstaal zou menigeen, zelfs op de eenzaamste buitenposten, alle klachten over verveling doen vergeten, en den tijd, die hem anders tot last is, aan de uitbreiding der wetenschap dienstbaar maken.

Batavia, Januari 1869. A. B. Cohen Stuart.

BOEKAANKONDIGING.

Geschiedenis van Java, door J. Wolbers. Eerste deel. Oude en Midden geschiedenis. Utrecht, Kemink en Zoon, 1868.

Deze beoordeeling van de Geschiedenis van Java door den heer Wolbers was oorspronkelijk bestemd om, als aanleiding en inleiding, de eerste te zijn van eenige studiën over hetzelfde onderwerp, en werd daartoe ter plaatsing aangeboden voor de Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië. De eerstvolgende aflevering evenwel was reeds afgedrukt, en daar het beoordeelde werk in 't laatst van 't vorig jaar was verschenen, en de afleveringen van de Bijdragen op onbepaalden tijd 't licht zien, vond ik het minder wenschelijk zoo lang met het uiten van mijn gevoelen over het boek te wachten, en verzocht den hoogleeraar Veth of ik over een plaatsje in 't eerstvolgend nummer van het Tijdschrift voor Ned. Indië mocht beschikken. De geëerde redactie heeft met veel beleefdheid aan dit verzoek voldaan, waarvoor ik haar bij dezen dank zeg.

Indien nu in dit stukje meer de vorm en de samenstelling van het boek van den heer Wolbers dan de inhoud beoordeeld worden, dan is mijn plan om over enkele onderwerpen uit de Javaansche Geschiedenis later uitvoeriger mijne gedachten meê te deelen, daarvan de voorname oorzaak. Maar bovendien, het zou mij zeer moeilijk zijn over den inhoud zelven hier te spreken, wijl de heer Wolbers in zijn werk de verantwoordelijkheid van het door hem medegedeelde bijna overal gelegd heeft op zijne bronnen, die hij steeds getrouw vermeldt. Men heeft dus, wanneer men met hem in opinie verschilt, met deze en niet met den schrijver te doen. Men vergenoege zich dus met wat hier gegeven is: 'twelk, naar ik vertrouw, voldoende zal zijn om een oordeel over het boek bij ieder te vestigen.

Tot welke richting op godsdienstig gebied de schrijver behoort, leert ons de eerste zinsnede van zijn werk: »Onder de vele overzeesche

»bezittingen over welke de Heere God, in de wegen Zijner voorzienig-»heid, Nederland tot heden vergunt, den heerscherstaf te voeren, »neemt het vruchtbare, het in menigerlei opzicht zoo rijk gezegende »Java eene eerste plaats in." Het kan ons dus niet verwonderen dat de schrijver nu en dan 't zeer betreurt, dat 't Christendom den Javaan niet reeds zeer vroeg bekend is geweest, en zijn godsdienst en zeden uit dat oogpunt beschouwt. Toch kon het werk daarom aan de vereischten voldoen van een nuttig en leerzaam boek, waarin de resultaten van studie en onderzoek waren neêrgelegd. De schrijver zal mij hier de opmerking maken, dat hij niet voor de wetenschap, voor den geleerde, maar voor den gewonen Nederlander, bepaaldelijk den Christelijken Nederlander heeft geschreven. Voorzeker, hij zegt in zijne inleiding, pag. 3, eene poging gewaagd te hebben eene Geschiedenis te schrijven, die het Javaansche volk van vroeger en later tijd leert kennen, »waarbij men aan de hand van den schrijver de kratons der vorsten, »de dalms der inlandsche grooten, de hutten der inlanders en ook de »villa's, kantoren en fabrieken der Europeanen binnentreedt, waarbij men »het volk in zijn maatschappelijken, huisselijken en godsdienstigen toe-»stand ziet gade te slaan." Zijn boek moet dus een populair geschrift zijn. Ook hierin kon hij geslaagd zijn; maar moest hij zich dan niet in de eerste plaats gehoed hebben voor de tallooze druk- en schrijffouten, waarvan zijn boek wemelt? Ja, ik durf beweren dat geen enkele vreemde naam of Javaansch woord overal goed, of zelfs maar gelijk, geschreven is. Moest hij dan niet in de tweede plaats getracht hebben een juiste voorstelling der zaken te geven, en niet slechts, zooals nu, verschillende verhalen hebben aaneengeregen, zoodat de onkundige lezer er door verbijsterd moet worden? En vooral in de derde plaats, moest hij niet gezorgd hebben zichzelven niet tegen te spreken, of althans dat de feiten elkander niet rechtstreeks tegenspraken? Zooals 't daar ligt is zijn werk volstrekt niet wat hij zich als ideaal stelde, niet alléén, maar niets anders dan eene compilatie uit verschillende bronnen bij elkaâr gehaald en zonder bijna eenige kritiek meêgedeeld. Blijkbaar, dunkt me, was de schrijver — hij vergeve mij dat harde oordeel — niet op de hoogte van zijne taak.

Vooreerst dan beweer ik, dat het boek van den heer Wolbers wemelt van druk- of schrijffouten, en dat geen vreemde naam of Javaansch woord overal goed, of zelfs maar gelijk, is geschreven. Niets zal gemakkelijker zijn, dan dit te bewijzen. Door zijn geheele boek heen wordt gesproken van Bababs of geschiedenissen der Javanen; alleen op pag. 83, waar hij er afzonderlijk opnoemt, wordt Babad geschreven, en dat is juist. Pag. 11 noemt de schrijver Batara Goeroe's eersten staatsdienaar Naradja, terwijl zijn bron, de Sadjara Radja Djawa

(niet Dwaja, zooals er staat), altijd Narada heeft. Verder vindt men pag. 25 en volgende gedurig BataROE Goeroe en merkwaardiger wijs op pag. 26 tweemaal BataROE, en tweemaal BataRA geschreven. Op dezelfde pag. moet DjagadnaTI zijn DjagadnaTA (hetzelfde woord als het op pag. 25 staande basterdwoord Jagunatha).

Van pag. 56 af is sprake van een vorst Koeda Lajélan, zooals de heer Wolbers schrijft; onder aan die bladzijde verandert het in Kadoe Lajélan, en blijft zoo totdat de man sterft. — De naam is in geen van beide gevallen juist, maar moet Koeda Laléjan, of, zooals Hageman schrijft, Laléan zijn. Pag. 69 bovenaan begint de geschiedenis van Tjiong (liever Sijoeng, zooals de Javanen schrijven) Wanara, later wordt dit laatste Warana.

De naam Barata Joeda van het bekende Javaansche heldendicht wordt pag. 40 Barata Joedda, pag. 78 Bataro-Joeda, pag. 79 Batara Joeda; waarschijnlijk zijn de verschillende bronnen, door den schrijver geraadpleegd, verkeerd nageschreven.

Zoo vindt men den naam Brambanan elders Prambanan, ja Prambanam; Singasari nu eens Sang'asari, dan Singas'ari, Singosari of Singas'arie geschreven. Wat die ' moet beteekenen erken ik niet te vatten.

Merkwaardig is het omspringen met het woord Balambangan. Nu eens vind ik Balambang, dan Blambagam, elders Blambangan, ook Blamblangan, en Balambangan.

Het onder Tranggânå vervaardigde wetboek wordt op pag. 171 Djoijo-Langkoro, zooals ook Hageman heeft, en op pag. 194 Jaija Langkara genoemd. Pag. 117 levert ons nog een staaltje van de nauwkeurigheid, waarmeê eigennamen in dit boek zijn overgenomen. Er worden opgenoemd de vrouwen en kinderen van Angkawidjaja, den laatsten vorst van Mådjåpaït: »zijne echtgenoote Dharawati, de prinses van Tjampa, schonk hem eene dochter, Poetri Adri (lees Adi), en twee zonen, Aria Lemboeng-Peting (lees, zooals op pag. 118 staat, Lemboe Petang of Peteng; — op pag. 140 heet hij Aria Lemboer!!) en Raden Goegoer. De andere vrouwen heetten Poetri Dhinnama (lees Dhennawa), die een zoon kreeg, Raden Goentoe (moet zijn GoentoeR) genaamd.....; Wandan Koening, eene Papoesche Albinos of witte negerin, die hem Raden Bondan-Kedjawar (lees Kedjawan), en Poetri Pronorogo, die Bathina (moet zijn Bathara, zooals op pag. 154 staat, het vroeger genoemde Batara) Katong baarde." — Eene curieuse fout vinden wij wederom op pag. 155 in het woord Palaboeur-Ratoe; dat heeft zoo'n fransch kleurtje, maar moet zijn Palaboean, zooals ook schrijvers bron (Hageman) heeft. — Evenzoo pag. 159, waar geschreven staat

Portoh Gedé in plaats van Pondok Gĕdé!! en waar men in plaats van Praboe Alingaling en Praboe Kakaling, zooals Hageman heeft, vindt Praboe Menggalang en Praboe Kahalan. Op pag. 160 staat Rarawis Kentjaja voor Kentjana, Rantin Peti voor Bantar Pĕté, enz.

Schreef de heer Wolbers zulk een slechte hand, dat de zetter alle vreemde namen verknoeide, en heeft hij geen drukproeven gehad? Zulke fouten zijn anders onbegrijpelijk. Dezelfde vraag komt op, wanneer men op pag. 188 den naam van den Koning van Soenda volgens de Portugeezen Sanium en dien van den Portugeeschen bevelhebber Lewe geschreven vindt, terwijl Hageman Samiam en de Lémé heeft; verder de Melle Juarte in plaats van de Mello, Tanassir in plaats van Tanasserim, en dat alles op slechts twee bladzijden.

Zoo vertelt ons ook de schrijver, dat de Tjeribonsche vorsten in het laatst der negentiende eeuw werden cijnsbaar gemaakt aan Mataram; die onzin is natuurlijk drukfout voor zestiende of zeventiende. Heeft men na dit alles nog meer bewijs noodig voor mijne eerste stelling, men zie dan maar de namen van plaatsen op Java op pag. 198 en 199: Worosobo, lees Wirosobo, Padjan voor Padjang, Banjoemas in plaats van Banjoewangi, Grisse voor Grissee, zooals elders; terwijl Lewak-Doewoor klaarblijkelijk Lemah-Doewoor, zooals Hageman ook heeft, moet wezen. — Wilde ik nu alle andere namen, die geregeld verkeerd zijn, of alle op zich zelf staande fouten aanhalen, er zou geen eind aan komen. Ik geloof thans genoeg te hebben vermeld, om het eerste en gemakkelijkste deel van mijn taak als afgedaan te mogen beschouwen en aan het tweede te kunnen beginnen.

Ik moet daarin bewijzen, dat het werk van den heer Wolbers aaneengeregen is uit verschillende door hem geraadpleegde bronnen, zoodat hij dan ook allerlei gevoelens meêdeelt, waaruit hij den lezer een keus laat doen. Nemen wij bij voorbeeld het eerste hoofdstuk, over de mythische voorstellingen enz., dan vinden wij op pag. 10 een geheel stuk ontleend aan Hagemans »Algemeene Geschiedenis van Java" in 't Ind. Archief, dl. 1, pag. 586—589, en bijna letterlijk overgenomen. Daarna volgt de korte inhoud van 't eerste gedeelte van de Jav. Babad, door v. Yperen in dl. 1 der »Verhandelingen va 't Batav. Gen." meêgedeeld. Vervolgens hebben we weêr een bericht van Raffles, waarin deze uitdrukking voorkomt: »Het vierde tijdvak, de Sandinische, begint met de eerste jaren der oude Javaansche eara (sic?), enz." Wat is die Sandinische? 't Schijnt wel dat schrijver hiermede heeft willen vertalen wat men bij Raffles leest, die de tijdvakken, met »the" er voor, bij hunne namen noemt, en zoo ook voor 't laatste »the Sandinika" heeft. Op bl. 14 worden opgesomd de verschillende streken, waarvan de Javanen zouden

afkomstig zijn, zonder dat de schrijver bepaaldelijk tot eene conclusie komt; alleen kan men, volgens hem, de Sundaneezen als het oudste volk rekenen. Waarom moeten zij juist ouder zijn dan de Javanen? Mij is daarvoor geen enkel bewijs bekend. De beschaving, die de eerste bewoners van Java zouden bezeten hebben, wordt ons daarna voorgesteld volgens de meening en in bewoordingen van Crawfurd, »Gesch. van den Ind. Arch." (dl. III, pag. 180). Dan wordt de taal behandeld en daartoe gebruikt wat in de Klercks vertaling van de »Geschiedenis van den Indischen Archipel" door Lassen wordt gezegd van de eerste Indische volkplanters en hun invloed. Daar de schrijver hier niet geheel letterlijk overneemt, komt er onzin te voorschijn, zooals blijkt uit het volgende: »terwijl de Brahmanen het gebruik hunner heilige taal niet geheel opgaven, waaruit de uit Sanskritsche met Javaansche vormen voorziene Kawitaal ontstond, enz." Begrijpt gij dat, lezer? De hr. W. heeft twee woorden overgeslagen, en dat is de fout: er staat bij de Klerck: »de uit Sanskritsche met Javaansche vormen voorziene woorden bestaande Kawitaal", en dan is het duidelijk. De godsdienst wordt nu weêr grootendeels beschreven volgens Crawfurd, met de noodige fouten in de vreemde woorden: Banispati, Cr. Banaspati; Barkasan, Cr. Barkasahan (het echt Jav. woord is bĕrkasakkan); Pragunga's, Cr. Prayangan; Dadang awa, Cr. Dadung awu. Het woord wévé is juist gevolgd, maar is toch niet goed; het moet wéwé of vévé zijn, liefst het eerste. En nu, lezer, wordt men onthaald op een soort van idylle, grootendeels vertaald naar Raffles, Hist. of Java, II, p. 66 (niet 46). Alleen kan ik mij maar niet vereenigen met dien olifant of buffel, waarop het stamhoofd met zijn vrouw en kinderen werd gezet. Laat ik u eerst zeggen, dat de buffel een uitvinding is van den heer W., en het moet wel een mythische buffel zijn geweest, (anders zou het geslacht der buffels ook al verbasterd zijn) waarop een geheele familie een reisje doet! — De olifant zou beter gaan; maar dat dier is op Java niet inheemsch en ik durf het bestaan er van in oude tijden nog betwijfelen, zelfs tegen een autoriteit als Raffles met Roorda van Eysinga er bij. Eindelijk volgt nog een berichtje omtrent de komst van vreemdelingen en den handel, waarvan mij de bron onbekend is, maar dat ik zeer apocrief vind, omdat op Borneo de oorspronkelijke bewoners in 't geheel geen zeevaarders zijn. Op deze wijze hoofdstuk voor hoofdstuk na te gaan, zou veel te omslachtig zijn. Wij willen dus naar het midden van het werk overspringen en het hoofdstuk, »de regeering van Angka Widjaja" getiteld, ter hand nemen. Beginnende met eene mededeeling van de verschillende legenden omtrent de huwelijken van dezen vorst, die voor een groot deel aan Raffles zijn ontleend, terwijl Hageman enkele gevoelens »van anderen" heeft geleverd, laat de schrijver

daarna het bekende bericht omtrent de uitbreiding van de macht van Mådjåpaït volgen. Hij vergenoegt zich met eene opgave van de plaatsen en eilanden, die volgens de meest gegronde beoordeelingen daartoe behooren; hij geeft eerst een stuk uit de Hollandsche vertaling van Lassen bovengenoemd in extenso, vervolgens de opgave van prof. Veth in dit Tijdschrift (Jaarg. 1867, d. I, bl. 88). De heer W. schijnt aan te nemen dat prof. Veth vele onnauwkeurigheden van Lassen heeft verbeterd, maar waarom dan eerst al die onnauwkeurigheden en niet dadelijk het betere vermeld? Trouwens waartoe waren in het geheel die breede opgaven hier noodig? De lezer wordt verbijsterd door al die voor hem vreemde eigennamen, en heeft hij daarbij veel geleerd? Ik neem de vrijheid dit zeer te betwijfelen. Voor 't overige hoop ik nog wel eens gelegenheid te hebben op die veroveringen van Mådjåpaït terug te komen.

Ik wil thans nog een opmerking meêdeelen naar aanleiding van het laatste gedeelte van dit hoofdstuk: de beschrijving van den toestand van Java en van de hoofdplaats, die ik niet vrij vind van dichterlijke overdrijving. Bepaaldelijk zou ik wel eens willen weten, vanwaar de S. heeft vernomen dat »in de poëzij meer wansmaak heerschte en dat het geluk, de macht, de groote daden der vorsten te bezingen, haar grootste doel scheen te zijn," zooals p. 124 staat. Pag. 125 vindt men eene beschrijving van den vermoedelijken luister van Mådjåpaït en zijn vorst, die met eenige uitbreiding ontleend is aan de »Reis over Java en Madoera" van Dr. W. R. van Hoëvell, 1e deel, bl. 175 en 182. De veranderingen van den S. zijn niet altijd even gelukkig; zoo heeft hij voor badplaatsen gezet badhuizen, die men op Java niet heeft in den zin als waarschijnlijk bedoeld wordt. Die »prachtig geborduurde zijde" is ook wel wat verdacht, maar vooral »de prachtige vertrekken." Oostersche weelde, zooals zij op Java oorspronkelijk bestaat, kent niet dat comfort binnen in de huizen; dat is Europeesch. Al hebben de regenten en vorsten, — ten minste vroeger was dit zoo — fraaie Europeesche meubels, zij plaatsen ze meer als in een magazijn bij elkaâr, dan dat ze hun vertrekken er meê versieren, of er gebruik van maken.

Ten slotte willen wij nog het zeer lange elfde hoofdstuk, behelzende de eerste bezoeken van de Hollanders op Java, beschouwen. Natuurlijk is gevolgd voor den eersten tocht het verhaal, getiteld: »Eerste schipvaert der Hollanders naer Oostindien," in 't werk »Begin en voortgang der vereenigde Nederl. O. I. Compagnie." (Het door mij gebruikte exemplaar is de uitgave van 1646). Met eenige uitlatingen is dat verhaal bijna letterlijk overgenomen; ik moet erkennen niet te begrijpen, waarom? Zeker is het eerste bezoek der Nederlanders belangrijk zoowel voor de Javanen als voor ons geweest, maar het staat als feit op zich

zelf en heeft weinig sporen nagelaten; dat hebben juist de volgende reizen naar Indië en Java veel meer gedaan. Reeds in 't negende hoofdstuk had de schrijver ons eene aan dezelfde bron ontleende beschrijving van Bantam in die dagen gegeven (1), en nu wederom is hij zeer uitvoerig over een bezoek van den vorst van Mataram (?) aldaar, van wien in het »Journael" als Keizer van Java wordt gesproken. De Heer Hageman (Ind. arch., III, pag. 112) gist, dat hij een zoon van Sénåpati is, de Heer Wolbers zou hem gaarne voor Sénåpati zelven houden, maar dat durft hij toch niet aan en hij zal hem dus slechts den Mataramschen vorst noemen. Waarom wordt dan nu op bl. 218 en 222 van een bezoek van Sénåpati zelven te Bantam als een stellige zaak gesproken? Dit strijdt immers geheel met 't volgende. Maar ook de tekst van het »Journael" strijdt er geheel meê. »De koningen van Java willen hem niet meer als Overheer erkennen, gelijk zijn vader was," staat er; hij wordt verder Radja Dauma genoemd; in 't journaal is Dauma = Dĕmak, en er wordt zelfs bijgevoegd, »waar de voorz. Keyzer noch voor koningh gekend wordt." Hij was dus waarschijnlijk een zoon van Aria Pangiri, of deze zelf; zie p. 208. Misschien hebben de Portugeezen hem als opperheer van Java erkend, om bij gelegenheid van hem partij te trekken. Het verhaal van het gebeurde te Toeban is ontleend aan Valentijn, en deze heeft met eenige wijziging het »Journael der eerste schipvaert" gevolgd. Na nog 't gebeurde te Arosbaja (niet Mosbaja zooals S. heeft), den dood van schipper Molenaar te Luboc (de S. zegt ons niet dat dit Bawéan is) en de belegering van Balambangan te hebben vermeld, brengt de heer Wolbers de reizigers behouden (?) t'huis.

Dat eerste bezoek der Hollanders nu aan Java omvat 20 pagina's, en men zal 't mij zeker toestemmen, dat dit om bovengemelde redenen naar den aanleg van het werk veel te veel is. Bij de ook tamelijk uitvoerige beschrijving van de tweede reis verdient eene noot van den schrijver zelven opmerking. Hij zegt daar, dat de Stadhouder als hoogste overheid in Nederland genoemd werd, om aan de begrippen van de Aziaten, die zich zonder Vorst geen Staat kunnen denken, te gemoet te komen, doch dat later de O. I. Compagnie als persoon voorgesteld werd,

(1) Op pag. 222 vertelt de S. dat op de markt (wier beschrijving niet geheel met die in 't journaal overeenkomt) „assuradeurs, schippers en kooplieden op Europeesche wijze ‚beurs hielden." Dat „assuradeurs" kwam me daar te Bantam ontzaglijk vreemd voor; t journaal beschrijft evenwel die „assuradeurs" op deze wijs (p. 67): „kooplieden, die... ende geld op assurance oft versekeringhe van de uytvarende schepen doen, 't welk sij, als 't behouden reyse is, dobbel wederom krijghen, maar 't schip blijvende, teffens quijt zijn," waaruit blijkt, dat 't heel andere assuradeurs waren, dan wij, als ik 't wel heb, onder dien naam verstaan.

en vandaar de naam Jan Compagnie zoo lang op de Oostelijke (!) eilanden is blijven bestaan! De Indische volken mogen 't eerste gedaan hebben, de naam *Jan* is hun zeker onbekend geweest; hier en daar moge die aanleiding hebben gegeven tot de uitdrukking *Jang* Kompani, doorgaans werd er gesproken van *Toewan Kompani*, Mijnheer Kompani. In plaats van zich nu tot Java te bepalen, volgt de schrijver van Waerwijck naar de Molukken, en na zijn behouden t'huiskomst, spreekt hij over de nieuwe toerustingen in Nederland. Eindelijk komen wij aan de expeditie van de Mendoza (de naam van den Gouverneur der Philippijnsche eilanden was d'Acugna, niet Aeugna!), die natuurlijk ons moet brengen tot de heldendaad van Wolfert Harmansz voor Bantam, en zoo worden nu de eerste scheepstochten naar Indië besloten, die heeten »in korte trekken geschetst" te zijn, ofschoon zij in een boek, groot 260 bladzijden en over de geschiedenis van Java handelend, 30 bladzijden innemen. De ruimte van stof, hierover aanwezig, schijnt den schrijver verleid te hebben er zóoveel van te zeggen, omdat hij van 't overige in dit tijdvak betrekkelijk zoo weinig wist te vertellen! De lezer wordt daardoor te zeer van de te behandelen zaak afgebracht; Java is nu niet meer het onderwerp waarover hij leest, maar het zijn de Nederlanders; zij zijn het althans die hier 't meest de aandacht trekken. En toch hoe weinig beteekenend waren die voorbijgaande bezoeken aan enkele havens; voor 't eigenlijke Java waren zij geheel onbeduidend!

Het derde punt blijft mij thans over, dat ik aldus heb gesteld: de schrijver heeft zich niet gewacht om zich zelven en zijne feiten elkander te laten tegenspreken. Om dit aan te toonen zullen wij weder het boek doorloopen.

Op pag. 6 wordt ons de inhoud van de Middengeschiedenis medegedeeld en van het 1e tijdvak gezegd: »Aanvankelijke zegepraal van den Islam en stichting van een Mohamedaansch rijk onder den Sultan van Demak, den veroveraar en verwoester van Mådjåpahit; genoemd rijk wordt na den dood van den eersten sultan van Demak in twee gedeelten.... verdeeld." Waar heeft S. dat in zijn werk beschreven? Op pag. 170 lezen wij, dat Raden Patah (niet Patak) in 1492 overleed, en Pangéran Sabrang-Lèr hem opvolgde, die slechts 2 of 3 jaar regeerde, waarna zijn broeder Radèn Tranggono sultan werd. — Verder verhaalt de S., dat onder dezen vorst Demaks suprematie door een groot deel van Java werd erkend, alleen in den Oosthoek niet. Dan volgt in 't vierde hoofdstuk de laatste worsteling van 't Hindoeïsme. Maar de Oosthoek van Java was immers na den val van Mådjåpaït geheel onafhankelijk gebleven, dus ook niet aan Demak onderhoorig geweest? Waar moeten die twee deelen van pag. 6 nu gezocht worden?

Omtrent de ligging van Giling wĕsi wordt ons eerst (pag. 22 en 24) bericht, dat dit aan den voet van den berg Séméroe (lees Sĕméroe) te vinden was; vervolgens pag. 57 en 59 wordt Soekapoera daarvoor aangewezen. — Evenzoo is 't met die van Mĕndang Kamoelan; bl. 33 is het in Mataram, bl. 57 in Blora gevestigd geweest.

Driemaal worden wij onthaald op eene legende over de bij de Javanen zoo algemeen bekende en besproken Ratoe Kidoel. Op bl. 40 wordt zij ons voorgesteld als gevestigd te Dåhå onder den naam van Njåhi (waarom die ˄?) Géde (lees Gĕdé) Segoro Kidoel; daarna, pag. 67 en 68, als verbannen dochter van Moending Wangi en Ratoe Kidoel, koningin der Banispata (lees Banaspati) aan de zuidkust van Java; ten slotte als orakelgeefster, met de fraaie spelling Njai-Gedé Lauwt- (sic!) Kidool. Deze laatste naam, een mengelmoes van Javaansch en Maleisch, is ontleend aan Hageman, Ind. Arch., dl. III, bl. 19. Zoo blijkt het hier ten duidelijkste, dat de S. zijne bronnen zonder eenige kritiek of studie, zonder zich te herinneren of misschien te weten, dat hij die dame al vroeger geïntroduceerd had, gecopiëerd heeft. Is zulk een man geroepen om een geschiedenis van Java, al is het dan een populaire, te schrijven? Vergelijk nu nog eens het verhaal op pag. 64 en 65 over de expeditie der Javanen naar Singapoera. Voor een groot deel is dit overgenomen van Hageman, Ind. Arch., dl. II, bl. 50—53 en 63. Hier is zelfs een blijkbare drukfout slaafs nagevolgd, door, in plaats van Ratoe Galoe, gedurig Ratoe Goeloe te schrijven. Deze was vorst van West-Java te Padjadjaran, maar laat, NB., toch zijn vloot uit den zeeboezem, die zich destijds tot Sidoekasi (lees ri) nabij Djanggala (!) uitstrekte, dus geheel in 't Oosten van Java, vertrekken! Hageman is wel zoo verstandig hier van Djanggala zelf als rijk te spreken, omdat de Maleische historiën Mådjåpaït, dat toen nog niet bestond, noemen; doch dat verzuimt de heer W. te berichten.

Dat de schrijver in de spelling van vreemde namen gedurig met zich zelven in strijd komt, heb ik reeds gedeeltelijk aangetoond, door de aanhaling van duidelijke druk- of schrijffouten; hier zij nu nog een punt aangeroerd, dat daarmede in nauw verband staat; ik meen het zoo dikwijls voorkomende Mådjåpaït. De heer W. schrijft Mådjåpahit. Nu vraag ik: wat beteekent die ˄? Is dat om een wijziging in de uitspraak te kennen te geven en aan te duiden dat die *a* hier tusschen *a* en *o* in ligt, zooals werkelijk 't geval is, waarom Hageman zelfs Modjopaït schrijft? Maar waarom wordt dit dan ook niet op andere woorden toegepast, en waarom wordt zelfs Mådjåkerto geschreven en Bodjonegoro? Dit had dan immers moeten zijn Mådjåkertå en Bodjånegårå?

Hier (pag. 96) valt mij nu weêr in 't oog de tweede vorst van Mådjåpaït, geschreven als Bråkânåra (lees Bråkåmårå) of Brândjaja (lees Bråwidjåjå), die op pag. 97 in eens Broekoemara wordt; waarom? Misschien omdat Lassen die conjectuur in een noot maakt?

Het boek deelt omtrent de geschiedenis van Mådjåpaït een menigte legenden mede, doch waarom wordt hier niet wat kritiek uitgeoefend, en de al te weelderige Javaansche fantasie wat besnoeid? Een van de voornaamste rollen in dien tijd speelt de rijksbestuurder Gadjah Mådå; en nu stelt de S. ons dezen eerst voor als patih onder den 4en vorst Martijå Widjåjå, en vervolgens tot aan den val van 't rijk, terwijl hij nog een laatste Hindoerijk in Pasoeroean zou hebben gesticht!! Vrg. bl. 99, 119 en 153. Als nu de S. zelf op pag. 140 zegt, dat Angkä Widjåjå in 1390 aan de regeering kwam, terwijl Mådjåpaït in 1478 is verwoest, en hij om de onwaarschijnlijkheid van zulk een lange regeering met Lassen nog een Vorst na dezen aanneemt, hoe oud moet dan Gadjah Mådå wel geworden zijn, en hoe kan iemand het bovengemelde zonder eenige aanmerking of opheldering in zijn werk opnemen? Als men bl. 99 en 146 nauwkeurig vergelijkt, zou men zelfs denken dat de schrijver zeven vorsten in plaats van vijf aanneemt. Maar hij heeft daarom geen recht van Brawidjaja den 6en en 7en te spreken, zooals pag. 112 staat. Dat hij in het vertalen van woorden en afleiden van namen veel blunders maakt, is hem te vergeven, omdat ik gemerkt heb, dat hij ze meest den heer Hageman naschrijft, die er ook niet zeer vast op is; maar dat ze de verdienste van het werk niet verhoogen is natuurlijk, vooral als hij er dan nog wat van eigen vinding bij doet, zooals bij het woord Soesoehoenan, waarvan H. Apostel, Heilige, aangebedene maakt, terwijl W. er nog zendeling tusschen voegt.

Merkwaardig is wederom de tegenspraak omtrent de bekeering van Raden Hoesèn. Pag. 138 is hij waarschijnlijk in 't Mohammedaansch geloof opgevoed; pag. 139 neemt hij dat aan te Ngampel, doch pag. 153 omhelst hij den Islam na den val van Mådjåpaït.

Bij het verhaal van de opkomst van het geslacht van Mataram wordt gesproken van den Patek of krijgsoverste van Padjang. Het woord Patek is in het Maleisch bekend; het beteekent slaaf, en wordt gedurig als voornaamwoord van den eersten persoon tegenover een vorst gebruikt. Dit is het echter hier niet; de S. heeft het verhaal ontleend aan Raffles, die Patéh heeft, een gewijzigde spelling voor Patih, dat op Java wel bekend is en uitgesproken en geschreven wordt als pati of patti. Het duidt den eersten ambtenaar onder den regent of andere hoofden aan, en, waar van de Inlandsche vorsten sprake is, hun rijksbestierder.

In de geschiedenis van het rijk van Mataram onder Sénäpati

wordt ons de onderwerping van Soerabaja en Pasoeroean beschreven en, even als bij Hageman, gesteld omstreeks 1586 of 87 (bl. 213). Hoe kan de S. er dan nu toe komen op bl. 247 en 248 te zeggen: »Op de oostelijke kust van Java vonden de onzen (Houtman c. s.) ook geen gelegenheid om handel te drijven, omdat aldaar de oorlogsfakkel tusschen twee vorsten, die nog niet onder Mataram stonden, was ontstoken." Dit strijdt immers weêr geheel met het vroeger vermelde?

De tamelijk twijfelachtige geschiedenis van Bantam, zooals die door Hageman, Ind. archief, dl. III, is meêgedeeld, wordt hier nu nog ontsierd door een drukfout op pag. 217, waar 1561 in plaats van 1591 staat, terwijl de S. geen bezwaar er in ziet, de minderjarigheid van een in 1591 geboren kind tot aan het jaar 1620 te laten voortduren. De geschiedenis ook van de latere tijden op Java laat nog veel te onderzoeken over; bepaaldelijk is dat met die van Bantam 't geval. De Heer Hageman heeft een paar jaren geleden reeds een schrede op den goeden weg in dat opzicht gedaan; doch dit schijnt niet ter kennisse van den Heer W. gekomen te zijn.

Na de terugkomst van de eerste vloot vertelt S. ons, dat de Compagnie een hooge vlucht nam. Er was toen nog geen Compagnie, waarvan men zoo spreken kon. De Zeeuwsche handelaars, die de gebroeders Houtman naar Indië zonden, waren reeds de Moucheron met de zijnen, waarover later, pag. 254, gesproken wordt, en van geestdrift in Brabant is ons niets bekend.

Zoo zou men kunnen voortgaan met allerlei onnauwkeurigheden aan te halen, doch ik wil thans eindigen. Ik geloof genoegzaam bewezen te hebben wat ik wilde bewijzen: dat deze geschiedenis van Java wemelt van druk- en schrijffouten (ik verzeker den lezer, dat ik slechts voorbeelden heb aangehaald); dat zij vol is van onnauwkeurige aanhalingen, en dat de S. zich niet de moeite heeft gegeven te waken tegen contradicties en vaak noodelooze herhalingen met veel omslag heeft meêgedeeld. Hierdoor is het boek niet alleen geheel onleesbaar voor den deskundige, maar vooral voor den onkundige volkomen onbruikbaar; hij zou er niets dan verwarring en onjuistheden uit leeren, die zelfs in den tegenwoordigen tijd, nu we zeker nog betrekkelijk weinig van de geschiedenis van Java weten, niet meer behoeven aangenomen te worden.

Het spijt mij een zoodanig oordeel te moeten vellen, maar het was mij onmogelijk te zwijgen. Laten we hopen, dat de S. in het tweede gedeelte van zijn arbeid gelukkiger zal zijn, en men heeft eenigen grond dit te verwachten, dewijl hem daarvoor meer bekende en zeker ook betere bronnen ter beschikking staan. Geschiedt dit niet, dan aarzel ik niet te verklaren, dat het boek den goeden naam van de

firma Kemink en Zoon, die in alle opzichten voor nette uitvoering heeft gezorgd, niet waardig is. Een zoodanig werk mag geen blijvende plaats in de litteratuur over Nederl. Indië bekleeden. Indien er behoefte blijkt te bestaan aan een populaire geschiedenis van Java, dan wenschen we zeer dat eene andere poging beter moge slagen, ofschoon wij den tijd voor zulk een werk nog niet gekomen achten, dewijl zoovele punten opheldering behoeven, en een meer algemeene en grondige studie van oudheden, babads en genealogiën binnen korteren of langeren tijd misschien veel licht zal geven over punten, die nu nog in dikke duisternis voor ons oog zijn gehuld (1).

Ik wensch, alvorens te eindigen, van deze gelegenheid nog gebruik te maken om zulk eene opheldering bij te brengen ten aanzien van een tot hiertoe duister punt: de ligging van de stad Joartam, Jortan of Jurtan, in de beschrijvingen der eerste Nederlandsche en andere zeereizen dikwijls vermeld. De Heer J. Hageman Jcz. heeft in het »Tijdschrift voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde", dl. XIV, bl. 75 en vlgg., getracht zijn reeds in het jaar 1850 in het »Indisch Archief", dl. III, p. 117, uitgesproken gevoelen, dat dit het tegenwoordige Bangil was, nader te bewijzen. Hij heeft, voor zoover mij bekend is, dit gevoelen niet teruggenomen; en ik geloof hierover dus nog een woordje te mogen zeggen, omdat ik het daarin niet met hem eens ben. In hetzelfde jaar dat het XIVe dl. van bovengemeld tijdschrift verscheen, zag hier te lande het licht het 2^e^ deel van het werk des heeren de Jonge: »Opkomst van het Nederl. Gezag in Oost-Indië." Daar vinden wij in het Journaal van den Vice-Admiraal Jacob van Heemskerk op pag. 408 en 409, in d° 27 Januari, het volgende: »Woendachs morgens.... sijn met het schip Zeelant naer Jurtan geloopen; .... als wij de stroom tegens cregen, wierpen het ancker in de gront ende hebben een salup voor heen na lant gestiert naer een stadt, die wij van verde sagen, genoempt Grissé, om vruntschap te versoecken..... wij sijn voortgeloopen tot bij Jurtan ende aldaer gezet op 14 ofte 15 vadem, omtrent een musketschoot van de stadt, ... hebben denselfden avont noch volck aan lant gestiert, dewelcke bij den Sabandaer gebracht werden ende van hem beleeft aengesproocken, ende verstaen hebbende onze meyninge, seyde dat wij van alles genoch becomen souden; hij soude noch van avont gaen te Grissé ende spreecken aldaar met dien Sabandaer, denwelcken het opperste gebiet van beyde steden hadde, en dat se morgen vroech weder souden tot Jurtan aen lant coomen." Blijkt hieruit niet duidelijk dat beide steden zeer dicht bij elkander waren gelegen? Dit wordt bevestigd door de Memorie van Jacob van

(1) Vergelijk ook het Koloniaal Verslag over 1865.

Heemskerk, bl. 448 en vlgg. Op bl. 451 en 452 wordt gesproken van Jurtan als de »bequaemste ende beste haven in geheel Java .... Sulcks waere dat daeromtrent de peper viel, het soude de beste ende bequaemste plaetse weesen in geheel Oost-Indien, want is genoechsaem een beslooten haven, ende men can op 12 vadem op een steenworp van de muren van de stadt Grisse, 't welck de prinsepale stadt is, met groote scheepen leggen..... Wij hebben oock groote vruntschap van die Coninck ende sijn Sabandaer, die te Grisse sijn huys hout, genooten" enz. Doch ook reeds een ander, door den heer H. zelven vermeld bericht, spreekt over de ligging zoo, dat ik niet begrijp hoe hij dit kon voorbijzien. In de »Eerste schipvaert der Hollanders," in uitg. 1646 van »Begin en Voortgang der O. I. Comp.," staat duidelijk op bl. 63: »Tien mijlen westelijcker, is aen een schoone Riviere gelegen de stadt Joartan met een seer goede Haven, alwaer ghemeynlijck de scheepen die van de Molucas komen, ende naer Bantam varen, hare verversinge halen, is oock met een dicke muer omvangen, ende op de westelijcke zijde van de Riviere leydt de stadt Gerrici, welcke een Koningh heeft, die van alle d'andere Javaensche Koninghen met ghevouwen handen altoos aenghesproken wordt, enz." Het staat hier mijns inziens duidelijk: Joartan ligt aan den oostelijken, Grissee aan den westelijken oever van dezelfde rivier, en zij vormden dus gezamenlijk zoo goed als ééne plaats, waarvoor de naam Grissee is blijven bestaan, terwijl die van Joartan verloren is gegaan. Ik zou nu gaarne de juiste spelling en afleiding geven, maar ongelukkig is mij de naam nooit in Javaansch schrift onder de oogen gekomen, zoodat dit zoo goed als onmogelijk is. De heer H. spreekt van een denkbeeld, dat Jortan zou staan voor Johoran, van Johor of Djohor, de bekende Maleische stad, en dan de Maleische wijk beteekenen. Ik kan het om bovengemelde redenen niet tegenspreken, en moet dit dus in 't midden laten. Zeker is het, dat Grissée volgens Javaansche uitspraak en schrijfwijs eigenlijk Grĕsik moet zijn, en dat deze naam in Krama Tandĕs is (1).

Delft, J. J. Meinsma.
Februari 1869.

---

(1) Op verzoek van de Redactie is de gewone spelling van het Tijdschrift in dit stukje behouden.

Mr. Keuchenius en zijne wederpartijders in 1869. *Eene karakterstudie door Mr. Groen van Prinsterer. Amsterdam, H. Höveker,* 1869.

De strijd, dien de liberale partij op koloniaal gebied voert, is niet enkel een politieke of een economische strijd; als zij op hervorming van ons koloniaal regeeringsstelsel aandringt, is het haar niet alleen te doen om de zegepraal van zuivere staatsrechtelijke beginselen en gezonde begrippen van economische wetgeving. Zij strijdt ook, ja in de eerste plaats, voor een zedelijk ideaal, voor recht en billijkheid. Het oude koloniale stelsel, dat zijn oorsprong vond in den financiëelen nood van het Moederland, beantwoordt aan dit zedelijk ideaal nagenoeg in geen enkel opzicht. Wie het van misbruiken zuivert, ondermijnt het; want het *rust* op misbruiken. Zoodanig beheerscht het kultuurstelsel den geheelen economischen toestand van Java, dat elke weldadige hervorming in dien toestand onmogelijk blijft, zoo lang men dit stelsel tot elken prijs wil handhaven.

Een groot deel van de natie is hiervoor nog blind. Het wordt nog niet algemeen begrepen, dat de strijd tusschen vooruitgang en behoud op koloniaal gebied vóór alles een strijd is over de vraag, of eerlijkheid en rechtvaardigheid, dan wel baatzucht en exploitatie-geest onze koloniale politiek zullen besturen. Onze tegenstanders, zeer wel begrijpende, dat zij hun zaak *op den duur* moeten verliezen, indien de quaestie aldus wordt gesteld, hebben in den laatsten tijd alles gedaan wat zij konden om dit te verhinderen. Was er sprake van, de woeste gronden in erfpacht uit te geven, dan noemden zij dit: een plan om de bevolking van haar gronden *te berooven.* Drong men, om de nadeelen van het communaal grondbezit af te wenden, op een zoodanige regeling van het grondbezit aan, waardoor de individueele eigendom mogelijk zou worden, dan schilderden zij de gevolgen van dien maatregel als hoogst rampzalig voor de Javanen zelve af. Sprak men er van, het kultuurstelsel in vrijen arbeid op te lossen en daarom de hinderpalen, die de particuliere industrie in den weg staan, te doen verdwijnen, dan hingen zij al weder de donkerste tafereelen op van de ellende, die hieruit voor de bevolking ontstaan zou. Zoo was dan altijd Java's welvaren de leus, waaronder zij elken maatregel tot heil van Java bestreden. Zoo de logica en het gezond verstand in ons vaderland alle kracht verloren hadden, zou het weldra vaststaan, dat er geen beter Javanen-vrienden zijn, dan de warmste voorstanders van het batig slot!

Men versta mij wel; het zij verre van mij, te ontkennen, dat zeer vele conservatieven waarlijk meenen wat zij zeggen. Ja, daar zijn er, die te goeder trouw gelooven, dat het kultuurstelsel voor Java het beste

stelsel is en alleen op dien grond de particuliere industrie niet wenschen te bevorderen. Maar de zoodanigen zijn gemakkelijk van de overigen te onderkennen en wèl beschouwd behooren zij eigenlijk in het conservatieve kamp niet volkomen te huis. Niet een verschil van beginsel, maar een verschil van inzicht, maakt hen tot onze bestrijders. Hoe is uw oordeel over het batig slot? Ziedaar de eenvoudige, maar veelomvattende vraag welker beantwoording een schifting onder de conservatieven te weeg brengt. Zijt gij tevreden met een matige bijdrage, eenigszins geëvenredigd aan de meerdere uitgaven, die Nederland zich als koloniale mogendheid getroosten moet, of eischt gij veel meer? Eischt gij alles wat gij krijgen kunt? Of zijt gij bereid tot belangrijke opofferingen, wanneer die noodig zijn om aan Java te geven wat aan Java toekomt? Hij, die in laatstgemelden zin antwoordt, is geen conservatief in den gewonen zin. Reeds mogen wij hem ten deele onder onze geestverwanten tellen. Zijne volledige bekeering is, naar wij hopen, slechts een quaestie van tijd. Zoodra een hernieuwd historisch-economisch onderzoek ook bij hem de overtuiging zal gevestigd hebben, dat het kultuurstelsel geheel iets anders is dan een bloote belasting in arbeid, dat zijne consequente toepassing onmogelijk is, zonder bijna alles wat de Indische maatschappij aan verkeerdheden en gebreken bezit te bestendigen, zal hij zich met hart en ziel bij ons aansluiten. De echte conservatieven, zij, tegen wier richting wij ons het hevigst aankanten, zijn diegenen, die, al waren zij hiervan overtuigd, lang zouden aarzelen om partij te kiezen voor de liberale beginselen. Het zijn de mannen die zich uitdrukken zooals onlangs een lid der Eerste Kamer: »Ik spreek nu niet over de wijze, »waarop men trachten moet onze Indische baten te verkrijgen; ik heb »nimmer het geluk gehad in Indië geweest te zijn; ik kan mij dus den »toestand daar niet goed voorstellen en weet niet op welke betere en »billijkere wijze dan thans geschiedt, die baten voor het Moederland »zouden kunnen verkregen worden; maar ik constateer alleen dat het »wenschelijk en noodzakelijk is die baten te behouden en dat het Moe»derland daarop recht heeft en aanspraak kan en mag maken." — Zij die zoo spreken (of denken) vinden geen geloof meer, wanneer zij hoog opgeven van hun belangstelling in het lot der Javanen; en wel dáárom niet, omdat zij, aan hun beginsel getrouw, als het op handelen aankomt, altijd *voor* de schatkist *tegen* Java beslissen. De strijd die tegen hen gevoerd wordt, is een strijd tegen willekeur en baatzucht, een strijd voor de verwezenlijking van een zedelijk ideaal.

Het zou niet vreemd zijn, indien in dezen strijd al de uitnemendste leden der protestantsch-orthodoxe partij zich aan onze zijde schaarden. Van zijn optreden in de geschiedenis af aan, zien wij het Christendom de zaak der maatschappelijke vrijheid, de zaak van recht en billijkheid

op sociaal gebied, bepleiten. De afschaffing der slavernij in de middeneeuwen was bijna geheel het gevolg van den invloed dien het Christendom uitoefende. Het Christendom verbood de slavernij wel niet, maar het predikte een beginsel dat met de slavernij onvereenigbaar was, het beginsel namelijk, dat alle menschen broeders zijn en voor God gelijk. Vele eeuwen zijn voorbijgegaan eer dit beginsel in Europa ingang had gevonden (1). En kan men zeggen, dat het nu reeds volkomen heeft gezegevierd? Is de heidensche zuurdeesem reeds geheel uit onze samenleving verdwenen? Bespeuren wij niet telkens, dat het denkbeeld, waaraan de slavernij haar oorsprong heeft ontleend, nog wel degelijk leeft, zij het dan ook, dat het zich in gansch andere vormen openbaart? Ja onze geheele strijd op koloniaal gebied levert hiervan het overtuigend bewijs. De batig-slot-politiek, wat is zij anders dan een toepassing van de oud-heidensche beschouwing van het recht, dat een staat ten opzichte van zijne koloniën of wingewesten toekomt? En is de bestrijding van deze politiek op haar beurt iets anders dan een poging om ook op dit terrein het christelijke beginsel, dat weleer de slavernij reeds ondermijnd heeft, te doen zegevieren? Het zou dus geen daad van inconsequentie zijn, indien diegenen van onze landgenooten, die zich gaarne den naam van »specifiek-christelijk" toekennen, zich bij ons aansloten. Veeleer zou men het tegenovergestelde een inconsequentie kunnen noemen.

Bestaat nu die aansluiting in werkelijkheid? Zijn de liberalen en de protestantsch-orthodoxen, hoe vijandig ook jegens elkander ten aanzien van de schoolquaestie, met betrekking tot de koloniale politiek eenstemmig? Helaas neen; slechts enkele individu's, niet de protestantsch-orthodoxe partij als zoodanig, verklaarden zich homogeen met ons. De oorzaken van dit betreurenswaardig verschijnsel liggen, naar ik meen, ten deele bij de eene, ten deele ook bij de andere partij. Het schijnt mij niet overbodig dit met een enkel woord aan te wijzen.

Men kan de orthodoxe beginselen om tweeërlei reden belijden. De minst loffelijke is in gemakzucht, conservatisme, gemis aan zelfstandig nadenken te zoeken. Menigeen is orthodox, omdat hij een afkeer heeft van nieuwigheden, omdat hij zich niet op het hellend vlak van het vrije onderzoek durft begeven, omdat hij het gemakkelijker vindt zich neder te leggen bij hetgeen hem van oudsher is medegedeeld. Verwacht

(1) Vergelijk hierover Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, op verschillende plaatsen; — het onlangs door Marquardt (*Römische Altherthümer*, V, 189) zoo hoog geprezen werk van Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, bepaaldelijk het derde deel; maar vooral het voortreffelijke vervolg op dit werk door Yanoski, *de l'abolition de l'esclavage ancien au moyen âge*. Plaatsruimte alleen verhindert mij de aandoenlijke tafereelen terug te geven, waarin ons hier de invloed, dien het Christendom in het begin der middeneeuwen op den socialen toestand der lagere klassen heeft uitgeoefend, geschetst wordt.

niet van een zoodanige, dat hij zich in het staatkundige bij een andere richting dan de conservatieve voegen zal. Al zijne neigingen, al zijne sympathiën stemmen met die richting overeen. Hij is orthodox omdat hij conservatief is. Was hij het laatste niet, hij zou ook het eerste niet zijn. Nooit zult gij de overtuiging bij hem vestigen, dat zijne godsdienstige beginselen met zijne staatkundige denkbeelden niet strooken. Zijne inconsequentie is slechts schijnbaar, want zijn religieus en zijn politiek conservatisme hebben een gemeenschappelijke oorzaak.

Maar niet allen zijn orthodox om die reden, en ziedaar wat door vele liberalen al te dikwijls wordt voorbij gezien. Menigeen is het ook uit diepe overtuiging, na ernstig onderzoek, gedreven door behoeften van het hart, waaraan het hem onmogelijk was weêrstand te bieden. Voor hem bevat de oude kerkleer waarheden, die hij niet enkel met het verstand aanneemt, maar die een zijn geworden met zijn gemoed, die de kracht uitmaken van zijn gansche bestaan, en die men hem niet zou kunnen ontrukken zonder zijn inwendig leven te dooden. Waren deze belijders der orthodoxie talrijker, dan zou aaneensluiting tusschen de richting, waartoe zij behooren, en de voorstanders van koloniale hervorming nog eerder mogelijk zijn dan nu het geval is. Zij toch alleen verdienen den naam van specifiek-christelijk, dien ook anderen zich toeeigenen, ten volle.

Nogtans, al hebben zij niet de overgroote meerderheid, toch zijn zij vrij talrijk in den lande, en zoo doet zich dan de vraag aan ons voor, waarom *zij* ten minste geen partij kiezen voor de zaak, die wij voorstaan. De reden hiervan moet, naar ik vrees, niet enkel bij hen, maar vooral bij de liberalen zelve gezocht worden.

Is het misschien niet goed hierop te wijzen? De Juni-verkiezingen staan voor de deur: is het niet onstaatkundig, thans, naar het voorbeeld van prof. Buijs, de fouten der liberalen te vermelden? Alsof die fouten voor iemand verborgen waren en zelfkritiek ons niet meer verhoogde dan vernederde! Laten zij, die op dit punt zoo angstvallig zijn, de brochures van den Heer Groen van Prinsterer toch herlezen: welke eigenschappen men dezen ook ontzegt, diep staatkundig inzicht, tact en beleid, zal niemand loochenen dat hij bezit. Welnu, de heer Groen doet tegenwoordig bijkans niet anders dan zijn eigen partij de les lezen. Op de meest meêdoogenlooze wijze valt hij haar aan; ja de hardste waarheden moet zij uit zijn mond vernemen. — Het blijkt echter niet, dat, ten gevolge van deze handelwijs, de antirevolutionaire partij in den laatsten tijd verzwakt is, hetzij in aantal of in zedelijke kracht.

De fout, waarvan ik spreken wilde, schijnt mij vooral daarin te liggen, dat vele liberalen de protestantsch-orthodoxen door *ruwheid* **van**

zich verwijderd en wantrouwend jegens zich gemaakt hebben. De juistheid dezer opmerking in het breede te betoogen zal wel overtollig zijn; wie zich niet reeds sedert jaren geërgerd heeft aan de houding, die vooral de liberale pers tegen den heer Groen en diens partij heeft aangenomen, zal, vrees ik, door mij niet tot een beter inzicht geraken. De leelijkste, de verachtelijkste woorden waren in den regel niet te leelijk, niet te verachtelijk, wanneer zij dienen konden om den leider der anti-revolutionairen in een ongunstig daglicht te plaatsen. Men aarzelde niet den heer Groen van Prinsterer onhebbelijkheden toe te voegen, die in een fatsoenlijk gezelschap niemand zich veroorloven zou, zonder dat hem onmiddellijk de deur wierd gewezen. De een noemde hem een huichelaar, de ander een macchiavellist, een derde beschuldigde hem van de verregaandste illoyauteit, ja van »kwade trouw en onzedelijkheid." En waarom geschiedde dit alles? Hoofdzakelijk omdat de heer Groen zich de groote, immers gansch buitensporige, vrijheid vergunde, over een der onderdeelen van onze staatsregeling anders te denken dan de liberalen; omdat hij van oordeel was, dat onder de werking van art. 194 der Grondwet het beginsel van godsdienstvrijheid niet tot zijn recht komt; omdat hij in de tegenwoordige onderwijs-wet een propoganda voor liberaal-religieuse denkbeelden meende te zien. Maar is het nu te verwonderen dat de volgelingen van den heer Groen, die het karakter en de talenten van hun leider zoo hoog waardeerden, een innigen afkeer opvatten voor een partij, wier organen zich aldus uitlieten? En als straks diezelfde organen den bijval van alle »weldenkenden" verlangden in hun strijd tegen het koloniale conservatisme, is het dan vreemd, dat de mannen der christelijk-historische richting weigerden geloof te slaan aan de eerlijkheid en de oprechtheid van hen, door wie zij dagelijksch zoo fel, zoo ruw, bestreden werden? Het was in de oogen der anti-revolutionairen geen aanbeveling voor de hervormingsplannen op koloniaal gebied, dat deze door de liberale partij in bescherming werden genomen.

Ik sprak van ruwheid; ik zou ook van *gemis aan waardeering* mogen spreken; immers, op waardeering van de zijde der liberalen had de heer Groen recht. Eene welgemeende poging om het ideaal van een echt-liberale partij te schetsen, is in den laatsten tijd met zooveel humaniteit, zooveel vriendelijkheid ontvangen, dat ik weinig lust gevoel om hier hetzelfde te beproeven. Slechts deze ééne opmerking zij mij vergund. Zal de liberale partij zich haar naam waardig betoonen, dan moet zij iedere krenking van burgerlijke of godsdienstige vrijheid, alles wat naar despotisme of willekeur *zweemt*, ten diepste verfoeien en met ridderlijken ijver te keer gaan. Niemand wenscht natuurlijk, dat de liberalen in buitensporigheden vervallen; maar zóó zij het doen, dan schijnt het voor de handhaving van hunne beginselen beter, dat zij aan den kant van

don-Quichoterie dan aan dien van overgroote nuchterheid zondigen. Voor hen moet de vrijheid zijn, wat in de middeneeuwen vrouwelijke schoonheid voor de ridders was. Wat onderscheidt ons van de ultra-conservatieven, zoo wij even nuchter zijn als deze? Ziet, *zij* zijn nuchter tot het cynisme toe; alles wat *chevaleresque* heet is hun op staatkundig gebied afkeerig. Wat nood zoo op ons programma steeds enkele wenschen en idealen voorkomen, die voorshands onbereikbaar zijn? De realiteit van heden is het onbereikbare van gisteren. Slechts een ideaal kan geestdrift wekken; en wat is een liberale partij zonder geestdrift? Ja, welke zedelijke waarde heeft een liberale partij, die niet al wat frisch en jong is van zelf aan zich verbindt? — Volgt hieruit nu, dat wij de grieven van den heer Groen tegen de schoolwet tot de onze moeten maken, ook al schijnen zij ons onbillijk, alleenlijk omdat in die grieven over willekeur en beperking van godsdienstvrijheid wordt gesproken? Natuurlijk niet; slechts dit wil ik er uit afleiden, dat die leden der liberale partij hunne eigene beginselen verloochenden, die de bezwaren der anti-revolutionairen bespottelijk maakten, met onwaardige oppervlakkigheid ter zijde stelden, en hen, die ze uitten, aan de algemeene minachting prijs gaven.

Maar niet alleen verloochenden zij dusdoende hunne beginselen, zij begingen ook, zoo ik wel zie, een groote politieke fout. Toen de liberale partij het programma van den heer van Hoëvell bij haar eigen programma inlijfde en hervorming van ons koloniale regeeringstelsel begon te eischen, ondernam zij een grootsche, ja, maar tevens een hoogst moeilijke taak. Onze natie bezit vele uitstekende eigenschappen; maar op het punt van geld zijn alle volken, niet het minst alle handelsvolken, behoudend. Het was dus te voorzien, dat in de koloniale quaestie velen zich van de liberale partij zouden afscheiden, en dit is ook gebeurd: deze partij zou op dit oogenblik ongetwijfeld veel sterker en talrijker zijn dan zij nu is, indien de koloniale quaestie niet bestond. Maar daarom juist gebood een verstandige politiek, naar ik meen, dat deel der natie, dat zich den titel van specifiek-christelijk toekent en, blijkens de vele offers die het zich voortdurend voor philanthropische doeleinden getroost, waarlijk niet onder de minst edelmoedigen mag gerangschikt worden, voor deze taak althans aan zich te verbinden, nu dit zonder prijs geven van beginsels, van welke zijde ook, kon geschieden. De republikeinsche partij in Amerika zou er nooit in geslaagd zijn, het volk tot voortzetting van den burgerkrijg te bewegen, zoo zij niet den steun der Beechers had genoten. De jongste zegepraal van Gladstone zou zeker niet zoo volkomen zijn geweest, indien niet het orthodoxe Schotland en bijkans al de dissenters in Engeland hun stemmen op de bestrijders der Iersche Staatskerk hadden uitgebracht. De afschaffing der slavernij in onze eigene

West-Indische koloniën is door de krachtige medewerking der protestansch-orthodoxen hier te lande zeker niet weinig bevorderd. Had men voor de koloniale quaestie een soortgelijk verbond tot stand kunnen brengen, dan zouden wij reeds veel verder zijn dan nu. Maar de houding der liberalen tegenover den heer Groen maakte dit, psychologisch gesproken, onmogelijk. De fout was groot; maar de straf is ook niet uitgebleven. Wij hebben gezien, waarin zij bestaan heeft. Of neen; wij ondergaan haar nog dagelijks.

De wrevel, toch, dien de antirevolutionairen jegens de liberalen gevoelen, openbaart zich telkens en onder allerlei vormen; krachtige invloeden zijn noodig om dien te overwinnen. Misschien vergis ik mij, maar ik kan de gedachte niet van mij weren, dat de brief van den heer Keuchenius, dien het *Dagblad* onlangs zoo onbescheiden was in zijne kolommen op te nemen, hiervan andermaal een voorbeeld geeft. Het zou ijdel zijn te loochenen, dat tusschen dien brief en de latere geschriften van den heer Keuchenius verschil bestaat. Dit verschil nu laat zich op allerlei wijze verklaren. Zoo zou men kunnen aanvoeren, dat zelfs de meest consequente op grove inconsequenties zou kunnen betrapt worden, indien men zijn briefwisseling in het licht gaf. Wat men voor de pers bestemt, overweegt men aandachtig; brieven daarentegen zijn dikwijls geschreven onder den indruk van een bepaald oogenblik, en wie onzer wil al zijn voorbijgaande indrukken wereldkundig gemaakt hebben? Maar deze verklaring heldert niet alles op; de zaak wordt eerst duidelijk, naar ik meen, wanneer men zich afvraagt *welk* verschil tusschen den heer Keuchenius van 1866 en dien van 1869 bestaat. Bespeuren wij een verschil van beginsel? Het *Dagblad* is er met al zijn scherpzinnigheid niet in geslaagd, dit aan te toonen. In 1866 kent Keuchenius aan de kultuurwet de strekking toe van, »onder den schijn van de inlandsche bevolking met landeigendom te begiftigen, een stelsel van landroof in het leven te roepen.'' Maar loochende hij hiermede de nadeelen van het communaal grondbezit, de wenschelijkheid om het, niet nu maar later, door individuëelen eigendom te vervangen? »Van toekenning van grondeigendom," zegt hij, »zou ik voorloopig niet willen weten." Maar tevens geeft hij aan, hoe hij langzamerhand daartoe komen wil. — In 1866 is hij van meening, dat de koffiecultuur »om verschillende redenen op dit oogenblik nog niet kan worden losgelaten," en bepaalt hij zich tot de aanbeveling om de betaling aan de koffieplanters tot *f* 14 en *f* 15 te verhoogen; maar warme ingenomenheid met het kultuurstelsel als zoodanig legt hij nergens aan den dag. — In 1866 schrikt hij nog terug voor de onbewimpelde verklaring, in de Memorie van Toelichting der kultuurwet neërgelegd, dat al de voordeelen, tot hiertoe van het kultuurstelsel geoogst, verkregen zijn ten koste van de welvaart van de bevolking. Zij zal,

vreest hij, »aan een bandelooze drukpers... een duurzame stof ople-»veren van opruiing der inlandsche bevolking tegen hare dusgenoemde »onrechtvaardige en roofzieke overheerschers." Maar te vergeefs zoekt men naar het bewijs, dat Keuchenius deze verklaring niet enkel onvoorzichtig, maar ook onjuist achtte. Waarschijnlijk kwam zij hem juist daarom zoo gevaarlijk voor, omdat hij inzag dat zij onwederlegbaar was. — Het blijkt dus, dat Keuchenius in 1866 geen enkel *beginsel* heeft bestreden dat hij in 1869 verdedigd heeft. Wie zich hiervan nog beter wil overtuigen, herleze bl. 12—17 van de brochure van den heer Groen. Het daar geleverde betoog schijnt mij geheel afdoende.

Wat is er dan in den brief van 8 Februari 1866, dat er zulk een conservatieve kleur aan geeft? Hoofdzakelijk de felle oppositie die er gevoerd wordt tegen den heer Fransen van de Putte, ja tegen de geheele liberale partij. De ontwerp-kultuurwet heet er »perfide;" de Minister, die haar indiende, wordt er met de bitterste verwijtingen overladen, ja van de leelijkste bedoelingen verdacht; ironisch wordt er gesproken van het »zoo menschlievende en weldadige liberalisme," welks »nieuwe vindingen" de schrijver uit »domheid of onbeschaamdheid" verklaart. Terecht noemt het *Dagblad* de hier voorgedragen meening over de kennis, de bedoelingen en de plannen van den heer van de Putte »een oordeel, zóó scherp als het ooit werd uitgesproken." Deze woorden zijn onwederlegbaar. Men vindt in de jongste geschriften van den heer Keuchenius niets dat hierop gelijkt. De *Stem in Indië ook tot Nederland* bevat wel een uitstekend getuigschrift aan de heeren des Amorie van der Hoeven en van der Does de Bije, zelfs een warme lofrede op den voormaligen leidsman der »koloniale oppositie," Dr. van Hoëvell, maar geen enkel bitter woord tegen de liberale partij, volstrekt geene hatelijkheden tegen den heer Fransen van de Putte. Er bestaat dus grond om te vermoeden, dat de heer Keuchenius thans den uitval betreurt, dien hij in 1866 tegen de kennis en het karakter van een der geniaalste en edelste figuren in onze hedendaagsche parlementaire geschiedenis heeft gericht. Zeer zeker schijnt hij niet gezind, dien te herhalen.

Van waar die gunstige ommekeer? Van waar dat grootere vertrouwen in de liberale partij, dat zich thans in zijne schriften openbaart? Het antwoord hierop schijnt niet moeilijk te gissen, als wij ons herinneren, dat tusschen 1866 en 1869 een tweejarige strijd ligt, door den heer Keuchenius in gemeenschap met de liberalen tegen het conservatisme op staatkundig en koloniaal gebied gevoerd. In 1866 was hij eerst onlangs uit Indië teruggekeerd; misschien kende hij de meeste leden der liberale partij hier te lande nog niet door persoonlijken omgang; maar dit wist hij, dat, in het algemeen gesproken, zij het waren, die zoo warm ijverden voor de

openbare scholen, in zijn oog slechts inrichtingen tot verbreiding van ongeloof en onverschilligheid. Wat kon hij van die partij verwachten? Hoog gaf zij op van hare belangstelling in het lot der Indische bevolking; maar was het denkbaar dat hare Javanen-liefde iets anders zou zijn dan huichelarij? De verbreiding van het Christendom in het Moederland werkte zij tegen: zou zij weldra ook niet de evangelisatie in Oost-Indië bestrijden? Neen, het moest zoo wezen: de liberalen waren slechts revolutionairen die op Java alles wilden omverwerpen, ten einde bij die algemeene verwoesting zich zelven te bevoordeelen; de leider der partij had geen ander doel dan als Gouverneur-Generaal naar Buitenzorg te vertrekken; de kultuurwet was blijkbaar ingediend met het een of ander »perfide" oogmerk, dat zoo spoedig mogelijk ontmaskerd moest worden. Alleen van de anti-revolutionairen was voor Java iets goeds te hopen; want noch aan de liberalen noch aan de conservatieven ging het welzijn der kolonie waarlijk ter harte. De eenen wilden hun eigen beurzen, de anderen de Nederlandsche schatkist vullen, maar beiden de Javaansche bevolking berooven en exploiteeren.

Is het onwaarschijnlijk dat Keuchenius zoo geoordeeld heeft? En, zoo mijne gissing juist is, is het dan vreemd, dat hij later van die meening is teruggekomen? De Heer van de Putte, dien hij van zooveel zelfzucht verdacht, trok op de meest loyale wijze zijn kultuurwet in, toen de Kamer artikel I, dat den grondslag van zijn stelsel bevatte, door de aanneming van een amendement geheel van inhoud had veranderd. Een conservatief-anti-revolutionair kabinet trad op; en hoe werd Keuchenius door den graaf van Zuylen teleurgesteld! Weldra ontvlamde de strijd over zijne motie. Als een eenig man schaarde de liberale partij zich aan zijne zijde; maar hoedanig was de houding zijner eigen geestverwanten? Inmiddels werden de beginselen, in de kultuurwet neërgelegd, op nieuw en van verschillende zijde wetenschappelijk onderzocht. Het bleek bij elk onderzoek duidelijker, dat een stelsel van vrijen arbeid op Java onuitvoerbaar is, zoolang de heerediensten niet belangrijk zijn verminderd en het grondbezit niet geregeld is. Is het wonder, zoo hierdoor de kultuurwet allengs in een gunstiger licht voor hem geplaatst werd, al bleef hij een open oog houden voor hare leemten en gebreken? Is het wonder zoo de dagelijksche omgang met de liberale leiders hem allengs van vele zijner vooroordeelen genas, en hij de consequenties zijner beginselen beter begon in te zien? En behoeft het ons dus wel te verbazen, dat de man, die zich in 1866 zoo ongunstig over de liberale partij had uitgesproken, drie jaren later tot betere gevoelens was bekeerd? Zijn drie jaren tijds niet ruim voldoende om iemand een andere meening te doen koesteren omtrent personen, vooral dan, wanneer men in die drie jaren zulke ondervindingen opdoet als het deel zijn geweest van Keuchenius?

O voorzeker, het is veel gemakkelijker, zulk een verandering te verklaren uit andere beweegredenen. Het klinkt zoo eenvoudig te schrijven: »Het politiek geweten van Keuchenius is in den dwarlstroom van den partijhaat ondergegaan"; en wanneer men dusdoende de machtige stem van een uitnemenden tegenstander smoren kan, heeft deze verklaring nog meer dat haar aanbeveelt. Laten wij er echter den heer Groen van Prinsterer dankbaar voor zijn, dat hij een nieuw licht over het karakter van Keuchenius voor ons heeft doen opgaan, en ons daardoor gedrongen heeft tot een dieper onderzoek. Gelukkig de man, die bij dit onderzoek slechts rijzen kon in onze achting!

Voor de Redactie van het *Dagblad*, die door hare toelichting van de zaak zich andermaal een welverdiende bestraffing op den hals heeft gehaald; voor den heer Keuchenius, die in zijne afwezigheid zoo onbetamelijk werd aangevallen en die zich eerst later kan verdedigen; voor den heer Fransen van de Putte eindelijk, die ondanks alles wat hij voor Indië doet, steeds miskenning en beleediging inoogst, is het voorval, waarover de brochure van den heer Groen van Prinsterer loopt, ongetwijfeld zeer onaangenaam geweest. Nogtans heeft ook deze gebeurtenis hare goede zijde. Zij bevat een gewichtige les voor de liberale partij en zal misschien in hare gevolgen gunstig werken op de belangen van Java. Op een en ander zij het mij vergund ten slotte de aandacht te vestigen.

Na het voorgaande zal het wel niet noodig zijn breedvoerig aan te wijzen, welke les voor de liberalen in het gebeurde ligt opgesloten. Gesteld Keuchenius ware niet in Nederland gekomen; gesteld de omstandigheden hadden niet samengewerkt om hem allengs met de liberalen te verzoenen en voor de gebreken zijner eigen geestverwanten de oogen te openen, dan zou hij hoogstwaarschijnlijk zijn standpunt van 1866 nog niet verlaten hebben. Een onzer voortreffelijkste bondgenooten, een man, die door zijn karakter, door zijn religieuse beginselen, personen kan bereiken, op wie geschriften van onzen kant hoegenaamd geen invloed uitoefenen, ware steeds van ons verwijderd gebleven. Zijn wrevel tegen de liberale partij zou nooit voor vertrouwen hebben plaats gemaakt. Men werpt mij misschien tegen, dat ik al te veel waarde hecht aan een gissing; maar laat die gissing onjuist zijn, dan nog heeft men recht om te vragen: Hoeveel mannen onder de beste leden der protestantsch-orthodoxe richting heeft het liberalisme reeds van zich vervreemd door ruwheid, door gemis aan waardeering? Niemand wane, dat ik, ter wille van een goede zaak, van wien ook, verloochening van beginselen zou eischen. Hoewel, voor zoover ik kan oordeelen, met betrekking tot de schoolwet liberalen en anti-revolutionairen geens-

zins tegenover elkander behoeven te staan, zoo wil ik nogtans deze meening aan niemand opdringen. Maar laten zij, die onze schoolwet zoo uitnemend achten omdat zij verdraagzaamheid aankweekt, niet zelve dagelijks het voorbeeld geven van de grofste onverdraagzaamheid. Men toone aan de anti-revolutionairen oprechte waardeering van hunne bedoelingen; een ernstig pogen om hunne bezwaren te leeren kennen; een warme ingenomenheid met die *zedelijke* beginselen, ter wille waarvan de meesten hunner (volgens ons ten onrechte) zoozeer aan hunne godsdienstige leerstellingen gehecht zijn. Men toone hun dit, in de plaats van de oppervlakkigheid, de jammerlijke oppervlakkigheid, waarmede zij meestal van zoogenaamd liberale zijde beoordeeld en met obscurantisten en dompers gelijk gesteld worden. Hiermede, geloof ik, zal reeds veel gevonden zijn. Een bondgenootschap tusschen liberalen en anti-revolutionairen met betrekking tot de koloniale quaestie is immers reeds dan mogelijk, zoodra men van beide zijden elkanders goede bedoelingen erkent; elkander niet wantrouwt en beleedigt; en bij verschil van meening nogtans de punten van overeenstemming niet moedwillig naar den achtergrond schuift. Vergeten wij toch geen oogenblik, wij die ons liberaal noemen, dat wij onze beste zedelijke beginselen, diegene die de levenskracht uitmaken van onze richting, aan het Christendom hebben ontleend. En laten ook zij, die zich gaarne met den naam van specifiek-christelijk betitelen, niet voorbijzien, dat het te allen tijde de waarachtig liberale richting is geweest, die de moraal van het Christendom op maatschappelijk en staatkundig gebied het zuiverst heeft toegepast; ja dat de fouten waaraan deze richting zich heeft schuldig gemaakt, voor een groot gedeelte slechts aan overdrijving in die toepassing zijn te wijten. Ach, de strijd dien wij te voeren hebben voor recht en billijkheid tegen zelfzucht en willekeur, is zoo zwaar; onze krachten zijn zoo gering in vergelijking met die der tegenpartij. Stooten wij dan geen enkelen bondgenoot van ons; al scharen zich velen onder een andere banier, al verschilt hunne krijgsleus van de onze, wat nood, zoo zij den arm met ons verheffen tegen denzelfden vijand?

Ik sprak ook van een gunstig gevolg, dat het gebeurde met den heer Keuchenius voor de zegepraal der goede zaak zou kunnen te weeg brengen. Het komt mij toch niet onwaarschijnlijk voor, dat de smaadheid, die de heer Keuchenius ter wille van zijne beginselen moet verduren, velen zijner geestverwanten nog gunstiger voor hem zal stemmen. Martelaarschap is in de oogen van velen eene eerekroon. Toen Keuchenius in gemeenschap met de liberalen het Ministerie Heemskerk-van Zuylen zoo fel bestreed en door de organen der oppositie zoo hoog geprezen werd, wendde menig anti-revolutionair zich van hem af. Thans nu Keuchenius op zijn beurt wordt aangevallen en de liberalen niet weder als een eenig man voor hem in de bres springen, zullen misschien velen

onwillekeurig meer sympathie voor hem opvatten; en de sympathie voor den persoon zal leiden tot sympathie voor de beginselen. Ik geef echter toe dat ook dit eene hypothese is, ingegeven misschien door een zeker optimisme, waarvan ik mij niet vrij ken. Bepalen wij ons derhalve tot de werkelijkheid: het voorval met Keuchenius *heeft* metterdaad reeds vruchten gedragen, die wij niet hoog genoeg kunnen waardeeren.

Voor diegenen, die de geschriften van den heer Groen van Prinsterer van de laatste jaren met oplettendheid gelezen hadden, was het nauwelijks twijfelachtig meer, voor welke koloniale richting de heer Groen de meeste sympathie gevoelde. Herhaaldelijk liet hij zich over de koloniale quaestie uit op eene wijze, die den conservatieven niet welgevallig kon zijn. Niettemin waren zijne woorden altijd zoo voorzichtig gesteld, dat er moeilijk iets uit te bewijzen viel, en bij herstemmingen voor de Tweede Kamer ondersteunde hij meermalen, op onverklaarbare wijze, de conservatieve candidaten. Maar na deze laatste brochure mogen wij thans met genoegzame zekerheid constateeren, dat de leider der anti-revolutionaire partij, wat hij ook vroeger geweest zij, thans op koloniaal gebied homogeen is geworden met zijn vriend Keuchenius.

Mocht iemand vragen, waaraan ik die zekerheid ontleen, en er op wijzen dat in de geheele brochure niets voorkomt, dat een koloniale geloofsbelijdenis mag heeten, dan is dit mijn antwoord: Men kan een quaestie zoodanig formuleeren, dat men tevens op de meest besliste wijze partij kiest. Wanneer een eerlijk man, na langen twijfel over de gedragslijn die hij met betrekking tot een of ander punt te volgen heeft, eindelijk besluit dat hij te kiezen heeft tusschen recht en onrecht, dan is het niet onzeker meer, hoedanig zijne beslissing zal uitvallen. Zoodra de quaestie zich onder dien vorm aan hem voordeed, hield zij op een quaestie te zijn. Deze opmerking is hier van toepassing. Om het te bewijzen behoef ik slechts een tweetal bladzijden uit de brochure van den heer Groen te laten volgen. Zij behooren, naar ik meen, tot de beste van dit, als altijd, keurig gestileerde boekje, en zijn in elk opzicht onze volle opmerkzaamheid waardig.

»Met groote behoedzaamheid wensch ik mij over koloniale vraagstukken te blijven uiten; maar ik ontveins niet mijne bevreemding over de wijs waarop door de conservatieven de vraag omtrent de handhaving van het cultuurstelsel doorgaans, ook nog dezer dagen, geformuleerd wordt.

»De vraag is, dunkt mij, thans niet: of de Oostersche volken naar Westersche begrippen moeten worden geregeerd? Of de belasting op Java niet beter in *arbeid* dan in *geld* wordt betaald? Of het cultuurstelsel niet een middel tot ontwikkeling van den Javaan had kunnen zijn, en ook eenigermate geweest is?

»Maar de vraag is wèl:

»Of er niet spanning en overspanning van dit stelsel, ter onverwijlde voorziening in den financiëelen nood van het Moederland plaats gehad heeft? Of het systeem van ontwikkeling niet aldus in een hefboom ter *exploitatie* en de Staat in een *fortuinzoeker* ontaard is? Of niet aldus, ter opvoering van het batig slot, de stoffelijke en de zedelijke welvaart van den Javaan meermalen te zeer op den achtergrond geraakt is?

»De vraag is wèl:

»Of er in 1869 mogelijkheid bestaat om het cultuurstelsel van weleer, als had de toestand der kolonie geenerlei verandering ondergaan, te behouden? Of de aanvankelijke concurrentie met de particuliere nijverheid niet reeds sedert geruimen tijd de willekeurige bepaling van lage dagloonen, waarin voornamelijk de financiëele kracht van het cultuurstelsel bestaat, onmogelijk maakt?

»De vraag is wèl:

»Of niet, bij het Regeerings-reglement van 1854, de langzame loslating van het cultuurstelsel ontegenzeggelijk en onherroepelijk beslist is? Of niet, sedert dien tijd, een aantal aan dat Reglement ontleende beginselen en maatregelen, die de kennelijke strekking hadden om de vroegere orde van zaken te wijzigen, eenen onberekenbaren en onherroepelijken invloed hebben gehad? Of men, door zich vast te klemmen enkel aan den eisch van instandhouding der cultures, alsof er in Art. 56 niets meer stond, niet tegen het Regeerings-Reglement en tegen de reeds tot stand gekomen verandering der toestanden, even onwettig als dwaselijk, *reageert?*

»De vraag is wèl:

»Of niet juist de koloniale specialiteiten, op wier gezag de conservatieve partij bovenal gesteund heeft, als getuigen tegen haar kunnen worden geciteerd? Of niet de leus van den graaf van den Bosch: »Beter geene producten, dan die met krenking van pligten, die wij aan de bevolking verschuldigd zijn, te verkrijgen," ten waarborg verstrekt dat hij, met weêrzin, aan eene alle vroegere berekeningen te buiten gaande uitbreiding der cultures de hand geleend heeft? Of niet de heer Baud, die het cultuurstelsel, als een noodzakelijk kwaad, aanvaard had, zich met den meesten ernst zou verzetten tegen eene interpretatie van Art. 56 die letter en geest dezer overgangsbepaling ter zij stelt? Of niet de heer Mijer, lofredenaar en, als ware het, verpersoonlijking van het systeem, zich tegen zijn eigen troetelkind gekeerd heeft? Toen hij, tot algemeene verbazing, 's Gravenhage, waar de dag voor doeltreffende gedachtenwisseling aanbrak, verliet. Toen hij, ter feitelijke weêrspreking zijner, zoo het scheen, met den gloed eener onwankelbare overtuiging uitgesproken adviezen, naar Buitenzorg vertrok?"

»Begrijpelijk is het," voegt de heer Groen hierbij, na aldus de quaestie gesteld te hebben, »begrijpelijk is het dat de conservatieve partij zich met de beantwoording dezer vragen liever niet inlaat.

»Begrijpelijk ook dat de waardigheid en kalmte waarmeê Keuchenius, in zijn nieuwen en belangrijken werkkring, het *débat* opent, een reden te meer is om het onverwijld, kon het zijn, te sluiten.

»Van daar de Brief en zijn uitlegging. Met dezen man zonder karakter, met dien gewetenloozen ijveraar, met dien »nieuw verrezen publicist" laat zich iemand als de hoofdredacteur van *het Dagblad van 's Gravenhage* (billijkerwijs op onveranderlijkheid van politieke overtuiging gesteld en aan het belang van Nederland en Indië gedachtig) niet in.

»Het is, in 1869, het tweede bedrijf der tooneelvertooning, waarvan, in November 1866, het eerste tegen »den banierdrager eener revolutionaire factie" gespeeld werd."

Is het niet een verblijdend teeken des tijds dat het hoofd der »Christelijk-historische" richting zich eindelijk aldus verklaart? *De toekomst is ons*, zoo las ik herhaaldelijk in dit Tijdschrift. Ja, zonder tegenspraak, wij hebben haar in handen. Maar welken naam zullen wij verdienen, zoo wij haar verspelen?

Amsterdam, Maart 1869. N. G. PIERSON.

Het Kultuurstelsel. Zes voorlezingen van N. G. Pierson. Amst., P. N. van Kampen, 1868.

Geschiedenis van het Kultuurstelsel, door G. H. van Soest. Eerste Deel. Rotterdam, H. Nijgh, 1869.

Toen de sluier, die zoo lang de wording en de geschiedenis van het cultuurstelsel bedekt en eene langdurige misleiding van het oordeel der natie over zijne waarde mogelijk gemaakt had, na vroeger reeds hier en daar aan een tip te zijn opgetild, door de uitgave der »Bijdragen tot de kennis van het landelijk stelsel op Java" van den heer van Deventer schier geheel was weggenomen, werd echter juist uit die bevrediging eener prijselijke weetgierigheid eene nieuwe behoefte geboren. De kennis, waarop belangstelling in de eer van Nederland en het welzijn van Java zoo velen deed prijs stellen, was nu voor moeite en inspanning

verkrijgbaar, maar algemeen toegankelijk kon zij nog in geenen deele genoemd worden. In het uitgebreide, en toch, helaas! nog onvoltooide werk van den heer van Deventer, worden meer bouwstoffen voor de geschiedenis van het cultuurstelsel, dan die geschiedenis zelve aangetroffen. In de tallooze nota's, memoriën, adviezen en rapporten die daarin zijn aaneengeregen, is het uiterst moeilijk den weg te vinden, en hij die niet veel tijd aan de studie der koloniale aangelegenheden wijden kan, vindt zich door de uitgave van dit werk weinig gebaat. Dit is volstrekt geen verwijt jegens den verdienstelijken schrijver, die terecht besefte dat wat in de eerste plaats vereischt werd, was, de bronnen toegankelijk te maken waaruit de kennis van het cultuur- en landrenten-stelsel kan worden geput, en die bestuurd werd door het besef, waarvan de ervaring de juistheid heeft bewezen, dat hier boven alles haast was te maken, zoo de uitvoering van het plan geen gevaar zou loopen van reeds bij den aanvang te worden gestuit. De heer van Deventer had zijn werk in drie zware boekdeelen tot het jaar 1844 gebracht, toen de heer Fransen van de Putte als Minister van Koloniën aftrad. Aan voortzetting was niet te denken, ofschoon gelukkig uit de volgende jaren reeds eenige hoogst belangrijke stukken voor de pers waren gereed gemaakt, die nog als Bijlagen konden worden opgenomen. Geen later Minister heeft tot dusver voor de voortzetting en voltooiing van het werk zorg gedragen, tenzij wij soms mogen aannemen, dat het alleen haperde aan den geschikten persoon, die met deze taak kon worden belast. Gelukkig dat reeds langs anderen weg, b. v. door de Memorie van Toelichting tot de cultuurwet, veel was bekend geworden, dat aan de onvolledigheid van het werk van den heer van Deventer tegemoet komt en bijdraagt om thans het schrijven eener geschiedenis van het cultuurstelsel mogelijk te maken. Maar die geschiedenis zelve, in bevattelijken en aangenamen vorm, beknopt en toch betrekkelijk volledig, zooals het beschaafd publiek recht heeft die te verlangen, moest na dit alles nog geschreven worden. Hoe levendig de behoefte daaraan gevoeld werd, blijkt onder anderen uit de pogingen sedert 1867 door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen aangewend, om een populair geschrift over het cultuurstelsel onder hare auspices te doen vervaardigen; pogingen die, wel is waar, niet rechtstreeks de gewenschte uitkomst gehad hebben, maar toch zijdelings hebben medegewerkt om de schrijvers op te wekken, aan wie wij de voortreffelijke werken te danken hebben, die wij thans aankondigen, en die wellicht zouden kunnen geacht worden verdere krachtsinspanning van de zijde der genoemde Maatschappij overbodig te maken, indien het niet wenschelijk ware dat eene zaak van zoo overwegend belang door het grootst mogelijk aantal van deskundigen van alle zijden beschouwd werd.

De voorlezingen van den heer Pierson, die reeds sedert eenige maan-

den het licht hebben gezien, werden meer dan eens in dit Tijdschrift vermeld; het eerst toen de laatste te Amsterdam in de afdeeling »Koophandel" der Maatschappij »Felix Meritis" was uitgesproken (Jaarg. 1868, D. I, bl. 167), later, nadat zij gedrukt waren, naar aanleiding der befaamde quaestie over de lezing van »door" of »voor" (b.v. Jaarg. 1868, D. II, bl. 92), die ons echter, in weêrwil van al het gerucht dat zij gemaakt heeft, niet belangrijk genoeg voorkomt, om er thans op nieuw over uit te weiden. Maar eene kritische beschouwing en waardeering van het voortreffelijk werk van den heer Pierson werd tot dusver in deze bladen gemist. En dit verwondere niemand! Was er aan den éénen kant niet de geringste twijfel of een werk dat door zijn aanleg en uitvoering bij uitnemendheid aan eene diep gevoelde behoefte beantwoordde, zou zonder onze aanbeveling zijn weg wel vinden; aan den anderen kant ontbrak het aan stof voor de aanwijzing van belangrijke gebreken of onvolkomenheden, waarop het nuttig kon zijn den schrijver met het oog op een' zeker niet onwaarschijnlijken herdruk opmerkzaam te maken, of waarvoor wij het wenschelijk konden achtten, zijne lezers te waarschuwen. Kleine misstellingen, hier en daar ingeslopen, heeft de heer Pierson doorgaans later nog zelf verbeterd. Stelt hij blz. 38 het aantal der regentschappen op Java bij vergissing op 81 (eene vergissing die zich uit het medetellen der vier onderdeelen van Madura en van vier in de Hollander's Land- en Volkenkunde te veel voorkomende regentschappen laat verklaren (1)), hij brengt het bl. 196, op het juiste cijfer van 73 terug. Schreef hij blz. 54, dat Baud en Merkus beide inzagen, dat herziening van de grondslagen der landrenten verhooging van die belasting ten gevolge moest hebben, en dat noch Baud noch Merkus dat in de toenmalige omstandigheden wilden; hij vult het op blz. 172 aan, met de opmerking dat Merkus dit alleen *aanvankelijk* niet wilde, maar later werkelijk tot eene statistieke opneming van Java, met het oog op verbetering van de grondslagen der landrenten, heeft willen overgaan. Jammer dat hij ook dat ongelukkige *door*, blijkbaar eene fout bij van Deventer (D. III, bl. 195, reg. 18), maar die vermoedelijk door verkeerd hooren bij het collationeeren ontstaan is, en niet licht als zinstorend in 't oog valt, niet nog in tijds heeft opgemerkt. Maar toch behoefden wij hem op de onjuistheid die daardoor in zijne voorstelling van de aanvankelijke werking van het cultuurstelsel op de teelt der voedingsmiddelen schijnt te zijn ingeslopen, niet opmerkzaam te maken; dat zich het publiek door die fout niet zou laten misleiden, en de

---

(1) De heer de Hollander heeft namelijk de lang ingetrokken regentschappen Bogor en Ardjowinangon nog mede geteld en de drie afdeelingen van Probolinggo, die te zamen één regentschap vormen, als drie regentschappen gerekend.

schrijver die bij een herdruk niet zou kunnen voorbij zien, daarvoor is waarlijk genoeg door anderen gezorgd! Maar in 't algemeen komt ons de voorstelling van den heer Pierson zoo wèl doordacht en zoo juist voor, dat wij waarlijk niet weten wat er aan te berispen zou zijn. Mocht men ook op sommige punten meerdere détails verlangen, de aard en bestemming van het werk verbood van zelf daarin te treden. Op één punt waaromtrent meerdere uitvoerigheid wenschelijk was, dan de beschikbare ruimte in de derde voorlezing veroorloofde, ik meen het grondbezit op Java, heeft de heer Pierson door eene aanteekening van eenigen omvang in die leemte voorzien.

Waar prijzen overbodig en voor berispen geen stof was, bleef er voor den Referent niet veel anders over dan van het werk een resumé te geven en de saillante punten daarvan te doen uitkomen. Doch een zoodanige arbeid, die zoo bij uitnemendheid nuttig kan zijn, waar men met een werk van grooten omvang te doen heeft, waarvan de quintessence moet gecondenseerd worden om aan het groot publiek te kunnen worden aangeboden, zou hier al zeer ondankbaar en nutteloos zijn geweest. Het werk van den heer Pierson zelf is hoofdzakelijk zulk een resumé van het werk van van Deventer, maar zóó voorgedragen en aangevuld en met andere berichten vergeleken en tot grondslag voor verder reikende beschouwingen gemaakt, als men dat alleen verwachten kan van een man die door studie, lectuur en nadenken geheel op de hoogte van zijn onderwerp is; de massa stof door v. Deventer en anderen geleverd, is daarin reeds zoodanig gecondenseerd, dat aan verdere condensatie nauwelijks te denken valt. Het is een boek dat voor niemand te groot is, en waaraan men te kort doet indien men ook maar één lezer in de verzoeking brengt, om, in plaats van zich zooveel mogelijk den inhoud van het geheel eigen te maken, zich tot een mager uittreksel te bepalen.

Maar het gezegde moge verklaren dat wij ons van eene opzettelijke behandeling der voorlezingen van den heer Pierson onthouden hebben; wij hebben toch het gevoel dat het onze handelwijze niet geheel rechtvaardigt, of althans door vele onzer lezers als een onrecht den heer Pierson aangedaan zal beschouwd worden. En het is daarom dat wij, bij gelegenheid dat ons een tweede werk over het cultuurstelsel ter aankondiging wordt toegezonden, thans ook de herinnering van het vroeger verschenene daarmede verbinden. Men komt er steeds moeilijker toe om ter hand te nemen, wat men te lang heeft uitgesteld, en mag zich, als men gaarne zijn plicht doet, gelukkig rekenen wanneer men in eene bijzondere aanleiding den prikkel vindt om het verzuimde nog eenigszins tijdig te herstellen.

De Geschiedenis van het Cultuurstelsel van den heer van Soest zal

een werk worden van eenigszins grooteren omvang dan dat van den heer Pierson; maar niet van zooveel grooteren omvang, als men geneigd zou zijn uit zijne splitsing in drie deelen op te maken, ten minste indien niet de omvang der beide volgende deelen dien van het alleen nog verschenen eerste deel aanmerkelijk overtreft. Dit eerste deel toch, dat een overzicht van de sociale en economische geschiedenis van Java tot op de invoering van het cultuurstelsel bevat, loopt parallel met de drie eerste voorlezingen van den heer Pierson, die het eigenlijke cultuurstelsel van van den Bosch eerst in zijne vierde lezing abordeert. Die drie eerste voorlezingen zullen in omvang met het eerste deel van den heer van Soest ten minste gelijk staan; het getal bladzijden is wat minder, doch dit wordt door kleineren druk vergoed. In het inleidend gedeelte is dus de heer Pierson niet minder uitvoerig, of juister gesproken, in hetgeen hij werkelijk behandelt uitvoeriger, daar hij de zaken niet zoo hoog ophaalt. Het is intusschen blijkbaar dat het werk van den heer van Soest grootere proportiën zal aannemen, wanneer hij tot het eigenlijke cultuurstelsel is genaderd, daar hij zijn geheele tweede en derde deel beschikbaar heeft voor de stof die in de vierde en vijfde voorlezing van den heer Pisrson verwerkt is, namelijk de wording, werking en uitkomsten van het cultuurstelsel. Wat de heer Pierson in zijne zesde lezing behandelt, namelijk de bedenkingen tegen de afschaffing van het cultuurstelsel, zal vermoedelijk bij den heer van Soest niet zoo opzettelijk ter sprake komen, daar eene gedétailleerde behandeling van zulke vragen minder past in het kader eener »geschiedenis."

Den persoon van den heer van Soest aan onze lezers voor te stellen, zal wel niet noodig wezen. Hij is hun door menige bijdrage in de vroegere jaargangen van dit Tijdschrift als een ijverig beoefenaar en grondig kenner onzer koloniale toestanden bekend, al heeft hij even weinig als de heer Pierson het voorrecht genoten in persoon den grond van Java te betreden. Mocht het nog noodig zijn na die veelvuldige vroegere opstellen, aan onze lezers den geest te doen kennen waarin dit nieuwe werk geconcipieerd is, dan zal het toch zeker voldoende zijn den brief aan den heer van Hoëvell mede te deelen, die aan het hoofd van dit boek is geplaatst. Hij luidt als volgt:

»Hooggeachte vriend!

»Men zal het, naar ik hoop, niet onbescheiden van mij vinden, dat ik uwen luisterrijken naam schrijve op de eerste bladzijde van een boek, de vrucht mijner twintigjarige onafgebroken studie van Indië, doch tevens van het zaad door U in het parlement, in de pers en in zoo menige vertrouwelijke samenspraak gestrooid.

»Ik voel mij daartoe gedrongen door een gevoel van dankbaarheid, des te dieper omdat Uw leerzame omgang nimmer het offer van zelfstandig onderzoek eischte.

»Het heldere licht door U over Indische toestanden ontstoken, heeft mijne schreden geleid. Ik weet niet of Gij overal de uitkomst, tot welke ik ben gekomen, zult beamen; doch ik behoef, voorzeker, U niet te herinneren dat ik althans met Montaigne den lezer mag toeroepen: »C'est ici un livre de bonne foy." "

Na dit korte woord over den persoon des schrijvers keeren wij terug tot zijn boek met de opmerking, dat het oppervlakkig misschien eenige bevreemding mag wekken, dat zoowel hij als de heer Pierson, wanneer zij ons het cultuurstelsel willen schetsen, zoo diep in het verledene terugtreden. De fraai geschreven voorrede van den heer van Soest geeft ons de verklaring van dit feit, wanneer hij opmerkt, dat »de oorzaken van het cultuurstelsel in het verleden moeten gezocht worden: niet slechts in de toestanden onmiddellijk vóór 1830, maar tot in de handelspolitiek der voormalige Oost-indische Compagnie." En ook dit laatste is zoo waar, dat de heer Pierson, ofschoon hij het meeste gewicht toont te hechten aan die instellingen en toestanden, die onmiddellijk aan 1830 voorafgingen, althans die veel uitvoeriger beschrijft, zich toch ook genoopt vond zijne eerste voorlezing met eene vluchtige, maar met fiksche, vaste trekken geteekende schets van het regeerstelsel der Compagnie te openen. Intusschen ligt in de woorden van den heer van Soest nog iets anders, dat eerst in het vervolg duidelijker uitkomt; maar waarmede wij ons niet zoo geheel kunnen vereenigen. Ziehier hoe hij voortgaat:

»Denkt de Compagnie en hare staatkunde weg, en het cultuurstelsel wordt letterlijk onmogelijk. Het volk, dat er zich onder nederbukte, zou het hebben uitgeworpen; — Nederland zou geen man van naam en van gezag hebben opgeleverd om het aan te bevelen, laat staan het in werking te brengen. Gaat de werking na der Compagnie in den Indischen Archipel, en het wordt duidelijk dat het cultuurstelsel een verwijderd gevolg is van hare twee-eeuwige handelspolitiek. Zij opende de sombere leerschool van den gedwongen landbouw-arbeid; zij gewende den Nederlander in monopoliën heil te zoeken, — den inlander zich er aan te onderwerpen; zij maakte de Javaansche landbouwers vatbaar om, op aanwijzing van Europeesche en inlandsche ambtenaren, geregeld voortbrengselen te telen en te bereiden, in weêrwil van het besef, dat al die voortbrengselen voor eigen welvaart en geluk doelloos waren."

In deze voorstelling wordt dus de gedweeheid waarmede de Javaan zich onder het juk buigt en zich den gedwongen arbeid laat opleggen,

alleen als de vrucht van de staatkunde der Compagnie beschouwd, en geheel voorbijgezien wat de toestand der inlandsche maatschappij op Java, lang voordat de Compagnie zich op het eiland vestigde, daartoe heeft bijgedragen. Die maatschappelijke toestand wordt, naar mijn inzien, door den heer van Soest geheel miskend, niet alleen waar hij op de aangehaalde woorden laat volgen: »het bestuur van Indië onder de Compagnie voert ons tot bij het roemrijk en schoon verleden der voornaamste volkstammen, die zij in den Archipel aantrof;" maar vooral ook waar hij, in het eerste hoofdstuk van het eerste gedeelte zijns werks, eene schets van »de volken van den Indischen Archipel" tracht te ontwerpen. Deze schets, die zich misschien meer dan noodig was ook over de Maleiers, Boegineezen en bewoners der Molukken uitbreidt, geeft van den voormaligen toestand van Java eene voorstelling die niet op de hoogte onzer tegenwoordige kennis is en door de kunst waarmede zij alleen het goede van dien toestand in het licht stelt, bepaald onwaar wordt. Er is zelfs eenzijdigheid in het gebruik der bronnen voor dit hoofdstuk. Met uitzondering van enkele plaatsen uit Valentijn, gebruikt de heer van Soest hier schier uitsluitend getuigenissen van Crawfurd en Raffles, en schijnt onbekend te zijn met hetgeen na hen het grondig onderzoek van onderscheidene Nederlandsche geleerden over de Javasche oudheid heeft aan het licht gebracht. Van de uitkomsten van dit onderzoek heb ik kort geleden in dit tijdschrift, in een opstel over den oorsprong van den Javaanschen adel, het een en ander medegedeeld, waardoor juist datgene uitkomt wat de heer van Soest heeft verzwegen: de slaafsche onderwerping van den geringen Javaan aan zijne hoofden en zijne gedweeheid onder het juk, reeds in de Hindoe-periode, als een gevolg der door de Hindoesche veroveraars naar dat eiland overgebrachte instelling der kasten. De verhouding tusschen den adel en den geringen man, die daardoor was ontstaan, en die ook door de invoering van den Islam niet belangrijk was gewijzigd, vormde den grondslag van de staatkunde der Compagnie. Zonder in die verhouding zelve eenige verandering te brengen (want wat zij ook in de Molukken moge gedaan hebben, op Java bemoeide zij zich zoo min mogelijk met het inwendig bestuur), exploiteerde zij die te haren behoeve. Er is, bij eenige waarheid, toch ook overdrijving en scheefheid in de beschuldiging, reeds door Raffles uitgesproken en in substantie door den heer van Soest herhaald, dat de Compagnie den Javaan vernederd en bedorven heeft. Rechtstreeks heeft zij tot die vernedering en dat bederf slechts weinig toegebracht. Hare fout bestond daarin, dat zij, slechts bekommerd om geld te winnen en den plicht van regeerders vergetende, lijdelijk toezag dat de Javaan door zijne eigene hoofden in een staat van vernedering en halve slavernij gehouden werd, omdat haar belang daaraan verbonden was, en zij den buit met hen deelde. Maar rechtstreeks

hebben de Nederlanders, naar mijne overtuiging, het meest tot de vernedering en het bederf van den Javaan bijgedragen, toen zij, om den wille van het cultuurstelsel, het gezag der inlandsche hoofden, dat reeds door vroegere besturen aanmerkelijk geknot was, grootendeels op den ouden voet herstelden.

De aangewezen verkeerdheid is niet de eenige waarin de heer van Soest bij de schildering der toestanden van Indië vóór den tijd van de vestiging der Compagnie is vervallen. Het geheele hoofdstuk is te sterk gekleurd, geeft te hoog op van de macht en den luister der inlandsche staten, en herinnert ons te veel die grandiloquenza, die wij in de berichten der oude Portugeesche schrijvers omtrent den Indischen Archipel aantreffen, en waarmede de nuchterheid der oude Nederlandsche zeevaarders zulk een in het oogloopend contrast vormt, dat men, na de Barros en Mendes Pinto, de reisverhalen in »Begin en Voortgang" lezende, zich in eene geheel andere wereld verplaatst waant. De toestand van Indië, met de oogen niet van eene sterke verbeelding, maar van scherpe waarneming gezien, was zeker vrij wat minder schitterend dan hij ons door den heer van Soest wordt geteekend.

Daarbij ontbreekt het niet aan andere onnauwkeurigheden, die bewijzen dat de heer van Soest in dat eerste hoofdstuk een terrein heeft betreden, waarop hij niet goed te huis is. Zie b. v. wat hij van de Javaansche taal zegt (bl. 14): »De Javaansche taal klimt ontwijfelbaar langs eene enkele schakel tot het zuivere Sanskrit op. Tusschen deze en gene bestaat slechts het Kawi. Vele volkstermen hebben nog eene treffende overeenkomst met de schrijfwijze van de vroegste bewoners der wereld." Alle hulde aan den vorm der uitdrukking! De heer van Soest is een meer dan alledaagsch stylist, en schoon er tegen de zuiverheid van zijn Hollandsch nu en dan eenige bedenking is te maken, hij heeft de taal in zijne macht, is levendig en schilderachtig in zijne uitdrukkingen en geeft vaak bewijzen van groote zeggingskracht. Maar kan men onnauwkeuriger zijn dan hij is in de laatst aangehaalde woorden? Het Javaansch is eene taal van den Polynesischen stam, eene zuster van Maleisch, Battaksch, Boegineesch, Makassaarsch, Alfoersch enz., en heeft in oorsprong en vormen niets ter wereld met het Sanskriet te maken. Maar het heeft onder de Hindoe-overheersching, vooral in de hooge of eerbiedstaal, een aantal Sanskriet-woorden in zich opgenomen, nagenoeg op dezelfde wijze als het Engelsch, zonder op te houden, in oorsprong en vorm, eene Germaansche taal te zijn, zich een aantal woorden uit het Fransch der Normandische overheerschers toegeëigend heeft. Het Kawi, de taal der oude Javaansche gedichten, is nog veel sterker met Sanskriet-woorden doormengd, maar moet als een eigenaardige taal der poëzij, en allerminst zeker als een overgang van het Sanskriet tot het hedendaagsch

Javaansch beschouwd worden. Doch verdiepen wij ons niet verder in zaken, die met het eigenlijk onderwerp van het beschouwde boek, het cultuurstelsel, zoo weinig gemeen hebben.

De heer van Soest treedt zijn eigenlijk onderwerp nader in zijn tweede en derde hoofdstuk: »de Oost-Indische Compagnie" en »de nalatenschap der Compagnie" getiteld. Dit is een flinke, krachtig getoetste schets, maar waarbij men toch al wederom kan vragen of zij niet meer geeft, dan in eene geschiedenis van het cultuurstelsel op zijne plaats is. De schrijver bepaalt zich ook hier niet tot den invloed der Compagnie op Java en het daar gevolgde stelsel, het eenige in hare geschiedenis wat met het cultuurstelsel in rechtstreeksch verband staat, maar geeft van die geschiedenis een algemeen overzicht. Hoe fraai dit op zich zelve zijn moge, het is de vraag of niet ook hier, ten einde de eenheid van het onderwerp, de samenwerking van alle deelen des werks tot één doel, beter te bewaren, eene soberheid verkieslijk geweest ware als die van den heer Pierson, die zich, wat de Compagnie betreft, zoo strikt mogelijk bij de beschrijving der wijze waarop zij Java exploiteerde, bepaalt (blz. 5—9). Ook zou ik hier nog kunnen vragen, of de heer van Soest wèl deed het stelsel waarnaar de Compagnie Java exploiteerde, te behandelen in het hoofdstuk over hare nalatenschap. Hij kan antwoorden dat de treurige staat harer nalatenschap juist het gevolg was van dat stelsel, en dat het zijn oogmerk was dat verband aan te toonen; en ik zou de juistheid van het antwoord beamen, maar dan ook het recht hebben gewijzigde opschriften voor deze beide hoofdstukken te verlangen, waarvan het eerste, mijns inziens: »Overzicht der geschiedenis van de Oost-Indische Compagnie," het tweede: »het stelsel der Compagnie en hare nalatenschap" had moeten betiteld worden.

Is het eerste gedeelte van het werk van den heer van Soest, onder het algemeen opschrift: »Nederlandsch Indië onder de Oost-Indische Compagnie," in drie hoofdstukken gesplitst, het tweede gedeelte draagt alleen het opschrift: »1800—1830," en behandelt in het eerste hoofdstuk: »Dirk van Hogendorp en Nederburgh, Daendels, Raffles, de Commissarissen-Generaal, Elout en van der Capellen," in het tweede: »Du Bus, de cultures sedert het begin der negentiende eeuw, de maatschappelijke toestand der Javanen omstreeks 1830." Om het verschil in wijze van behandeling met den heer Pierson goed te doen uitkomen, is het toereikend hier even zoo de hoofdpunten op te geven, waarover de drie eerste voorlezingen van laatstgemelden loopen. Reeds in het eerste derde der eerste voorlezing heeft hij afgedaan met de Compagnie, waaraan de heer van Soest de groote helft van zijn geheele eerste deel heeft gewijd. Maar over het tijdvak 1800—1830 is de heer Pierson veel uitvoeriger. Hij behandelt nog in zijne eerste voorlezing: de staats-

commissie van 1803, de regeeringsbeginselen en hervormingen van Daendels, de verrichtingen van Raffles ten opzichte van heere- en cultuurdiensten en van de belastingen, den toestand van Java bij het einde van het Britsche bestuur, en eindelijk de teruggave der Oost-Indische bezittingen aan Nederland, waarna hij met een blik op het principiëel verschil tussbhen het stelsel van Raffles en dat der Compagnie de eerste voorlezing besluit. De geheele tweede voorlezing is gewijd aan het stelsel van Commissarissen-Generaal en beschouwt dit eerst in het algemeen, als handhaving der beginselen van Raffles, daarna in de bijzonderheden, met betrekking tot het binnenlandsch bestuur, de cultures en de landrenten, terwijl hij besluit met de uiteenzetting der gronden waarop Commissarissen-Generaal het stelsel van vrijen arbeid boven den terugkeer tot het dwangstelsel der Compagnie verkozen hebben. Eindelijk, in de derde voorlezing, behandelt hij het bestuur van den Gouverneur-Generaal van der Capellen en van den Commissaris-Generaal du Bus de Ghisignies, toont aan dat de meening omtrent de ongunstige werking van het stelsel van Commissarissen-Generaal ongegrond is, omdat het onder het bestuur van van der Capellen niet eerlijk is uitgevoerd, en bespreekt daarna de maatregelen en plannen van du Bus, die tot herstel van den zuiver vrijen arbeid, met toekenning van individueel grondbezit aan den inlander, en uitgifte van woeste gronden aan particulieren zouden geleid hebben, toen eene plotselinge verandering in de richting van het bestuur plaats greep, waardoor de oude beginselen van exploitatie door gedwongen arbeid op nieuw op den voorgrond werden gedrongen.

In weêrwil der grootere uitvoerigheid die wij hier bij den heer Pierson waarnemen, zal men toch, ook na zijne voorlezingen, de schets die de heer van Soest van dit tijdvak geeft, met nut en genoegen kunnen lezen. Ik vestig hier inzonderheid de aandacht op hetgeen hij zegt over twee merkwaardige mannen, de incarnaties als het ware, in het begin dezer eeuw, van de twee stelsels die nog steeds om den voorrang dingen: Dirk van Hogendorp en Nederburgh. Die beide mannen waren leden der staatscommissie van 1803, van wier rapport de heer Pierson in de volgende woorden gewag maakt:

»De Commissie plaatst op den voorgrond, dat men kiezen moet tusschen deze twee: het geheele samenstel der sociale inrichting op Java te vervangen door eene nieuwe orde van zaken, die op het beginsel van individueelen grondeigendom berust en aan ieder ingezetene zooveel persoonlijke vrijheid waarborgt, als noodig is om hem de beschikking te verzekeren over zijn tijd en de vruchten van zijn arbeid; of het bestaande contingenten-stelsel in de hoofdzaken te behouden. Het eerste nu acht de Commissie hoogst bedenkelijk. Zoo iets zou misschien uitvoerbaar zijn, als men te doen had met »vreedzame Hindoes;" maar de

»woeste Javaan" is van een geheel ander karakter en gewoon elke vermeende verongelijking met moord en brand te wreken. Zij adviseert dus om het oude régime, wat de cultures betreft, in stand te houden, het koffie- en het peper-monopolie te handhaven en alleen artikelen van geringe beteekenis, zooals indigo en katoenen garens, aan den vrijen arbeid over te laten. Om speciale redenen wordt ook voor de suiker een systeem van vrijheid aanbevolen, onder voorwaarde evenwel dat de Staat worde schadeloos gesteld voor het gemis der tot dusver op de cultuur genoten voordeelen, »opdat," zegt de Commissie, »de ingezetenen van Java niet begunstigd noch bevoordeeld worden ten koste der ingezetenen der Bataafsche Republiek, hetwelk evenzeer strijden zou tegen de rechtvaardigdeid als tegen deze staatsmaxame, welke wij tot grondslag onzer werkzaamheden hebben aangenomen, dat (in een zin die alle ongerechtigheid uitsluit) de koloniën bestaan voor het moederland en niet het moederland voor de koloniën."

De heer Pierson, die hier nog niet gekomen is op het punt, waar hij zijne vleugelen breeder begint uit te slaan, maakt van het antagonisme in den boezem der Commissie niet verder gewag, dan uit de aangehaalde woorden van het rapport daarvan blijkt. Hij noemt niet eens de namen van de hoofden der twee partijen, spreekt niet over het uitgestrekter terrein waarop de strijd ook buiten den boezem der Commissie werd gevoerd, en doet de zegepraal der conservatieve richting op dat tijdstip ook alleen uitkomen door te doen zien, hoe hare beginselen door het rapport der Commissie werden omhelsd. Zonder dat wij deze kortheid laken in een geschrift dat in beperkten omvang zulk een weêrbarstige massa stof te meesteren had, meenen wij toch dat de heer van Soest volkomen in zijn recht was, toen hij het gewicht van den toen gevoerden strijd wat meer deed uitkomen, en daarbij de personen van van Hogendorp en Nederburgh wat meer en relief bracht. Om den geest van zijn werk en de eigenaardige verdiensten van stijl en vorm te doen uitkomen, weet ik geene betere proeve te kiezen, dan juist de schets die hij van die mannen en van hunnen strijd ontworpen heeft.

»Van den val der Compagnie dagteekenen de twee stelsels, die zich het beheer van Indië betwisten. Vóór dien tijd, begreep men algemeen, dat koloniën en bezittingen in andere werelddeelen alleen bestonden om de gelukkige bezitters regtstreeks te verrijken. De noodlottige uitkomsten eener exploitatie, die, onverschillig voor de welvaart der geëxploiteerde volken, haar doel voorbij streeft, verwekten eene aandoening, niet ongelijk aan de ontwaking uit eenen aangenamen droom in de akelige werkelijkheid. Men had het bewustzijn, dat het verleden geen toekomst meer beloofde; men wist echter niet, hoe voortaan te handelen. Alleen zij, die de denkbeelden der omwenteling doorgrondden, kwamen tot eene bepaalde slotsom. De gewijzigde beschouwing over de regten van den mensch, over monopoliën, uitsluitende voorregten, over de roeping der

overheid, die, in stede van een bolwerk voor begunstigde standen, de levende waarborg van ieders vrijheid zou wezen, was de fakkel, die zij des te geruster over de koloniale vraagstukken deden schijnen, omdat zij de vaste overtuiging bezaten, dat voortaan geen heil meer te vinden was in het dwang- en monopolie-stelsel. Zij raadden de toepassing aan van de nieuwere beginselen, die, de vrije ontwikkeling van elke bedrijvigheid beoogende, bestaanbaar zijn met verscheidenheid van zeden en gebruiken en onder verschillende vormen van regering en bestuur, orde, veiligheid en vooruitgang verzekeren.

»Het vrijzinnige stelsel vond zijne uitstekende uitdrukking in Dirk van Hogendorp, een der merkwaardigste Nederlanders uit het begin dezer eeuw. Dirk van Hogendorp genoot te Berlijn eene opvoeding, zoo als slechts weinige zijner tijdgenooten deelachtig werden. Hij had er niet alleen wetenschappelijke oefeningen doorworsteld, maar van de schrandere mannen, uit de omgeving van Frederik II, ruime begrippen overgenomen en over alle onderwerpen wijsgeerig leeren doordenken. In 1783 vertrok hij met het eskader, onder van Braam, als kapitein-luitenant ter zee, naar Indië. Na de beteugeling der inlandsche vorsten te Malakka, Riouw en Salangor, waaraan hij deel nam, trad hij te Batavia in dienst der O.-I. Compagnie, eerst als kavallerie-kapitein, later als onder-koopman. Hij was achtervolgens opperhoofd te Patna, in Bengalen, administrateur van Onrust, resident van Japara en eindelijk gezaghebber van Java's Oosthoek. In die verschillende betrekkingen had hij ruim de gelegenheid de werking van het Compagnie-stelsel gade te slaan. Zijn helderziende, werkzame geest werd op Java slecht begrepen; zijne onbedwingbare zucht tot het invoeren van nuttige verbeteringen, misplaatste hem in eene maatschappij, zoo buitensporig bedorven, dat er niets gedaan of gelaten kon worden, zonder het eigenbelang van gezaghebbenden te krenken. Eindelijk werd hij niet eens meer verdragen. Hij zag zich gedrongen uit de kolonie te vlugten en naar Nederland terug te keeren, waar hij optrad als een onvermoeibaar publicist.

»Met ongebroken moed vestigde hij, in verschillende geschriften, de aandacht op de ongerijmdheden van het Compagnie-stelsel, op de misbruiken, die als een onafscheidelijk bestanddeel er zich mede vereenzelvigden, op de noodlottige gevolgen waartoe het leiden moest. Hij onthulde als 't ware de belangrijkheid van het eiland Java, dat, door de ongemeene vruchtbaarheid van den bodem en de talrijkheid der bevolking, bestemd was nog oneindig meer voort te brengen, dan de producten die de Compagnie er uit trok. Aan de wijze, waarop dit ligchaam en zijne lasthebbers de producten verkregen, waardoor men allen prikkel tot arbeid bij den inlander uitdoofde, niet aan eene aangeboren neiging tot lediggang en zwerverij, schreef hij de feitelijk niet te ontkennen demoralisatie der Javanen toe. Met de oorzaak zou het gevolg verdwijnen. Een goed, eerlijk, regtschapen bestuur was een eerste vereischte. Aan de ambtenaren moest men geregelde jaarwedden, aan de inlandsche hoofden geoorloofde inkomsten toekennen. De instellingen, zeden, gebruiken der inlanders zou men onaangeroerd laten; doch in plaats van

de onbestemde eischen, die den landman niet eens altijd laten hetgeen hij tot voedsel voor de zijnen noodig heeft, zou hij eene vaste belasting betalen voor het veilig en verzekerd bezit van zijn akker en de vruchten van zijn vlijt. In plaats van regtsontkenning of regtsonthouding, zou men hem regtszekerheid bezorgen; in plaats van zijnen arbeid om niet te eischen, moest men dien steeds beloonen; in plaats van de uitdroogende bron der handels-winsten, zou de Staat in met de welvaart der bevolking klimmende territoriale inkomsten de middelen vinden, om de kosten van beheer, administratie, leger, verdediging, regtswezen te bestrijden. Eigendom van grond, vrijheid van persoon, vrijheid van handel, afschaffing van alle heerediensten en personele verpligtingen; goed, onzijdig, zoo veel mogelijk kosteloos regt, ziedaar de beginselen, welke Dirk van Hogendorp, als de grondslagen van het vrijzinnig stelsel, in een nimmer meer uit te dooven licht stelde, die hij onder alle omstandigheden verdedigde en waarvan hij de praktische en gemakkelijke toepassing onwederlegbaar aantoonde.

»Het stelsel der Compagnie behield ook zijne voorstanders. Geen wonder. Het had twee eeuwen gewerkt en heele geslachten verrijkt. Zij, die er alles aan te danken hadden, ontwaarden natuurlijk met leedwezen, dat het bestemd was de Compagnie in het graf te volgen. Te midden hunner radeloosheid, wees Nederburgh den weg aan, om het, onder nieuwe regeringsvormen, in stand te houden. Gedurende vele jaren advokaat in dienst der Compagnie, werd Nederburgh, op het laatst der vorige eeuw, als kommissaris-generaal naar Java gezonden, om er de zaken op een beteren voet te brengen. Die zending mislukte totaal. Nederburgh waagde zich zelfs niet aan hervormingen. Zijne reizen en onderzoekingen hadden geen ander gevolg, dan de uitgave, in 1802, van een werkje, dat de theorie van het koloniaal behoud voor goed vestigde. Zijne verhandeling, hoofdzakelijk gerigt tegen de stellingen van Dirk van Hogendorp, levert een afgerond geheel van argumenten ten behoeve van het exploitatie-stelsel. De uitkomsten van eeuwenlange onderdrukking en mishandeling voor de oorzaken nemende, gaat hij uit van eene ruwe summiere opvatting van het Indische volkskarakter. Hij beschouwt de inlanders, voornamelijk de Javanen, niet als gewone menschen, die, door de werking van heillooze inrigtingen, tot een toestand van volslagen lusteloosheid zijn gebragt; maar als bijzondere wezens, die de gewone menschelijke drijfveeren missen en eene aangeboren, van geslacht tot geslacht voortlevende, onzelfstandigheid tot hoofdkaraktertrek bezitten. Hunne natuurlijke geneigdheid bestaat in volslagen werkeloosheid. Nederburgh tracht deze meening den Nederlandschen lezer als 't ware in te hameren. Hij komt er gedurig op terug. De Javaan is ongeschikt om aan zich zelven te worden overgelaten. Hij waardeert niets van hetgeen zijne volstrekte behoefte te boven gaat, noch goud, noch zilver, noch sieraden, noch andere bezittingen, wanneer hij die door den arbeid zijner handen moet verkrijgen. *Niets te doen*, is het toppunt van zijn aardsch geluk; *werken* zijn grootste plaag. Nederburgh vergelijkt hem met den *buffel*, die niet werkt, dan wanneer hij daartoe door gedurige aansporingen wordt genoodzaakt.

»Het spreekt van zelf, dat menschen, die eigenlijk meer de lastdieren, dan hunne natuurgenooten nabij komen, op eene geheel bijzondere wijze, als eene kudde schapen zamenleven. Hun regeringsvorm rust op volstrekt gezag aan den eenen, en eene volstrekte ondergeschiktheid aan den anderen kant, hetgeen van den vorst of regent tot op de minste klasse van ingezetenen afdaalt, en zelfs het wezen uitmaakt van den band, welke de huisgezinnen vereenigt.

»Onder haar weldadig oppertoezigt, liet de O.-I. Compagnie zeer wijsselijk de bevolking besturen door haar eigen hoofden, en roerde zij niet aan hare wetten en voorouderlijke gewoonten. De Javanen waren bestendig tevreden met hun toestand; zij verlangden geen verbeteringen, zij verrigtten gaarne heerediensten. De verpligte leverantiën waren hun eene weldaad: zij openden nieuwe bronnen van bestaan en welvaart voor de bevolking. Van peper, koffie en andere producten, plukte de inlander zoowel als de Compagnie sedert lang milde vruchten, al had de laatste daarin eenen aanmerkelijken, te voren onbekenden steun voor hare schatkist gevonden.

»En nu zou men de goede Javanen de philanthropie der nieuwerwetsche wijsbegeerte opdringen, welke men in Europa, op 4000 mijlen afstand, beter voor hen vindt, en hen onder een nieuw systema, eene zaak van loutere speculatie, brengen; hen andere wetten, zeden, gewoonten doen aannemen, dan die, welke zij eeuwen lang met een heiligen eerbied aankleefden!

»Tegen de toepassing van het aldus misvormde vrijzinnige stelsel, ontwikkelt Nederburgh zeer uiteenloopende en nog al zonderlinge bedenkingen. De eigendommelijke inrigtingen der Javanen beletten, vooreerst, de zuivere toepassing van het regt van eigendom. Nederburgh neemt aan, dat de Soeverein eigenaar is van den grond, doch dit is een duister regt, evenzeer als het eene ingewikkelde, onoplosbare kwestie is, door welke gebruiksregten der bevolking dit regt wordt getemperd. Java is in dit opzigt het veld van eindelooze verscheidenheid. Ieder regentschap, ieder dictrict, tot iedere dessa verschilt in zijne adats of gewoonten, waarnaar alles wordt afgedaan. Het regt van eigendom, dat de inlanders niet begrijpen, zal alleen gewaardeerd worden door Europeanen; planters, fabrikanten zullen hen daarom verdringen. De toestand der Europesche eigenaars zal evenwel ook niet benijdenswaard zijn. Terwijl de Compagnie om niet of tegen geringe prijzen de voornaamste producten van het eiland magtig werd, zullen zij die tegen verhoogde prijzen moeten opkoopen of meer kapitaal moeten besteden voor teelt, bereiding en afvoer, en daardoor hun eigen graf delven. Eindelijk, laat de toestand van Nederland niet toe, dat men een stelsel op Java toepasse, waardoor het van de geldelijke voordeelen, die het noodig heeft, verstoken wordt. Java moet finantiëel dienstbaar blijven aan het moederland en dit zal het alleen, indien de Staat, in zooverre hij de zaken der O.-I. Compagnie heeft tot zich genomen, volgens hare beginselen Indië blijft besturen.

»Dat er veel verkeerds op Java plaats vond en de bevolking dikwerf zeer gekweld werd, ontkent Nederburgh niet, doch hij schrijft die ver-

keerdheden toe aan de slechte pligtsbetrachting en erger bedrijven van ondergeschikte dienaren, welke de palen van hun gezag te buiten treden en het in hun gesteld vertrouwen schenden. Toegevendheid dienaangaande had ook te veel plaats, maar »zulks bewijst alleen, dat hier »even min als in alle andere ondermaansche zaaken, het volmaakte »moet gezogd worden." Nederburgh was overtuigd van het nut en de noodzakelijkheid van vele verbeteringen in het bestuur over den inlander, doch zij moesten langzamerhand plaats hebben, behoudens de grondslagen waarop dat bestuur gebouwd is en de »plaatshebbende vorm van »regeering van dien landaard." Hij achtte het noodzakelijk, dat alle knevelarijen streng werden tegen gegaan, dat alle misbruik van heerediensten, door hoogere en lagere ambtenaren, wierd uitgeroeid, zonder dat men behoeft die diensten geheel af te schaffen. »Behoorlijk beperkt," beweert hij, »zijn zij voordeelig voor het algemeen, en niet drukkend voor den gemeenen man." Zoo ook is het van de uiterste aangelegenheid, dat de landbouw door gepaste middelen worde bevorderd, zonder dat het daarom noodig zij, den territorialen eigendom naar onze begrippen onder de Javanen in te voeren. In 't kort, alle schakeringen en wendingen van het behoudend stelsel zijn te vinden in zijn werkje, dat een volledig compendium is gebleven van aanbevelingen voor de theorie: de Staat koopman en het gouvernement handel drijvende voor rekening van den Staat.

»De twee stelsels zullen voortaan beurtelings, met ongelijke kansen, somtijds te gelijkertijd en als in éénen adem, het bestuur van Nederlandsch Indië beheerschen."

In de waardeering van Daendels en Raffles en hun bestuur stemmen onze beide schrijvers al zeer wel overeen; over het stelsel van Commissarissen-Generaal, waaraan de heer Pierson eene geheele voorlezing gewijd heeft, is de heer van Soest in het oog loopend kort, en in het weinige dat hij er van zegt (bl. 107—109), komen de persoonlijke hoedanigheden van Elout, meer nog dan de maatregelen van hem en zijne ambtgenooten op den voorgrond. Evenwel komt hij later, in het laatste hoofdstuk van dit deel, waar hij de cultures sedert den aanvang der negentiende eeuw behandelt, op eenige van hunne maatregelen terug. Kernachtig zijn de woorden waarin hij hunne verhouding tot de verrichtingen van het Britsche tusschenbestuur resumeert: »Zij bestendigden en verbeterden; zij ontwikkelden en voltooiden niet." Deze uitspraak wordt door de breedere ontwikkeling hunner beginselen en handelingen die wij bij den heer Pierson aantreffen, zeker niet gewraakt.

Ook over het bestuur van den baron van der Capellen zijn onze beide schrijvers geheel van hetzelfde gevoelen. Beide zijn even weinig ingenomen met de wijze, waarop toen het stelsel van Commissarissen-Generaal werd verwrongen, ondermijnd, onhoudbaar gemaakt. Intusschen valt hier mijn oog weder op eene plaats, waar de heer van Soest zich nogmaals influenceeren laat door zijne zucht om de inlandsche maatschappij

te verheffen en de ongunstige verschijnselen die zij aanbiedt, alleen of meest aan den invloed der Europeanen toe te schrijven. Van de landverhuringen in de Vorstenlanden sprekende, zegt de heer van Soest (bl. 117);

»De vorsten van Soerakarta en Djokjokarta, sedert het Engelsch tusschenbestuur van hunne laatste souvereine inkomsten ontdaan, hadden geen ander middel meer om hunne familieleden en hofdienaren te beloonen, dan hun het een of ander landschap te schenken, met het recht om daarvan de inkomsten te genieten."

Zou men niet denken, wanneer men dit leest, dat dat ambtelijk landbezit alleen een gevolg is van de noodzakelijkheid waartoe de inlandsche vorsten gebracht waren om op deze wijze hunne dienaren te beloonen, daar het Europeesche gezag hen van alle andere middelen daartoe had beroofd? Niets intusschen kan onjuister zijn dan deze voorstelling, en de heer van Soest had er te minder aan mogen voet geven, omdat de heer Pierson de zaak in het juiste licht had gesteld (bl. 40).

»Er is een oud Aziatisch gebruik, waarvan men ook talrijke voorbeelden aantreft in de vroegere geschiedenis van Europa, volgens 't welk een vorst, die zijn grooten, gunstelingen of ambtenaren met een jaarlijksch inkomen wil bezoldigen of beloonen, hun niet een vaste som gelds afstaat, maar de belastingen, die van een bepaalde landstreek verkregen worden. De ambtenaren nu, die met het recht om dit aandeel te heffen begiftigd worden, verkrijgen daardoor wat men noemt *ambtelijk landbezit.* In zeker opzicht is de uitdrukking minder nauwkeurig; want hij die van den Souverein de beschikking over zulke inkomsten verkregen heeft, is daardoor nog geen eigenaar geworden van den grond. Hij heeft alleen het recht, om tijdens de uitoefening van zijn ambt, zekere belastingen, die vroeger ten bate van den Souverein werden opgebracht, voortaan vóor zich zelf van de landbouwers in te vorderen. Houdt hij zich nu streng aan de bestaande voorschriften, maakt hij geen misbruik van zijne macht, dan is hierdoor in den toestand der ingezetenen hoegenaamd geene verandering gekomen: vroeger betaalden zij hunne belasting aan den vorst, nu betalen zij die aan een van diens ambtenaren; ziedaar het eenige verschil. Het ligt echter voor de hand, dat bij zulk een regeling de misbruiken onvermijdelijk zijn, vooral bij een Oostersch volk, waar de middelen van contrôle maar al te veel ontbreken. In Rusland heeft dat afstaan van de inkomsten van geheele streken aan particulieren de wording van het lijfeigenschap ten gevolge gehad. Langzamerhand beschouwden die personen zich daar als eigenaars van den grond; zij matigden zich steeds meerder rechten aan tegenover de ingezetenen en wisten te bewerken dat dezen het recht werd ontnomen om zich naar elders te verplaatsen, zoodat ten slotte de landbouwende bevolking geheel aan den grond was verbonden en daarmede als een handelswaar werd verkocht.

»Dit ambtelijk landbezit nu bestond ook op Java *sedert onheugelijke tijden*," enz.

Later, blz. 82, lezen wij nog, dat dit ambtelijk landbezit, hetwelk èn Daendels èn Raffles in stand hadden gehouden, door Commissarissen-Generaal in de Gouvernements-landen was afgeschaft; maar dat die afschaffing natuurlijk niet van toepassing had kunnen gemaakt worden op de Vorstenlanden, waar het ambtelijk landbezit tot op den huidigen dag in wezen bleef, en de grondslag werd van den zoogenaamden »landverhuur," die zoo onvoorzichtiglijk door v. d. Capellen werd ingetrokken.

Wat den Commissaris-Generaal du Bus betreft, heeft de heer Pierson de aandacht zijner hoorders en lezers vooral bepaald bij zijne adviezen, die de toekenning van individueel landbezit aan den inlander en de uitgifte van woeste gronden in erfpacht aanbevalen, en daarentegen slechts met een woord gesproken van zijne maatregelen tot bevordering van den landbouw, die, daar hem de handen door zijne instructie gebonden waren, slechts weinig afdoende konden zijn. De heer van Soest laat meer licht vallen op de verrichtingen van den heer du Bus, die hij met eene algemeene beschouwing van de cultures sedert den aanvang dezer eeuw en van den maatschappelijken toestand der Javanen vóór de invoering van het kultuurstelsel verbindt. Er was, dunkt mij, iets onlogisch in, op die wijze een bepaald tijdperk van weinige jaren uit Java's geschiedenis meer bijzonder met algemeene beschouwingen van den maatschappelijken toestand in verband te brengen. De historische schets van de verrichtingen van du Bus had, meen ik, nog bij het vorige hoofdstuk behoord, wat geen verhindering had behoeven te zijn om, bij de algemeene beschouwingen van het laatste hoofdstuk, zijn naam, waar dit pas gaf, op nieuw te vermelden, even als dit ten aanzien van Daendels, Raffles en Commissarissen-Generaal is geschied. Ik moet echter erkennen dat deze fout voornamelijk slechts in het oog valt als men op de opschriften der hoofdstukken let, en dat men ze onder het lezen te nauwernood bemerkt.

Al hebben wij ons eenige aanmerkingen op het werk van den heer van Soest veroorloofd, toch wordt het door ons met hooge ingenomenheid begroet. Zijn fraaie en levendige stijl, een enkele maal door Gallicismen ontsierd, heeft ons medegesleept, de duidelijkheid en kernachtigheid zijner voorstelling heeft ons geboeid, de degelijkheid zijner bewijsvoering heeft ons overtuigd. Wij zien dus het vervolg van zijn werk met verlangen te gemoet, en terwijl wij thans de pen nederleggen, verklaren wij ons bereid die weder op te vatten, wanneer wij door de uitgave van het tweede deel zullen verblijd zijn, dat wij ons dan voorstellen weder, even als wij bij dit eerste gedaan hebben, met de correspondeerende gedeelten van het reeds door de stem aller bevoegde beoordeelaars als klassiek geijkte werk van den heer Pierson te vergelijken.

P. J. VETH.

VARIA.

De volgende bijzonderheid, niet onbelangrijk zeker voor de quaestie aangaande de mogelijkheid van vrijen arbeid op Java, komt voor in eene memorie van een ingenieur, die in HS. op de bibliotheek der Leidsche Hoogeschool berust. Het bedoelde feit had plaats in 1858.

»Onder de stuw te Lengkong (in de rivier van Kediri) moesten 5000 heipalen worden ingeslagen. De executie van het werk was onder het dagelijksch beheer van den ingenieur v. B., bijzonder berekend voor dien arbeid, bekend met en zeer gezien bij de hoofden van den omtrek en uitnemend geschikt om met koeli's om te gaan. Men begon te heien met 13 stellingen. Aanvankelijk had men tot uitkomst dat men per heistelling 1½ paal in een dag insloeg. Des avonds had men nooit meer dan dat resultaat. De palen waren in den dag van de sluis 9 ellen en onder het metselwerk 11 ellen lang. Anderhalve paal in een dag per stelling was intusschen te weinig en het heien zou veel te lang geduurd hebben.

»De koeli's kregen 30 duiten daags. Na overweging hoe hierin te voorzien, werden de mandoors (koelibazen) bij de stellingen bij elkander geroepen en hun werd aangezegd, dat, zoo twee palen per stelling werden ingeheid, 35 duiten in stede van 30 zouden worden uitbetaald.

»Dat was alzoo een *derde* meer arbeid voor een *zesde* meer loon en derhalve voordeel voor het rijk.

»Den volgenden dag waren er 26 palen ingeheid en kwamen de mandoors vragen, wat zij en hunne koeli's te wachten hadden, wanneer *drie* palen per stelling in een dag werden ingeheid.

»Het antwoord was: »weêr vijf duiten meer."

»Den volgenden dag waren er prompt 39 palen in den grond.

»De twee beste mandoors hadden in het vervolg wel eens dagen van *vier* palen.

»Men zag toen het volk des morgens vóór het opkomen der zon en des avonds in den maneschijn aan het heien en den geheelen dag door bijna zonder ophouden.

»Men zou daaruit het gevolg trekken, dat een Javaan *niet te lui* is om te werken, en *wel* iets meer wil verdienen dan voor zijne dadelijke behoeften noodig is."

In verband met hetgeen in ons vorig nommer in het artikel »de koffiehandel" over de rijzing der koffiemarkt werd gezegd, achten wij het niet onbelangrijk te wijzen op de volgende feiten:

dat in de veiling der Ned. Handelmaatschappij op 17 Februari jl. de ruim 100,000 balen allen, en wel met een bedrag van 0.5 tot 5 cents, boven de taxatie werden verkocht;

dat, volgens handelscirculaire van de heeren W. Schöffer en Co., de prijs van zuivere Java-koffie goed ordinair, die in October jl. 31 à 31 $^1/_2$ cents bedroeg, thans kan gesteld worden op 36 $^1/_2$ à 36 $^3/_4$ cents;

dat, als men tevens den hoogeren prijs in aanmerking brengt, betaald voor de fijnere qualiteiten, en al de in bovengemelde veiling gebrachte koffie dooreen rekent, een prijs van 38.8 cents, d. i. dus slechts ruim een cent minder dan de raming der Regeering voor de opbrengst van alle in 1869 te veilen Gouvernements-koffie, die op 40 centen gesteld werd, is verkregen;

en dat de voorraad van koffie op dit oogenblik zeer schaarsch is, vooral ook omdat de koffieoogst van Brazilië in 1868—1869 gedeeltelijk is mislukt, en in plaats van de geraamde opbrengst van 2,300,000 balen slechts 1,800,000 balen heeft opgeleverd.

Neemt men dit alles in aanmerking, dan kan men tamelijk gerust zijn, dat de Gouvernements-koffie in 1869 minstens wel het geraamde bedrag en waarschijnlijk meer zal opbrengen.

Breeder hierover handelt het Februari-nommer van »de Economist," bl. 280.

Alles wat strekken kan om den geest van den Islam beter te leeren kennen, is natuurlijk ook van belang voor hen op wie de taak rust om millioenen belijders van dien godsdienst in Indië te besturen. Men zal dit te beter begrijpen, zoodra men heeft ingezien, dat die uitdrukkingen »Oostersche toestanden", »Oostersche begrippen" enz., waarvan de tegenstanders der krachtige bevordering van Westersche beschaving en Westerschen vooruitgang in Indië den mond zoozeer vol hebben, indien er inderdaad eenige zin aan is te hechten, Islamietische toestanden en Islamietische begrippen moeten beteekenen, naardien onder die gecompliceerde Oostersche toestanden en onderling strijdige Oostersche begrippen van de meest verschillende herkomst die in den Indischen Archipel heerschen, deze althans den boventoon voeren. Het is daarom dat wij met een enkel woord de aandacht vestigen op de merkwaardige oratie van den Hoogleeraar Dozy, waarmede hij den 8sten Febr. jl. het rectoraat der Leidsche Hoogeschool heeft nedergelegd. Deze schoone redevoering is thans in druk verschenen, doch tot onze spijt in de Latijnsche taal, waarin zij volgens de nog geldige Akademische instellingen werd uitgesproken. Hierdoor is zij ontoegankelijk gebleven voor velen, die echter bij de kennis van hetgeen daar door een der eerste orientalisten van het hedendaagsch Europa gezegd is, een zeer groot belang hebben. Die redevoering toch handelt over de oorzaken waarom de beschaving der Mohammedaansche volken verachterd en bedorven is, terwijl die der Christen-volken vooruitging. In de middeleeuwen, zoo toonde de redenaar in zijne inleiding, stonden de Mohammedaansche volken in beschaving, vooral wat de beoefening der wetenschappen betreft, ver boven de Christelijke; maar met hunne macht is ook hunne beschaving gedaald. Terwijl een groot deel der landen waar de Islam bloeide, allengs in handen van vreemdelingen: Engelschen, Franschen, Russen en Nederlanders, is overgegaan, en Turkije en Egypte alleen door den naijver der groote mogendheden in stand blijven, zijn wetenschap en beschaving onder de Mohammedanen zoozeer verachterd, dat zij thans niet eens op de hoogte staan om met vrucht van ons te kunnen leeren.

Bij het nagaan der oorzaken van dit verschijnsel, wijst de heer Dozy in de eerste plaats op de onveranderlijkheid der Mohammedaansche staats- en rechtsinstellingen, die geacht worden niet minder dan de godsdienstleer in het woord Gods, d. i. den Koran, gegrond te zijn. Deze onveranderlijkheid maakt alle ontwikkeling van het maatschappelijk leven, alle algemeene vooruitgang van humaniteit onmogelijk. Het woord van Goethe:

Es erben sich Gesetz und Rechte
Wie eine ew'ge Krankheit fort,

is nergens zoo waar als in de Mohammedaansche wereld.

Eene tweede oorzaak vindt de Hoogleeraar daarin, dat de Arabieren, een volk van vrijheidszucht blakende en door de natuur met de schoonste gaven toegerust, van de eerste plaats die zij aanvankelijk in de Mohammedaansche wereld innamen, langzamerhand verdrongen zijn door andere minder begaafde volken, wie het aan liefde en zin voor beschaving en wetenschap ontbrak. Toen het rijk der Arabieren te groot was geworden voor een patriarchaal bestuur, het eenige wat zij wilden dulden, moest het ondergaan, omdat zij het middel voorbijzagen waardoor alleen vrijheid met orde kan gepaard gaan, de vertegenwoordiging der volksmenigte door afgevaardigden door haar gekozen.

De derde oorzaak hangt hiermeê samen. De toon die nu in de Mohammedaansche wereld de heerschende werd, was onderwerping aan autoriteit en blind fanatismus. De Arabieren, ofschoon de stichter van den Islam onder hen was opgestaan, waren zoo bijzonder geloovig niet; maar de volken door hen overwonnen, namen de leer van den Koran ernstiger op en zagen, toen de macht der Arabieren gevallen was, hunne denkwijze zegevieren. Zij duldden geene wetenschap die met den godsdienst in strijd was, achtten alle kennis die niet met den godsdienst in verband stond, nutteloos en overbodig, gaven het onderwijs geheel in handen der kerkelijken over, maakten de Hoogescholen tot Seminariën, gaven aan de kinderen als leesboek niets dan den Koran in handen, en werden allengs zoo onvatbaar voor verstandelijke ontwikkeling en opgeklaarde begrippen, dat bijgeloof, onverdraagzaamheid en dweepzucht meer en meer vrij spel erlangden.

De toepassing van deze beschouwingen op onze onderwijs-quaestie ligt voor de hand, en de heer Dozy heeft niet nagelaten daarop te wijzen. Maar er is ook een toepassing te maken op het bestuur onzer Oost-Indische bezittingen. De geest van den Islam is als een adem des doods; het Mohammedaansch fanatismus gaat van de grootste gevaren voor onze heerschappij in Indië zwanger. Nederland vertegenwoordigt de Westersche beschaving op de eilanden van den Archipel, gelijk Engeland op het vaste land van Indië, Frankrijk in Algerië en Cochin-China, Rusland in zekere mate in Centraal-Azië. Wij kunnen er ons slechts staande houden door er ons als zoodanig te laten gelden, en, zonder de vrijheid van godsdienst aan te tasten, door de bevordering van licht en kennis en maatschappelijken vooruitgang, het bijgeloof en het fanatismus te bestrijden, dat, zoo het zegeviert, het eerst de wapenen tegen ons zelven zal keeren. Het terrein is niet ongunstig; want in den Indischen Archipel is de Islam grootendeels nog een vorm gebleven, waaraan het hart der bevolking geen deel heeft, en die bevolking — menig voorbeeld heeft het reeds bewezen — is voor ontwikkeling niet onvatbaar. Haasten wij ons dan, schoon met beradenheid, om de Oostersche, dat is de

Islamietische toestanden en begrippen zooveel wij kunnen voor die der Westersche beschaving te doen plaats maken, terwijl het nog tijd is, en wachten wij niet het tijdstip af, waarop de Islam eene onwederstaanbare macht zal geworden zijn!

Het is een merkwaardig en verblijdend verschijnsel, dat de Maatschappij tot Nut van den Javaan allengs zooveel bijval begint te vinden bij de natie. De beweging door haar uitgelokt, heeft zich in stilte en zonder veel gerucht te maken al meer en meer uitgebreid; de Maatschappij telt, volgens hare jongste opgave, thans 27 gevestigde departementen, terwijl zij bovendien nog in een groot aantal andere plaatsen een grooter of kleiner aantal leden bezit. Het gezamenlijk aantal leden is thans ruim 1700. De dagbladen bevatten van tijd tot tijd berichten van voordrachten in vergaderingen gehouden, die ook voor niet-leden openstaan en doorgaans de toetreding van nieuwe leden ten gevolge hebben. Het komt ons voor dat de uitbreiding dezer Maatschappij eene eervolle getuigenis voor de Nederlandsche natie aflegt. Weinigen zijn er die niet uitgaan van de overtuiging dat, zoo aan Java en de Javanen recht wordt gedaan, dit groote geldelijke offers aan het Moederland kosten zal. De conservatieve bladen zorgen wel die overtuiging levendig te houden, en, al is het ook dat de kolonie, op betere wijze bestuurd, de welvaart van het Moederland op andere, meer duurzaam vruchtbare wijze zal schragen, men moet erkennen dat in ieder geval de hervorming kostbaar zal zijn en de batige sloten voor de schatkist er niet bij zullen winnen. De zucht om het welzijn van den Javaan te behartigen, die zich in deze beweging openbaart, is dus volkomen belangloos. Dagelijks worden der natie de voordeelen van het exploitatie-stelsel, de nadeelen aan de hervorming verbonden, met nadruk voorgehouden, en toch toont zij zich elken dag meer geneigd om het eerste te laten varen en de laatste te omhelzen.

In den vorigen jaargang Deel I, bl. 161, maakten wij gewag van eene Amerikaansche nederzetting op Borneo's Noordkust. Vreemd genoeg hadden wij daarvan geene nadere bijzonderheden vernomen, totdat wij in een merkwaardig rapport van den tweeden Engelschen Gezantschaps-Secretaris te 's Hage, den heer Hovell Thurlowe, over »Java en Onderhoorigheden" (opgenomen in *Reports by Her Majesty's Secretaries*

of embassy and legation on the manufactures, commerce etc. of the countries in which they reside, presented to both houses of Parliament, February 1869) het volgende aantroffen:

»De tegenwoordige eigenaars van Borneo kunnen gezegd worden vier in getal te zijn: de koning der Nederlanden, de Sultan van Broenei Radja Brooke van Serawak en Radja Torrey van Ambong en Maroedoe (Maloedoe), een ondernemend burger der Vereenigde Staten, die in 1866 van den Sultan van Broenei, met het oog op den handel, den afstand verwierf van een grondgebied, beginnende aan de Oostzijde van Borneo in de Soeloezee op omstreeks 5 graden Noorder Breedte, zich over de eilanden uitstrekkende tot den 12den graad Noorder Breedte, en eindigende op de Westzijde van Borneo in de Chineesche zee op den zesden graad Noorder Breedte."

Volgens deze bepalingen moet de afstand betrekking hebben tot den Noord-oosthoek van Borneo, begrensd aan de zijde der Chineesche zee ongeveer door de baai van Gadja, en aan de zijde der Soeloezee door de baai van Giong (of Darvel-baai), en verder tot de eilanden ten Noorden van Borneo: Balambangan, Bangoeëi, Balabak en het groote eiland Palawan of Paragon. Het gebied van Radja Torrey grenst aan de Oostzijde aan de Tidoengsche landen, die de suprematie erkennen van onzen vazal den Sultan van Boeloengan, en aan de Westzijde aan de landen onder het onmiddellijk beheer van den Sultan van Broenei. Het bevat, voor zoo veel het eiland Borneo zelf betreft, juist de districten, waarop wij meer bijzonder de aandacht vestigden, door de in ons vorig nommer aangevangen en in een volgend voort te zetten »Bijdrage tot de kennis van Borneo's Noord-oosthoek," eene bijdrage die dus op dit oogenblik nog meer van pas mag geacht worden, dan wij zelven vermoedden.

Voor 't overige zouden wij zeer wenschen omtrent den afstand van dit grondgebied aan den heer Torrey eenige nadere inlichtingen te bekomen, daar de zaak voor ons in sommige opzichten zeer duister blijft. De Noord-oosthoek van Borneo staat onder hoofden die grootendeels meer het oppergezag van den Sultan der Soeloe-eilanden, dan dat van den Sultan van Broenei schijnen te huldigen; hoe is het dan te verklaren, dat toch de Sultan van Broenei dat geheele gebied heeft afgestaan? Moesten voorts de traktaten van Broenei met Engeland en van den Sultan der Soeloe-eilanden met Spanje hier geene zwarigheden in den weg leggen? En welke middelen bezit Torrey om in deze streken zijn gezag te vestigen en te handhaven? Eindelijk hoe is het mogelijk dat dit afgestane gebied zich tot den 12den graad Noorder Breedte en dus tot de Calamianes uitstrekt, daar het noordelijk gedeelte van Palawan reeds voor jaren door den Sultan der Soeloe-eilanden aan Spanje is afgestaan.

AANTEEKENINGEN OVER DE SOENDANEESCHE TAAL- EN LETTERKUNDE.

Fragmenten uit de Correspondentie van W. H. Engelmann met het Hoofdbestuur van het Ned. Bijbelgenootschap.)

Bij de samenstelling van het levensbericht van Dr. W. H. Engelmann, dat men in ditzelfde nommer zal aantreffen, had ik het voorrecht kennis te kunnen nemen van eenige brieven door hem gedurende zijn verblijf in de Preanger Regentschappen aan den Secretaris van het Hoofdbestuur des Nederlandschen Bijbelgenootschaps geschreven. Het trof mij dat in deze brieven een aantal verspreide bijzonderheden over de taal en literatuur, hier en daar ook over de denkwijze en het bijgeloof der Soenda-landen voorkomen, die zeer verdienen, als eene kleine bijdrage tot de diepere kennis dier inderdaad nog zeer oppervlakkig bekende gewesten, aan de vergetelheid onttrokken te worden. Ik vroeg van het Hoofdbestuur verlof om deze bijzonderheden uit de brieven te lichten en tot een kleinen bloemenkrans op het graf van den ontslapene te vereenigen; en dat verlof werd mij op de meest heusche wijze verleend. De uittreksels die hier volgen, zijn letterlijk uit Engelmanns brieven overgenomen; maar ik heb mij daarbij steeds voor den geest gesteld, dat deze brieven niet oorspronkelijk voor publiciteit bestemd waren, en dus groote zorgvuldigheid vereischt werd om geen enkel woord, geene enkele uitdrukking mede te deelen, die misschien de schrijver zelf niet gaarne gedrukt zou hebben gezien. In de Soendaneesche woorden, hier en daar voorkomende, zal de kenner wellicht enkele fouten ontdekken, uit onduidelijkheid of achteloosheid van Engelmanns schrift gesproten. Het zou zeker onbillijk zijn hem zelven voor die abuizen aansprakelijk te stellen, nu wat hij schreef zonder zijne voorkennis of toestemming, zonder dat hij een oog over den druk kon laten

gaan, wordt uitgegeven. De medegedeelde uittreksels zelve zijn zeer zaakrijk, in concisen stijl geschreven, zonder omwegen, geheel in overeenstemming met den ernst en de eenvoudigheid van Engelmanns karakter. Mij komt het voor dat er, in verhouding tot den geringen omvang, veel uit te leeren valt. Tusschen de fragmenten van Engelmanns correspondentie heb ik, en wel met inachtneming der tijdsorde, ook zijn artikel in den Java-bode over de vertaling van het Evangelie van Lukas door den heer Grashuis geplaatst. Ik deed dit eensdeels omdat ik het jammer vond dat dit stuk, zoo geheel van denzelfden aard als de medegedeelde fragmenten der brieven en zeker niet minder leerzaam, met de Courant zelve waarin het verscheen in vergetelheid zou raken; want, wat men ook voor de dagblad-literatuur moge doen, haar duurzaamheid te verzekeren is tot dusver niet gelukt. Eene tweede reden is, dat de fragmenten uit de brieven, later dan dat stuk geschreven, telkens daarheen terugwijzen en zonder de kennis van dat stuk niet volkomen verstaanbaar zijn. Soortgelijke redenen hebben mij genoopt ook het stuk van den heer Koorders in den Java-bode over het werk van Grashuis als bijlage bij deze uittreksels te voegen. 't Is waar dat men den hoofdinhoud van beide stukken ook uit de brochures *Waan en Dunk* en *Dienstijver* van den heer Grashuis kan leeren kennen; maar niet ieder onzer lezers zal die brochures ter hand hebben, vaak kan het nuttig zijn de eigen woorden der schrijvers te kunnen naslaan, en wat speciaal Engelmann betreft, achtte ik het zeer wenschelijk, alles bijeen te voegen wat nog uit de treurige schipbreuk van al zijne studiën en plannen met betrekking tot het Soendaneesch kon worden gered.

P. J. V.

Buitenzorg, 14 *Jan*. 1865. Hier, te midden van een geheel Soendasche bevolking, heb ik onmiddellijk mijne werkzaamheden aangevangen. Ik heb reeds enkele handschriften gekocht, laat nog steeds pantons enz. verzamelen en opschrijven, en heb een geschikt persoon gevonden die mij dagelijks les geeft. 't Is een jonge Raden, met name Bratanegara, uit de Preanger-Regentschappen, die zijne taal goed schijnt te kennen en ze mij vrij duidelijk verklaart met behulp van 't Maleisch of ook wel door gesticulatiën. Hij doet dit even goed als een Europeaan zou doen, die zijn moedertaal spreekt en schrijft, doch geen begrip heeft van grammatica......

Voor zoover ik thans na kan gaan, zal 't maken van een woordenboek der Soendasche taal niet al te moeilijk zijn; alleen 't gebrek aan oudere geschreven documenten bezwaart het vaststellen der orthographie en zal het samenstellen eener grammatica zeer moeilijk maken. Mijne voor-

gangers hebben allen slecht gehoord, zoodat ik geen woord van hen kan overnemen zonder 't eerst getoetst te hebben. De Soendaneezen hebben zich ook eene soort van hooge taal *angequält*, die mij echter zeer weinig zwarigheid geeft, daar 't bijna niet anders is dan een zekere voorraad woorden, uit het Javaansche Krå̊må̊ overgenomen.

Bandong, 28 *Sept.* 1865. Sedert Februari ll. ben ik te Bandong gevestigd en heb van tijd tot tijd, wanneer zich de gelegenheid daartoe aanbood, excursies gemaakt naar Garoet en Soemedang. Mijn hoofddoel daarbij was te onderzoeken, of er ook merkbaar verschil van dialect te bespeuren is, en zoo ja, welk dialect de voorkeur verdient. Natuurlijk zijn mijne waarnemingen hieromtrent nog zeer onvolledig. Te oordeelen echter naar hetgeen ik tot dusver zelf opgemerkt of van anderen vernomen heb, bestaan er in de Preanger-Regentschappen (met uitzondering van een gedeelte van Soekapoera, waar zich de invloed van het Javaansch doet merken) geen bepaald verschillende dialecten, waarvan het ééne boven het andere de voorkeur zou verdienen. Kleinere afwijkingen, wat den voorraad van woorden betreft, bestaan er natuurlijk wel, en het is voor het maken van een eenigszins volledig woordenboek van belang die te kennen. Doch daarvoor is een langer verblijf noodzakelijk en geeft eene doorreis alleen niet veel, te meer daar men de inlanders moet kennen, om ze goed aan de praat te krijgen. Een vreemde inlander, dien men ondervraagt, schijnt zich eenigszins in de positie te gevoelen van een beschuldigde, die in het verhoor genomen wordt; vandaar dat zijne antwoorden zoo kort en zoo voorzichtig mogelijk zijn. Ik zal dus voortgaan met, door het maken van zooveel mogelijk langere uitstapjes, mijne locale kennis uit te breiden, alvorens een bepaald voorstel over de doelmatigste vaste verblijfplaats aan de goedkeuring van het Hoofdbestuur te onderwerpen. Toen ik den vorigen keer, geheel op berichten van anderen afgaande, Tjiandjoer voorsloeg, ben ik eenigszins voorbarig geweest. Eventueele reizen naar het Bantamsche en Cheribonsche, waar sterk geprononceerd dialects-verschil is, zijn van latere zorg.

Een toevallige omstandigheid buiten mij heeft tot nog toe mijn verblijf te Bandong minder aangenaam gemaakt dan het had kunnen zijn .... Oneindig beter dan te Bandong ben ik tot dusverre te Garoet ontvangen. Mijn vriend Holle aldaar, een der weinige Europeanen die het vertrouwen der inlanders genieten, is in die afdeeling zeer gezien, en door zijne introductie ben ik met de inlandsche hoofden aldaar op een zeer goeden voet, vooral met den Hoofd-panghoeloe, een (voor een inlander altijd) vrij verlicht en van Europeesche denkbeelden niet afkeerig man, bekend als schrijver van verscheidene door het Gouvernement uitgegeven Soen-

daneesche leerboekjes. Ik denk er dan ook ernstig over eerlang eens eenige maanden achteréén te Garoet door te brengen, en stel mij daarvan nog al goede resultaten voor, zoowel voor de taal als voor de kennis van den Islam. Over het geheel zal ik mijn heil moeten zaken bij de geestelijken en hadji's; zij zijn wel afkeerig van Europeanen, doch hebben grooten eerbied voor al wat Arabisch is, en hiermede doe ik mijn voordeel. Het is mij meer dan eens gebeurd, dat zoo iemand, merkende dat ik Arabisch versta, terstond uitriep *hamdo lilahi!*

Wat mijn taalstudie betreft, mijn woordenboek neemt dagelijks toe en er bestaat kans binnen eenige jaren een tamelijk bruikbaar woordenboek te leveren. Volledigheid zal niet zoo gemakkelijk te bereiken zijn; de tallooze namen b. v. van boomen, planten, insecten enz., zouden alleen een matig boekdeel vullen. Ook in andere opzichten is de taal zeer rijk; men heeft b. v. een heele lijst van woorden voor allerlei manieren van *zitten*, *struikelen*, *vallen*, zoodat het zeer lastig is in het spreken altijd het juiste woord bij de hand te hebben. Daarentegen ontbreken sommige abstracte woorden geheel en al. Zoo is het bepaald *onmogelijk* om het woord *laat* in het Soendaneesch te vertalen. Men kan wel 's morgens tot iemand die te lang slaapt, zeggen: *sta op*, *'t is al dag*, doch: *sta op*, *'t is al laat*, is onvertaalbaar. Evenzoo is het met het woord *tijd* in algemeenen zin, b. v. *de tijd vervliegt snel.* De inlanders kennen wel is waar twee woorden voor *tijd*, namelijk het Portugeesche *tempo* en het Arabische *waktoe*, doch het eerste is *tijd om pacht te betalen* en het tweede *tijd om te bidden.* Gebruikt men nu een van deze twee woorden in een meer algemeenen zin, men wordt in 't geheel niet of verkeerd verstaan. Zoo had b. v. de Panghoeloe van Garoet in een zijner boekjes de uitdrukkingen *mitjĕn tempo* en *mitjĕn waktoe* gebruikt in den zin van *tijd verknoeien* of *verspillen.* Een gewoon inlander, dien ik op de proef wilde stellen, of hij deze uitdrukkingen goed begreep, verklaarde mij het eerste door *niet op zijn tijd betalen*, en het tweede door *het uur van het gebed voorbij laten gaan*, *niet op zijn tijd bidden.* Ik heb meer dan een half uur moeten praten om hem aan 't verstand te brengen wat er wezenlijk mede bedoeld werd....

Het gemis van dergelijke abstracte woorden zal zeker later bij de bijbelvertaling nog veel sterker uitkomen; gelukkig dat er reeds verscheiden termen, die zwarigheid zouden kunnen opleveren (b. v. *geloof)*, door 't Arabisch ingevoerd en gangbaar geworden zijn.

Wat de grammatica betreft, hierin blijft mij nog steeds veel duisternis en verwarring. De Soendaneezen hebben hunne taal steeds gesproken en (eerst in den laatsten tijd) geschreven, zonder zich eenigszins rekenschap te geven van het *waarom.* Vandaar dat het hoogst moeilijk is de taal onder regels te brengen. Dikwijls meen ik een regel gevon-

den te hebben: ik kom op straat en hoor iets, dat weêr alles omverwerpt. En dat gebeurt mij dagelijks: zoodat de tijd voor het uitgeven eener grammatica nog zeer verre verwijderd is.

Bandong, 30 *December* 1865. Sedert mijn laatste schrijven deed ik nog een uitstapje naar Garoet, met de mededeeling van welks resultaten ik zal beginnen. Er bestaat in de nabijheid van Garoet een geheel geïsoleerde kampong, Tjiboeroej genaamd, die in een reuk van heiligheid staat, en nog nooit door een Europeaan (zelfs niet door den controleur, onder wien die streek ressorteert) is betreden geworden. In deze kampong is eene kleine verzameling oude handschriften op nipah- en lontarbladen, in houten doosjes zorgvuldig bewaard. Het bestaan dezer HSS. was reeds vroeger bekend en men heeft ze wel eens bekeken, doch nog nooit kunnen lezen. Den heer Holle te Garoet en mij is het met vereende pogingen gelukt het schrift te ontcijferen, tot groote verbazing der inlanders, die de HSS. wel met bijgeloovigen eerbied vereerden, doch zonder het minste idee te hebben van den inhoud. Ook het wantrouwen van den sleutelbewaarder, die niet dan zeer ongaarne zijne schatten liet zien, werd daardoor eenigszins verminderd. Niettemin bleef hij er steeds op staan dat de HSS. nooit allen te gelijk uit de kampong mochten en ook niet voor langen tijd, terwijl bovendien slechts twee dagen van de week geschikt waren om de kist te openen. Zoo doende kostte het nog al tijd en moeite alles te zien te krijgen. Ik was juist te Garoet op een maandag (een der gelukkige dagen), toen de oude man weêr een bezending kwam brengen en vroeger geleende terughaalde; onder het maken van een *sĕmbah* werd de kist geopend, en kwamen er, behalve de handschriften, nog eenige reliquiën voor den dag, onder anderen een bril, een tafelschel, een afgebroken drietand en een houten kokertje, waarin kleine reepjes beschreven bladen, blijkbaar gediend hebbende tot horoscoop-trekkerij, daar het meest spreuken waren, die op aanstaand geluk of ongeluk doelden.

Het schrift der HSS. is drieërlei: 1°. het schrift waarvan ik ingesloten een proeve aanbied met transscriptie; 2°. een soort van Kawi-schrift, zeer na verwant met n°. 1: beide zijn met prachtig zwarte inkt op nipah-bladeren geschreven; 3°. een geheel andere lettersoort, niet *geschreven*, maar op lontar-bladeren *gegriffeld*.

Wat de taal betreft, eenige handschriften zijn in Kawi geschreven, andere in een dialect bestaande uit een mengsel van Javaansch en Soendaneesch. Natuurlijk waren het de laatste, die meer bijzonder mijn aandacht trokken. Mijn aanvankelijke hoop van eindelijk eens zuiver oud-Soendaneesch te vinden, werd wel eenigszins teleurgesteld door die

Javaansche inmengselen: niettemin is er hier en daar voor grammatica iets uit te leeren.

De inhoud van al deze HSS. hangt zeer nauw te zamen. Zij zijn allen vóór-Islamisch en handelen over Boeddhistische theologie en zedeleer. Technische termen en uitdrukkingen maken het volledig verstaan moeilijk, terwijl eindelooze herhalingen het juist niet tot een zeer onderhoudende lectuur maken. Dikwijls heldert het éene HS. het andere op. Zoo vond ik b. v. van het in de bijgaande proeve en ook elders dikwijls voorkomende *bajoe sabda hidĕp* eene omschrijvende verklaring in een der Kawi-HSS. Om alles te verstaan zal dus een doorgaande vergelijking van de Kawi-HSS. noodzakelijk zijn. Dit maakt, dat ik voor het oogenblik nog geen dezer HSS. kan uitgeven, daar ik te veel te doen heb met het Soendaneesch, dan dat ik veel tijd aan het Kawi zou kunnen geven, iets waartoe ik bovendien niet alle hulpmiddelen voorhanden heb...

In den laatsten tijd ben ik nog al eenige Soendaneesche HSS. meester geworden, onder anderen:

1°. *Tjarita Sama'oen;*

2°. *Tjarita Radja Habib;*

3°. *Tjarita Radja Hindik.*

Deze drie boeken bevatten tafereelen uit de oorlogen van Mohammed tegen de ongeloovigen in Arabië. Radja Hindik wordt voorgesteld als de zoon van Nabi Soleman en schijnt identisch te zijn met Radja Chandak, dien ik wel eens in Maleische geschriften ontmoet heb. Is dit zoo, dan hebben wij hier eigenlijk niet met een koning, maar met een *gracht* te doen, en wordt daar bedoeld de opstand der Arabieren tegen Mohammed, waarbij zij hem binnen Medina belegerden, en hij zich versterkte door het maken eener gracht. Vandaar wordt deze strijd in het Arabisch *harb-al-chandaq*, d. i. *oorlog van de gracht* genoemd. Onder de handen der Maleiers is dus deze gracht verwerkt tot een koning.

4°. Een werkje dat, in den vorm van lessen van Mohammed aan zijn dochter Fatima, vermaningen bevat voor de vrouwen tot gehoorzaamheid aan hare mannen, met bedreiging van zware straffen bij de minste overtreding; b. v. een vrouw, die zich niet geheel aan haar man overgeeft, al verricht zij ook de vijf dagelijksche gebeden, haar gebed wordt door God niet aangenomen. En elders: aan elke vrouw, die dikwijls bij haar man aandringt op echtscheiding, zullen in de hel de lippen afgesneden worden.

5°. Een werkje bevattende lessen voor het dagelijksch leven, voorschriften voor den landbouw enz., in den geest der Javaansche *woelang's*. Het inprenten van eerbied voor en gehoorzaamheid aan de *Menak* (den inlandschen adel) is hierbij de hoofdzaak; dat de hoofden ook plichten te vervullen hebben jegens hunne minderen, schijnt den schrijver niet ingevallen te zijn. Zoo is het dan ook in de werkelijkheid. Ergerlijk

is het te zien, hoe de inlandsche hoofden met de grootste willekeur beschikken over tijd, werkkracht, paarden, vrouwen, buffels enz. enz. van hunne minderen, zonder dat de kleine man het waagt zich te verzetten of zich te beklagen. Voor het begrip *rechtvaardig* heb ik in de taal nog geen oorspronkelijk woord gevonden; men behelpt zich met het Arabische *'adil.*

6°. *Tjarita Radja Djoengdjoeman*, zijnde de geschiedenis van een *schedel* (in het Arabisch *djomdjomah*, verhaspeld tot een koningsnaam *Djoengdjoeman*), aan wien, op voorbede van Nabi Isa, voor een oogenblik de gave van spreken verleend wordt, ten einde zijne geschiedenis te vertellen, zijn wedervaren op aarde, zijn slecht gedrag, zijn doodstrijd en zijn lijden in de hel. Daar hij diep berouw toont, wordt hij eindelijk nog in genade aangenomen. Dit verhaal bestaat ook in het Maleisch.

7°. Een kalender van ongelukkige dagen, *na'as* (نحس). Zoo is b. v. de twintigste van de maand Ramadhan ongelukkig, omdat juist op dien dag Abel door zijn broeder Kaïn doodgeslagen werd. De zucht tot rijmelen is bij de inlanders zoo groot, dat zelfs dit werkje in versmaat is geschreven.

8°. Een paar kleine vertellingen (*dongeng*) in proza, geheel in de volkstaal. Deze laatste zou ik wel het eerst willen uitgeven. Doch er komen eenige grammaticale quaesties bij te pas, waaromtrent ik nog niet tot eene vaste overtuiging ben gekomen, zoodat ik het veiliger acht, mij niet te overhaasten, en inmiddels naar zoo mogelijk beter materiaal om te zien.

Door correspondentie met den heer v. d. Tuuk hebben wij reeds in het gebruik van sommige grammatische vormen treffende overeenstemming gevonden tusschen het Soendaneesch en het Bataksch. Het is dus te verwachten, dat later een meer nauwkeurige vergelijking der beide talen eenige resultaten zal kunnen opleveren.

Bandong, *zonder datum.* Bij mijn vorig schrijven deelde ik u eenige bijzonderheden mede omtrent door mij aangekochte Soendaneesche handschriften. Sedert is mijn voorraad nog beduidend toegenomen, en ik bezit thans verscheiden vertellingen in proza, in het genre dat ik u vroeger beschreven heb, grootendeels *nu voor het eerst* te boek gesteld. Reeds lang was ik er op bedacht hieronder iets te vinden, geschikt om uit te geven. Hierin ben ik eindelijk min of meer geslaagd. Eene niet onaardig uitgewerkte fabel (de Otter en de Krab) komt mij van mijn tegenwoordige collectie het meest geschikt voor, om eerlang met vertaling en aanteekeningen gedrukt te worden. Deze fabel heeft veel overeenkomst met eene Bataksche vertelling (de Otter en het Reebokje),

waarvan de korte inhoud te vinden is in het *Bataksch leesboek*, 4de stuk, p. 86; ook de naam van den otter stemt in beide talen overeen, Bat. *silo-silo*, Soend. *sero*, welk woord in het Javaansch en Maleisch, zoo ver ik na kon gaan, niet voorkomt.

Bandong, 28 *Mei* 1866. Ik.... zal dezen beginnen met.... u mijn gevoelen over Rigg's Woordenboek mede te deelen. Vele aanmerkingen heb ik op dat werk te maken, die ik tot gemakkelijker overzicht onder eenige hoofdrubrieken brengen zal, met de noodige voorbeelden toegelicht.

1°. Verkeerde spelling, b. v.

a. Groote onnauwkeurigheid en onregelmatigheid in de spelling der woorden die den aan het Soendaneesch bijzonder eigen klank *eu* hebben, welke klank bij een platte uitspraak dikwijls nagenoeg als *o* gehoord wordt. Deze slechte uitspraak heeft Rigg meermalen op het dwaalspoor gebracht. Zoo schrijft hij *kadiyo* in plaats van *kadiyeu*, *gatoh* in plaats van *gateuw*, *bireungo* in plaats van *bireungeuh*, *uatah* in plaats van *weuteuh; euweuh* zocht ik in den beginne te vergeefs in het woordenboek, totdat ik het later toevallig vond onder de letter *o* (*owoh*).

b. Hoewel Rigg meer moeite gedaan heeft dan men van niet-wetenschappelijke Europeanen gewoon is, om te onderscheiden of een woord al of niet op een *h* eindigt, zijn er toch nog vele fouten te vinden, b. v. *bangkawara* in plaats van *bangkawarah*, *gerrah* in plaats van *geura*, *bogah* in plaats van *boga*, *hoih* in plaats van *howe* (of *hoè*), enz. Om billijk te zijn moet ik hier echter bijvoegen, dat men dergelijke woorden wel eens verkeerd hoort uitspreken, en in minder nauwkeurige handschriften ook wel verkeerd geschreven vindt. Als men er echter bepaald onderzoek naar doet, weten de inlanders zeer goed wat fout is of niet, en ik geloof dus op den duur overal te kunnen uitmaken, waar een *h* moet staan of niet, altijd volgens het *tegenwoordige* spraakgebruik. Ik voeg er dit met opzet bij, daar ik wel eens afwijking gevonden heb van de etymologie of van de vroegere taal. Tegenwoordig zegt en schrijft men b. v. altijd *mah*, in de Tjiboeroejsche HSS. daarentegen vind ik steeds *ma*. Het voorvoegsel *sili*, dat dient om wederkeerige werkwoorden te vormen, is altijd zonder *h*; in het Kawi daarentegen, waar dezelfde formatie bestaat, schrijft men *silih*, b. v. *silihwor* (Kritische aanteekeningen op de Brata Joeda, pag. 282).

c. Er is bij Rigg geen onderscheid gemaakt tusschen de klanken *aï* en *aj*, *euï* en *euj*. Leest men *chai* bij Rigg als tweelettergrepig, dan loopt men gevaar *palai* driesylbig te lezen, terwijl het *palaj* zijn moet. Evenzoo is het met woorden als *deui* en *heureuj*.

d. Andere verkeerde spellingen zijn b. v. *chaw* in plaats van *chau* (volgens de Hollandsche uitspraak *tjaoe*), *tuwĕr* in plaats van *tu-ur*, *kabongĕreui* in plaats van *kabongroj*, enz.

2°. Zeer dikwijls vindt men van een woord wel een of anderen afgeleiden vorm opgegeven, doch zoekt men te vergeefs naar het grondwoord. Zoo zal men vinden *niyeun* (lees: *njiyeun*), doch niet het grondwoord *jiyeun* (op zijn Hollandsch *djijeun*); evenzoo *niyeung* (lees: *njeu-eung*), doch niet *jeu-eung* (*djeu-eung*). *Kabongĕreui* moest op *bongroj* staan, *mere* op *bere* enz.

3°. Van de woorden die tot de hooge taal behooren, geeft Rigg slechts nu en dan een zoogenaamde *refined expression*, terwijl men noodzakelijk al de *hooge* en *beleefde* woorden moet kennen, om de taal te kunnen spreken of verstaan. Dit gebrek is echter bij Rigg te verontschuldigen. In de westelijke Soenda-landen is namelijk de taal veel eenvoudiger en minder *beschaafd*, dat wil zeggen minder *verknoeid*. Daar zich nu Rigg bepaald heeft bij de taal van zijne afdeeling, is 't natuurlijk, dat de *beleefde* woorden die *hier* in gebruik zijn, niet in zijn woordenboek gevonden worden.

4°. *Last not least* ontbreken er bij Rigg een massa woorden, niet eenige *honderden*, maar eenige *duizenden*. Veel heb ik er reeds opgeteekend; doch ik hoor nog dagelijks nieuwe, en dat nog wel zonder in détails te treden, b. v. van plantennamen, wier aantal verbazend groot is. Ook het bezoeken van andere streken moet nog veel geven voor lexicographie. In het Tji-rebon'sche b. v. zegt men voor *veel* »*djĕnoek*", voor *onder* »*tejoh*", welke woorden elders onbekend zijn. Onlangs was ik aan den westelijken uithoek der Preanger, aan de Wijnkoopsbaai; ik kon er slechts een paar dagen blijven, doch hoorde er verscheiden namen van schelpen, visschen, onderdeelen van een prauw enz., mij tot nog toe niet bekend. Zoo geeft ook Rigg woorden die hier niet verstaan worden, maar aan de westelijke Soenda-landen eigen schijnen te zijn.

Hoewel ik den heer Rigg zeer dankbaar ben voor zijn arbeid, die mij zeer veel moeite en tijd bespaard heeft, acht ik toch de uitgave van een nieuw woordenboek, dat aan de eischen der wetenschap voldoet, en daarbij vollediger en voor de praktijk gemakkelijker is, *volstrekt* noodzakelijk. Of er misschien, voordat ik zoo ver ben, van een andere hand een woordenboek zal verschijnen, dat het mijne overbodig maakt, zal de tijd leeren.

Bandong, 12 *Augustus* 1866...... Over een paar dagen hoop ik op reis te gaan naar Soekapoera, het eenige regentschap dezer residen-

tie dat ik tot nog toe niet bezocht heb. Op de terugreis denk ik Garoet aan te doen om met den Panghoeloe in persoon den Soendaneeschen tekst [van de *dongeng:* de otter en de krab] nog eens door te lezen en alle quaesties mondeling te bespreken. Wanneer het afgeloopen is, zal ik u het stuk spoedig overzenden.....

Onder eene verzameling van oudheden en handschriften, onlangs voor het Bataviaasch Genootschap bijeengebracht door Raden Saleh, bevindt zich o. a. een (helaas! incompleet) Soendaneesch HS., nagenoeg in hetzelfde karakter als dat, waarvan ik u vroeger een specimen toezond, doch overigens veel belangrijker van inhoud en beter te verstaan dan de Tjiboeroej'sche HSS. Daar de heer Holle 't op het oogenblik bij zich heeft te Garoet, zal ik er bij dezelfde gelegenheid een kopie van kunnen nemen.

Met de laatste mail ontving ik de in het Duitsch verkorte Bataksche Grammatica van mijn collega v. d. Tuuk. Wegens den rijkdom in vormen van het Bataksch en zijne verwantschap met het Soendaneesch is dit werk voor mij een belangrijke verschijning, te meer daar ik mij met de daarin gevolgde methode beter kan vereenigen dan met die van andere werken over Polynesische talen. Voor een dergelijke korte schets der Soendaneesche grammatica ben ik steeds bezig materiaal te verzamelen en aanteekeningen te maken, doch al stel ik de eischen nog zoo laag, zal het minstens nog $1^1/_2$ à 2 jaar duren, eer ik iets van dien aard durf in het licht geven.

Bandong, zonder datum...... Op mijne verschillende reizen en tochtjes heb ik allengs het grootste gedeelte der Preanger leeren kennen, zoowel de Wijnkoopsbaai in het uiterste Westen, als de monding der Tji tandoej in het Oosten. Alleen ontbreekt mij nog een tocht langs het geheele Zuiderstrand in zijn volle lengte, een streek die vrij woest en dun bevolkt is, doch voor mij van groot belang zou zijn, omdat er nog bijna nooit een Europeaan geweest is en de taal er dus minder door brabbel-Maleisch geleden heeft. Zonder hulp van het inlandsch bestuur is die tocht echter niet te doen, en om die te krijgen wordt *parentah* (dwangbevel) vereischt, waarover ik, als niet-ambtenaar, niet te beschikken heb. Vandaar dat ik altijd profiteeren moet van de gelegenheid om met een in dienst of quasi-dienst reizenden ambtenaar mede te gaan. Voor eene groote reis naar de Zuid heeft zich, helaas! de gelegenheid nog niet voorgedaan.

Een groot voordeel is het dat er, volgens mijne tot nog toe verkregen ervaring, geen verschil van grammatica is in de verschillende streken, waar Soendaneesch gesproken wordt, zooals dat b. v. in de dia-

lecten van het Bataksch bestaat. Het verschil schijnt hoofdzakelijk in den woordenschat te bestaan. Op dit laatste gebied echter kan men op zulke reizen belangrijke aanwinsten doen. Zoo heb ik onder anderen op ééne plaats 75 namen van zeevisschen opgeschreven, van welke mij slechts een paar van elders bekend waren. Dit was op een klein schiereilandje, ingesloten tusschen de Dirk de Vries-baai en de Maurits-baai, waar de zee met een vervaarlijk geweld tegen aanslaat, blijkens de schoone grotten, die door de golven daar uitgehold zijn. Het klimaat is daar overal veel frisscher en aangenamer dan aan het moerassige Noorderstrand. Jammer dat het land zoo slecht bevolkt is, dat men soms meer apen in het wild ziet dan menschen. Vier dagen later was ik weêr in het gebergte te Tji-Kadjang, 4000 voet hoog. Het is zeer aangenaam hier in de Preanger, dat men zich binnen zóó korten tijd in een geheel ander klimaat verplaatsen kan, terwijl elke streek hare eigenaardige schoonheden heeft.

Bandong, 27 Januari 1867. Uit den *Java-Bode* van 2 Febr. 1867. In den *Java-Bode* van 2 Januari heeft Mr. Koorders reeds 't noodige geschreven om den Soendaneeschen Evangelie-vertaler ten toon te stellen als iemand, die door zijn praematuren arbeid »de taalwetenschap in 't aangezicht slaat en 't Christendom bespottelijk maakt." Met dit oordeel kan ik mij volkomen vereenigen, en zal trachten 't hier van mijnen kant met de noodige bewijzen te staven. Ik zal de zaak geheel van 't taalkundig standpunt beschouwen, daar uit 't verkrachten der taal 't mishandelen van 't Evangelie van zelve zal blijken.

De vertaler is blijkbaar niet genoegzaam bekend met den woordenschat der Soendaneesche taal. Van daar dat hij meermalen 't juiste woord mist, of ook wel woorden, die eene zeer speciale beteekenis hebben, in een algemeenen zin gebruikt, dien zij in 't S. niet hebben, terwijl aan andere woorden soms geheel willekeurig eene beteekenis wordt gegeven, die de Inlander onmogelijk raden kan.

Voor de verschillende manieren van *vallen* heeft de Soendanees verscheidene woorden, die hij steeds nauwkeurig van elkander onderscheidt. Zoo beteekent b. v. *ragrag* altijd min of meer »van eene hoogte naar beneden vallen." Wanneer de Inlander nu leest, dat twee blinden, VI: 39, *ragrag kana soesoekan* (in de sloot vallen), kan hij zich dit niet anders denken, dan dat zij van een hooge brug of minstens van een steilen oever naar beneden tuimelen. — Met XX: 18 zal hij nog meer moeite hebben en niet begrijpen, hoe 't mogelijk is een steen aan een gebouw zoo te plaatsen, dat iemand er »uit de hoogte tegen aan kan vallen" (*ragrag kana batoe tèja*).

Volkomen onzin is XXII: 53, *tetapi iju waktoe maranehna djung pangawasa kapoèkan tèja*, »maar dit is uw uur en die door duisternis overvallen macht!" Hoe kan de Inlander raden, dat *kapoèkan* (door duisternis overvallen) in de nieuwe brabbeltaal van den Heer Grashuis eenvoudig *duisternis* beteekent?

VI: 44. *Moeloeng boewah tina tangkal* is in 't S. even onmogelijk als bij ons »vruchten *oprapen* van de boomen." Iemand die Soendaneesch kent, zou hier *ngala* gebruikt hebben.

I: 79. *Kalangkang* is 't schaduwbeeld, dat een bepaald lichaam van zich afwerpt. *Paèh* is niet »de dood", maar *dood* in den zin van *gestorven*. Wat de Soendanees zich bij de combinatie van die twee woorden denken moet, is mij niet duidelijk. »De schaduwen des doods" kan hij er onmogelijk uit lezen.

IV: 21 beteekent, letterlijk vertaald: »en op dezen dag" wordt dat boek, dat gij reeds gehoord hebt, afgemaakt (voltooid).

De verzen over de Hemelvaart XXIV: 50, 51, hebben 't er ook zeer slecht afgebracht. Men oordeele: »daarop vademde hij zijne handen en »zegende hen; terwijl hij nog bezig was hen te zegenen, vertrok hij en »werd er met hem weggevlogen naar den hemel."

Zonderlinge gedachten moet XXI: 34 bij den lezer opwekken.

»Opdat uw hart niet" . . . *kaburatan*. In de nieuwe brabbeltaal moet dit beteekenen »bezwaard zijn", doch in 't Soend. beteekent 't »eene *zware* dagelijksche behoefte der natuur vervullen", even als *kahampangan* voor 't vervullen eener *lichtere* (*hampang*) behoefte gezegd wordt.

Bij X: 13 zal de Soendanees zeker peinzen over de groote afmetingen van den *zak*, waar zoo maar geheele steden ingaan en stil in blijven zitten (*tjitjing*).

In III: 16, *ngabanjoe dina tjai*, zijn de laatste woorden bezwaarlijk anders dan plaatselijk op te vatten: »doopen, zijnde in 't water", en zoo ook *dina seuneu* »zich bevindende in 't vuur".

Njokot zou zeer goed zijn voor »'t halen van een balk uit de houtloods"; voor 't uittrekken van een splinter of balk uit 't oog heeft 't een te algemeene beteekenis. *Njaboet* zou hier beter zijn, indien 't althans zuiver Soendaneesch is, wat ik op dit oogenblik niet durf beslissen.

Voor »opgaan naar Jeruzalem" wordt meermalen *nandjak* gebruikt. Dit woord vooronderstelt bepaald een steilen bergweg en zou XXII: 39 beter zijn dan *angkat ka goenoeng*.

XXII: 49. *Nunggul koe pèdang* »met een zwaard houwen", zegt de Soendanees niet, maar wel *ngadek*.

Njandak wordt meermalen zeer juist gebruikt in den zin van wegnemen of medenemen. Doch hoe nu XVIII: 15: »en er waren menschen, die kinderen brachten, opdat zij door Jezus zouden meêgenomen worden"?

De arme Inlander moet hier weêr raden, dat de vertaler *njabak* (aanraken, betasten) niet schijnt te kennen, en er dan maar *njandak* voor in de plaats stelt.

IV: 20. Een boek dichtslaan heet niet *ngagoeloenghun*, maar *ngalingkoepkun*. Dit wordt ook gebruikt van 't dichtslaan van de treden van een rijtuig, en beantwoordt zeer juist aan 't Grieksche *ptysso.*

Nendjo beteekent altijd min of meer »van verre zien'' en is dus volkomen misplaatst in XXIV: 39, naast »betasten." *Ngilikan* »van nabij bezien" ware hier 't juiste woord geweest.

VIII: 4. »Zaaien" heet *nĕbar* en niet *ngawoer*, dat »uitstrooien" beteekent, b. v. eten voor de kippen.

VIII. 14. »Verstikken" wordt door *maèhkun* »dood maken" vertaald, niettegenstaande er een Soend. woord is *eungap*, dat zeer goed gebruikt kan worden van planten die geen lucht genoeg hebben en dus stikken.

Lamoen is een partikel die altijd een voorwaarde aanduidt, even als 't Hollandsche *indien.* V. 7 »en zij loerden op hem, *indien* hij zou genezen op den Sabbat", is onzin.

Nèwak (beetpakken, vasthouden) kan alleen gezegd worden van iets lichamelijks. Een brok, die iemand uit den mond valt, kan men *nèwak*, maar een woord, dat aan zijne lippen ontvloeit, niet.

Met 't gebruik der hooge en lage woorden kan de vertaler ook nog niet goed terecht. Tegen een meerdere *bĕnĕr*, XX: 39, te zeggen, in plaats van *lĕrĕs*, is zeer onbeleefd. Zoo komt 't ook niet te pas, dat Jozef van Arimathea naar den opperlandvoogd gaat *njampurkun*, in plaats van *ngaduhus*, en verzoekt (*menta*) in plaats van *nĕda* of *njoehoenkun*.

Met de grammatische kennis van den Heer Grashuis is 't niet veel beter gesteld dan met zijne kennis van den woordenschat. Hij is blijkbaar niet genoeg bekend met de juiste kracht der verschillende grammatische vormen, van daar dat hij ze dikwijls geheel verkeerd aanwendt. In 't gebruik van sommige vormen gaat hij veel verder dan de Soendaneezen, behalve dat ze wel eens ontbreken, waar hij ze *moest* gebruiken, terwijl andere zeer zelden in zijn werk voorkomen.

VII: 22. *Anoe mararat tèja di indjilan*: de armen worden *beëvangelied*, is zeer juist. Doch IV: 43, *ngindjilan karadjaän allah tèja,* moet dan evenzoo beteekenen »aan 't koningrijk Gods 't Evangelie verkondigen." Om uittedrukken »het koningrijk Gods verkondigen" moest niet *ngindjilan*, maar *ngindjilkun* gebruikt worden.

V: 36 beteekent letterlijk: »eene lap van een nieuw kleed *belappen* op een oud kleed." Wilde de vertaler hier met alle geweld *nambalan* gebruiken, dan had hij moeten construeeren: »een oud kleed belappen met een lap van een nieuw kleed."

Bij *pakèkun*, »iets tot kleeding doen zijn aan iemand", is 't kleed 't rechtstreeksche object, b. v. XV: 22, *toeloej pakèkun ka èta anak*, »en doe 't den jongen aan." Volgens de grammatica van Grashuis schijnt ook de *persoon* wel eens 't directe object te kunnen zijn, want wij lezen XXIII: 11, *toeloej di pakèkun koe pakèan anoe gilap*, 't geen dezen *zin* (?) zou geven: »daarop werd hij tot kleeding gemaakt met een glimmend kleed (!).".

Moekakun (iets openen, onthullen) heeft de zaak die geopend wordt tot object. In dien geest heeft de schrijver XII: 2, goed vertaald (behalve dat men *katoeroeban* moet lezen, in plaats van 't Maleische *katoetoepan*). Nog in datzelfde hoofdstuk, vs. 36, moet *moekakun* beteekenen: »voor iemand de deur open doen", met den persoon als direct object, terwijl men zich de deur er bij denken moet. Weet de heer Grashuis dan niet, dat 't Soend. een eigen vorm heeft om uit te drukken »iets ten behoeve van iemand doen," namelijk 't praefix *mang* met 't aanhechtsel *kun*, en dat dus »voor iemand de deur openen" *mangmoekakun* moet vertaald worden? Doch deze formatie *mang* . . . . . *kun* behoort blijkbaar niet tot de gunstelingen van den Heer G. Des te grooter is zijne voorliefde voor de formatie *pi* . . . . *un*, waarmede hij zelfs geheel nieuwe woorden maakt, b. v. X: 2 *pidiboewatanun*. Dit *pi* vóór *di* heb ik nog nooit aangetroffen; alléén weet ik, dat de Soendanees »'t geen te oogsten is" *piboewatun* noemt.

Deze formatie *pi* . . . . . *un* is 't eenige middel om VI: 7 goed te vertalen, *munang pikelakkun*, »iets krijgen wat gemaakt zou kunnen worden tot een klacht." De Heer G. vindt echter goed om hier „*pikun ngelak*" te vertalen.

XIII: 34. *Malèdog batoe ka* is onzin. Men zegt *malèdog koe batoe* »gooien met een steen," of *malèdogkun batoe ka* »een steen gooien naar." Bij *malèdog* kan de steen niet 't object zijn.

Met 't gebruik van den actieven of passieven imperatief kan de vertaler ook nog niet goed terecht. In XIX: 17, *tjekelan ka sapoeloeh nagara*, moet òf de praepositie wegvallen, òf men moet den actieven imperatief *njekelan* gebruiken.

XIX: 13. *Ngadagang* zegt de Soendanees niet, maar *dagang*, zonder neusletter. Waarom weet ik niet, maar ik hoor 't dagelijks zoo.

Door verkeerde of onduidelijke constructie moet de Soendanees meermalen uit de vertaling juist 't omgekeerde lezen van 't origineel. Uit I: 11 zal hij lezen, dat niet de Engel, maar Zacharias ter zijde van 't altaar staat; uit XVI: 23 dat Abraham en Lazarus in den schoot zijn van een derde; uit XXIII: 51 dat Jozef van Arimathea stamde uit een land van Joden, die ook 't Koningrijk Gods verwachtten, enz.

Deze enkele proeven uit den grooten voorraad mijner aanteekeningen

mogen voorloopig voldoende zijn. Voor 't behandelen van fouten tegen de taal, die in eene vertaling niet terug te geven zijn, vind ik misschien later elders eene geschikte gelegenheid. Voorloopig hoop ik aan mijn plicht voldaan te hebben door iedereen te waarschuwen tegen de verspreiding van dit boek, dat bezwaarlijk eenig nut, maar daarentegen veel kwaad zou kunnen stichten.

Bandong, 13 *Mei* 1867..... Koorders heeft zich [in zijne kritiek van Grashuis in den *Java-Bode*] een paar malen vergist. *Masingna* komt niet enkel in *tĕmbang*, maar ook in proza voor. *Enggon* behoeft volstrekt niet altijd *bed* te beteekenen. Ik heb mij zelf [in de kritiek van Grashuis in den *Java-Bode*] ook eenmaal vergist: *njandak* kan er door, als hoog woord voor *njabak*; doch de verwarring waarop ik gewezen heb, blijft bestaan, daar 't nergens uit blijkt, of *njandak* op de bewuste plaats *meênemen*, of *aanraken*, *betasten*, moet beteekenen. Men zal dus nog naar eene andere uitdrukking moeten zoeken.......

Von de Wall zal spoedig een lijst geven van de Sanskriet-woorden in het Maleisch. Dit zal allicht tot eenig geschrijf aanleiding geven. Ik meende vroeger dat er in het Soendaneesch geene andere Sanskrietwoorden waren dan diegene, die ook in het Javaansch voorkomen. Eindelijk heb ik er een gevonden dat niet in het Javaansch bestaat, namelijk *samagaha*, »eklips," 't geen verknoeid is uit *somagrahana*; de laatste syllabe hebben de Soendaneezen zeker weg laten vallen, meenende dat het 't pronominale suffix *na* was. Reeds lang had ik vermoed dat het een vreemd woord was, maar kon het maar niet thuis brengen......

Dezer dagen heb ik eindelijk het oud-Soendaneesch HS. ontvangen, waarover ik u vroeger een enkel woord geschreven heb. Eenige stukken er van versta ik bijna volkomen, terwijl ik van andere nog zeer weinig begrijp. Er komt zeer veel Sanskriet in voor..... 't Moeilijkst zijn de oud-Soendaneesche woorden, die thans niet meer gebruikt of verstaan worden. Misschien leven er hier en daar nog in afgelegen streken, doch het is lastig ze te vinden.....

Bandong, 13 *Juni* 1867..... Bij dezen wil ik u voorloopig mijn gevoelen mededeelen over de voornaamste tusschen Grashuis en Koorders hangende quaestiën [naar aanleiding namelijk van Grashuis' werkje: *Waan en Dunk.*]

Vooraf een paar algemeene opmerkingen. De heer Grashuis eischt van zijne recensenten dat zij bij zijne *fouten* ook de *verbetering* opgeven. Ik moet bekennen daartoe niet altijd in staat te zijn. Grashuis acht zich

blijkbaar reeds genoeg in 't Soendaneesch gevorderd, om een Evangelie te vertalen; ik ben nog zoo ver niet, en wil met mijn kritiek slechts aantoonen dat Grashuis het ook niet is.

Ten tweede schijnt Grashuis te meenen, dat er slechts ééne quaestie is, namelijk die van al of niet verstaanbaar te vertalen. Mijns inziens is er ook nog een quaestie van goed of slecht vertalen. Men kan in een vreemde taal wel eens spreken of schrijven zoodat men verstaan wordt, zonder daarom nog goed te schrijven of te spreken. Wanneer men b. v. tegen een Franschman zegt *derrière vous*, in plaats van *après vous*, zal hij het waarschijnlijk wel begrijpen, maar tevens den spreker belachelijk vinden. Zoo ook de Soendanees, wanneer hij Luk. VII: 38 *achter* vertaald vindt door *dipanduriun* in plaats van *ditoekangun*.

Over de afzonderlijke quaesties heb ik het volgende op te merken:

Pag. 10, I. Over *ngangon* bekent G. schuld, doch bejammert dat K. niet heeft kunnen goedvinden de verbetering op te geven. Niets is gemakkelijker: *di angon*, *gehoed worden*, zou zeer goed zijn. De vorm *ngangonkun* (pag. 11, *a*) is mij geheel onbekend, zoodat ik gaarne een paar bewijsplaatsen gezien had.

Pag. 12, *b*. Ik geloof niet dat *ngatjoeng* uitsluitend de beteekenis heeft die K. er aan geeft. De uitdrukking van G.: *soekoe di atjoengkun* is mij ook bekend. Het *opkomen van zaad* noemt de Soendanees *djadi*. Ik zou dus Luk. VIII: 7 φυὲν vertalen door *ari gus djadi*.

Pag. 13, *c*. *Diojos* beteekent wel degelijk *wieden*. Alleen weet ik niet zeker of het is wieden met de hand of wieden met een werktuig. Het wieden van een sawah wordt met een afzonderlijk woord *ngarambet* genoemd.

Pag. 15. 1. *Pakean* behoeft zeker niet altijd *paardetuig* te beteekenen. Overigens geloof ik niet dat de Soendanees zou zeggen *hantu make pakean;* mogelijk ware het beter te zeggen: *di tarandjang bal*, *en hij was ontbloot*. De geestigheid op pag. 16 gaat overigens niet op: de buffel trekt niet aan een tuig, maar aan een jukband, die *sawĕd* genoemd wordt. Wat het subjectief passief van Roorda, pag. 17, *b*, er bij doet, is mij nog niet recht duidelijk.

Pag. 18, 2. Dat K. bij *handjat* zoo drukt op het woord *stappen*, is gezocht. Doch ik heb een ander bezwaar, waaraan geen van beiden schijnt gedacht te hebben. *Handjat* beteekent *van* UIT *een vaartuig aan land komen* of *stappen*, en niet omgekeerd. *Handjat kana parahoe* zou er door kunnen, als het gezegd werd van iemand, die van uit het water, b. v. bij het zwemmen, in een bootje stapte.

Pag. 19, 3. Ik zou vers 22 vertalen: *hajoe*, *oerang muntas sagara*, gelijk ik in een HS. gevonden heb: *muntas tjai gĕde*, *eene groote rivier oversteken*. *Sabrang* is geen Soendaneesch. *Koeda sabrang* en

di sabrangkun bewijzen niets, daar zij in hun geheel uit een vreemde taal zijn overgenomen. Zoo zegt de Soendanees ook *di aer mas*, *vergulden*, van het Mal. *ajĕr mas*, *verguldsel*, letterlijk *goudwater*. Daaruit volgt nog geenszins dat men *aer* zou mogen gebruiken in den zin van *water*. Volgens de redeneering van G. zou *eau* ook Hollandsch zijn; want wij zeggen altijd *eau de Cologne*. *Lumpang ka sabrang* kan men niet zeggen en *puntas sagara* evenmin.

Pag. 20, 4. Uit *dibawa loempat* moet de Soendanees lezen, dat de duivel zelf met Jezus medeliep naar de woestijn. Zoo moet er XXIV: 51 iemand zijn, die wegvlucht en Jezus in zijn vlucht medeneemt.

Pag. 21, 5. *Nanjakun* beteekent strikt genomen *vragen naar*, b. v. in een Soendaneesch leesboekje *ka sobat nanjakun busi*, *hij vroeg zijn vriend naar het ijzer*. Of het ook gebruikt of misbruikt wordt in den zin dien G. er aan geeft, weet ik niet. Overigens zou ik hier vertalen *di pariksa*, het gewone woord van iemand die ondervraagd wordt door zijn meerdere.

Pag. 22, 6. *Kalobăan* bestaat wel, maar heeft eene geheel andere beteekenis. *Kalobăan bagong* is hier onzin. De vraag: weet gij iets beters? geeft aan G. nog niet het recht om onzin te schrijven. Een algemeen woord voor *kudde* weet ik niet: toch zie ik kans deze plaats goed te vertalen, namelijk: *ti dinja bagong noe loba teja abroet sagĕbroelan* enz., *daarop stortten zich die vele varkens in één troep naar beneden*. Wilde men uitdrukken dat zij het ordelijk, één voor één, achter elkander deden, dan zou men, in plaats van *sagĕbroelan*, *sa-alutan* kunnen gebruiken. Zoo zijn er een massa woorden rechtstreeks onvertaalbaar, terwijl men het idee toch zeer nauwkeurig kan weêrgeven. Er wordt echter een groote kennis van de taal vereischt, om al die uitdrukkingen te kennen en bij de hand te hebben.

Ibid. 7. *Pasisian* is goed, mits *nagara* vervalle. Men noemt hier *pasisian* de *distrikten*, in tegenstelling van de *hoofdplaats*.

Ibid. 8. *Halodo* beteekent *droog* of *helder weêr*. Door het gebruik van *anoe matak* stelt G. het mooie weêr voor als een gevolg van het bedaren van den wind en *van de golven*. Een goed woord voor *γαλήνη* weet ik overigens niet.

Pag. 23, 14. Ik ken wel *elmoe lahir*, in tegenoverstelling van *elmoe batin* (verborgen wetenschap), doch *kalahiran* herinner ik mij niet. Ook ken ik den vorm niet als derivatum van *lahir* in den zin van spreken. Beiden komen overigens van het Arabische ظاهر, *uitwendig;* in den zin van *spreken* is het dus eigenlijk ons *uiten*.

Pag. 24, 15. In plaats van *anoe* zou ik hier gebruiken *nga eta*.

Ibid. 16. Beter ware: *hidji djelma oerang nagara teja*.

Ibid. 18. *Pangheesan* is wel verstaanbaar, maar niet gebruikelijk. Beter ware *gusan*.

Pag. 25. *Enggon soenji* voor *woestijn* gaat niet. K. heeft overigens ongelijk met te beweren, dat *ĕnggon* niets anders beteekenen zou dan *bed* of *slaapplaats*.

Pag. 26, 24—26. De vertaling van K. is ontwijfelbaar beter dan die van G. Het is echter niet waar dat *masingna* enkel door de tembangmakers gebruikt wordt.

Pag. 31. Over *kocrang basuh* durf ik op dit oogenblik geen bepaalde uitspraak doen.

Ik ben zeer verlangend naar de repliek van K. en het antwoord van G. aan mij. Misschien zal de volgende mail mij beiden brengen. Ik zal naar aanleiding daarvan een nieuw stukje schrijven, doch zonder er mij zoo driftig bij te maken als beide genoemde heeren..... Bij zooveel verschil van gevoelen over het Soendaneesch zal men in Holland niet weten aan wien men zich te houden hebbe. Voor de zaak is het niet anders dan nuttig dat er wrijving van gedachten plaats heeft.

Bandong, 29 *Augustus* 1867. In mijn vorig schrijven over de tusschen de heeren K. en G. hangende quaesties, heb ik, geloof ik, geen bepaalde uitspraak gedaan over het woord *ngangonkun*. Zie brochure van Grashuis, p. 11. Deze vorm bestaat werkelijk en is geen nieuwe uitvinding van G., zooals K. beweert. Het onderscheid tusschen *ngangon* en *ngangonkun* is aldus. Men zegt: *domba di angon di tĕgal*, »de schapen worden gehoed *in* de weide," wanneer zij er reeds zijn; daarentegen: *di angonkun ka tĕgal*, »*naar* de weide," wanneer zij er nog heen moeten. Of G. dit onderscheid kent, blijkt niet uit zijn stuk. Hij schijnt het veiliger te hebben gevonden zich niet bepaald uit te laten.....

G., die in der tijd v. d. Tuuk zoo hard is gevallen wegens zijne polemiek tegen Roorda, schijnt zelf de »Javaansche Grammatica" slecht te kennen of past ze althans slecht toe op het Soendaneesch, waar ze toepasselijk is. Bijv. Luk. XIX : 10: »want de zoon des menschen *is* (reeds) gekomen om te zoeken," enz. Hier zijn wij in het geval dat men in het Hollandsch »met het *zegwoord* iets *zegt* wat men eigenlijk niet *zeggen* wil" (Roorda § 474) en dan in het Javaansch de constructie moet omkeeren. Men wil hier niet zeggen dat de zoon des menschen gekomen *is*, maar men wil zeggen met welk doel hij gekomen is. Dan moet men in het Javaansch vertalen: zijn komen is om te zoeken," enz. Dit geldt ook voor het Soedaneesch. De Javaansche vertaling heeft terecht *tĕkanne, zijn komen.* G. heeft zich misschien door de Maleische vertaling laten influenceeren, waar *soedah datang* staat.

Onlangs op reis zijnde heb ik te Tjamis een uitvoerige *pantoen* opgedaan, die mijn schrijver thans bezig is te copiëeren, zijnde de geschiedenis

van Loetoeng Kaseroeng. Van hetzelfde verhaal heb ik nog een HS., vroeger door van der Tuuk gekocht te Buitenzorg. Ik hoop dat het mij gelukken zal uit die twee redacties eenen voor de uitgaaf geschikten tekst te krijgen. Die Loetoeng Kaseroeng staat overigens in een slechten reuk, zoodat vele toekang-pantoens hem niet gaarne reciteeren. Het is namelijk de gewoonte dat de toekang-pantoen, als hij begint, eerst in een vuurtest wat *benjoe* offert en onder het opdwarrelen van den rook gebeden prevelt en bezweringen maakt, om den toorn der goden en der oude helden, die hij bezingt, te bezweren. Doet hij dit niet, zoo loopt hij groot gevaar van door een tijger opgegeten te worden. Bij Loetoeng Kaseroeng schijnt dit gevaar, niettegenstaande alle voorzorgen, grooter te zijn dan bij andere pantoens: om welke reden, is mij nog niet recht duidelijk. Op dit oogenblik zou ik te Bandong veel moeite hebben, om die geschiedenis te doen reciteeren. Sedert eenige dagen namelijk waart hier een kleine tijger (of panther) rond, die al verscheidene schapen heeft doodgebeten en ook een jong hert. De inlanders zijn er doodelijk bang voor, zoodat zich bijna niemand op straat waagt. Zoo even zag ik juist een legertje van meer dan honderd man uitrukken, met pieken gewapend, om het beest te vangen of te dooden.

Over *djampe's*, bijgeloovigheden bij het zaaien en planten, het voorspellen uit aardbevingen, het uitrekenen van gestolen goederen enz., heb ik in den laatsten tijd nog een en ander opgedaan. Bij gelegenheid zal ik er iets van publiceeren met proeven van *djampe's*.

Van de oud-Soendaneesche HSS., waarvan ik u vroeger schreef, heeft de heer Holle reeds een kort verslag gegeven in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap. Genoemd Genootschap zal er zooveel mogelijk uitgeven, waarbij ik mijne medewerking heb toegezegd.

Bandong, 27 *October* 1867. De onlangs ontvangen brochure van Grashuis, getiteld »Dienstijver," ben ik bezig kalm en bondig te beantwoorden..... Soms is het alsof hij door uitweidingen over ondergeschikte bijzonderheden de aandacht van het publiek van de hoofdzaak zocht af te leiden. B.v. bl. 11 spreekt hij over *teja* en over de drukfout *tetapi*, in plaats van *tatapi*, doch wederlegt niet mijne stelling dat *kapoekan* niets anders beteekent dan *door duisternis overvallen*, en dat dus het gebruik van dat woord Luk. XXII: 53 tot onzin maakt. Over het gebruik van hooge woorden scheept hij mij af met het praatje, dat hij zich de onderlinge betrekking der personen anders voorstelt, enz. Intusschen houdt de zaak mij langer op dan ze waard is. Er zijn dingen die ik zeer goed weet en honderden malen gehoord heb, doch waarvoor ik maar niet zoo dadelijk een bewijsplaats bij de hand heb uit een boek.

Bandong, 13 *November* 1867. ..... Zoodra ik de Commentaren enz. ontvangen heb, zal ik geregeld aan eene proeve van bijbelvertaling beginnen te werken. Ik zal mij hier en daar meer vrijheden moeten veroorloven dan Grashuis en niet zoo letterlijk kunnen vertalen, althans niet daar, waar letterlijke vertaling onzin wordt of tegen de regelen der taal aandruist.

...... De boekhandelaars maken er geen werk van om wat onder de Inlanders te verspreiden, hoewel het hun voordeel zou kunnen opleveren. Er bestaat in de binnenlanden eigenlijk in het geheel geen boekhandel, en dit is niet de schuld van de Inlanders. Ware b. v. van der Tuuk's *pandja tanderan* hier te koop, ik ben zeker dat er onderscheidene exemplaren van zouden gedebiteerd worden; doch het is volstrekt niet te krijgen. In andere artikelen is er daarentegen wèl handel. Te Bandong b. v. kan men zich bij de marskramers geregeld voorzien van gemaakte kleederen voor Europeanen, van schoenen enz. Die lieden komen van Batavia of van Samarang en hebben dikwijls voor honderden guldens aan waarde bij zich. Mij dunkt, er zijn ook wel personen te vinden, aan wie men voor een honderd gulden boeken zou kunnen toevertrouwen.

Bandong, 23 *Februari* 1868... Met genoegen zie ik dat Koorders [in de brochure *Taal- en Bijbelmishandeling*] op zoo vele punten het met mij eens is tegen Grashuis, als ook vooral dat zijn inzichten over de uitvoerbaarheid eener verstaanbare bijbelvertaling met de mijne overeenstemmen. 't Is u overigens bekend... dat ik volstrekt niet in alles met K. overeenstem, en dat wij, uit gebrek aan sympathie, te Bandong elkander bijna nooit zagen: zoo wij dus onafhankelijk van elkander tegenover Gr. tot dezelfde resultaten komen, moet dit in het oog van een onpartijdige tegen Gr. pleiten. Mijn eigen brochure zou reeds verschenen zijn, doch ik heb onlangs te Garoet in 't gebergte, van wege de koude, vochtigheid en nevel, de koorts opgedaan. Dit heeft mij een maand lang doen sukkelen en ongeschikt gemaakt voor ernstig werk. De kosten van drukken zijn hier verbazend hoog; voor drie vel druks à 100 exemplaren moet ik honderd gulden betalen; ik heb daarom mijn stuk hier en daar bekort, hoewel het mij veel aangenamer was zeer uitvoerig te zijn.

Met genoegen verneem ik dat mijn collega van der Tuuk spoedig herwaarts zal komen; een conferentie ter vergelijking van het Bataksch met het Soendaneesch zal voor beiden, doch vooral voor mij, zeer nuttig zijn. Immers het is juist het onaangename van het verblijf in de binnenlanden, dat ieder met zijn vak alleen staat en men voor wetenschappelijke onderwerpen geen wrijving van gedachten heeft, waardoor men gevaar loopt zeer eenzijdig te worden. 't Is dus een uitkomst, wanneer men een enkele maal het geluk heeft een collega te ontmoeten.

Eene proeve van Soendaneesche Grammatica in het genre van Niemann's bijdrage voor 't Alfoersch zou ik wel kunnen geven. Het zou echter 't sein zijn tot een langdurige, tijdroovende polemiek. Van daar dat ik 't liever nog wat uitstel, totdat ik meer zeker van mijn zaak ben.

Bandong, 14 *Mei* 1868. Op een Soendaneesch woordenboek van Gouvernementswege schijnt vooreerst geen uitzicht meer te bestaan. Toen de heer Koorders gerepatriëerd was, bedong hij voor het redigeeren van zijn woordenboek o. a. de overkomst van zijn gewezen inlandschen schrijver, zijnde diens hulp dringend noodzakelijk. De schrijver werd daarop ontboden, doch de man maakte zich bang voor de groote reis, en weigerde. Dat werd officiëel naar Holland bericht. Eenige maanden later bedenkt hij zich en verklaart wèl te willen. Wederom wordt hierover officiëel gecorrespondeerd, en gevraagd of hij nu nog komen mocht. Antwoord: Ja. Daarop maakte de schrijver zich reisvaardig, en werd te Batavia ingescheept. Slechts een paar dagen daarna bracht de mail het bericht van de verkiezing van Koorders tot lid der Tweede Kamer, en te gelijk een telegram dat de schrijver nu niet afgezonden moest worden. Men trachtte nog te praaien, maar te laat, het schip was de straat Soenda al gepasseerd. De heer K. schijnt dus ter wille van de politiek geheel van het woordenboek af te zien. Er schijnt op de officiëele Gouvernements-woordenboeken geen zegen te rusten.

Buitenzorg, 17 *November* 1868.... Bijzondere merkwaardigheden op 't gebied der Soendaneesche taal heb ik in den laatsten tijd weinig opgedaan, alleen vond ik te Tjiandjoer eene Soendaneesche geschiedenis van den Krim-oorlog. Ik dacht dat dit iets aardigs zou zijn, maar 't valt mij zeer tegen. 't Is uit het Maleisch overgenomen, en wel zoo slordig dat de schrijver telkens vergeet dat hij aan 't *vertalen* is, en maar eenvoudig 't Maleisch overschrijft. Zoo doende is 't wegens de slechte taal bijna onleesbaar. Overigens wordt de Sultan van Stamboel (dien zij hier overal kennen) als een zeer machtige potentaat voorgesteld, en de Franschen en Engelschen zoo wat als vazallen. 't Geloof aan de macht der Turken is hier nog zeer sterk, en wat men er tegen praat, 't helpt niets.

BIJLAGE.

EENE VERTALING VAN HET EVANGELIE VAN LUKAS IN HET SOENDANEESCH (1).

(Uit den Java-Bode van 2 Januari 1867.)

Op het punt om tijdelijk te repatriëeren, temidden van de verhuisdrukten en terwijl al mijn boeken reeds zijn ingepakt, ontfang ik door de welwillendheid van den heer Grashuis diens pas uitgegeven vertaling van het evangelie van Lukas in het Soendaneesch.

Aan de gelegenheid om een uitgewerkte kritiek te leveren, ontbreekt het me natuurlijk op dezen oogenblik; ik moet dat overlaten aan Dr. Engelmann. Maar eerbied voor den Bijbel dringt me om althans te doen wat ik kan, en aanstonds te wijzen op de volkomen onbruikbaarheid van het door den heer Grashuis geleverde.

Met eenige weinige, maar sterksprekende, voorbeelden, aan de vertaling van Lukas' achtste hoofdstuk ontleend, meen ik te kunnen volstaan.

Zoo wordt (vs. 30) »en Jezus vraagde hem, zeggende" vertaald door: *tidinja ditanjakun koe Jèsoes, ari saoerna.* Dit beteekent: *vervolgens vroeg Jezus naar hem, en hij zeide.*

Zoo (vs. 27): »en was met geen kleederen gekleed" door: *ari hantu makè pakèan*, hetgeen — zoo het eenige beteekenis heeft — zou beteekenen: *en hij gebruikte geen paardetuig.*

Zoo (vs. 37): »en Hij, in het schip gegaan zijnde, keerde wederom" door:. *ari Jèsoes handjat kana parahoe, toeloej angkat serta moelih.* Dit beteekent: *en Jezus stapte in het vaartuig; daarop ging Hij van huis en keerde weêr naar huis.*

Zoo (vs. 33): »de kudde" [zwijnen] door: *kalobaan bagong* en (vs. 34): »het land" door: *pasisian nagara.* Dit is eenvoudig onzin, geen Soendaneesch.

Zoo (vs. 32): »*en aldaar was een kudde veler zwijnen, weidende op den berg*" door: *ari didinja aja bagong loba katjida, ukur ngangon dina goenoeng.* Dit beteekent: *en aldaar waren ontzettend-veel zwijnen, hoedende op den berg.* Wie of wat door die zwijnen gehoed werd, zegt de vertaler ons niet. Het: »die ze weidden" (vs. 34) vertaalt hij, met een nieuw-uitgevonden kauzatiefvorm, door: *anoe ngangonkên.*

Zoo (vs. 24): »en daar werd stilte" door: *anoe matak djadi halodo,* hetgeen beteekent: *en het werd droog weder.* Evenzoo, in datzelfde vers, »wij vergaan" door: *oerang rèk titulum;* hetgeen, ja, beteekent: *wij*

(1) Ik volg gemakshalve in dit opstel, bij de spelling van het Soendaneesch, den heer Grashuis.

gaan zinken, maar nooit van wie met een vaartuig vergaat, enkel van wie reeds in het water is.

Zoo (vs. 22): »laat ons overvaren aan de andere zijde des meirs" door: *hajoe, oerang lumpang kasabrang kana puntas sagara*, hetgeen (zoo het vertaalbaar ware) zou beteekenen: *komaan, laat ons loopen naar den overkant, naar den overkant van de zee.* Daar komt noch bij, dat: 1) *sabrang* wel Javaansch, maar geen Soendaneesch is; 2) *lumpang ka puntas*, ook van wie tevóetgaat, niet gezegd kan worden, maar enkel-*muntas*; 3) KANA *puntas* een grove fout is voor KA *puntas*; en 4) *puntas sagara* een volkomen-onsoendaneesche uitdrukking is.

Zoo (vs. 21 en passim): »het woord Gods" door: *kalahiran Allah.* Dit moet natuurlijk zijn: *pangandika Allah.* Het gebruik van *kalahiran* maakt den zin tot onzin, want *kalahiran*, waar altijd *èlmoe* voorgevoegd of bijgedacht wordt, beteekent ongeveer ons: *wereldwetenschap* (in tegenoverstelling van de wetenschap die in het leven hiernamaals haar vrucht draagt).

Zoo (vs. 26): »het land der Gadarenen" door: *tanah oerang Gadara, anoe puntasun Djalilaja.* Dat *anoe* moet de arme Soendanezen in den waan brengen, dat er ook-noch een ander land der Gadarenen was, dat *niet* tegenover Galiléa lag.

Zoo (vs. 27): »een zeker man uit de stad" door; *hidji djelema tina nagara tèja.* Een dergelijk Hollandisme (of Graecisme?) moge in Bataviaasch Maleisch geoorloofd zijn, Soendaneesch is het niet. Waarom overigens »man" wordt weêrgegeven door *djelema*, dat eenvoudig *mensch* beteekent, is me een raadsel.

Zoo (vs. 16): »bed" door een niet bestaand woord: *panghèèsan*, in plaats van door het gebruikelijke *enggon*, en »maar" (= *doch*) door *ngan*, hetgeen het Duitsche *nur* is.

Zoo (vs. 29): »want hij had hem menigen tijd gevangen gehad" door: *karana sok remen digedagkun koe èta sètan tèja*, hetgeen beteekent: *want hij was menigwerf door dien boozen geest geschud* (als ware er sprake van een vruchtboom).

Zoo in datzelfde vers: »werd van den duivel gedreven in de woestijn" door: *dibawa loempat koe sètan tèja ka enggon anoe soenji tèja.* Dit wil zeggen: *en de duivel deed hem meê hardloopen naar die woestijn.* Hierbij valt noch op te merken: 1) dat *soenji* (geen drukfout, daar de heer Grashuis het konstant gebruikt; zie b. v. IV: 1) moet wezen: *soeni*; en 2) dat *enggon* hier geheel-misplaatst is, daar *enggon anoe soeni* niets-anders kan beteekenen dan *een eenzaam staand bed.*

Zoo (vs. 31): »en zij baden Hem, dat Hij hun niet gebieden zoude, in den afgrond heen te varen" door: *ari èta sètan tèja njoehoenkun ka Jèsoes, masingna oelah dipiwarang lumpang ka naraka tèja.* Dit is

wederom volslagen onzin. *Njoehoenkun* (*krama* van *mènta*) beteekent: *om iets vragen*, en kan nooit iets achter zich krijgen dan een direkt objekt; *njoehoenkun*, *soepaja* of *sina* (het *masingna* van den heer Grashuis gebruiken enkel-tembangmakers, als ze een lettergreep tekortkomen) is wartaal. *Dipiwarang lumpang ka naraka tèja* beteekent: *gelast worden om naar die hel te loopen.* In verstaanbaar Soendaneesch zal men den inhoud van dit vers niet wèl anders kunnen weêrgeven dan door: »*ari èta sètan tèja panoehoenna ka Jèsoes*, *soepaja oelah dikanarakun.*"

Zoo (vs. 6): »en opgewassen zijnde is het verdord, omdat het geen vochtigheid had" door: *sanggus ngatjoeng diojos*, *tina sabab koerang basuhna.* Het woord *ngatjoeng* wordt uitsluitend gebruikt van een spruit, bloem of vrucht die, terwijl de aard van het geslacht of de soort is, dat ze in hun groei zich benedenwaarts ombuigen, geheel bij uitzondering *recht-omhoog gegroeid is.* De uitdrukking *koerang basuh* (het door den heer Grashuis gebezigde *koerang basuh*NA is geen soendaneesch) wordt nooit van *grond* gebezigd, enkel-en-alleen van voorwerpen die vochtiggemaakt moeten worden, wanneer die bevochtiging noch-niet in voldoende mate geschied is. De heer Grashuis laat hier den Zaligmaker letterlijk het volgende zeggen: *nadat het* (verwonderlijkerwijs zich niet, overeenkomstig den aard van zijn geslacht, in zijn groei benedenwaarts ombuigende) *recht-omhoog gegroeid is*, *wordt het gewied*, *omdat het niet vochtig genoech is.*

Bij deze weinige, in het wild gegrepen, proeven uit een gedeelte van een enkel hoofdstuk zal ik het laten. Ex uno disce omnia.

Ik herinner me niet, ooit met grooter weêrzin de pen te hebben opgenomen. Ik ben bevriend met den heer Grashuis; ik heb eerbied voor zijn onbetwistbaar-groote gaven, voor den volhardenden ijver, waarmeê hij gedurende den korten tijd, dien zijn gezondheidstoestand hem veroorloofde op Java door te brengen, zich op de studie van het Soendaneesch heeft toegelegd. Het smart me, meer dan ik zeggen kan, juist tegen hém in het strijdperk te moeten treden. Maar nu hij (naar ik vermoed, toegevende aan de onverstandige pressie van de Nederlandsche Zendingsvereeniging) door zijn praemature evangelievertaling de taalwetenschap in het aangezicht slaat en het Christendom bespottelijk maakt, zou zwijgen van mijn kant misdadige lafheid geweest zijn. Bij voortgezette studie, ik ben er zeker van, zal hij eenmaal zelf met bitter leedgevoel aan den door hem geleverden arbeid teruchdenken.

Bandoeng, 28 December 1866. D. KOORDERS.

KANTTEEKENINGEN OP HET KOLONIAAL VERSLAG.

(Vervolg.)

Het is te wenschen dat nu het getal departementen van algemeen bestuur op Java met een voor justitie vermeerderd is, op wetgevend gebied eenige meerdere blijken van werkzaamheid gegeven zullen worden. In de eerste plaats is het noodig dat het strafwetboek voor Europeanen spoedig eenigszins gewijzigd op de Inlanders worde van toepassing verklaard. Blijkens de mededeeling op bladz. 53 werd in 1866, dadelijk na de afkondiging van het strafwetboek voor Europeanen, aan Mr. Last de samenstelling van een strafwetboek voor Inlanders opgedragen, maar tot nu toe bleven de resultaten van zijn arbeid achterwege (1).

Nu de straf van rottingslagen, voor zoover die ter zake van misdrijf en politie-overtreding kon worden opgelegd, is afgeschaft, is het te wenschen dat zij ook bij het leger, met uitzondering des noodig van de strafdivisie, afgeschaft worde. Zoo wij goed onderricht zijn was de generaal Andresen tegen die afschaffing gestemd, maar eene voortdurende handhaving is voorzeker niet te verdedigen.

Omtrent het rechtswezen wordt op bladz. 52 het volgende vermeld:

»In den loop van 1866 werden door den Commissaris de grondslagen aangegeven waarop hij het rechtswezen in de bezittingen buiten Java en Madura wenschte gevestigd te zien.

»Afscheiding tusschen de rechterlijke en administratieve macht werd daarbij op den voorgrond gesteld, en het Indisch bestuur schonk aan die voorstellen zijne goedkeuring. Er bestond evenwel tegen dit plan een gewichtig bezwaar, de moeilijkheid namelijk om het gevorderde

---

(1) Onder het afdrukken vernemen wij dat de heer Last van deze functie ontheven is. Zal nu de samenstelling van een strafwetboek voor Inlanders weêr *ad calendas Graecas* verschoven worden?

getal rechtsgeleerden voor de Buitenbezittingen beschikbaar te stellen. De Gouverneur Generaal werd daarom in den aanvang van 1867 aangeschreven de voorstellen in nadere overweging te nemen.

»Intusschen werd aan de Indische regeering opgemerkt, dat, vermits terecht is betoogd dat voor elk gewest eene afzonderlijke regeling noodig is, niets belet dat daar, waar zich zeer dringende behoefte tot regeling openbaart, reeds dadelijk een begin worde gemaakt, zonder vooraf omtrent alle punten in het algemeen tot eene beslissing te zijn gekomen.

»Zeer onlangs heeft de Indische regeering van haar voornemen doen blijken om, in den door haar aan te geven zin, uitgewerkte en voor dadelijke aanbieding aan het Opperbestuur geschikte voorstellen te doen ontwerpen, tot wegneming van de meest erkende leemten en gebreken die het rechtswezen, zoo op als buiten Java, aankleven. Zij meende echter met zoodanige opdracht, in het belang eener spoedige behandeling en afdoening, te moeten verwijlen totdat bij de Indische begrooting voor 1869 beslist zou zijn nopens de instelling eener Directie van Justitie, zich voorbehoudende om bij niet-inwilliging der instelling van zoodanige Directie, te overwegen op welke andere wijze de zaak der verbetering van het rechtswezen, ook op de Buitenbezittingen, het spoedigst tot een gewenscht einde zou zijn te brengen."

Het beginsel, waarvan men reeds in 1866 de aanneming wenschelijk achtte, vinden wij tot grondslag gelegd van een besluit van den Gouverneur Generaal van Nederlandsch Indië van 12 Maart 1868, terwijl wij van datzelfde beginsel ook gewag vinden gemaakt in eene rede van den Minister van Koloniën, uitgesproken in de zitting der Eerste Kamer van 13 Januari jl.

Het zoo even bedoelde besluit (1) betreft de behandeling van reclames ter zake van verkrachting van het recht van eerste ontginning. Blijkens besluit van 4 Mei 1866 (2) moesten de hoofden van gewestelijk bestuur reclames omtrent de verkrachting van het recht van eerste ontginning, na een nauwkeurig plaatselijk onderzoek omtrent het beweerde recht te hebben bewerkstelligd, onderwerpen aan de beslissing der Regeering. Door het besluit van 12 Maart 1868 zullen evenwel voortaan die reclames aan de beslissing van den bevoegden rechter worden overgelaten. In plaats van de administratieve macht zal dus in het vervolg die beslissing aan de rechterlijke macht zijn opgedragen.

Blijkens de mededeeling van den Minister in de zooeven bedoelde kamerzitting zal het beginsel om de administratieve macht te ontheffen van hetgeen eigenaardig tot de rechterlijke macht behoort, nog meer

(1) Zie Bijblad op het Staatsblad van Ned. Indië, deel X, afl. 3, blz. 257.
(2) Zie Bijblad op het Staatsblad van Ned. Indië, deel IX, afl. 2, blz. 160.

algemeen worden toegepast. De Minister zeide: »Wat het justitiewezen betreft, kan ik er thans bijvoegen, dat, vermits vertraging en andere gebreken van de rechtspraak in verscheidene gewesten een oorsprong vinden in de bestaande regeling, die aan het hoofd van gewestelijk bestuur tevens de functiën van rechter opdraagt, ik dezer dagen aan den Koning heb voorgedragen, als beginsel vast te stellen, dat de hoofden van gewestelijk bestuur van de rechtspraak ontheven moeten worden. Die voordracht is thans bij den Raad van State."

Het heeft onze aandacht getrokken, dat de Minister tot deze mededeeling geene bepaalde aanleiding had in het gevoerde debat over hoofdstuk IX der Staatsbegrooting, maar dat hij haar vastknoopte aan een antwoord aan den heer Fransen van de Putte, die, eenige opmerkingen makende over de drukpers, de politie en de justitie in Indië, echter van eene afscheiding der bevoegdheid tusschen de administratieve en rechterlijke macht geenszins had gewaagd. Wij maken daaruit op dat de Minister er zeer veel prijs op stelde aan de voordracht, die hij den Koning had gedaan, openbaarheid te geven.

Wij zullen wel niet noodig hebben te zeggen, dat wij ons over de mededeeling zeer verheugen. Den maatregel juichen wij zeer toe, al gelooven wij dat de toepassing geleidelijk zal moeten plaats hebben, uit hoofde van het gering getal beschikbare rechterlijke ambtenaren. Het heeft ons evenwel verwonderd — wij kunnen die opmerking niet terughouden — dat de mededeeling van den Minister niet dadelijk verzet heeft gevonden bij die leden der Eerste Kamer, die onder de voorstanders van het conservatief beginsel op koloniaal gebied moeten gerangschikt worden, ja, dat zij door hen zelfs geheel met stilzwijgen is voorbij gegaan. Men zou daaruit moeten afleiden, dat zij het gewicht van dien maatregel niet dadelijk hebben doorzien. Zij, die indertijd zoo veel bezwaar hadden tegen het besluit van 1863, waarbij het contracteeren individueel met de Inlanders, in plaats van met de hoofden en oudsten der dessa's, tot verplichting werd gesteld, en dien maatregel met den naam van »diep ingrijpend" bestempelden, ofschoon het slechts een terugkeer was tot een vorigen toestand, hadden voorzeker met even veel, zoo niet met meer recht, diezelfde beschuldiging ook tegen den besproken maatregel van den tegenwoordigen Minister kunnen richten.

Op bladz. 57 vinden wij gewag gemaakt van de ordonnantie van 6 Juni 1866 omtrent de toelating van oostersche vreemdelingen of met Inlanders gelijkgestelden en van de daarmede gelijktijdig uitgevaardigde bepalingen op het vereenigen in afzonderlijke wijken van de in Nederlandsch Indië gevestigde vreemde Oosterlingen. Die bepalingen zijn indertijd in de Indische dagbladpers zeer gelaakt, maar bij eene aandach-

tige lezing had men moeten erkennen, dat men daarbij zoo vrijgevig te werk is gegaan als art. 73 van het regeerings-reglement toelaat. Verder te gaan was zonder wijziging van het regeerings-reglement niet mogelijk. Het is te hopen dat nu ook spoedig eenige wijziging gebracht zal worden in de voorwaarden van toelating van Europeanen en daarmede gelijkgestelden, waarvoor, zoo wij ons niet bedriegen, door de regeering van 1863 reeds de noodige voorstellen waren gedaan, maar die door een opvolgend Minister zijn teruggenomen.

Het korte bericht omtrent de drukpers had men kunnen aanvullen met de mededeeling, dat een wets-voorstel omtrent de drukpers-aangelegenheden, waarvoor de grondslagen door de in 1860 benoemde commissie, belast met het ontwerpen van een strafwetboek voor Nederlandsch Indië, van een drukperswet en eene regeling van het copierecht aldaar, gelegd waren, en waaromtrent ook het advies der Indische regeering was ingewonnen, in Juni 1866 bij den Raad van State aanhangig is gemaakt, maar door den Minister Mijer is ingetrokken. Men heeft later, gelijk men weet, het uitbrengen van een advies aan den heer Huet opgedragen. Dat een conservatief Minister die opdracht deed aan een tot op dat oogenblik erkend liberaal schrijver, heeft bij ons wel bevreemding gewekt, maar geen bezwaar gevonden, want meende de heer Hasselman op die wijze het best de inlichtingen te ontvangen die hij noodig had, hij had volkomen recht ze van die zijde te vragen. Maar of hij wèl deed die opdracht te doen aan een letterkundige, al is hij ook een hoogst bekwaam man, zooals de heer Huet naar ieders gevoelen is, die noch rechtsgeleerde noch specialiteit in de drukpers-strafwetgeving is, dat is voorzeker een geheel andere vraag.

Wat er nu ook van die zending worde, waarover wij verder liefst het stilzwijgen bewaren, wij hopen dat de Minister, indien hij eene nieuwe regeling noodig acht, de tusschenkomst der wetgevende macht zal inroepen. Dan toch is, dunkt ons, het aannemen van het repressief stelsel verzekerd; want het komt ons onaannemelijk voor, dat de meerderheid in de kamers der Staten-Generaal aan het preventief stelsel de voorkeur zal geven. En mocht soms de Minister zelf het repressief stelsel aan eene verordening, bij koninklijk besluit in te voeren, ten grondslag willen stellen, dan bestaat er geene zekerheid dat het steeds zal worden gehandhaafd; want een conservatief minister kan dan ook bij koninklijk besluit het vroegere wijzigen. Maar vooral is eene wettelijke regeling, met het repressief stelsel tot grondslag, verre te verkiezen boven den tegenwoordigen toestand, waarbij het »gewrocht der duisternis" in den regel wel blijft slapen, maar toch nu en dan wordt toegepast.

Door den heer Nierstrasz werd in de zitting der Tweede Kamer van 21 December jl. gewezen op den toestand der suikerkultuur. Niemand zal ontkennen dat die toestand geenszins gunstig is. Maar nu moet men de zaak niet in een nog slechter daglicht stellen dan, wil men der waarheid getrouw blijven, mag geschieden. En hieraan maakte het zoo even genoemde kamerlid zich wel eenigermate schuldig, toen hij in de aangehaalde zitting het volgende zeide: »De contractanten zijn bijna hopeloos: de resolutie van 1863 (1) (*Indisch Staatsblad*, No. 43) heeft hun het nemen van hypotheken, die zij tegenwoordig zoozeer behoeven om hunne zaken gaande te houden, zoozeer bemoeilijkt, dat er bijna aan geen geld te komen is. Bij die aanschrijving toch werden de suikerfabrieken te insolide verklaard om tot hypotheek te dienen voor die fondsen, waarop het Gouvernement toezicht heeft. Na die openlijke officiëele verklaring moeten de fabrikanten natuurlijk bij particulieren geld opnemen tegen hoogere renten dan zij vroeger betaalden. Het zij verre van mij aan de Regeering het recht te ontzeggen die fabrieken te insolide te verklaren om er hypotheken op te geven ten behoeve van stichtingen, onder haar onmiddellijk toezicht staande; maar dit doel had even goed bereikt kunnen worden door eene geheime aanschrijving aan de wees- en momboirkamers." Dit verlangen naar eene geheime aanschrijving is zeer karakteristiek. Het gevolg daarvan zou echter hetzelfde geweest zijn als van den nu openlijk genomen maatregel, zoodat de toestand voor de suikercontractanten, wier positie men door die resolutie zoo zeer ongunstig waant, geheel dezelfde zou zijn geweest. In het regeeringsverslag vindt men nu echter doel en aanleiding van die resolutie opgegeven. Men leest daar het volgende: »Nadat het der Indische regeering was gebleken, dat niet alle onder haar toezicht staande openbare en liefdadige instellingen, bij de belegging van geadministreerde gelden, te allen tijde met eene gewenschte voorzichtigheid te werk gingen, door namelijk ook hypotheek te geven op rechten van opstal of op établissementen van landbouw, waarvan de bouwgronden niet zijn het eigendom der ondernemers, werd, bij gouvernements-besluit van 10 Mei 1866, ter voorkoming daarvan voor den vervolge bepaald, dat die rechten en établissementen niet meer zullen worden gerekend te behooren tot de vaste goederen bedoeld bij de Indische Staatsbladen van 1852 en 1861, No. 4 en 87." Dit is vrij duidelijk en ook vrij begrijpelijk; want wanneer die établissementen van landbouw geen bouwgronden in eigendom bezitten, welke vastigheid bestaat er dan voor de daarop verstrekte gelden; eene vastigheid die men wel immer mag vorderen, maar vooral dan wanneer het betreft gelden van wees- en boedelkamers of van weduwen- en weezenfondsen. Hard of

(1) Dit is eene vergissing; de resolutie dagteekent eerst van 1866.

verkeerd kan dus de maatregel niet genoemd worden, al zullen misschien de personen, die er in eenigszins moeilijken toestand door gebracht worden, gewenscht hebben dat die niet genomen ware (1).

De maatregelen omtrent de gevangenissen op blz. 64 vermeld, juichen wij ten hoogste toe. Het blijkt dat men het voornemen heeft nieuwe en betere gevangenissen te bouwen. Het is nu alleen te hopen dat het bij goede plannen en voornemens niet blijven zal, maar dat men aan de denkbeelden, die op papier zijn gebracht, ook spoedig uitvoering zal geven.

Wat op blz. 67—69 voorkomt omtrent de persoonlijke diensten hebben wij met genoegen gelezen, al hebben wij er niets nieuws uit geleerd, omdat de genomen maatregelen reeds vroeger langs anderen weg bekend zijn geworden. Na al hetgeen wij reeds bij vorige gelegenheden, o. a. eenigszins uitvoerig in de »Kantteekeningen op het Verslag over 1865" over de quaestie der heerediensten gezegd hebben, achten wij het niet noodig daarbij nu op nieuw stil te staan.

Voor de statistische cijfers, zooals er onder anderen op bladz. 139 en 140 voorkomen, hopen wij, dat de Minister gebruik zal maken van de bevoegdheid die de onlangs door de Tweede Kamer aangenomen wet op de maten en gewichten geeft, om ook andere dan de bij die wet vermelde wetenschappelijke namen te gebruiken. Men is eenmaal aan de berekening met pikols gewoon, zoodat eene verandering in kilo's allicht last zou veroorzaken, vooral wanneer men voor het maken van statistieken de cijfers, in vroegere en latere jaren medegedeeld, behoeft.

Met betrekking tot de koffiekultuur in de Preanger-regentschappen vinden wij op bladz. 141 aangeteekend: »In het district Pasir-Pandjang (regentschap Soekapoera), waar de grond, ondanks de in de laatste jaren beproefde bemesting, voor de koffieteelt ongeschikt bleek te zijn, werd de bevolking, na verkregen machtiging van het Opperbestuur, in den aanvang van 1867 van de koffiekultuur ontheven." Dit geschiedde, zooals men ziet, in 1867, dus onder het bestuur van die richting, die er aan de liberale regeeringen steeds eene grief van maakte, dat zij in het belang van de bevolking kultures introkken, tuinen afschreven en in het algemeen de Inlanders van drukkende diensten onthieven. Het-

(1) In het dezer dagen openbaar gemaakt verslag der vergadering van het Indisch genootschap van 22 December 1868, dat eene uitvoerige en belangrijke verhandeling bevat van den heer Millard omtrent de suikerindustrie op Java, wordt ook in afkeurenden zin over het besluit van 10 Mei 1866 gesproken. Ook den heer Millard zij de lezing van het koloniaal verslag aanbevolen.

zelfde moesten echter onze tegenstanders in politieke richting ook doen. Dit is, dunkt ons, eene rechtvaardiging van handelingen, die men zoo zeer laakte en scherp berispte.

Omtrent Pekalongan wordt gezegd (bladz. 142): »In het gebergte, gelegen in het zuidelijk gedeelte dezer residentie, werden nog vele voor de koffieteelt geschikte gronden aangetroffen, doch zij waren meestal te ver afgelegen van bewoonde streken, om aldaar de teelt op hoog gezag in te voeren." Op de volgende bladzijde wordt met betrekking tot Banjoewangi gezegd: »In dit gewest bestaat geen gebrek aan geschikte koffiegronden. Zoowel in de nabijheid der zee als in de bergstreken hadden aanplantingen plaats. Wegens de groote afstanden der tuinen van de dessa's werden echter geen hooger gelegen aanplantingen aangetroffen dan op 1000 voet hoogte." Deze zinsneden moeten het beweren van hen ondersteunen, die voor eene ruime uitgifte van gronden aan de particuliere industrie gestemd zijn. Het productief vermogen van Java, — van de. Buitenbezittingen spreken wij thans niet, — is zeer groot, mits men slechts kapitaal en industrie wil toelaten en zekerheid van bestaan geven. Welk nut heeft het voor het Gouvernement dat al die te ver van de dessa's gelegen velden en gronden onbearbeid blijven? Ons is het onbekend, maar wel weten wij dat, werd die ontginning aan particuliere krachten overgelaten, èn het Gouvernement, èn de inlandsche bevolking, èn de particuliere industrie aanmerkelijk zouden worden gebaat. Die ontginning van nieuwe velden, waartoe de bevolking door den verwijderden afstand der dessa's buiten staat is, zou daarom vooral in het belang der bevolking kunnen geacht worden, omdat zij kan te gemoet komen aan het zoo zeer versnipperd grondbezit in vele dessa's. Bij uitbreiding toch van het getal gerechtigden op de velden in eene dessa, zonder gelijktijdige vermeerdering van de uitgestrektheid der sawahs, moet van zelf ieders aandeel, waarover hij beschikking heeft, inkrimpen. Reeds vroeger heeft men het bezwaar, dat daaraan noodwendig verbonden is, ondervonden, en uit het werk van den heer van Deventer over het landelijk stelsel op Java is het ons bekend dat men in Tagal door aanwending van een hulpmiddel daaraan heeft trachten te gemoet komen. In het eerste deel toch van het genoemde werk (bladz. 370—371) wordt gelezen, dat, volgens een in Januari 1817 ingediend verslag, bij de verdeeling der velden in die residentie, indien de bevolking in eene dessa te groot was voor de uitgestrektheid der velden, die van andere dessa's, welke te veel velden en te weinig manschappen bevatten, werd gebezigd om onder de bewoners van de uit te weinig landerijen bestaande dessa's te worden verdeeld. Ofschoon Commissarissen-Generaal deze wijze van verdeeling aanvankelijk niet Goedkeurden, hebben

zij die toch later aangenomen. (Men zie art. 15 van Staatsblad 1819, no. 5). Dit zijn echter van die hulpmiddelen, waarvan het gebruik eerder te ontraden dan aan te bevelen is, omdat zij geene genezing aanbrengen. Geschikter en meer overeenkomstig het belang der bevolking zouden wij het noemen, wanneer een deel der dessabewoners zich naar nieuwe gronden verplaatste. En dat daarvoor ruimschoots gelegenheid is, weet ieder. De zooeven afgeschreven zinsneden uit het Koloniaal Verslag leveren er op nieuw het bewijs van.

Onder Samarang vinden wij op bladz. 142 opgeteekend, dat de gronden in de afdeelingen Salatiga en Ambarawa voor de koffieteelt gebezigd, meerendeels schraal waren, zoodat er vele boomen stierven. Alleen in de districten Selokaton en Bodja vond men geschikt terrein voor deze kultuur. Het zal wellicht bij sommigen wel bevreemding verwekken dat, terwijl in de afdeelingen Salatiga en Ambarawa de gouvernements-gronden weinig voordeel afwierpen, van de particuliere tuinen in die residentie, zooals bekend is, goede resultaten werden verkregen. Waaraan deze geheel verschillende uitkomst is toe te schrijven, is echter misschien wel te gissen. Zou het ook kunnen zijn dat de particuliere ondernemers zorgen voor bemesting en dat het Gouvernement dit nalaat?

Ten opzichte van Pasoeroean vindt men op dezelfde bladzijde vermeld: »In het Pasoeroeansche zijn de gronden over het algemeen bijzonder geschikt voor de teelt van koffie. De boomen werpen doorgaans een groot product af, doch dragen niet lang vrucht." Deze mededeeling heeft ons eenigermate bevreemd, omdat het bekend is dat in eene afdeeling dezer residentie (Malang) nog koffietuinen gevonden worden die dagteekenen van den tijd van generaal Daendels.

Aan het slot der mededeelingen omtrent deze residentie wordt gezegd: »Het met een Europeeschen ondernemer in de afdeeling Malang bestaande contract voor de bereiding van koffie in de natte en roode schil werd, na den afloop met ulto. Dec. 1866, niet weder verlengd. Het door hem in 1866 geleverde product beliep ruim 17000 pikols." Meermalen heeft men het voordeel van dergelijke établissementen in het licht gesteld, en daarom had de Minister wel gedaan wanneer hij de reden der intrekking van het hierbedoelde établissement, dat bovendien bekend stond als koffie van goede soort af te leveren, had medegedeeld.

Omtrent het algemeen onderzoek betreffende de koffiekultuur op Java en de daarin aan te brengen verbeteringen wordt op bladz. 145 vermeld dat het in den loop van 1866 beëindigd werd. Het verslag, ofschoon aan de Indische regeering ingediend, was echter nog niet bij het Depar-

tement van Koloniën ontvangen. Wij hopen dat de Minister bij den Gouverneur-Generaal zal aandringen, en zoo noodig blijven aandringen, op eene spoedige overzending van het rapport naar het Moederland.

Wat op blz. 145—147 omtrent de suikerkultuur wordt verhaald, bevat niets nieuws en wij gevoelen ons weinig geroepen andermaal daarbij stil te staan. Èn omtrent het koninklijk besluit van 7 November 1866, waarbij aan belanghebbenden het door niet-toetreding tot de voorwaarden van 1860 verbeurde recht van preferentie op nieuw werd toegekend (zie den jaargang 1867 van dit Tijdschrift, deel I, pag. 187 en vv.), èn omtrent het koninklijk besluit van 29 Mei 1867, waarbij aan den Gouverneur-Generaal bevoegdheid werd verleend om ten aanzien van de uit te besteden ondernemingen af te wijken van die voorschriften van het besluit van 20 Juli 1863, waarvan dat besluit alleen afwijking toestond bij vernieuwing van contracten betreffende ondernemingen voor welke tot de regeling van 1860 wel was toegetreden, en waarbij verder ten behoeve van de uit te besteden ondernemingen Tjomal en Bandjardawa eene uitzondering werd toegestaan voor zooveel betreft den termijn tot storting in 's lands kas van den prijs van overneming der fabriekgebouwen en aanhoorigheden (zie den jaargang 1867, deel II, blz. 55), hebben wij reeds vroeger van ons gevoelen doen blijken. Bovendien zullen wij wellicht spoedig op nieuw over de quaestie der suikerindustrie moeten spreken; want de tegenwoordige toestand is voortdurend onhoudbaar en voorzieningen, in welken zin ook, zijn onvermijdelijk. Om die onhoudbaarheid in het oog te doen springen, wijzen wij slechts op deze bijzonderheid, dat van de 40,000 bouws, die op Java voor de suikerkultuur bestemd zijn, ten behoeve van de schatkist wordt opgebracht een cijfer van 6 millioen, dat is *f* 150 per bouw, terwijl van de 2 millioen sawahs die Java bezit, aan landrente wordt ontvangen slechts 11 à 12 millioen. Waarom niet liever de landrente met *f* 2 à *f* 3 per bouw verhoogd, met ontlasting dan van de bevolking van allen dwang? Men zou op die wijze eene vaste jaarlijksche hoogere inkomst verkrijgen en niet langer van één tak van industrie eene ongehoorde belasting moeten vorderen. Zoo men tot geene verandering genegen mocht zijn, wat zal er dan worden van de suikerkultuur en de daaruit door de schatkist genoten baten? Wij gelooven niet te veel te zeggen, dat, blijft de bestaande toestand gehandhaafd, van beide na weinige jaren niet veel meer over zal zijn. Vroeger toch, jaren geleden namelijk, ontving de bevolking een schamel loon en leed het Gouvernement verliezen op de suikerkultuur. Daarvan was het gevolg dat de fabrikanten enorme winsten behaalden. De verliezen voor het Gouvernement hielden langzamerhand op door beter fabrikaat voor dezelfde vergoeding van de fabrikanten te vergen, en gelijktijdig vorderde

het ontwaakte geweten ook eene betere belooning voor den Inlander. Op die wijze verminderden de winsten der fabrikanten en zijn nu tot zoodanig peil gedaald, dat zij niet kunnen bestaan, vooral omdat de ondernemingen geen eigendom der fabrikanten maar afloopende contracten zijn. Juist door de groote verplichtingen die zij tegenover het Gouvernement hebben te vervullen, zijn zij niet in staat de hooge rente te betalen die zij van het belangrijke kapitaal, dat zij voor hunne onderneming behoeven, verschuldigd zijn, en zijn zij nog veel minder in staat aan aflossing van dat kapitaal te denken. Maar nu spreekt het van zelf dat niemand ook meer geld voor suikerondernemingen zal beschikbaar hebben, want ieder ontvangt gaarne het geleende terug. Wijziging dus van den tegenwoordigen toestand is noodig. Welke Minister de portefeuille van het Departement van Koloniën in handen heeft. de toestand van de suikerindustrie is zoodanig dat hij voorstellen moet doen of maatregelen nemen om haar voor ondergang te behoeden en de tegenwoordige ondernemers uit hunne geenszins benijdenswaardige positie te redden.

Op bladz. 200 staat opgeteekend, dat met 's Konings machtiging de Gouverneur-Generaal onlangs is aangeschreven om in te trekken de publicatie van 10 April 1841, waarbij bepaald was, dat geene fabriekmatige katoenspinnerijen en weverijen in Nederlandsch-Indië zouden mogen worden opgericht, zonder speciale vergunning van den Gouverneur-Generaal. »De bedoeling dier publicatie" — wordt verder gezegd — »was, blijkens eene aanschrijving in 1840 van het Opperbestuur uitgegaan, om geene vergunning tot oprichting van dergelijke fabrieken te verleenen." Wij betreuren dat er bijna een kwart van eene eeuw heeft moeten verloopen voor deze aanschrijving werd ingetrokken. Die intrekking had eerst in 1863 plaats. De mededeeling van den inhoud der aanschrijving doet ons een blik slaan in de gebeurtenissen van de dagen van 1840 en 1841, die geen aangenamen indruk kan geven. Men zeide toch: wilt gij eene fabriek oprichten, gij kunt het doen, mits gij vooraf vergunning gevraagd en bekomen hebt van den Gouverneur-Generaal; maar gelijktijdig vaardigde men ook eene aanschrijving uit aan den Gouverneur-Generaal, die de publicatie geheel neutraliseerde; want die aanschrijving bevatte niets anders dan dit: wordt u, Gouverneur-Generaal, vergunning gevraagd, gij weigert die. Niemand kan vermoed hebben dat zoo iets het doel was der publicatie van 10 April 1841.

Het verheugt ons te kunnen mededeelen dat thans ook de bij het détailverslag behoorende bijlagen in het licht verschenen zijn. Die uitvoerige bundel is hoogst belangrijk, omdat hij, behalve de gewone bevolkingsstaten, de overzichten der uitkomsten van den burgerlijken en militairen geneeskundigen

dienst, de opgaven betreffende de krijgsverrichtingen van het leger, de verslagen omtrent de werking der nieuwe wetgeving en het gevangeniswezen, de overzichten van het getal scholen, de mededeelingen omtrent de uitkomsten der begrootingen van ontvangsten en uitgaven, de aantooning van de uitkomsten der verschillende kultures enz., ook nog een en ander geeft dat voor de kennis der koloniale huishouding van zeer veel nut is te noemen.

Zoo vinden wij in de eerste plaats een staat der verrichte heerediensten op Java en Madura gedurende 1866. Daaruit blijkt dat voor de verschillende residenties op Java en de afdeeling Pamakassan op Madura het getal dienstplichtigen heeft bedragen 1,674,666 en het totaal der gepraesteerde dagdiensten 32,487,055. Het aantal dienstplichtigen met de dagen in het jaar vermenigvuldigd geeft een bedrag van 535,935,340 dagdiensten, zoodat gemiddeld ieder man één dag is uitgekomen om de 16 dagen. Gaat men de medegedeelde cijfers na, dan ziet men dat de druk der heerediensten het minst is in de residentiën Buitenzorg, Samarang, Bezoeki, Tagal en Probolingo, waar ieder man respectivelijk eens om de 35, 24, 21 en 20 dagen moest uitkomen. Daarentegen was de druk het zwaarst in Banjoemas en Banjoewangi, waar ieder man eens om de 2 en 6 dagen werd opgeroepen.

Verder treffen wij onder de bijlagen aan eene opgave van de landrente op Java, in elk gewest, gedurende de jaren 1836—1866, met aanwijzing van het gemiddeld bedrag per bouw, de uitgestrektheid van den aanplant en de gemiddelde padi-productie per bouw. Met het doen samenstellen van dezen staat heeft men een zeer verdienstelijk werk verricht; want het is ons niet bekend dat in eenig vroeger verslag of in eenig werk van kolonialen aard, eene opgave van de opbrengst der landrente over eenigszins ruim tijdvak wordt aangetroffen. Slechts zelden geven dergelijke overzichten gelegenheid om tot algemeen geldende uitkomsten te geraken. Dit is ook hier het geval. Maar toch leert men er uit, dat in vele residentiën het gemiddeld bedrag der landrente per bouw na 1836 is gestegen, maar dat het na 1848, 1849 of 1850 weder daalde en nu zelfs minder is dan, of ongeveer gelijk met het gemiddelde cijfer van 1836, niettegenstaande in alle residentiën, met uitzondering slechts van Tagal en Rembang, de gemiddelde padi-productie per bouw is verhoogd, in sommige residentiën zelfs zeer aanzienlijk, en niettegenstaande ook de waarde van het padi-product, zooals bekend is, aanzienlijk in waarde is gestegen.

De volgende bijlage bevat eene opgave van de bedrijfsbelasting in elk gewest van Java en Madura gedurende 1864—1866, met aanwijzing tevens van het getal en den landaard der aangeslagenen en van den gemiddelden aanslag per hoofd.

Voor eene nauwkeurige kennis van de werking der verpachte middelen in Indië kan ook van nut zijn de statistiek betreffende de opiumpacht op Java en Madura over 1857—1866, de opgaaf van den opiumpachtschat op de Buitenbezittingen van 1856—1866 en van de opbrengst der verpachte middelen (behalve de opiumpacht) op Java en Madura over 1857—1866 en op de Buitenbezittingen over 1856—1866. Eindelijk mag hierbij ook aangeteekend worden, dat eene volgende bijlage een overzicht bevat van de uitkomsten van het zoutdebiet op Java en Madura over de jaren 1851—1866.

De Minister heeft door het doen publiceeren van deze opgaven en statistieke mededeelingen een verdienstelijk werk verricht. Ongetwijfeld is in die richting nog veel te doen, maar voorzeker behoeft hij, die persoonlijk reeds zoo veel is werkzaam geweest om onze kennis van Indië en Indische toestanden te vermeerderen, geene aansporing om op dien weg verder voort te gaan.

Aan het einde van het verslag gekomen, kunnen wij niet nalaten onze bijzondere bevreemding te kennen te geven, dat met geen enkel woord melding wordt gemaakt van het instellen eener commissie, om een speciaal onderzoek in te stellen naar het Preanger-stelsel en voorstellen tot wijziging daarvan te doen.

BOEKAANKONDIGING.

Reports by Her Majesty's Secretaries of Embassy and Legation on the manufactures, commerce, etc., of the countries in which they reside. Nos. 5 *and* 6, 1868. *London* 1869.

De verslagen der diplomatieke en consulaire agenten van vreemde mogendheden hebben dikwijls groote waarde voor ons. Daaraan wordt veelal eene publiciteit gegeven, waardoor zulke stukken onder ieders bereik komen. Eerst sedert korten tijd is men er ook in ons land toe overgegaan, niet enkel dorre cijfers in de *Nederlandsche Staatscourant* op te nemen, maar, op het voorbeeld van andere staten, eene soort van *Receuil consulaire* uit te geven. Doch voor zoover ons bekend is, is de werkzaamheid der attachés bij onze diplomatieke missiën nog altijd een diep geheim, of liever de hand schijnt niet gehouden aan vroegere aanschrijvingen, om verslagen en memoriën van gelijken aard als dat, waarvan wij den titel hierboven afschreven, aan het departement van buitenlandsche zaken in te zenden; want onlangs is het daartoe strekkende voorschrift vernieuwd.

De verslagen van vreemde diplomaten en consuls over ons land en de overzeesche bezittingen zijn ook daarom onze aandacht waard, omdat zij ons kunnen leeren, hoe de vreemdeling over ons land en over onze staatkundige en economische inrichtingen denkt. Dit is geene onverschillige zaak voor een klein land, bepaaldelijk niet in onzen tijd, waarin wel is waar het naaldgeweer en het getrokken kanon veel macht uitoefenen, maar toch de publieke opinie van de beschaafde wereld meer en meer als de grootste macht wordt erkend. Ontegenzeglijk is het een gevaar voor elken staat, hoe uitgebreid ook, geene rekening met de publieke opinie te houden; des te meer moet dit het geval zijn met kleine staten. Niets daarom van hetgeen over onze koloniën en onze koloniale staatkunde geschreven wordt, mag aan onze opmerkzaamheid ontgaan.

In het boekdeel, dat wij met een woord wenschen te bespreken, ruim 200 bladzijden groot, worden niet minder dan 100 pagina's ingenomen door

een *Report* van den heer T. J. Hovell Thurlow, tweeden secretaris van de legatie van H. B. M. te 's Gravenhage, gedagteekend 1 Juli 1868. Het is gewijd aan Java en de Buitenbezittingen (*Java and its Dependencies*). De schrijver heeft de gelegenheid gehad om Oostersche toestanden te bestudeeren, want hij is de schoonzoon, en vervulde de betrekking van *private secretary* van Lord Elgin. Hij heeft daarenboven eenige kennis opgedaan »van de prachtige eilandengroep, die de Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië uitmaakt, door een tocht in Java's binnenlanden in het jaar 1861, onder omstandigheden, die zeer gunstig waren voor eigene waarneming." Eindelijk blijkt uit dit *Report*, dat hij, gedurende de achttien maanden, die hij onder het opstellen van dit stuk in den Haag heeft doorgebracht, een tal stukken en geschriften, handelende over onze koloniën, heeft geraadpleegd en bestudeerd. Wat in de belangrijkste periodieke geschriften over onze overzeesche bezittingen en ons regeerstelsel in Indië voorkomt, is hem bekend. Hij beroept zich op een tal van officiëele bronnen en de meest gezaghebbende geschriften. Verschillende opstellen in dit Tijdschrift opgenomen, genieten de eer eener vertaling, terwijl van andere stukken de verkorte inhoud wordt medegedeeld.

De heer Hovell Thurlow tracht een overzicht te geven van den algemeenen en economischen toestand, den handel, de financiën en de hulpbronnen van onze overzeesche bezittingen, alsmede van den stand van de »koloniale quaestie." Hij doorloopt de hoofdpunten van de begrooting voor 1868, vergeleken met die van 1867, en komt daardoor tot de batige sloten en tot het werk van Money, *How to manage a colony*, waarvan hij de cijfers verbetert, met opgave van de redenen, waarom die publicist somtijds geheel verkeerde voorstellingen heeft gegeven, die tot basis dienden voor eene lofrede op het dwang- en monopoliestelsel.

De heer Thurlow noemt de begrooting »*the Java budget*" en wijdt, even als zoo dikwijls gebeurt, zijne beschouwingen hoofdzakelijk aan Java, onze andere bezittingen vrij stiefmoederlijk behandelende. Reeds heeft de heer Veth in ons laatste nummer een woord gezegd over eenige zinsneden, aan Borneo gewijd. Het *Report* brengt de begrooting van inkomsten geleidelijk in verband met de cultures, de scheepvaart en den handel, voor zoover daaromtrent gegevens of tabellen voorkomen in het jaarlijksch verslag van 1865, de beste marktberichten, beschouwingen of cijfers in de *Economist* en meer bronnen.

De taak, die de schrijver zich voorstelde in een kort bestek te behandelen, was te veel omvattend. Van daar minder volledige of zelfs enkele malen min juiste voorstelling. De stof, die hij te verwerken had, was te ruim, om zoo beknopt te kunnen worden samengevat. Hier en daar moest een greep gedaan worden, om althans hoofdpunten niet

geheel onvermeld te laten. Enkele feiten zijn zelfs verkeerd voorgesteld, zooals, dat de heer Trakranen eene »cultuurwet" zou hebben voorgedragen, die door de liberalen verworpen zou zijn. Ongetwijfeld wordt hier bedoeld het uitknipsel uit de »cultuurwet", dat over uitgifte in erfpacht van woeste gronden handelde. Zoo dat wetsontwerp niet tot stand kwam, dan is dat in elk geval niet te wijten aan de bestrijding van de voordracht door de liberalen, maar daaraan dat de Regeering, in eigen boezem verdeeld en terugdeinzende voor hare taak, het wetsontwerp terugnam.

Ondanks deze opmerkingen verdient het *Report* in hooge mate lof wegens het ruime standpunt, waarop de steller zich wist te plaatsen, en waarvan ook vroegere geschriften over Britsch-Indië, van zijne hand, getuigden. Hoe kortstondig zijn verblijf in ons land moge zijn, heeft hij toch een juist inzicht in den stand der partijen op koloniaal terrein verkregen.

Hij bewijst door cijfers en feiten, dat de zich noemende conservatieve politiek van de laatste jaren tegenover Indië financiëel tot ondergang leidt. Hij zegt o. a.:

»Werd een deskundige geroepen om in weinige woorden uit te drukken, welke de oorzaak is van het verval van het cultuurstelsel, langen tijd geroemd wegens het succes daaraan verbonden, dan zou wellicht het antwoord zijn, dat de richting der negentiende eeuw de handhaving onmogelijk heeft gemaakt, wilde men er langer vruchten van plukken. De kritiek van de publieke opinie is sedert geruimen tijd werkzaam geweest om hier een plank, daar een steunpunt van het gebouw weg te breken, waarop dat stelsel rustte. Het gevolg daarvan is geweest, dat generaal van den Bosch, indien hij dat thans eens kon zien, zijn eigen werk niet meer zou erkennen in het slecht aan elkander hangende staketsel, dat nog overgebleven is." Dat gebouw rustte, ook volgens den schrijver, op willekeur, den rotting, cultuurpercenten, beschikking naar goedvinden over den grond en heerediensten in allerlei vorm.

Die heerediensten, zegt de heer Thurlow, maken het overzicht van den werkelijken financiëelen toestand hoogst moeilijk. Als men nagaat, wat voor het Inlandsch bestuur besteed wordt, stuit men op een veel lager cijfer dan voor het Europeesch personeel; maar men behoort tevens de beschikking over den tijd en den arbeid der bevolking in rekening te brengen. Hij erkent, dat de inlandsche hoofden een belangrijk aandeel aan het bestuur hebben behouden, ofschoon hij Money's woord herhaalt, »dat aan de inlandsche volkeren de voordeelen van het onderwijs eigenlijk nog worden onthouden;" maar hij wijst er op, dat voor het Europeesch personeel, het onderwijs van Europeanen en den christelijken eeredienst het dubbel is uitgetrokken van hetgeen voor dezelfde takken van inlandsch bestuur is bestemd, ofschoon het getal der Europeanen slechts 28,000, dat der Javanen 13,800,000 bedraagt. Het omgekeerde

behoorde plaats te hebben, »al is men er in het bestaande stelsel zoo trotsch op,. dat de Inlander gemakkelijk door een handvol Europeanen geregeerd wordt, door tusschenkomst van de inlandsche hoofden." Op het gezag van de opstellen van den heer van Alphen (in *de Gids*), toont de heer Thurlow aan, dat de cijfers omtrent de kosten van het inlandsch bestuur, in de officiëele stukken voorkomende, den feitelijken toestand niet doen kennen, want dat de inlanders, die tot het bestuur behooren, veel grooter inkomsten en voordeelen trekken. »Dit is eene waarheid," zegt hij; »anders zou de bespreking van de misbruiken van gedwongen arbeid en den vloek der heerediensten ook niet in ieders mond zijn." Maar dit vermeerdert de bezwaren van den financiëelen toestand. »Algemeen erkent men evenwel dat hervorming noodzakelijk is; uit alle standen der maatschappij gaan kreten om hervorming op, ofschoon natuurlijk groot verschil van meening bestaat over het karakter van de hervorming."

Behartigenswaard zijn de volgende algemeene beschouwingen, die schrijvers opinie resumeeren:

»Het groote kwaad is gelegen in het nemen van halve maatregelen en schroomvallige pogingen om de twee stelsels: monopolie en particuliere nijverheid, met elkander te verzoenen. Het eerste werd zoover gedreven als immer mogelijk was; het tweede is geduld, maar de particuliere krachten zijn niet genoegzaam tot inspanning van krachten aangemoedigd, omdat men de zekerheid miste dat dit stelsel niet weder te eeniger tijd zou worden onderdrukt. En ziedaar de reden, waarom de koloniale staatkunde van dit land in een doolhof is geraakt, waaruit zij te vergeefs een uitweg zoekt; want alle bekwame mannen in Holland geven zonder onderscheid toe, dat elk van beide stelsels met consequentie en zonder aarzeling toegepast, slagen moet in eene bezitting, zoo productief als Java is, en dat de eenige staatkunde, die op mislukking moet uitloopen, die is welke de Nederlandsche Halifaxes van onze dagen in praktijk brengen, daar zij bij het evenwicht der staatkundige partijen den moed gemist hebben, om het oude systeem te handhaven of met vasten tred tot een nieuw stelsel over te gaan.

»Hoezeer geen twijfel kan bestaan over het hoogst ongunstige licht, waaronder de welvaart van de Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië verschijnt, als men de statistiek van de gouvernements-productie en de kosten van productie nagaat; hoezeer dit reden tot bezorgdheid en nadenken geeft, kan men daaruit geen rechtvaardiging putten voor de wanhopige kreten, die zoo dikwijls in dit land ten opzichte van de koloniale quaestie worden geslaakt. Nog bestaat een overschot op de inkomsten en uitgaven, al neemt dat van jaar tot jaar af; het bestaat althans in naam; de zaken zullen eene betere wending krijgen, indien de te nemen maatregelen, van

welken aard ook, slechts goed beraamd zijn. Intusschen is het eene waarheid, dat Java nederstort van het voetstuk, waarop de heer Money het in zijne enthusiastische bewondering van generaal van den Bosch heeft geplaatst, en dat het bijna in gelijke positie als onze eigene koloniën geraakt is; maar wie bekend is met de elasticiteit van de Oost-Indische financiën, zal zonder bezwaar aan Java eene rijke en gelukkige toekomst voorspellen, als particuliere ondernemingsgeest en gezonde mededinging zich ongehinderd zullen kunnen bewegen op het terrein, dat binnen kort voor hen geopend zal moeten worden."

Tevens wijst hij op den rijkdom aan mineralen op de Buitenbezittingen, zonder bijna van de productieve kracht van den bodem te gewagen. Natuurlijk is deze laatste den vreemdeling nog te weinig bekend; behalve de koffie van Sumatra en het tin, zijn de producten van den Archipel, buiten Java, nog vreemd aan de wereldmarkt.

De heer Thurlow deelt ook tabellen van den handel van Java mede, waaraan hij de volgende opmerkingen toevoegt.

»Bovenstaande tabellen van den handel en de scheepvaart van Java en Madura over 1865 en 1866 behoeven weinig toelichting. Zij doen zien dat de handel dezer koloniën gezond en veelsoortig is en zich zelven voedt, daar de uitvoer en de invoer in behoorlijke verhouding tot elkander staan. Maar de handel is blijkbaar geschikt om zich veel meer uit te breiden, bij aanmoediging door liberale maatregelen en de wegneming van een aantal beperkingen. De afschaffing van het cultuurstelsel zou, onder meer voordeelen, het Gouvernement ontheffen van den last om jaarlijks *f* 2,400,000 fictieve uitvoerrechten te heffen, terwijl de planters geene mededinging meer op de markt te Amsterdam zouden hebben te vreezen van producten, waarvan geen uitvoerrecht betaald wordt en die dus niet in prijs vermeerderen door eenigerlei tariefsbepaling. Dit zijn niet geringe voordeelen op zich zelf. Nu het Gouvernement in het Moederland weinig directe voordeelen van Java meer trekt en zich in het dilemma bevindt, dat wij uiteengezet hebben, kon het ongetwijfeld, vertrouwende op de statistieke gegevens die het bewijs leveren dat de particuliere industrie zich zelfs onder allerlei bezwarende omstandigheden heeft kunnen ontwikkelen, de »kurken en zwemblazen" van het stelsel van bescherming wegwerpen, en de tegenwoordige crisis doorworstelen door een weinig voorzichtigheid en zuinigheid, zooals Engeland met goed gevolg in het Britsch-Indische Rijk in toepassing heeft gebracht. Het wezenlijke kwaad is echter gelegen in de omstandigheid, dat Nederland er gewoon aan is geraakt over een groot en rekbaar koloniaal batig slot te beschikken, dat opbrengsten voor de staatskas in het Moederland uithaalt en vermindert. Dit bedroeg gemiddeld over een tal van jaren een vierde der staatsuitgaven. Zou het niet mogelijk zijn

dat dit een »verlammenden invloed" heeft uitgeoefend, en ook »Java behoed heeft voor de toepassing van philanthropische illusiën en de denkbeelden der negentiende eeuw!" — zooals de heer Money zich met minachting uitdrukt, — totdat ten laatste de tijd gekomen is, waarop hervorming niet langer kan worden uitgesteld." De heer Thurlow beroept zich hierbij tot staving van zijne meening op de sombere voorspellingen van den heer Rochussen over de naaste toekomst der Indische financiën.

Het *Report* besluit aldus:

»Ik heb hierbij nog slechts te voegen, dat de schrikbeelden, die de koloniale quaestie in de wetgevende vergadering in Nederland, in de dagbladen en in het dagelijksch leven in het aanzijn roept, veel overeenkomst hebben met den angst, die een eerlijk man bevangt, als hij plotseling voor de gevolgen van de buitensporigheden van zijn oudsten zoon staat, wanneer deze meer heeft verteerd dan zijne inkomsten toelaten. Het redmiddel, dat zulk een man zou aangrijpen, terwijl hij maatregelen nam om het kwaad te stuiten, is: bezuiniging. Dat geneesmiddel wordt door behoedzame Nederlanders thans in en buiten de Kamers der Staten-Generaal aangeprezen. Of die zucht tot bezuiniging verstandig handelt, wanneer zij ook de uitgaven voor ramschepen en de toepassing der nieuwste uitvindingen tot verhooging der weerbaarheid besnoeit, kan alleen de tijd, de groote rechter in menschelijke zaken, beslissen.

»Ten slotte merk ik op, dat ik de in dit verslag ontwikkelde inzichten met te minder angstvalligheid heb nedergeschreven, daar zij het gevolg zijn van eene zorgvuldige en onpartijdige studie van elk boek, vlugschrift, staatsstuk, dagbladartikel of redevoering over de koloniale quaestie in Nederland, waarvan ik inzage kon krijgen. Inderdaad moet erkend worden, dat de Nederlandsche drukpers weinig of niets voortbrengt tot schraging van het cultuurstelsel, vergeleken met hetgeen over de noodzakelijkheid van hervorming wordt gezegd. Wat gedrukt wordt tot verdediging van dat stelsel vermeidt zich in de beschouwing van 't verleden en levert slechts weinig opmerkelijke punten op. In stede dus van te kunnen toegeven, dat de medegedeelde uittreksels eenzijdig gekozen zijn, moet ik betuigen dat ik vruchteloos pogingen heb aangewend om authentieke wederlegging te vinden van de feiten en cijfers, die aangevoerd worden ter bestrijding van het cultuurstelsel door hen, die de leiders van de publieke opinie in Nederland over dit alles beheerschende onderwerp zijn."

Zoo spreekt een vreemdeling, na rijp onderzoek en op grond van eigen ervaring, in Indië opgedaan. Dergelijke beschouwing zal weerklank vinden in het buitenland, want zij wordt met bezadigdheid en zonder voor- of tegeningenomenheid met onze partijschappen nedergesteld. De schrijver doet het Hollandsche karakter bovendien recht bij het

wedergeven van den algemeenen indruk van den stand der koloniale quaestie. Wij zullen het bij deze weinige aanhalingen laten. Daargelaten dat de medegedeelde feiten en cijfers voor dengeen, die zich met koloniale belangen in ons land bezig houdt, geen nieuws bevatten, en onze reserves herhalende, noemen wij dit rapport een stuk, dat onze aandacht in hooge mate verdient, wegens de wijze waarop de feiten voor den lezer worden uiteengezet.

Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch Officier, door *W. A. van Rees. Derde druk. Eerste en tweede Serie. 's Gravenhage en Leiden*, *M. J. Visser*, *van Heuvell en van Santen.* 1869.

Het is vele jaren geleden sedert ik in het openbaar den wensch uitsprak, dat onze Nederlandsche dichters en kunstenaars den blik meer naar de schoone wereld van Insulinde met hare prachtige natuurtooneelen en haar veelkleurig volksleven mochten wenden, om daaruit nieuwe motieven, frissche verwen, eene verjongde bezieling voor hunne kunstproducten te putten. Heeft op het gebied der beeldende kunst die wensch nog weinig verhooring gevonden, anders is het daarmede op het veld der letterkunde gesteld. Een bijzondere tak van literatuur, waaraan wij den naam van Nederlandsch-Indische mogen geven, heeft zich in de laatste jaren welig ontwikkeld, en heeft eenige der schoonste vruchten gedragen waarop de hedendaagsche letterkunde van ons Vaderland bogen kan. De voorspelling dat daar ginds nieuwe groeven te ontginnen waren, die edel metaal en kostbaar gesteente zouden opleveren, is door de uitkomst bevestigd, en de glans van hetgeen op die wijze werd aan den dag gebracht heeft zelfs de blikken van vreemden, meer dan wij Nederlanders gewoon zijn, naar onze letterkunde getrokken. *Max Havelaar*, *Uit het Indische leven*, *Oost-indische dames en heeren* zijn reeds in de talen onzer naburen overgezet en gunstig ontvangen, en thans vernemen wij dat eene Duitsche vertaling ter perse ligt van een werk dat zeker niet in de laatste plaats aanspraak op zulk eene onderscheiding mocht maken, en dat dan ook in Nederland zelf zich verheugen mag in eene buitengewone populariteit, blijkbaar onder andere daaruit, dat het reeds na weinige jaren — wat in ons land zoo zelden het geval kan zijn — het tot een derden druk

heeft gebracht. Ik bedoel de *Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch Officier* van den heer v. Rees, een werk waarvan men naar waarheid gezegd heeft, dat, zoo het in Fransch, Engelsch of Duitsch geschreven ware, het door het geheele beschaafde Europa zou gelezen en geprezen worden.

De Herinneringen van den heer van Rees zijn een even leerzaam als onderhoudend en daarbij door en door gezond boek. Het voert ons rond door eene eindelooze verscheidenheid van tooneelen en doet eene niet minder groote verscheidenheid van personen en karakters voor ons optreden. Mannen en vrouwen, militairen en ambtenaren, volbloed en halfkast Europeanen, Inlanders en vreemde Oosterlingen, tijgers en olifanten, bantings en wilde zwijnen, apen en kalongs, pauwen en tortelduiven, feesten en jachtavonturen, de genoegens van den vrede en de bezielende gevaren van den krijg, verschijnen achtereenvolgens en in snelle afwisseling, als eene reeks van *dissolving views*, op het doek van den schrijver, en vormen de stoffage bij de prachtige landschappen der tropische gewesten die zich op den achtergrond vertoonen, lachende heuvels en verderfbrakende vulkaankegels, groene sawahs naast grijze alang-velden, het veelkleurig bloemtapijt onder de eeuwen heugende reuzen van het woud. Overal buigt en plooit zich de stijl van den schrijver naar den aard van het onderwerp, en hij blijkt evenzeer geschikt te zijn om ons de stille verzuchtingen en het fluisterend gekoos der liefde, als het schelle geluid der krijgstrompet, het geknetter der musketten en het gebulder van het geschut te vertegenwoordigen. De geschiedenis der liefde van Robert en Elize, die, op de uitreize van Nederland naar Indië aanvangende, aan het einde van het tweede deel over alle belemmeringen zegepraalt en door een gelukkig huwelijk bekroond wordt, loopt als een roode draad door al deze verscheidenheid van tafereelen en verbindt ze met elkander tot een geheel dat van het begin tot het einde de belangstelling van den lezer gaande houdt. En bij al dit goede mag het ook vermeld worden dat de schrijver, zonder eenige bepaalde moreele Tendenz te verraden, toch door zijne gezonde levensbeschouwing, zijn open oog voor alle onrecht en zijn afkeer van alle wreedheid, zijne eerbiedige hulde aan de schoone sekse en zijne waardeering van den adeldom der vrouw, en door die *morale en action*, waardoor hij tot mannelijke kracht en energie opwekt en de gevaren der verslapping van de springvederen des zedelijken levens schetst, waarvan zoo menig Europeaan onder het ontzenuwend klimaat van het Oosten het slachtoffer wordt, ook aan het zedelijk bewastzijn voldoet, en vreemd blijft aan die baldadige kwetsing der fijner en edeler gevoelens van het hart, die helaas! ook de Nederlandsche literatuur in hare jongste voortbrengselen maar al te zeer ontsiert.

Het is een aangenamer taak een werk van dezen aard bij zijne eerste

verschijning, dan bij een herdruk aan te kondigen; aan het laatste is alleen dit voorrecht verbonden, dat men kort kan zijn, en wellicht heb ik in het bovenstaande reeds meer dan genoeg gezegd over het karakter van een boek, waarvan de meeste lezers van dit Tijdschrift reeds sedert lang kennis dragen. Men houde het mij dan ten goede als een woord van hulde aan het talent van den schrijver, waartoe zich mij tot dusver geene gelegenheid heeft aangeboden. De eigenlijke taak van hem die een nieuwen druk aankondigt, bestaat vooral daarin, dat de nieuwe uitgave met de vroegere vergeleken wordt, dat de referent in het oog vat in hoever de schrijver de gelegenheid der vernieuwde uitgave heeft te baat genomen om zijn werk te verbeteren en te beschaven, en te gemoet te komen aan rechtmatige bedenkingen die door vroegere beoordeelaars zijn gemaakt. En bij die taak geeft dan doorgaans eenige aanwijzing van den schrijver zelven, in eene vóór den herdruk geplaatste voorrede, den leidraad aan den recensent in handen. Zulk eene voorrede wordt echter in deze nieuwe uitgave der »Herinneringen" geheel gemist; nergens blijkt òf en, zoo ja, naar welke beginselen, de heer van Rees zijn werk heeft herzien. Voor den referent zou dus niets anders overschieten, om zich tot de volkomene vervulling zijner taak in staat te stellen, dan de vroegere en latere uitgave naast elkander te leggen en ze, althans gedeeltelijk, woord voor woord te vergelijken. Eerlijk wil ik bekennen, dat ik niet heb kunnen besluiten, deze weinig uitlokkende taak op mij te nemen; maar alleen met mijne herinnering van de vroegere lectuur te rade gaande, zou ik zeggen dat het in de nieuwe uitgave wel niet geheel aan kleine veranderingen en verbeteringen ontbreekt, maar dat zij toch in getal en omvang gering zijn. Het spijt mij eenigszins er te moeten bijvoegen, dat niet altijd verbeteringen zijn aangebracht waar zij met reden hadden mogen gewenscht worden, en dat ook in deze nieuwe uitgave wanspellingen als *cathegorie* en *amphybie* (in plaats van *kategorie* en *amphibie*) en voorbeelden van slordige zinbouw, als het volgende: »in de twintig jaren die verliepen, zal de scheepsdoctor van thans ook wel niet meer de scheepsdoctor van toen zijn", niet geheel ontbreken.

Dit intusschen, even als de eenigszins achtelooze correctie waarvan de nieuwe uitgave te veel sporen draagt, zijn kleinigheden, bij welke langer stil te staan een overdreven vitlust zou verraden. Maar zijn er dan geen bedenkingen te opperen van ernstiger aard? Kan men vrede hebben met eene zoo onwaarschijnlijke geschiedenis als die der genezing van Mac'oly door den slangenbezweerder Sodiwongso? Wordt de lezer niet eenigszins misleid door eene overdrijving als die van Geffers in de beschrijving van de olifanten-kolonne? Is niet de schrijver wat heel hard voor die arme sinjo's, ten wier koste hij zoo menigmaal zijne lezers

vermaakt? Ik erken gaarne dat al die bedenkingen mij onder het lezen voorbij den geest zijn gegaan; maar toch ben ik geneigd den heer van Rees voor al die peccadillo's absolutie te verleenen, en zie hier de reden. Wat men ook van de in onze oogen wonderdadige genezing van Mac'oly denken moge, zeker is het dat het geloof aan zoodanige genezingen op Java bestaat en dat er werkelijk op dit gebied wel eens dingen gebeuren, die nog raadselachtig zijn voor onze Europeesche wetenschap, en waarbij men geneigd is aan het woord uit den Hamlet te gedenken:

> There are more things between heaven and earth, Horatio,
> Than are dreamt of in your philosophy.

De beschrijving der olifanten-kolonne en van haren door het geschut gekeerden aanval op het fort door Geffers gecommandeerd, moge wat sterk gekleurd zijn, geen lezer die hier niet de waarheid der voorstelling veeleer zal zoeken in het karakter van den verhaler, van wien men juist zulk een voorstelling verwachten mocht, dan in de juiste weêrspiegeling van het feit. En wat eindelijk de sinjo's aangaat, het is onmogelijk te miskennen dat er werkelijk gevonden worden zoo als de schrijver hen teekent, — en men mag het hem daarom niet al te euvel duiden, dat hij de verleiding om zijne lezers om hunne dwaasheden en hunne eigenaardige brabbeltaal te doen lachen, niet heeft kunnen weêrstaan. Ik zou evenwel gaarne gezien hebben dat hij een weinig meer had doen uitkomen, hoe de langdurige en, haast zou ik zeggen opzettelijke verwaarloozing van dit ongelukkig menschenras, dat bij zorgvuldige opleiding voor hooger ontwikkeling niet onvatbaar is, in de eerste plaats daarvan de schuld draagt.

Grooter bezwaar heb ik tegen de wel wat overdreven ingenomenheid van den heer van Rees met den militairen stand, dien hij wat veel ten koste van andere maatschappelijke betrekkingen verheft. Aan elke maatschappelijke positie zijn voor- en nadeelen verbonden, ook wat den invloed op het zedelijk karakter betreft. Zoo het leven van den militair sommige deugden bij hem aankweekt en de gelegenheid geeft om sommige edele hoedanigheden ten toon te spreiden, het is onmiskenbaar dat het ook aan sommige eigenaardige gebreken voedsel verschaft en sommige fouten van karakter soms sterk doet uitkomen. Het dunkt mij het waarschijnlijkst dat, in het algemeen gesproken, zoowel de gebreken als de deugden van den ambtenaar, den koopman, den industriëel, den geleerde met die van den militair het evenwicht houden, en dat in iederen stand de besten en edelsten aan de verleidingen ontkomen, waardoor de eigenaardigheden van hun dagelijksch bedrijf hun zedelijk karakter belagen. Niet ieder koopman is een gierigaard, slechts op het opstapelen van schatten bedacht, evenmin als ieder officier een trotschen en aanmati-

genden toon jegens zijne minderen voert. Zijn er onder de eersten wier egoïsme en eigenbatige hebzucht ongunstig afsteken bij het fijne eergevoel en de zelfopofferende vaderlandsliefde van den militair, er zijn er onder de laatsten wier heerschzucht en minachting voor hunne ondergeschikten eene even treurige vertooning maakt, wanneer men ze vergelijkt met den chef van een kantoor, die met vaderlijke welwillendheid over zijne onderhoorigen gebiedt en voor hunne belangen waakt, zooals Dickens ons zulk een beminnelijk voorbeeld in Cheeryble Brothers heeft geteekend. De heer van Rees heeft het menschelijk leven te zeer van verschillende zijden gadegeslagen om dit niet in te zien, en heeft zelf ook die keerzijde van het militaire leven in sommige der fiks geteekende portretten die hij voor ons schildert, duidelijk genoeg doen uitkomen. Maar waarom zich dan niet onthouden van uitdrukkingen die eenigszins den schijn hebben, alsof hij op den werkkring van den ambtenaar en koopman met eenige minachting nederziet? Waarom voedsel gegeven aan het denkbeeld, alsof plichtsbetrachting en eerlijk succes niet in elke betrekking bevrediging en voldaanheid schenken aan het gemoed, en de schoonste oogenblikken van het leven alleen voor den krijgsman bewaard zijn? Doch misschien zal de schrijver mij antwoorden, dat de passages in zijn werk waarop ik hier het oog heb, op rekening der jeugdige opgewondenheid van zijnen held Robert, en niet van zijn eigen bedaarder oordeel moeten gesteld worden. En dit zou dan aanleiding kunnen geven tot de vraag: welke de betrekking is tusschen den schrijver en zijn held, eene vraag die in werken van dezen aard, waarin natuurlijk de waarheid als grondslag dient, maar de verdichting niet is buiten gesloten, altijd moeilijk te beantwoorden is, tenzij het den schrijver zelven behaagt daarover licht te verspreiden. Daar nu de heer van Rees zelf het stilzwijgen daarover bewaart, zullen wij wellicht het verstandigst doen zijn voorbeeld te volgen.

Terwijl ik in het algemeen hulde doe aan de fiksche teekening, het warme koloriet, het fijn penseel en den goeden smaak dezer schetsen, is er echter één hoofdstuk dat mij minder behaagt, en waarin de humor van den schrijver mij toeschijnt op een verkeerden weg te zijn geraakt. Het is dat waarin de heer van Rees voorstelt de beschrijving van natuurtooneelen te vervangen door reeksen van tittels of stippen, grooter naarmate de bewondering grooter is die door het natuurtooneel is opgewekt. Ik erken gaarne dat de beschrijving van natuurschoonheden niet ieders zaak is, en dat de tittels van den heer van Rees zeer gevoegelijk in de plaats zouden kunnen treden van de woorden *schoon*, *prachtig*, *verrukkelijk* en eenige andere dergelijken, die bij niet weinige schrijvers het gehcele répertoire vormen waarover zij kunnen beschikken, indien zij den indruk willen teruggeven door een natuurtooneel op hen gemaakt.

Als eene satyre op dezulken zou de voorslag van den heer van Rees er meê door kunnen, maar dan had hij moeten zorgen dat die strekking duidelijker gevoeld werd. Als een belijdenis van eigen onvermogen neem ik dien voorslag niet aan, omdat de schrijver op menige plaats getoond heeft, dat het talent om zijne indrukken van de natuur in schilderachtige taal weder te geven, hem in het geheel niet ontbreekt. Als eene ontboezeming van het gevoel, hoezeer in het algemeen elke beschrijving bij de pracht en majesteit der natuur te kort schiet, en hoe gebrekkig de voorstellingen zijn die ook door de beste beschrijving worden opgewekt, gaat deze aardigheid te ver; want behalve dat het onmogelijk is te bepalen hoe ver het talent van natuurbeschrijving zich uitstrekken kan, is eene gebrekkige voorstelling beter dan in het geheel geene, en is ieder in staat zijne phantasie te hulp te roepen om het beeld aan te vullen, dat ook in weinige, mits ware, trekken voor hem geschetst is. Het grootste bezwaar voor natuurbeschrijvingen ligt in de onkunde van den schrijver of in de vooronderstelde onkunde van den lezer. Over lijnen en kleuren heeft men spoedig uitgepraat, maar wie ons het eigenaardige van een natuurtooneel in bijzonderheden schetsen wil, moet de natuur kennen om voor ieder verschijnsel de rechte woorden te kunnen vinden. Wie natuurkundige aardrijksbeschrijving, geologie, plant- en dierkunde beoefend heeft, en niet van gevoel en verbeelding ontbloot is, zal niet licht om woorden verlegen zijn, waarin hij zijne indrukken van een landschap zal wedergeven. Men leze b. v., om zich hiervan te overtuigen, de heerlijke natuurbeschrijvingen in Junghuhn's groote werk over de structuur en plantbekleeding van Java. En die beschrijvingen leeren, dunkt mij, tevens, dat men zich door de vrees voor onkunde van de zijde des lezers niet te veel moet laten afschrikken om in bijzonderheden te treden, al is het dan ook wenschelijk er aan te gemoet te komen door de wetenschappelijke terminologie, voor zooverre zij niet algemeen verstaanbaar is, zooveel mogelijk te vermijden. Het is vrij wat gemakkelijker de rechte woorden te verstaan dan de rechte woorden te gebruiken, en menigeen die geheel verlegen zou staan, hoe hij den indruk zou weêrgeven door een alang-veld, een djati-woud, een koffietuin, een tjemoro-bosch op hem gemaakt, kan echter een genot vinden in de beschrijving dier tooneelen, wanneer ze ons door de meesterhand van een Junghuhn zijn geschetst. En daarom, voor zooverre eenige ernst is in die regelen waarin de heer van Rees het gemakkelijk middel aanbeveelt om onze gewaarwordingen door de beschouwing der natuur opgewekt in eene kortere of langere reeks van stippen te vertolken, moet ik de vrijheid nemen daartegen te protesteeren en veeleer op te wekken tot meerdere beoefening en diepere kennis der natuur, opdat men van hare schoonheid en heerlijkheid meer bepaalde indrukken ontvange en die in meer eigen-

aardige woorden leere teruggeven. Men zal dan iets meer kunnen doen dan uitroepen dat de zonsopgang prachtig en de zonsondergang verrukkelijk is, en men zal geen behoefte hebben om zijn onvermogen onder de stippen van den heer van Rees te verbergen.

De paar opmerkingen die ik mij hier heb veroorloofd — misschien waren zij bij de bloote aankondiging van een nieuwen druk beter geheel achterwege gebleven — moeten niet als een ernstig beklag over het werk van den heer van Rees worden opgevat. Ieder heeft van de natuur en de samenleving zijne eigenaardige opvattingen; en het is daarom onvermijdelijk dat ieder onzer, ook in dat boek waarmede hij over het algemeen het meest sympathiseert, hier en daar iets vindt dat als een rasp over zijn gevoel gaat. Bij het lezen en herlezen der »Herinneringen uit de loopbaan van een Indisch officier'' heb ik die pijnlijke gewaarwording slechts zeer enkele malen ondervonden, en zoo ik den auteur niet reeds lang had hooggeacht, de schitterende gaven van zijn geest en de edele gevoelens van zijn hart, waarvan dit boek op iedere bladzijde de sporen toont, zouden mij die hoogachting hebben afgedwongen.

P. J. Veth.

NEKROLOGIE.

Reeds meermalen sedert de nieuwe Redactie van dit Tijdschrift hare taak aanvaardde, hebben wij een woord van dankbare hulde gewijd aan de nagedachtenis van mannen, Nederlanders of vreemdelingen, die zich door hunne verdiensten jegens de bevolking van den Indischen Archipel of door hunne pogingen tot bevordering der kennis van Insulinde verdienstelijk hebben gemaakt. De heeren H. A. van der Poel, S. Keyzer, G. H. Betz, John Crawfurd, G. de Serière en Sir James Brooke, vormen eene, helaas! reeds te lange lijst van mannen, in de twee laatste jaren aan Indië en de Indische wetenschap ontvallen, wier overlijden ons noopte om in dit Tijdschrift op hun afgelegde loopbaan en het werk van hun leven terug te zien. Nu het onze treurige taak is te gelijker tijd meer dan één naam in het register der overleden vrienden van Indië bij te schrijven, is het ons niet ongepast voorgekomen eene afzonderlijke rubriek voor zulke levensberichten te openen, waardoor ook aan kortere biographische aanteekeningen, waar de gelegenheid tot uitvoeriger mededeelingen ontbreekt, eene plaats kan worden gegeven.

H. C. MILLIES.

Den 26sten Nov. 1868 overleed te Utrecht de hoogleeraar Henricus Christiaan Millies, in den ouderdom van 58 jaren. In hem verloor Nederland een zijner uitstekendste geleerden en de verdrukte of verwaarloosde bevolking van den Indischen Archipel een der vurigste en onvermoeidste voorstanders van hare belangen. Van zijne uitwendige levensomstandigheden valt zeer weinig te zeggen; des te meer van den uitgestrekten kring zijner wetenschappelijke en Christelijk-philanthropische werkzaamheid, waarvan altijd Nederlandsch-Indië het middel- en uitgangspunt was. Nogtans kan ook die werkzaamheid slechts geapprecieërd worden door hen die met Millies in nadere betrekking hebben gestaan.

Naar buiten heeft zich ook daarvan niet veel vertoond, of althans niet vertoond op veel gerucht makende wijze. Wat Millies geschreven heeft is zeker zoo weinig niet; maar het bestaat, voor zoover het gedrukt is, een paar brochures van beperkten omvang uitgenomen, uitsluitend uit losse opstellen, in verschillende tijdschriften of in de gedenkschriften van geleerde genootschappen verscholen, en het uitgebreidste werk van zijne hand, zijn Nederlandsch-Indisch muntboek, is, ofschoon gereed voor de pers, nog onuitgegeven. Van het Koninklijk Instituut voor de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië mogen wij echter de uitgave van het zich in handen zijner bestuurders bevindende, reeds sedert 1854, en vroeger misschien, voorbereide werk te gemoet zien. Om te weten wie Millies was als mensch, moet men hem gekend hebben in zijn huiselijk leven, in zijne zelfopofferende liefde voor eene grijze moeder, die tot haren dood zijne woning met hem deelde, in de kloekmoedige maar gelatene worsteling met lichamelijk lijden, dat zoo vele jaren van zijn leven verbitterde; om te weten wie hij was als geleerde, moet men hem hebben gade geslagen in zijne betrekking tot het Luthersch Seminarium en de Utrechtsche Hoogeschool, tot de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, bovenal tot het Nederlandsch Bijbelgenootschap, van welks gewichtige werkzaamheden tot bevordering der kennis van de talen van den Archipel, als grondslag voor latere Bijbelvertaling, hij de voorname motor en de ziel was. Het was het voorrecht van den schrijver dezer bladzijden, Millies, tot wien hij zich door gelijkheid van studiën en streven getrokken gevoelde, gedurende den tijd van zijn verblijf te Amsterdam als Hoogleeraar aan het Luthersch Seminarium, d. i. van 1847 tot 1856, in verschillende betrekkingen en ook in den huiselijken kring vaak te ontmoeten. Hij verloor hem echter eenigszins uit het oog toen Millies in 1856 als Hoogleeraar naar Utrecht vertrok, en zich deels daardoor, deels door zijn kort daarop aangegaan huwelijk, in een kring van nieuwe betrekkingen verplaatst zag. Evenwel werden de oude vriendschapsbanden, reeds aangeknoopt in 1845, toen Millies nog te Haarlem predikant was, niet verbroken dan door zijn dood.

Millies zag den 15den October 1810 te 's Gravenhage het levenslicht, en had het ongeluk reeds op tweejarigen leeftijd zijn vader, den graveur Jakobus Millies, destijds Conservator van het kunstkabinet aan 's Rijks bibliotheek, door den dood te verliezen. Voor zijne moeder, Anne Bornet geheeten en Fransche van geboorte, was de opvoeding harer kinderen, na het overlijden van den kostwinner, eene zware taak, maar waaraan zij zich met verstandig overleg en al de kracht der moederlijke liefde wijdde. Na in de departementale school onderwezen te zijn werd Hendrik op een procureurs-kantoor geplaatst; doch toen het weldra bleek dat het kantoorwerk hem slechts afkeer inboezemde en hij bij voorkeur

steeds met den neus in de boeken zat, werd de hulp van een aanverwant, den heer J. G. Steuerwald, Luthersch predikant en rector te Bergen op Zoom, ingeroepen en met de meeste hartelijkheid verleend. Hij nam den jongen Millies in zijn huis, onderwees hem Latijn en Grieksch en bracht hem op de gevorderde hoogte om zich in Sept. 1827 als student aan het Luthersche Seminarium te Amsterdam te doen inschrijven. Als zoodanig genoot Millies ook het onderwijs van de Hoogleeraren der Illustre school, en onder dezen hechtte hij zich vooral aan den Hoogleeraar T. Roorda, wiens lessen over de Semietische talen hij jaren achtereen met voorbeeldigen ijver volgde. In 1832 werd Millies tot proponent bij het Luthersch Kerkgenootschap bevorderd; doch het duurde vijf jaren eer hij een beroep ontving. Dien tijd maakte hij zich ten nutte tot ijverige voortzetting zijner studiën en tot het geven van onderwijs. Eindelijk ontving hij in 1837 een beroep naar Kuilenburg, welke standplaats hij in 1839 met Haarlem, in 1845 met Utrecht verwisselde.

Wanneer Millies begonnen is zijne aandacht meer bijzonder aan onze Oost-indische bezittingen te wijden, wanneer het denkbeeld bij hem is opgekomen, dat hem later steeds bezielde, om bouwstoffen voor de geschiedenis der Christelijke Kerk in Indië te verzamelen, is ons niet gebleken. Maar reeds de eerste geschriften waarmede hij voor het publiek optrad, — eenige recensiën in het toen nog jeugdige tijdschrift »de Gids," welks redactie zich de medewerking van de bekwaamste mannen in ieder vak zocht te verzekeren, — toonden dat hij in den Indischen Archipel en in alles wat tot de vroegere en latere geschiedenis der Kerk in Indië en tot de verrichtingen der zendelinggenootschappen behoort, volkomen te huis was. De bedoelde recensiën betroffen Prof. Roorda's *Proeve van Javaansche poëzij* (*Gids*, 1841), Roorda van Eysinga's *Handboek der land- en volkenkunde van Ned. Indië* (1842), de Nederlandsche vertalingen van Wallmann, *het Evangelie onder de Heidenen*, en Brauer, *Bijdragen tot de geschiedenis van de bekeering der Heidenen* (1845), Prof. Blume's *Indische Bij*, de Sturler's *Proeve eener beschrijving van Palembang* en W. L. Ritter's *Indische herinneringen* (1846). Bovendien deelde Millies in het Mengelwerk van »de Gids" voor 1846 een merkwaardig stuk mede uit de papieren van George Muller, getiteld: *Dajaksche droom en offerhande*, waaraan hij eenige aanteekeningen had toegevoegd.

Maar niet alleen door geschriften, ook op andere wijze toonde Millies zijne belangstelling in de Indische zaken en vooral in de bevordering van het Christendom in Indië. Terwijl hij te Haarlem predikant was werd door de Haarlemsche afdeeling van het Bijbelgenootschap in 1845 een voorstel aan het Hoofdbestuur gedaan van grooten omvang en veruitziende gevolgen, dat geheel door Millies geïnspireerd was en den stempel droeg zijner eigenaardige richting. Het beoogde niets minder,

dan dat afgevaardigden van wege het Bijbelgenootschap naar Sumatra en Celebes zouden gezonden worden, om op het eerstgenoemde eiland de Bataksche, op het andere de Makassaarsche en Boegineesche talen te bestudeeren, Spraakkunsten en Woordenboeken van die talen te vervaardigen, en later den Bijbel daarin over te zetten. Nog een ander voorstel was daarmede verbonden, namelijk dat ook eene Dajaksche vertaling van het Nieuwe Testament, door Duitsche zendelingen aangevangen, voor rekening van het Nederlandsch Bijbelgenootschap zou worden voortgezet en uitgegeven. Dit laatste voorstel werd het eerst aangenomen, namelijk door de algemeene vergadering van 1846; maar toen later bleek dat het werk reeds door hulp van het Britsche Bijbelgenootschap was tot stand gebracht, wist Millies te bewerken dat toch de zendeling Hardeland tot afgevaardigde van het Nederlandsch Genootschap op Borneo werd benoemd, en dat hem nu de taak werd opgedragen om ook van de Dajaksche taal eene Spraakkunst en Woordenboek te vervaardigen, en de Dajaksche Bijbelvertaling door toevoeging van het Oude Testament en eene verbeterde uitgave van het Nieuwe te voltooien en tot grooter volkomenheid te brengen. Toen nu inmiddels de algemeene vergadering van 1847 ook de voorstellen betreffende Sumatra en Borneo, die vooraf door eene commissie, waarvan Millies een ijverig medelid was, nauwkeurig onderzocht waren, in haar geheel had aangenomen, was het Hoofdbestuur gelukkig genoeg geweest om in de heeren H. Neubronner van der Tuuk en B. F. Matthes de mannen te vinden, geschikt en geneigd om die gewichtige zendingen te aanvaarden.

Maar eer de heeren Matthes en v. d. Tuuk naar Indië op weg waren en Hardeland in dienst van het Bijbelgenootschap was overgegaan, was ook Millies van standplaats veranderd. Reeds sedert 1843 was hem de kerkelijke bediening zeer zwaar gevallen, ten gevolge eener smartelijke lichaamskwaal; dubbel welkom was hem daarom de roepstem die hem in 1847 noodigde om den kansel met de katheder te verwisselen. In Mei van dit jaar reeds opende hij zijne theologische lessen aan het Luthersch Seminarium te Amsterdam, als opvolger van den Hoogleeraar Plüschke, maar het duurde tot 6 November van het volgende jaar, eer zijne zwakke gezondheid hem vergunde zijne inaugureele oratie uit te spreken. Het onderwerp dezer rede was weder aan zijne geliefkoosde studiën ontleend; zij handelde over het nut der vergelijking van den Christelijken godsdienst met de godsdiensten van vreemde volken.

Millies bleef als Hoogleeraar te Amsterdam werkzaam tot 1856. Hij trad daar welhaast in het Hoofdbestuur van het Bijbelgenootschap en vond daardoor overvloedige gelegenheid om voor de belangen der missiën te waken, die vooral door zijne tusschenkomst waren tot stand gebracht, en om den voorspoedigen gang des werks door raad en daad te bevor-

deren. Hij was met de afgevaardigden in gedurige correspondentie en was hun behulpzaam zoowel om hun de vereischte hulpmiddelen te verschaffen, als om de uitgave hunner linguistische werken door vervaardiging der noodige typen en correctie der drukproeven mogelijk te maken. Ik vermeld slechts dat op zijne aanwijzing en onder zijn toezicht Bataksche en Makassaarsche typen werden gesneden door den heer N. Tetterode, een arbeid waaromtrent in den jaargang 1856 van dit Tijdschrift (Deel II, blz. 192) een uitvoerig bericht wordt aangetroffen. Eerst toen deze typen gereed waren, kon tot het drukken der Makassaarsche Spraakkunst worden overgegaan, die Matthes reeds in 1854 voltooid naar Nederland had opgezonden. Millies was weder gereed om de zorg voor de uitgave op zich te nemen. »De lezer zal lichtelijk begrijpen," — dit zijn de woorden waarmede de heer Matthes zijne voorrede besluit, — »dat zulk een arbeid met groote inspanning en geen geringe opoffering van tijd gepaard gaat, en zich voorzeker met mij verheugen dat een man als Prof. Millies die taak met zooveel welwillendheid aanvaard en geen moeite te groot geacht heeft, om dit werk in den best mogelijken vorm te doen verschijnen." Eene proeve van de Makassaarsche vertaling des Korans (verg. dit Tijdschrift, Jg. 1867, D. II, bl. 308), door Matthes overgezonden, werd mede door de zorg van Millies en met een inleidend woord van zijne hand uitgegeven, en in 1856 in de *Bijdragen voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* van het Instituut te Delft opgenomen. Toen echter Matthes later tijdelijk in het Vaderland was teruggekeerd, heeft hij het noodig gevonden in de typen nog eenige verandering te brengen, zoodat zijn Woordenboek en Chrestomathie met eene van die der Spraakkunst verschillende letter zijn gedrukt.

Van de diensten door Millies tot bevordering der taak van v. d. Tuuk en Hardeland bewezen, blijkt minder uit uitgegeven geschriften, maar zij waren niet minder gewichtig en menigvuldig. Doch ook met andere beoefenaars der Polynesische talen in Indië onderhield hij betrekkingen en correspondentiën, b. v. met de zendelingen in de Minahassa. En met groote belangstelling hield hij ook het oog op den voortgang der Javaansche Bijbelvertaling van Gericke, bij welker voltooiing hij in 1853 het fraaie opstel in »de Gids" schreef, *de Javaansche Bijbelvertaling* getiteld. Andere opstellen uit dit tijdvak, die van zijne belangstelling in den arbeid der zendelingen getuigen, zijn: *het Parijsche en het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, in »de Gids" voor 1848; eenige bladzijden over de Chineezen in N. I. en hunne bekeering, in het werkje van den Apostel der Chineezen K. Gützlaff: *aan mijne Medechristenen in Nederland* (1852); en een levensbericht van Gützlaff in de *Handelingen der Maatschappij van Ned. Letterkunde* (1852). Eenige jaren later (1857), toen hij Amsterdam reeds verlaten had, verscheen

in den »Konst- en Letterbode" zijne nekrologie van den Engelschen zendeling W. H. Medhurst, die zoo langen tijd op Java was werkzaam geweest, — een opstel dat wij hier wegens de gelijksoortigheid met de voorafgenoemde bij voorraad vermelden.

Het is hier nog de plaats om te herinneren, dat Millies zijne belangstelling in de Christelijke beschaving der volken van Indië niet enkel in woorden en schriften toonde, maar, zooveel hij vermocht, ook in daden. Dit blijkt o. a. uit zijne groote zorg voor de opleiding en vorming, eerst van Lambertus Magindaän, een Christen jongeling uit de Minahassa, die zich van 1854 tot 1858 voor zijne taak als onderwijzer en zendeling te Amsterdam bekwaamde en Millies schier wekelijks bezocht; later van Willem Iskander, een jongeling uit Mandaïling in de Batak-landen, die, in 't laatst van 1858 naar Nederland gekomen, hier een paar jaren met een dergelijk doel vertoefde. En toen die jongelingen weder naar Indië vertrokken waren, bleef Millies hunne belangen ijverig bij de Regeering bepleiten. Hij had het genoegen den eerstgenoemden tot tweeden Gouvernementsonderwijzer op de school te Tondano, den laatstgemelden tot hoofd eener kweekschool van onderwijzers te Tanah Batoe in de residentie Tapanoeli benoemd te zien. De groote kennis van de talen des Indischen Archipels die Millies bezat, werd door den omgang met deze jongelingen natuurlijk niet weinig bevorderd.

Maar door van Willem Iskander te gewagen, zijn wij weder de tijdsorde voorbij gesneld. Wij keeren op onze schreden terug om nog te doen opmerken hoe warm Millies, wiens hart vol liefde was jegens die ongelukkige rassen die het meest veracht en verwaarloosd worden, in den strijd tegen de slavernij partij trok. Dit was reeds gebleken toen hij in December 1847, ter bestrijding van een opstel in het »Handelsblad", zijne brochure: *Mag de Christen eigenaar zijn van slaven?* in het licht gaf. Maar vooral bleek het uit zijn voortreffelijk opstel: *de Inhuldiging en een Wapenschild*, in »de Gids" van 1849, een opstel geïnspireerd door het gezicht van het wapenschild van Suriname, bij gelegenheid der inhuldiging van Koning Willem III onder de wapens der Nederlandsche provinciën en koloniën ten toon gehangen, — dat wapenschild waarvan het opschrift: *justitia*, *pietas*, *fides*, hem bij de gedachte aan de gruwelen der slavernij als de bitterste ironie in de ooren klonk. Nooit was Millies welsprekender dan in dit stuk, nooit heeft zijn palet hem gloeiender verwen weten te leenen.

Het is nog al zonderling dat wij Millies, die zoozeer blaakte van heiligen ijver voor de groote belangen der menschheid en aan zijn getroffen gemoed in zulke roerende en indrukwekkende woorden wist lucht te geven, te gelijkertijd verdiept vinden in studiën, die men wanen zou dat voor een man van zulk eene richting niets aantrekkelijks konden bezitten.

Maar het was het eigenaardige van Millies dat hij, volijverig en vol geestdrift in groote zaken, tevens ook de kleinste met onuitsprekelijk geduld en onbegrensde volharding kon behandelen, indien er maar iets voor zijne geliefde studiën uit te leeren viel. Hij scheen er zelfs eene soort van vermaak in te scheppen om van alles waaraan hij zijne aandacht wijdde, ook het meest verborgene en schijnbaar althans minst belangrijke te weten, en ook aan de speciale beoefenaars van eenig onderdeel der wetenschappen waarmeê hij zich bezig hield, te toonen dat, zoo zij er veel van wisten, hij er altijd nog iets meer van wist. Ook in zijne geschriften komt dit somtijds uit. Van hier b. v. zijn »Naschrift" op het *Iets over een Chineeschen Almanak voor* 1851 van Prof. J. Hoffmann, in »de Gids" voor 1852; zijne *Opmerkingen over den Oud-Javaanschen dierenriem*, in het VIIde Deel der *Verslagen en Mededeelingen* van de Kon. Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde; zijn geschrift *over eene nieuw ontdekte afbeelding van den Dodo* (eene uitgestorven vogelsoort), in de *Verhandelingen* van de Natuurkundige Afdeeling van hetzelfde geleerde lichaam; zijne opmerkingen eindelijk over Lassen's verklaring van het reisverhaal van Jamboelos bij Diodorus, in de *Aanteekeningen der Letterk. Sectie* van het Utrechtsch Genootschap, 1861. Weinigen zullen van oordeel zijn, dat de sprookjes van Jamboelos, die volgens Lassens zeer gewaagde meening op Bali betrekking hebben, zooveel opmerkzaamheid waardig zijn. Maar Millies achtte niets beneden zijne aandacht, dat maar eenige kans bood om licht over eenig duister punt in de geschiedenis van Indië te verspreiden.

Men mag wel aannemen dat hij langs dienzelfden weg ook tot de studie der Oostersche numismatiek gebracht werd, waaraan gedurende eene reeks van jaren een belangrijk gedeelte van zijn tijd was toegewijd. Aanvankelijk zich vooral met de munten van den Indischen Archipel bezig houdende, zag hij zich door den aard der zaak gedrongen, den kring van zijn onderzoek al verder en verder uit te breiden, zoodat het eindelijk de geheele Oostersche numismatiek omvatte. Zijn vroegste geschrift over dit onderwerp is een afzonderlijk werkje, in 1852 verschenen, onder den titel: *de Munten der Engelschen voor den Oost-Indischen Archipel.* Het wekte zooveel aandacht, dat, toen aan de in 1854 aangenomen muntwet voor Indië gevolg moest worden gegeven, Millies door de Regeering over den beeldenaar werd geraadpleegd. Hij bleek volkomen in staat de verlangde adviezen en inlichtingen te geven, en schreef later, toen de nieuwe munt tot stand was gekomen, in de »Revue de numismatique Belge" voor 1858, in de Fransche taal, waarin hij zich gemakkelijk en sierlijk kon uitdrukken, eene *Notice sur les nouvelles monnaies pour les colonies Orientales Neêrlandaises.* Andere penningkundige bijdragen gaf Millies in eene mededeeling over eenige Arabische munten in den

»Konst- en Letterbode" voor 1860; in een onderzoek van de verzameling Oostersche munten der Kon. Akademie, geplaatst in Deel V, en eenige opmerkingen over de inlandsche munten van den Indischen Archipel, voorkomende in Deel X van de »Verslagen en Mededeelingen" der Letterkundige Afdeeling van dat lichaam; en in de beschrijving der Oostersche munten en medailles, behoorende tot de rijke verzameling van den heer J. J. Becker Bzn., welke beschrijving in de *Description* dier verzameling, te Amsterdam bij W. Willems uitgegeven, is opgenomen. Maar het belangrijkste van alles wat hij in dit vak praesteerde is nog ongedrukt. Wij maakten er reeds boven met een woord gewag van en zullen hier alleen nog inlasschen wat daaromtrent in het laatst verschenen verslag van het Instituut voor Indische Taal- Land- en Volkenkunde, uitgebracht 30 Maart 1868, gelezen wordt, omdat men daaruit den stand van het werk en de waarschijnlijkheid zijner spoedige voltooiing, zelfs in weêrwil van den dood des schrijvers, kan leeren kennen. »In de eerste plaats," dus lezen wij daar, »maken wij gewag van het aangekondigde numismatische werk van den hoogleeraar H. C. Millies over de munten van Nederlandsch Indië. Verschillende omstandigheden hebben de uitgave vertraagd; de zorg voor den lithographischen arbeid, daaraan besteed, vordert meer tijd dan met ons verlangen strookt om onzen medeleden een werk aan te bieden, dat, naar wij vertrouwen, als een sieraad onder des Instituuts werken zal worden begroet. Met het ter perse leggen van den tekst is reeds aangevangen en het kostbaar plaatwerk is zoover gevorderd, dat het bestuur het uitzicht meent te mogen openen, binnen enkele maanden dezen belangrijken arbeid het licht te kunnen doen zien." Naar alle waarschijnlijkheid zal de dood des schrijvers nieuwe vertraging en eenige moeilijkheid hebben te weeg gebracht, maar het werk schijnt te ver gevorderd te zijn dan dat wij niet op zijne voltooiing mogen hopen, schoon het scherpe oog van den ontwerper bij de uitvoering der platen en de correctie van den tekst ongetwijfeld zeer zal gemist worden.

Wilden wij niet scheiden wat bij elkander behoort, dan was het niet mogelijk het vooruitloopen op de tijdsorde te vermijden. Maar keeren wij thans terug tot het tijdstip waarop Millies zijn professoraat in de Theologie aan het Luthersch Semenarium te Amsterdam met dat in de Oostersche talen aan de Hoogeschool te Utrecht verwisselde. Zijne beroeping derwaarts wekte hier en daar, en niet geheel ten onrechte, nog al bevreemding. Wanneer men aan onze Hoogescholen van een Hoogleeraar in de Oostersche talen spreekt, denkt men aan een beoefenaar der Semietische literatuur; want aan zulk een Hoogleeraar is, *more majorum*, alleen het onderwijs in Hebreeuwsch, Arameesch en Arabisch, ten behoeve vooral van aanstaande theologen, ten plicht gemaakt. Nu

wist men van Millies dat hij als student, onder de leiding van Prof. Roorda, zich ijverig op de Semietische talen had toegelegd, en dat hij later aan het Luthersch Seminarium colleges had gegeven over de verklaring van het Oude Testament, waarbij hij (en dit strekte hem ongetwijfeld te Utrecht tot aanbeveling) de kritische richting niet had gevolgd, die men zou verwacht hebben van een geleerde uit de school waarin ook hij was opgevoed. Maar wat van de studiën van Millies door uitgegeven geschriften in 't openbaar was gebleken, had hem bestendig doen kennen als een man, die geheel in de Indische zaken leefde, en op het koloniaal gebied (wat aan velen te Utrecht minder aangenaam moest zijn) alles behalve conservatieve beginselen was toegedaan. Onder de geschriften die hij tot dusverre had uitgegeven, was geen enkel waarin meer dan in het voorbijgaan over Semietische talen en letteren gesproken was, behalve eene beoordeeling, reeds in den »Konst en Letterbode" van 1841 en 1842, van den 3den bundel der *Studia Asiatica* van den te vroeg aan de wetenschap ontvallen E. T. F. Baer. Gelukkig dat Millies, door de aanvaarding van het hem opgedragen professoraat genoodzaakt zich meer bepaald aan de studie der Semietische talen te wijden, toch nog tijd vond om door woord en daad van zijne voortdurende belangstelling in Indië te doen blijken, waarvan reeds onderscheidene bewijzen hierboven zijn bijgebracht. Hij aanvaardde het Hoogleeraarsambt te Utrecht den 22sten Sept. 1856 met eene inaugureele oratie, waarin hij het verband van de studie der Oostersche talen met die van de Christelijke godgeleerdheid in het licht stelde. Met dat al was ook later de oogst zijner mededeelingen op het gebied der Semietische letteren gering, en kunnen wij, behalve zijne studiën over Arabische munten, reeds vroeger vermeld, daartoe alleen brengen zijne *Voorlezing over eenige overblijfselen der oude Babylonischc letterkunde*, in het verslag van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor 1860, en eenigermate zijne oratie over het Monotheismus der Israëlieten, als getuigenis der Goddelijke Openbaring, waarmede hij in 1867 de rectorale waardigheid nederlegde.

Gaf Millies op nieuw bewijzen van zijne uitgebreide belezenheid in alles wat tot Nederlandsch-Indië betrekking heeft door zijne *Proeve van eene bibliographie van het eiland Celebes*, die in 1859 in de derde aflevering van het »Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Ned.-Indië" werd geplaatst (1), — van zijne voortdurende ijverige beoefening der kerk-

---

(1) De heer J. K. J. de Jonge vergist zich, wanneer hij in zijn werk „de Opkomst van het Ned. gezag in Oost-Indië," D. II, bl. 109, de mededeeling over de literatuur der Maleiers in het gemelde „Aardrijksk. en Stat. Woordenb.", Dl. II, bl. 425, mede aan Millies toeschrijft. Behalve de bibliographie van Celebes heeft hij nooit iets tot dat Woordenboek gecontribueerd.

geschiedenis van Nederlandsch-Oost-Indië gaf hij vooral de schitterendste proeve door de *Opmerkingen over de bronnen* dier geschiedenis, die hij in 1863 in de Afdeeling Letterkunde der Kon. Akademie van Wetenschappen voordroeg, en die later in Deel VII der »Verslagen en Mededeelingen" werden gedrukt. Geen ander van Millies' geschriften is meer geschikt om ons een denkbeeld te geven van den verbazenden omvang zijner lectuur en zijner nasporingen, aan welke laatste hij zoo wel eene schier onbegrensde correspondentie met geleerden en zendelingen van verschillenden landaard, als persoonlijke onderzoekingen in archieven als anderszins op de reizen die hij in het belang zijner gezondheid ondernemen moest, met onverdroten ijver dienstbaar maakte. De volgende plaats, aan die »opmerkingen" ontkend, schijnt mij beter geschikt dan eenige mededeeling waartoe ik in staat ben, om ons van den omvang en de methode der studiën van Millies op dit gebied eenig denkbeeld te geven:

»Toen ik dit onderzoek begon, was de geschiedenis der Christelijke Kerk in den Oost-Indischen Archipel uitsluitend mijn doel. Bij het nasporen der bronnen voor dat onderwerp ontdekte ik echter een aantal bouwstoffen tot de geschiedenis van vele nog weinig of in het geheel niet bekende Hollandsche Hervormde Kerken in het buitenland, zooals van de Hollandsche gemeenten in Rusland, te Moskou, Thoela, Archangel, Petersburg enz.; in de Levant, te Constantinopel, Smirna, Aleppo; in Amerika, in Nieuw-Nederland, Brazilië, Guiana, Suriname, de West-Indische eilanden; in Afrika, in Angola, de Kust van Guinea, de Kaap de Goede Hoop; op Ceilon en op het vaste land van Indië. Hoe verschillend toch de handelsmaatschappijen waren, vanwaar die vestigingen uitgingen, steeds was daarmede ook de overplaatsing en bewaring der Hervormde Evangelieprediking verbonden, en de zorg voor al de kerkelijke belangen der Nederlanders in zoo verschillende streken der wereld werd grootendeels door dezelfde collegiën en besturen behartigd. Vandaar zijn er dan ook voorbeelden, dat een predikant, vroeger in Angola geplaatst, later in Rusland werkzaam was, dat een ander, die in de Molukken had gearbeid, later naar Curaçao, anderen uit Nieuw-Nederland naar Brazilië werden gezonden. Bij mijne vele andere werkzaamheden ware het wellicht veiliger geweest, die verschillende velden te verlaten, om mij tot het groote gebied van den Oost-Indischen Archipel te bepalen, maar de kennismaking met zoo verschillenden en nog zoo weinig bekenden arbeid was mij te aantrekkelijk, dan dat ik, in de hoop nog eenmaal in staat te zullen zijn iets samenhangends daarvan meê te deelen, mij ook van die andere onderzoekingen zou hebben kunnen ontslaan."

Doch het is maar al te waar, dat juist de verbazende omvang dezer nasporingen, ze grootendeels onvruchtbaar heeft gemaakt voor de be-

vordering onzer kennis, tenzij wellicht nog een deel van het verzamelde uit de letterkundige nalatenschap van Millies kan worden aan het licht gebracht. Steeds bezig met bijeenzoeken en opstapelen in zijne voorraadschuren, kon Millies den tijd niet vinden om te schiften, te ordenen en aan het licht te brengen, of bepaalde hij zich althans tot enkele kleine proeven, meer geschikt om het verlangen naar vermeerderde kennis te prikkelen dan te bevredigen. Van dien aard zijn ook nog zijne *Opmerkingen over de Oostersche vertalingen* van het beroemde boekje van Grotius *de veritate religionis Christianae*, in hetzelfde stuk der »Verslagen en Mededeelingen" van de Akademie van Wetenschappen, waarin de opmerkingen over de bronnen der Indische Kerkgeschiedenis zijn opgenomen. Aan de degelijkheid en grondigheid van dat onderzoek heeft onlangs ook Dr. T.. C. L. Wijnmalen in zijn werk: »*Hugo de Groot als verdediger des Christendoms beschouwd*," welverdiende hulde gebracht.

Maar meer dan door zijne omvattende studie van de Indische Kerkgeschiedenis en alles wat daarmede maar eenigszins in verband staat, is Millies aan Indië nuttig geweest door zijne onvermoeide, telkens herhaalde pogingen om de studie der talen van Indië te bevorderen, als het beste middel om Christelijke beschaving onder zijne bevolking te verspreiden. Wij zagen reeds dat de zendingen van Matthes, van der Tuuk en Hardeland grootendeels zijn werk waren; maar hetzelfde kan men ook getuigen van de zending van een afgevaardigde des Bijbelgenootschaps naar de Preanger Regentschappen op Java, met het doel om op gelijke wijze de Soendasche taal te beoefenen. Deze zending, reeds sedert 1854 voorbereid, kreeg eindelijk haar beslag in 1862, ofschoon het tot 1864 duurde eer de nieuwe afgevaardigde, Dr. W. H. Engelmann, naar Indië vertrok. Ook in de opdracht eener nieuwe Maleische Bijbelvertaling aan den heer H. C. Klinkert en in de latere missie van Dr. v. d. Tuuk naar Bali heeft Millies de hand gehad, terwijl hij nog in het laatste jaar zijns levens het oog hield op een herdruk van het Nieuwe Testament in het Laag Maleisch, waarvan de correctie aan den heer H. Smeding te Utrecht was opgedragen.

Het was ons doel in deze vluchtige schets Millies vooral als den vriend van Indië en in zijne groote diensten tot bevordering van de kennis der Indische talen aan onze lezers voor te stellen. Wie hem meer ook van andere zijden willen leeren kennen, mogen de levensberichten raadplegen, die zijn opvolger, de Hoogleeraar P. de Jong, in den *Nederlandschen Spectator*, en zijn medelid der Akademie van Wetenschappen, de Hoogleeraar J. C. G. Boot, in het *Jaarboek* voor 1868 van dat lichaam van hem geleverd hebben. Maar zeker blijft het dat wie Millies van den meest belangwekkenden kant wil leeren kennen, hem in zijne betrekkingen

tot Nederlandsch Indië moet gadeslaan. 't Is daarom dat wij meenen deze schets niet beter te kunnen besluiten dan met de volgende woorden (1), waarin Millies zelf ontvouwt, door welke beginselen hij bij al zijne handelingen en adviezen ten aanzien van Indië bestuurd werd:

»Naar mijne overtuiging is het Christendom, dat groote middel tot ontwikkeling en heil des menschdoms, den volkeren gegeven om daarvan gebruik te maken tot hunne geestelijke verlossing en volmaking: hangt van dat gebruik bovenal hun toestand, hun meerdere of mindere ontwikkeling, hun kracht en welvaart af. Meer in het bijzonder geldt dit van die volkeren, die, op welke wijze dan ook, macht en invloed over anderen verkregen. Eene heerschappij van een volk over een ander alleen tot machtsbetooning, tot voordeelverkrijging, uit het recht van den sterkste geboren, tot zelfverrijking gevoerd, is, naar mijne overtuiging, niet alleen onchristelijk, maar onmenschelijk, moet evenzeer voor den overheerscher, als voor den overheerschte verderfelijk worden, kan onmogelijk vast en duurzaam zijn. De heerschappij van een Christelijk over een niet-Christelijk, van een hooger ontwikkeld over een minder ontwikkeld volk, kan en mag alleen de heilige taak van opheffing en beschaving zijn, en de geschiedenis der buitenlandsche vestigingen moet steeds het antwoord geven op de oude vraag: wat hebt gij met uwen broeder gedaan?"

P. J. Veth.

W. H. ENGELMANN.

Omstreeks den aanvang van December 1868 overleed te Buitenzorg Dr. Willem Herman Engelmann in den ouderdom van 32 jaren. Zijn levensdraad werd te vroeg afgesneden, dan dat hij de verwachting, die men op grond zijner groote bekwaamheden en grondige studiën van hem had opgevat, heeft kunnen vervullen. Hij werd afgeroepen eer hij, wat de eigenlijke taak zijner laatste jaren: het vervaardigen van hulpmiddelen voor de beoefening der Soendasche taal en van eene Soendasche Bijbelvertaling, betreft, het tijdperk der voorbereiding geheel had doorloopen. Echter heeft hij genoeg gedaan, en in allen gevalle genoeg willen doen, om eene eervolle vermelding in dit Tijdschrift te verdienen.

Engelmann werd den 13den Maart 1836 te Keppel geboren, waar zijn vader toen met de directie eener ijzerfabriek was belast. Zijne zich

(1) Ontleend aan de *Opmerkingen over de bronnen voor de Kerkgeschiedenis van N. I.*," bl. 3.

vroeg openbarende zucht tot studie was oorzaak, dat hij naar het naburige Doesburg werd gezonden, om zich als leerling van het gymnasium tot de akademische loopbaan voor te bereiden. In 1853 werd hij student te Utrecht, aanvankelijk met het voornemen om zich aan de godgeleerdheid te wijden. Doch de zucht voor letterkundige studiën kreeg weldra zoozeer de overhand, dat hij besloot van vak te veranderen, terwijl tevens de roem dien de Leidsche Hoogeschool nog steeds in de philologische studiën handhaaft, hem in 1854 naar de oudere zuster-akademie dreef. Hier legde hij zich niet enkel op de klassieke, maar vooral ook op de Semietische talen toe, en gaf bewijzen niet alleen van grooten ijver en ernstig streven naar grondigheid, maar ook van buitengewonen aanleg. Hij werd een der meestgeliefde leerlingen van Prof. Dozy, en de vriend van de uitstekendsten onder de akademische jongelingschap, die zich gereed maakten de eer der Nederlandsche school in de studie der Oostersche talen op te houden. In 1858 werd hij tot Doctor in de letteren bevorderd op de verdediging eener met Latijnsche vertaling en aanteekeningen toegeruste uitgave van den Diwan (uit vier gedichten bestaande) van den Arabischen dichter al-Hădira. Eenigen tijd later begaf hij zich naar Schoonhoven, waar hij de voortzetting zijner studiën met het geven van onderwijs afwisselde. Eene schoone vrucht van zijne uitgebreide kennis en vlijt was het *Glossaire des mots Espagnols et Portugais dérivés de l'Arabe*, dat hij in 1861 te Leiden in het licht gaf. Dit werk werd door de geleerde wereld met groote toejuiching ontvangen, en luid geprezen als de eerste welgelukte proeve eener kritische verzameling van de Arabische woorden door ééne of meer talen van Europa aangenomen. Men weet dat de pen van Engelmann's leermeester Prof. Dozy ons in 1867, onder den titel van »Oosterlingen", eene uitmuntende verzameling van dien aard voor onze eigene taal schonk, en dat dezelfde schrijver, in den aanvang van het loopende jaar, eene tweede uitgave van Engelmann's *Glossaire* voltooide, die door de steeds aanhoudende navraag noodzakelijk was geworden, maar die de leerling, in de binnenlanden van Java in de studie der Soendasche taal verdiept, aan den geliefden leermeester moest overlaten. Wie eenigszins met de studiën van den heer Dozy bekend is, weet dat deze taak in geene betere handen kon vallen. Het is voor Engelmann, die het glossaire op 25jarigen leeftijd had in het licht gegeven, geene schande dat in de tweede uitgave zijn eigen werk door de verbeteringen en toevoegselen van een veteraan als Dozy, die de brochure tot een lijvig boekdeel, vol schatten van geleerdheid, deden uitdijen, wel een weinig in de schaduw werd gesteld.

Onder de talen van den Indischen-Archipel waren sommige, zooals het Javaansch, Bataksch, Makassaarsch, in de laatste jaren het voorwerp van ernstige nasporingen geweest, maar zonderling genoeg was het ge-

wicht van de Soendasche taal, die in de westelijke residentiën van Java tot op de grenzen van Tagal en Banjoemas gesproken wordt, schier geheel over het hoofd gezien. Het was misschien te meer bevreemdend omdat zij de taal is van de gewesten die het naast bij den zetel des bestuurs zijn gelegen en het langst aan het Nederlandsch gezag zijn onderworpen geweest. Het Nederlandsch Bijbelgenootschap, dat reeds zooveel voor de talen van Indië gedaan had, al was daarbij dan ook het eigenlijk doel, de kennis der taal tot grondslag van bijbelvertaling en bijbelverspreiding te doen strekken, had reeds sedert 1854 omgegaan met het plan, om eene missie in de Soenda-landen op Java te vestigen, gelijk het die vroeger op Sumatra, Celebes en Borneo voor de studie der Bataksche, Makassaarsche en Boegineesche en Dajaksche talen had gevestigd. Maar gedachtig aan het *qui trop embrasse mal étreint* zag het Genootschap zich verplicht te wachten tot het laatst van 1861, eer het er aan kon denken uitvoering aan dit plan te geven. Voor de opsporing van een geschikt persoon werd het advies van eenige hoogleeraren ingewonnen, en door dezen werd al dadelijk de aandacht van het Hoofdbestuur op den heer Engelmann gevestigd. Aan den eenen kant de bereidvaardigheid van Engelmann om zich met deze taak te belasten, aan den anderen kant de wensch des Genootschaps om een zoo uitstekend Orientalist aan zijnen dienst te verbinden, — niet omdat er eenig verband bestaat tusschen de Arabische taal en het Soendasch, maar omdat van een geoefend taalkenner spoediger en beter resultaten mochten gehoopt worden, dan van iemand die vreemd was in dit genre van studiën (1), — de samenwerking dezer krachten dus deed de onderhandelingen tot een spoedig en gelukkig einde komen, en den 8sten Januari 1862 werd Engelmann, nadat eenige bijzonder eervolle getuigenissen van zijne leermeesters te zijnen behoeve gelezen waren, in de vergadering van het Hoofdbestuur tot Afgevaardigde van het Genootschap in de Soenda-landen benoemd. Men achtte het echter wenschelijk dat Engelmann zich vóór zijn vertrek eenigen tijd in de Maleische en Javaansche talen zou oefenen en men meende dat de Delftsche Akademie hem daartoe de beste gelegenheid bieden zou. Hij werd dus in de gelegenheid gesteld zich op kosten des Genootschaps een jaar lang te Delft te vestigen. Doch het

---

(1) Ik achtte deze opmerking niet overbodig tot voorkoming van misverstand. Toen ik in „de Gids" voor 1864 verklaarde, dat van den uitgever van al-Hadira en den schrijver van het *Glossaire* betere uitkomsten te verwachten waren dan de studie van het Soendasch tot nog toe had opgeleverd, maakte zekere snuggere bol, in een artikel van den *Java-Bode*, daaruit op, dat ik eene bijzondere verwantschap tusschen de Arabische en Soendasche taal ondersteld had, en meende het recht te hebben zich daarover bijzonder vroolijk te maken. De heer Cohen Stuart had de goedheid tegen deze en andere dwaze beschuldigingen den handschoen voor mij op te nemen, waarvoor ik hem bij deze dank zeg.

bleek spoedig dat er zwarigheid in gelegen was, een man reeds gewoon op eigen beenen te staan en zijn eigen weg te volgen, aan een bepaalden cursus te binden. Engelmann voelde zich te Delft niet op zijne plaats, en wilde bovendien aan zijn studieplan eene uitbreiding geven waarvoor de gelegenheid te Delft minder gunstig was. Hij begreep dat eenige kennis van het Sanskriet, die oude taal der Hindoes, die op de dialecten van den Indischen-Archipel van zooveel invloed is geweest, voor de degelijke vervulling zijner taak noodig was, en wenschte de gelegenheid om bij de studie dier moeilijke taal de dagelijksche hulp en voorlichting van den Hoogleeraar Rutgers te genieten. Hij verzocht dus in November 1862 om zich naar Leiden te mogen verplaatsen en verwierf dit, toen Prof. Dozy, deswege geraadpleegd, ernstig aanried zijne studiën aan zijn eigen beleid over te laten. Om de beoefening van 't Sanskriet werd echter die van 't Javaansch en Maleisch, de zustertalen van het Soendasch, in geenen deele door Engelmann verwaasloosd. De verzameling van Javaansche handschriften in de bibliotheek des Bijbelgenootschaps, afkomstig uit de nalatenschap van den Javaanschen bijbelvertaler Gericke, werd hem toevertrouwd, en hij maakte zich daarmede zoo gemeenzaam, dat hij in staat was vóór zijn vertrek een beredeneerden catalogus van deze geheele vrij uitgebreide verzameling te vervaardigen, waardoor het Hoofdbestuur zelf een overzicht kreeg over de schatten die het bezat. Het verslag des Genootschaps over 1864 zegt, dat voor dien catalogus plaatsing in een tijdschrift zou worden aangevraagd. Het is mij niet gebleken of werkelijk pogingen daartoe gedaan zijn, maar zoo al, dan schijnen zij niet te zijn geslaagd of is althans de plaatsing vertraagd. Het is zeer te wenschen dat als nog publiciteit aan dezen arbeid zal gegeven worden, waardoor onze nog altijd gebrekkige kennis van den omvang der Javaansche litteratuur aanmerkelijk zou worden uitgebreid.

Te midden van dit alles vond Engelmann nog tijd om eene nieuwe proeve te geven van zijne kennis van 't Arabisch en van den Islam, door eene beoordeeling der vertaling van *Mawerdi's publiek en administratief recht van den Islam* door Prof. S. Keyzer, welk belangrijk stuk in het Januari-nommer van »de Gids" voor 1863 geplaatst werd.

De aanwezigheid van van der Tuuk in Amsterdam noopte Engelmann, die vooral voor het Maleisch veel van hem dacht te kunnen leeren, in October 1863 tot het verzoek om naar de hoofdstad te mogen verhuizen, waar hij tevens beter in de gelegenheid zou zijn om voor zijne uitrusting te zorgen. De beide geleerden sloten zich nauw aan elkander en deden zelfs gezamenlijk nog eene kleine reize; hun omgang was leerzaam voor beiden, niet het minst zeker voor Engelmann. Het vertrek van Engelmann naar Java werd vertraagd door eenige moeilijkheden,

waarbij het de moeite niet loont stil te staan; eindelijk in Juni 1864 kon hij de reis aanvaarden. Hij nam den weg overland met het voornemen om zich eenigen tijd in Egypte op te houden, zoowel om zich eenige Arabische boeken aan te schaffen, als inzonderheid om bij de Soendasche priesters en hoofden eene aanbeveling te ontleenen aan het bezoek van een land, dat zij als den hoofdzetel van Mohammedaansche geleerdheid beschouwen. Zijne verwachting dat hij daardoor eenig ontzag aan de inlanders zou inboezemen en hen meer geneigd vinden om hem de verlangde inlichtingen te verschaffen, is, blijkens zijne latere brieven, door de ervaring niet gelogenstraft. Engelmann vertoefde omtrent zes weken te Kairo en kwam na eene aangename en voorspoedige reis tegen het einde van September te Batavia.

Zeer tegen zijn zin werd Engelmann genoodzaakt zich eene maand te Batavia op te houden, en zeer verheugd was hij toen hij eindelijk naar Buitenzorg kon vertrekken, waar hij bij den heer Friederich, den bekenden beoefenaar der Javaansche oudheid, met wien hij reeds vroeger kennis had gemaakt, een gastvrij onthaal vond. Hier maakte Engelmann dadelijk een aanvang met zijne Soendasche studiën, waarbij hij de hulp genoot van een jongen Raden uit de Preanger Regentschappen, Bratanegara geheeten. In Februari 1865 vestigde hij zich te Bandong, terwijl hij van daaruit telkens kleine tochten deed naar Garoet, Soemedang, Soekapoera, Tjiandjoer, de Wijnkoopsbaai en andere plaatsen, vooral om zich op de hoogte te stellen van de verscheidenheid van dialect, die in de Soendasche taal wordt waargenomen. Te Garoet werd hij hartelijk ontvangen door den heer K. F. Holle, die zich met deze taal zeer gemeenzaam heeft gemaakt, en met wien hij spoedig vriendschap sloot. Door vereenigde pogingen gelukte het aan Holle en Engelmann niet alleen den toegang te erlangen tot eenige oude, gedeeltelijk Soendasche, handschriften die in de kampong Tjiboeroej nabij Garoet bewaard worden, maar ook het schrift waarin ze gesteld zijn, tot groote verbazing der inlanders, te ontcijferen. Engelmann legde afschriften van deze manuscripten tot grondslag zijner verzameling, die hij weldra het geluk had met eenige andere stukken van nieuweren oorsprong te kunnen vermeerderen. Aan een dezer laatste handschriften is de fabel (*dongeng*) ontleend, die Engelmann, als eerste proeve zijner Soendasche studiën, in tekst, transcriptie en vertaling met aanteekeningen, in 1866 overzond, en die, door de zorg van Dr. G. K. Niemann, onder den titel *de Otter en de Krab*, in de derde volgreeks der *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkundc van Ned. Indië*, tweede deel (1867), werd geplaatst.

Het verdient opmerking dat, omstreeks den tijd van Engelmanns vertrek naar Indië, ook nog van twee andere zijden de aandacht op de vroeger zoo verwaarloosde Soendasche taal gevallen was. Bij besluit van

27 Aug. 1862 had de Indische Regeering den ambtenaar Mr. D. Koorders belast met de taak om, in overleg met den heer Holle, de Soendasche taal te beoefenen, vooral als een middel tot bevordering van het inlandsch onderwijs in de Soenda-landen. Koorders had zich mede te Bandong gevestigd; maar er bestond tusschen hem en Engelmann te weinig overeenkomst van denkwijze en neigingen, dan dat zelfs gemeenschap van studiën hen tot elkander trekken kon. Maar ofschoon zij elkander zelden zagen, werden zij toch ten laatste half onwillige bondgenooten in den strijd tegen den heer G. J. Grashuis, die, als afgevaardigde der Nederlandsche Zendingsvereeniging, zich een paar jaren vroeger dan Engelmann te Bandong had neêrgezet, om het Soendasch voor eene hem opgedragen Bijbelvertaling te bestudeeren, en die plaats juist verliet omstreeks den tijd toen Engelmann er aankwam. Grashuis had zich kort daarna naar Europa begeven en had daar eene Soendasche vertaling van het Evangelie van Lukas in het licht gegeven, die, naar het oordeel van Koorders en Engelmann beide, den toets eener onpartijdige kritiek niet kon doorstaan. Beiden motiveerden hun ongunstig oordeel in den »Java-bode", Koorders in het nommer van 2 Januari, Engelmann in dat van 2 Febr. 1867. Grashuis beantwoordde zijne beide recensenten ieder in eenen afzonderlijken open brief; dien aan Koorders gericht betitelde hij *Waan en Dunk*, dien aan Engelmann *Dienstijver*. Beide verschenen te Rotterdam in 1867, en in den eersten wordt ook een voorloopig antwoord aan Koorders in den »Java-bode" andermaal opgenomen. Koorders, inmiddels ter wille zijner gezondheid met verlof naar het Vaderland teruggekeerd, antwoordde in een uitvoeriger geschrift, aan het bestuur der Nederlandsche Zendingsvereeniging gericht, en *Taal- en Bijbelmishandeling* getiteld (1867). Deze brochure was vooral uitgelokt door de handelingen der Zendingsvereeniging, die in hare algemeene vergadering van 31 Mei 1867, op voordracht van het Hoofdbestuur, den heer Grashuis, in weêrwil der afkeuring die zijn werk bij de deskundigen ondervonden had, een votum van vertrouwen had gegeven en hem had uitgenoodigd om met zijn arbeid voort te gaan.

Ook Engelmann maakte zich gereed tot een dupliek, die echter vertraagd werd, omdat hij omstreeks den aanvang van 1868 met zijne gezondheid begon te sukkelen en de kiem zich ontwikkelde van de kwaal, waaraan hij nog voor het einde des jaars bezweek. »Mijne brochure," zoo schreef hij den 27sten Febr. van dat jaar, »zou reeds verschenen zijn, doch ik heb onlangs te Garoet in 't gebergte van wege de koude, vochtigheid en nevel de koorts opgedaan. Dit heeft mij een maand lang doen sukkelen en ongeschikt gemaakt voor ernstig werk. De kosten van drukken zijn hier verbazend hoog; voor drie vel druks à 100 exemplaren moet ik honderd gulden betalen; ik heb daarom mijn stuk hier

en daar bekort, hoewel het mij veel aangenamer was zeer uitvoerig te zijn." Of, in weêrwil dezer zwarigheden, de brochure nog verschenen is, kan ik niet zeggen: mij is er geen exemplaar noch eenige melding van onder de oogen gekomen.

Niet ten onrechte riep de heer van Hoëvell, bij het gedenken van het afsterven van Betz in het Juni-nommer des vorigen jaargangs van dit Tijdschrift, weemoedig uit: »'t Is of een fatum op ons Indië drukt!" Niet alleen de moedige hervormers van Indië zien wij ontijdig ten offer vallen aan den dood, ook de moedige ontginners van de mijnen der wetenschap zien wij telkens bezwijken bij den pas aangevangen arbeid. De beide jeugdige beoefenaars der Soendasche taal die tegen Grashuis in het strijdperk traden, liggen reeds geveld. 't Is waar dat Koorders, steeds veranderlijk van aard en ongestadig in zijne neigingen, spoedig na zijne terugkomst in het Vaderland de letterkundige loopbaan met de politieke verwisselde, en dus van het door hem aangevangen Soendasch Woordenboek waarschijnlijk ook dan niet veel zou zijn terecht gekomen, wanneer zijn leven langer was gespaard; maar van Engelmann, den degelijksten en best voorbereiden van de twee, had men betere verwachtingen mogen koesteren. Doch de tijd om ze te vervullen werd hem niet gegund.

Ofschoon hij zich van tijd tot tijd beter voelde en zich steeds met herstel vleide, bleef hij echter het gansche jaar door sukkelen, en terwijl zijn lijdende toestand hem prikkelbaar maakte, kon het wel niet anders, of hij moest verdrietig worden over de wenken, die hij van tijd tot tijd namens het Hoofdbestuur van het Bijbelgenootschap ontving, om toch wat spoed te maken met het opstellen eener Spraakkunst en het leveren eener proeve van Bijbelvertaling. Het was den leden van dat bestuur niet euvel te duiden, dat zij, ziende met welk een spoed de heer Grashuis eene vertaling van een der Evangeliën had tot stand gebracht, met het langzaam en behoedzaam voortschrijden van Engelmann niet geheel tevreden waren. Maar deze, hoe gevoelig ook voor de sporen, liet zich niet uit zijn tred brengen. De ernst van zijn karakter verbood hem aan het bejag van gunst en lof ook het geringste offer van degelijkheid te brengen. Geene proeve van grammatica of bijbelvertaling is door hem aan het Genootschap gezonden; want hij wilde niets zenden dat niet voldeed aan de strenge eischen die hij zich zelven gesteld had.

In Augustus 1868 genoot Engelmann nog eenige aangename dagen door een bezoek van v. d. Tuuk, die, door de op Bali uitgebroken onlusten van zijne dadelijke vestiging op dat eiland teruggehouden, den tijd had gevonden om eenige dagen bij zijnen vriend te Bandong door te brengen, en daarna eene reis naar de Lampongs ondernam. Maar met Engelmanns gezondheid werd het niet beter, en v. d. Tuuk verliet

hem met een beklemd gemoed en angstig voorgevoel. In November besloot Engelmann gevolg te geven aan zijn voornemen, om in het belang zijner gezondheid eenigen tijd te Buitenzorg te gaan doorbrengen, waar hij het warmere klimaat weldadig achtte voor zijn gestel. Inmiddels bleef hij, hoe zwak hij zich gevoelde, steeds ijverig werkzaam. Zijn laatste brief aan het Hoofdbestuur van 17 November is nog vol van zijne studiën; weinige dagen later was hij niet meer. In een logement, ver van vrienden en magen, bracht hij zijne laatste uren in eenzaamheid door. Wie zal ons zeggen wat er in zijn gemoed is omgegaan? Eene bloedspuwing maakte een einde aan zijn leven; men vond hem dood en een kom met bloed op zijne tafel.

Donker zijn, na het overlijden van Koorders en Engelmann, de vooruitzichten der studie van de Soendasche taal. De groote sommen daaraan ten koste gelegd, zullen wellicht schier nutteloos zijn uitgegeven; want de uitzichten op een Woordenboek en Spraakkunst zijn weder in rook vervlogen, en zonder deze is voor een volgenden beoefenaar der taal alles *à refaire.* Alleen bestaat er nog eenige hoop dat ten minste belangrijke bouwstoffen voor de vervaardiging dier hulpmiddelen in Engelmanns nalatenschap zullen gevonden worden. Te midden van onze smart over zijn verlies, doet het ons genoegen te vernemen, dat door het Bijbelgenootschap reeds de noodige maatregelen genomen zijn om zich van het bezit dier nalatenschap, voor zoover zij tot Engelmanns zending betrekking heeft, zoo goed mogelijk te verzekeren.

P. J. VETH.

VARIA.

De heer du Marchie van Voorthuysen is een der leden van de Tweede Kamer, die zich veel met staathuishoudkunde en statistiek bezig houdt. Ondanks deze liefde voor positieve feiten en cijfers, — de bedoelde afgevaardigde zeide nog in de zitting van 9 Maart jl., toen de wijzigingen in de concessie van de Indische Spoorwegmaatschappij in behandeling waren: »daar ik zelf van spoorwegen nog wel eens eenige studie heb gemaakt," — zijn zijne adviezen meestal uiterst onbepaald en weet hij zelden aan het slot van een debat, of hij voor of tegen zal stemmen. Eerst wordt dan nog eene vraag of opmerking ter beantwoording gesteld.

De geachte afgevaardigde uit Utrecht had den 9 Maart eens eene gedecideerde opinie; hij was tegen de voorgedragen wet gestemd.

Wanneer men de gronden, daarvoor bijgebracht, ontleedt, is de conclusie niet al te logisch. Wel vinden wij zeer opgewonden gezegden; maar zij druisen somtijds tegen elkander in of zijn, al werd er ook Grieksch en oud-Perzisch bijgehaald, niet gegrond op feitelijke toestanden.

De heer van Voorthuysen verklaarde het volgende: »steeds was ik en nog ben ik een groot tegenstander van alle gegarandeerde concessiën. Ik heb altijd gemeend, dat de prikkel tot spaarzaamheid, die bij bijzondere maatschappijen zoo wenschelijk is, verstompt werd door dergelijke garantiën, en dat deze bovendien maar al te veel middelen zijn om de aandeelhouders op den dwaalweg te brengen. Dezen toch zijn niet altijd in staat het onderscheid tusschen de garantie van de Maatschappij en de verzekering van hunne belangen als aandeelhouders te begrijpen of in het oog te houden. Men heeft mij dit wel eens verweten en ook nu weder gezegd: hoe kan men daartegen zijn; geheel Europa garandeert; maar dit is voor mij volstrekt geen reden; geheel Europa steekt zich evenzeer in schulden, en toch heb ik nog geen lust dat voorbeeld te volgen."

De heer van Voorthuysen zegt dus: ik ben in theorie tegen gegarandeerde maatschappijen en ik stoor mij niet aan geheel Europa. Maar in 1863 heeft de Utrechtsche staathuishoudkundige, bij de in-

diening der eerste spoorwegwet, daarvoor gestemd, ondanks zijne theorie. De vraag was nu: zullen wij de lijn Batavia—Buitenzorg tot stand brengen? En hiervoor, derhalve om eene lijn te krijgen die tegen de laagste gebruikelijke garantie *f* 180,000 's jaars van de schatkist zou gevorderd hebben, garandeerde de Staat *f* 135.000. Daarop kwam het neder. Nu kan men ook tegen die mindere rentegarantie gestemd zijn; maar de afgevaardigde had het recht niet te spreken van »beschikking over 's lands gelden op ongeoorloofde wijze", die men ten behoeve van eene bijzondere maatschappij »misbruikte." Het gezegde: »Het betreft toch eene beschikking over gelden die opgebracht worden door het volk, dat waarlijk zijne lasten niet te gemakkelijk draagt," is eene slotphrase *à effet;* meer niet. Financiëel is de Staat toch door de nu behandelde wet in geene andere positie gebracht dan dat de rentegarantie, als maximum, met *f* 135,000 werd vermeerderd, terwijl de gewone garantie *f* 45,000 meer zou hebben bedragen. Er bestond dus reden om minder bezwaar te hebben tegen dit geringer »offer," dan tegen de wet van 1863, en niet om juist thans het volk te beklagen, dat de belastingen zoo moeilijk opbrengt. Als derhalve de heer van Voorthuysen in 1863 zijne theorie aan het belang van Indië ten offer bracht, kon hij dat thans te eer doen. En wie brengt de penningen op, als staatsspoorwegen worden aangelegd? Dan is er geene sprake van rentegarantie over het vereischte kapitaal, maar van het opbrengen van het kapitaal zelf, uit aller beurs. Het kapitaal van eene maatschappij komt van grooter of kleiner kapitalisten en dikwijls uit het buitenland. Maar aanleg van staatswege eischt ieders penningske.

Toch blijft niets over dan concessie zonder rentegarantie of staatsspoorwegen, als men met den heer v. V. redeneert.

Concessiën zonder rentegarantie zijn evenwel totaal onuitvoerbaar in het Oosten. Daar heeft de Staat de massa der overheerschte volkeren doen arbeiden en kapitaalvorming belet. De Europeanen zijn nog weinig in getal en hun kapitaal is zelfs te gering om den landbouw te ontwikkelen; het draagt en geeft hooge renten. Nu is het gemakkelijk te zeggen: ik stoor mij niet aan geheel Europa, ook in zaken van spoorwegen; maar zelfs hier te lande moest de Vorstelijke familie het kapitaal van den eersten grooten spoorweg, den Rijnspoorweg, garandeeren. Hoe zou men dan in Indië geld krijgen om op Java, zonder garantie, spoorwegen aan te leggen? Toch is dat onze plicht, zegt de heer van Voorthuysen.

Wie zich aan geheel Europa niet stoort, zal het voorbeeld, door Engeland in Britsch-Indië gegeven, ook niet afdoende vinden. Zoo er éene ondernemende natie is, dan zijn het de Britten. Zij garandeeren geene spoorwegconcessiën *in Europa* en hebben een onmetelijk net door par-

ticuliere industrie op hunne eilanden aangelegd. Maar in Britsch-Indië garandeeren zij met ruime hand. En nu was het jongste voorstel financieël voordeelig voor onzen staat.

Maar, zegt de heer van Voorthuysen, het is mij onverschillig wat het goedkoopst is: ik wil staatsbanen. Hoe is dit te rijmen met het medelijden, in Hollandsche of Grieksche karakters uitgedrukt, met de belastingschuldigen? Als toch de Staat in Indië spoorwegen aanlegt, zal het geld op de begrooting voorkomen, en ieder tal millioenen, dat per jaar verbruikt wordt, zal uit den zak van het volk in Indië of Nederland moeten gehaald worden, »dat waarlijk" nu reeds, zegt de afgevaardigde, »zijne lasten niet te gemakkelijk draagt." Geef Indië staatsbanen en er is misschien weldra geen penning meer als bijdrage voor Nederland op de begrooting te brengen, ook niet ter vergoeding van hetgeen Nederland uitgeeft, tenzij men de belastingen en de dwangcultures opschroeft.

Dan komen de spoorwegen er in elk geval, zegt de heer v. V. Komen zij er nu niet op Java? Is de lijn van Samarang naar de Vorstenlanden niet ten deele in exploitatie en voor $^4/_5$ over bijna 200 mijlen afgewerkt? Zou de lijn er niet reeds lang zijn, ondanks financiëele beslommeringen en begane fouten, als de kostbare berglijn niet door de Regeering en de Vertegenwoordiging, in het politiek belang, ware gevorderd, met bijvoeging van de vroegere bepaling, dat die lijn gelijktijdig moest worden afgewerkt?

De heer van Voorthuysen heeft verder beweerd, dat de ramingen in 1863 gemaakt, bewezen »voor de vluchtigheid der Maatschappij." Waarom? Omdat men, het terrein op Java niet kennende, de kosten op ongeveer *f* 80,000 per mijl raamde. Intusschen is nu de lijn voor een gedeelte voltooid en al het overige onderhanden. Nu blijkt dat men omstreeks *f* 85,000 per mijl behoeft. Geeft die uitkomst eenigerlei recht om hen, die het terrein niet kenden, harde woorden toe te voegen? Of pleit de reeds verkregen ondervinding niet veeleer voor hen? Ja, men vergiste zich met één millioen in de ramingen; maar dan kosten de spoorwegen op Java juist de helft van die in Britsch-Indië.

Dat cijfer doet zien, dat alle vergelijking, wat kosten van aanleg in verschillende landen betreft, onmogelijk is. De cijfers omtrent aanleg van staatsbanen in andere landen en in Nederland hebben dus alleen dan eenige waarde, als de heer van Voorthuysen kan aantoonen, dat de omstandigheden gelijk staan. Eene vergelijking van de kosten behoort bovendien te geschieden tusschen hetgeen de staten en de maatschappijen hebben besteed, en wel in dezelfde landen. Bij de cijfers, die de heer van Voorthuysen mededeelde omtrent de kosten van aanleg der staatsspoorwegen in Nederland, liet hij de kosten der bruggen weg.

Toch heeft men elders, ook op Java, kunstwerken noodig, die veel kosten. Dit klemt te meer, omdat de heer v. V. alleen de kosten van aanleg der staatsbanen in het Moederland in de vlakte aangeeft, zonder de groote kunstwerken, en hij die niet vergelijkt met de vlaktelijn op Java, maar met het middencijfer van de kosten per mijl voor een spoorweg die ruim 33 mijlen berglijn telt. Rekende men de kosten der bruggen in Nederland mede, men zou daarbij reeds tot een minder gunstig middencijfer komen. En vergelijkt men de kosten per mijl in Nederland, zonder de groote kunstwerken, terwijl hier te lande geenerlei bergen of steengronden gevonden worden, met de vlaktelijn op Java, dan komt men voor de laatste tot een zoo matig cijfer, als niemand vroeger durfde verwachten.

De heer van Voorthuysen voegde bij zijne apologie van staatsbanen ook de insinuatie, dat zijn systeem niet populair is, »misschien wel juist omdat geen bankier noch concessionaris of directeur er iets aan kon verdienen." Maar bestaan er dan ook geene winsten van de aannemers en van hunne geldschieters bij aanleg van staatswege? En heeft de Utrechtsche afgevaardigde nooit gehoord van hetgeen bij aanbesteding van groote werken van staatswege misschien wel eens onder de bank valt? Er zijn echter een aantal menschen, die in hun privaat leven aan een ander geen cent te kort zullen doen, maar die niet tegen smokkelarij of een winstje op de staatskas behaald zullen opzien, noch daarover gewetensbezwaar zullen gevoelen.

Als de Staat de spoorwegen op Java afmaakt of aanlegt, concludeerde de spreker, »zal de Javaan getroffen zijn over onze edelmoedigheid" en niet ontevreden wezen. Onder ééne voorwaarde is die stelling juist: mits de Staat eene eigen kas had en niet met ruimer hand uit de beurzen der contribuabelen moest putten, of hun meer arbeid en heerediensten laten verrichten, dan vereischt wordt volgens de, voor den Staat gansch niet onvoordeelige, overeenkomst, die alleen door groote opofferingen van de zijde der aandeelhouders van de tegenwoordige maatschappij zóó kon worden verkregen, en waardoor de in het staatsbelang zoozeer gewenschte lijn Batavia-Buitenzorg wordt verzekerd. Bij den aanleg van die lijn zal men nu profiteeren van de reeds verkregen ondervinding en van de vorming van eenige duizenden vrije werklieden op Java, een voordeel dat de Staat in elk geval geheel zou missen, als de werken in Midden-Java eenigen tijd, hoe kort ook, gestaakt waren.

Z.

De bestrijders van spoorwegen op Java hebben hunne taktiek geheel en al moeten wijzigen, ten gevolge van den invloed van de publieke opinie.

In 1863 en jaren te voren heette het: spoorwegen op Java zijn onuitvoerbaar; hoogstens zijn paardenbanen mogelijk. Men sprak van aardbevingen en bandjirs en van de onmogelijkheid om het noodige werkvolk te verkrijgen, in streken waar te weinig bevolking was, om de werken in heeredienst te doen verrichten. Daarenboven waren stoomspoorwegen gevaarlijk voor het »cultuurstelsel," wegens volksverloop naar bijzondere ondernemingen of huurlanden. In één woord, de oude heer van Herwerden vulde telkens brochures en dagbladen met zulken nonsens, terwijl enkelen hem napraatten.

Wel is waar werd de oppositie in de Tweede Kamer veelal op andere gronden gevoerd en gaf het verschil tusschen het Indisch bestuur en den heer Stieltjes voorwendsels aan de hand, die gretig geëxploiteerd werden. Maar ten slotte waren de conservatieven tegen de wet gestemd.

In 1869 is zelfs de flauwe echo van de bezwaren, vóór 1863 ingebracht, niet meer vernomen. De onmogelijkheden van den aanleg waren immers door feiten wederlegd. Wat meer is, de spoorweg komt geheel en al door vrijen arbeid tot stand; arbeid en materialen worden betaald naar de regelen van vraag en aanbod; Javanen en Chineezen zijn de arbeiders. Dit is weder een der schitterende bewijzen van de onhoudbaarheid van de stellingen der conservatieve partij.

Voorts belet de macht der publieke opinie, die beter ingelicht is geworden, het groote algemeene belang, aan den aanleg van stoomspoorwegen op Java verbonden, langer te ontkennen. In stede dat men nu hoort: de bevolking zal verloopen uit de streken, waar de gouvernementscultures bestaan, sprak de heer Nierstrasz, den 5 Maart jl., in geheel anderen geest. Thans wilde hij den spoorweg van Samarang naar de Vorstenlanden tot stand gebracht zien en »de Maatschappij helpen," ook uit een politiek oogpunt; want hij was overtuigd, »dat, wanneer, door het gemak van verplaatsing, inlanders mochten worden verleid om van de Vorstenlanden naar de Gouvernementslanden te gaan, zij met den gunstigsten indruk van de welvaart, die daar, vooral in de streken waar het weldadige cultuurstelsel (!) en vigueur is, heerscht, terugkeerende, wellicht anderen zullen opwekken, daarheen te gaan, en dit eene groote verplaatsing van de bevolking uit de Vorstenlanden naar de Gouvernementslanden ten gevolge zal hebben."

Of die toevloed zoo bijster groot zal zijn van de landen, waar de inlandsche vorsten en grooten hunne souvereiniteitsrechten aan Europeesche landhuurders hebben afgestaan, veroorloven wij ons te betwijfelen.

Maar al zijn de hekken verhangen, wat de motieven betreft, waarop

men de zaak bestrijdt, deze vindt steeds dezelfde tegenkanting bij het gros der conservatieve partij. Nu kon de Regeering op voordeelige voorwaarden eene tweede lijn verkrijgen. Iedereen erkende het gewicht van een spoorweg van Batavia naar Buitenzorg. Maar nu had men weder de allergrootste bezwaren wegens den vorm en tegen de Maatschappij, zoodat men ten slotte tegenstemde.

Het is hetzelfde liedje, met een ander refrein. Men wil *au fond* het stoomspoor, een der grootste vehikels tot beschaving, op Java niet, omdat men begrijpt, dat door het gefluit en gegons van de locomotief de hoeksteenen van het gebouw van het behoud meer en meer uit hunne voegen moeten geraken.

Een oogenblik vóór de stemming over het amendement-Poortman, dat de intrekking ten gevolge had van het ontwerp van wet tot vaststelling der grondslagen, waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Nederlandsch Indië kunnen worden gevestigd, besloot de toenmalige Minister, in de zitting van de Tweede Kamer van 17 Mei 1866, zijne rede met deze woorden:

»Toen, mijnheer de Voorzitter, in de eerste dagen van 1863, den dag nadat de begrooting van Koloniën in de andere Kamer verworpen was, een van mijne beste vrienden naar Indië vertrok, sprak hij mij over die groote katastrophe voor Indië, en toen heb ik hem als mijne overtuiging gezegd: »degene die de taak aanvaardt, *il périra à la tâche.*" Mijnheer de Voorzitter, dat was met het oog op de begrooting voor 1863. Ik heb toen mijne denkbeelden in den geest van dit wetsontwerp ontwikkeld, en de meerderheid van de Staten-Generaal heeft mij in de gelegenheid gesteld om die in een wets-ontwerp te formuleeren. En wat er nu ook van dit wets-ontwerp worde, die quaestie van den grondeigendom is nu niet in de Kamer geworpen, maar is de vaan van elke groote koloniale liberale hervorming. In Indië is men zóó doordrongen, zóó overtuigd dat de regeling van den grondeigendom op Java noodig is, dat wie hier staat of wie hier zit, het zal gebeuren, en het is slechts een uitstel van eenigen tijd.

»En nu mag de conservatieve partij daar eenigen tijd lang een rem in brengen, gebeuren zal het."

Na het amendement-Poortman, door samenwerking van de conservatieven met eene fractie van de liberalen aangenomen: het bestuur der conservatieven; de motie-Keuchenius; de Kamer-ontbindingen; drie Ministers van Koloniën binnen twee jaren.

In het stervensuur van het ministerie van Zuylen stond de heer Heemskerk, minister van Binnenlandsche Zaken, op en sprak, den 27 April 1868 (1): Men behoort principes te stellen; het is waarlijk in 's lands belang dat tegenover deze Regeering, »die omtrent de koloniale zaak eene gedefiniëerde stelling heeft ingenomen (?)", eenige verklaring omtrent dit gewichtige punt worde gegeven, in den vorm van een programma »of in welken vorm ook."

Toen stond de heer Fransen van de Putte, afgevaardigde uit Rotterdam, op en antwoordde:

»Een liberaal kabinet zal de taak, om de koloniale quaestie op te lossen, opvatten; en degeen die de taak der hervorming op zich neemt, zal te minder reden hebben om oppositie van mijne zijde te vreezen, omdat ik zeker ben, dat hij, de hand aan het werk slaande, in mijne denkbeelden zal vallen. Al kan ik dus niet verkrijgen wat ik wensch, en al wil men den weg betreden, dien ik zou willen opgaan, op eene andere wijze, of minder spoedig dien afleggen, heeft men van mij toch geen politieke oppositie te duchten tegen een liberaal kabinet."

Hij beriep zich op hetgeen de heeren van Hoëvell en Duymaer van Twist in soortgelijke omstandigheden gedaan hadden en sprak verder:

»Zoo zal ook ik handelen. Geen persoonlijke jaloezie, geen naijver, geene quaestie van personen! Wanneer hier, wat God geve, spoedig een bekwaam bouwmeester zal gezeten zijn, die het groote gebouw van de Indische hervorming, tot regeling van oeconomische en politieke toestanden van Indië, wil optrekken, dan zal ik het mij tot eer en als een geluk rekenen, zoo ik als een gewoon opperman een steen zal kunnen aandragen tot oprichting van het gebouw, dat het streven van mijn politiek leven was en zijn zal."

Na de afstemming van hoofdstuk III der begrooting voor 1868 droeg de heer Thorbecke aan Z. M. den Koning voor, den heer de Waal met de portefeuille van Koloniën te belasten.

Den 25 Maart is, namens dien Minister, aan de leden der Tweede Kamer een ontwerp van wet rondgedeeld, van dezen inhoud:

»*Eenig artikel.*

»Aan art. 62 van het Reglement op het beleid der Regeering van Nederlandsch Indië wordt het volgende toegevoegd:

»Volgens regels bij algemeene verordening te stellen, kunnen gronden worden afgestaan in erfpacht, voor niet langer dan vijf en zeventig jaren.

---

(1) Bijblad 1867—68, 2e zitting, II, blz. 357—389.

»De Gouverneur-Generaal zorgt dat geenerlei afstand van grond inbreuk make op de rechten der inlandsche bevolking.

»Aan den inlander wordt, waar hij het tot verzekering van zijn erfelijk individueel gebruiksrecht op den grond verlangt, naarmate de middelen voorhanden zijn, de gelegenheid verschaft daarvoor schriftelijke titels te verkrijgen.

»De grond, door inlanders in erfelijk individueel gebruik bezeten, kan, op aanvraag van den rechtmatigen bezitter, aan dezen in eigendom worden afgestaan, behoudens zijne verplichtingen jegens de gemeente en den lande.

»Verhuur of ingebruikgeving van grond door inlanders aan niet-inlanders geschiedt volgens regels, bij algemeene verordening te bepalen.

»Lasten en bevelen, enz."

Als een der voornaamste middelen van oppositie tegen de cultuurwet van 1866 liet men gelden, dat behoefte bestond aan een »plaatselijk onderzoek naar de rechten der inlanders op den grond" op Java.

Vooral Mr. P. Mijer drong op zoodanig onderzoek aan, dat, volgens hem, in weinige maanden kon afloopen.

Nadat het liberale bewind, ten gevolge eener tijdelijke coalitie van de conservatieven met den heer Thorbecke en eenige weinigen van zijne vrienden, het wetsontwerp tot vaststelling der grondslagen waarop ondernemingen van landbouw en nijverheid in Ned.-Indië konden worden gevestigd, had ingetrokken en afgetreden was, trad Mr. P. Mijer als Minister van Koloniën op, en vaardigde Z. M. de Koning, in overleg met het nieuw opgetreden kabinet (op voordracht van Mr. P. Mijer), de bekende proclamatie tot waarborging van de rechten der inlandsche bevolking op den grond uit, waarin o. a. gezegd werd, dat »*na een in te stellen plaatselijk onderzoek* overwogen zou worden, of de rechten van de inlandsche bevolking voor uitbreiding of nadere bevestiging vatbaar zijn."

De commissie tot onderzoek werd dan ook ingesteld en zou, volgens de verzekering van den »afgevaardigde", later »Minister" Mijer, in weinige maanden hare taak kunnen volbrengen.

Thans lezen wij in de Memorie van Toelichting op de eerste »agrarische" wet, door den tegenwoordigen Minister van Koloniën ingediend:

»Omtrent den thans verwachten duur van het onderzoek en de be-

werking der uitkomsten laat de Gouverneur-Generaal zich niet uit; de Raad van Indië vreesde, dat men »bij den voet waarop het onderzoek is ingesteld, tegen het einde van 1871 den afloop daarvan nog niet zou beleven."''

Men heeft openlijk en herhaaldelijk in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, zelfs van conservatieve zijde, het bedrijf van het ministerie in September 1866 »de Mijer-mystificatie" en de »Mijer-misleiding" genoemd. Wij vragen, welke benaming deze handelwijze van den Gouverneur-Generaal verdient? Het onderzoek naar de rechten op den grond van den inlander kan, beweerde men als *opposant* en als *minister* in 1866, in weinige maanden afloopen, maar het zal in 1871, wanneer Mr. P. Mijer's diensttijd als Gouverneur-Generaal voor vijf jaren verstreken is, nog niet beëindigd zijn.

Mag de Vertegenwoordiging en mag vooral de Regeering dergelijke taktiek dulden?

De Minister de Waal stelde, kort na zijn optreden, als voorwaarde van eene »krachtige regeering" de meerdere of mindere mate van ondersteuning bij de Vertegenwoordiging. Het heeft den Minister niet aan steun ontbroken. Hij toone nu ook dat vertrouwen waard te zijn, en »*de kracht te bezitten, staande naast den Koning, toezicht te houden op den Gouverneur-Generaal* (1)."

R.

Een der grootste bezwaren waarmede het inlandsch onderwijs in onze oostersche bezittingen te worstelen heeft, is gelegen in de moeilijkheid om een geschikt en in aantal voldoend personeel van inlandsche onderwijzers te vinden. Gelijk elders zoo heeft men ook, sedert jaren, dit bezwaar in het Gouvernement van Celebes en Onderhoorigheden ondervonden. Vandaar dan ook dat vroegere besturen er op bedacht zijn geweest, om te Makasser een kweekschool voor inlandsche onderwijzers op te richten, even als dit te Soerakarta, Bandong, Fort de Kock, Tanah Batoe, Tanawangko en Amboina heeft plaats gehad. De heer B. F. Matthes, die zich, als afgevaardigde van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, eene grondige kennis van de talen en letterkunde van dit gedeelte onzer Oost-indische bezittingen heeft verworven, scheen de aangewezen persoon te zijn om aan het hoofd dezer instelling te staan, of althans

(1) Woorden van den Minister de Waal, zitting van de Tweede Kamer van 10 Maart jl., *Bijblad* blz. 1065.

hare eerste schreden te leiden. Werkelijk is dan ook de aandacht te dien einde op hem gevestigd geweest, en zijn voor twee à drie jaren onderhandelingen met hem geopend, die, ofschoon zijne betrekking tot het Bijbelgenootschap eene dadelijke beslissing onmogelijk maakte, echter, wegens de geneigdheid van dat Genootschap om in schikkingen te treden, alle kans op eene gunstige uitkomst aanboden. Evenwel hebben wij in langen tijd niets meer van deze zaak gehoord, en thans vernemen wij, dat onder het bestuur van het tegenwoordige *liberale* kabinet niet alleen aan de onderhandelingen met den heer Matthes, maar aan het geheele plan tot oprichting eener kweekschool te Makasser een einde is gemaakt.

DE BRITSCH-INDISCHE SPOORWEGEN IN 1867.

De uitstekende Gouvernements-directeur der spoorwegen van Britsch-Indië, toegevoegd aan het Ministerie in Engeland, de heer Juland Danvers, heeft weder aan den Secretaris van Staat voor Britsch Indië een verslag aangeboden van den vooruitgang en den toestand der ijzerbanen in die kolonie gedurende 1867, zoowel als een overzicht van hare financiëele positie aan het slot van het officiëele jaar dat op den 31sten Maart 1868 eindigde. Even als de vorige verslagen van denzelfden aard, die 14 in getal en allen van denzelfden kundigen Ingenieur afkomstig zijn, munt ook dit overzicht weder uit door zakelijkheid, volledigheid en vele nuttige opmerkingen, die ook voor ons Indië in hooge mate behartigenswaardig zijn.

Gedurende het jaar 1867 zijn driehonderd negen-en-veertig Engelsche mijlen of ongeveer 560 Nederlandsche mijlen spoorweg voor het verkeer opengesteld, hetgeen de geheele uitgestrektheid der lijnen tot 3943 E. mijlen of 6310 Nederlandsche brengt. Deze 349 E. mijlen bestonden uit: ten eerste den Jubbulpore-tak van den *East-India Railway*, 225 mijlen lang, die in Juni 1869 opengesteld werd; ten tweede de voortzetting over 29 mijlen van de *Great Indian Peninsula Railway*, die tot Nagpore geopend werd, en welks eindstation nu de katoen-districten van Centraal Indië met de haven van Bombay in gemeenschap brengt; ten derde de sectie van de *Punjab Delhi Railway* tusschen Ghazeeabad en Meerut, ter lengte van 27 E. mijlen, benevens eene andere sectie van denzelfden spoorweg van gelijke lengte, gelegen tusschen den westelijken terminus te Umritsir en de rivier Beas; ten vierde de voltooiing der nog overgebleven 41 E. m. van den *Great Southern Railway* tot Errode, waar de verbinding van dezen weg met den *Madras Railway* plaats heeft.

Onze lezers zullen zeker uit de dagbladen hebben gezien, dat eenige spoorwegen in B. Indië gedurende het hier bedoelde tijdvak belangrijke

schade ondergaan hadden. De les, merkt de heer Danvers hieromtrent aan, die uit deze ongelukken te trekken is, bestaat hierin, dat de ware spaarzaamheid in het aanleggen van belangrijke werken gelegen is in het gebruik van zoodanige bouwstoffen en het aannemen van zulke beginselen van constructie, als de sterkte en vastheid verschaffen, vereischt om de spoorwegen in staat te stellen de diensten waarvoor zij bestemd zijn, duurzaam te vervullen. Niet minder leert men er uit hoe noodzakelijk het is, dat elk plan zorgvuldig wordt gewikt en gewogen eer het ten uitvoer wordt gelegd, en dat bij de inspectie, zoolang de werken uitgevoerd worden, nauwelijks te groote gestrengheid kan worden in acht genomen. Dit sluit, volgens den heer Danvers, niet buiten, dat ook spoorwegen van eenen lichteren aard kunnen worden aangelegd op plaatsen die daarvoor geschikt zijn; maar tijdelijke gebouwen en werken om zich te behelpen beantwoorden nooit aan het doel. Hiervan had men een voorbeeld gedurende de cyclone en stormen die in hetzelfde jaar te Calcutta woedden. De vaste gebouwen op den *Calcutta and South-Eastern Railway* boden weêrstand aan de kracht van de orkanen en leden geen schade, terwijl de houten loodsen aan stukken vlogen en al de andere tijdelijk opgerichte gebouwen op den grond werden geworpen.

Hoe in Engeland en Britsch Indië het Gouvernement en de bijzondere ondernemingsgeest zich als om strijd beijveren om de spoorwegen in Indië uit te breiden en tot de grootheid der natie te doen bijdragen, hoe de reeds verkregene uitkomsten in den stoffelijken en zedelijken toestand van dat land eene machtige omkeering gebracht hebben en zich spoedig in den handel en de nijverheid der geheele wereld zullen doen gevoelen, blijkt onder andere uit eene bij het verslag gevoegde kaart. »Men zal bij de raadpleging van die kaart," zegt de heer Danvers, »ontwaren, dat bijna al de voornaamste katoenvelden van Indië door spoorwegen met de afschepingshavens van Indië verbonden zijn. De *Great Indian Peninsula Railway* brengt naar de haven van Bombay het katoen van Candeish en Berar en van Barsee en Sholapore. De *Bombay-Baroda Railway* voert naar Bombay de voortbrengselen van Guzerat. De *Madras Railway* brengt naar Madras door zijne noordelijke lijn het katoen van Dharwar en Bellary en door zijne zuidelijke dat van Coimbatore en Salem. De *East India Railway* brengt naar Calcutta het katoen geteeld in de dalen van den Ganges en de Jumna. De *Punjab Railway* ontlaadt, met behulp van de flotille op den Indus en van den *Scinde Railway*, te Kurrachee de voortbrengselen van den Punjab en het Noordwesten."

Maar nog in andere opzichten doen de spoorwegen hunnen invloed op de katoenteelt in Indië gevoelen. Stoomfabrieken voor de zuivering van katoen rijzen overal op; op vele plaatsen worden toestellen voor de halve persing opgericht, en op andere plaatsen zijn stoompersen vervaardigd

voor de afpakking bij de inscheping. Ook zijn onderscheidene verbeteringen ingevoerd in de wijze waarop de handel in de binnenlanden gedreven wordt, zoodat de inlandsche landbouwer in eenen veel beteren toestand verkeert dan vroeger.

Neemt men in aanmerking dat eenige der spoorwegen reeds meer dan den door de Engelsche regeering gegarandeerden intrest aan winst opbrengen, en dat bijna al de aandeelen op de beurzen à pari of zelfs veel hooger gequoteerd staan, dan is het niet te verwonderen, dat onderscheidene nieuwe ontwerpen tot schepping van nieuwe of verlenging van bestaande lijnen aan de Regeering zijn aangeboden geworden. Tot nog toe was echter de Regeering zeer weinig geneigd om zich aan nieuwe rentegarantiën te wagen. Doch het wordt nu algemeen erkend, dat de zekerheid, die de waarborging en de contrôle van het Gouvernement opleveren, noodig zijn om kapitalisten in Engeland te nopen om geld voor Indische spoorwegen over te hebben. Zelfs met deze voorrechten schijnt in Indië zelf moeilijk kapitaal voor deze werken te worden erlangd. Het welslagen der hoofdlijnen heeft nu de schatkist van lasten ontheven, die vroeger velen verwachtten dat blijvende zouden zijn. Deze goede uitkomst heeft geleid tot de overweging, of een gedeelte der gelden, welke nu uit de opbrengsten der spoorwegen hun weg naar de openbare schatkist vinden, niet met voordeel zou kunnen worden aangewend tot de uitbreiding van een stelsel dat aan het land zoovele weldaden schenkt. En reeds heeft de Secretaris van Staat in Rade in Engeland, zoowel als het Gouvernement van Britsch-Indië het gevoelen geopenbaard, dat »nu de tijd is aangebroken om hiertoe over te gaan."

In eene depêche aan den Gouverneur-Generaal, geschreven door den nu afgetreden Secretaris van Staat, en waarvan een afschrift bij het verslag van den heer Danvers gevoegd is, wordt de tegenwoordige tijd beschouwd als »een geschikt oogenblik om een algemeen overzicht van het Indisch spoorweg-stelsel, zoowel in het verleden als in de toekomst, te nemen, ten einde te overzien wat reeds gedaan is en te geraken tot de vaststelling van grondslagen waarop voortaan zal kunnen worden voortgebouwd. Na te hebben gewaagd van de twee klassen waarin toekomstige spoorwegen dienen te worden gerangschikt, te weten: de *commerciëele* en de *politieke wegen*, en na het gevoelen te hebben geuit, dat het stelsel van garantie over het algemeen het aannemelijkste voor commerciëele lijnen is, terwijl de onmiddellijke exploitatie door het Gouvernement wellicht voor banen van politiek belang de voorkeur verdient, wordt het Gouvernement van Indië in die depêche aangeschreven, om eene algemeene opneming van geheel Indië te doen plaats hebben, en daarna zijn gevoelen mede te deelen omtrent de lijnen die het meest verlangd worden, zoowel als omtrent de volgorde, de wijze en den

spoed in de voltooiing, die bij het werk zouden moeten worden in het oog gehouden.

Ten gevolge van dit bevel schreef het Hoofdbestuur in Indië de plaatselijke gouvernementen aan, »om te overwegen welke spoorlijnen zij het meest wenschelijk achtten, in geval de noodige fondsen beschikbaar waren, hetzij in het belang van de respectieve gouvernementen, hetzij als een middel van gemeenschap met de naast gelegene territoiren, zoowel op Engelsch als op vreemd gebied." De bedoeling van deze aanschrijving was, om een overzicht te verkrijgen van alle mogelijke lijnen, »hetgeen het Gouvernement van Britsch Indië in staat zal stellen, om eene keuze te doen van die bijzondere lijnen welke het meest noodzakelijk zijn en die zich het meest voor eene spoedige constructie aanbevelen."

Het antwoord op deze aanschrijvingen is nog niet bekend gemaakt; maar de depêche doet genoeg zien, welk eene toekomst het stelsel van spoorwegen in Britsch Indië te gemoet gaat en welke groote nieuwe werken daar spoedig zullen worden ondernomen. Reeds zijn door particulieren aanvragen om gouvernements-concessie gedaan voor elf nieuwe lijnen. Behalve deze plannen bestaat ook, zoo als men weet, het voornemen tot het aanleggen van een spoorweg die, schoon voor een afgelegen gebied bestemd, niet te min geenszins kan falen om de welvaart van de meest oostelijk gelegen Engelsche provinciën in Indië onberekenbaar te bevorderen en het middel te worden om allerbelangrijkste handelsbetrekkingen te scheppen met westelijk China. Dit is het ontwerp eener spoorgemeenschap tusschen Rangoon en het westelijk gedeelte van het Hemelsche rijk, welk plan een paar jaar geleden door den kundigen kapitein B. Sprye werd aanbevolen. Ondanks eenige daartegen geopperde bedenkingen van Indische oudgasten, heeft dit grootsche plan zoowel bij de Regeering in Engeland als bij het handeldrijvend publiek veel bijval verworven.

Een der belangrijkste vraagstukken in verband tot de constructie van spoorwegen blijft natuurlijk altijd en overal de berekening der kosten. De spoorwegen van Britsch Indië maken geene uitzondering op den regel, dat de uitgaven bijna altijd de ramingen overtreffen. In sommige gevallen zijn de onkosten van den aanleg drie ja zelfs viermalen grooter geweest dan men verwachtte. In andere gevallen evenwel is het nadeelig verschil zeer gering geweest. De kosten van den *East India Railway*, met inbegrip van de verliezen veroorzaakt door den opstand, schijnen gemiddeld ongeveer £ 22,000 per E. mijl te zullen bedragen; sommige gedeelten hebben meer dan £ 30,000 p. m. gekost, maar daarin zijn dan de dubbele lijnen begrepen; andere gedeelten minder dan £ 15,000. De uitgaven voor den *Bombay-Baroda Railway* zullen, wanneer de uitbreiding tot Delhi voltooid zal wezen, gemiddeld bijna even zoo groot zijn;

die voor den *Scinde Railway* zullen ongeveer £ 20,000 p. E. m. bedragen. Daarentegen heeft de *Madras Railway* slechts ongeveer £ 12,000 p. E. m. gekost, en de *Great Southern* slechts £ 10,000. De goedkoopste lijn is echter die tusschen Cawnpore en Lucknow; want de uitgaven voor den aanleg bereiken hier nog niet eens £ 7,000: eene omstandigheid welke te meer opmerkelijk is, indien men nagaat, dat deze baan diep in het land ligt en dat dus de kosten van transport voor de meeste bouwstoffen zeer hoog moeten zijn.

Zulke voordeelige geldelijke uitkomsten kunnen niet nalaten ook voor ons Gouvernement en onze Vaderlandsche en Javasche speculanten verblijdend en aanmoedigend te zijn. En deze voldoening zal gewis niet verminderen, indien wij hier verder vermelden, dat eene commissie, die benoemd werd om een onderzoek te doen naar de inrichting van den *Oude-Rohilkund Railway*, onlangs de navolgende meening aangaande het gewichtig punt der kosten van aanleg in het algemeen geuit heeft: »Zonder eenige opoffering van de noodige sterkte en duurzaamheid, zouden in het stelsel van constructie zulke wijzigingen ingevoerd kunnen worden, dat voor een enkel spoor de kosten van aanleg in geen geval £ 10,000 per mijl zouden te boven gaan, en dat onder gunstige omstandigheden de meeste lijnen, voor welker aanleg waarschijnlijkheid bestaat, op eene doeltreffende wijze voor een veel minder bedrag aan onkosten zouden worden voltooid."

Een groot voordeel van het stelsel van rente-garantie door het Gouvernement wordt gezegd daarin te zijn gelegen, dat het een krachtig middel is om de rekeningen van kapitaal en van inkomsten zuiver van elkander afgescheiden te houden. Elke shilling die door het Gouvernement voor intrest van kapitaal voorgeschoten wordt, zoowel voor- als nadat de lijnen opengesteld worden, wordt ten laste der inkomstrekening gebracht. Van de aldus voorgeschoten gelden wordt eene rekening gehouden, terwijl het Gouvernement, overeenkomstig de voorwaarden der concessie, uit de winsten der spoorwegen terug betaald wordt. Bovendien zijn regelen vastgesteld als een leidraad voor hen die de halfjaarlijksche rekening der inkomsten op te maken en na te zien hebben; ware en wezenlijke winsten zijn behoorlijk omschreven geworden, terwijl aangegeven is hoe zij kunnen worden herkend en geconstateerd. De vermenging en verwarring van kapitaal en inkomst, welke in Europa zoo vaak hebben plaats gehad, worden gezegd daardoor onmogelijk te zijn gemaakt. Krachtens deze regelen moeten alle eigenlijke en rechtmatige uitgaven en lasten van elk half jaar, hetzij deze voor de exploitatie of voor het onderhoud der lijnen worden gemaakt, vastgesteld of bepaald worden; en zelfs indien zij niet werkelijk betaald worden, moet het verschuldigd bedrag uit de ontvangsten worden ter zij gelegd, vóórdat men tot de som komt welke als dividend kan worden uitgekeerd.

De lezers van dit Tijdschrift zullen zich uit vroegere beschrijvingen, die wij van de spoorwegen in B.-Indië gaven, herinneren, dat daar een paar jaren geleden een nieuw stelsel van tariefsbepaling is ingevoerd, volgens hetwelk elke spoorweg-maatschappij bevoegd is om de tarieven zelve vasttestellen, behoudens een door het Gouvernement bepaald maximum. Dit stelsel was, nadat het een jaar lang in toepassing was gebracht, bevonden voor belanghebbenden voordeelig te hebben gewerkt. Het is gebleken dat hier de belangen der maatschappijen en van het Gouvernement dezelfde zijn.

Wij zeiden reeds zooeven dat de gunstige financiëele uitkomsten die het stelsel van spoorwegen in B.-Indië opgeleverd heeft, het Gouvernenent zoowel in Engeland als in Indië tot het besluit hebben gebracht; om de gelden, die de Regeering terug ontvangt voor de garantiegelden die zij vroeger aan de actiehouders te betalen had, andermaal voor de garantie van nieuwe spoorweglijnen aan te wenden. Wij moeten hiervan iets meer zeggen, om te doen zien hoe de werkelijke resultaten van het stelsel zelfs de gunstigste verwachtingen nog overtreffen. Om wel te beseffen hoe groot de belooning is die het Gouvernement voor zijne vroegere wijze liberaliteit geniet, moet men zich herinneren dat het aan al de deelhebbers van spoorweg-maatschappijen eene rente van 5 % 's jaars van hun kapitaal verzekerd had; dat die rente reeds dadelijk genoten werd over het bedrag dat door de deelhebbers gestort werd; dat het Gouvernement de gelden die het voor rente heeft te goed gedaan, slechts terug erlangt wanneer de winsten van een spoorweg meer dan 5 % bedragen, en dat ook dan nog slechts de helft van het hooger bedrag voor de terugbetaling bestemd wordt. Eene lijn die bijvoorbeeld eene winst van 7 pCt. van het door de aandeelhebbers gestorte kapitaal geniet, heeft daarvan slechts de helft van het meerdere dan 5 pCt., derhalve 1 pCt., aan het Gouvernement te betalen, als restitutie van rente die dit vroeger heeft bijgepast, zoo lang de winst beneden 5 pCt. bleef. Nadat wij dit tot juist begrip der zaak hebben laten voorafgaan, vermelden wij dat, volgens het verslag van den heer Danvers, het bedrag waarvoor het Gouvernement ter zake van rente in 1867 verantwoordelijk of aansprakelijk was, eene som van £ 3,237,937 bedroeg. Maar van deze som was reeds een bedrag van £ 2,500,000 door de maatschappijen zelven uit de verkregene winsten aan de deelhebbers uitbetaald geworden, zoodat de voorschotten van het Gouvernement ter zake van dien intrest nog slechts iets boven de £ 700,000 beliep, — eene omstandigheid die even verblijdend als verrassend moet geacht worden, als men nagaat dat de meeste lijnen nog onvoltooid en zelfs de voltooide eerst sedert een paar jaren in volle werking zijn. In het voorafgaande jaar was het werkelijk bedrag dat door het Gouvernement voor rente

betaald werd, £ 800,000. Voor 1865 had het eene som van £ 1,450,000 bedragen.

De geheele som welke het Gouvernement voor gegarandeerde rente sedert den aanvang van het garantiestelsel betaald had, was op het einde van 1867 gestegen tot 22,212,505 p. St., waarvan het echter reeds ongeveer 9,500,000 p. St. van de spoorweg-maatschappijen heeft terug erlangd, zoodat die maatschappijen nog slechts eene schuld van ruim 12,500,000 p. St. aan het Gouvernement hebben te voldoen uit de helft van hetgeen hare winsten meer dan 5 pCt. bedragen zullen. Deze som vertegenwoordigt hetgeen het Gouvernement werkelijk betaald heeft. Verdeeld over een tijdvak van *achttien* jaren, want reeds zoolang werkt het stelsel, rust daardoor een gemiddelde geldelijke last op de inkomsten van Britsch-Indië van ongeveer 700,000 p. St. 's jaars.

De quaestie der Gouvernements garantie is zulk eene gewichtige zaak, zij heeft zulk een onberekenbaren invloed op de welvaart eener kolonie, op de financiën van het Moederland, op den spoed waarmede in eene kolonie een volledig stelsel van spoorwegen in het leven geroepen wordt, dat wij hier in eenige bijzonderheden moeten treden om te doen zien, hoe snel en ruim de Regeering van B. Indië voor hare welbegrepene offers beloond is geworden, en hoe spoedig de maatschappijen in staat waren om de haar door het Gouvernement voor rente geleende gelden te restitueeren. Hiertoe zullen wij zeer beknopt opgeven, hoe de intrest-rekening der vier belangrijkste lijnen met het Gouvernement op den 31[sten] December 1867 stond. Op dat tijdstip had de Regeering voor den *East India Railway* 9,911,665 p. St. aan gegarandeerde rente uitgegeven; maar hiervan had de maatschappij van dien spoorweg reeds weder 4,820,450 p. St. aan het Gouvernement terugbetaald en dus hare schuld tot 5,091,215 p. St. verminderd. Voor den *Great Indian Peninsula* was terzelfder zake 4,912,869 p. St. betaald, waarvan echter reeds 2,291,948 p. St. was gerestitueerd, zoodat het Gouvernement nog slechts 2,620,921 p. St. terug te vorderen had. De *Madras* bleef nog slechts 1,892,032 p. St. ter zake van voorgeschoten renten aan het Gouvernement schuldig; want zijne directie had op eene renteschuld van 2,979,011 p. St. reeds 1,086,979 terug betaald. De *Bombay-Baroda* en *Central India* had 519,279 p. St. in de openbare kas terug gestort, en daardoor zijne renteschuld aan de Regeering van 1,648,342 tot 1,129,063 p. St. doen afnemen.

De heer Danvers besluit zijn uitvoerig verslag met eene beknopte samenvatting van alle bijzonderheden, welke wij hier, ofschoon daardoor in een paar herhalingen vervallende, gedeeltelijk zullen wedergeven, omdat dit ons in de gelegenheid stelt om het stelsel der spoorwegen van B. Indië in al zijnen omvang, strekking, werking en uitkomsten als met een enkelen blik te overzien. De lengte der geopende lijnen was, gedu-

rende het jaar 1867, door de voltooiing van 349 mijlen, tot 3,943 E. mijlen vermeerderd. Er waren toen 1665 mijlen in constructie, terwijl onderscheidene nieuwe plannen bij de Regeering in overweging waren. Materialen tot een beloop van 333,329 tonnen waren uit Engeland uitgezonden, welke 3,827,420 p. St. gekost hadden. De gezamenlijke uitgaven in Engeland hadden omstreeks 4,000,000 p. St. bedragen. In Indië bedroegen zij 3,000,000. Het aantal van aanwezige locomotieven was, door eene vermeerdering ten getale van 151, in het geheel tot 786 gestegen. De eigenaren van Indische spoorwegaandeelen en schuldbrieven waren van 43,824 tot 49,690 toegenomen. Meer dan 9,000,000 p. St. was bij het aangewend kapitaal der spoorwegen gevoegd, zoodat het geheele bedrag van opgenomen kapitaal op den 31sten Maart 1868 tot 76,579,000 gestegen was. De ruwe inkomsten voor het jaar eindigende op den 30sten Juni 1867, beliepen 4,875,112 p. St. In het onmiddellijk voorafgaand jaar waren zij 4,537,235 geweest. De uitgaven voor de exploitatie in de beide jaren waren respectievelijk 2,537,812 en 2,225,495 p. St. De zuivere inkomsten waren in 1867 2,337,300 p. St., hetgeen slechts weinig verschilt van die van 1866, want toen waren zij 2,304,534 p. St. geweest. In 1867 bedroeg het getal van vervoerde reizigers 13,746,354, waarvan 13,074,980 van de 3e klasse waren. In 1866 had het totaal getal 12,867,000 bedragen. De som in 1867 door de reizigers betaald, beliep 1,376,812 p. St.; in het voorafgaand jaar was dit 1,278,580 geweest. Het bedrag in beide jaren ontvangen voor den vervoer van goederen was 3,320,607 en 3,091,723 p. St. De mijlen in het geheel door de treinen afgelegd, waren 10,980,319 en 10,120,920 respectievelijk.

Deze uitkomsten, merkt de heer Danvers aan, zouden nog verblijdender geweest zijn, indien de handel van het land niet zulk een schok ontvangen had, dat somtijds bijna een geheele stilstand ondervonden was. Doch vergelijkingen zijn altijd treffender, wanneer zij vele jaren terug voeren. Een beter denkbeeld van den vooruitgang die ondervonden is, kan worden verkregen, wanneer men het tegenwoordige plaatst naast den toestand van tien jaren te voren. Toen waren er vier weken noodig om in een draagpalankijn van Calcutta naar Simla te reizen; terwijl om een regiment van eerstgenoemde plaats naar laatstgenoemde te vervoeren, even zoo vele maanden vereischt werden. Nu bezigt men hier toe vijf of zes dagen. Toen waren er over geheel Indië slechts 300 E. mijlen spoorweg open, en reisden daarover slechts ongeveer 2,000,000 personen. In 1867 waren ongeveer 4000 E. m. voor het verkeer open, waarvan 13,746,300 reizigers nut trokken. Het aangewende kapitaal was tien jaren te voren ongeveer 20,000,000 p. St.; nu is het hooger dan 75,000,000 p. St. gestegen. Gedurende 1857—58 was de zuivere inkomst verkregen van al de spoorbanen slechts 111,446 p. St.; in het jaar 1867 bedroeg zij

2,337,300. Maar wat nog merkwaardiger is, ofschoon het in de spoorwegen gestoken kapitaal van twintig tot vijfenzeventig millioen ponden sterling steeg, was het zuiver of werkelijk bedrag dat het Gouvernement voor gegarandeerden intrest betaalde, in de beide jaren $18^{57}/_{58}$ en 1867 bijna hetzelfde, namelijk slechts 700,000 p. St.

»Wat de toestand van zaken," dus eindigt het merkwaardig verslag, »tien jaren na het tegenwoordig tijdstip wezen zal, ligt niet in mijn bestek te voorspellen; maar terwijl de stoffelijke verbeteringen die door zulke feiten aan het licht gebracht worden, steeds toenemende zijn, en terwijl het geheele land, van het Noorden tot het Zuiden en van het Oosten tot het Westen, als het ware eene militaire bezetting ontvangt, heeft tegelijk eene groote maatschappelijke omwenteling plaats, die niet falen kan eene allerweldadigste uitwerking op het volk in het algemeen te oefenen."

Wij hebben straks gewaagd van eene depêche van den Secretaris van Staat voor B.-Indië gericht aan den Gouverneur-Generaal, waarin het geheele stelsel der Indische spoorwegen in overweging genomen wordt, en hebben gezegd dat de Secretaris van Staat voortaan deze werken in twee klassen wenscht te verdeelen, namelijk in die welke voortdurend met particulier kapitaal zullen worden ondernomen, en dezulken welke, naar het oordeel van dezen Minister, liever door de onmiddellijke bemoeienis van het Gouvernement zelf dienen te worden gemaakt. Het is wellicht niet ondienstig te zien, waarom hij eenige lijnen aan den algemeenen regel van particuliere onderneming ontrekken wil. »Voor de politieke klasse van lijnen," zegt hij, »ben ik geneigd te denken, dat de onmiddellijke bemoeienis van de Regeering de voorkeur zou verdienen. Men moet wel in het oog houden, dat het stelsel van garantie geenszins een stelsel is dat eene eindelooze uitbreiding toelaat. Het getal van personen, geneigd om in gegarandeerde spoorwegen hun kapitaal te plaatsen, is noodwendig beperkt; en de markt kan gemakkelijk overstelpt worden door deze soort van fondsen, indien deze al te overvloedig verkrijgbaar worden gesteld. Het garantiestelsel komt mij voor alleen dan met voordeel toepasselijk te zijn, wanneer er eene redelijke verwachting bestaat, dat de winsten der onderneming binnen eenen matigen tijd zullen stijgen boven het bedrag dat door de garantie gedekt wordt. Wordt eene lijn gelegd voor bedoelingen van het Gouvernement alleen en met het gevaar van een waarschijnlijk commerciëel verlies, dan zal het beter zijn dat het Gouvernement zelf zulk een werk onderneme, en dat het de markt voor spoorweg-actiën niet drukke door de uitgifte van aandeelen, die waarschijnlijk nooit zoo hoog zullen stijgen, dat zij eene premie behalen."

De Minister stelt ook een regel met opzicht tot eene verdere uitbrei-

ding van het spoorwezen in B.-Indië, welke alleszins de overweging waardig is. »Ten aanzien van den graad van bespoediging van toekomstige verlengingen, bepaal ik mij tot de opmerking, dat, aangezien de constructie van spoorwegen zich oplost in eene vraag betreffende de verdere belasting van de inkomsten en van het crediet van B.-Indië, dit onderwerp moet worden overwogen in verband tot den algemeenen financiëelen toestand van het Gouvernement en den omvang van zijne tegenwoordige en voorgenomene uitgaven voor openbare werken. Het zou ongeriefelijk en onraadzaam zijn om eene bepaalde kapitale som te noemen als de grens van hetgeen in spoorweg-ondernemingen zou moeten worden gestoken; maar het zou wel mogelijk zijn om eene som aan te nemen als de grens der jaarlijksche geldelijke lasten die ter zake van spoorwegen zouden kunnen worden gedragen, en om aldus een stelsel te vestigen volgens 't welk, naarmate de inkomsten van Indië van den last van oude lijnen ontheven worden en naarmate deze lijnen zichzelven onderhouden, nieuwe lijnen in de plaats der oude zouden kunnen worden ondernomen."

De depêche van den Secretaris van Staat bevat onder anderen ook eenige woorden wier doel niet moeilijk te raden is en die over eene gewichtige zaak licht verspreiden. »Van de politieke lijnen zijn ongetwijfeld de meest belangrijke die naar de noord-westelijke grenzen, waarover ik u in een afzonderlijk schrijven zal onderhouden." Wij gelooven niet dat dit »afzonderlijk schrijven" zoo spoedig het licht zal zien. Maar wij twijfelen niet of hier wordt een spoorweg bedoeld in de richting van Afghanistan en bepaald bestemd om de Russische vorderingen in Azië verder onschadelijk te maken.

Wij eindigen hier het overzicht der spoorwegen van B.-Indië, hoewel de stof alles behalve uitgeput is. Hetgeen wij echter mededeelden is genoeg, om een denkbeeld van de belangrijkheid dezer werken te geven en te doen zien, dat zij ook voor onze staatslieden en financiers schier met elken dag in gewicht toenemen en al meer en meer een onderwerp van studie verdienen uit te maken.

D. C. Steyn Parvé.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN BORNEO'S NOORDOOSTHOEK.

II.

De bevolking van het land tusschen de baai van Gadja en de Tampasoek.

De bevolking dezer districten bestaat hoofdzakelijk uit drie stammen: de Ilanons of Lanons, de Badjo's en de Idaäns of Doesoens.

De Ilanons waren hier in vroeger tijd talrijk; zij hadden volkrijke nederzettingen aan de Tawaran en Tampasoek, zoowel als aan de Pandasan en de Lajer-Lajer verder oostwaarts (1). Dit volk is afkomstig van het groote eiland Magindanao, dat als het zuidelijkste van de groep der Philippijnsche eilanden wordt aangemerkt. Er hebben zich Ilanons nedergezet op een aantal punten van Borneo, die geschikte stations voor de zeerooverij opleverden, inzonderheid te Toengkoe (2) en op andere plaatsen aan de Oostkust. Dit volk maakte zich echter niet alleen aan den zeeroof schuldig, maar ook aan het stelen der kinderen van de Idaäns, wat eene onverzoenlijke veete tusschen de beide stammen ten gevolge had. Maar geen stam in den Indischen Archipel evenaart de Ilanons in moed. De Idaäns achtten zich uit dien hoofde niet in staat om met hen een geregelden krijg te voeren, maar belaagden hunne dorpen en maakten van kant wie in hunne handen viel. Hierdoor zijn ten laatste de Ilanons die aan de Tawaran gevestigd waren, gedwongen geworden dat gebied te verlaten en zich met die aan de Tampasoek te vereenigen, en toen Sir Thomas Cochrane met eene Britsche zeemacht de rooversnesten

---

(1) Deze rivieren liggen oostwaarts van de Tampasoek, tusschen haar en de baai van Maloedoe. „Farther west" bij St. John moet dus klaarblijkelijk zijn „farther east."

(2) Toengkoe ligt in het landschap Oensang, dat in Tandjong Oensang, de oostelijkste punt van Borneo, eindigt, en wel aan den ingang van de Giong- of Darvel-baai.

aan de Tampasoek en Pandasan bestookte (1), zagen zij die zich aan dit onwettig bedrijf hadden overgegeven, zich genoodzaakt om geheel naar de Oostkust te wijken. Thans zijn slechts weinige Ilanons aan de Tampasoek overgebleven: men beweert dat er niet meer dan 150 weerbare mannen gevonden worden; men merkt ze aan als vreemdelingen en zij zijn bij de overige bevolking gehaat. Zij hebben geen geregeld bestuur, maar zij hechten zich aan zekere hoofden, die gaarne hoogklinkende titels aannemen, bijzonder die van Radja en Sultan. Deze hoofden zijn van elkander onafhankelijk en vereenigen zich slechts voor gemeenschappelijke verdediging of tot verre tochten. Maar meer en meer worden deze gewesten door hen verlaten. Ofschoon zij Mohammedanen zijn, leven hunne vrouwen niet afgezonderd, maar verkeeren zij vrijelijk met de mannen en nemen zelfs deel aan openbare beraadslagingen. Haar voorkomen is, zegt men, niet onaangenaam. De mannen die ik gezien heb, toonden gunstiger gelaatstrekken dan de Maleiers of Badjo's. Onze geringe kennis van de Ilanons is gedeeltelijk een gevolg van de ijverzucht der Broeneische regeering, die al haren invloed placht te gebruiken om te verhinderen dat zij naar Laboean ten handel kwamen. Dit sproot voort deels uit de zucht om de ontwikkeling dier kolonie tegen te gaan, deels ook uit den ongerijmden wensch om den handel te monopoliseeren; en de Ilanons, dikwijls van het bezoek onzer nederzetting afgeschrikt, hadden weinig lust om met de grooten van Broenei in aanraking te komen.

De Badjo's zijn langs de kusten verstrooid, maar hunne voornaamste vestigingen zijn te Mengkabong en Tampasoek. Vooral te Mengkabong zijn zij talrijk en zouden zij wellicht duizend weerbare mannen op de been kunnen brengen. Te Tampasoek schatten zij zelven hun aantal op 600, te Pandasan op 400, te Abai, Soelaman en Ambong vindt men slechts eenige weinigen. Hunne afkomst is in duisternis gewikkeld; klaarblijkelijk zijn zij vreemdelingen. Zichzelven noemen zij Orang-Sama (mannen van Sama) (2). Zij wijden zich voornamelijk aan de vischvangst, de vervaardiging van zout en den kleinhandel. Sommigen houden zich bezig met de teelt van koeien, paarden en geiten, en eenige weinigen planten rijst of hebben kleine tuinen.

Zij belijden den Mohammedaanschen godsdienst, en ofschoon zij, even als de Maleiers, vermoedelijk slechts gebrekkig met zijne voorschriften bekend zijn, wordt de vasten tamelijk streng door hen in acht genomen.

---

(1) Zie over deze tochten: Mundy, *Narrative of events in Borneo and Celebes*, II, p. 102 ff.

(2) De naam en de levenswijze beiden wijzen op den samenhang van deze bevolking met de Orang-Badjo op de Oostkust van Celebes, waarover men raadplege J. N. Vosmaer, *Korte beschrijving van het zuid-oostelijk schiereiland van Celebes*, in Dl. XVII der *Verhh. v. h. Bat. Gen.*, bl. 118. Zij zijn te beschouwen als een tak der zoozeer verspreide Orang-Laut. Vgl. ook Crawfurd, *Descriptive Dictionary*, in v. *Badjau*, en Low, *Serawak*, p. 344.

De Badjo's zijn geen fraai ras — zij hebben over het algemeen kleine toegeknepen gezichten, met een laag voorhoofd, maar glinsterende oogen. De mannen zijn kort en tenger van gestalte, maar zeer vlug; de vrouwen verschillen in voorkomen niet veel van de mannen, en zijn tengerder dan de Maleische. Zij dragen het haar in een knoop saamgebonden op het voorste gedeelte van de kruin, wat zeer onbehagelijk staat. De vrouwen schenen grootere vrijheid te genieten dan bij de Maleiers, en kwamen bij ons zitten praten. Wij zagen echter onder de Badjo's een aantal personen die met bovenstaande beschrijving niet overeen kwamen; maar dan bleek het bij onderzoek dat zij mestiezen waren, gesproten uit de vermenging van Badjo's met Maleiers, Soloreezen, Ilanons en Chineezen. Onderlinge huwelijken van die verschillende rassen komen dikwijls voor en maken het moeilijk den type van een bepaald ras te beschrijven. De Badjo's van Tampasoek erkennen in naam het gezag van een Datoe, die door Broenei over hen gesteld wordt, maar zij brengen aan het opperbestuur in het geheel geene belastingen en slechts zelden een geschenk op. Zij zijn ieder voor zich zeer onafhankelijk en bewijzen aan hun hoofd geene ondergeschiktheid, tenzij dit in hun kraam te pas komt. Dien ten gevolge bestaat onder hen geene samenwerking en zijn zij niet in staat om het hoofd te bieden aan de weinige Ilanons, met wie zij in gedurige onmin leven. Ieder man draagt wapenen en gaat zelden te voet. Als hij zich geen paard verschaffen kan, rijdt hij op eene koe of een buffel, welk laatste dier gewoonlijk twee ruiters te gelijk draagt. Hunne wapenrusting bestaat uit speer, schild en zwaard. Hunne huizen komen zeer overeen met die der Maleiers, en zijn nu eens in het water, dan eens op het drooge, op palen gebouwd. Te Mengkabong staan zij allen in het water en vertoonen zich als een zeer armoedig soort van loofhutten. Te Tampasoek, waar het water geene gelegenheid tot gemeenschap biedt, zijn zij op het land gebouwd. Het eenige goede huis was dat van den Datoe, dat van planken gebouwd en twee verdiepingen hoog was. De laagste bestond uit eene groote kamer, van alle zijden door breede verandahs omringd, en werd ingenomen door het opperhoofd, zijne vrouw en zijne volgelingen; terwijl de hoogere voor de ongehuwde meisjes en de kinderen was ingericht. Van huisraad is er weinig te vinden; het voornaamste bestaat in matten, doozen, keukengereedschap en slaapplaatsen. Er zijn in deze gewesten geen publieke gebouwen, geen kantoren, gevangenissen of hospitalen, zelfs geen fort of palissadeering; en daar de huizen van weinig duurzame bouwstoffen zijn gemaakt, zijn er geene oude gebouwen van welken aard ook. De Badjo's zijn groote liefhebbers van hanengevechten, en ten einde zich met te meer genot aan dat vermaak te kunnen overgeven, fokken zij met groote zorg een zeer fraai ras van hoenders aan, dat langs de geheele kust beroemd is. Ik heb

daaronder hanen gezien zoo groot als de Cochinchineesche. Waarschijnlijk stammen zij af van hoenders die door de oude Chineesche kolonisten zijn overgebracht, daar zij volstrekt niet gelijken op die van het Borneosche ras, die in ieder Maleisch of Dajaksch dorp gevonden worden. Men mest ze gewoonlijk vet, en krijgt van de hennen een krachtig broeisel.

Vermengd met de Badjo's zijn eenige weinige lieden van Broenei afkomstig. Zij maken de massa der bevolking uit van het dorp Gantisan (1); in Mengkabong zijn zij niet talrijk; en in de noordelijke districten vindt men er weinig of geen. Wat vreemdelingen betreft ziet men een enkele maal een Klinganees, Arabier of Chinees, maar het zijn kleinhandelaars, die na een kort verblijf naar Laboean terugkeeren.

Het voornaamste deel van de bevolking dezer districten wordt gevormd door de Idaäns of Doesoens, de oorspronkelijke bevolking des lands; de eerste naam wordt hun gegeven door de Badjo's, de andere door de Maleiers van Broenei. Zij komen in alle wezenlijke punten in hun voorkomen geheel overeen met de Dajaks, Kajans, Moeroets en Bisaja's (2); hunne woningen, kleederen en manieren zijn ongeveer dezelfde, ofschoon natuurlijk naar de omstandigheden eenigszins gewijzigd. Er wonen eenige stammen van Idaäns aan de Kabatoean, Mengkabong, Soelaman en Abai, doch daar ik hunne dorpen niet bezocht heb, zal ik mijne opmerkingen tot die aan de Tawaran en de Tampasoek bepalen.

Aan de oevers van de Tawaran, voor zoo verre zij door de vlakte stroomt, zijn vele dorpen van Idaäns, die dikwijls geheel in de boschjes van vruchtboomen verscholen liggen. Deze lieden hebben een vrij beschaafd voorkomen en dragen buisjes en broeken. Dieper in het binnenland ziet men deze kleedingstukken allengs verdwijnen, ofschoon wij ze weder vonden te Kiau nabij den Kina Baloe. Verder op wordt, zegt men, slechts boombast tot kleeding gebruikt. Sommige stammen aan de Tawaran hebben het Maleisch gebruik nagevolgd, volgens hetwelk elk gezin afzonderlijk een klein huis bewoont; terwijl andere de gewone lange huizen der Dajaks, met de breede verandah er voor, bewonen, gesplitst in zoovele vertrekken als het aantal huisgezinnen bedraagt. De woning waarin wij te Ginamboer aan de Tampasoek werden gehuisvest, was de beste die ik ooit onder de inlanders gezien heb. Zij was beschoten met keurig bewerkte planken; de deuren waren sterk en goed gemaakt, en hadden eene afzonderlijke kleine opening waardoor de honden uit- en ingingen; de vloer, van plat geslagen bamboezen gemaakt, was net en vrij

(1) Aan de baai van Sapangar. Zie boven blz. 127.

(2) De Moeroets en Bisaja's zijn de volkstammen die de binnenlanden in de nabijheid van Broenei bewonen, en worden, even als de meer bekende Kajans aan de Barram-rivier, dikwijls in het werk van St. John vermeld.

van alle morsigheid, welk laatste vooral in Dajaksche woningen zeldzaam is, waar de honden alles bevuilen. De Idaäns van Ginamboer zijn goede examplaren van de inboorlingen; zij lijden aan geen ziekten, zijn blank van huid. en hebben opgewekte gelaatstrekken. Ofschoon de vrouwen geene schoonheden zijn te noemen, zijn ze toch ook niet leelijk. Al de meisjes en jonge vrouwen droegen een stuk doek om den boezem te bedekken, vastgehouden door reepen van gekleurde rotan; hare rokken waren ook langer dan gewoonlijk, en bij de jonge meisjes was het haar aan de voorzijde van het hoofd weggeschoren, evenals bij de Chineesche meisjes. Ik zag in dat dorp geen enkel man die getatoeëerd was, maar op onzen tocht hadden wij mannen uit het diepere binnenland ontmoet, die dus versierd waren. Getatoeëerde strepen, twee duim breed, strekten zich van de schouders over de borst uit, ontmoetten elkander op de hoogte van de maag, en scheidden zich weder in de richting van de heupen; sommigen hadden ook getatoeëerde strepen die zich van den schouder tot aan de hand uitstrekten. Vele dorpen van de Idaäns zijn zeer uitgestrekt; dit is onder andere het geval met Koeng, waarvan de huizen gedeeltelijk in wijden omvang over eene grasrijke vlakte verstrooid liggen, en gedeeltelijk hooger, op een heuvel, gelegen zijn. Het is een aangename plek, waar het grasveld zich langs beide rivier-oevers uitstrekt, en met koeien en buffels bezaaid is. Deze stam heeft het voorkomen van zeer welvarend te zijn en bezit een overvloed van vee, varkens, kippen, rijst en groenten, terwijl de rivier hen rijkelijk van visch voorziet. Kiau is mede een uitgestrekt dorp, maar daar zijn de huizen en de menschen erg smerig.

Geen van deze Idaäns betalen eenige schatting, ofschoon vele hoofden langs de kust hen hunne onderdanen noemen; maar alleen in naam oefenen zij gezag over hen en niemand durft hen verdrukken. Ieder dorp is een op zich zelf staand staatje; bijna ieder huis is onafhankelijk. Zij hebben geene erkende opperhoofden, maar volgen den raad der oudsten van elken stam. Zij voeren geene regelmatige oorlogen, die hen tot nauwer vereeniging zouden kunnen nopen; hunne onderlinge geschillen zijn onbeduidend, en slechts in één huis zag ik hoofden van verslagenen, namelijk in het dorp Tamparoeli, in de vlakte van de Tawaran. Alleen reeds de omstandigheid dat scharen van meisjes in het veld werken zonder eenige mannelijke bescherming, pleit voor de groote veiligheid die er bestaat, ofschoon de mannen altijd gewapend gaan. Wij hadden geene gelegenheid om iets van hunne plechtigheden gade te slaan, en in zulke zaken is het lang niet veilig zich op de getuigenis der tolken te verlaten.

De inboorlingen van Borneo zijn in het algemeen zoo eerlijk, dat juist daardoor deze goede hoedanigheid schier onopgemerkt blijft; wij waren daarom zeer verwonderd, toen het ons bleek dat deze Idaäns niet te

vertrouwen zijn. Wij waren door de Badjo's gewaarschuwd om voor onze zaken zorg te dragen, maar voelden geen wantrouwen. Te Kiau ondervonden wij echter dat wij niet zonder reden gewaarschuwd waren; doch het gelukte ons der bevolking ontzag in te boezemen, zoodat wij gedurende ons tweede verblijf aldaar niets kwijt raakten. In her dorp Niloe (1) werd een dief door ons op de daad betrapt.

De Idaäns zijn hoofdzakelijk landbouwers en telen rijst, zoete aardappelen, keladi's, jams (2), maïs, suikerriet, tabak en katoen. Het suikerriet wordt alleen gekweekt om in zijn natuurlijken staat genuttigd te worden. Het katoen is tot enkele districten beperkt.

Ik zag het eerst de inlanders ploegen in het gebied van de Tampasoek. Hun ploeg is zeer eenvoudig, geheel van hout vervaardigd, en dient meer om een insnijding in den grond te maken, dan om de kluiten om te keeren. De ploeg wordt getrokken door een buffel en zijne werking was dezelfde alsof een puntige stok door het land was getrokken tot een diepte van omstreeks vier duimen. Na het ploegen maken zij gebruik van eene soort van ruwe egge. In het gebied der Tawaran werd beter geploegd, en de grond tot op een diepte van zes duim gedeeltelijk omgezet. De Idaäns hebben het land verdeeld in vierkante velden, door smalle dijkjes gescheiden, en daar elk gedeelte evenzeer bijzonder eigendom is als het land in Engeland, heeft het groote waarde. De dijkjes dienen om het water op het land te houden. De oogsten zijn, naar men zegt, zeer overvloedig. Hoe eenvoudig hun landbouw ook wezen moge, hij staat ver boven alles wat verder naar het zuiden van Borneo gevonden wordt. Het zou niet onbelangrijk zijn de oorzaken op te sporen, waarom juist in dat kleine gedeelte van Borneo dat zich van Broenei tot de Maloedoe-baai uitstrekt, de landbouw in zooveel gunstiger toestand verkeert. Mij schijnt het klaarblijkelijk een overblijfsel te zijn van Chineesche beschaving (3). Peper wordt ten noorden der baai van Gadja niet meer verbouwd, maar is beperkt tot de districten tusschen deze en de hoofdstad.

De Idaäns bedienen zich van eene soort van slede, die door buffels getrokken wordt, om hunne goederen ter markt te brengen. De tuinen langs de Tawaran zijn goed onderhouden en met zorg afgezet. Op de bergen wordt de ploeg niet gebruikt, daar het land te steil is; en de

(1) Aan de Tawaran, boven Bawang.

(2) De „zoete aardappel" is de *Batatas edulis* (convolvulaceeën), *Oebi Djawa* der Maleiers, op Java *Katèla;* de jams zijn de vleezige knollen van verschillende soorten van Dioscoreae; de *keladi* is de knol van *Colocasia antiquorum*. die tot de Aroïdeën behoort en op Java *Tales* heet. Al deze knollen worden met de Europeesche aardappelen samengevat onder den naam van *Oebi's*.

(3) Zie over eene oude Chineesche kolonisatie in deze streken: P. J. Veth, *Borneo's Wester-afdeeling*, I, bl. 287, 291.

landbouw biedt daar niets opmerkelijks aan, behalve de groote zorg die men draagt om het land schoon van onkruid te houden. Van de tabak wordt veel werk gemaakt, en deze districten voorzien de geheele kust, zonder dat iets van buiten wordt aangevoerd. Wanneer zij zorgvuldig behandeld wordt, is zij, naar men zegt, zeer geurig; de teelt er van zou met weinig moeite kunnen worden uitgebreid. Van het katoen kan ik weinig zeggen, daar het mij niet bleek dat het verbouwd werd door een enkelen der stammen wier land wij doortrokken, ofschoon zij mij verzekerden dat zij hunnen voorraad kochten van de bewoners der dorpen aan het meer. Men zeide ons dat de districten Toehan en Inserban (1) het in belangrijke hoeveelheden voortbrengen, en op vele plaatsen zag ik de vrouwen bezig om katoenen garens te spinnen. De Badjo's verkrijgen hunnen toevoer van een stam nabij de baai van Maloedoe. In het gebergte bestaan de werktuigen voor den landbouw eenvoudig in een parang of houwer en een belioeng of inlandsche bijl, en de grond wordt daarom niet meer omgewerkt dan men zou kunnen doen met een puntigen stok. De steilte der hellingen is trouwens een onoverkomelijk bezwaar tegen een meer volkomen rijstbouw. Daarentegen zou hier de grond zeer geschikt zijn voor de koffieteelt. De heer Low, die in landbouwzaken veel ondervinding heeft, is van meening dat de grond, uit een rijk, oranje-kleurig leem bestaande, dien van Ceylon overtreft, en daar de Kina Baloe slechts 25 mijlen van het strand verwijderd is, kan men de ligging gunstig noemen. De vlakten zijn alluviaal en zeer vruchtbaar.

Wat het cijfer der bevolking betreft, zou men zich tot ruwe gissingen moeten bepalen; maar dat het zeer aanmerkelijk is, kan men daaruit opmaken, dat, behalve op de kruinen der hoogste bergen, de oude bosschen geheel zijn opgeruimd, en al de overige grond òf werkelijk bebouwd wordt, òf braak ligt en met klein hout bedekt is. De stammen aan de Tampasoek schatten hun eigen cijfer op 5000 strijdbare mannen; die aan de Tawaran achten zich even talrijk. En ofschoon deze opgaven misschien eenigszins overdreven zijn, ben ik geneigd, op grond der inlichtingen die mij van verschillende zijden gegeven werden, de gezamenlijke bevolking dezer districten op meer dan 40,000 zielen te stellen, met de overtuiging dat ik dan meer kans heb om beneden het werkelijk bedrag te blijven, dan om dit te overschatten.

De vijfduizend strijdbare mannen, die, naar de opgaven der Idaäns, aan de Tampasoek wonen, zijn, volgens hun zeggen, verdeeld als volgt:

(1) Zie boven, blz. 132.

De Piasau-Idaäns		500
Die van Ginamboer . . .		1000
» » Boengol		1000
» » Koeng.		500
» » Kiau		2000
	Totaal	5000.

Het is onmogelijk voor de juistheid dezer opgave in te staan, maar wij kunnen ze toch eenigermate door onze waarnemingen op de proef stellen. De Piasau-Idaäns, dus genoemd naar de boschjes van kokosnoten die hunne dorpen omringen (van *piasau*, kokosnoot,) zijn verspreid over de vlakte van de Tampasoek; ik ben zeker niet te overdrijven, wanneer ik zeg, dat ik meer dan 15 van die dorpen heb geteld, en ik zou zelf hun aantal hooger dan 500 strijdbare mannen gesteld hebben. Ginamboer is een groot dorp, en tot denzelfden stam van Idaäns behoort nog een tweede, op eene mijl afstands in het gebergte, dat ik op onzen terugtocht doortrok. Boengol, dat eveneens op 1000 man geschat werd, is, volgens de getuigenis onzer Maleiers, die het bezochten, mede zeer uitgestrekt. Bovendien moet de bevolking van het groote dorp Tambatoean, van Pengantaran, van Batong en van een aantal andere in het gebergte, onder de stammen van Ginamboer en Boengol begrepen worden. Koeng is geschat op 500 man, welke schatting niet hoog is, daar het dorp ongeveer 300 huisgezinnen telt. Kiau wordt gezegd 2000 strijdbare mannen te bevatten; maar in dit aantal is het kleine dorp Pinokok, het groote Labang-Labang en het niet door ons bezochte Sajap begrepen. Ik zou geneigd zijn het aantal der mannen van Kiau met 500 te verminderen, ofschoon wij hen hoorden zeggen dat hun stam in de omstreken van Sajap, aan gene zijde van den noordwestelijken uitlooper, zeer talrijk was. Ik meen dus dat wij de gezamenlijke bevolking dezer stammen veilig op 4000 strijdbare mannen of 16000 zielen kunnen stellen; want men kan ten minste één strijdbaar man tegen drie vrouwen, kinderen en bejaarden aannemen. Langs den oostelijken tak liggen nog vele dorpen, waarvan sommige aan de Piasaus, andere waarschijnlijk aan de Boengols behooren. De groote uitgestrektheid van het ontwoude land toont dat de bevolking, vergelijkenderwijs gesproken, talrijk is. En eindelijk mag ik, als de uitkomst der ervaring van vele jaren, deze opmerking maken, dat de opgaven der inboorlingen omtrent de bevolking zelden de waarheid te boven gaan. Te Serawak en langs de naburige rivieren, waar wij betere middelen hadden om ons van de juistheid der ons gedane mededeelingen te vergewissen, heb ik het altijd noodig gevonden de opgaven met een derde te vermeerderen.

De Tawaran telt eene bevolking die wellicht ongeveer aan die van de Tampasoek gelijk is. De dorpen tusschen haren mond en Bawang zijn

talrijk, maar liggen meestal in de boschjes van vruchtboomen verscholen. Tamparoeli is een uitgestrekt dorp en Bawang is van middelbare grootte. De stam van Niloe is verspreid langs de hellingen van het gebergte. Kalawat is een groot dorp met misschien een 80 huisgezinnen. Boengol kan wellicht meer dan 150 families bevatten. Tagou, Bangou en andere dorpen liggen op zijtakken van het gebergte, en boven Boengol moeten de stammen talrijk zijn, te oordeelen naar de uitgestrektheid der vuren door hen ontstoken om hunne velden van de ruigte te zuiveren. Op den tak van het gebergte ter rechter liggen mede vele dorpen, maar wij hadden geen gelegenheid ze te onderzoeken. Volgens inlandsche opgaven is het distrikt van de Tawaran volkrijker dan dat van de Tampasoek.

Van de Ananam weet ik niets; van de Kabatoean zag ik niet veel meer dan de Maleische stad, maar ik vernam dat hooger op aan deze rivier de Idaäns talrijk zijn, zoowel als op de heuvelen die de Mengkabong omzoomen. Ik schat ze te zamen op 2000 zielen, wat zeker niet te hoog is.

Mengkabong bevat ook eene talrijke bevolking van Badjo's; wanneer ik haar op 6000 schat, geloof ik ver beneden het werkelijk getal te blijven. De dorpen zijn talrijk en de hoofdplaats is groot. Het aantal strijdbare mannen is misschien niet grooter dan duizend, maar de Badjo's zijn slavenhouders en vele vreemdelingen zijn onder hen gevestigd.

Soelaman wordt, misschien wat te hoog — want ik heb hier alleen zeer onbepaalde getuigenissen van inlanders — op 1000 zielen geschat, waarin zoowel de Badjo's als de Ilanons begrepen zijn.

Abai bevat omstreeks 30 huizen en misschien niet boven de tweehonderd inwoners; maar in het gebergte bevinden zich eenige kleine dorpen der Idaäns. Ik schat deze op 125 strijdbare mannen of in alles op vijfhonderd zielen.

Tampasoek bevat eene Ilanonsche bevolking van 750 en eene Badjosche van 2500 zielen. Ik schat de strijdbare mannen op 150 Ilanons en 500 Badjo's, maar heb hier hun aantal met vijf vermenigvuldigd, omdat zij vele slaven hebben, zoowel vrouwen als mannen.

Aan de baai van Gadja wonen omstreeks 300 zielen.

Dien ten gevolge mag de gezamenlijke bevolking dezer districten worden opgegeven als volgt:

De baai van Gadja . .	300	Maleiers en anderen.
Kabatoean	1000	Idaäns.
Mengkabong	6000	Badjo's en anderen.
Id.	1000	Idaäns.
Tawaran	16000	Idaäns.
Soelaman	1000	Idaäns en Badjo's.
Transporteere	25300	

	Per transport	25300	
Abai	. . . .	200	Badjo's.
Id.	. . . .	500	Idaäns.
Tampasoek	. . . . .	2500	Badjo's.
Id.	. . . . .	750	Ilanons.
Id.	. . . . .	16000	Idaäns.
	Totaal	45250.	

Het eenige cijfer in deze opgave dat misschien te hoog werd geschat, is dat van de Badjo's van Tampasoek. Wij mogen dus de bevolking van de districten tusschen de baai van Gadja en de Tampasoek veilig op 45000 zielen stellen, ofschoon wij erkennen dat die schatting op zeer onbepaalde opgaven van inlanders gegrond is; maar zij kan aan latere onderzoekers tot leidraad strekken.

Buiten den landbouw is de nijverheid onder deze bevolking gering. De Badjo's maken belangrijke hoeveelheden zout voor de binnenlandsche stammen; maar de eenige andere tak van nijverheid die opmerking verdient, is het maken van kleedjes van inlandsch katoen, waaronder die der Ilanons het hoogst geschat worden. Het doek is gewoonlijk zwart, met eenige witte strepen geteekend; het is sterker en duurzamer dan eenig ander dat ik gezien heb, en geldt een hoogen prijs, afwisselend van *f* 15 tot *f* 30 voor een stuk voldoende voor een enkelen rok. Echter gaat de hoedanigheid achteruit sedert den invoer van goedkoope Engelsche garens, die het met de hand gesponnen inlandsche garen beginnen te verdringen. Mineralen heeft men tot nog toe in deze districten niet ontdekt, behalve de kolen op het eiland Gadja; ofschoon men tin heeft gevonden ten noorden van den Kina Baloe, in eene der rivieren die zich in de baai van Maloedoe uitstorten.

De handel die hier gedreven wordt, is gering. De eenige artikelen van uitvoer zijn: tabak, rijst, een weinig was, vee en paarden, of liever hitten; de invoer-artikelen bestaan in kleedjes, ijzer, gongs en aardewerk, waaronder soms potten van groote waarde (1). Uit het binnenland wordt nagenoeg niets anders dan tabak aangevoerd, daar alles op de schouders van menschen moet vervoerd worden, omdat de paden voor lastdieren geheel ongeschikt zijn.

Het is voor deze gewesten een groot bezwaar dat er noch bruikbare bergpaden, noch bevaarbare rivieren zijn. Echter zou men ook over het gebergte gemakkelijk paden kunnen maken, daar de gesteldheid van het land geene zwarigheid daaraan in den weg legt. In de vlakten bestaan reeds goede wegen, waarover goederen met sleden vervoerd worden. De

(1) De liefhebberij voor de tampajans of martavanen, waarover zie P. J. Veth, *Borneo's Wester-afdeeling*, II, bl. 262, schijnt dus ook tot deze streken doorgedrongen.

binnenlandsche stammen zijn nu schier geheel van alle handelsverkeer afgesloten, zoozeer dat de bewoners der oevers van het meer nooit door de bevolking der kust worden bezocht en zich voor den geringen handel die nog gedreven wordt, van de andere Idaäns als tusschenpersonen bedienen. Maar daar de zucht om zich beter te kleeden klaarblijkelijk toeneemt, is het niet onmogelijk dat de handel zich zal uitbreiden. Engelschen die deze streken bezoeken, kunnen veel goed doen door den smaak voor Europeesche manufacturen te helpen verbreiden.

Over de talen die hier gesproken werden, zal ik mij slechts enkele opmerkingen veroorloven. De talen van de Ilanons en Badjo's verschillen geheel van die der Idaäns. Ik heb te dien aanzien veel onderzocht en onderscheidene woordenlijsten samengesteld. Te Kiau verzamelden wij 400 woorden; desgelijks 300 te Blimbing aan de rivier de Limbang (1); ook maakte ik, zeven jaren geleden, een korte woordenlijst toen ik mij aan de baai van Maloedoe bevond. Deze drie komen in zooverre overeen, dat ik zeggen durf dat van de drie woorden ten minste twee aan de Idaäns en Bisaja's gemeen zijn; en bij nader onderzoek zal, naar ik vermoed, ook het overblijvende derde allengs verdwijnen; want in mijne Bisajasche woordenlijst zijn vele woorden Maleisch, ofschoon zij daarvoor ook eigen woorden hebben. De uitkomst van mijn onderzoek is, dat alle Idaäns dezelfde taal spreken, met geringe plaatselijke verscheidenheden. Het bleek ons dat al de stammen van de Tawaran en de Tampasoek zich zonder moeite met elkander konden onderhouden, en een onzer tolken, die nooit te voren deze gewesten bezocht, maar onder de meer zuidwaarts wonende inboorlingen verkeerd had, vond geene zwarigheid om zich te doen verstaan. De Bisaja's wonen langs de rivieren in de nabijheid van de hoofdplaats en hunne taal is slechts weinig van die der Idaäns verschillend. De taal dezer laatsten bevat slechts weinige Maleische woorden, meestal namen voor ingevoerde artikelen en voor huisdieren. Sommige zijn gelijk aan die van de land-Dajaks van Serawak.

(*Wordt vervolgd.*)

---

(1) Zie boven, bl. 126.

NOG IETS OVER DEN JAVAANSCHEN ADEL.

Brief aan den Hoogleeraar P. J. Veth.

Uw belangrijk opstel over den »Oorsprong van den Javaanschen adel", op blzz. 474 volgg. van Deel II van den vorigen jaargang van dit Tijdschrift, geeft mij aanleiding tot een paar opmerkingen, die wellicht op sommige punten uwe inzichten zullen wijzigen, maar ten andere nieuwen steun geven aan het door u betoogde, hetwelk mij in de hoofdzaak onbetwistbaar voorkomt.

Dat de traditioneele genealogie het vorstenhuis van *Mataram* aan den laatsten vorst van *Mådjåpahit* verbindt, is volkomen juist; doch zij blijft daarbij niet staan, maar klimt op tot *Nabi* Adam *Safioellah*, van wien die vorst volgens mijne stamlijsten (1) in het 47ste geslacht (de thans regeerende *Soesoehoenan* Pakoe Boewånå IX in 't 64ste) afstamt. Die lijsten geven Adams zoon *Nabi* Sis (Seth) twee zonen: *Sajid* of *Soeltan* Anwas en *Sajid* Anwar. De laatste, heet het, werd een *déwa*, en, onder den veranderden naam *Sang Hjang* Noertjahjå (waarin het Arabische *noer*, licht, met het Sanskrit en Kawi *tjhâjâ*, *tjahjå*, glans, schijnt samengekoppeld), stamvader van al de goden van den ouden Heidenschen hemel, zoo inlandsche als Indische, *Sang Hjang* Wĕnang, Måjå, Goeroe, Koewerå, Siwah, Bråmå, Endrå, Wisnoe enz.; voorts, door hunne tusschenkomst, van de helden der epische gedichten en der *wajang*-verhalen, en eindelijk van al de vorstenhuizen, niet alleen van Java en Madura, maar ook, althans ten deele, van Bali, Palembang enz.

---

(1) Ik heb er eene in 19 bladen, ontleend aan een handschrift van den bekenden *Raden Ngabehi* Ronggå Warsitå, en nog eene van dezelfde hand, maar eene latere, veel vermeerderde editie, in 115 bladen: eene uitbreiding, waarvan men de waarde eenigermate gissen kan, als men weet, dat zij met zooveel *per naam* betaald werd!

Aan die genealogie hecht zich dus, mag men zeggen, al wat in de mythen of geschiedenis van Java geschitterd heeft, en ook, al wat thans nog in den eigenlijken zin voor adel doorgaat. Al moge toch de Nederlandsche invloed over een groot gedeelte van Java eene soort van nieuwen adel hebben in 't leven geroepen, de benamingen, die nog altijd meer bijzonder als adellijke onderscheiding gelden, zijn inderdaad *niet* anders dan benamingen van nader of meer verwijderde verwantschap met een der bestaande of voormalige vorstenhuizen. In zoover dus de regeerende geslachten, waaruit de Regenten bij voorkeur gekozen worden, tot dien adel behooren, deelen zij ook in de verheven afkomst, waarin al die dynastiën zich vereenigen.

Die stamboom van *Sajid* Anwar is evenwel nog slechts de eene, en wel de jongere, tak van Seth's nakomelingschap: de *sadjarah pangiwå*, linksche, Heidensche tak, in tegenstelling van de *sadjarah panĕngĕn*, den rechtertak, uit den ouderen broeder *Soeltan* Anwas ontsproten, en die o. a. (in 't 48ste geslacht van Adam) het aanzijn gaf aan den laatsten der profeten, Moehammad. Onder zijn nageslacht vindt men de bekende namen van *wali's* en *soenan's*, waarvan, zoo als Ronggå Warsitå uitdrukkelijk verklaart (1), de tegenwoordige vorstenhuizen van Java mede, deels door mannelijke, deels door vrouwelijke tusschenkomst, afstammen. In dien tak volgen echter, zoo men de stamlijst gelooven mag, de geslachten elkander veel sneller op; want Pakoe Boewånå I verschijnt daarin eerst in 't 77ste geslacht van Adam, als zoon van eene *Ratoe* Kilen (Vorstin uit het Westen), die in rechte mannelijke lijn van *Soeltan* Hasan, den zoon van Moehammad's dochter Fatimah, afstammen zou.

Het behoeft wel geen betoog, dat die geheele oudere tak, benevens de gemeenschappelijke afstamming van Adam, zoo als zij hier wordt voorgesteld, eene nieuwere vinding is, tot verheerlijking van het nieuwe geloof. Al wordt daarbij evenwel aan den Islam een zekere meerderheid toegekend, in den grond schijnt men veel meer waarde te blijven hechten aan den linkschen dan aan den rechtschen adel, en daarmede ook het verschijnsel in verband te staan, waarop door U gewezen is, dat de inlandsche kleederdracht niet voor de Arabische heeft plaats gemaakt.

(1) Na opnoeming van eene reeks van die geloofshelden voegt hij er bij: „*sadåjå poenikå* „*inggih oegi anoeroenakĕn Kangdjĕng Soesoehoenan ing Soerakartå kalian Kangdjĕng Soeltan* „*ing Ngajoegjakartå såhå poetrå sentananipoen sadåjå, wontĕn inkang saking djalĕr, wontĕn* „*inkang saking èstri.*" Die oudere tak wordt echter in de eerste editie van zijne stamlijst gemist: of liever alleen door den stamvader Anwas vertegenwoordigd. In de tweede neemt de *sadjarah panĕngĕn* de laatste 33 vellen in, en bevat o. a. ook eene uiterst curieuse reeks van verbasterde namen uit het Oude Testament en zelfs uit de Grieksche geschiedenis.

Bij de opmerking, op blz. 484, dat onder de adellijke titels, op Java in gebruik, geen enkele van Arabischen, en althans één (*arjå*) van Indischen oorsprong voorkomt, had ook het zuiver Sanskritsche *adhipati* kunnen genoemd zijn, om van *bhoêpati*, *mantri*, *wadana*, dat trouwens meer ambtstitels zijn, niet te spreken.

Dezelfde opmerking laat zich trouwens ook uitstrekken tot de Javaansche mansnamen, voor zooveel die van de kindernamen onderscheiden zijn. Van den zin dier onderscheiding zal ik U geene uitvoerige ophelderіng verschuldigd zijn. Zij berust op het bekend gebruik van den Javaan, inzonderheid der hoogere standen, om den naam, dien hij als kind ontving, op later leeftijd, in 't huwelijk of bij intreding in eene maatschappelijke betrekking, voor een' nieuwen te verwisselen, hetzij dat hij zich, gelijk onder het volk veelal geschiedt, naar zijn eerste kind laat noemen (b. v. *Pak* Sariman, Sarimans vader) (1), of dat hij een' nieuwen eigen naam ontvangt of aanneemt, die niet zelden bij latere verheffing in rang of aanzien of om andere redenen weder voor een' nieuwen plaats maakt (2). Het heeft mij meermalen getroffen, dat onder die eerste, hier kortheidshalve kindernamen geheeten, in beide geslachten en in alle standen, zooveel Arabische namen voorkomen, als Moehammad (zoo heet b. v. de minderjarige zoon van den vorigen Sultan van Djokjakarta), Joesoef, Ismaïl, Ali, Abdoellah, Aminah, Samiah (wellicht ook enkele Perzische?), terwijl de mansnamen bijna zonder uitzondering worden gekozen uit het Kawi, of wat daarvoor doorgaat, waaronder vooral een aantal woorden van Indische afkomst, als *soerja*, de zon, *tjandra*, de maan, *boewana* of *rat*, de wereld, *nagara*, rijk, *poera*, stad, *boemi*, land, *djaja* of *widjaja*, overwinning, *koesoema*, bloem, enz., die veelal twee aan twee, soms tamelijk willekeurig, worden samengesteld. De ware of vermeende beteekenis van sommige dier samenstellingen, de omstandigheden die op de keus van invloed kunnen zijn, het begrip van meer of minder aanzien, door het gebruik aan sommige woorden gehecht, de gebruikelijke verkortingen, en meer wat hiermede in verband staat, zou een belangrijk voorwerp van opzettelijk onderzoek kunnen uitmaken, doch kan hier niet verder ter sprake komen.

---

(1) Zie dit Tijdschrift, jaargang VIII, Deel IV, blz. 269, waar de uitdrukking *Karan anak*, „naar zijn kind heeten," door een' schrander vertaler is opgevat in den zin van „*Hannak* heeten!"

(2) Het gebeurt ook wel, dat in een tegengesteld geval weder de kindernaam wordt aangenomen, zoo het schijnt om den anderen, deftiger naam geene oneer aan te doen. Een van mijne schrijvers, die als zoodanig Soemå-di-wirjå heette, verzocht, toen hij iemand als bediende naar Europa vergezellen zou, uitdrukkelijk onder zijn' kindernaam Moentajib te worden medegenomen.

Arabische woorden komen in zulke samenstellingen slechts zelden voor. Een voorbeeld is het Arabische *alam*, in den naam Pakoe Alam, waarschijnlijk slechts eene navolging van den gelijkbeduidenden naam der Vorsten van Soerakarta, Pakoe Boewånå. Dat ook deze naam, even als die van de Sultans van Djokjakarta Amankoe Boewånå, nog met het Arabische Abdoerrahman, dienaar des Barmhartigen (niet, zooals het dikwijls averechts vertaald wordt, barmhartige dienaar!) en het Perzische Sajidin, Heer des geloofs, verbonden wordt, waar de Djokjasche vorst nog den bijnaam *Kalifatoellah*, stedehouder Gods, bij voert, kan wel nauwelijks als uitzondering op den regel beschouwd worden.

Ook spreekt het genoegzaam van zelf, dat die regel niet van toepassing is op den geestelijken stand, die natuurlijk bij voorkeur Arabische namen draagt. Eene zonderlinge samensmelting van beide elementen vindt men nog in den naam van den Hoofdpangoeloe te Djokjakarta *Hadji* Ibrahim Kamaloedining Rat, waar het Arabische *din*, het geloof, verward is met het Kawi *di* of *adi*, uitmuntend, puik.

Bedrieg ik mij niet, dan strekt dit alles mede tot kenschetsing van het eigenaardige, in zekeren zin ondergeschikte standpunt, waarop de Islam in het gemoeds- en volksleven van den Javaan is blijven staan, en van de grenzen, die zijn invloed ontmoet heeft in onuitroeibare sympathiën voor al wat aan den luister van vroeger dagen herinnert.

Batavia, 6 Maart 1869. A. B. COHEN STUART.

DE VERTEGENWOORDIGING VAN HET INLANDSCH ELEMENT IN HET BESTUUR VAN NED. INDIE.

Het is eene waarheid, die door niemand kan worden tegengesproken, dat het een hoofdvereischte is voor regeerders en regeerende collegiën, door en door bekend te zijn met de zeden en gewoonten van het land en het volk, waarover zij het bestuur hebben. Geldt deze waarheid in het algemeen, sterker zal zij gelden, dáár waar het betreft het bestuur over landen, die niet tot de nationaliteit behooren van hen, die het gezag er over uitoefenen.

Passen wij dit toe op onze Oost-Indische bezittingen, dan gelooven wij niet te veel te zeggen, wanneer wij beweren, dat, zoo ergens, dan zeker dáár eene groote mate van bekendheid met den landaard, met de zeden en gewoonten van de bevolking, een hoofdvereischte is. Dat die kennis niet algemeen is bij het opperbestuur, bij het gouvernement en de volksvertegenwoordiging, dat moge men betreuren, maar het is niet geheel onnatuurlijk. Wij gaan verder, en durven beweren, dat zelfs bij de Indische regeering de zoo noodige kennis soms gemist wordt, en dat daaraan ten deele de groote lijst van mislukte proeven is toe te schrijven, die de verwarring over beginselen al grooter en grooter doet worden.

Hoe in dat gemis te voorzien?

Het kan leerzaam zijn, dat wij, bij zulke vragen, den blik vestigen op hetgeen in Britsch-Indië plaats heeft. En wat vinden wij dáár?

De vorm van bestuur ginds wijkt af van dien welke toegepast wordt in onze Indische bezittingen. Toch gelooven wij, dat, indien wij mutatis mutandis den weg volgen, dien onze practische naburen ingeslagen hebben, wij veel verder zullen komen.

In Britsch Indië toch wordt het Inlandsch element in sommige hooge staats-collegiën opgenomen; en, naar men ons verzekert, met het beste

resultaat. De vraag doet zich nu voor: kunnen wij in Nederl. Indië dat voorbeeld volgen?

Waarom niet? En wel in eenen tweeledigen zin. Vooreerst in den Raad van Indië.

Ieder weet welk gewichtig deel dat collegie heeft in het bestuur van Nederl. Indië. Het is niet alleen een adviseerend, maar ook een wetgevend collegie. En in welke gewichtige, met het belang van Nederland zoo nauw verbondene onderwerpen zijn advies wordt gevraagd, behoeven wij hier niet nader te ontwikkelen. Wij hebben slechts te wijzen op art. 28 van het regeerings-reglement, dat de punten opsomt, waarover de G.-Generaal het advies van den R. v. Indië moet inwinnen. Wij herinneren verder aan art. 29, waarbij de medewerking van den R. v. Indië wordt voorgeschreven voor de wetgeving. Eindelijk vestigen wij de aandacht op de bevoegdheid, die de R. v. Indië heeft, om voorstellen té doen aan den G.-Generaal.

Zoude, bij zulk eenen uitgebreiden werkkring, eene vertegenwoordiging van het Inlandsch element misplaatst zijn? Wij gelooven het niet.

Over de uitvoerbaarheid spreken wij nader.

De voordeelen van zulk eenen maatregel springen in het oog.

Vooreerst keeren wij even terug tot ons uitgangspunt. Het inlandsch element zal de leemte van gemis aan kennis met den landaard aanvullen. Geheel ingewijd in het intieme volksleven, kunnen de adviezen der Inlandsche hoofden van het hoogste nut zijn bij de meeste aangelegenheden, die aan het oordeel van den R. v. Indië worden onderworpen. Behoeven wij hier te herinneren aan de questions brûlantes, die telkens en telkens aan de orde zijn? aan de heerediensten, aan de quaestiën verbonden met het cultuurstelsel, aan den vrijen arbeid, aan den afstand van woeste gronden, aan het individueel landbezit, waarbij hunne bekendheid met de zeden, gewoonten en rechtsbegrippen van het volk, dat aan het Nederl. gezag onderworpen is, den Raad zeer te stade zal komen. Welken invloed kunnen hunne adviezen op de instructiën en reglementen van gewestelijk bestuur uitoefenen! Welk licht kunnen zij werpen op de regeling der staatkundige betrekkingen met Indische vorsten en volken! Van hoe groot nut kan hunne medewerking zijn bij den wetgevenden arbeid van den R. v. Indië! Hoe veel grooter zal het gezag zijn van de adviezen van den R. v. Indië over alle belangrijke quaestiën, indien zij gesteund zijn door, of hun uitgangspunt vinden in het gevoelen van de Inlandsche leden, die aan dat collegie zijn toegevoegd.

Ieder, die slechts eenigszins bekend is met Inlandsche Hoofden, weet dat onderscheidene Regenten mannen zijn van uitstekende kennis en talenten, en dus in alle opzichten geschikt, om als vertegenwoordigers van het Inlandsch element opgenomen te worden in zulk een aanzienlijk

collegie als de Raad van Indië is. Wij behoeven hier geene personen te noemen. Sommigen onder hen zijn bovendien bekend wegens hun edele zienswijze en zorg voor het welzijn der bevolking.

Het is mogelijk, dat wij eene te hooge verwachting koesteren van den maatregel! Toch meenen wij, dat de toepassing er van geen nadeel, meer voordeel zal geven; want al is 't dat wij in onze verwachting teleurgesteld werden, al bleek het later dat de adviezen van de Inlandsche leden weinig invloed konden uitoefenen, de te nemen proef zoude andere voordeelen met zich brengen, die de toepassing van den maatregel wettigen zouden.

Want in de tweede plaats houde men in het oog, dat de uitnoodiging van den Gouverneur-Generaal aan uitstekende inlandsche regenten om in den Raad van Indië zitting te nemen, eene onderscheiding zou zijn, die door hen op hoogen prijs zoude gesteld worden. Zij zouden het als eene groote eer beschouwen, en zich gestreeld gevoelen, indien zij toegelaten werden in dat hooge Regeerings-collegie, en aan hunne adviezen eenig gewicht werd gehecht.

Men telle dat niet gering. Zelfs de inlandsche bevolking zou zich gevleid gevoelen, indien aan hare hoofden zulk eene eere bewezen werd.

Ten derde zou een dergelijke maatregel een prikkel te meer zijn voor de inlandsche hoofden om zich nauwer te verbinden aan de Nederlandsche regeering, en door hunnen invloed zou de geheele inlandsche bevolking zich meer aansluiten aan het Nederl. gezag, te meer dewijl zij in de hoofden, die in den R. van Indië zitting kregen, vertegenwoordigers zoude zien, die hare belangen kunnen behartigen.

Ten slotte meenen wij dat de onderscheiding nog dit voordeel zou hebben, dat de inlandsche regenten zich aangemoedigd zouden gevoelen om hunne kennis uit te breiden. Het vooruitzicht om te zijner tijd dezelfde eer deelachtig te worden, zou voor hen eene aansporing zijn, om op de hoogte te komen van de groote vraagstukken, wier oplossing hun minder moeite zou kosten, dan aan de Nederl. regeering.

En nu een woord over de uitvoerbaarheid van ons denkbeeld.

Het 2e lid van art. 7 van het regeerings-reglement geeft aan den G.-Gener. de bevoegdheid om aan andere ambtenaren te bevelen, de vergaderingen van den R. v. Indië bij te wonen. Het is waar er wordt aan toegevoegd »in bijzondere gevallen"; maar die uitdrukking is zeer rekbaar. Wanneer de *bijzondere gevallen* aanwezig zijn, staat ter beoordeeling van den G.-Gener. Het ligt in den aard der zaak, dat het advies van inlandsche hoofden niet zal behoeven gevraagd te worden in zeer gewone zaken; maar alleen in gewichtige onderwerpen, die de toekomst èn van ons Vaderland èn van Nederl. Indië betreffen.

De inlandsche regenten, die op die wijze uitgenoodigd worden om

deel te nemen aan de beraadslaging van den R. v. Indië zouden steeds adviseerende leden zijn, en dus ook dan, wanneer de dadelijke medewerking van, of liever de overeenstemming met den R. v. Ind. bij het regeerings-reglement wordt vereischt, zooals voor de vaststelling, wijziging, schorsing en intrekking van alle algemeen verbindende verordeningen. Daarentegen zouden zij niet deelen in de bevoegdheid van initiatief tot het doen van voorstellen, daar dit in strijd zou zijn met hun karakter van adviseerende leden.

Men zou de proef moeten nemen met een twee- of drietal uitstekende regenten, b. v. voor den tijd van twee jaren, aan den R. v. Indië toe te voegen, die daarna door een evengroot aantal anderen zouden vervangen worden, ten einde allen naijver te vermijden en bij de overigen het vooruitzicht niet weg te nemen, om ook op hunne beurt die hooge eer te genieten.

Bij voorkeur zou men onzes inziens de proef moeten nemen met regenten van Java. Gelukt de proef, waaraan wij niet twijfelen, dan zoude men ook inlandsche hoofden uit de buitenbezittingen daarbij kunnen voegen, zoodat de bevolking van die gedeelten van Nederl. Indië eveneens in den R. v. Indië vertegenwoordigd werd.

Dat zij hunne adviezen schrijven in hunne moedertaal zal wel geen bezwaar zijn.

Nog uit een ander oogpunt zou men in Nederl. Indië voordeel kunnen trekken van de locale kennis en de bekendheid met het intieme volksleven der inlandsche hoofden.

Het autocratisch karakter der hoofden van gewestelijk bestuur is geheel het consequent gevolg van het regeerings-reglement. Ieder die in Indië geweest is, weet welk eenen invloed de residenten zoo ten goede als ten kwade kunnen uitoefenen in het gewest, dat aan hunne zorgen is toevertrouwd. Hoe lofwaardig velen van hen zich van hunnen plicht kwijten, toch weten wij, hoe de bekrompene zienswijze van sommigen dikwijls ten nadeele van landbouw- en industrie-ondernemingen werken kan. Men houde daarbij in het oog, hoe veelomvattend hunne werkzaamheden zijn, en hoe het dikwijls voor hen onmogelijk is over alle onderwerpen, waarover hun advies gevraagd wordt, juist te oordeelen. De verantwoordelijkheid jegens het Gouvernement is, bij gebreke van doelmatige contrôle, veelal ontaard in een ijdelen naam.

Hoe daarin te voorzien? Naar ons oordeel op eene zeer eenvoudige wijze.

Vooreerst door den resident ter zijde te stellen een adviseerenden raad, die, bekend met de locale belangen, hem kon inlichten, en wiens advie-

zen bij die van den resident moesten overgelegd worden aan den G. Gener. Zulk een raad kon op gezette tijden, aanvankelijk b. v. vier- of zesmalen 's jaars bijeenkomen.

Naar ons oordeel zou deze raad niet uitsluitend moeten bestaan uit ambtenaren, maar meer uit Europeesche grondbezitters of landhuurders, en voor het grootste gedeelte ook door dezen gekozen moeten worden.

Het spreekt van zelf dat hun gevoelen alleen gevraagd moet worden in zaken, die het gewest, waartoe zij behooren, aangaan. Doch tevens zoude hun opgedragen kunnen worden te adviseeren over onderwerpen, waaromtrent het Gouvernement hun oordeel wenschte te weten, b. v. in quaestiën over het cultuurstelsel, uitgifte van woeste gronden, heerediensten enz. enz.

Maar ten andere zouden wij ook in dezen raad het inlandsch element niet gaarne zien ontbreken. Behalve enkele regenten, zouden ook eenige distriktshoofden daarin zitting kunnen nemen, terwijl ook deze inlandsche leden door de grondbezitters en landhuurders gekozen zouden worden. Met hunne kennis van den volksaard, van de zeden en gewoonten, van het dessaleven, alsmede met hunnen invloed op de bevolking zou men grootelijks winst kunnen doen, terwijl ook weder de bevolking, door de zekerheid, dat hare belangen op eene waardige wijze behartigd worden, den band te meer zal waardeeren die haar met het Nederl. gezag vereenigt. Ook deze maatregel zou aan de andere zijde voor de inlandsche hoofden eene streelende onderscheiding zijn, die door hen op den rechten prijs zou gesteld worden.

En nu zegge men niet: dergelijke nieuwigheden zouden alleen met eene herziening van het regeerings-reglement kunnen samengaan. Naar ons oordeel verzet dat reglement zich geenszins tegen de invoering van de beide door ons voorgestelde maatregelen. En moet — des neen — eene herziening van het regeerings-reglement, voornamelijk voor den laatstelijk door ons voorgedragen maatregel vooraf gaan, dan heeft daarvoor de Minister van Koloniën den weg aangewezen bij de indiening van zijne agrarische wet.

Wij onderwerpen onze denkbeelden aan het oordeel van de Regeering en van de Volksvertegenwoordiging, maar niet minder van de Indische pers. Blijkt 't ons later, dat zij den toets van practische uitvoerbaarheid niet kunnen doorstaan, wij willen gaarne amende honorable doen.

F.

BOEKAANKONDIGING.

Katalogus der ethnologische afdeeling van het Museum van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Batavia, Lange en C°., 1868.

Was het Bataviaasch Genootschap sedert lang in het bezit eener ethnologische verzameling, het schijnt dat in vroeger tijd daarvoor nooit zooveel belangstelling is aan den dag gelegd, als sedert die inrichting het nieuwe gebouw aan het Koningsplein heeft betrokken. Die groote en steeds toenemende belangstelling heeft den bekwamen en ijverigen Secretaris van het Genootschap, tevens Directeur van het Museum, den heer Levyssohn Norman, genoopt tot de uitgave van den hier aangekondigden Catalogus. Die Catalogus geeft tevens een allergunstigst denkbeeld van den toestand waarin de Directeur de verzameling zelve heeft gebracht. Want wij kunnen het ons haast niet anders voorstellen of de rangschikking in het Museum heeft vooraf moeten gaan aan de vervaardiging van een Catalogus, waarin de voorwerpen zoo goed naar afkomst en bestemming geordend en gedetermineerd zijn, of ten minste daarmede gelijken tred moeten houden. Het blijkt uit dezen Catalogus dat alle deelen van Nederlandsch Indië, en de meeste door een grooten rijkdom van voorwerpen, in het Museum vertegenwoordigd zijn, en dat in de meeste gevallen de aanwijzingen en aanteekeningen in het archief des Genootschaps voorhanden, of de navraag en nasporingen door den Directeur in het werk gesteld, over den aard en de herkomst dier voorwerpen genoegzaam licht verspreidden, om eene — zeker wel nog niet in alle opzichten volkomene, — maar toch in het algemeen voldoende en in sommige opzichten voortreffelijke beschrijving mogelijk te maken. Dat in weêrwil daarvan de heer Levyssohn Norman de leemten van zijn arbeid gevoelt en het beklaagt dat hij niet alle onzekerheid

heeft kunnen wegnemen, die dikwijls uit onderling strijdige opgaven of verklaringen sproot; dat hij het inzonderheid betreurt zoo vaak buiten de mogelijkheid te zijn geweest de inlandsche namen der voorwerpen op te geven, welker kennis hij terecht voor de wetenschappelijke waarde der verzameling van het hoogste gewicht acht; — dit alles strekt zijner bescheidenheid en zijnen ijver grootelijks tot eer, en geeft ons tevens den waarborg dat hij in zijn streven niet zal vertragen, maar voort zal gaan al het mogelijke te doen, opdat eene volgende uitgave van den Catalogus bevatte wat thans nog ontbreekt en nu nog onvermijdelijke fouten herstelle. Wat er ook nog aan den Catalogus ontbreken moge, wij zouden ons zeer hartelijk verheugen indien ook maar ééne der ethnologische verzamelingen in het Moederland op eene beschrijving mocht kunnen bogen, die eenigermate de vergelijking met deze beschrijving der verzameling van het Bataviaasch Genootschap kon doorstaan.

De ethnologische verzamelingen die in Nederland gevonden worden — wij spreken natuurlijk niet van de zoodanige die in handen zijn van particulieren — zijn hoofdzakelijk drie in getal, om van het chaotische rariteiten-museum te 's Hage, dat echter zeer belangrijke en zeldzame voorwerpen uit verschillende landen bevat, niet te gewagen. Zij zijn het Rijks ethnologisch Museum te Leiden, de ethnologische verzameling van het Zoölogisch Genootschap te Amsterdam, en eindelijk de verzameling die zich langzamerhand, door toevloed van vele geschenken, op het Koloniaal Invaliden-huis Bronbeek begint te vormen. De gewone zucht tot verbrokkeling en verspreiding, die aan Nederland eigen is, doet zich ook hier gevoelen. Men zou verwachten dat de Rijksverzameling te Leiden de andere ver zou overschaduwen in volledigheid en waarde der voorwerpen, en dat zij van de zijde des publieks de meeste belangstelling zou ondervinden. Maar het eerste is niet in die mate als men denken zou, en het tweede in het geheel niet het geval. De Rijksverzameling is slechts weinig bekend, en wordt door hen die in het bezit zijn van ethnologische voorwerpen, die zij liever in eene openbare verzameling willen bewaard zien, dan ze bloot te stellen aan de gevaren die ze tehuis van de onkundige hand van dienstboden of schoonmaaksters bedreigen, bij het geven in geschenk of bruikleen doorgaans voorbij gegaan. Toch verdiende deze verzameling het meest de aandacht te trekken; want in verband met de Rijksinstelling van onderwijs in Indische taal-, land- en volkenkunde, mede te Leiden gevestigd, kan zij daar worden dienstbaar gemaakt aan het onderwijs en aan het wetenschappelijk onderzoek van ethnologen, en krijgt dus reeds daardoor een hooger karakter, dan de collecties die meer als een sieraad, een luxe-artikel, aan andere inrichtingen zijn toegevoegd. Desniettemin is althans de Amsterdamsche verzameling schitterender,

zoo al niet rijker, en heeft zij, geplaatst in de zoo druk door stadgenoot en vreemdeling bezochte tuinen van Natura Artis Magistra, zich in een oneindig grooter aantal bezoekers te verheugen. En te verwonderen is dit te minder, als men bedenkt dat de Rijksverzameling in een afgelegen gedeelte van Leiden is geplaatst, in een gebouw dat door zijn onaanzienlijk uiterlijk niemand aantrekt, en dat reeds tijdens de oprichting van het Museum te klein was voor eene behoorlijke uiteenzetting en rangschikking der verzamelde voorwerpen, zoodat men, bij het gedurig oprijzen der vraag, waar nieuw aangevoerde zaken zouden geplaatst worden, nauwelijks den moed heeft op krachtige pogingen tot uitbreiding en vervolkomening aan te dringen.

Een ander bezwaar dat aan de Rijksverzameling kleeft, is dat zij een directeur mist. Tijdens de oprichting werd de taak om de verzameling in het daarvoor bestemde gebouw te plaatsen en er toezicht op te houden, voorloopig opgedragen aan den heer Leemans, directeur van het Museum van Oudheden. Deze opdracht werd eenigermate gemotiveerd door het nauwe verband tusschen eene archeologische en eene ethnologische verzameling, een verband, dat het zelfs uiterst moeilijk maakt de grenzen tusschen beiden te trekken. Het is bijna niet mogelijk te veel te zeggen tot lof van den geheel belangloozen ijver waarmede de heer Leemans zich gewijd heeft aan eene taak, die hem zeer verzwaard werd door den grooten afstand tusschen de plaatsen waar beide verzamelingen bewaard worden, en door de uiterst beperkte ruimte van het locaal voor het ethnologisch museum, die zich natuurlijk bij de inrichting en rangschikking nog veel meer deed gevoelen, dan thans, nu, na eindeloos heen en weder dragen, elk voorwerp zijne plaats heeft erlangd. Men mag zeggen dat een der moeilijkste deelen van de taak, die een directeur zou hebben te verrichten gehad, door den waarnemenden directeur is afgewerkt; en dit wettigt wel eenigszins de vrees, dat men het nog in lang niet noodig zal achten een definitieven directeur te benoemen, wanneer de heer Leemans voortgaat zijne diensten op even belanglooze wijze aan de verzameling te wijden, op een tijdstip dat de bezwaren daaraan verbonden eigenlijk minder groot zijn dan vroeger. Toch zou dit zijn, misbruik maken van zijne goedheid, en tevens de belangen van beide verzamelingen slecht behartigen. Het archeologisch museum vordert inderdaad een geheel man, en indien de ethnologische verzameling — eerlang zoo wij hopen in een harer meer waardig gebouw — behoorlijk zal worden gecompleteerd, waartoe eene gedurige opmerkzaamheid op de gelegenheden tot aankoop en ruiling niet minder noodzakelijk is, dan correspondentie met de personen in Indië die met de taak van verzameling voor het Rijk zijn belast; indien de bestemming van ieder voorwerp en zijne deelen en de plaats die het inneemt in het volksleven der stammen

waarvan het afkomstig is, in bijzonderheden zal worden nagegaan; indien eindelijk een catalogus daarvan zal worden vervaardigd en bijgehouden, zoo uitvoerig en nauwkeurig als die, welken ons de heer Levyssohn Norman van een zeer aanzienlijk deel der voorwerpen in het ethnologisch museum van het Bataviaasch Genootschap heeft geleverd; — dan kan men gerust zeggen dat ook deze tweede verzameling, met welker beheer de heer Leemans, als ware het eene onbeduidende bijzaak, nu reeds sedert jaren voorloopig en zonder geldelijke belooning belast is, inderdaad ook een geheel man vordert. Ware eenmaal op voldoende wijze zoowel voor het locaal als voor het beheer der verzameling gezorgd, dan zou ook de tijd wellicht dáár wezen, om de ethnologische voorwerpen van het rariteitenmuseum derwaarts over te brengen, en tevens om met het bestuur van het Zoölogisch Genootschap en van Bronbeek in onderhandeling te treden, opdat, op welke voorwaarden dan ook, in de Rijksverzameling werden vereenigd al die voorwerpen, in de beide andere inrichtingen verstrooid, die voor de wetenschap wezenlijke waarde hebben; terwijl die inrichtingen, indien zij op het behoud eener verzameling van ethnologische voorwerpen bleven prijs stellen, wellicht voor den afstand van sommige zaken, die tot completeering der Rijksverzameling vereischt werden, en niet zoo gemakkelijk te bekomen zijn, door een ruim aanbod van andere voorwerpen uit de voorhanden of uit Indië te ontbieden doubletten van Rijkswege rijkelijk zouden kunnen worden schadeloos gesteld. En van dat oogenblik af zou dan ook zeker bij particuliere personen de lust ontwaken om door geschenken bij hun leven of bij testamentaire beschikking tot den bloei en den luister der Rijksverzameling mede te werken, zoodat deze naast de prachtige archeologische verzameling en het overrijke kabinet voor natuurlijke historie eene nieuwe schitterende parel in de kroon der Leidsche Minerva worden zou (1).

Ik sprak tot dusverre over de verschillende verzamelingen, alsof zij uitsluitend voorwerpen uit den Indischen Archipel bevatteden. Dit is intusschen het geval niet, zelfs niet met die van het Bataviaasch Genootschap, die althans ook eenige weinige voorwerpen uit Siam en

---

(1) Er verrijst onder het schrijven dezer regelen voor onzen geest nog een ander denkbeeld, maar welks verwezenlijking zoozeer onze verwachtingen te boven gaat, dat wij het nauwelijks durven uitspreken. Het zou zijn dat de tegenwoordige archeologische en ethnologisch verzamelingen in één groot, opzettelijk daarvoor ingericht gebouw werden vereenigd en slechts verdeeld bleven in de afdeelingen: ethnologie der oude volken of archeologie, en ethnologie der tegenwoordige volken. Men zou dan één directeur aan het hoofd van het geheel kunnen plaatsen, maar hem de noodige specialiteiten en ondergeschikte beambten moeten toevoegen. Hoe meer zulk eene verzameling uit wetenschappelijk oogpunt beschouwd wordt, hoe meer men gevoelen zal dat oude en nieuwe ethnographie elkander moeten toelichten en aanvallen.

Nieuw-Zeeland en eenige historische merkwaardigheden uit den tijd der Compagnie bevat. In die verzameling maken echter deze voorwerpen een zeer ondergeschikt deel uit, maar de Rijksverzameling en die van Natura Artis Magistra zijn op veel breederen grondslag gebouwd. In de eerste is onder andere opgenomen het geheele vroeger zoo beroemde Japansche kabinet van den Heer von Siebold, dat echter thans, nu Japansche voorwerpen zoo algemeen bekend en verspreid zijn, wel wat van zijne vroegere aantrekkingskracht heeft verloren, terwijl ook de Amsterdamsche verzameling zeer rijk is in schoone en prachtige zaken uit Japan en China afkomstig. Doch in beide verzamelingen is toch zoo niet de eerste, dan toch zeker de tweede plaats aan den Indischen Archipel toegewezen. De Rijksverzameling heeft in zich opgenomen wat vroeger in Indië verzameld was door den heer Salomon Muller, en ontving, bij de oprichting der Rijksinstelling van Indisch onderwijs, ook de geheele verzameling van ethnologische voorwerpen die vroeger aan de Delftsche Akademie heeft behoord, en waarvan de collectie door den heer Matthes te Makasser gevormd, en door de afbeeldingen in zijn ethnologischen Atlas bij zijn Makassaarsch Woordenboek bekend, een der belangrijkste onderdeelen uitmaakt. Belangrijk zijn ook de bezendingen die de verzameling gedurig, door tusschenkomst vooral van den heer Dr. G. F. Wienecke, uit den Indischen Archipel ontvangt, van wiens ijver het jongste verslag over den staat der verzameling, door den waarnemenden Directeur uitgebracht (zie Staatscourant van 2 en 3 April jl) op nieuw zoo vele blijken draagt. Daarentegen breidt zich de Amsterdamsche verzameling gedurig uit door de kostbare geschenken die ze van Indische ambtenaren en andere voormalige bewoners van Nederlandsch Indië ontvangt, terwijl zij inzonderheid mag bogen op de rijke collectie van voorwerpen uit de Batak-landen door den heer Neubronner van der Tuuk bijeengebracht en gedeeltelijk achter zijn Bataksch Woordenboek afgebeeld en beschreven. Doch in de derde plaats bevatten beide verzamelingen ook reeds een belangrijken voorraad van zaken uit andere Nederlandsche Koloniën en uit de meest verschillende deelen van Azië, Afrika, Amerika en Australië afkomstig, en daar ook deze gedurig in aantal toenemen, kan men met grond zeggen dat zij meer en meer het karakter van algemeene ethnologische verzamelingen aannemen en dus meer en meer aanspraak maken op veelzijdige belangstelling.

Wij konden de verzoeking niet weêrstaan om, ter gelegenheid dat het Bataviaasch Genootschap ons, door tusschenkomst van zijn kundigen Secretaris, door de uitgave van dezen Catalogus mèt de ethnologische schatten bekend maakt, die het in zijne ruime localen bewaart, ook over onze Nederlandsche ethnologische verzamelingen in eenige bijzonderheden te treden, en te wijzen op de zwarigheden waarmede zij

te worstelen hebben. De Bataviasche verzameling heeft ruimte, maar deze ontbreekt aan die van Natura Artis Magistra, waar alles, met hoeveel smaak ook geschikt, veel te dicht op elkander is gestapeld, niet minder dan aan de Rijksverzameling; de Bataviasche verzameling heeft een Directeur, terwijl de Leidsche zich met een waarnemenden Directeur moet vergenoegen, en de Amsterdamsche, hoe oneindig veel zij aan den goeden smaak en de kunde van den heer Hekking moge verschuldigd zijn, toch op niemand wijzen kan die officiëel als haar Directeur bekend staat; de Bataviasche verzameling eindelijk bezit thans, door den ijver van haren Directeur, een gedrukten Catalogus die in vele opzichten als een model te beschouwen is, terwijl de Nederlandsche verzamelingen niet alleen dat voorrecht missen, maar tot dusver zelfs onbereikbaar mogen achten. Het ontbreekt toch bij die verzamelingen aan personen die zich geheel en uitsluitend aan de studie van hetgeen zij bevatten kunnen wijden, en toch zijn die hier te meer noodig, naarmate het moeilijker is de voorwerpen nauwkeurig te determineeren, afkomstig uit ver van Nederland verwijderde landen en uit de verst uiteenliggende gewesten van den aardbodem. Zelfs te Batavia, dat in Nederlandsch-Indië gelegen is, en bij eene verzameling die zich schier uitsluitend tot Nederlandsch-Indië bepaalt, ondervond de heer Levyssohn Norman groote moeilijkheden in het determineeren der hem toevertrouwde schatten. »Hoe toch", zegt hij, »de juistheid der bestaande gegevens ter toetse te brengen, waar ik, vastgeketend aan Batavia, ethnologische voorwerpen van den Papoea van Nieuw-Guinea of van den wilde der Mentawei-eilanden ter bestemming voor mij had?" Maar hoe veel grooter zijn niet de moeilijkheden waarmede hij te worstelen heeft, die in Nederland moet zorgen voor het determineeren en catalogiseeren eener verzameling, die voorwerpen omvat uit alle oorden der wereld, met uitzondering alleen van die beschaafde landen in wier midden Nederland gelegen is.

Hoe het zij, aan de toekomende samenstellers dier catalogi is door den heer Levyssohn Norman, door de uitstekende wijze waarop hij zich van zijne taak heeft gekweten, een belangrijke dienst bewezen. Door vergelijking met zijne gedetailleerde mededeelingen zal de eigenlijke herkomst en bestemming, van vele voorwerpen uit den Indischen Archipel althans, in twijfelachtige gevallen duidelijk worden, en ook wat de methode betreft in de samenstelling van den Catalogus te volgen, zal zeer veel uit het voorbeeld van den heer Levyssohn Norman te leeren zijn. Inzonderheid is dit het geval met een hoogst belangrijk gedeelte van den Catalogus, handelende over eene »verzameling uit de Residentie Kadoe, bijeengebracht en beschreven door de controleurs E. D. Levyssohn Norman en W. L. H. A. Harloff," waaromtrent trouwens uit dit op-

schrift zelf blijkt, dat de hulpmiddelen buitengemeen goed waren en vermoedelijk den schrijver van den Catalogus weinig te doen overbleef. Hier vinden wij geene dorre, levenlooze lijst, maar eene beschrijving van ieder bedrijf, ieder spel, ieder kostuum, iedere inrichting waartoe de voorwerpen behooren, en waarbij zij dan ieder op hunne plaats vermeld en beschreven worden. Als een voorbeeld van eene wijze van catalogiseeren, die mij toeschijnt voor zaken van dezen aard de sterkste aanbeveling en zooveel mogelijk navolging te verdienen, kies ik de voorwerpen die betrekking hebben tot een paar minder bekende soorten van die dierengevechten, waarvan de Javanen zoo groote liefhebbers zijn.

Krekelgevecht, *ngadoe-djankrik.* De krekel (*djankrik*) wordt met zacht gewreven gekookte rijst onderhouden in een bamboezen koker,

265. *Toelan.* Het gevecht vindt plaats in de

266. *Pengadon* of *toembeng.* De twee krekels worden gekitteld met een kwastje,

267. *Kili.* Wanneer zij daardoor genoegzaam woedend gemaakt zijn, wordt het schuifje in het midden van de *toembeng* weggenomen en begint de strijd. Een krekel, die eenmaal het onderspit gedolven heeft, is voor verdere gevechten ongeschikt.

Om den krekel woedend te maken, wordt hij kort vóór het gevecht (heimelijk) gevoed met zeer fijn gestooten pitten van de bekende *ketjoeboeng*, die daartoe in de rijst gemengd wordt.

Valsche spelers doopen vooraf de *kili* in eene oplossing van *trasi*, en raken daarmede ongemerkt den snuit van den krekel der tegenpartij aan, die, hoe strijdlustig ook, door de lucht en den smaak van de *trasi* van zijn stuk gebracht en overwonnen wordt.

Alleen mannelijke krekels worden voor deze gevechten gebezigd.

Een versch gevangen krekel wordt met een draadje om het midden van het lichaam, gedurende vier-en-twintig uren, horizontaal opgehangen, daarna door het houden onder water bewusteloos gemaakt, en in dien staat in de *toelan* gedaan, waarin hij tot zich zelf komt. De inlander beweert dat de *djankrik* daardoor mak wordt. Na een gevecht krijgt de *djankrik* onder zijn voeder eenige jonge blaadjes van de *djarak* tot leniging der pijn in zijne tandjes.

Ngadoe-gemak (1). De *gemak* is een vogel van het geslacht der patrijzen, die slechts even opvliegt, om zich verder haastig trippelend uit de voeten te maken of eene schuilplaats te zoeken. Alleen de wijfjes worden voor het vechten gebezigd. Zij worden gevangen door middel van den

(1) De heer L. N. heeft dit onvertaald gelaten, maar had daarvoor gerust kwartelgevecht kunnen schrijven. De *boeroeng gĕmak* der Javanen is de *Hemipodius pugnax* der ornithologen, eene soort van wibbelhoen, welk geslacht het nauwst met de kwartels verwant is, maar kleiner van gestalte. De meeste Europeesche schrijvers noemen den *Hemipodius pugnax* eenvoudig eene soort van kwartel, en werkelijk staat het geslacht *Hemipodius* of *Turnix* nog dichter bij *Coturnix* dan bij *Perdix*.

59. Strik (*kòlò*), te algemeen bekend dan dat daarover behoeft uitgeweid te worden, en de *porok*, een vork met drie tanden, van gelijken vorm doch wat kleiner dan de *sosok* (No. 63), en alleen tot het vangen van *gemaks* dienende. De *porok's* worden in een pas gesneden padiveld, met de ingangen eenigszins vrij, onder padistroo bedolven. Daarna worden de *gemak's* van de omliggende velden opgejaagd en dusdoende naar de *porok's* gedreven. De achtereinden of de openingen achter aan de *porok's* zijn gedurende de jacht met gras, alang-alangstroo, of iets dergelijks toegestopt (1). De gevangen *gemak's* worden onderhouden in eene kooi,

268. *Koeroengan-gemak*, met water en fijne rijstkorrels (*menir*). De bodem der kooi wordt voorzien met cement, waarin de *gemak* zich gaarne schuift en wentelt, doch dat eenigszins grof gestampt moet zijn, om niet door het opstuiven de oogjes aan ontsteking bloot te stellen. De aanwending van cement is tevens een zindelijkheidsmaatregel, waarom het dagelijks met een zeefje,

269. *Pengajohan*, van de uitwerpselen der vogels gezuiverd wordt.

Zoodra de *gemak* geschikt wordt voor vechten, krijgt zij dagelijks sprinkhanen (*walang*) tot voedsel; vóór dien tijd niet, daar zij anders te vet, en daardoor log en traag wordt.

Zoo mogelijk wordt de kooi des morgens van 8 tot 9 ure in de zon gehangen of geplaatst.

De *walang's* worden gevangen met de

270. *Tepok* [*tepak?*], waarmede zij geklopt worden, zoodanig dat zij slechts in zwijm vallen, en later bijkomen in de

271. *Telih wadhah walang*. Het vechten vindt plaats onder een korf,

272. *Pengadon*. Elken avond wordt de snavel van de *gemak* ingewreven met zekere vetsoort, om dien te verharden en tegen het pikken der tegenpartij bestand te maken.

Valsche spelers besmeren de snavels hunner *gemak's* met sterk riekende, bittere en scherpe zelfstandigheden, opdat de tegenpartij spoedig loslate.

Vóór het inlaten in de *pengadon*, hetwelk voor beide *gemak's* op hetzelfde oogenblik moet geschieden, daar anders de eerst ingelatene gelegenheid zou hebben de volgende onverlet aan te vallen, worden de *gemak's* gedrenkt met enkele droppels water, en de pootjes en de deelen onder de vlerken mede met water bekoeld.

Deze aanhalingen zullen, naar ik meen, genoegzaam zijn, om onze lezers te overtuigen, dat dit deel van den catalogus inderdaad naar eene voortreffelijke methode is opgemaakt. Maar ook in de overige gedeelten treft men vele merkwaardige en uitvoerige mededeelingen omtrent

---

(1) In de beschrijving van de *Ngadoe-gemak* wordt door den heer L. N. voor den strik en de *porok* naar No. 50 (lees: 59) en 68 verwezen, maar ik heb den inhoud dier artikelen hier ingevoegd, om een volledig overzicht te geven van hetgeen de Catalogus over het vangen, africhten en laten vechten der *gemak's* mededeelt.

het gebruik der voorwerpen aan, zoodat men in het algemeen veilig kan getuigen, dat hij niet enkel van nut zal zijn tot voorlichting dergenen die het museum van het Bataviaasch Genootschap bezoeken, maar ook voor hen die niet in de gelegenheid zijn de beschreven voorwerpen persoonlijk te leeren kenen, eene belangrijke bijdrage tot de kennis der huishouding, kleeding, sieraden, oorlogsgebruiken, vermaken en industrie der bevolking van den Indischen Archipel levert.

P. J. VETH.

Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch Indië, uitgegeven door de Nederlandsch-Indische Maatschappij van Nijverheid en Landbouw. Deel XIII; *Nieuwe Serie, Deel* VIII. *Batavia, Ogilvie en Co.,* 1868.

De zucht naar kennis van Indië is ongetwijfeld gedurende de laatste jaren in Nederland aangewakkerd. Bij die strekking is het te bejammeren, dat niet meer algemeen verspreid is het *Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederlandsch Indië,* een periodiek geschrift, dat zoo vele oorspronkelijke en degelijke stukken bevat, rakende de twee genoemde takken van volksbestaan aldaar.

Het dertiende deel, waarvan de laatste aflevering in het midden van 1868 uitkwam, levert daarvan op nieuw een bewijs. Dat boek bevat wederom vele belangrijke bijdragen tot de kennis van Indië.

Twee daarvan, afkomstig van de ingenieurs voor het mijnwezen, werden der Maatschappij welwillend ter openbaarmaking gezonden door den Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele.

Het eerste dezer beide stukken is een verslag van een onderzoek naar de ontginbaarheid van zwavel in de Preanger-regentschappen; het tweede een verslag van het onderzoek naar kolenlagen in de residentie Djokjokarta door middel van diepe boringen. Het eerstgenoemde onderzoek werd bewerkstelligd door den heer R. Everwijn, chef der afdeeling mijnwezen, bijgestaan door den heer Dr. Vlaanderen, chef van het scheikundig laboratorium bij het mijnwezen, en het tweede door den ingenieur 1ste klasse voor de mijnen P. van Dijk.

Geen van deze onderzoekingen mocht tot gunstige uitkomsten leiden. De heeren Everwijn en Dr. Vlaanderen besloten hun verslag met deze woorden:

»Wij vermeenen hiermede de zaak met voldoende uitvoerigheid te »hebben behandeld, om ten slotte als ons gevoelen kenbaar te maken, »dat wij eene voordeelige ontginning van zwavel in de Preanger-regent»schappen voor onmogelijk houden; voornamelijk op grond der groote »kosten aan het transport der ruwe zwavel en aan de raffinage van »deze laatste verbonden."

De heer P. van Dijk eindigt zijn rapport aldus:

»Hiermede meen ik overtuigend te hebben aangetoond, dat eene ont»ginning van kolen in de landstreek Koelon Progo, op eenen afstand »van ongeveer 16 palen van de hoofdplaats, alleen dan in overweging »zou kunnen komen, wanneer het onderzoek geleerd had, dat de kool»formatie rijk was aan lagen kolen van goede qualiteit.

»Het tegendeel bewezen zijnde, zoo kan, naar mijne bescheiden »meening, het onderzoek naar bruinkolen van Gouvernementswege voor »goed als afgedaan worden beschouwd en als bewezen worden aange»nomen, dat de bruinkolen van de residentie Djokjokarta te arm zijn »om te worden ontgonnen."

Niettegenstaande deze ongunstige uitkomsten, blijken er uit die stukken twee zaken:

In de eerste plaats kan men daaruit zien, hoe de Gouverneur-Generaal Sloet er op bedacht was om bronnen op te sporen tot bevordering van den bloei en de welvaart van Indië, en wat men van diens bestuur had kunnen verwachten, bijaldien hem niet door zijne instructie en het regeeringsreglement de handen gebonden waren geweest, op eene wijze die hem belette, om voor dien bloei en die welvaart te kunnen doen wat hij wenschte.

In de tweede plaats blijkt uit die stukken, aan welke uitstekende mannen het verlangde onderzoek was toevertrouwd geworden, vooral als men in aanmerking neemt, dat het leveren van dergelijke rapporten bij de ingenieurs voor het mijnwezen in Indië, om zoo te zeggen, dagelijksch werk is. Die beide verslagen verdienen hoogen lof. Het laatste is verduidelijkt door een tal van goed uitgevoerde platen.

De heer K. F. Holle leverde, als naar gewoonte, zijne bijdragen ook voor dit deel van het Tijdschrift.

Als altijd even ijverig in het uitdenken als in de toepassing, meldt hij ons in zijne »Snippers", hoe hij den inlander met viertandige pootstokken laat planten en daardoor tijd doet uitwinnen; deelt hij een recept mede van onschadelijk rattenvergift, en geeft hij eenige korte, maar nuttige aanteekeningen omtrent de teelt van peper, kakaö, aardappelen, meekrap, Afrikaansche kliki of djarak en Chineesche tabak.

Merkwaardig is zijn aan de Maatschappij gerichte brief omtrent de

padi-cultuur in de afdeeling Limbangan van de residentie Preanger-regentschappen, vergezeld van een daarop betrekkelijk schrijven van den hoofdpangoeloe aldaar, waaruit blijkt, hoe het onderricht van een man als de heer Holle, bij het opvolgen zijner voorschriften, tot vermeerdering der productie kan leiden.

Voorts vindt men van dien industriëel in den hier bedoelden jaargang van het Tijdschrift eene nota omtrent de veredeling van de koffieboon, en eindelijk zijn vijfde halfjaarlijksch verslag omtrent de van de Regeering ontvangen merinos-schapen.

In het twaalfde deel (jaargang 1866—67) werd het eerste verslag over die schapen opgenomen. De teelt van die dieren tot het bekomen van goede wol is dus als het ware nog in de geboorte. — Het vijfde verslag daaromtrent toont echter eenigen vooruitgang aan.

Twee hoogst merkwaardige stukken over de tabakscultuur in Kediri zijn respectievelijk van de Heeren H. J. Staverman en J. G. Huyser, beide welbekende en der zake kundige fabrikanten in de genoemde residentie. De tabakscultuur is daar altijd geheel vrije cultuur geweest, die dus geen nadeel toebracht aan de rijstcultuur en de bevolking groote voordeelen verschafte. In de residentie Kediri betalen de inlanders elkander hooge sommen voor den afkoop der heerediensten. Er worden daar rijke Javanen gevonden.

De heer Staverman wijst in zijne »beschrijving der wijze waarop tegenwoordig de tabakscultuur in de residentie Kediri wordt gedreven, en van de middelen om de kansen van misgewas zooveel mogelijk te voorkomen," voornamelijk op het nut van het draineeren van den grond, maar tevens op het onmogelijke om dit vooralsnog in praktijk te brengen.

»Tabaksondernemers die vermogen bezitten," zegt hij, »en dus met »eigene middelen het draineeren konden beproeven, zal men hoogst »zelden aantreffen; want zij, die het geluk hebben gehad eenig for»tuin te maken, trekken zich zoo spoedig mogelijk uit de zaken terug, »om reden de verregaande rechtsonzekerheid, waarop onze ondernemingen »gebaseerd zijn, het voortzetten van zaken verre van aanlokkelijk maakt."

En toch heeft zich die tak van nijverheid in Kediri in korten tijd ontzaglijk uitgebreid. De heer Huyser zegt daaromtrent:

»Als een staaltje van de uitbreiding der tabakscultuur in de residen»tie zal ik alleen aanhalen, dat in 1853 door den eersten ondernemer »een product werd verkregen van 300 pikols, en door de gezamenlijke »ondernemers in 1864 een product van 30,000 pikols." Wat zou die cultuur een vlucht nemen bij het verkrijgen van eigendom van den grond!!

De heer Staverman is een ijverig medearbeider aan het Tijdschrift. In het deel dat het onderwerp dezer regelen uitmaakt, vindt men nog

van zijne hand: eene nota over »het uitloogen van suikerkalk;" eene nota over eene »praktische wijze ter bepaling van de in het suikerrietsap benoodigde kalk", en de beschrijving eener »nieuwe wijze van aaneenhechten van drijfriemen."

Ook de verdienstelijke ambtenaar bij de kinacultuur, de heer van Gorkom, bleef met zijne altijd interessante bijdragen niet achter. Behalve zijne »bijdrage tot de kennis der kinacultuur op Java," gaf hij in dezen jaargang van het Tijdschrift nog:

1°. Eene bijdrage tot de kennis van den wortel der Morinda Citrifolia, Tjangkoedoe, Mangkoedoe of Koedoe;

2°. Eene nota over de invoering der teelt van onmisbare medicinale gewassen op Java;

3°. Eene beschouwing van de vischteelt op sawah's in de Preanger-regentschappen; en

4°. Eene aanteekening over de Rottlera tinctoria, Binong pentjang.

Het belangrijkste van die stukken is ongetwijfeld het eerstgenoemde, dat niet maar is »eene bijdrage" tot de kennis der kinacultuur op Java, maar een zeer volledig overzicht van den stand dier cultuur tot Juli 1868 in 70 bladzijden, besloten door drie uitvoerige tabellen, bevattende:

a. Eene aantooning van den stand der kinacultuur op 30 Juni 1868;

b. Eene aantooning van de groeikracht der kinaplanten in de plantsoenen die volgens de nieuwere beginselen zijn aangelegd, en

c. de uitkomsten der analyses van onderscheidene soorten van Javakinabasten door scheikundigen zoo op Java als in Nederland verricht.

De heer van Gorkom belooft ons nog meer. »Zoodra," zegt hij, »de tijd gekomen is, hopen wij deze bijdrage door eene botanische en pharmacologische verhandeling over de hier geacclimateerde kina en hare producten te vervolgen."

»Mogen deze regelen vooreerst slechts de verdienste hebben, dat zij de algemeene belangstelling in de zoo belangrijke cultuur opwekken of verhoogen, en voorts de overtuiging vestigen, dat de kina in Neêrlandsch Indië inheemsch en in de hoogere, bewoonde bergstreken tot een even voordeelige als heilzame volkscultuur worden kan."

De Regeering verschaffe slechts gelegenheid tot het verkrijgen van grondeigendom, en die uitkomst zal zich niet lang laten wachten.

Om dit overzicht van den inhoud van het dertiende deel van het Tijdschrift niet te uitvoerig te maken, zullen wij ons, wat de bijdragen van den heer van Gorkom betreft, alleen nog de aanhaling van het slot van zijn artikel over den welbekenden Mangkoedoewortel veroorloven.

»Het mag als bewezen worden aangemerkt," zegt hij, »dat de koedoewortel als kleurstof voor de katoendrukkerijen van niet minder belang

is dan de meekrap, en met het oog op de hooge waarde van deze, zullen cultuurproeven met den tjangkoedoe niet alleen wenschelijk zijn, doch mag men, volgens onze beschouwingen, met eenigen grond op voordeelige uitkomsten rekenen, en is de vraag, of de koedoewortel eenmaal een exportatie-product van groote beteekenis kan worden, voor spoedige oplossing vatbaar."

Als van zelf volgt hier wederom de opmerking, die wij boven bij de tabaks- en kinacultuur maakten: de Regeering verschaffe slechts grond-eigendom en de vraag *zal* spoedig zijn opgelost.

Geen deel van het Tijdschrift ziet het licht, of men vindt er eene belangrijke bijdrage in van den heer Teysmann, den welbekenden, nu afgetreden directeur van 's lands plantentuin te Buitenzorg.

Om zijn gevoelen gevraagd zijnde over de veredeling der Indische vruchtsoorten, deelt hij dat mede in eenen op bladz. 69 en vervolgens te vinden brief aan de Maatschappij, waarin wordt aangewezen wat er te dier zake behoort te worden verricht, en die wordt besloten met eene uitvoerige »nota van vruchtboomen welke te Batavia voorkomen, of met goed gevolg kunnen worden aangeplant."

De ijverige correspondent der Maatschappij te Palembang, de heer J. S. G. Gramberg, in Nederland bekend geworden door zijn Roman »Madjapahit," gaf eene mededeeling omtrent het landbezit in het rijk van Palembang onder het voormalig sultansbestuur, en deed daarbij het belangrijke van het bezit van Sumatra uitkomen, met het oog op de wenschelijkheid om dat eiland speciaal te bestemmen voor de uitbreiding der particuliere nijverheid in Indië.

In de laatste deelen van het Tijdschrift mist men nooit eenige min of meer gewichtige aanteekeningen omtrent de padicultuur. Ook in dit deel ontbreken zij niet. Behalve den reeds vermelden brief van den heer K. F. Holle vindt men hier over dat onderwerp nog de volgende stukken:

1o. Eene nota over de ziekte in het padigewas in de residentie Pekalongan, door den heer G. A. Boutmy;

2o. Eene nota van den heer K. F. Bohl over den terrasgewijzen aanleg van tegalvelden (tipars, gaga's, kebonans);

3o. Een zeer uitvoerige beschrijving der padisoorten, geteeld wordende in de residentie Soerabaja, door den heer P. W. A. van Spall;

4o. Eene verhandeling over de vermeerdering van productie met minder zaadverbruik, toegepast op sawah's, door den heer H. J. van Swieten; — en eindelijk

5o. Eenen brief gericht aan de directie der N. I. Maatschappij van

Nijverheid en Landbouw over proeven genomen met Carolina-padi, door den heer F. N. G. Mersen Senn van Basel.

In het onder N°. 1 vermelde stuk deelt de heer Boutmy mede, wat hij als resident van Pekalongan met goed gevolg deed om de ziekten uit het padigewas te weren. Onder de middelen die hij daartoe aanwendde, waren de volgende zeker niet de minst opmerkelijke:

»Van het denkbeeld uitgaande," zegt hij, »dat de landbouwer zelf het beste weet den tijd te kiezen, om zijne velden voor de padicultuur in gereedheid te brengen, en hem in dat opzicht met gerustheid de vrije hand kan worden gelaten, heb ik eerst en vooral deze bemoeienis van de inlandsche ambtenaren geweerd en aan de bevolking en de dessa-hoofden overgelaten den tijd van planten en de keus van bibit, zoomede de keus van alle andere gewassen, die zij voordeeliger achten te planten dan padisoorten."

En verder:

»Eindelijk is door mij zorgvuldig en streng gewaakt, dat gedurende den padi-aanplant de bevolking zoo min mogelijk tot het verrichten van heeredienstenwordt opgeroepen."

Dat is met andere woorden gezegd: ik heb den landbouwer zoo veel mogelijk in zijn normalen toestand gebracht, hem den grond doen beschouwen als zijn eigendom, waarop hij kan planten wat hem goeddunkt, en op de wijze zoo als hij vermeent dat met zijn voordeel het meest overeenkomt.

De lezer ontmoet bij het stuk onder N°. 4 vermeld, voor het eerst in dit opstel den naam van den heer H. J. van Swieten, wiens kennis en ijver in de vakken van landbouw en nijverheid uit menig vroeger stuk in het Tijdschrift zijn gebleken. Ook nu wederom worden die in een helder licht gesteld, niet alleen door de reeds vermelde aanwijzing om met minder zaadverbruik meer padi-product te verkrijgen, maar ook door zijne nota's over de vischteelt op sawah's in de Preanger-regentschappen, en over het schadelijk gedierte waarmede de landbouw en de vruchtboomen op Java te kampen hebben.

Het overzicht over de vischteelt in de Preanger van den heer van Swieten wordt aangevuld door de boven reeds vermelde wenken van den heer van Gorkom omtrent hetzelfde onderwerp. Die teelt is in de genoemde residentie van veel gewicht, omdat de visch daar een element is geworden van volksvoeding. Heilzaam verschijnsel voorzeker bij de omstandigheid, dat den Preangerees weinig tijd is overgelaten voor de goede bewerking zijner rijstvelden, en bij de geringe betaling die hij voor zijn koffieproduct erlangt, en die hem niet, zooals men vaak beweert, door de mindere opbrengst van landrenten wordt vergoed, daar

die mindere opbrengst van landrenten aan den Staat niet belet, dat hij toch evenveel betaalt als de Javaan in de andere residentiën!

Op het gebied der suikerindustrie vindt men in dit deel van het Tijdschrift, behalve de reeds genoemde aanteekeningen van den heer Staverman, ook nog:

1°. De beschrijving van een voorbehoedmiddel tegen de inwerking van stroop op pleisterwerk, van den heer P. J. van Maanen;

2°. Eene beknopte beschrijving van den aanplant van het suikerriet en van de suikerfabricatie op Zuid-Celebes, hoofdzakelijk op de fabriek Aëng Batoe-Batoe, gelegen in het regentschap Galesong (onderafdeeling Takalar, Zuiderdistricten); en

3°. Iets over Fryer's concretor.

Uit het op blz. 311 voorkomende »rapport over een monster kanari-olie van den heer J. W. Gunning te Amsterdam," leert men de waarde van die vetstof kennen. De kanari komt in Indië veel voor, groeit daar goed en draagt veel vruchten. Na de détails van zijn onderzoek te hebben medegedeeld, gaat de heer Gunning aldus voort:

»Mijn besluit is derhalve dat de kanari-olie:

1°. eene plaats kan innemen onder de eetbare olieën, als surrogaat voor de mindere soorten olijfolie bij de toebereiding van ordinair bakwerk; en

2°. eene zeer goede grondstof is voor de vervaardiging van vaste witte zeep;"

terwijl hij eindigt met de verzekering, dat de kanari-olie onder de tot nog toe in Nederland aangevoerde en hem bekende vetsoorten, eene voorname plaats kan innemen.

Ongetwijfeld eene aanmoediging om een tak van nijverheid als de vervaardiging van die olie in Indië zooveel mogelijk uit te breiden!

Behalve van de door den heer J. G. Marius geleverde beschrijving van de berg-indigo, die in de Padangsche Bovenlanden wordt verkregen uit de Sanem of Taroem Akkar (Marsdenia tinctoria (1)), moet nu nog melding worden gemaakt van twee belangrijke stukken, te weten:

1°. het onderzoek van door genoemden heer J. G. Marius geproduceerde *groene indigo*, door den heer M. Henstëdt Jr., en

2°. het verslag der particuliere theeonderneming Ledok in de afdeeling van dien naam, residentie Bageleen, over het jaar 1867, door den heer W. de Jong.

---

(1) *Tinctura* voor *tinctoria* is in het Tijdschrift eene drukfout.

De groene indigo is door den heer Marius vervaardigd uit de boven aangehaalde plant op Sumatra's Westkust. De uitkomst van het onderzoek was vrij bevredigend.

»Uit een en ander," zegt de heer Henstëdt (scheikundige bij het gouvernements laboratorium te Batavia), »mag men mijns inziens met eenige waarschijnlijkheid besluiten, dat de groene indigo van den heer Marius werkelijk van veel nut in de toepassing kan zijn; doch komt het mij tevens zeer gewenscht voor, dat eene grootere hoeveelheid van deze indigo worde aangevraagd, ten einde daarmede in Europa fabriekmatig eene proef te nemen, ten opzichte van het kleuren in het groot. Eerst daarna heeft men de gegevens om te beslissen, of de fabricatie in het groot van deze indigo al dan niet goede resultaten geven kan."

Het vinden van groene indigo is ontegenzeggelijk van zeer veel belang, en dat het product van den heer Marius, op wol en katoen toegepast, in het klein zeer goed gelukte, mag tot spoorslag dienen van de heeren indigo-planters in Djokjokarta, om den heer Marius aldaar eene proef in het groot te doen nemen, en de alzoo verkregen groene indigo naar Europa te zenden. Groote voordeelen zouden aan het welgelukken daarvan verbonden zijn, en het is alzoo te wenschen, dat genoemde heeren zich de onkosten van die proef zullen willen getroosten.

Eindelijk vermelden wij het verslag van den heer de Jong, eigenaar der voormalige gouvernements-theeaanplantingen in Ledok, waaruit blijkt, hoe de qualiteit van de daar gewonnen thee in Nederland zoo wel als in het Buitenland gunstig is beoordeeld geworden, en hoe de welvaart der bij deze onderneming werkzame bevolking zichtbaar is toegenomen. Het is niet wel mogelijk om van dit verslag een overzicht te geven. Het moet in zijn geheel worden gelezen.

Moge deze beknopte aankondiging er toe bijdragen om het N. I. Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Nederland meer en meer te verspreiden, en zoo doende den merkwaardigen inhoud daarvan meer en meer te doen kennen.

Leiden, 26 April 1869. H. de Bruyn.

De contractu »do ut des" jure Mohammedano. Specimen juridicum inaugurale Ludovici Guilielmi Christiani van den Berg. Lugduni Batavorum apud S. C. van Doesburgh. 1868.

Wanneer voor 30 of 40 jaren aan eene onzer vaderlandsche hoogescholen eene dissertatie verdedigd ware, waarin op elke bladzijden énormiteiten voorkwamen, als de volgende: auctore *certo* Mohammad ibn as-Salamo, multaque *de ea re* exempla adsunt, distinctio haec est ut hoc *significat*, *rem disponere* (1), *venditio* rerum incorporalium impediri credo, impar oneri *probandi*, quum omnino abesse non *licet aestimatio*, *in* agro arbores *complectuntur*, ut *confiteor* me imparem esse, *eligisse*, *inaequissimum*, *eae* materiae operam dare, quia aliter *dissolutionem* appellari non *possit*, *pro* eodem pretio vendere, quae ad usum percipiendum *necesse* sunt, etc. etc.; wanneer, zeg ik, in de dagen mijner jeugd eene dissertatie verdedigd ware, die van zoo grove zonden tegen de Latiniteit wemelde, dan zouden noch de kennis, noch de scherpzinnigheid, noch het grondig onderzoek die de schrijver daarvan in de behandeling van het gekozen onderwerp had aan den dag gelegd, in staat geweest zijn bij onze vaderlandsche geleerden een blik van goedkeuring voor zijn arbeid te verwerven. Het is een treurig bewijs voor den achteruitgang der klassieke studiën, dat in het jaar des Heeren 1868 een der uitstekendste kweekelingen van de Leidsche hoogeschool, die in een akademisch proefschrift eene nog bijna geheel onbetreden baan insłaat, bewijzen geeft van eene zeldzame belezenheid in handschriften die gewoonlijk onder het stof der bibliotheken bedolven blijven, en toont een moeilijk en weêrbarstig onderwerp volkomen onder de knie te hebben, de vruchten zijner studie aan het publiek durft aanbieden in eene taal, waarover een schooljongen zich zou behooren te schamen. Gelukkig voor den heer van den Berg, dat onze tijd in dit opzicht toegevender oordeelt, en om de gebrekkige taal de verdiensten van zijn werk niet miskennen zal!

De gebrekkige. Latiniteit, die zich niet alleen in grove fouten tegen grammatica en spraakgebruik, maar ook in een doorgaans onlatijnschen en daardoor vaak duisteren periodenbouw openbaart, moet te meer bevreemding wekken, na het verslag door den schrijver in zijne voorrede gegeven van de middelen die hij heeft aangewend, om gerust te kunnen zijn, dat zijn werk zich in een goed Latijnsch kleed zou vertoonen, — middelen waarop hij zoo zeer heeft vertrouwd, dat hij niet onduidelijk de verwachting te kennen geeft, dat ook zijn werk zich *orationis suavitate aliqua* zal aanbevelen, waarvan hij echter de verdienste geheel aan zich zelven ontzegt. Een van beiden is waar: òf de heer Polak heeft zich de taak, waarvoor hij zonder twijfel volkomen berekend is, te gemak-

(1) In den zin van: *de beschikking over iets hebben.*

kelijk gemaakt om op de eervolle vermelding van zijn naam in de voorrede aanspraak te hebben, òf de schrijver heeft het aandeel van den heer Polak in de herziening van zijn werk grooter gemaakt dan het is, en de verantwoordelijkheid voor zijn Latijn meer dan billijk was, op de schouders van dien verdienstelijken literator gelegd.

Wanneer ik overweeg welken nadeeligen invloed de slechte Latiniteit op het anders zoo uitstekende werk van den heer van den Berg heeft uitgeoefend, dan kan ik niet anders dan beklagen, dat hij het niet in de moedertaal heeft in het licht gegeven. »Lubens ego usus essem lingua vernacula", zegt hij, »nisi ipsa materies, quam tractare in animo erat, ut facile intelligitur, aliter suasisset." Maar welke dringende reden was er dan om dit onderwerp bij voorkeur in het Latijn te behandelen? 't Is waar, een vrucht van zoo degelijke en grondige studie omtrent een deel eener wetenschap die daaraan nog zoo zeer behoefte heeft als het Mohammedaansche recht, verdiende ook buiten de grenzen van het Vaderland bekend te worden, en daaraan zou het gebruik der moedertaal hebben in den weg gestaan. Maar tegen dit voordeel staan nadeelen over. Zij die in Nederland van de studie van het Mohammedaansche recht eenig werk maken en dus uit het werk van den heer v. d. Berg eenig nut zouden kunnen trekken, zijn, met zeldzame uitzonderingen, alleen zij die hunne opleiding als ambtenaren voor Nederlandsch Indië ontvangen. Van dezen verstaat slechts een klein gedeelte Latijn, en zelfs de weinigen die deze taal kennen zijn niet altijd juristen, die met de eigenaardige termen van het Romeinsche recht vertrouwd zijn, en den zin van uitdrukkingen als *res fungibiles*, *venditio ad gustum*, *vendere per aversionem* (1) enz., gemakkelijk kunnen vatten. Er ware dus dunkt mij veel voor geweest om juist hier de moedertaal te bezigen, en het werk van den heer v. d. Berg zou ongetwijfeld daarbij veel in netheid, juistheid en duidelijkheid hebben gewonnen. Eene Fransche vertaling had dan later aan de verspreiding in den vreemde kunnen worden dienstbaar gemaakt.

Wat wij kwaads van deze dissertatie te zeggen hadden, hebben wij grootendeels gezegd; evenwel is er nog een ander punt, waaromtrent zij geen onbepaalden lof verdient. En daar het hier een zaak geldt, die met den gang van des schrijvers onderzoek slechts in een zeer oppervlakkig verband staat, en die geheel op zich zelve kan beschouwd worden, wil ik ook dat punt nog afzonderlijk behandelen, eer ik tot een beknopt overzicht van den inhoud overga. De schrijver heeft zeer goed ingezien, dat de belangrijke zijde van het Mohammedaansch recht voor ons Nederlanders voornamelijk daarin gelegen is, dat wij in Indië over

---

(1) Is niet de juiste uitdrukking: *aversione* of *in aversione* vendere, emere, locare?

vele millioenen Mohammedanen heerschappij voeren. Natuurlijk dus dat hij ook belang stelde in de vragen, in hoeverre de voorschriften van het Mohammedaansche recht door de bevolking van den Indischen Archipel worden gekend en opgevolgd, en welke wijzigingen daar het Mohammedaansche recht in de praktijk door den invloed der oude landsinstellingen heeft ondergaan. De heer van den Berg heeft zich dus niet tevreden gesteld met de waarlijk zeldzame kennis van de Arabische taal en literatuur, die hij zich reeds op nog zoo jeugdigen leeftijd heeft weten te verwerven, maar zich ook op de taal van Java toegelegd, en het daarin zoover gebracht, dat hij het voornaamste Javaansch-Mohammedaansche geschrift van rechtskundigen inhoud dat tot dusver is uitgegeven, de *Kitab Toehpah*, in den Javaanschen tekst kon raadplegen. Maar hoe loffelijk ook dit streven was, het ware geloof ik beter geweest, dat de schrijver van zijne Javaansche studiën, die nog niet tot genoegzame rijpheid waren gekomen, in deze dissertatie maar geen gebruik had gemaakt. Voor een beter inzicht in de bepalingen van dat recht heeft hij van de raadpleging van het genoemde Javaansche boek geen nut getrokken en ook niet kunnen trekken; maar ten opzichte van den aard van dat boek zelf en hetgeen daaruit voor de kennis der toepassing van het Mohammedaansche recht op Javaansche toestanden te leeren valt, heeft hij zich naar mijne meening zeer vergist. Het is slechts op enkele plaatsen dat van dat Javaansche recht in zijn werk melding wordt gemaakt, en het heeft aan den gang van zijn onderzoek in het algemeen geen schade toegebracht, maar wat hij er van heeft gezegd acht ik grootendeels onjuist en had ik liever geheel in zijn boekske gemist.

Waar de heer v. d. Berg in zijne Prolegomena de geschriften door hem geraadpleegd opsomt, maakt hij, p. 23, van de *Kitab Toehpah* in de volgende woorden gewag.

»*Kitab Toehpah*, Mohammedaansch-Javaansch Corpus Juris, opgesteld in het jaar der Hedjra 958 (= 1544 n. C.) door Toewan Scheikh Ibno'l-Hadjar, naar Arabische bronnen, en voornamelijk met aanwending van het Kort Begrip van Aboe Schodja', zooals boven gezegd is (1), ofschoon hij dien niet altijd volgt. Zoo is b. v. de titel over het contract *salam* (koop met vooruitbetaling) geheel overgeslagen, terwijl andere hoofdstukken door de omschrijving nauwelijks herkenbaar zijn. Voor de rechtswetenschap is het van niet veel belang, maar zij die zich aan den burgerlijken dienst in de koloniën willen wijden, mogen dit wetboek, dat bij de Javanen van zeer groot gezag is, geenszins verwaarloozen."

(1) Dit ziet op de woorden op blz. 19, waar wij van het Kort Begrip van Aboe Schodja' lezen: „Het is een boek van groot gezag, zoowel op de akademie van Caïro, waar de studenten in het recht de studie daarmeê aanvangen, als in den Indischen Archipel, waar het Javaansche *Corpus Juris* niets anders is dan eene paraphrase van dit Kort Begrip.

Ofschoon over den oorsprong van de *Kitab Toehpah* nog eenige duisternis zweeft, is het echter zeker dat die hier ten eenenmale onjuist is voorgesteld, en wat wij er van weten is volkomen voldoende om te doen zien dat de titel van Javaansch *Corpus Juris*, daarop toegepast, geheel verkeerd is. Ook wat over het groot gezag van dit boek bij de Javanen gezegd wordt, zou moeilijk te bewijzen zijn, tenzij men mocht willen aannemen, zooals de heer van den Berg het werkelijk doet voorkomen, dat Ibno'l-Hadjar de schrijver is van de *Kitab Toehpah* in den vorm waarin wij dat boek thans bezitten, wat zeker volstrekt ongegrond zou zijn.

Prof. Keyzer, de uitgever van den Javaanschen tekst van de *Kitab Toehpah*, heeft meermalen zijn gevoelen over den aard en het ontstaan van dat boek uitgesproken, t. w. in de aanteekeningen op dat werk zelf, bl. 174, in zijn »Mohammedaansch Strafrecht", bl. 72 vv., en eindelijk in de »Bijdragen voor Ind. Taal-, Land- en Volkenkunde", Nieuwe reeks, D. IV, bl. 343. Had de heer v. d. Berg die plaatsen nauwkeurig gelezen en nagegaan, dan zou hem dadelijk gebleken zijn dat hij zich eene geheel verkeerde voorstelling gevormd heeft.

In den aanvang van het boek zelf wordt gezegd, dat het in het jaar der Hedjra 958 door Ibno'l-Hadjar (of naar Javaansche schrijfwijze Ibnoe Kadjar) geschreven werd. Doch wanneer wij letten op den Arabischen naam van den schrijver (wat echter op zich zelf niet afdoende is); op den titel van het boek, waarin *toehpah*, het Arabische *tohfah*, geschenk, is (welk woord in den oorspronkelijken titel ongetwijfeld gevolgd werd door een tweede, aanwijzende voor welke personen het geschenk was bestemd); op het jaartal, vergeleken met eenige aanduidingen waaruit de latere oorsprong van den Javaanschen tekst blijkt; en op de gewone herkomst van alle geschriften over zuiver Mohammedaansch recht in de inlandsche talen van den Archipel, die, naar het schijnt, steeds vertalingen uit het Arabisch zijn (1); dan is het duidelijk, dat die opgaven betrekking hebben tot een Arabisch origineel, waarvan de *Kitab Toehpah* eene Javaansche vertaling is (2). Die Ibno'l-Hadjar, omtrent wiens leven en werken ook Prof. Keyzer, waarschijnlijk wegens zijn laten leeftijd, niets heeft kunnen opsporen (3), was dus naar alle waarschijnlijkheid

(1) In tegenstelling met de *angger's* en *oendang-oendang's*, de eigenlijke landswetten, al of niet door den invloed van het Mohammedaansche recht gemodifieerd. Vgl. overigens Keyzer's Aboe Schodja', Introduction, p. XXI.

(2) De echt Arabische oorsprong van de *Kitab Toehpah* blijkt o. a. ook duidelijk uit art. 53, waar gezinspeeld wordt op een alphabeth van 28 letters, zooals het Arabische, terwijl het Javaansche er slechts 20 telt. Hetzelfde bewijst de daarin voorkomende vermelding van kameelen, een op Java geheel vreemd dier, van wijngaarden, die op Java niet bestaan, en dergelijke.

(3) Zie ook zijn „Mohammedaansch strafrecht", bl. 114.

een Arabier van de Schafeïetische sekte, die eene uitbreiding of omwerking van het beroemde Compendium van Aboe Schodja' geschreven heeft. Die uitbreiding nu schijnt, even als het Compendium zelf en de commentaren van Ibn Qâsim (1) en al-Hiçni, in den Indischen Archipel (door tusschenkomst der daar gevestigde Arabieren of van hadji's en Javaansche leerlingen der akademie van Caïro) zeer verspreid te zijn geraakt. Keyzer zegt, dat het hem gebleken is, dat Ibnoe Kadjar dikwerf in Javaansche gelijk ook in Maleische wetboeken wordt aangehaald, en dat er dikwijls uittreksels uit vertaald zijn, zoodat ook het gebruik van zijn werk Keyzers opmerking in de voorrede op zijne uitgave van Aboe Schodja' bevestigt, dat het Mohammedaansche recht, zooals het in den Indischen Archipel gekend en beoefend wordt, voornamelijk op Aboe Schodja' en zijne commentatoren berust. Alleen mag ik hierbij voegen dat ook van den Moharrar (2) van ar-Rafe'i en het beroemde compendium daarvan door an-Nawawi in den Indischen Archipel vele sporen voorkomen (zie o. a. Niemann, *Inleiding tot de kennis van den Islam*, bl. 364, 409, 472, 480; de Hollander, *Handleiding tot de Jav. taal- en letterkunde*, bl. 245).

Omtrent de aanleiding tot de vertaling van de *Kitab Toephah* in het Javaansch, den bewerker der vertaling en den tijd wanneer zij vervaardigd werd, vinden wij noch in het boek zelf, noch ergens elders iets vermeld; maar toch zijn er omstandigheden die daarover eenig licht verspreiden. In de eerste plaats is het op Europeesche wijze in genommerde artikels geordend, wat in Arabische rechtsboeken nooit voorkomt; in de tweede plaats is, in strijd met het gebruik in de Arabische compendia, de behandeling der godsdienstplichten of pilaren van den Islam weggelaten, en het strafrecht voorop gezet; in de derde plaats komen er eenige voor den Javaan onverstaanbare en trouwens ook erg verbasterde Hollandsche woorden in voor, zooals *permili* (familie), art. 2, *poelmak* (volmacht), art. 164, 238, *tesmên* (testament), art. 89. Al deze omstandigheden, maar vooral de Hollandsche woorden, maken het ondenkbaar dat wij in de Javaansche *Kitab Toephah* het eigenlijke, oorspronkelijke, in 1544 na C. geschreven werk van Ibno'l-Hadjar voor ons zouden hebben; maar zij bewijzen tevens dat de Javaansche vertaling

---

(1) De commentaar van Ibn Qâsim wordt als heilig boek of Kitab gebruikt door de geestelijke rechtbank of Soerambi te Soerakarta. Deze bijzonderheid, vermeld in Keyzer's *Introduction* op Aboe Schodja', heeft ook de heer v. d. Berg, bl. 20, van hem overgenomen, doch door eene bij de door hem gebezigde Javaansche letters zeer verklaarbare drukfout, heeft hij Tjoerambi in plaats van Soerambi geschreven.

2) Dit boek vermeldt ook v. d. Berg met een woord, blz. 22, maar de naam is door een drukfout verminkt

van zijn werk onder Europeeschen invloed ontstaan is, en is uitgegaan van eenig gezaghebber, wie dan ook, die meerdere vastheid en regelmatigheid in de inlandsche rechtspraak in het Gouvernements-gebied wilde brengen, en daarom besloot aan de inlandsche rechtbanken een compendium hunner eigen wetten in handen te geven, waarbij dan tevens, tot inlichting der Europeesche ambtenaren die het toezicht daarover te voeren hadden, eene Hollandsche vertaling zou worden gevoegd (vgl. wat in Keyzer's *Kitab Toehpah* in het voorbericht over de inrichting van de handschriften en eene gedeeltelijke Hollandsche vertaling gezegd wordt). Deze handelwijze is geheel in overeenstemming met hetgeen in 1759 op last der Compagnie plaats had met eene verzameling van inlandsche wetten van Celebes in de Makassaarsche taal, ten gebruike bij de Landraden, waaraan ook, ten behoeve der Europeesche ambtenaren, eene Hollandsche vertaling werd toegevoegd. Zie Matthes, *Makassaarsche Chrestomathie*, blz. 462. Ook herinnert men zich daarbij het »Compendium der voornaamste civiele wetten en gewoonten der Mahomedanen" van Pieter Haksteen, door de Indische regeering geapprobeerd in 1760, en nog, wat den titel over de successiën ab intestato betreft, gerenoveerd in 1828 door den Commissaris-Generaal du Bus.

De heer Keyzer acht het waarschijnlijk, dat de Javaansche vertaling van de *Kitab Toehpah* eerst in 1808, onder het bestuur van den maarschalk Daendels, is vervaardigd, en heeft daarvoor zeer goede gronden; doch om niet te wijdloopig te worden verwijs ik hier alleen naar de boven aangehaalde plaatsen, waar de heer Keyzer zijn gevoelen over dit boek heeft uiteengezet. Waarschijnlijk is nu dit boek, dat echter in de praktijk nooit geheel voldoen kon, omdat het Mohammedaansche recht op Java met oude landsgewoonten is vermengd en ook niet in alle daar voorkomende gevallen voorziet, aanvankelijk wel hier en daar bij de Landraden gebruikt, maar toch spoedig weder in onbruik geraakt. Geen spoor vinden wij dat het thans ergens als richtsnoer bij de rechtspraak zou gevolgd worden. In de Vorstenlanden schijnt het geheel onbekend te zijn; want in de nauwkeurige berichten van Bousquet, Winter en anderen omtrent de rechtbanken en wetboeken aldaar wordt er nooit eenig gewag van gemaakt. Men ziet uit dit alles met hoe weinig recht de *Kitab Toehpah* als het Javaansche *Corpus Juris* wordt voorgesteld, en dat wat de heer v. d. Berg omtrent het groot gezag van dit boek bij de Javanen vermeldt, alleen slaan kan op het oorspronkelijke Arabische werk van Ibno'l-Hadjar, dat evenwel, gelijk andere werken van dien aard, wel als bron voor de kennis der instellingen van den Profeet, maar niet rechtstreeks voor toepassing op de praktijk wordt gebruikt; maar volstrekt niet op de in vorm geheel gewijzigde Javaansche vertaling, die naar alle waarschijnlijkheid hare bestemming grootendeels heeft gemist.

De heer van den Berg zegt ook nog op de aangehaalde plaats, dat de titel over het contract *salam* in de *Kitab Toehpah* geheel is overgeslagen, en op bladzijde 121 is hij, waarschijnlijk alleen op grond van dat stilzwijgen, stoutmoedig genoeg geweest, om ronduit te verklaren dat het *salam*-contract aan de Javaansche Schafeïeten geheel onbekend is. Nu, indien werkelijk de *Kitab Toehpah* het Javaansch-Mohammedaansche *Corpus juris* was, dan zou inderdaad dat stilzwijgen als een bewijs van onbekendheid kunnen gelden. Waarheid is het intusschen dat juist het *salam*-contract op Java een zeer gewoon contract is; want niet alleen geven de Europeesche planters aan de inlandsche arbeiders dikwijls voorschotten op latere levering, maar de landbouwer ontvangt die ook dikwijls van Arabieren of Chineezen tot betaling zijner landrenten. Nu wil ik juist niet zeggen dat bij het geven dier voorschotten altijd geheel volgens de voorschriften en formaliteiten van het Mohammedaansche recht wordt gehandeld. Dit is, bij den wonderlijk gemengden rechtstoestand op Java, waarschijnlijk hier evenmin als bij andere civiele rechtshandelingen regelmatig het geval. Maar de enkele priesters die zich eenige moeite geven om het zuivere Mohammedaansche recht te leeren kennen en die verzamelingen van uittreksels uit Arabische boeken maken, die zoo dikwijls voorkomen en waarvan ook het in Keyzer's aanteekeningen op de *Kitab Toehpah* geëxcerpeerde Handschrift P. een voorbeeld is (1), kennen het *salam*-contract zoo goed als eenig ander, en de heer van den Berg had zich daarvan kunnen overtuigen als hij de uittreksels uit genoemd Handschrift vlijtiger had gelezen. Op blz. 188 wordt daar het *salam*-contract wel degelijk beschreven, maar, juist omdat het op Java zoo algemeen bekend is, niet onder zijn Arabischen naam, maar onder den Javaanschen naam van *tatĕmpah.*

Er is nog ééne plaats waar de schrijver eene bijzonderheid omtrent het Javaansche recht mededeelt, en ook daar heb tk tegen zijne voorstelling bedenking Hij zet namelijk op blz. 35 en 36 uiteen, dat, volgens het Schafeïetisch recht, een verkoop van datgene waarover men niet, hetzij als eigenaar, als gevolmachtigde, als vader of voogd, of als rechter in een insolventen boedel, beschikking heeft, nooit geldig kan zijn; terwijl volgens de Hanefieten de verkoop van eens anders goed buiten voorkennis van den eigenaar wettig is, wanneer deze laatste dien verkoop naderhand bekrachtigt. Ook bij de Javaansche Schafeïeten, zegt de heer v. d. Berg, schijnt zulk een verkoop onder de gemelde voorwaarden niet geheel ongeoorloofd te zijn, en hij tracht dit in eene noot te bewijzen door eene aanhaling uit die zelfde reeds vermelde verzameling

(1) Zie een tweede voorbeeld vermeld bij Niemann, bl. 480, en verg. ook hier Keyzer's introductie op Aboe Schodja', p. XXI, XXII.

van uittreksels uit Arabische schrijvers over het recht, waaruit Prof. Keyzer voor zijne aanteekeningen op de *Kitab Toehpah* heeft geput. Maar dit bewijst alleen dat de schrijver van dat handschrift zulk eene uitspraak — hij noemt ze een »oude uitspraak" — in een Arabisch rechtsgeleerd boek gevonden had en die waardig oordeelde om in zijne verzameling te worden opgenomen. Maar het leert ons niet dat in het algemeen zulk een verkoop op Java geoorloofd wordt geacht, en geeft ons nog minder recht om er een spoor in te vinden, zooals de heer van den Berg doet, van de vroegere heerschappij van Hanefietisch recht op Java, dat later door het Schafeïetische zou verdrongen zijn. Het feit zelf moge waar zijn, wat ik geenszins betwist, maar het gebezigde argument is mijn inziens van geen waarde.

Dat de heer v. d. Berg aan eenige vertaalde brokken van Arabische rechtsgeleerdheid genoegzaam gewicht hecht, om wat daarin voorkomt zoo maar aanstonds tot op Java in het algemeen geldend recht te verheffen, mag te meer bevreemding wekken, daar hij reeds op bl. 14 toont, zeer wel te weten, hoe gebrekkig het met de kennis en praktijk van het Mohammedaansche recht onder de volken van den Archipel gesteld is. Hij gaat daar, wat meer is, ongetwijfeld veel te ver, wanneer hij ons leert, dat de Javanen zelfs aan boomen en dergelijke goddelijke eer bewijzen.

En hiermede ben ik gekomen aan het einde van mijne bedenkingen, althans van mijne bedenkingen van gewichtigen aard. Hoe loffelijk het streven van den heer v. d. Berg ook wezen mocht, om den Indischen Archipel mede in den kring van zijn onderwerp te trekken, op dat terrein was hij nog te weinig te huis om zich geheel voor dwaling te hoeden. Maar hij toont een merkwaardig meesterschap over zijn onderwerp waar hij zich tot de Arabische bronnen en de uiteenzetting van hetgeen daaruit te leeren valt, bepaalt. Reeds de ijver waarmede hij zoovele, doorgaans noch door zuiverheid van tekst en fraaiheid van schrift, noch door eene duidelijke, geleidelijke en aangename behandeling der stof, tot beoefening uitlokkende handschriften heeft onderzocht, verdient lof en onderscheiding. Maar nog veel meer heeft hij daarop aanspraak om de juridische kennis en scherpzinnigheid, die hem in staat gesteld hebben den weg te vinden in den doolhof van casusposítiën en subtiliteiten waarin zich de Mohammedaansche rechtsgeleerden verliezen, en waarbij zij zoo weinig den eisch van logische orde en samenhang in het oog houden, dat de heer v. d. Berg niet ten onrechte zeggen kon (blz. 82), dat zij zich onderscheiden door eene geestige manier van elke quaestie daar te behandelen, waar niemand der ongeloovigen haar ooit zoeken zou. Hoe gelukkig de heer van den Berg er in geslaagd is, te midden van dien chaos, de algemeene beginselen op te sporen, die de Arabische juristen, vaak zonder duidelijk bewustzijn, zou men zeggen, hebben ge-

leid, zal ons blijken, wanneer wij den gang van zijn onderzoek, kortelijk uiteenzetten. Tot dusverre waren er zelden juristen die tevens de Arabische taal machtig waren, en zelden orientalisten, die genoegzame rechtskennis bezaten, om op het donker gebied der Mohammedaansche rechtsgeleerdheid het noodige licht te kunnen ontsteken. Het voorbeeld van den heer van den Berg kan ons leeren, hoeveel goeds van de vereeniging dezer beide attributen in één persoon voor dezen nog zoo verwaarloosden tak van wetenschap kan worden verwacht (1).

In zijne Prolegomena behandelt de heer van den Berg eenige algemeene zaken, de Mohammedaansche rechtswetenschap betreffende: haren aard, hare bronnen, de regelen ter beoordeeling der juridische autoriteit; de scholen of richtingen die men in de orthodoxe wetenschap onderscheidt en de kettersche richting der Schiïeten. Zijne behandeling dezer punten onderscheidt zich door eenige bijzonderheden van hetgeen men daaromtrent gewoonlijk bij andere schrijvers aantreft. Vooreerst maakt hij onder de rechtsbronnen geen gewag van de *Idjmā'* of *Djamā'ah*, d. i. de overeenstemmende beslissingen of uitspraken van de Mohammedaansche leeraars in de dagen der eerste Khalifen. Ofschoon van ondergeschikt belang in vergelijking met Koran en Sonnah, mag zij toch, dunkt mij, niet worden voorbijgegaan. De volledige naam der orthodoxen, in onderscheiding van de Schiïeten, is: »volgers der Sonnah en der Djamā'ah." Men noemt ze echter gewoonlijk kortheidshalve alleen Sonnieten. Dit heeft aanleiding gegeven tot de gewone dwaling bij Christen-schrijvers over het Oosten, dat de Schiïeten de Sonnah verwerpen. Terecht heeft ook de heer v. d. Berg, blz. 15, die meening bestreden, en aangetoond dat de Schiïeten niet minder dan de Sonnieten aan de Sonnah of overlevering hechten. Maar de oplossing der natuurlijk rijzende vraag, waarom dan toch de orthodoxen door den naam van Sonnieten onderscheiden worden, is hij ons schuldig gebleven. Wat de Schiïeten verwerpen is niet de Sonnah, maar de Djamā'ah, — want de drie eerste Khalifen, op wier gezag de bepalingen der Djamā'ah voornamelijk steunen, worden niet door hen als wettige heerschers erkend. Maar wanneer men van de Sonnieten spreekt, moet men daarbij niet enkel aan de Sonnah,

(1) Ik wil niet geacht worden met deze woorden de verdiensten van Mr. S. Keyzer te miskennen, maar die schrijver heeft wel eenige bronnen voor de kennis van het Mohammedaansche recht door uitgave en vertaling meer algemeen bekend gemaakt, maar nooit beproefd, wat de groote verdienste van den heer van den Berg is, van eenig deel der Mohammedaansche rechtswetenschap een duidelijk systematisch overzicht te geven, zooals de wetenschappelijke zin van ons Westerlingen dat verlangt. Wij bezitten echter eene proeve van dien aard in het Specimen inaugurale *de conjugiis jure moslimico*, in 1848 door den heer A. F. E. Testa te Leiden verdedigd; doch de schrijver van dat stuk stond in kennis der Arabische taal en van de rechtsgeleerde literatuur der Arabieren verre bij den heer van den Berg achter.

maar steeds aan de bij elkander behoorende Sonnah en Djamā'ah denken.

In de tweede plaats wordt ook de qijās, het gebruik der rede om door analogie de in de overige rechtsbronnen gegeven voorschriften op onvoorziene gevallen toe te passen, door den heer v. d. Berg niet bij het algemeen overzicht der rechtsbronnen, maar eerst bij de bijzondere beschrijving der Hanefietische school vermeld. Ofschoon dit strijdt met het gewone gebruik, is het, geloof ik, eene verbetering. De qijās is bij uitnemendheid in de school van Aboe Hanifah te huis, wier aanhangers het »volk der qijās" genoemd worden, en misschien is hare gewone vermelding onder de rechtsbronnen bij Europeesche schrijvers vooral daaraan toe te schrijven, dat deze hunne kennis van het Mohammedaansche recht meestal uit Hanefietische boeken hebben geput. Intusschen moet erkend worden dat de overige scholen niet allen even vijandig tegenover de qijās stonden, en dat die van Aboe Daoed daarin het verst ging, waarom zij die der Dhaherieten (aanhangers van den uitwendigen of letterlijken zin des Korans) genoemd wordt.

Het is bekend dat van de zes orthodoxe scholen die van Aboe Daoed en Sofjān sedert lang zijn uitgestorven, zoodat ook de Mohammedanen zelven gewoon zijn van »de vier scholen" te spreken, waarin zij door de Christen-schrijvers worden nagevolgd. Het is dus eene derde eigenaardigheid van het overzicht in de Prolegomena van den heer van den Berg, dat hij zich tot de scholen der Hanefieten, Malekieten en Schafeïeten bepaalt, en Ahmed ibn Hanbal, den stichter der vierde, die thans ook bijna geene aanhangers meer telt, slechts met een enkel woord vermeldt.

Het tweede deel der Prolegomena is gewijd aan de schrijvers over het Mohammedaansche recht. Eerst geeft de heer van den Berg een denkbeeld van de gewone inrichting der Mohammedaansche rechtsboeken, en daarna staat hij stil bij een merkwaardig punt, vóór hem, zooveel mij bekend is, nog nooit ter sprake gebracht: den invloed dien het Romeinsche recht op de ontwikkeling van het Mohammedaansche heeft geoefend. Ofschoon positieve getuigenissen omtrent dien invloed ontbreken, heeft de heer van den Berg zijn bestaan tot groote waarschijnlijkheid gebracht, door aan te toonen dat eenige merkwaardige quaesties en zonderlinge anomaliën in het Mohammedaansche recht bezwaarlijk anders dan langs dezen weg kunnen ontstaan zijn. Op hetgeen blz. 17 en 18 der Prolegomena daaromtrent gezegd is, komt hij in den loop van zijn onderzoek meermalen terug, zooals op blz. 36, bij de behandeling van den verkoop van eens anders goed, en op blz. 89 vv., 109 v., bij de overweging van het onderscheid tusschen verkoop en ruil, dat op sommige punten in het Mohammedaansche recht is ingedrongen, niettegenstaande in het algemeen de slechte toestand der munt in het Oosten

de Semietische volken bewaard heeft voor de dwaling, om in goud en zilver, 't zij gemunt of ongemunt, iets anders te zien dan eene waar die voor eene andere verwisseld wordt (vgl. p. 61). Bij dit punt vooral komt het uit, hoezeer het in het belang der wetenschap is, dat het Mohammedaansche recht door een rechtsgeleerde onderzocht wordt; wie niet vertrouwd is met het Romeinsche recht, zou nooit deze ontdekking gemaakt hebben. En toch is die ontdekking, waardoor een nieuwe weg voor het wetenschappelijk onderzoek wordt geopend, voor de geschiedenis der beschaving van niet gering gewicht.

Bij de opsomming der Mohammedaansche rechtsboeken die hij heeft geraadpleegd, voegt de heer van den Berg eenige biografische aanteekeningen omtrent de schrijvers. Ik vermeld dit vooral daarom, dewijl de »klassen der Schafeïeten" van as-Sobki hem althans het geboortejaar en een paar andere bijzonderheden van Aboe Schodja' hebben geleerd, omtrent wien zijn uitgever, de heer Keyzer, niets heeft kunnen opsporen (zie zijne *Introduction*, p. XXX). Reeds de heer Niemann is gelukkiger geweest. Hij kende reeds de mededeeling van as-Sobki, doch slechts ten halve, uit een citaat bij een anderen schrijver. Zie zijne »Inleiding tot de kennis van den Islam," bl. 471, 472.

Wij komen nu tot het eigenlijk onderwerp van het onderzoek, het contract »do ut des." Deze uitdrukking is eene zeer gelukkige vertaling van het Arabische *bai'* in zijn meest algemeenen zin. De gewone vertaling door *verkoop*, ofschoon in engeren zin *bai'* ook daarvoor gebezigd wordt, drukt de algemeene beteekenis bij de rechtsgeleerden in het geheel niet uit, daar behalve het eigenlijke koopcontract, ook de contracten van ruil, verbruikleening, voorschot, huur en dading in denzelfden naam worden begrepen. Wel is er tusschen het Romeinsche »do ut des" en het arabische *bai'* nog een klein verschil; maar zeker zou het moeilijk geweest zijn in eenige taal eene uitdrukking te vinden die beter aan het algemeen begrip van *bai'* beantwoordt. Reeds door de juiste vertaling en verklaring van dat woord, waarvan het gevolg is dat de heer v. d. Berg vooral het gelijksoortige en gemeenschappelijke in alle in het genus *bai'* begrepen contracten heeft in het oog gevat, zoodat hij, tot de beschrijving der species genaderd, de onderscheidende kenmerken in weinige woorden kon opgeven, is orde en licht gebracht waar bij andere schrijvers over het Mohammedaansche recht slechts verwarring en duisternis zijn te vinden.

Ik moet hier intusschen weder eene opmerking maken, die den schrijver misschien niet aangenaam zal wezen, maar die hem, vertrouw ik, nuttig zal zijn. Er is ongetwijfeld op onze Arabische woordenboeken, met name ook op dat van Freytag, het beste dat wij bezitten zoolang dat van Lane nog slechts ten deele verschenen is, en door den heer

v. d. Berg steeds bedoeld, wanneer hij in het algemeen van »het Lexicon" spreekt, zeer veel aan te merken, en vooral voor de terminologie der verschillende wetenschappen, met name ook van de rechtswetenschap, schieten zij zeer te kort. Maar toch is er wel wat overdrijving en een zekere jeugdige overmoed, die door rijper oordeel getemperd behoort te worden, in de wijze waarop de heer v. d. Berg links en rechts op »het Woordenboek" hakt en van *errores quibus scatet*, *absurdissimae explicationes* en dergelijke gewaagt. Voor de terminologie van bijzondere wetenschappen zijn de gewone woordenboeken in alle talen ontoereikend, en men heeft geen recht om zich daarover te beklagen. Want welk een onhandelbaren omvang zou niet een woordenboek moeten bezitten, waarin de beoefenaar van elken tak van wetenschap de geheele terminologie van zijn vak nauwkeurig behandeld en door voorbeelden opgehelderd zou vinden! De heer v. d. Berg is daarenboven ongetwijfeld vaak veel te mild met zijn: »Lexico addendum." In eene menigte der door hem genoemde gevallen is het gebruik van een *nomen actionis* of een afgeleiden vorm van een werkwoord in de rechtswetenschap zonder moeite uit de algemeene beteekens, die het Woordenboek opgeeft, te verklaren. Maar bovendien heeft hij soms in het Woordenboek iets anders gelezen dan er staat, of eene verklaring berispt om redenen die meer in zijne eigene gebrekkige kennis van het Latijn dan in werkelijke fouten van het Lexicon gegrond zijn. Zoo zegt hij op blz. 27 van het woord *bai'*: »vulgo ita explicatur, ut emtionem venditionem dicatur significare," en laat dan volgen: »Inter omnes errores, quibus scatet Lexicon, vix unus invenitur, qui revera absurdior sit magisque efficiat ut JCti Arabes intelligi nequeant." Deze sterke woorden deden mij natuurlijk naar het Woordenboek grijpen, om te zien hoe dan *bai'* werkelijk werd verklaard. En wat vond ik? »BAI'. *Generaliter* Permutatio unius rei cum altera, ut unus det, alter accipiat. *Sensu vero, quem lex praescribit*, *est* Rei, quae iis rebus, quae *māl* appellantur, continetur, pretio ab utraque parte indicato, permutatio cum altera tali re." Dit is nu zeker noch bijzonder duidelijk, noch bijzonder fraai uitgedrukt, maar het is vrij juist en van die absurde verklaring door *emtio venditio* is hier niets te vinden. Van anderen aard is wat blz. 66 en 135 over de absurditeit van het woord *dos*, als verklaring van de Arab. woorden *çadqah* en *mahr*, de huwelijksgift van den man aan de vrouw, gezegd wordt. »Dos (op *mahr* voegt Freytag er tusschen: *vel* donum sponsalitium) quae a marito uxori datur", is volgens den heer van den Berg eene *contradictio in terminis*. Tacitus dacht er anders over, toen hij, *de moribus Germanorum* 18. 2, schreef: Dotem non uxor marito, sed uxori maritus offert." Hieruit zou men opmaken dat *dos*, met de bijvoeging »quae a marito uxori datur", eene geheel onberispelijke Latijnsche verklaring van de genoemde Arabische

woorden is. De heer v. d. Berg eischte te veel toen hij vorderde, dat het Lexicon zich geheel aan het juridisch spraakgebruik zou binden. Op enkele plaatsen schijnen mij de woordverklaringen van den heer v. d. Berg zelven niet geheel onberispelijk. Zoo wordt bl. 33 *ikrāh* verklaard door *vrees*. Dit moest *dwang*, of, zoo men wil, *vreesaanjaging* zijn. Op blz. 41 vertaalt hij *qabzh* door *traditio*, — hoewel het eigenlijk de *aanneming* beteekent, — alleen omdat in het Mohammedaansche recht eerst de *aanneming* het rechtsgevolg heeft, dat in het Romeinsche recht aan de *traditio* toekomt; maar hoe noodig het ook was dit laatste op te merken, door die vertaling wordt aan de duidelijke beteekenis van het Arabische woord geweld aangedaan.

Over het contract *bai'* wordt in vier hoofdstukken duidelijk en volledig gehandeld. De drie eerste behandelen het contract in het algemeen; het vierde beschrijft wat aan de bijzondere species eigen is en ze van elkander onderscheidt. Hoofdst. I, over den aard en de vereischten, is in vier paragrafen gesplitst: 1. over den aard van het contract, 2. over de personen die het kunnen aangaan, 3. over den vorm van het contract, 4 over de zaken die er het voorwerp van zijn. In § 2 verwonderde het mij de vraag niet behandeld te zien, in hoeverre of onder welke omstandigheden vrouwen al of niet tot het sluiten van zulk een contract bevoegd zijn. Bij de inzage van Keyzer's Aboe Schodja' bleek mij echter, dat ook die schrijver hier (p. 20 Ar. t.) van de vrouwen niet spreekt.

Het tweede hoofdstuk handelt over de gevallen waarin het *bai'*-contract zijn effect mist. Deze worden bepaald door de vrijheid die de Mohammedaansche wet aan de contracteerende partijen verleent om op het reeds aangegane contract terug te komen, altijd eer zij zich scheiden, en in bijzondere gevallen gedurende een langeren termijn. Dit punt, waarin het eigenaardige van het Mohammedaansche recht weder sterk uitkomt, wordt in 5 paragrafen nauwkeurig behandeld. De Arabieren noemen die vrijheid om op het contract terug te komen: *keuze*. § 1 behandelt de keuze noodzakelijk met ieder *bai'*-contract verbonden, § 2 de keuze gedurende langeren tijd, als voorwaarde bij het aangaan van het contract gesteld, § 3 de keuze daarop berustende, dat hetgeen men ongezien heeft gekocht, bij de inspectie tegenvalt, § 4 het recht tot teruggave van het geleverde wegens gebreken, § 5 de vernietiging der overeenkomst met wederzijdsche toestemming. In § 1 wordt o. a. ook de niet-toepasselijkheid der keuze op het huwelijk behandeld, dat anders, zooals de heer v. d. Berg terecht opmerkt, in de hoofdzaken door de Mohammedaansche juristen mede als een *bai'*-contract beschouwd wordt. Doch in de wijze waarop de schrijver dit op blz. 66 heeft voorgesteld, heeft hij zich vergist. »Jure Mohammedano," zegt hij, »nup-

tiae nihil aliud sunt quam emtio puellae a patre vel tutore certo pretio." Indien dit zoo ware dan zouden huwelijken bij *djoedjoer*, zooals in Palembang en Benkoelen zoo gewoon zijn, echt Mohammedaansche huwelijken wezen. Dit is echter in het geheel het geval niet. De *mahr* of huwelijksgift, volgens het Mohammedaansche recht te voldoen, wordt nooit aan den vader of den voogd, maar altijd aan de vrouw zelve gegeven. Doch de aangehaalde uitdrukking is den heer v. d. Berg in een onbewaakt oogenblik ontsnapt. Dat hij beter wist toont hij op blz. 133. Echter wordt het dan daar weêr niet volkomen duidelijk waarom toch het huwelijk een *bai'*-contract is, namelijk niet tusschen den man en den vader of voogd der vrouw, maar tusschen den man en de vrouw zelve. De verklaring schuilt in de in eene noot zich verbergende en niet geheel duidelijke en juiste woorden: »*mahr* est donatio a viro compensandi usus puellae causa." Von Tornauw, *das Moslemische Recht*, p. 74, drukt het duidelijker uit door te zeggen, dat de man door de *mahr* het »arvum genitale mulieris" van haar koopt.

Het derde hoofdstuk handelt over de nietige *bai'*-contracten, en daar het Mohammedaansche recht drieërlei nietigheid onderscheidt, omdat de gebreken òf met den aard en algemeene vereischten van een contract in strijd kunnen zijn, òf met de bijzondere voorschriften van het Mohammedaansch burgerlijk recht, òf met den godsdienst en de moraal, wordt in even zoo vele paragrafen over deze drie soorten van nietigheid gehandeld. Beter ware het misschien nog geweest, indien de algemeene beschouwing van de nietigheid, hare soorten, en de kenmerken en grenzen dier soorten, in eene afzonderlijke paragraaf waren vooropgezet.

De eerste soort van nietigheid wordt onder andere te weeg gebracht door winst of woeker ten voordeele van eene der beide partijen bedongen; want het contract *do ut des* vooronderstelt dat men iets geeft, waarvoor men gelijke waarde terug ontvangt. Dit algemeene beginsel wordt evenwel door nadere bepalingen in de toepassing zeer beperkt. Het wordt streng toegepast op de edele metalen en op eetwaren. Maar onder de laatsten is volgens de Schafeïeten het veevoeder niet te begrijpen, en evenmin, lezen wij blz. 96, beenderen en geuren die tot spijze strekken voor de Djins. Dat de Djins, de geesten der woestijn, met lichamen van vuur en licht, zich met geuren voeden, laat zich nog al begrijpen; dat zij zich ook met beenderen voeden zouden, is volstrekt ondenkbaar. De heer v. d. Berg heeft het bezwaar gevoeld en daarom de teksten aangehaald. Daaruit blijkt dat in hetzelfde verband Ibn Qāsim van *geuren* en Scharbini van *beenderen* spreekt. De Arabische woorden voor beide zaken hebben in de lettertrekken groote overeenkomst, en mij is het nauwelijks twijfelachtig, dat alleen door een schrijffout de *beenderen* bij Scharbini de plaats der *geuren* hebben ingenomen.

Het vierde en laatste hoofdstuk bevat in zeven paragrafen de korte beschrijving der bijzondere soorten van contracten, die onder den algemeenen naam van *bai'* begrepen worden. Achtereenvolgens wordt gehandeld over: § 1. koop en verkoop, ruil; § 2. geldwisselarij; § 3. dading; § 4. huur en verhuur; § 5. verkoop met vooruitbetaling (*salam* of *salaf*); § 6. verbruikleening; § 7. het huwelijks-contract. Bij de behandeling van huur en verhuur had men wellicht eene breedere vermelding van de besproeiings- en bezaaiings-contracten mogen verwachten, die op blz. 120 slechts even zijn aangeroerd. Op Java zijn deze contracten zeer bekend; dat wil zeggen, er worden daar dikwijls overeenkomsten omtrent het bewerken van velden, met de helft of een derde der opbrengst als loon, aangegaan, die in de hoofdpunten met de besproeiings- en bezaaiings-contracten van het Mohammedaansche recht, zooals zij o. a. in art. 206 van de *Kitab Toehpah* beschreven worden, overeenkomen; want of die soort van contracten op Java werkelijk in het Mohammedaansch recht wortelen, laat ik ook hier liefst in het midden. Van dit werken voor de helft of een derde der opbrengst (*maro*, *mratĕloe*) zijn de voorbeelden o. a. menigvuldig bij de suikercultuur in Probolinggo, omdat de cultuurdienst-plichtigen, wegens het daar bestaande individueele grondbezit, verplicht zijn velden van de eigenaars tegen afstand der helft van het plantloon te huren.

De korte paragraaf over het huwelijkscontract doet, zooals ik reeds aanduidde, de overeenkomst met het *bai'*-contract niet volkomen duidelijk in het oog vallen. Het is een *do ut des* tusschen man en vrouw, doch waarbij in alle rechtshandelingen de vrouw door haren voogd wordt vertegenwoordigd, die echter daartoe, tenzij hij krachtens de vaderlijke macht over haar beschikken kan, van hare toestemming moet verzekerd wezen. Ik twijfel of men dit uit de korte beschrijving van den heer v. d. Berg dadelijk zal opmaken, niet omdat zij eenige dwaling bevat, maar omdat zij scherpte van lijnen mist.

Aan het einde van het geheele werkje is eene lijst der daarin verklaarde Arabische woorden geplaatst: een zeer nuttig toevoegsel, omdat de verklaring van rechtstermen in de woordenboeken deels gemist, deels gebrekkig gegeven wordt.

Aan het einde mijner beoordeeling gekomen, kan ik niet nalaten eenen wensch uit te spreken, die mij onder de lezing dezer dissertatie gedurig voor den geest heeft gezweefd. De heer van den Berg heeft daarin zulke doorslaande bewijzen van groote vlijt en een ongemeenen aanleg gegeven, dat het, mijns inziens, alleszins wenschelijk moet geacht worden hem voor de beoefening der wetenschap, en bepaaldelijk van dien nog te zeer verwaarloosden tak van wetenschap, waaraan hij blijkens dit werkje zijne

eerste liefde heeft gewijd, zooveel mogelijk te behouden. Een buitengewoon professoraat aan de Leidsche Hoogeschool, of eene betrekking van privaat-docent aan de Rijksinstelling voor Ind. taal-, land- en volkenkunde, met een betamelijk inkomen verbonden, schijnt het aangewezen middel om dit gewenschte doel te bereiken. De toekomst van het onderwijs in de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken der bevolking van den Ind. Archipel zou daardoor verzekerd zijn, te meer daar de heer v. d. Berg ook reeds niet onbelangrijke vorderingen in de Maleische en Javaansche talen heeft gemaakt. Ik zou mij hem zoo gaarne als den toekomenden uitgever en bewerker der wetten van Soerjå Alam voorstellen, waarvan wij ons, naar hetgeen er tot dusver van werd medegedeeld, nog zoo weinig eene duidelijke voorstelling kunnen vormen, ofschoon eene genoegzame om ons te doen vermoeden, dat zij voor de kennis van het eigenlijk inlandsch recht van Java als de hoofdbron te beschouwen zijn (1).

P. J. Veth.

---

(1) Zie Raffles, *Hist. of Java* (2d. edit.), I, blz. 312, en Appendix C.; *Bijdragen voor Ind. Taal- Land- en Volkenk.*, D. II, bl. 387, en Nieuwe Volgr., D. VI, bl. 1—57.

VARIA.

Ruim twee jaren geleden kwam het Engelsche Parlement tot het besluit, om de Engelsche établissementen, gelegen in Straat Malakka, tot eene zelfstandige of zoogenaamde kroon-kolonie te verheffen, door ze aan de verdere ondergeschiktheid aan den Gouverneur-Generaal van Britsch-Indië te onttrekken, en met een op zich zelf staand en slechts aan het Opperbeheer in het Moederland onderworpen bestuur te begiftigen. Dit gaf ons aanleiding om in den eersten jaargang van deze nieuwe serie van het Tijdschrift eene reeks van artikelen op te nemen, waarin Singapore, Malakka en Poelo Pinang uitvoerig beschreven werden. De toen beraamde afscheiding heeft allengs haar beslag erlangd; maar het schijnt dat de wijze waarop zij ten uitvoer gelegd is, geenszins den onvoorwaardelijken bijval van den Europeeschen handelstand en de overige bevolking van Singapore verworven heeft. Zeker is het althans, dat de aangelegenheden van Singapore in de tegenwoordige zitting van het Engelsche Parlement weder ter sprake zullen worden gebracht. De voornaamste grieven tegen het bestaand bestuur worden onder anderen opgesomd in eene soort van Memorie, die door belanghebbenden in de Engelsche dagbladen geplaatst is, en waarvan wij het belangrijkst gedeelte hier zullen mededeelen. Het zal echter misschien niet overtollig zijn vooraf aan onze lezers te herinneren, dat de afscheiding, zoo als zij door het Parlement bevolen werd, het gevolg was van een voorstel van het voormalig ministerie van Lord. Palmerston; doch dat de tenuitvoerlegging van de Parlements-acte eene taak was geworden van het behoudend of Tory-ministerie, dat onlangs met eene overstelpende meerderheid, verkregen na eene algemeene verkiezing, van het kussen is verjaagd geworden.

De kolonie der établissementen in Straat Malakka, wordt onder anderen in de Memorie gezegd, was vóór 1867 een gedeelte van het President-

schap van Bengalen; en onder het zich weinig in de plaatselijke zaken mengende bestuur der Oost-Indische Compagnie bereikten de gemeenten van Singapore, Malakka en Pinang door eigen inspanning eenen hoogen trap van politiek en commerciëel gewicht.

Gelegen aan den grooten openbaren weg van Indië naar China, was Singapore niet alleen een middelpunt en een rendez-vous geworden bij politieke en militaire maatregelen van het Opperbestuur, zoo als door de Chineesche oorlogen van 1847 en 1860 werd bewezen, maar ook eene uitgebreide stapelplaats voor den Oosterschen handel, daar de waarde van zijn handelsverkeer in 1864 tot ongeveer 18 millioen pond sterling gestegen was. Eene aanzienlijke bevolking van Chineezen en Maleiers was naar het Europeesch établissement getrokken geworden, en genoopt om zich daar blijvend te vestigen. De staatkunde van vrijen handel, ingevoerd door Sir Stamford Raffles, trok jaar op jaar de handelsvloot van Europa en Amerika derwaarts, zoowel als de inlandsche vaartuigen van ieder eiland van den Oosterschen Archipel; terwijl de uiterste geringheid der belastingen tegelijkertijd van den voorspoed van het land getuigde en verder bijdroeg om dien steeds te doen toenemen. Maar de verwijderdheid van het eiland van het centraal bestuur in Indië deed den wensch geboren worden naar een gezag gevestigd op de plaats zelve, dat zich meer door en door zou kunnen vereenzelvigen met de plaatselijke belangen, en dat de gemeenschap en vriendschap met de inlandsche staten van Sumatra en het Maleische schiereiland zou kunnen uitbreiden. Tien jaren werden gebezigd in onderhandelingen met de besturen in Indië en in het Moederland, tot eindelijk, den 1en April 1867, Sir Harry St. George Ord door Lord Derby van het beheer van een établissement van gedeporteerden in de West-Indiën ontheven werd, om het beheer van de nieuwe kolonie op zich te nemen. Tevens werd een Wetgevende Raad ingesteld, en daarmede ving een tijdvak van zoogenaamd zelfbestuur aan.

Twee jaren hiervan zijn nu verstreken, en de uitkomsten kunnen in de volgende punten worden samengevat: 1°. Eene meerdere jaarlijksche uitgave van £ 50,000. 2°. De ophooping van eene koloniale schuld van ongeveer hetzelfde bedrag. 3°. Het verlies van de onafhankelijkheid der rechters, en het daaruit gevolgd wantrouwen der inlandsche bevolking omtrent de volkomen rechtschapenheid en billijkheid der gerechtshoven. 4°. De invoering van een verbazend aantal wetgevende verordeningen, waarvan vele van een repressief karakter zijn, uitgevaardigd trots de wenschen der kolonisten, en die gedeeltelijk zelfs de handhaving bedreigen van die beginselen van handelsvrijheid, welke als het ware het leven zelf van Singapore uitmaakten. 5°. De verandering van eene aan de Koningin getrouwe en tevredene gemeente in eene bevolking bezield met ede openlijkst en hevigste vijandigheid tegen het bestuur in de kolonie

en met wrevel tegen het bestuur in het Moederland. 6°. Het ontstaan der overtuiging bij de Chineesche bevolking, dat noch hare persoonlijke veiligheid, noch die harer eigendommen behoorlijk is gewaarborgd, en eene daaruit gevolgde emigratie van een aantal achtenswaardige handelaren.

De verhoogde uitgaven en schuld zijn voornamelijk veroorzaakt door verhooging van traktementen (want er waren immers vrienden van de Tory-ministers voor wie gezorgd moest worden?), en door de instelling van nieuwe ambten (want waren deze vrienden niet in groot aantal en hadden zij niet lang moeten wachten?). Er was een Controleur-Generaal die de tekorten had op te tellen, een Koloniaal Schatmeester die daarin te voorzien had, een Koloniaal Ingenieur die een Gouvernementshuis op te bouwen had. Men ziet wel dat het nauwelijks missen kon, of overspanning moest het gevolg zijn van zooveel arbeid als van hen gevergd werd, en daarom werden »reiskosten" voor verandering van lucht op de begrooting aangevraagd. De woning die voor den laatsten Gouverneur voldoende geweest was, moest plaats maken voor een paleis voor den nieuw aangekomene, en ongeveer 25,000 p. St. werden beschikbaar gesteld als een eerste termijn voor dit werk. Twee stoomschepen en een stoomjacht, waarvan het laatste alleen 20,000 p. St. kosten moest, werden gevorderd voor het gemak en het genoegen van Zijne Excellentie. Aldus werd de gewichtige uitkomst verkregen, dat in het kort tijdsbestek van twee jaren eene hoogere uitgave van meer dan 96,000 p. St. gevorderd werd, waarvan geen enkele penning van eenig regtstreeksch nut geweest is voor de belastingschuldigen, wien de gelden afgeperst werden. Hadden dezen werkelijk eenige stem gehad in de aanwending dezer gelden, dan zou de zaak nog dragelijker geweest zijn; maar ook deze schrale voldoening bleef hun ontzegd. Bij de constitutie der kolonie werden slechts drie ambtelooze leden voor den Wetgevenden Raad toegestaan, maar zelfs in de verkiezing van dezen had de gemeente geen stem; en daar bijna ieder der met ambten bekleede leden, ten getale van zes, zijne plaats aan den Gouverneur verschuldigd was en gestraft kon worden voor het geringste bewijs van onafhankelijkheid, kan men gemakkelijk begrijpen, hoe uiterst onverschillig voor Sir Harry Ord het *ja* of *neen* der vrije leden van den Raad moest wezen. De waarheid is dat, onder den schijn van een constitutioneel bestuur, inderdaad eene willekeurige alleenheerschappij is ingevoerd.

De waardigheid en onafhankelijkheid van het ambt des rechters worden in Engeland met de grootste zorg beschermd, maar, zoo mogelijk, behoort dit in nog hooger mate te geschieden onder eene Oostersche bevolking. En echter is deze waarborg der vrijheid vernietigd in Singapore, daar de rechters, die vroeger aan niemand anders dan aan Hare Majesteit in Rade verantwoordelijk waren, thans hun ambt slechts be-

houden zoo lang de plaatselijke Gouverneur zulks goed vindt. Kan het dan verwondering baren, indien de kolonisten zich beklagen, niet alleen dat zij in dit opzicht bejegend worden op eene wijze waaraan geen van hunne landgenooten in het Moederland zich ook maar een oogenblik zou willen onderwerpen, maar ook dat al hunne vertoogen en protesten tegen de voortduring van zulk een staat van zaken door het afgetreden bestuur met ambtelijken overmoed afgewezen zijn?

Ten slotte verklaren de kolonisten in de établissementen, dat zij naar de volgende regelen wenschen te worden bestuurd:

1°. Dat de Wetgevende Raad op nieuw zal worden georganiseerd, zoodanig, dat dit lichaam ten minste voor de helft bestaan moge uit ambtelooze leden, opdat een waarborg verkregen worde dat de belangen der kolonie het hoofddoel des bestuurs zullen zijn.

2°. Dat de met andere ambten bekleede leden van den Wetgevenden Raad niet gehouden zullen zijn om overeenkomstig de wenken van den Gouverneur te stemmen, en geene straffen het gevolg zullen kunnen zijn van eene zelfstandige uitdrukking van hun gevoelen.

3°. Dat de rechters van het Opperste Gerechtshof volstrekt van het plaatselijk Gouvernement onafhankelijk zullen zijn.

4°. Dat een Gouverneur benoemd zal worden, wiens voorafgaande ambtelijke loopbaan het vooruitzicht geeft, dat hij de geschiktheid zal bezitten om de belangen van eene groote handeldrijvende bevolking te behartigen.

In een der nommers van het Bataviaasch Handelsblad is een verslag gegeven van eene redevoering, die ik dezen winter in eenige afdeelingen der Maatschappij tot Nut van den Javaan heb uitgesproken, waarin onder andere letterlijk het onderstaande voorkomt.

»De Javaan daarentegen, door inlandsche hoofden en vreemde veroveraars gekneveld, moet karaktertrekken hebben gekregen, welke onderdrukte volkeren overal en altijd zullen aannemen of zij, bij wie elk begrip van eigendom, van recht op loon voor arbeid en vlijt, elke kiem van vrijheid en ontwikkeling systematisch is verstikt. Geheel anders, zoo luidde sprekers tweede opmerking, waren de toestanden van de Padangsche bovenlanden, volgens de brieven over Sumatra van Pruys van der Hoeven, in Sumatra, waar niet, zooals op Java, of in die mate het dwangjuk de bevolking had gekneld. Daar leefde een nijvere, werkzame bevolking, alles behalve lui, dom en onverschillig; daar wist ieder zijn producten

te verwerven en aan de markt te brengen. Hoogst interessant waren 's hoogleeraars mededeelingen, toen hij het karakter van den Javaan besprak naar aanleiding van feiten, geput uit de ervaring van den laatsten tijd. Volgens mededeelingen van iemand, die jaren lang in allerlei betrekkingen met Javaansche arbeiders had omgegaan, stonden zij in weinig opzichten beneden handwerkslieden en arbeiders van het Moederland, maar in beleefdheid, kennis der natuur, welke hen omringde, handigheid, vooral in 't snijden van allerlei voorwerpen uit bamboes, soms verre boven hen. Volgens eene verhandeling van Holle in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, den man, die zich in de Preanger-regentschappen met de theecultuur zoo ernstig heeft beziggehouden en zonder bedoeling schier in elken regel van zijn stuk de stellingen der conservatieven omverwerpt, volgens Holle heide de onverschillige en luie Javaan eerst 1½ paal, toen 2, toen 3, ja eindelijk zelfs 4 palen 's daags in den grond, nadat Holle door verhoogd loon en de belofte van 't planten eener vlag op de heistelling, die 't vlijtigst was gebruikt, op hun eerzucht en geoorloofde zucht tot winst had gewerkt. Ook was door hun verzoek om het loon niet elke maand, maar na verloop van eenige maanden te mogen ontvangen, de neiging en zucht tot spaarzaamheid gebleken. Niet genoeg meende spreker de lectuur van Holle's artikel in bovengenoemd tijdschrift te kunnen aanbevelen."

Naar aanleiding hiervan schrijft mij de heer Holle dat ik mij ongetwijfeld moet vergist hebben, en eene mededeeling omtrent heipalen, b.v. aan het hoofd te Samarang of op den spoorweg aldaar, moet hebben toegepast op Waspada, waar zulke zaken minder te pas komen.

Ik weet niet aan welk Nederlandsch dagblad of welken Nederlandschen correspondent het Bataviaasch Handelsblad zijne mededeeling verschuldigd is, maar wel dat de daarin voorkomende vergissing aan dat dagblad of aan dien correspondent, maar niet aan mij is te wijten. Het is verschoonlijk dat hij die eene rede gehoord heeft waarin vele voor hem nieuwe zaken voorkomen, die eenigszins dooreen wart; maar wie zich niet op zijn geheugen verlaten kan, moest omtrent zoodanige stukken geen verslagen in de dagbladen mededeelen, of liever den redenaar verzoeken zijn verslag even te verifieeren, eer daaraan openbaarheid gegeven wordt. Ik heb omtrent Waspada niets medegedeeld dan eenige uittreksels uit het verslag van den heer Holle zelven over die onderneming, geplaatst in het December-nommer van den vorigen jaargang van dit Tijdschrift; maar de verslaggever heeft die mededeeling dooreen gehaspeld met eene andere omtrent het heien van palen bij het aanleggen van de stuw bij Lengkong in de rivier van Kediri in 1858, die ik als een tweede voorbeeld van de gezindheid der Javanen om voor goed loon ook goed te werken heb bijgebracht. De bedoelde bijzonderheid is ook medegedeeld in de *Varia* van het nommer van Maart jl., blz. 249. Ik heb alleen nog op te merken, dat hetgeen in mijne redevoering daar nog

was bijgevoegd omtrent het plaatsen van eene vlag op de heistelling; die 't vlijtigst was gebruikt, mij bekend is geworden door mondelinge mededeeling van den man, van wien de Memorie afkomstig is, waaruit de mededeeling in dit Tijdschrift omtrent het voorgevallene bij de stuw te Lengkong werd ontleend.

Ik moet ook nog even releveeren dat ik niet gezegd heb, dat de heer Holle in zijn stuk in elken regel de beweringen der conservatieven *zonder bedoeling* omverwerpt, maar dat de waarde zijner mededeelingen te grooter is, omdat zij geschreven zijn met groote onbevangenheid en zonder eenig doel om te polemiseeren. Wij weten dat de polemiek tot overdrijving verleidt, en dat de bijzonderheden in strijdschriften medegedeeld niet altijd onbepaald geloof verdienen. Daarom wilde ik doen uitkomen dat de feiten aan een eenvoudig verslag, niet aan een polemisch geschrift ten voordeele van den vrijen arbeid ontleend waren.

P. J. V.

Naar aanleiding van hetgeen in het nommer van Januari jl. van dit Tijdschrift, blz. 55, voorkomt, maakt mij de heer K. F. Holle de volgende opmerkingen:

»In de eerste aflev. *Tijdschrift voor N. I.*, 1869, spreekt U van twee afzonderlijke Soendasche talen. Dit is niet juist: er is slechts ééne Soendasche taal en de zoogenaamde *basa ménak* of *basa saè* is niets anders dan dat men, tijdens de overheersching door Mataram, eenige Kråmå-woorden (plus minus 300) heeft overgenomen. De woorden *koering* en *koela* (niet *koelå*) komen in oude Soendasche manuscripten niet als persoonlijke voornaamwoorden voor. *Koering* beteekent hier hetzelfde als *abdi* = slaaf, welk laatste ook als persoonlijk voornaamwoord gebruikt wordt (*djisin* of *sin abdi*, even als *djisin koering*, terwijl men daarentegen steeds *djasad koela* zegt).

»De beteekenis is echter geenszins *verachtelijke slaaf*, maar meer *onderdaan*, *knecht*, *dienaar*. Vergelijk *ngawoela*, onderdanig zijn, en *koelawarga*.

»*Koering* wordt niet alleen tegen adellijken gebruikt, maar ook door het volk onderling, wanneer men beleefd wil zijn. Van *koela* bestaan nuances: *kaoela* slepend uitgesproken, hetzelfde vlug, en *koela*.

»Men zou even goed van hoog Hollandsch kunnen spreken, omdat wij wat Fransche woorden in onze taal hebben overgenomen, en niet meer een broek een broek en een hemd een hemd noemen, ons zitorgaan een Franschen naam geven en van onzen buik sprekende »ingewanden" of

»lijf" moeten zeggen. Ook heeft het Soendasch zijn platte woorden, even goed als het Hollandsch, b. v. *tangkadak* voor ons *kop; tjoengoes* voor ons *smoel; bangoes* voor ons *gezicht*, *bakkes; ngadèlè* voor het gewone *ngadeuleu* of *neuleu; lèbok* voor *eten; molor* voor *slapen*, enz. Waarom spreekt men dan ook niet van drie talen: hoog, midden en laag?"

Uitgaande van het bekende feit dat door den Javaan wel degelijk twee talen (juister *taalsoorten*) nevens elkander gesproken worden, die men de *hooge* èn *lage taal* noemt, hebben de beoefenaars der Polynesische talen die benamingen ook toegepast op een soortgelijk verschijnsel, dat zich, ofschoon in veel mindere mate, ook in de Soendasche taal voordoet. Zelfs nog in de brieven van Dr. Engelmann, waaruit ons vorig nommer uittreksels mededeelde, treffen wij dit spraakgebruik aan, b. v., waar hij zegt (bl. 257): »de Soendaneezen hebben zich ook eene soort van *hooge taal* angequält." Zoo ook zeide de heer v. d. Tuuk in den jaargang 1851 van dit Tijdschrift, Deel I, blz. 341: »het Meenak is het Kromo en het Koerieng het Ngoko." Maar die schrijvers waren daarom, zooals hunne verdere mededeelingen bewijzen, met den waren aard en den beperkten omvang van het verschil in het Soendaasch niet onbekend. En ik mag er bijvoegen dat, ofschoon ik zeer weinig van het Soendaasch weet, het toch ook mij niet onbekend was, dat hier die zoogenaamde *hooge taal* slechts weinig ontwikkeld is, met andere woorden zich slechts in een beperkt getal woorden en uitdrukkingen van de gewone taal onderscheidt. Zie wat ik daarover opmerkte in het December-nommer van den vorigen jaargang van dit Tijdschrift, blz. 483. In weêrwil daarvan behouden de opmerkingen van den heer Holle hare waarde, niet alleen omdat hij ons omtrent den waren aard en omvang van het Ménak nader inlicht, maar vooral ook omdat het werkelijk beter schijnt, ten einde misverstand te voorkomen, de uitdrukkingen *hooge* en *lage taal*, waar van het Soendaasch sprake is, te vermijden, en in het vervolg alleen te spreken van eene zekere hoeveelheid »beleefde woorden," *refined expressions*, zooals Rigg ze noemt, waarvan men zich in sommige gevallen, in afwijking van de gewone taal des dagelijkschen levens bedient.

De aangehaalde woorden van den heer Holle zouden, zeker in strijd met zijne bedoeling, nog aanleiding kunnen geven dat mij fouten werden toegeschreven, waaraan ik geen deel heb. De vertaling van *koering* door *verachtelijke slaaf* is niet van mij, maar van den correspondent die mij de mij onbekende beteekenis van het woord aan de hand deed, en die hier werkelijk eene wat sterke uitdrukking schijnt gebruikt te hebben. Ook de vergelijking van *koering* met *koelâ* (en niet *koela*) is van dien correspondent, en zij is in het geheel geen fout, omdat hij

het oog had op het overbekende Javaansche *koelå*, en niet op het Soendasche *koela*, dat hem misschien niet zoo goed bekend was, in allen gevalle niet door hem is vermeld. De heer Holle zal dan ook wel met de woorden: »*koela* (niet *koelå*)" geene kritiek beoogd hebben; maar het heeft er den schijn van. P. J. V.

De heer A. Pruys van der Hoeven, die zich voor eenige jaren, gedurende zijn verblijf in het Moederland, door zijne brieven over Sumatra zoo gunstig heeft bekend gemaakt, is na zijne terugkomst in Indië tot adsistent-resident van Benkoelen benoemd, en daardoor in de gelegenheid gesteld de beginselen die hem, blijkens genoemde brieven, bezielen, in toepassing te brengen, althans voor zoo verre hem dit vergund wordt door de voorschriften, waaraan hij gebonden is. Ofschoon nu de conservatieven op koloniaal terrein zijne plannen en inzichten fantastisch en hem zelven een onpraktisch mensch noemen, schijnt de ervaring hen ook hier te logenstraffen; want de toestand van Benkoelen is onder het bestuur van den nieuwen adsistent-resident in alle opzichten gunstig. Er is op vele punten vooruitgang op te merken, en de heer Caspersz, die onlangs dit gewest als Inspecteur bezocht, en vóór zijne komst in de gewone scheeve voorstellingen aangaande den toestand aldaar deelde, was na zijne inspectie met dien toestand hoogelijk ingenomen, heeft zich met de voorstellen van den adsistent-resident met betrekking tot de voor Benkoelen en aangrenzende gewesten genomen maatregelen geheel vereenigd, en heeft erkend dat Sumatra, onder een vrijgevig stelsel en door de aanmoediging van particulieren ondernemingsgeest en kapitaal, eene belangrijke bezitting kan worden, die in vervolg van tijd Java wellicht zal voorbij streven.

Om slechts met een enkel woord op de verbeteringen te wijzen, die reeds in Benkoelen en aangrenzende gewesten hebben plaats gehad, vermelden wij nog, dat zich eene nieuwe particuliere onderneming in Redjang heeft gevestigd, waar de heer Clifford zich heeft nedergezet, om gronden voor de koffiecultuur te ontginnen; dat de havenwerken, waaraan Benkoelen zoo zeer behoefte had, naar de laatste berichten zoo ver waren gevorderd, dat zij thans ongeveer gereed zullen zijn, en dat verwacht werd, dat zij de genie zeer tot eer verstrekken zouden; dat de binnenlandsche communicatiën gaandeweg veel verbeterd zijn, en eindelijk dat een tal van besproeiingswerken voor de rijstvelden zijn tot stand gebracht, met dit gelukkig gevolg dat het jaar 1868 een voorbeeldeloos schoonen rijstoogst heeft opgeleverd.

In de editie voor Nederland van den Java-bode van 9 Maart jl. geeft de heer Busken Huet, onder den titel »de geheimzinnige hand", eene piquante en geestige persifflage van mijn artikel in »de Gids" van Januari jl., getiteld: »de phases der bestrijding van het koloniale stelsel," zooals alleen zijne pen in staat is die te leveren. Ik zou vrij wat kunnen zeggen over het vernuftig misbruik dat hij van vele mijner woorden en uitdrukkingen gemaakt heeft. Maar ik wil niet afwijken van mijne gewoonte om nooit antikritieken te schrijven. Quaesties van publiek belang worden daardoor te zeer op het persoonlijk terrein gebracht, en het publiek wint er niets bij dan eene gelegenheid om toe te geven aan het instinct, dat de menschen, naar het verschil hunner ontwikkeling, drijft om gaarne getuigen te zijn van krekel-, kwartel-, hanen-, stieren-, tijger- of auteurs-gevechten. Ik voor mij schrijf om het publiek naar vermogen in te lichten, maar niet om het te amuseeren. Getrouw aan dit beginsel bepaal ik mij tot het releveeren van twee feitelijke dwalingen, waarin de heer Huet is vervallen. In de eerste plaats maakt hij zich eene geheel verkeerde voorstelling van hetgeen, tijdens de formatie van het tweede Ministerie Thorbecke, met den heer v. Hoëvell zou zijn voorgevallen. Wie met den loop der zaak bekend is, weet dat er geen woord waar is aan de vooronderstelling van den schrijver, dat de heer van Hoëvell toen de portefeuille van Koloniën zou hebben kunnen erlangen, indien hij de kracht in zich gevoeld had om de koloniale quaestie in zijne eigene richting op te lossen. Er heeft misschien in der tijd zulk een praatje — in ieder geval een volkomen ongegrond praatje — geloopen; maar de heer Huet moest het beneden zich achten zijne argumenten uit bloote geruchten te putten. In de tweede plaats vergist de heer Huet zich, wanneer hij meent, dat het marktbericht van Soerabaja *mij* reeds in het December-nommer 1868 van het *Tijdschrift voor N. I.* stof voor eene meditatie had geleverd. Het artikel door den heer Huet bedoeld was van de hand van een ander lid der Redactie, en wàs de bron waaruit *ik* de kennis van het marktbericht in quaestie geput heb. Voor het overige moge de lezer tusschen den heer Huet en mij beslissen!

Maar ik heb bij deze gelegenheid den heer Huet een welmeenenden raad te geven. Hij zal, zoo niet langs anderen weg, ten minste uit ons vorig nommer, kennis hebben gekregen van het *Report* omtrent onze koloniale quaestie, dat de heer Hovell Thurlowe, Engelsche gezantschaps-secretaris te 's Hage, aan zijn Gouvernement heeft ingediend. Die schrijver aarzelt niet de bestrijders van het koloniale stelsel in het gelijk te stellen, en waarom? »In conclusion," zoo spreekt hij aan het slot van zijn vertoog, »I beg leave to state that the views herein expressed are advanced with the less diffidence, as being the result of a very careful and impartial study of every book, pamphlet, public document, newspaper

article and speech, bearing on the Dutch colonial question, of which I have been able to procure perusal. Still it must be known that the Netherlands press *prints but little or nothing in support of the culture system*, as compared with what it prints in advocacy of a change; and *what it does print in support of that system dwells chiefly on the past and offers to the mind but scanty salient points.* Lest therefore it should appear that the extracts given are all taken from one side, I must here plead *the failure of all my efforts to obtain authentic refutation of the facts and figures which are arrayed against the culture system* by those who lead the public mind in Holland on this absorbing topic." Dat het werkelijk den heer Thurlowe ernst is geweest om bekend te worden met hetgeen voor de conservatieve leer pleit, kan ook blijken uit hetgeen mij onlangs de boekhandelaar Nijhoff verhaalde, die meermalen met zijne bezoeken vereerd wordt. De heer Thurlowe had zich namelijk herhaaldelijk bij hem geinformeerd naar de geschriften der conservatieven op koloniaal terrein en zich beklaagd, dat, terwijl hem de pers overvloed van feiten en argumenten leverde waarmede het stelsel werd bestreden, zijne pogingen vergeefsch waren om bekend te worden met de feiten en argumenten die pleiten voor het behoud. Inzonderheid betreurde hij het dat niet tegenover het *Tijdschrift voor N. I.* een ander orgaan was verrezen, dat de behoudende beginselen door goede redenen steunde. Ziedaar dus den heer Huet eene schoone taak aangewezen. Ik kan niet aannemen dat de heer Thurlowe, die bovenstaande getuigenis van zichzelven durfde afleggen, niet bekend is geweest met hetgeen in de laatste maanden over conservatieve koloniale politiek in den *Java-bode* geschreven werd; maar hij is zeker van oordeel geweest dat niets hoegenaamd bewezen werd door dat énorme *post hoc ergo propter hoc:* »de liberalen zijn aan het roer geweest; de toestand van Indië is ellendig; dus hebben de liberalen Indië bedorven," 't welk tot nog toe schier het eenige argument is waarvan zich de heer Huet in den *Java-bode* tot aanprijzing der conservatieve beginselen bedient.

P. J. V.

Men leest in de berichten vervat in de Couranten met de voorlaatste mail uit Indië ontvangen: »In de Preanger Regentschappen is door het officiëel onderzoek naar het grondbezit gebleken, dat de bevolking geen vrijstelling geniet van de landrente, maar die als *tjoeké* in natura of in geld aan hare hoofden moet opbrengen. Desniettemin ontvangt zij slechts

de helft der betaling, die door de wetgeving vastgesteld is voor de gedwongen levering van de koffie. De opbrengst is er dan ook naar."

Er moet toch iets waar zijn aan hetgeen de conservatieven steeds beweren, dat Java een zoo geheel exceptioneel land is. In geen ander land zou het Gouvernement van een feit van zoo overwegend belang voor de regeling van de verplichtingen der belastingschuldigen onkundig zijn gebleven. In geen ander land zou als iets nieuws, waarvan men de eerste kennis aan eene officiëele enquête verschuldigd is, worden opgedischt wat sedert jaar en dag in verschillende geschriften te lezen staat. Zie b. v. de Wilde, *de Preanger Regentschappen op Java gelegen* (1830), blz. 177: »De Regenten hebben, buiten het inkomen van de koffie, ook nog een ander aanzienlijk, namelijk een tiende gedeelte van het padigewas uit hun geheel regentschap. Zoo de belangrijke quantiteit van padi, welke door de districtshoofden voor de Regenten wordt ingezameld, behoorlijk tot rijst gestampt of gemalen en ter markt gebracht werd, zou dit den Regenten, naar de grootte van hunne regentschappen, een inkomen van 14, 16, tot 20 duizend gulden in het jaar, en zelfs meer, kunnen opbrengen. Thans wordt er weinig van verkocht, hier en daar gaat veel verloren, en een groot gedeelte wordt aan luiaards en ledig-gangers, hetzij tot des Regents familie of tot zijn gevolg behoorende, uitgedeeld. Dit is dus een inkomen dat aan het Gouvernement behoorde te vervallen, en hetwelk, nu op eene onwaardige wijze verkwist, door een goed beheer voor hetzelve van veel belang zou kunnen zijn." Zie ook v. Hoëvell, *Reis over Java, Madura en Bali in het midden van* 1847, Deel I, blz. 30, en den vorigen Jaargang van dit Tijdschrift, Deel II, blz. 360. Wat helpen de pogingen om kennis van Indië te verspreiden en daardoor tot verbetering der toestanden te geraken, indien er geene notitie van genomen wordt?

Men leest het volgende in een brief uit Indië:

»Mr. P. Mijer begint lust in de toepassing van zijn »gewrocht der duisternis" te gevoelen. Onlangs is de uitgever van de *Soerabajasche Courant* wegens de uit Nederland geschreven brieven van Roorda vervolgd. Met den heer van Bosse had men moeten begrijpen, dat geschrijf, waarin de *leaders* van alle partijen voor »ploerten" worden uitgemaakt, alleen een minachtend schouderophalen verdient, al is het ook aardig in den vorm.

»Maar er is meer. De heer Mijer lachte als een boer die kiespijn heeft, toen hij op den tweeden verjaardag van zijn bestuur Lion's uitmuntend artikel: »Twee van de vijf," in het *Bataviaasch Handelsblad* las.

»Eenigen tijd later werd in de Chineesche kerk verzekerd, dat de Procureur-Generaal op zekeren dag door Mr. P. Mijer was ondervraagd, of dat artikel niet vervolgd werd. Toen die hooggeplaatste rechterlijke ambtenaar te kennen gaf, dat daartoe, naar de meening van het Openbaar Ministerie, geene termen bestonden, zou de Gouverneur-Generaal daarop met nadruk hebben aangedrongen.

»De Procureur-Generaal moet echter geantwoord hebben, dat het Openbaar Ministerie daartoe alleen zou overgaan op *schriftelijke* lastgeving van den Gouverneur-Generaal. En dergelijk bevel durfde Mr. P. Mijer niet geven.

»Het gevaar dat den Nestor der Indische publicisten bedreigde, is dus nog met een sisser afgeloopen.

»Hoe cordaat en vrijzinnig! Dat heet het prestige van het gezag handhaven."

A.

De conservatieve pers heeft grooten ophef gemaakt van eene *volteface*, die de Ministers van Koloniën en van Financiën bij de discussiën over de jongste staatsbegrooting zouden gemaakt hebben. Men deed het voorkomen alsof zij voor conservatieve beginselen hadden gebogen, en dat de minister de Waal zich de uitspraak van den heer van Rhemen van Rhemenshuizen had laten welgevallen, dat hij »een conservatief man van den waren stempel" zou zijn.

Wanneer men die discussie herleest, staat men verbaasd over de onkunde van de leiders der conservatieve pers of over de volslagen onjuiste voorstelling van feiten, waarop zij het publiek onthalen.

Dat de heer van Rhemen van Rhemenshuizen, een goedmoedig lid der Kamer, zijne afwachtende houding ook tegenover dezen Minister meende te moeten motiveeren, en hem zoo noemde als wij zooeven zeiden, met de bijvoeging: »Ik beschouw, zeg ik, den Minister als een conservatief man van den waren stempel, maar met enkele liberale illusiën behept," dit is verklaarbaar. Maar het wekt verwondering, dat ook de heeren Hartsen en van Nispen van Pannerden hunne stem aan de begrooting van den Minister gaven.

De heer van Rhemen erkende toch, dat zijne houding, zoo vroeger

als nu, voortvloeit uit het volle besef van zijne oppervlakkige kennis van koloniale zaken, »zoodat ik" — zeide hij — »altijd slechts schoorvoetend over een voor mij zoo moeilijk onderwerp, over de netelige koloniale quaestie spreek en dikwijls het lot van Icarus voor oogen heb". De heer Hartsen daarentegen poseert zich als eene conservatieve koloniale specialiteit.

De Minister van Koloniën liet zich de bedoelde qualificatie niet aanleunen. Even wars als de heer van Rhemen van partijbenamingen, verzocht hij, in de eerste plaats, al dadelijk »het oordeel over te laten aan den tijd. Het zal blijken dan, wanneer de voorstellen van wet, die ik heb toegezegd, zullen zijn ingediend," zeide hij. Ondanks de vroegere aankondiging, dat daaronder eene »agrarische wet" voor Indië zou voorkomen, namen de conservatieven daarmede genoegen.

Maar de Minister ging verder, en voegde er eene mededeeling aan toe, die iedere verkeerde voorstelling omtrent zijne richting volslagen onmogelijk moest maken, althans bij elk die eenig inzicht in koloniale zaken heeft. Hij deed, geheel ongeroepen, eene hoogst belangrijke verklaring, waarover reeds in het vorige nommer van dit *Tijdschrift* (op blz. 281) een woord is gezegd.

De Minister van Koloniën heeft aan de Eerste Kamer en aan allen die ooren hebben medegedeeld, dat hij den Koning had voorgesteld »als beginsel vast te stellen, dat de hoofden van gewestelijk bestuur van de rechtspraak ontheven moeten worden." Wij hebben op het uitnemende gewicht van deze mededeeling, die tevens de richting van den Minister doet uitkomen, niet willen wijzen voordat Z. M. de Koning het gedane voorstel had bekrachtigd, ten einde geen onnoodig en voorbarig geschreeuw op te wekken. Nu evenwel de zaak een *fait accompli* is, is het der moeite overwaardig daarbij even stil te staan.

Toen van den Bosch zijn stelsel invoerde, was het natuurlijk, dat, in den echten geest van het overoude Oostersche despotisme, de Resident met alle mogelijke macht werd bekleed. Van hem als gezaghebber en hoofd der politie, en tevens als rechter, hing alles af; daar hij besluiten uitvaardigde, reglementen en keuren samenstelde, voor de uitvoering zorgde, maar tevens, als voorzitter van den Landraad, de gewone rechtbank van den inlander, recht sprak, was alle macht in zijne hand vereenigd. Wie kon den kleinen man tegen willekeur beveiligen? Zijne hoofden werden evenzeer met meer macht dan vroeger over hem bekleed en hun belang was door de cultuurprocenten aan het dwang- en monopoliestelsel verbonden. Wie den rotting te zijner beschikking heeft, en tevens overheid en rechter is, oefent onbeperkt gezag uit. De Resident kon, in zijne dubbele hoedanigheid van hoofd der politie en voorzitter van den Landraad, elke overtreding in zake van heere- of cultuurdiensten be-

rechten. En dat er dan ook te dier zake op Java dikwijls, zooals onze voorvaderen zeiden, »exemplaar aan den lijve" gestraft is, is aan iedereen bekend. Menig voorbeeld is aan te wijzen van bejegening van den inlander met rottingslagen, als hij klachten kwam inbrengen, al bleken ze later gegrond te zijn; menig ook van afstraffing die hem wachtte, voor overtreding in zaken, waaromtrent elke bevelende of verbiedende verordening ontbrak, of om het op hem te wreken wanneer hem bij hooger beroep de rechter in 't gelijk had gesteld.

Vereeniging van administratieve en rechterlijke macht is zeker het meest afdoende middel om willekeur in den meest onbeperkten zin te doen heerschen. Waar zoodanige vereeniging bestaat, zal men te vergeefs veiligheid van personen en goederen zoeken; daar zal de mensch zich niet vrij kunnen bewegen; want de maatschappelijke orde mist elken grondslag; alles hangt af van de luimen van de overheid.

Wat de residenten en adsistent-residenten op Java betreft, wordt het kwaad nog verergerd doordien zij niet zelden met administratieve werkzaamheden overladen zijn. Geen goed of spoedig recht is in zulk een toestand mogelijk.

De scheiding van administratieve en rechterlijke macht in Indië, de ontheffing van den Resident van het praesidium in den Landraad, is daarom een maatregel van het hoogste gewicht, om de erkende leemten en gebreken in het rechtswezen weg te nemen, veiligheid van persoon en goederen te verzekeren, en recht in plaats van het *régime du bon plaisir* te vestigen.

Wij verheugen ons over de vaststelling van dat beginsel en brengen daarvoor aan den Minister van Koloniën onzen warmen dank. Dat het wegens de daaraan verbonden kosten en het gebrek aan 't vereischte personeel niet op eenmaal toepassing kan verkrijgen, is begrijpelijk. Doch langzaam en met bedaarden tred, maar met volharding, op dien weg voortstrevende, en daarbij eene gelegenheid tot vorming van inlandsche rechterlijke ambtenaren voegende, zal men geleidelijk het doel bereiken, om aan den Inlander rechtszekerheid te verschaffen.

Maar hebben de conservatieven in en buiten de Eerste Kamer de *portée* van dezen maatregel, door den Minister de Waal, wij zouden bijna zeggen op de meest ironische wijze aangekondigd, toen men hem een »conservatief man van den echten stempel" noemde, volstrekt niet begrepen? Wij moeten dat onderstellen.

Heeft de heer Hartsen niet ingezien, dat de Minister hem zeide »ik verbreek een der voornaamste schakels uit het régime van willekeur tegenover de inlandsche bevolking; voortaan zal er toch, als men over heerediensten wil beschikken of onrechtmatig gronden voor de suikercultuur in bezit neemt, van de bevelen van Europeesche en inlandsche

ambtenaren bij een *onafhankelijk* rechter appel zijn, en willekeur van hooger geplaatste personen zal niet meer regel wezen."

Wij plaatsen de scheiding van de administratieve en rechterlijke macht in Indië naast de afschaffing van de rottingslagen, een maatregel van niet minder ingrijpenden aard, door den minister Fransen van de Putte genomen. Wij vragen den heer Hartsen, die den minister de Waal de verklaring deed herhalen: »ik zal de suiker- en koffiecultures wettelijk regelen," hoe zij als gedwongen cultures te handhaven zullen zijn, zonder rotting en zonder administratieve willekeur, tevens rechterlijke- en politiemacht? De heer Hartsen is echter zoozeer in de liefde voor die cultures verdiept, dat hij niets ziet dan koffie en suiker. Daarop alleen vestigde hij den 13den Januari jl. weder al zijne aandacht; daarin schijnt zich zijne koloniale politiek te resumeeren. Hij was bevredigd door het antwoord, dat de minister de Waal, even als de Minister van 1863, hem gaf: »ik zal daaromtrent geen ingrijpenden maatregel nemen dan bij de wet." Trouwens welke Minister van Koloniën zou dit in onze dagen durven doen, terwijl zoo groote financiëele belangen daaraan verbonden zijn?

Maar wat er in andere opzichten omtrent het regeerstelsel van Indië wordt gezegd, schijnen de conservatieven niet te hooren of te begrijpen. Toch heeft de minister de Waal een diep ingrijpenden maatregel genomen, waaraan wij ten volle onze adhaesie schenken, ook omdat hij een kenmerk is van de richting waarin zich die minister beweegt.

Met klimmend ongeduld wordt hier te lande, zoowel als in Ned. Indië, sedert maanden dag aan dag uitgezien naar de benoeming van den Vicepresident van den Raad van Indië, welke betrekking door den dood van Mr. A. Loudon vacant is geworden. De vorige dignitaris stierf in den herfst van het vorige jaar, en haast treden wij den zomer in, zonder dat de Regeering die belangrijke en gewichtige betrekking heeft vervuld.

Wij willen in de mystères van het Departement van Koloniën niet doordringen, maar kunnen niet ontveinzen, dat die vertraging aanleiding geeft tot vragen, waarop wij geen bevredigend antwoord vinden. De betrekking is eene gewichtige, en hare spoedige vervulling is noodzakelijk. Het ligt in den aard der zaak, dat de Minister van Koloniën zijnen candidaat heeft, wiens voordracht hij in den Ministerraad motiveeren moet. Kan zijn candidaat niet zegevieren, dan brengt het constitutioneel begrip mede, dat hij zijne portefeuille nederlegt, omdat

ook de voordracht van een ambtenaar is eene regeeringsdaad, waarvoor de Minister verantwoordelijk is. Blijft de Minister aarzelen, en wordt hij door verschillende bedenkingen heen en weder geslingerd, dan zou daarvan het gevolg zijn, dat ons vertrouwen op hem een grooten schok zou ontvangen.

K.

Wij ontvingen onderstaanden brief van den heer Rochussen en hebben naar aanleiding daarvan inlichtingen gevraagd van den Schrijver van het Verslag over Mr. Thurlow's *Report*, wiens antwoord wij op het schrijven van den heer Rochussen laten volgen.

Aan de Redactie van het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië.

In de jongst verschenen aflevering van uw Tijdschrift komt, onder het opschrift »Boekaankondiging'', een overzigt voor van het rapport, door den Britschen légatie Secretaris, den heer Hovell Thurlow, aan zijn Gouvernement ingediend over den toestand der Nederlandche bezittingen in Oost-Indië.

Niet zonder bevreemding las ik in dat overzigt, op bladzijde 296, dat de heer Thurlow, tot staving zijner meening dat de tijd tot afdoende hervormingen op Java was gekomen, *zich beroept op de sombere voorspellingen van den heer Rochussen over de naaste toekomst der Indische financiën.*

Ik heb het rapport van den heer Thurlow aandachtig gelezen en verklaar mits deze, dat mijn naam er niet in voorkomt; zoo mede, dat ik er geene enkele zinsnede in heb gevonden, welke bepaaldelijk op mij schijnt te doelen.

Ik zou tegen deze onjuiste voorstelling niet opkomen, ware het niet dat de verslaggever aan mijne zoogenaamde sombere voorspellingen door den heer Thurlon eene geheel verkeerde gevolgtrekking laat toekennen. Nimmer toch hebben die sombere voorspellingen mij geleid tot de meening, dat onze koloniale instellingen en het kultuurstelsel moeten worden losgelaten, of wijken voor maatregelen van hervorming, waarvan de voorspelde vruchtbare gevolgen mij steeds meer dan twijfelachtig zijn voorgekomen.

Ik veroorloof mij dus de Redactie van het Tijdschrift voor N. I. te verzoeken aan dit mijn tweeledig protest eene plaats in de eerstvolgende aflevering te willen gunnen.

'sGravenhage den 3 Mei 1869. Jr. J. Rochussen.

De inlichtingen van den verslaggever luiden als volgt:

»De heer Thurlow citeerde op blz. 411 van zijn *Report* een lid der Tweede Kamer, zonder zijn naam te noemen, die eene ongunstige voorstelling van den toestand van de financiën, in verband met de toekomst der Oost-Indische bezittingen, had gegeven.

»Is het niet vergeeflijk, dat den lezer de gedachte aan de sombere voorspellingen van den heer R. onmiddellijk voor den geest komt, wanneer men een citaat van een buitenlander, volkomen in den geest van den geachten afgevaardigde, leest? De heer R. heeft toch een naam op koloniaal gebied, die ook in den vreemde bekend is.

»Intusschen *heb* ik mij vergist. De aangehaalde woorden zijn *niet* van den heer Rochussen. Ik dank den heer R. dat hij mij in de gelegenheid stelt die fout te herstellen.

»De geëerde briefschrijver beschouwt dit evenwel niet als de hoofdzaak.

»Dit kan te minder het geval zijn, omdat de heer R. de aangehaalde woorden wel is waar niet zelf uitsprak, maar in diezelfde zitting der Tweede Kamer (men zie bladz. 218, 2e. zitting, 1867—68, zitting van 30 Mei) waarop gedoeld wordt, namelijk bij de behandeling van de Indische begrooting voor 1868, als derde redenaar optredende, die woorden volkomen onderschreef. Hij verklaarde »volkomen te deelen in het gevoelen van de beide vorige sprekers," dat, wat de financiën betreft, de toekomst zeer zorgwekkend was", en hij zette dit verder uiteen, in verband met de uitgaven en inkomsten in Indië, ook uit de gouvernements-cultures voortvloeiende.

»Nu meen ik, na aandachtige herlezing van het geschrevene, den heer Thurlow geene onjuiste gevolgtrekking te hebben toegekend.

»Op blz. 296 leest men in het April-nummer:

»»De heer Thurlow beroept zich hierbij tot staving van zijne meening op de sombere voorspellingen van den heer Rochussen over de toekomst der Indische financiën."

Wanneer men nagaat dat de heer Thurlow zich voornamelijk op financiëel terrein beweegt, ook om de noodzakelijkheid van hervormingen aan te toonen, dan zal de heer Rochussen, hetgeen in mijn opstel vooraf gaat herlezende en den zin van het geschrevene overwegende, bij nader inzien moeten erkennen, dat hij zich, op zijne beurt, in de opvatting van mijne bedoeling vergiste. De zinsnede zegt toch niets anders dan dat de heer T. naar »de sombere voorspellingen" over de toekomst der Indische financiën verwijst, bij de behandeling der Indische begrooting voor 1868 geuit, »om *zijne* meening te staven." Heeft hij nu den heer Rochussen niet genoemd, die geachte afgevaardigde sprak althans in gelijke bewoordingen.

In de Varia van ons vorig nommer is, zonderling genoeg, tweemaal eene nagenoeg gelijkluidende vergissing ingeslopen. Op blz. 328 onderaan staat: »Na het amendement Poortman, door samenwerking van de conservatieven met eene fractie van de liberalen aangenomen," en op blz. 330: »ten gevolge eener tijdelijke coalitie van de conservatieven met den heer Thorbecke en eenige weinigen van zijne vrienden." Het eerste moet zijn: »Na het amendement Poortman, door samenwerking eener fractie van de liberalen met de conservatieven aangenomen;" het andere: »ten gevolge eener tijdelijke coalitie van den heer Thorbecke en eenige weinigen van zijne vrienden met de conservatieven." De heer R., de schrijver van beide stukjes waarin die misstellingen voorkomen, ofschoon zijn initiaal bij het eerste toevallig is weggebleven, verzocht ons deze misstellingen te verbeteren. Over de oorzaak der fout kunnen wij geen licht meer krijgen, daar de kopij reeds vernietigd is. Wij kunnen het ons nauwelijks anders voorstellen, dan dat zij in eene verschrijving van den heer R. zelven is gegrond.

RED.

DE AGRARISCHE WET.

De werkplaats van het Departement van Koloniën heeft dezer dagen een belangwekkenden arbeid afgeleverd. Eene zeer breedvoerige, met velerlei wetenswaardige bijzonderheden, gevulde Memorie is, met een klein wetje tot aanhangsel, uit het rose-huis te voorschijn gekomen. Dat wetje heet officiëel: »aanvulling van art. 62 van het reglement op het beleid der regeering van Nederlandsch Indië," doch draagt in het gewoon gesprek den klassieken naam van »de Agrarische Wet." De Memorie met hare bijlagen bevat daarvan de toelichting.

Ons eerste woord over de »Agrarische Wet" mag een woord van hulde zijn aan den tegenwoordigen Minister van Koloniën. Namelijk, wat den vorm betreft waarin zijne Memorie gesteld is. Terwijl mij meenen, daarbij te mogen uitgaan van de onderstelling, dat dit stuk afkomstig is van de hand des heeren de Waal zelven, gevoelen wij ons terstond reeds, bij den aanvang onzer beschouwing, in de aangename verplichting, op den merkbaren vooruitgang te wijzen, die er in stijl en vorm bij den heer de Waal, als schrijver, valt waar te nemen, sinds hij zijn tegenwoordig gewichtig ambt aanvaardde, in vergelijking met zijne vroegere politiek-letterkundige voortbrengselen. In deze, vooral in zijne Aanteekeningen over koloniale onderwerpen, nog steeds een jacht op aardigheden en snakerijen, eene storende inmenging van heterogene bestanddeelen, zooals verhandelingen over kappa-grafie of bibliografische aanteekeningen omtrent het aantal bladzijden dat zekere werken, die de schrijver zegt gelezen te hebben, beslaan; daarenboven, wat erger mag heeten, eene hooghartige, soms hoegenaamd niet gemotiveerde beoordeeling van zaken en personen. In het thans voor ons liggend stuk daarentegen een nog wel wat pretentieuse, maar toch duidelijke stijl, en eene veelal oordeelkundige bespreking van wezenlijke, degelijke zaken. Waar eene portefeuille al niet goed voor is! Want dat het besef van het gewicht en de waar-

digheid der betrekking, welke de heer de Waal thans bekleedt, van veel invloed moet geweest zijn op de aangeduide verbetering, valt, dunkt ons, moeilijk te betwijfelen.

Dan, wij hebben, waar wij de Agrarische Wet gaan bespreken, nog iets anders en gewichtigers te verrichten dan het schrijven eener litteraire kritiek. Wij hebben ook de wet, niet uitsluitend hare toelichting te beoordeelen. En dat wij nu onvoorwaardelijk met onze loftuigingen kunnen voortgaan, als wij de wet zelve in 't oog vatten, zouden wij niet te stellig durven verzekeren. Laat ons inmiddels objectief en onpartijdig nagaan, welke hare wezenlijke verdiensten, welke hare feilen en tekortkomingen zijn. De beantwoording van de vraag naar het al of niet wenschelijke harer aanneming, zal van zelf als een noodwendig resultaat uit dat onderzoek moeten voortvloeien.

In de eerste plaats een woord over de aanleiding tot het wetsontwerp, of, zoo als de heer de Waal zich vroeger gaarne uitdrukte, over de *genesis* daarvan.

De eerste eisch van de Nederlandsche liberalen, wat koloniale politiek betreft, was medewerking der Staten-Generaal. Vóór 1848 in hoofdzaak noch slechts een verlangen naar juiste mededeelingen, vooral met het oog op de inkomsten en uitgaven van Indië, werd die eisch, door den invloed van hen die het meest tot herziening der grondwet bijdroegen, weldra uitgebreid, ten einde den Nederlandschen wetgever tot regeling van koloniale belangen te roepen. Te recht voor zoo ver de bevoegdheid van den wetgever tegenover de koninklijke willekeur, die men door de vorige grondwet gevestigd achtte, gehandhaafd werd, gelijk dit geschiedde bij de herziening. Men herinnert zich dat deze, wat de toepassing van het beginsel betreft, niet uitviel in den zin van sommige liberalen, vooral niet in den zin van Thorbecke, die in de grondwet zelve meer onderwerpen als tot het gebied der wet behoorende had willen aangewezen zien, dan in het tegenwoordig art. 59 zijn genoemd. Doch het beginsel zelf, het recht des wetgevers, is nu verzekerd, dank zij de volharding der liberalen van dien tijd, die bij hun streven door tweeërlei beweegreden geleid werden.

Vooreerst, door zeker besef van de noodzakelijkheid van hervorming. »Onze koloniën", schreef Thorbecke in zijne Bijdrage tot de herziening der Grondwet, »onze koloniën behoeven geheele hervorming; eene be»hoefte, ten aanzien der Oost-Indische bezittingen door alle deskundigen, »meen ik, erkend; ten aanzien van Suriname, ingevolge van het adres »der Amsterdamsche handelshuizen in 1845 aan de Tweede Kamer, ook »voor het groote publiek openbaar." En voorts: »onze koloniën moeten »voor nationale kennis, voor nationale belangstelling, voor nationale »werkkracht worden geopend."

Maar, ten andere, waar het de financiëele huishouding geldt, waren het vooral de inkomsten door Nederland uit Indië getrokken, die op medewerking der Staten-Generaal deden aandringen. »Het is te doen om »twee hoofdbeginselen: publiciteit en eenheid van financiëel huishouden; »die wij, van wege de innige betrekking onzer schatkist met de over»zeesche bezittingen, noch veel meer drangreden hebben te doen gelden, »dan Groot-Brittanië of Frankrijk." (Bijdrage blz. 39.) En elders, in Thorbecke's Aanteekening op de Grondwet: »Van onze koloniale inkom»sten, omstreeks zoo groot als die van het rijk aan deze zijde van den »oceaan, hangt ons financiëel lot af. Onze bezittingen zijn als domeinen »aan te merken, waarop ons crediet en onze jaarlijksche balans voor »een groot deel rusten."

Van deze twee beweegredenen nu heeft blijkbaar de laatstgenoemde het krachtigst gewerkt. Gelijk de wanorde onder de regeering van koning Willem I in 's lands financiën gesticht, meer dan eenige andere reden, tot verbetering onzer staatsinstellingen in het algemeen geleid heeft, zoo heeft ook zorg voor de schatkist het meest tot bemoeienis van den wetgever met de koloniale zaken aangespoord. Hoe flauw klinkt niet, in vergelijking met Nederlands afhankelijkheid van koloniale inkomsten, die beweerde, doch ganschelijk onbewezen, noodzakelijkheid van hervorming in Indië, waarvan zelfs de aard en strekking niet wordt aangeduid, dan door de verlangde openstelling voor »nationale", dat is hier Nederlandsche, werkkracht. En, zoo wij den heer Thorbecke elders (Aanteekening, I, 142), onder herinnering dat de ingezetenen van Indië Nederlandsche onderdanen zijn, hooren vragen: »behoeft hun publiek- en »privaatrechtelijke toestand de grootere zekerheid, die wetten, boven »gouvernementsverordeningen geven, minder dan wij die behoeven hier »te lande?" is het dan niet hoogst waarschijnlijk, dat wij onder de ingezetenen, wier publiek en privaat recht zekerheid eischt, vooral Nederlanders, maar allerminst inboorlingen van Indië, hebben te verstaan?

Zoo dan de liberalen in 1848 wettelijke regeling in hunne banier schreven, het had zijn grond in zorg voor de schatkist bovenal, en bij enkelen in zekere doctrinaire begrippen, meer dan in eene gevestigde overtuiging van hetgeen door het welzijn der inlanders in Indië en tevens door de waardigheid van een beschaafden Europeeschen staat, die het oppergebied over uitgestrekte landen in den Archipel te voeren heeft, wordt gevorderd. De economische zijde van het vraagstuk werd niet naar eisch gewaardeerd, de staatkundige in bekrompen zin opgevat.

De leiding van het debat over koloniale aangelegenheden kwam na 1848 van de zijde der liberalen in bekwamer handen, in die van van Hoëvell, van de zijde der conservatieven in die van J. C. Baud. Er ging licht op over den toestand der Aziatische bezittingen, en, bij groote be-

zorgdheid voor de belangen van het volk, dacht men ook aan de belangen van het volk, niet van het Nederlandsche alleen, maar ook van het volk dat door zijn arbeid de schatkist voedde. Van Hoëvells warme taal, Bauds tegenstand, te zwakker naar mate meer en meer uitkwam welken kamp zijne opvatting van de plichten aan vroegere betrekking verbonden, had moeten bestaan tegen zijne economische beginselen, brachten de liberalen op beteren weg. Aan van Nispen, die, beducht voor het verval der gouvernementscultures, op wat hij noemde »billijke voordeelen" uit Java bleef aanspraak maken, voerde, bij de discussie over het regeeringsreglement, Thorbecke te gemoet: »het belang der inlandsche bevolking »is het belang van het moederland."

Den gang der koloniale politiek, sedert de invoering van het nieuwe regeeringsreglement, in bijzonderheden natespeuren, ligt buiten het bestek van dit opstel. De memorie van toelichting tot de zoogenaamde cultuurwet van 1865 geeft er een vrij uitvoerig verhaal van. Genoeg zij het te herinneren, dat de koloniale quaestie zich nu bovenal bewoog op het gebied van gouvernements en particuliere cultures, dat van Hoëvell en Duymaer van Twist regeling van beide vroegen, en dat de minister Rochussen in 1860, door zijn besluit omtrent de suikercontracten, aan de begeerte zijner tegenstanders naar regeling bij de wet nieuw voedsel gaf.

De minister Uhlenbeck ondernam in 1862 die taak, doch ten halve, en te vergeefs. Het bleek nu, wat het inhad, die wettelijke regeling, waarop de liberalen zoo zeer hadden aangedrongen, voor te bereiden; het bleek tevens, niet het minst uit hetgeen de commissie van enquête naar de suikerindustrie in 1857 had gerapporteerd, dat van Hoëvell en zijne politieke vrienden de oplossing van de koloniale quaestie hadden gezocht, waar zij althans nu niet meer te vinden was. Dat zou spoedig nog duidelijker worden, nadat »de intiemste geschiedenis van de wording, »ontwikkeling en werking van hetgeen men thans nog het cultuurstelsel »gelieft te noemen, voor de oogen van het publiek was blootgelegd," en van Hoëvell zelf zou het erkennen, dat hetgeen hij vroeger verlangde, hetgeen Indië eenige jaren geleden waarschijnlijk nog gebaat zou hebben, hetgeen toen langzamerhand en onmerkbaar tot sociale hervormingen der Javaansche maatschappij zou geleid hebben, thans niet meer voldoende was.

Uhlenbecks opvolger sloeg een beteren weg in. Hij zag terecht dat geene regeling van cultures denkbaar is bij onzekerheid omtrent de rechten op den grond, en tevens dat niets degelijks, hetzij tot vermeerdering van productie, hetzij tot opbeuring van het volk, kon gedaan worden, wanneer de eerste hoofdvoorwaarde van alle maatschappelijke ontwikkeling, de verzekering van het eigendomsrecht, ten opzichte van den Javaanschen landbouwer niet werd vervuld. Doch ook zijne proeve

van regeling mislukte; hij vergde te veel van het verstand der Tweede Kamer. Deze toch, in plaats van uitsluitend het vraagstuk in 't oog te houden dat aan de orde was, en zich in gemoede te blijven afvragen welke weg objectief de rechte was, verdwaalde voor een deel in politieke intrigues en kansberekeningen, die met de koloniale zaak in geenerlei verband stonden. Wie daartoe aanleiding gaf, een ieder weet het, en waarom het te verbloemen? Een verbloemen, dat juist gevaarlijk kan worden voor de toekomst, ook voor die van het thans voorgedragen ontwerp. Een ieder dan herinnert zich dat de heer Thorbecke de man was die, uit welke motieven dan ook, het hoofdbezwaar opwierp tegen het wetsvoorstel, 't welk hij kort geleden had toegejuicht, en 't welk hij nog toejuichte toen hij de hinderlaag waarin het stond te vallen, gedolven had. Met betuiging van ingenomenheid omdat de voordracht een heilzame terugkeer was tot de alleen juiste beginselen van Raffles en Muntinghe, tastte hij terzelfder tijd de wet in hare hartader aan, door de zekerheid van het recht des inlanders op den grond daaruit te willen verwijderen, en daarmede juist den grondslag weg te rukken waarop ook het stelsel der evengenoemde hervormers was gebouwd. En eenige vrienden, uit ouden sleur, meer lettend op den persoon die de bezwaren voordroeg, dan op de gegrondheid dier bezwaren zelve (eene gegrondheid waarnaar ze trouwens lang hadden kunnen zoeken), sloegen met den heer Thorbecke over tot de conservatieve partij ter slooping van het meest belangrijke wetsontwerp, dat door het tweede ministerie Thorbecke aan het oordeel der Kamer was onderworpen. Wat er verder is geschied, behoeft wel niet omstandig in herinnering te worden gebracht. Onder aanvoering steeds van den heer Thorbecke heeft de Tweede Kamer nagenoeg alles op koloniaal terrein weêr helpen afbreken wat door den heer van de Putte was opgebouwd. Ja, de man die zich liefst als handhaver van het gouvernementeel gezag kennen deed, was de eerste om hetgeen werd voorbereid en besloten, op 's Konings gezag en onder verantwoordelijkheid van een ambtgenoot, die *zijn* ministerie niet alleen gered had, maar die ook voor het eerst der liberale partij een vasten weg wees, te helpen vernielen.

En toch, trots dat alles, is het werk van den minister Fransen van de Putte niet geheel te niet gedaan. De heer Mijer, naar wiens rede inzonderheid de heer Thorbecke, uit vrees van door ingenomenheid met de cultuurwet overmeesterd te worden, met bijzondere aandacht geluisterd had, — de heer Mijer, door den afval van enkele liberalen aan 't bewind geholpen, begon met de uitvaardiging eener proclamatie waarbij aan den inlander de handhaving van zijn recht op den grond werd toegezegd. Proclamatie en mystificatie zijn sedert eenigen tijd in ons land synonyma, en het valt inderdaad niet te ontkennen dat ook Mijers pro-

clamatie iets heeft van het karakter, 't welk men aan Mijers parlementaire beloften heeft toegeschreven; maar er blijkt toch uit, dat zelfs een conservatief minister zich genoodzaakt vond voort te gaan, of althans den schijn aan te nemen als ging hij voort, op den weg dien hij aan zijn voorganger versperd had.

Zoo stond de zaak, — want van de heeren Trakranen en Hasselman behoeft niet gesproken te worden, — toen de tegenwoordige minister optrad. De koloniale quaestie was nu in handen van den heer de Waal. Wat zou hij er meê doen? Voor den heer Thorbecke, den genitor van dit kabinet, moet dat duidelijk zijn geweest. Immers, hij vroeg, alvorens zijne creatie aan de gemeenschap met het parlement over te leveren, niets, op grond dat de koloniale politiek van den heer de Waal uit diens geschriften overbekend was. Maar op diens kleed heeft hij ook het fabriekmerk *zuiver liberaal* gestempeld, en toch verstoutte zich de gegenereerde iets te zeggen wat het vermoeden van vervalsching van het product zou kunnen doen ontstaan. Daarenboven, het gezag van Thorbecke op het gebied van koloniale politiek was geen waarborg; vooral niet sedert hij niet meer onder den invlóed van van Hoëvell stond, en met behulp van Mijer het bewind aan de handen van van de Putte had ontwrongen. Derhalve, men had alle recht te vragen: wat zal de nieuwe minister doen? Zelfs zij hadden daartoe aanleiding, die van de geschriften van den heer de Waal met oplettendheid kennis namen; want, hoeveel geleerdheid daarin ook ten toon zij gespreid, hoe velerlei kritiek ook uitgesproken, het kritiekste in de koloniale zaak bleef er onaangeroerd. Gelukkige omstandigheid voor een auteur die minister wordt!

Intusschen, enkele punten stonden vast. De aard van de koloniale quaestie was bepaald, en waarin ten slotte de oplossing zou bestaan, desgelijks. Maar nu de vorm? Zou men aan de wenschen der liberalen bevrediging schenken door maatregelen, enkel op 's Konings gezag genomen? In de memorie van toelichting worden eenige voorbeelden genoemd van hetgeen op die wijze gemakkelijk tot stand ware te brengen; onder andere de regeling van het recht der inlanders tot verhuring van grond aan niet-inlanders. Er zijn er meer, zoo als krachtiger aantasting van het zoogenaamd consignatiestelsel, dan de heer de Waal schijnt te durven ondernemen. Of zou men de wetgeving inroepen? Zoo ja, in den geest der vroeger mislukte proeven, of volgens het advies van hen die aan het Indisch bestuur, naar bij wet te stellen regels, eene andere inrichting en vrijer werking willen toekennen? Het ontwerp der Agrarische Wet geeft een niet volledig, maar toch eenig antwoord.

Met vroegere ervaringen voor oogen kon de Minister wel bijkans niet anders dan twijfel voeden, of de wetgevende macht hier te lande wel be-

rekend is, om zich de taak der hervorming in Indië te onderwinden, en of het niet beter ware, zich voor'shands tot het stellen van algemeene beginselen te bepalen, en meer dan te voren door de koloniaal-liberale partij verlangd werd, aan regeling door het Indisch bestuur over te laten. Maar van den anderen kant wekte hij toch ook het beginsel weder op, dat door de cultuurwet in 't leven geroepen, maar door Mijers proclamatie meer in slaap gesust, dan levendig gehouden was: de verzekering van de rechten der inlanders op den grond.

Het tegenwoordig wetsontwerp is mitsdien grootendeels een bijkans noodzakelijk gevolg van de verkregen ervaring en van de kracht tevens welke een waar beginsel, ondanks alle tegenkanting en alle kunstgrepen om het ter zijde te stellen, toch altijd blijft uitoefenen. In zoover verdient het, in 't algemeen ten minste, allen lof. De kunst van wetgeven bestaat geenszins altijd in het uitdenken van iets nieuws, maar veeleer nog in het wèl begrijpen van den gegeven toestand en in het weder opvatten van wat, na herhaalde proefnemingen in tegengestelden zin, toch gebleken is het eenig rechte middel te zijn.

Maar daarmede is niet gezegd, dat wij het wetsontwerp van den heer de Waal aanprijzen. Wel wenschen wij in ons oordeel toegevend te zijn; want de toestand waarin zich tegenwoordig de Tweede Kamer bevindt, en wellicht nog geruimen tijd bevinden zal, maakt de erkenning onvermijdelijk, dat het voor een minister van koloniën in dergelijke omstandigheden gansch niet gemakkelijk is, iets, wat dan ook, voor Indië met die Kamer tot stand te brengen, en dat dus niet alles van hem geëischt mag worden wat kon worden verwacht indien de vertegenwoordiging, en met name de hervormingsgezinde partij in die vertegenwoordiging, zich in volkomen normalen toestand bevond.

De wensch om de medewerking der Staten-Generaal tot het hoog noodige te beperken, en veel aan de regeering in Indië over te laten of op te dragen, komt ons derhalve natuurlijk en wèl gerechtvaardigd voor; maar waar is de grens? Ook de heer Fransen van de Putte heeft dat denkbeeld meermalen voorgestaan, en zoowel bij zijne suikerregeling van 1863, als bij zijn ontwerp van cultuurwet gehuldigd. Toch meende hij het overleg met de vertegenwoordiging in ruimeren zin te moeten opvatten dan de heer de Waal thans begeert te doen. Zoo de herinnering aan het gebeurde met de cultuurwet den tegenwoordigen minister in het gelijk schijnt te stellen, vergeten wij niet dat diens ontwerp nog een langen weg heeft af te leggen voordat het een nommer in het Staatsblad verwerft. De Kamer, eens aan het onderzoeken, doorsnuffelt gemeenlijk liever alle hoeken en gaten dan zich te vermeien in het open veld of, op eene hoogte geklommen, de gansche vlakte te overzien. Hier is dus de empirische weg niet de beste om ons oordeel

te vestigen. Wij zullen veelmeer moeten nagaan, zoo wij de uitvoerlijkheid van de gedachte des tegenwoordigen ministers, eene gedachte die wij toejuichen, bespreken, of het Indisch bestuur voor den hem toegelegden werkkring berekend is, met het oog ten eerste op zijne inrichting, ten tweede op zijne samenstelling.

Wat de inrichting betreft, zie men niet voorbij dat het regeeringsreglement voor zoodanige zelfstandigheid als het ontwerp der Agrarische Wet eischt, niet zeer gunstig is; en het is dan ook juist daarom dat de groote voorstanders van die zelfstandigheid, de heer van der Wijck in zijne brochures over de cultuurwet, later de heer Heldring, op eene andere organisatie, die het stelsel van Britsch Indië meer zou naderen, hebben aangedrongen.

Evenwel, gelijk dikwerf in politieke zaken personen vrij wat meer gelden dan instellingen, zou men, onder zekere omstandigheden, ook met behoud van de tegenwoordige inrichting, nog wel iets goeds tot stand kunnen brengen; maar, aangenomen dat onze minister van kolonien den rechten man op de rechte plaats weet te stellen, hoe, wanneer de omstandigheden veranderen? Hoe, als morgen eens weder een Hasselman of Trakranen aan 't bewind kwam? Welke zekerheid is er dan, dat de Indische regeering, ook al was zij begonnen met aan de gedachte van de Waal uitvoering te geven, daarmede voort zal gaan? Dan zullen de bloot algemeene beginselen, met behulp der vertegenwoordiging hier te lande vastgesteld, van weinig kracht zijn. — Eene andere vraag is natuurlijk, of ze daarom schadelijk zullen worden, of ze ons aan bijzonder gevaar bloot stellen, indien ze al niet volledig worden uitgevoerd. Wij gelooven dit niet, althans niet in directen zin. Maar geheel mag toch ook niet uit het oog worden verloren, dat het moederland er juist niet bij wint, indien zijn wetgever beginselen op het papier schrijft, welke de koloniale regeering eenvoudig onuitgevoerd laat; en in zóóver is wel degelijk eenig gevaar gelegen in het al te veel overlaten aan het Indisch bestuur, zoolang men door zijne inrichting en samenstelling niet althans eenigermate van zijn ijver, goeden wil en bekwaamheid verzekerd kan zijn.

Almede valt niet te ontkennen, dat de opdracht van de regeling der wichtigste belangen aan de Indische regeering ten onzent nog al tegenstand zal vinden, zoolang wij niet, als de Engelschen, ons met de indirecte voordeelen van het bezit van koloniën te vrede stellen, maar steeds nog onmiddellijke cultuur- en handelswinsten uit onze bezittingen willen trekken. En dit laatste voert ons als van zelf tot het opperen van een bezwaar van anderen aard. De beoordeeling van de Agrarische Wet is voor een niet onbelangrijk deel ook afhankelijk van 't geen de Minister zal willen omtrent diezelfde, zoo aanstonds genoemde cultuur-voordeelen.

In welken zin wenscht de Minister de zaak der nog bestaande Gouvernements-cultures te regelen? Ziedaar toch eene vraag, die niet geheel onbeantwoord mag blijven, wil men een eenigszins gegrond oordeel vellen over de wijze waarop naar waarschijnlijkheid de voorgenomen regeling van de rechten der inlanders op den grond zal kunnen werken. In de voormalige cultuurwet was dit punt tegelijker tijd, althans voor de naaste toekomst, geregeld. In de Agrarische Wet ontbreekt zoodanige regeling geheel, en al vernamen wij dat een wetsontwerp betrekkelijk de suikercontracten aan het onderzoek van den Raad van State is onderworpen, het verband van dat stuk met de voordracht die wij nu behandelen, is uit den aard der zaak niet te doorzien. Ook omtrent overeenkomsten behelst deze voordracht niets. Wij geven gaarne toe dat het onderwerp ook elders kan geregeld worden; maar wijzen er slechts op dat men al bijzonder veel goeden wil of lichtgeloovigheid moet bezitten, om in de Agrarische Wet de oplossing der koloniale quaestie te ontdekken.

Wat den vorm der voorgestelde wet betreft, wij kunnen ons daarmede bezwaarlijk ingenomen betoonen. De regeering verlangt eene aanvulling van art. 62 van het regeerings-reglement. Nu kan er voorzeker geen bezwaar zijn tegen de uitbreiding van dat artikel wat de toekenning van de bevoegdheid aan den Gouverneur-Generaal betreft, om gronden in erfpacht uit te geven (daargelaten voor 't overige de vraag, of 't niet beter ware, die bevoegdheid ook tot het verleenen van eigendom uit te strekken). Het artikel zou voorts kunnen bepalen, dat inlanders, op hunne aanvrage, den grond dien zij erfelijk bezitten, in eigendom verkrijgen. Zoodanige bepaling zou te verdedigen zijn omdat er van beschikking over gouvernements domein, waartoe ook de gronden der inlanders worden geacht te behooren, sprake is. Twijfelachtig echter is het, of hetgeen blijkbaar uitsluitend met het oog op Java wordt voorgesteld, in andere gedeelten onzer Oost-Indische bezittingen toepasselijk kan zijn, terwijl toch art. 62 van het regeerings-reglement voor geheel Nederlandsch-Indië geldt. En wilde men zich dan behelpen met de opmerking dat de redactie van den Minister wel aan den Gouverneur-Generaal de bevoegdheid geeft, maar niet de verplichting tot afstand in eigendom oplegt, wij zouden moeten antwoorden dat juist daardoor aan het voorstel alle waarde wordt ontnomen. Maar te gewagen van uitgifte, niet van domeingrond, maar van titels tot verzekering van rechten op den grond, bovenal te gewagen van verhuring van grond door inlanders, en dat in een artikel handelende over regeeringsrechten, is eene niet geringe logische fout. Begrijpelijk is het alleszins dat de Minister, liever dan eene nieuwe wet in het leven te roepen, zich van de zaak poogt af te maken door eene reeks nieuwe alinea's aan een of ander artikel

van het regeerings-reglement vast te haken; maar wij gelooven toch dat hij zich de moeite zal moeten getroosten om zijn ontwerp om te werken en in anderen vorm te gieten.

Den vorm daarlatende, onderzoeken wij den inhoud der wet. Over de uitgifte van gronden in erfpacht spreken wij niet, doch reeds het tweede lid leidt tot eene algemeene opmerking. »De Gouverneur-Gene»raal zorgt dat geenerlei afstand van grond inbreuk make op de rechten »der inlandsche bevolking."

Er is sprake van afstand van gronden tot het staatsdomein behoorende, of, zoo als men op Java zegt, van gouvernements-gronden. In de memorie van toelichting is breedvoerig aangetoond, dat de Staat zich beschouwt als eigenaar, en volgens zijne eigene wetten ook eigenaar is van den ganschen Javaschen bodem, met uitzondering van zoodanige goederen waarop door anderen eigendomsrecht kan worden bewezen, een bewijs waartoe schijnt te worden gevorderd de aantooning dat de Staat te eeniger tijd vrijwillig den grond waarover het geschil loopt, heeft vervreemd. Immers door verjaring kan niemand eigendom verkrijgen van staatsgrond; art. 569 van het Indisch burgerlijk wetboek staat in den weg. Hoe men nu gekomen is tot dat exorbitant eigendomsrecht van den Staat, wordt door den Minister met stilzwijgen voorbijgegaan, en wij vergenoegen ons hier met eene verwijzing naar de stukken betreffende de cultuurwet van den minister Fransen van de Putte, waarin is aangetoond dat eene verkeerde opvatting van de instellingen door Raffles op Java overgeplant, hoofdzakelijk daartoe geleid heeft.

De Staat dan is eigenaar van den grond; doch dit »eigendomsrecht," zegt de mem. v. toel. § 3, »verzet zich geenszins tegen de erkenning »van zekere rechten der inlandsche bevolking op denzelfden grond." Gewis niet; en zoo is door het reglement op de particuliere landerijen bewesten de Tji-Manok aan de aldaar gevestigde inlanders een erfpachtsrecht op hunne velden verzekerd, niettegenstaande de eigendom van die velden den landheer toekomt. Die inlanders hebben dus rechten die zij niet slechts onderling, maar ook tegenover den grondheer kunnen doen gelden. Is nu hetzelfde waar ten opzichte der inlanders op gouvernements-grond gevestigd? Slechts gedeeltelijk. Tegenover elkander, onderling, doen zij rechten gelden; doch tegenover den Staat is er voor den inlander geen recht op den grond. Alles wat de Minister dan ook verder ter aangehaalde plaats in zijne memorie vermeldt, bewijst niets voor zoodanig recht. Maar indien er geen recht tegenover den Staat voor den inlander is, beteekent ook de voorgeschreven zorg dat de afstand van grond dat recht niet krenke, almede niets. En verder, wanneer in al. 3 van het ontwerp van erfelijk individueel gebruiksrecht gesproken wordt, terwijl de mem. van toel. daarbij aanteekent, dat alleen van

bewezen recht sprake is, herhalen wij al wederom: er is voor den inlander tegenover den Staat geen recht op den grond. Dat is een juridiek feit, waartegen proclamatiën, even weinig als fantaisiën over Javaansch grondrecht iets vermogen.

Het komt er derhalve op aan dat recht hetwelk nu ontbreekt, te verleenen. Men kan eigendomsrecht, men kan erfpachtsrecht afstaan; maar men moet *tegenover den Staat* recht geven. Dat geschiedde noch door het beruchte amendement waarvan de Minister gewaagt en waardoor de cultuurwet viel, noch door Mijers proclamatie.

De Minister heeft dit niet klaar en scherp genoeg in het oog gevat, en daaraan is waarschijnlijk het weifelachtige en flauwe dat ons in zijn ontwerp tegenstaat, te wijten. De Minister redeneert volkomen juist in de twee eerste §§ zijner memorie; hij schijnt recht op den eindpaal toe te loopen, doch eensklaps beginnen zijne knieën te knikken, hij poogt zich aan een broozen twijg, die in zijne hand breekt, vast te houden, en waggelt ten slotte een bijpaadje in, dat zich verliest in de woestenij waar koortsachtige droombeelden van Mohammedaansch, van Hindoe-Mohammedaansch, van Javaansch-Islamietisch-Hindoesch, van Indo-Germanico-Islamitico-Javaansch grondrecht in grenzelooze verwarring bij het dwaallicht van uitzwermende dessa's door elkaêr spoken. Gelukkig dat de Minister op dien noodlottigen gang stand houdt! Zijn gezond verstand zegt hem dat hij het spoor bijster is; hij bevroedt welke richting hij kiezen moet; maar ziet niet helder genoeg, of heeft nog niet moeds genoeg, om met vasten tred den veiligen weg weder op te zoeken.

»Wil men" zoo lezen wij in de mem. v. toel. »den inlander het »behoud van den grond, dien hij erfelijk individueel bezit, verzekeren, »men deinze niet terug voor de toekenning van eigendom."

Dat is het juiste beginsel. Thans noemt zich de Staat eigenaar van de velden der inlanders. Wil men hun echter het behoud van die velden verzekeren, de Staat verlate de fictie van domanialen eigendom, en verklare den inlander eigenaar, ook tegenover den Staat, gelijk hij eigenaar is, dat wil zeggen, gelijk hij als persoon een uitsluitend recht op een bepaald stuk gronds doet gelden, tegenover zijne stamgenooten. In dat beginsel ligt de waarde van het ontwerp. Maar het beginsel wordt niet toegepast. Er is een juiste gedachte, maar tot uitvoering komt zij niet.

De regeering wil den inlander het behoud van den grond verzekeren; zij verklaart dat toekenning van eigendom daartoe noodzakelijk is, en.... zij besluit hiertoe? Volstrekt niet.

Wat dan? Zij wil dat aan den inlander, naarmate de middelen voorhanden zijn, de gelegenheid worde verschaft, om, waar hij het verlangt, een schriftelijken titel te verkrijgen van... eigendom? Neen, van zijn gebruiksrecht.

Van zijn gebruiksrecht. Wat is dat? Misschien het recht om andere inlanders van zijn grond af te houden, of zeker aantal stuks vee op eene gemeene weide te sturen, of zekere droits d'usage in de wildernis uit te oefenen? Neen, daarvan is geen sprake; dat is de beteekenis niet van het woord *gebruiksrecht* in de phraseologie, die sedert het amendement Poortman door de heeren Mijer en Thorbecke in zwang is gebracht. Men bedoelt het recht dat, volgens de romantische voorstelling dier heeren, den inlander eigen is, om staatsgrond tot ontginning in bezit te nemen, of aldus ontgonnen grond in bezit te houden: een recht tegenover den Staat, dat alleen in de verbeelding der even genoemde staatslieden leeft; maar dat door de positieve Nederlandsche wet nadrukkelijk is uitgesloten. Zoo er dan, in den hier bedoelden zin, geen gebruiksrecht bestaat, kan er ook geen titel (de uitdrukking schijnt, ofschoon verkeerdelijk, gebezigd te zijn om een schriftelijk bewijsstuk aanteduiden) van afgegeven worden.

Men zou dus eerst een gebruiksrecht moeten scheppen en de gevolgen er van regelen, om dan, ongeveer gelijk in art. 8 der cultuurwet ten aanzien van het bij dat ontwerp toegekend eigendomsrecht geschiedde, de gelegenheid tot verkrijging van een schriftelijk bewijs van het recht open te stellen, aan welk bewijs dan voorts de kracht van een volkomen titel al dan niet kon worden toegekend.

Maar waartoe dat gebruiksrecht, terwijl de Minister zelf op den voorgrond stelt, dat toekenning van eigendom vereischt wordt om den inlander het behoud van zijn grond te verzekeren? Waarom geen eigendomsrecht?

Wij ontdekken hiervoor in de mem. v. toel. geen enkele ernstige reden. Is het geoorloofd een vermoeden te opperen, wij zouden gissen dat zucht om toch ook aan conservatieven en pseudo-liberalen te behagen, den Minister verleid heeft. Aan 't coquetteeren geraakt met die gemoedelijke lieden, die den Javaan nog niet rijp achten voor de weldaden van westersche beschaving, allerminst voor 't geen de heer Thorbecke heeft gedoopt: westerschen privaat-eigendom, is de heer de Waal gestruikeld. Zijn hart behoorde aan het eigendomsrecht; maar hij heeft die eerste, zuivere liefde in een oogenblik van zwakheid verloochend.

Te oprecht om zijne afdwaling niet te erkennen, zal de Minister, naar wij hopen, ook kloek genoeg zijn om het gebruiksrecht te verstooten. Het is volstrekt noodig om de hoofdgedachte van het ontwerp in het volle licht te stellen.

»De grond, door inlanders in erfelijk individueel gebruik bezeten, kan, »op aanvraag van den rechtmatigen bezitter, aan dezen in eigendom »worden afgestaan, behoudens zijne verplichtingen jegens de gemeente »en den lande."

Dat is de kern der wet; doch nu enkele vragen: wanneer is een bezitter, rechtmatig bezitter? Tegen den Staat, wij zagen het, geldt geen bezitrecht. Is het dan de bedoeling dezer duistere woorden, te zinspelen op een termijn, een onderzoek, een recht van verzet, zoo als waarvan in art. 8 der cultuurwet sprake was?

Welke is de beteekenis van het woordje *kan?* En waarom niet den afstand in eigendom, wanneer die verlangd wordt, als plicht aan de regeering opgelegd?

Dat het ontwerp, sprekende van: *in eigendom afstaan*, afstand om niet bedoelt, kan niet twijfelachtig zijn, met het oog op het verbod aan den Gouverneur-Generaal om grond te *verkoopen.* Toch ware het, tot voorkoming van mogelijk misverstand, niet overbodig geweest dit met ronde woorden te constateeren.

»Behoudens zijne verplichtingen jegens de gemeente en den lande." Waarin bestaan die verplichtingen? — »In de tegenwoordige verplichtingen jegens de gemeente ligt voldoende waarborg dat de eventueele eigendom niet overga op Europeanen of vreemde Oosterlingen," — zegt de memorie, blz. 11. Maar ziedaar ook alles wat wij ter verklaring in de toelichting aantreffen. Daargelaten nu, of dit iets hoegenaamd verklaart, alsmede, of het bewijs voor de opgeworpen stelling geleverd zij, moeten wij, al eens aannemend, dat de verplichtingen jegens de gemeente volkomen bekend zijn, toch nog blijven vragen, welke dan de verplichtingen zijn jegens den lande. Worden hiermede heerediensten bedoeld, of ook meer in 't bijzonder cultuurdiensten? Schuilt hierin wellicht het verband met de later te regelen gouvernements-cultures?

Wij staken hiermede voorloopig onze opmerkingen van bijzonderen aard. Het geheel, zoo als het voor ons ligt overziende, geven wij dit in overweging:

Wat wordt er nu eigenlijk vastgesteld, verzekerd, geregeld bij deze wet? Welk soort van recht verkrijgt de inlander op den grond? Welk recht heet hij werkelijk reeds te bezitten, en welk wordt hem nader toegewezen? Dát diende toch wel duidelijk uit de wet te blijken, al regelt ze voor 't overige de bijzondere wijze van uitvoering nog niet. Maar er blijkt inderdaad niets bepaalds, niets stelligs; waren wij soms inlanders, wat we gelukkig niet zijn, we zouden nog maar altijd, ook met deze wet in de hand, niet weten waaraan ons te houden en hoe te handelen, indien datgene wat wij ons recht op den grond zouden noemen, ons te eeniger gelegenheid door den Staat, 't zij dan voor cultures of voor iets anders, werd betwist. En zoo nu de inlander dit niet uit de wet kan ontdekken, en geen Nederlander in staat wordt gesteld, het hem in den zin harer bepalingen duidelijk te maken, wat wezenlijk nut heeft dan het ontwerp? Of de vroeger voorgedragen cultuurwet dat een en ander

nu volkomen goed regelde, laten wij voor 't oogenblik in het midden; maar in elk geval, zij regelde wat te regelen viel. Dit ontwerp echter, althans in zijn tegenwoordigen, ietwat schetsachtigen vorm, geeft ons, ten ware nader aangevuld en verduidelijkt, om zoo te zeggen, niet veel meer dan een hand vol vliegen. Gelukkig intusschen is het voor verbering, èn wat vorm èn wat inhoud betreft, geenszins onvatbaar! Aan het hoofdvereischte, waarop het in dezen, als in andere zaken, boven alles aankomt, de keuze van het juiste beginsel, is, gelijk wij boven aantoonden, ten deele voldaan. En daarmede kan men zich in den tegenwoordigen staat van zaken, des noods, voorloopig tevreden stellen.

Wij zouden onze voorloopige kritiek gaarne besluiten met eenige opmerkingen, waartoe de belangrijke bijlage tot de mem. v. toel. ruime stof oplevert; doch wij onthouden ons, daar het onderwerp een opzettelijk onderzoek verdient, hetwelk ons op dit oogenblik te ver van het doel van ons schrijven zou afleiden. Vandaar ook dat wij vooreerst ter zijde laten hetgeen de memorie van den Minister over communaal grondbezit, of, gelijk hij het noemt, agrarisch gemeentewezen, ter loops zegt. De zaak verdient ook in verband tot hetgeen daaromtrent bij de behandeling van de cultuurwet en van het erfpachtsontwerp van den Minister Trakranen is in 't midden gebracht, nadere bespreking.

Wat nu voor 't overige de bedenkingen betreft die wij tegen het ontwerp der Agrarische Wet in het midden brachten, dat ze, in afwachting van nadere ontwerpen en mededeelingen, slechts voorloopige zijn konden, hebben wij boven reeds aangeduid. Maar juist zoodanige voorloopige opmerkingen, na eerste kennisneming van het ontwerp, meenden wij reeds terstond ook in 't openbaar te moeten mededeelen. In onze gewoonten ligt het niet, eerst sympathie te betuigen met de plannen van een minister, om ze daarna, onder den schijn van ze te willen verbeteren, weder te helpen afbreken of bederven, en liefst noemen wij terstond onze bezwaren, ten einde, zoo mogelijk, bij tijds ze nog opgelost of, zoo wij dwalen, op deugdelijke gronden weêrsproken te zien. Ook indien wij meenden dat een ontwerp als het thans voorgestelde in beginsel onvoorwaardelijk afkeuring verdiende, zouden wij niet dralen met dit oordeel te uiten. De regeering zou dan ten minste dadelijk weten, waaraan zich te houden met opzicht tot eene bepaalde richting in de koloniale politiek. Dat wij trouwens zoodanige afkeuring geenszins bedoelden, zal uit het medegedeelde wel genoegzaam gebleken zijn; onder de geöpperde bedenkingen is er, gelooven wij, geene, hoezeer wij ook overigens aan die bezwaren blijven hechten, die niet, bij eenigen goeden wil, vóór eene redelijke oplossing van het zoo belangrijke koloniale vraagstuk, ook door dezen minister, de mogelijkheid laat bestaan.

Eene laatste vraag welke wij nog te beantwoorden hebben, voor zoo-

ver zij reeds voor eene bepaalde beantwoording vatbaar mocht zijn, betreft de toekomst van het voorgedragen ontwerp. Welk zal het vermoedelijk lot zijn van dat voorstel? De kansen staan, dunkt ons, in zoover men ze eenigermate vooraf kan berekenen, uiterst onzeker, ook al blijft de Tweede Kamer geheel saamgesteld zooals zij nu is. Dat de ultra-conservatieven niet met het ontwerp kunnen zijn ingenomen, ligt in den aard der zaak. Hun zou, wel is waar, de engere grens die, bij vergelijking met vroegere ontwerpen, aan de medewerking der Staten-Generaal wordt gesteld, kunnen behagen, indien het om bevestiging van het koninklijk gezag tot handhaving van den ouden staat van zaken te doen ware; maar het behoeft geen betoog dat de meerdere vrijheid die de regeering aan het Indisch bestuur wil laten, voor de verwezenlijking van hunne begeerten even weinig heilspellend is, als de geheele strekking der wetsvoordracht. Van hun bijstand zal de Minister derhalve wel dienen af te zien, ten ware hij zijn ontwerp nog minder stellig en beslissend, nog minder beteekenend maakte dan het werkelijk reeds is; maar in dat geval ware natuurlijk alle kans op de medewerking der tegenovergestelde richting verspeeld. Wat voorts die conservatieven aangaat, bij welken zich tegenwoordig op koloniaal gebied de heer Thorbecke met enkelen zijner vrienden pleegt aan te sluiten, van hunne houding valt voorzeker wel het minst van alles met zekerheid iets te voorspellen. Gewoon, niet zoozeer de zaken en de beginselen in 't oog te houden, als wel zich te laten leiden door politieke kansrekening, blijft hunne houding natuurlijk weder afhankelijk van hetgeen hun eigen politiek belang op het oogenblik schijnt mede te brengen. In beginsel kunnen zij evenmin als de ultra-conservatieven bijzonder ingenomen zijn met het ontwerp. Wat wij als de kern der wet aanwezen: het denkbeeld om den inlander eigendom van grond toe te kennen, is hun, of heet hun althans een doorn in het oog; en de heer Thorbecke in 't bijzonder dweept tegenwoordig met het dessa-bezit, met regeering door middel van de hoofden, en onderdrukking bij den Javaan van het machtig element, dat de westersche staten groot heeft gemaakt: het welbegrepen individualisme tegenover de oplossing van alle persoonlijkheid in de gemeenschap. Reeds ver achter ons ligt de tijd toen dezelfde staatsman, aan de zijde van onzen van Hoëvell, omtrent dezelfde onderwerpen lijnrecht tegenovergestelde begrippen verkondigde, ja zelfs de tijd, toen hij betuigde, zich, wanneer er sprake is van koloniale onderwerpen, in den regel te bepalen bij de betrekkingen van dit land, van het opperbestuur en de wetgevende macht tot de koloniën; of toen hij zich zelven, gelijk zijn ouden bondgenoot, den baron van Zuylen, onbevoegd verklaarde tot van Hoëvell, den man die zijn leven gedurende een vierde van eene eeuw aan het onderzoek en aan het doordenken van de Indische

maatschappij gewijd heeft, te zeggen: ik ben van *een ander* gevoelen dan gij. Die tijden zijn voorbij. De cultuurwet is voorgedragen, in discussie gekomen na de aftreding van Thorbecke. Toen zijn eigen theoriën van wat men *grondrecht* geliefde te noemen, gesmeed — voor een bepaald doel destijds — maar toch, zij zijn eenmaal voorgedragen, en . . . zij zijn niet in overeenstemming met het ontwerp van den heer de Waal.

Ook het denkbeeld om de tusschenkomst des wetgevers zoo te beperken als hier wordt begeerd, kan den heer Thorbecke bezwaarlijk toelachen. Toch kan het wezen dat zijne hulp aan den Minister van Koloniën geenszins ontvalt. Het kan zijn dat de omverwerping van het door hem samengesteld ministerie hem na eenige maanden nog evenmin geraden voorkomt als een paar maanden geleden. Het kan eveneens zijn dat hij inziet, hoe eene verwijdering van den tegenwoordigen Minister van Koloniën, op grond van zijne meer geavanceerde richting, juist de versterking der wezenlijk liberale, oprecht hervormingsgezinde partij zou ten gevolge kunnen hebben, en, zoo niet aanstonds, dan toch op den duur, de voorgangers dier richting aan het bewind zou kunnen brengen. Met dit schrikbeeld voor oogen, aanschouwt hij dus in het tegenwoordig, op zich zelf nog niet veel beslissend ontwerp misschien juist de plank, waarop zijne conservatief-koloniale denkbeelden (beginselen zijn ze moeilijk te noemen) nog tijdelijk aan de schipbreuk ontkomen kunnen. In al deze gevallen is de medewerking dier kleine, vlottende midden-fractie, die uit den aard der zaak gemeenlijk den doorslag geeft, naar alle warrschijnlijkheid voor het ontwerp gewonnen. Maar in elk geval zij de Minister gewaarschuwd tegen zoogenaamde amendementen, die, ter elfder ure van die zijde voorgedragen, den schijn voeren van de wetten te willen verbeteren, maar ze inderdaad ondermijnen en ijdel maken.

De koloniaal-liberalen eindelijk zullen hunne houding ten aanzien van den Minister en zijn ontwerp afhankelijk moeten maken, niet van eenige politieke kansberekening, maar van de waarde die de wet als hervormingsmaatregel kan hebben. Tegenwerking van den tegenwoordigen Minister kan hunne bedoeling niet zijn; doch het is hun daarentegen ook voor'shands niet wel mogelijk zich geheel aan den Minister aan te sluiten, zijne plannen en voorstellen met warmte toe te juichen.

Gewichtige redenen, niet van uitsluitend politiek, maar vooral ook van Indisch-economisch belang, maken dit voor 't oogenblik nog niet mogelijk. Uit het straks over de Agrarische Wet in 't midden gebrachte, vloeit dit als met noodzakelijkheid voort. Welk, — vroegen wij, — is het verband tusschen het tegenwoordig ontwerp en de verdere voornemens van den Minister, omtrent de nog bestaande gouvernements-cultures, bepaaldelijk omtrent de suikercontracten? Welke wijzigingen zullen in de Agrarische Wet, voordat zij in discussie komt, door de regeering gebracht

worden? En tevens: in welken geest zal de Indische regeering, zonder wier krachtige medewerking de gansche wet eene doode letter blijft, voor het vervolg worden ingericht en samengesteld? Welke waarborgen zullen wij in het een zoowel als in het ander vinden voor eene ernstige en milde uitvoering der wet en voor het heilzame harer werking op de maatschappelijke toestanden en de productieve krachten van Java's bewoners? Zoolang die vragen niet in voldoenden zin worden beantwoord, zal de ingenomenheid met het wetsontwerp uit een liberaal standpunt zich noodwendig moeten beperken tot de keuze van het rechte beginsel, van het juiste punt van uitgang, waarvan dat ontwerp, gelijk wij aantoonden, ontegenzeggelijk de blijken draagt. Zelfs zou, indien die vragen niet op behoorlijke wijze werden beantwoord, de aanneming van het ontwerp allicht niet zonder gevaar kunnen zijn. Men zou daarmede de koloniale quaestie, zonder iets wezenlijks te beslissen, in schijn tot oplossing brengen, doch inderdaad slechts voor een oogenblik van de baan schuiven.

Er is, wanneer men het ontwerp, gelijk het nu luidt, onbevooroordeeld beschouwt, groot gevaar dat over de rechte beteekenis der woorden in dit nieuw art. 62 al spoedig zal worden getwist, gelijk dit met art. 56 sinds zoo langen tijd het geval is geweest, zonder dat eenig degelijk resultaat verkregen wordt! Voor de midden-fractie ware dergelijk vooruitzicht allicht wel aanlokkelijk, maar de regeering zelve, vertrouwen wij, kàn het niet wenschen. Op haar toch zou, indien ze al aan het bewind bleef, en niet alras over de quaestie van de uitvoering der wet kwam te struikelen, toch weêr de gansche last der zaak nederkomen. Beter dan ook voor haar, zoowel als voor het belang van Indië zelf, terstond en zonder noodelooze aarzelingen door te tasten, dan slechts voor den dag te komen met halfslachtige maatregelen en eene bloot formeele belijdenis van beginselen. Die belijdenis op zich zelve kost den Minister toch allicht reeds den steun der conservatieven, en, blijft ze geheel op zich zelve staan, dan kan zij hem den bijstand der liberalen niet verzekeren. Weet nu de regeering door eene flinke houding en door het leveren van degelijke waarborgen voor de toekomst zich dien bijstand te winnen, en valt zij later niettemin ten gevolge van hare hervormingsplannen voor Indië, welnu, dan valt zij, even als het voormalig koloniaal-liberaal kabinet, met eere. Maar zal zij ook met eere zich staande houden, wanneer zij den tegenovergestelden weg inslaat? Wij betwijfelen het ten sterkste.

Kan het na dit alles nog noodig zijn te verklaren wat wij in dezen het liefst zouden wenschen? Uit al het gezegde blijkt, naar wij meenen, voldoende, dat niets voor het gegeven oogenblik ons meer gewenscht zou voorkomen, dan dat deze regeering zich ten volle de ondersteuning der liberale partij mocht waardig maken. Maar ook al gaat zij niet ter-

stond reeds zoover als die richting zelve zou verlangen en voor Indië wenschelijkst zou achten, zelfs met het mindere kan de hervormingsgezinde zich voor het oogenblik tevreden stellen, indien dat mindere slechts iets wezenlijks blijkt te zijn, iets dat consistentie heeft en niet dreigt als een zeepbel straks weer uiteen te spatten. Laat de tegenwoordige regeering den ernstigen wil toonen om, zoo al niet de gansche hervorming van Indië binnen korten tijd tot stand te brengen, dan toch door afdoende maatregelen ze te helpen voorbereiden, en de oprechte medewerking, ook van hen die verder streven, schijnt ons niet twijfelachtig. Voor afgunst en naijver van hunnen kant behoeft eene regeering die het goede wil en het goede doet, niet te vreezen. De liberalen zijn niet gewoon af te stooten wie henzelven of hunne vrienden niet gelieven te vergoden; en onverschillig is het hun of de minister van koloniën de Waal of Fransen van de Putte heet, indien hij slechts de rechte man op de rechte plaats blijkt te zijn. Wie er ook optrede als minister, den oprechten liberaal is hij welkom, zoodra hij zich ernstig hervormer betoont van wat sinds zoo lange jaren reeds dringend hervorming behoeft, en, verwerft het deze niet, tot groote schade en schande van ons Vaderland dreigt verloren te gaan.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN BORNEO'S NOORDOOSTHOEK.

III.

De baai van Maloedoe en de Noordoostkust.

Ik wil hier nog eenige opmerkingen bijvoegen omtrent die diepe inkerving van het land ten Noorden van den Kina Baloe, die bij den naam van baai van Maloedoe, juister Maroedoe, bekend is. Ten Westen der baai vormt zich de noordelijkste punt van Borneo, die op de Engelsche admiraliteits-kaarten den naam draagt van Sampan Mangy. De nauwkeurige schrijfwijze is echter Simpang mengajau, d. i. de kruiserskreek (1), en eigenlijk is dit de naam van een riviertje, ook Loeroe geheeten, welks uitwatering men voorbij vaart even voordat men de uiterste Noordpunt bereikt. Om van het Westen af de kaap om te zeilen, bieden zich twee kanalen aan, gelegen ten Noorden en Zuiden van het kleine eiland Kalampoenoean (2); maar het laatste wordt gevaarlijk gemaakt door een hevige strooming, waardoor de schepen naar een rif worden gestuwd dat van het eiland afsteekt. Zoodra men de punt is voorbij gekomen, ziet men een tweede riviertje of kreek, dat den naam draagt van Karatang. Beide zijn welbekend als plaatsen vanwaar de zeeroovers van Balangini (3) of de Ilanons de voorbijvarende handelsprauwen plachten te beloeren.

Een Borneosch bekende van mij, Nakhoda Bakir genaamd, die mij op

---

(1) Van *Kajau*, kruiser, krijgsman, koppensneller. Ook bij Nederlandsche schrijvers vindt men dien naam tot Sampanmangio verbasterd.

(2) De noordelijke doorvaart is tusschen Kalampoenoean en het eiland Balambangan, de zuidelijke tusschen Kalampoenoeau en de kaap.

(3) Een der Soeloe of Sollok-eilanden en een bekend roovernest.

mijn tocht naar de Barram-rivier (1) vergezeld had, werd hier in den herfst van 1851 door een aanval der zeeroovers bedreigd, op eene handelsreis naar de baai van Maloedoe, vanwaar hij, na eene goede lading te hebben opgedaan, naar de hoofdstad terugkeerde. Daar de ervaring hem geleerd had hoe nutteloos het was zijne prauwen met de gewone koperen draaibassen of lilla's van inlandsch maaksel te bewapenen, die wel ver dragen maar zelden treffen, had hij zijne manschappen met Engelsche musketten gewapend. Bij het omzeilen van de Noordpunt zag hij vijf Ilanonsche prauwen uit de Loeroe te voorschijn komen en zich tot een aanval bereiden, onder het afvuren hunner lilla's, waarvan echter de kogels zonder schade door zijn want vlogen. Hij hield zijne 30 manschappen stil op het dek liggen totdat eene der booten tot binnen de 50 el genaderd was, en liet ze toen plotseling opspringen en hunne musketten op de roovers lossen. Deze onverwachte ontvangst boezemde hun zooveel ontzag in, dat zij de vervolging opgaven.

De baai van Maloedoe dringt ter diepte van ongeveer 30 (Eng.) mijlen in het land. Het westelijke strand is nabij de punt eenigszins vlak, maar rijst spoedig op tot eene reeks van lage heuvelen; en naarmate men dieper in de baai komt, krijgen zij op beide oevers het karakter van bergen, terwijl de Kina Baloe en met dezen samenhangende uitloopers aan het einde der baai een schoonen achtergrond vormen. Tot op omstreeks vier mijlen van het strand is de baai overal zeer ondiep, en heeft zij ten hoogste twee vademen water, terwijl elders de diepte nauwelijks toereikend is om eene boot vlot te houden. Door het kanaal in het midden der baai te houden kan men echter de voornaamste rivier bereiken. Het land is aan beide oevers zeer dras en tot op eene mijl afstands van de hoofdplaats met rhizophoren bedekt, die vervolgens door nipa-palmen, doormengd met eenige loofboomen, worden vervangen.

Het dieper gedeelte der baai schijnt zich allengs geheel op te vullen; 't is in 't oog loopend hoezeer het land op het water wint, en de nipa de rhizophoren verdringt, die zich daarentegen in het zoute water van den vlakken, modderigen bodem gedurig verder verspreiden. De rivieren die zich hier in de baai storten, hebben dikwijls een zoo geweldigen stroom, dat wij aan het uiteinde der baai tot op 5 mijlen van het strand zoet water vinden, dat door de hoeveelheid aarde die het afvoert, eene witte kleur heeft. De huizen van Maloedoe zijn gebouwd langs een smalle kreek aan den rechter-oever der rivier. In den omtrek is het land vlak, maar een weinig verder is die vlakte door bergen omzoomd. De bevolking van de baai is talrijk genoeg om haar tot eene belangrijke handelsvestiging te maken voor inlandsche kooplieden, indien hun slechts

(1) Een aanzienlijke bij kaap Barram ten Westen van Broenei uitwaterende rivier.

veiligheid voor lijf en goed kon worden verzekerd en de monopoliën der hoofden konden vernietigd worden. Hoe groot de onveiligheid is, kan blijken uit het volgende voorbeeld. In 1859 zond de Sultan van Broenei eene handelsprauw derwaarts met eene lading van waarde. Op de terugreis, juist op het oogenblik dat men de rivier van Pantjoer uitzeilde, kreeg het vaartuig een lek, zoodat men een deel der lading aan wal moest brengen. De supercargo keerde terug naar de stad om hulp te halen, maar gedurende zijne afwezigheid vertoonde zich eene talrijke bende op de rivier, die de bewakers verdreef en al de goederen medevoerde. Zij waren geene eigenlijke zeeroovers, maar eene bende Soeloereezen, die de verzoeking om te plunderen niet hadden kunnen weêrstaan. De monopoliën der hoofden hebben ten gevolge, dat de kooplieden niet in rechtstreeksche aanraking kunnen komen met de producenten, en staan dus niet minder dan de onveiligheid aan de toeneming van den handel in den weg.

Ik deed velerlei navraag naar het cijfer der bevolking, die de oevers der diepe baai bewoont, en verkreeg van Scherief Hassan, den zoon van Scherief Osman, die vroeger deze districten met sterke hand regeerde, eene lijst van het aantal der familiën van Idaäns, die schatting aan zijn vader betaalden. Deze opgave verschilde niet belangrijk van die, welke ik verkreeg van het hoofd Datoe Badroe'd-din, van de Scheriefs Moesahhar, Abdoellah en Hoesein en van een aantal kooplieden.

Scherief Osman ontving schatting van de volgende districten:

Oedat	200	gezinnen	Idaäns.
Milau	200	»	»
Lotong	150	»	»
Andoean . . .	50	»	»
Metoenggong . .	300	»	»
Biriän . . .	100	»	»
Tigaman . .	250	»	»
Taminoesan . .	50	»	»
Bintasan . . .	—		
Bingkoengan . .	60	»	»
Pantjoer . . .	500	»	»
Boengoen . . .	300	»	»
Tandek . . .	1500	»	»
	3,660	gezinnen.	

Voeg hierbij $^1/_3$ of 1,220 gezinnen, die geene schatting betalen.

Totaal 4,880 gezinnen.

Rekent men zes hoofden per gezin, dan verkrijgt men eene bevolking

van ongeveer 30,000 zielen. Vergelijkt men deze opgaaf met die der gezamenlijke bovengenoemde hoofden, die haar op 36000 stelden, dan blijkt het verschil onbeduidend te zijn. Bovendien laat het zich verklaren uit de volgende omstandigheden: 1. dat Scherief Hassan de bevolking van Bintasan niet heeft opgegeven; 2. dat hij zich, wat Boengoen betreft, bepaald heeft tot de huisgezinnen die aan zijn vader schatting betaalden, terwijl er bovendien nog een duizendtal gezinnen waren, die daaraan niet waren onderworpen.

Allen die ik raadpleegde, stelden verder het district Bengkoka, dat niet in bovenstaande lijst begrepen is, als het belangrijkste en volkrijkste van allen voor; het ligt aan de Oostzijde der baai, en heeft eene rivier, die, schoon aan den ingang verzand, geacht wordt hooger op diep te zijn. Men schat de bevolking van dit district op 16,000 Idaäns. De Maleiers en Soeloereezen in deze districten wonende worden als niet zeer talrijk voorgesteld; men zegt namelijk dat zij het cijfer van 5000 niet te boven gaan, waarvan 1500 te Pantjoer en 1500 te Bengkoka zijn gevestigd, terwijl de overigen over de verschillende dorpen verstrooid zijn. Indien nu al deze cijfers juist zijn, dan mag men aannemen, dat de oevers der rivieren die in de baai vloeien, door omstreeks 52,000 Idaäns en 5000 vreemdelingen bewoond zijn. Doch mijne autoriteiten verklaarden eenstemmig, dat, wanneer zij van het aantal der Idaäns spraken, zij zich bepaalden tot diegenen, die meer of min aan het gezag of den invloed der hoofden van de kustplaatsen onderworpen waren, en dat zich in het gebergte een aantal stammen ophouden, met welke zij in het geheel niet in betrekking stonden.

Ik ontmoette eens een troep van deze Idaäns. Zij zijn een donkerkleurig ras, met scherpe trekken en schrander voorkomen, en in de snede van het gelaat sterk gelijkend op de Land-Dajaks van Serawak. Zij waren gekleed in krijgskostuum, met zware gevulde wambuizen (1); het middenlijf was alleen met de tjawat, het gewone kleedingstuk der Dajaks, omwonden. Zij waren van kleine en lichte gestalte.

De voortbrengselen dezer districten bestaan uit rotan, was, kamfer, schildpad, tripang en kajoe laka (2), een aromatisch hout. Ook worden er groote hoeveelheden rijst en tabak geteeld, en bij eenige aanmoediging zouden die cultures groote uitbreiding erlangen. De eenige delfstoffen die men hier tot dusverre ontdekt heeft, zijn steenkolen in de

(1) Ook in de Wester-afdeeling van Borneo bestaat het krijgskostuum der Dajaks hoofdzakelijk uit een wambuis of borstrok, met watten van kapok gevuld of uit touwwerk gevlochten, waardoor zij tegen sabelhouwen beveiligd worden. Het heeft geen mouwen, is van voren open, hangt af tot den onderbuik en wordt door een enkelen knoop samengehouden. Ziet P. J. Veth, „Borneo's Wester-afdeeling", D. II, bl. 286.

(2) *Myristica iners.*

Bengkoka-rivier en tin in een riviertje aan den voet der reeks van den Kina Baloe. Van het laatste zag ik specimina, maar aan regelmatig graven heeft nog niemand zich gewaagd. De onveiligheid zou het slagen der Chineezen verhinderen.

Van het diepste der Maloedoe-baai hare Oostkust langs varende, vindt men ondiepten op de hoogte van Kaap Mobang, en vervolgens, aan den ingang der baai, een kleinen inham Telokh Mobang genaamd, waar Scherief Osman een dorp poogde te vestigen. Doch terwijl zijn volk zich met het opruimen der bosschen bezig hield, werd het door zware brakingen overvallen, waaraan velen stierven. De Maleiers aarzelden geen oogenblik dit aan de werking van booze geesten toe te schrijven, die in hunne verblijfplaatsen gestoord waren. Van hier oostwaarts varende komt men langs de kapen Siperak en Taboeri in de straat die Borneo van het eiland Bangoeëi scheidt. Dat eiland is in het binnenland bewoond door Idaäns, maar op het strand verzamelen zich vaak vele Badjo's om schildpad en tripang in te zamelen. Zij hebben een aantal huizen gebouwd nabij de piek, die in het Noordwesten van het eiland verrijst. Zij waren het die in November 1848 de Minerva, die bij Balambangan had schipbreuk geleden, plunderden en verbrandden. Voor eenige jaren werd een dorp op Bangoeëi door Badjo's, vermengd met eenige Soeloereezen en andere vreemdelingen, door de Badjo's van Mengkaborg, die als zeeroovers bekend zijn, in weêrwil der stamverwantschap, verraderlijk overvallen en geplunderd. Zij ankerden bij het dorp onder voorwendsel van handel te komen drijven, en toonden zich inzonderheid begeerig om tripang te koopen. Doch nauwelijks hadden zich de visschers verspreid om dit artikel te zoeken, of de bemanning der prauwen ging aan land, verrastte het dorp, doodde of verdreef de weinige overgebleven mannen, en maakte omstreeks 28 vrouwen en kinderen gevangen. Onder anderen maakten zij zich meester van eene jonge bruid, die, daar zij op het punt stond van te trouwen, met al de gouden sieraden die het dorp maar kon opleveren, getooid was. Men zegt, dat dit meisje door de roovers onder elkander, in strijd met hunne gebruiken, bij opbod verkocht werd, omdat zij van te veel waarde was om aan één man ten deel te vallen. Ofschoon het bestuur van Broenei zijn gezag zoowel over Mengkabong als over Bangoeëi heet uit te strekken, ben ik overtuigd, dat de ministers van den Sultan, toen zij van deze zaak bericht kregen, daarbij alleen zullen gedacht hebben: Och! was het volk van Mengkabong wat dichter bij, opdat wij ons een deel van den buit konden toeëigenen (1).

(1) St. John maakt te dezer plaatse van dien plundertocht slechts met een woord gewag, doch wij hebben zijne mededeeling daaromtrent aangevuld uit Hoofdst. VII, bl. 237.

Ik vermeld nog dat zich aan de Zuidzijde van Bangoeëi een riviertje bevindt, waar de schepen zich van tamelijk goed water kunnen voorzien. Ten Zuid-westen van Bangoeëi liggen de eilandjes Padoedangan (door de Soeloereezen Palaroekan genoemd) en Pataroenan.

Op Bangoeëi volgt oostwaarts het eiland Mali Wali (1). Tusschen dit eiland en eene rots, die aan de kust van Borneo uitsteekt, zijn de peilingen zeer afwisselend, en is het vaarwater met ondiepten en banken opgevuld. In het geheel is langs deze gansche kust de zee niet genoegzaam zuiver van riffen om voor een fregat veilig te zijn, totdat men komt op de hoogte der baai van Sandakan.

Na de zeeëngte tusschen Mali Wali en het vasteland van Borneo te zijn doorgezeild, komt men aan eene kleine baai, Batoel Ajak geheeten, waarvan de eenige bewoners Badjo's zijn, die nooit hunne booten verlaten. Dan volgt eene kleine rivier, Kina Bangoen genaamd, waaraan slechts zeer weinige menschen wonen, zwervers zonder vaste verblijfplaats. Vervolgens komt men aan Kang Karasan, waar zich, naar het schijnt, niet meer dan een paar honderd Mohammedanen ophouden, maar de Doesoens in het binnenland talrijk zijn. Mijne berichtgevers kenden dorpen, die meer dan 300 huisgezinnen bevatteden. Dan volgt de rivier Païtan, die breed en diep en door meer dan een duizendtal belijders van den Islam bewoond is. De Idaäns in het binnenland werden mij beschreven als talrijk als de bladeren der boomen. De hellingen der heuvelen zijn hier met groote bosschen van kamfer-boomen bedekt. In het voorbijgaan merk ik op, dat doozen van kamferhout gemaakt van groot nut zijn, omdat dit een zoo sterken reuk heeft, dat het alle insekten uit zijn nabuurschap verdrijft, waarom men zelfs wollen kleederen veilig in zulke doozen bewaren kan.

Vervolgens de kleine en onbewoonde rivier Babahar voorbijvarende, komt men te Soegoet, een weinig ten Noorden van den ingang der Laboek-baai, met welke de rivier van Soegoet ook nog door een zuidelijken arm rechtstreeks gemeenschap heeft. De Mohammedaansche bevolking van Soegoet is talrijk en in het binnenland wonen 1000 huisgezinnen van Idaäns, wier hoofden, wegens de talrijkheid hunner onderhoorigen, in deze districten grooten invloed hebben. Hier worden somtijds olifanten (2) gevangen, maar de voornaamste artikelen van uitvoer zijn rotan, was en kamfer. De Noordoostkust van Borneo is tot aan den ingang der Soegoet-rivier over het algemeen vlak, en slechts hier en daar brengen

(1) Bij anderen: Mallawalla.

(2) Men weet dat de noordoostelijke deelen van Borneo eenig elpenbeen opleveren, maar dat men tot dusverre twijfelde of nog levende olifanten op dat eiland gevonden worden. Deze vraag wordt door het hier in den tekst gezegde, en door hetgeen daaraan beneden, blz. 439, omtrent Kina Batangan wordt toegevoegd, thans voor goed beslist.

eenige heuvelen van geringe hoogte in het gezicht eenige verscheidenheid aan. Maar niet zoodra is men de punt omgezeild en in de Laboekbaai gekomen, of het tooneel verandert geheel van gedaante. De lage heuvelen zwellen langzamerhand tot bergen, waarbij eene reeks die merkwaardige spitsen vertoont, en, uit zeker oogpunt gezien, getand is als het scherp eener zaag. Langs de Westkust der baai is de Kina Baloe overal zichtbaar en doet zich voor alsof de beklimming van de Oostzijde niet zeer bezwaarlijk zou zijn. Bekoorlijke eilandjes zijn in alle richtingen langs de kust verstrooid, maar de talrijke ondiepten maken de vaart zeer moeilijk. Vaart men in rechte lijn naar den mond der Benggaja-rivier, dan vermindert langzamerhand de diepte van het water van 3 tot 1½ vaam, doch in de onmiddellijke nabijheid van den mond neemt de diepte weder toe tot vijf en meer vademen, totdat men eindelijk zelfs met eene lijn van tien vademen geen grond meer peilt. Het land vertoont zich bij den rivier-mond slechts als een bosch van rhizophoren, dat echter hier en daar een doorblik naar het verwijderde gebergte vergunt. De ingang der rivier is zeer ondiep en heeft bij laag tij geen water genoeg om een kotter vlot te houden. Wil men het dorp Benggaja bereiken, dan moet men het vaarwater aan de linkerzijde kiezen en den breeden stroom vermijden, die zich naar de rechterzijde uitstrekt. Na eene vaart van tien mijlen verdeelt zich de rivier, en nu moet men den linkerarm opvaren en over eene lengte van nog ongeveer twintig mijlen de bochten van de ongemeen kronkelende rivier volgen, eer men de huizen bereikt. Deze afgelegen plaats van vestiging is gekozen om de aanvallen der zeeroovers te vermijden. De oevers dezer rivier vertoonen mijlen ver bijna niets anders dan drasse gronden, met rhizophoren en nipa-palmen bedekt; slechts op enkele plaatsen ziet men een stukje droog land en fraaie loofboomen. De kronkelingen der rivier zijn zoo sterk, dat de bochten soms elkander schier ontmoeten en op één punt slechts een enkele gevallen boom ons verhinderde om twee mijlen afstands af te snijden. De bewoners van Benggaja bestaan uit eenige weinige Mohammedanen, die zich mannen van Boeloengan noemen en ongetwijfeld vluchtelingen zijn uit den Maleischen staat van dien naam, een paar honderd mijlen verder zuidwaarts (1). Er bestaat tusschen Soegoet en Benggaja eene gemeenschap over land, door de bevolking van laatstgenoemde plaats aangelegd voor het geval van eene plotselinge verrassing. Want er is hier geen binnenland waarheen zij kunnen vluchten en geene bevolking van Idaäns.

De grootste rivier die zich in deze baai uitstort, is de Laboek, die aan de baai zelve haren naam geeft. Zij heeft drie ingangen, twee

(1) Boeloengan of Boelangan behoort tot de Berouwsche landen en erkent het Nederlandsch gezag.

kleine, Kalagan en Sabi genaamd, terwijl de middelste en grootste den naam van Laboek behoudt. Bij den mond is eene plaats Lingkaboe geheeten, die beroemd is door hare parel-visscherij. Kamfer, was, rotan en parelen zijn de voornaamste voortbrengselen van dit district, waarvan de binnenlanden, zoo men zegt, wèl door Idaäns bevolkt zijn.

Verderop komt men aan den mond der Soengei-lihoet, waar een onbeduidend dorp van Mohammedanen gevonden wordt. Die bevolking is alleen hierheen gelokt door de eetbare vogelnestjes die in het binnenland gevonden worden.

Tusschen de punt die de Laboek-baai aan de Oostzijde begrenst, en eenige eilandjes die de kust dekken, is een kanaal van drie vademen diepte. De kust is laag en heeft niets karakteristieks tot men de punt is omgezeild en de rotsige eilanden der Sandakan-baai zich aan het oog vertoonen. Daar rijst het land trapsgewijze tot bevallige heuvelen op, wier hellingen heerlijke velden voor bebouwing zouden kunnen opleveren. Is men de baai voorbij en nadert men den ingang der rivier van Kina Batangan, dan wordt het land weder laag en vlak.

De Sandakan-baai levert eene schoone haven op, met een overvloed van versch water. Zij placht wèl bewoond te zijn, doch op zekeren tijd werden de dorpen plotseling overvallen, geplunderd en verbrand door de zeeroovers van Balangini. De bewoners die aan den aanval ontkwamen, verstrooiden zich in de naburige gemeenten, maar jaarlijks komen hier nog sterke benden uit de omgelegen plaatsen om de kostbare producten van Sandakan in te zamelen, die uit groote hoeveelheden witte vogelnestjes, parelen, was, tripang en kamfer van de beste soort bestaan.

Omstreeks vier of vijf (1) jaren geleden, werd de dwingelandij van Pangeran of Datoe Mohammed, het hoofd van Atas (2), zoo ondragelijk, dat een groot deel der bevolking van die plaats besloot haar land tê verlaten, en, afgaande op hetgeen haar van de Engelsche nederzetting op Laboean was ter oore gekomen, besloot daarheen te verhuizen. Een van hunne aanzienlijkste mannen ging vooruit om de noodige schikkingen te maken, terwijl inmiddels de overigen tijdelijke woningen aan de Sandakan-baai opsloegen. Hij zeilde langs de Noordwestkust, totdat hij den mond der Papar-rivier (3) bereikte, die hij ongelukkigerwijze opvoer om water in te nemen. Het hoofd van dat district, Pangeran Omar, hield hem gevangen en noodzaakte hem zijn gezin naar zijne woning op te zenden. Week op week ging voorbij zonder dat zij hunne

(1) D. i. thans elf of twaalf.

(2) Atas is volgens de kaart van St. John eene rivier en kampong in de Tidoengsche landen op de Oostkust, ten Zuiden van Kaap Oensaug.

(3) Ten Zuidwesten der baai van Gadja, tusschen de rivieren Ananam en Kimanis.

vrijlating verwerven konden, totdat bericht hiervan onze kolonie bereikte, waarop de Gouverneur een officier naar Papar zond, om te beproeven of hij de vrijlating dezer lieden kon bewerken; maar zijne voorstellingen, die door geene materiëele macht werden geruggesteund, werden met minachting bejegend. Kort daarna vernam ik dat het Borneosche hoofd den man van Atas had doen van kant helpen, onder voorwendsel dat hij van plan was amok te maken, dat hij zijne vrouw en dochters in zijn harem had opgenomen en dat hij zijne verdere volgelingen tot slavernij had gedoemd. Het is niet vreemd dat, toen deze berichten de Sandakan-baai bereikten, de vluchtelingen geen lust gevoelden om zich op de onherbergzame Noordwestkust te wagen. De geheele zaak had van de Engelsche zijde beter behandeld kunnen worden, en indien aan den admiraal van het station gepaste voorstellingen daaromtrent gedaan waren, is het nauwelijks twijfelachtig of hij zou zich bevoegd hebben geoordeeld om tusschenbeiden te treden.

Na de Sandakan-baai te zijn voorbijgevaren, komt men aan de vele mondingen der rivier van Kina Batangan. De eerste, Balabatang genaamd, vormt eene gemeenschap van de rivier met de baai. Langs de tweede, de Troesan Abai, kan men, naar ons gezegd werd, in zeven dagen het eerste dorp bereiken. De diepste ingang tot de rivier is Toendong Boeangin, waar men in sommige maanden, waarschijnlijk na den regentijd, een kanaal vindt, dat, zegt men, drie vademen diep is; doch in het droge saizoen verzamelt zich het zand weder en bederft deze doorvaart. Zij wordt intusschen zelden gebruikt, en alleen door zeer groote prauwen, die slechts langs dezen weg kunnen binnenkomen; want men heeft hier dertig dagen noodig om het eerste dorp te bereiken. Oordeelende naar den tijd dien de Broeneische booten in het regensaizoen noodig hebben om de stad Langoesan aan de Barram-rivier te bereiken, kunnen wij hieruit opmaken dat het eerste dorp, naar den stroomdraad gerekend, ongeveer honderd mijlen van den mond moet verwijderd zijn. Daar de prauwen der Soeloereezen zwaarder zijn, zouden de Broeneische booten, voor den handel op de Barram-rivier gebruikt, den tocht in een derde minder tijds afleggen.

Het eerste dorp aan de oevers der Kina Batangan draagt den naam van Bras Manik. In den omtrek liggen een aantal gehuchten. Werkelijk wordt altijd van de Kina Batangan gesproken als van eene der volkrijkste rivieren van de Noordwestkust en als verreweg de belangrijkste, waarom zij door de Datoe's van Soeloe met ijverzuchtige zorg wordt bewaakt. Daar dit de eenige streek van Borneo is, waar de olifanten talrijk zijn, is het ook de eenige waar het ivoor in de oogen der inlanders een belangrijk handelsartikel uitmaakt. Maar de kostbaarste artikelen zijn de bijzonder fraaie witte vogelnestjes en de kamfer, welke

laatste in groote hoeveelheden wordt ingezameld in de oude bosschen die de hooge bergen bekleeden welke zich in het binnenland vertoonen. Was, tripang, zeer fraaie karet en ook parelen zijn andere artikelen die de handelaars naar dit oord lokken. De karet wordt ingezameld op de talrijke eilanden met breede zandige oevers, waarmede deze stille wateren bezaaid zijn. Mijn bediende vond eens een pak, geheel voor den verkoop gereed gemaakt, dat een achtelooze inzamelaar bij de overblijfselen eener verlaten hut had achtergelaten. Dikwijls bezoeken de levende schildpadden die eilanden. Eens met een pikbroek langs het strand wandelende, zagen wij een prachtig dier in ondiep water. De zeeman sprong er in, en na eene hevige worsteling, waarin hij ten deele door zijne medgezellen werd bijgestaan, gelukte het hem het dier op den rug te werpen en op het strand te halen, waarop het den volgenden dag eene heerlijke schildpadsoep aan de gansche bemanning verschafte. Rotan is als uitvoer-artikel bij de inlanders in geen tel, wegens het te groot volume; anders kon er menige scheepslading van worden ingezameld. De voornaamste artikelen van invoer in deze landen zijn: witte katoenen stoffen, sitsen, rood laken, ijzer, staal, koperdraad, kralen, buskruit en geweren. Van opium worden de inboorlingen, volgens hunne eigene getuigenis, genoegzaam voorzien door de Ilanonsche zeeroovers, die het buitmaken met de prauwen die in het Hollandsch gebied in hunne handen vallen.

De volgende rivier is de Segama, die slechts eene geringe bevolking van Mohammedanen heeft, ofschoon er vele Idaäns in het binnenland wonen.

Eindelijk komen wij aan kaap Oensang, den uitersten Oosthoek van Borneo. Het land is hier laag en vertoont weinig karakteristieke trekken, maar wanneer men de punt is omgezeild, wordt het aanhoudend fraaier totdat men de Toengkoe-rivier bereikt heeft, waar zich eene bekoorlijke heuvelenreeks vertoont, met den berg van Siriki ter linker, die een goed baken is om het rooversnest van Toengkoe aan te herkennen. Al de kleine rivieren aan het Zuiderstrand van kaap Oenstang zijn verzand en laten bij laag water zelfs geene scheepssloep binnen; ten minste het gelukte ons niet ergens dieper kanalen te vinden. Ik zag hier een haai, den grootsten die mij ooit onder de oogen kwam, en die in het ondiepe water heen en weder zwom, het oog richtende naar de Engelsche zeelieden die hunne booten over het zand sleepten; maar hij durfde hen niet dicht genoeg naderen om gevaarlijk te worden. Toen wij daarna in de sloepen een weinig zeewaarts roeiden, zag ik hem op weinige ellen afstands herhaaldelijk voorbij zwemmen. Ik schreef hem eene lengte toe van minstens 15 ellen; maar de verbeelding misleidt ons vaak bij zulke gelegenheden, en daar het dier in zeer ondiep water zwom, verhief zijn rug zich hooger dan gewoonlijk. Daar al de officieren en

manschappen hun dienst te verrichten hadden, was er niemand die beproefde hem een kogel in het lijf te jagen.

Toengkoe vertoont zich als een type van al de omliggende districten; nabij de zee is het vlak, slechts hier en daar door een kleinen heuvel afgewisseld. Ik wandelde verscheiden uren door dit land en zag nooit weliger gewas te veld staan. De rijsthalmen staken ons boven het hoofd uit, het suikerriet had een buitgewonen omvang, en de peperranken hadden een uitermate bloeiend voorkomen. De bodem moet van de beste hoedanigheid zijn.

Ik heb geen van de districten der Oostkust ten Zuiden van Toengkoe bezocht, maar ik vernam dat de lieden van Tidoeng (1) nog steeds, gelijk van ouds, de naburige landschappen verontrusten, evenals de Dajaks van Sarebas en Sakarran de Noordwestkust deden, toen ik het eerst op Borneo aanlandde. In het gezicht van Kaap Oensang liggen vele eilanden, die thans schuilplaatsen zijn der roovers van Balangini, zooals Tawi-Tawi en Binadan (2). Een hoofd van het eerstgenoemde maakte in 1859 een Spaanschen schoener prijs en men vernam dat hij de dochter van den kapitein aan boord had gevonden. Het Spaansche Gouvernement deed vele vergeefsche pogingen om haar terug te krijgen; maar volgens berichten van inlanders leeft zij nog met haren roover, Panglima Taupan, die haar met de meeste opmerkzaamheid behandelt en als zijne voornaamste vrouw beschouwt. Ik hoorde in het vorige jaar dat zij hem een kind had geschonken en nu niet geneigd was hem te verlaten.

De inwoners van de Noordoostkust kunnen verdeeld worden in Heidenen en Mohammedanen. Eerstgenoemden zijn Idaäns, ongetwijfeld in alles gelijk aan hunne stamgenooten op de Noordwestkust; maar te Soegoet moet, volgens de bewering der inboorlingen, een stam gevonden worden, die zich onderscheidt door een korten staart. Mijn berichtgever verklaarde dat hij dien zelf had betast, dat hij vier duim lang en stijf is, en dat de leden van dezen stam in hunne woningen zitplaatsen hebben met een gat er in, om deze lastige verlengingen van de ruggegraat te bergen. De arme lieden stelden zich tevreden met op een blok hout te zitten, waarlangs de staart kan afhangen. Het is zeer mogelijk dat voorbeelden van dien aard in een of anderen stam zijn voorgekomen, zooals ik vernam dat deze misvorming ook in Europa niet zonder voorbeeld is, en één of twee gevallen van dien

(1) De Tidoengsche landen liggen ten Zuiden van Kaap Oensang en zijn schatplichtig aan onzen vazal, den Sultan (of Amiril, zooals hij gewoonlijk heet) van Boeloengan.

(2) Deze eilanden behooren tot den Soeloe- of Sollok-Archipel. Tawi-Tawi is het hoofdeiland van de westelijke groep.

aard konden lichtelijk tot het sprookje van menschen met staarten aanleiding geven. Vroeger was ik van meening dat dat sprookje zijn oorsprong nam uit de wijze waarop de Dajaks hunne tjawat dragen. Zij winden namelijk dit kleedingstuk om de heupen, terwijl het éene uiteinde van voren, het andere van achteren afhangt. Sommigen weten dit zoo in te richten, dat op eenigen afstand de gelijkenis op een staart treffend is, vooral wanneer zij hard loopen. Dikwijls zag ik Dajaks die matjes om op te zitten op den rug hadden hangen, aan de tjawat vastgemaakt. Zij hebben die altijd bij zich, gereed voor het gebruik.

De Mohammedaansche bevolking bestaat uit Soeloereezen, Badjo's en eenige weinige Ilanons, alsmede uit slaven, die door de roovers gedurende hunne kruistochten door de verschillende eilanden van den Archipel buitgemaakt, en op de groote slavenmarkt te Soeg (1) verkocht worden. De districten van de Noordoostkust worden bijna alle bestuurd door hoofden van Soeloe of door de afstammelingen van Arabische gelukzoekers, die steeds den naam van Serieb, of juister Scherief (2), aannemen. Zij laten geene middelen ongebruikt om den handel te monopoliseeren en aarzelen niet de inlandsche prauwen af te loopen, die zich op de kust onder hun gebied mogen vertoonen. De Europeanen hebben alle verkeer met die kust sedert jaren vermeden; de laatste poging werd gedaan door zekeren heer Burns, die in 1851 schip en leven in de Maloedoe-baai verloor (3).

---

(1) Soeg is de naam van de hoofdplaats der Soeloe-eilanden, en eigenlijk, zoo het schijnt, de naam van het hoofdeiland zelf, zooals hij door de inboorlingen wordt uitgesproken.

(2) Scherief is de titel van hen die zich op eenigerhande wijze tot de afstammelingen van Mohammed rekenen en den Arabischen adel uitmaken.

(3) Zie hierover P. J. Veth, Borneo's Wester-afdeeling, Inleiding, bl. LXXXIX.

POELAU LOOS.

Wanneer men op het havenhoofd van Riouw of Tandjoeng Pinang staat, met het aangezicht naar het Noorden gekeerd, ziet men op een afstand van drie Engelsche mijlen of één uur gaans het eilandje Loos recht vooruit liggen. Ter linkerzijde, meer naar Tandjoeng Pinang toe, merkt men het eilandje Pĕnjĕngat of Mars op, en ter rechterzijde van Loos, wat verder afgelegen, Tandjoeng Goeliga, een westelijke punt van het groote eiland Bintan.

Het eilandje Loos is thans onbewoond, doch veertig jaar geleden was zulks het geval niet. In 1828 werd het door den toen regeerenden onderkoning Radja Djafar aan den heer Elout, Resident van Riouw, geschonken, volgens sommigen om er proeven met cultuurgewassen te nemen, volgens anderen om er een uitspanningsoord te hebben voor de Europeanen van Riouw. Deze resident heeft het niet lang bezeten; want daar het Gouv. er weinig over gesticht was, dat hij als ambtenaar zulk een geschenk had aangenomen, zoo deed de heer Elout het eilandje met alles wat er op stond reeds in November 1829, dus een jaar later, voor *f* 1600 koper over aan het Nederlandsche Zendeling-genootschap, toen aldaar vertegenwoordigd door den zendeling Wentink. Het Gouvernements-besluit, waarbij de Resident tot die overdracht werd gemachtigd, en de acte van overdracht zelve zijn curieus genoeg om hier eene plaats te vinden. Zij luiden aldus:

No. 58. *Extract uit het Register der Handelingen en Resolutiën van den Luitenant-Gouverneur-Generaal in Rade.*

Batavia, den 30 Januarij 1829.

Krachtens de autorisatie door den Minister van Staat Kommissaris Generaal, verleend bij apostillaire dispositie van den 28sten dezer N°. 11 enz.

Is na deliberatie goedgevonden en verstaan:

Bij dispositie op de Missive van den Resident van Rio de dato 6 December ll. N°. 78,

1°. Denzelven Resident te kennen te geven, dat het Gouvernement

den in der tijd door den Onderkoning van Rio aan hem in zijn privé gedanen afstand van het eiland Loz niet heeft kunnen goedkeuren, vermits 's Gouvernements ambtenaren zich steeds behooren te onthouden van zich onder verpligtingen van eenigen belangrijken aard jegens inlandsche vorsten of grooten te brengen, en die afstand den Onderkoning te eeniger tijd zoude kunnen aanleiding geven om ook aan andere personen op voordeelige voorwaarden afstand van een gedeelte zijner bezittingen te doen, hetgeen als hoogst schadelijk voor 's Gouvernements belangen moet worden geacht, wordende niettemin, enz.

2°. Goed te keuren den wederafstand van het eiland Loz door den Resident aan den zendeling Wentink voor het Zendeling-genootschap (1) op de bepaalde voorwaarden, namelijk dat hetzelve nimmer ten behoeve van dat genootschap zal kunnen worden verkocht, noch aan iemand, wie hij ook zij, in huur, leen of gebruik, door of van wege het genootschap of éenen van deszelfs zendelingen, zonder voorkennis en goedkeuring van het plaatselijke Nederlandsche bestuur van Rio, zal worden afgestaan, doch bij eventueel verlaten aan den Vorst of aan het Gouvernement zal moeten worden afgestaan, met last op den Resident om den genoemden zendeling daartoe, ter voorkoming van eventuele kwestiën in den vervolge, zich schriftelijk te doen verbinden en van die verbindtenis bij het archief zijner Residentie aanteekening te houden.

3°. De afgevaardigden van het Zendeling-genootschap te Rio vrij te stellen van de voldoening van de overdragtskosten van het eiland Loz ten name van het bedoelde genootschap, uit aanmerking, zoowel van de nuttige strekking, welke derzelver vestiging aldaar ten doel heeft, alsook op grond dat de afstand, zooals die hierboven is beperkt, niet als een volle eigendoms-overgang kan worden beschouwd.

4°. Den Resident van Rio al verder te kennen te geven, dat, zonder zich te verbinden om het op het eiland Loz door de aldaar gevestigde zendelingen benoodigde werkvolk te leveren of derzelver behoeften derwaarts steeds met Gouvernements vaartuigen te doen overbrengen, hij zich evenwel voor gemagtigd kan houden om de bedoelde zendelingen zooveel mogelijk behulpzaam te zijn (2), mits zulks niet strekke ten prejudice van het Gouvernement.

5°. Den Resident van Rio te magtigen om voor de behoorlijke bewaking van het eiland Loz, bijaldien de omstandigheden zulks gedoogen, van tijd tot tijd een der kruisprauwen in de nabijheid van hetzelve te doen kruisen (3), onder opmerking, dat het Gouvernement geen termen

(1) Destijds was er in ons land slechts één zendelinggenootschap en wel het Nederlandsche. Later zijn er vier of vijf bijgekomen; wel wat veel voor zulk een klein landje.

(2) Uit dit en het voorafgaande blijkt, dat de toenmalige regeering der zending meer genegen was dan die van later dagen.

(3) Dat deze maatregel niet overbodig was, blijkt uit een bezoek dat de zendeling Böttger aldaar van de zeeroovers gehad heeft.

heeft gevonden om bij dit eiland een derzelve permanent te stationneren, daar zulks welligt voor de veiligheid van de overige kusten van een nadeeligen invloed zou kunnen zijn.

6°. enz.

Extract dezes zal worden gegeven aan de Hoofdcommissie van Landbouw (1), de Generale Directie van Financiën, de Algemeene Rekenkamer en den Resident van Rio tot informatie en narigt.

Accordeert met voorschr. Register
De waarnemende Algem. Secretaris,
(was get.) R. I. Elias.
Voor copij conform
De Commies,
(was get.) . . . .

No. 80.

Acte van overdragt.

Op heden den twee en twintigsten November des jaars eenduizend achthonderd negen en twintig compareerde voor mij, Johan Hendrik Walbeehm, Algemeen ontvanger en tot het passeren dezes geregtigd, de WelEdelGestrenge heer Cornelis Pieter Jacob Elout, Ridder van de beide koninklijke orden, Luitenant Kolonel en Resident van Rio, dewelke verklaarde verkocht en getransporteerd te hebben aan en ten behoeve van het Nederlandsche Zendeling-genootschap van Rotterdam, zeker, Zijn WelEdelGestrenge in eigendom toebehoorend eiland, genaamd Loz, gelegen ten Noorden van het fort Kroonprins, omtrent drie Engelsche mijlen van dit Etablissement, met het door zijn WelEdelGestrenge daarop gebouwd woonhuis en aangelegen tuin, waarvan de wettigheid blijkt bij het ten Protocolle dezes gevoegd Maleisch bewijs, verleend door Radja Djafar, Onderkoning van Rio, gedagteekend den 7den dag van de maand Moharam in het jaar 1244 (zijnde, overeenkomstig onze tijdrekening, den 22en September 1828), waarbij bewezen is dat Zijne Hoogheid het gemelde eiland Loz aan den WelEdelGestrengen Heer comparant in vollen eigendom heeft afgestaan, zijnde nu weder gemeld eiland Loz voor eene somma van *één duizend zes honderd gulden* koperen munt, welke de WelEdelGestrenge Heer transportant bekent reeds ten genoege ontvangen en betaald te zijn door den zendeling Hendrik Wentink, onder gehoudenis nogtans, dat, volgens het tweede lid van de resolutie der Indische Regeering d.d. 30 Januarij 1829, No. 58, het eiland Loz nimmer ten behoeve van het genootschap voormeld zal kunnen worden verkocht, noch aan iemand,

(1) Hieruit zou men kunnen opmaken, dat de Regeering goede verwachting koesterde van de landbouwkundige proeven, die door de zendelingen op Loos zouden worden genomen.

wie hij ook zij, in huur, leen of gebruik door of van wege dat genootschap of een van deszelfs zendelingen, zonder voorkennis en goedkeuring van het plaatselijke Nederlandseh bestuur van Rio, zal worden afgestaan, doch bij eventuëel verlaten aan den Vorst of aan het Gouvernement zal moeten worden teruggegeven.

Compareerde insgelijks voor mij de WelEerwaarde Heer Hendrik Wentink, bovengenoemd, welke verklaarde voor en vanwege het Nederlandsche Zendeling-genootschap zich naar voorschreven voorwaarde stiptelijk te zullen gedragen, waartoe hij zich plegtig bij deze verbindt.

Aldus gepasseerd ten Residentie-kantore dato voorschreven, zijnde de minute dezes door mij en de respectieve heeren comparanten behoorlijk onderteekend.

De Algem. Ontvanger en tot het passeren dezes geregtigd,
(was get.) J. H. Walbeehm.

In kennisse van mij
De Commies,
(was get.) . . . .

Op deze wijze dan kwam Poelau Loos in bezit van het Nederlandsche Zendeling-genootschap en de heer Wentink is de eerste zendeling en wellicht ook de eerste Europeaan geweest, die aldaar verblijf heeft gehouden. Tegelijk met Wentink moet de beroemde zendeling Gützlaff eenigen tijd op Riouw hebben gewoond. Verscheidene anecdoten worden van dezen door de ouden van dagen daar nog verteld. Lang is hij echter niet gebleven en, daar toen reeds zijne werkzaamheden zich vooral tot de Chineezen uitstrekten, heeft hij zich al spoedig naar China zelf begeven. Wat Wentink op het onbewoonde eiland Loos heeft uitgericht, heb ik nooit vernomen, ook niet of het hem ooit gelukt is daar eene gemeente rondom zich te verzamelen. Hij vertrok naar Depok op Java en liet het eiland achter onder beheer van zijn opvolger, den zendeling Röttger. Naar men mij verhaald heeft moet deze eene kleine gemeente, meestal bestaande uit Chineezen, op het eiland gehad hebben. Tijdens zijn verblijf aldaar moet hij op zekeren zondag namiddag, tegen den tijd van het theedrinken, een bezoek van zeeroovers hebben gehad (1), doch door zijne tegenwoordigheid van geest niets van hen hebben geleden. Men zegt dat hij hen zeer beleefd ontving, behoorlijk op thee onthaalde, zich met hen eenigen tijd onderhield en zij daarna in vriendschap van hem scheidden. Van Röttgers gemeente heb ik op Riouw geen spoor meer gevonden. Op mijne navraag of de namen der leden ook voorkwamen in het register der Europeesche gemeente of in het archief van het bestuur, bekwam ik een ontkennend antwoord. Alleen is mij door den predikant

(1) Zoo iets heeft men daar thans niet meer te duchten.

der plaats gezegd, dat die namen waarschijnlijk konden gevonden worden in het geheime archief. Ook deelde hij mij mede dat er nog één Christen-Chinees omzwierf en van tijd tot tijd bij hem kwam bedelen, welke tot de gemeente van Röttger had behoord. Ik heb echter dien man nooit te zien gekregen. Wat Röttger in 't stoffelijke op Loos gedaan heeft, zal straks uit de opgave van ontvangst en uitgaaf voor het eiland blijken. Ook omtrent hem zijn eenige anecdoten op Riouw in omloop. Zoo zou hij, volgens sommigen, Loos hebben moeten verlaten, omdat zijne vrouw daar niet veilig was, volgens anderen, omdat zijne handelingen het bestuur niet aangenaam waren. Men zegt, dat hij een cadeau van den Koning van Pruisen plechtstatig den Onderkoning heeft overhandigd. Of dit nu aanleiding tot zijn vertrek heeft gegeven, dan of het Genootschap dezen kostbaren en onvruchtbaren post wilde intrekken, weet ik niet. Hij werd in ieder geval door het Genootschap bij acte van 9 Nov. 1838 gemachtigd om het eiland te verkoopen. Hierin schijnt hij niet te hebben kunnen slagen, want den 10den Maart 1842 droeg hij de zorg daarvoor op aan den heer J. IJzelman, onderwijzer te Riouw, dien hij tevens tot den verkoop machtigde. Drie jaren geleden is deze heer overleden, zonder het eiland verkocht of iemand met de verdere zorg belast te hebben, zoodat het onbenut en onbeheerd daar ligt.

Om te doen zien wat de zendelingen aan Loos hebben gedaan om het te ontginnen, wat het aan het Genootschap heeft gekost, welke proeven er zijn genomen, wat er voor de ontginning ongeveer noodig is, welke bouwmaterialen en werkkrachten men op Riouw vindt, welke prijs daarvoor besteed wordt, en hoe onbekend de toenmalige zendelingen met het Maleisch waren, niettegenstaande zij in de zuiver Maleische streken jaren lang gewoond hadden, laat ik hier de korte verantwoording van Röttgers ontvangsten en uitgaven voor het eiland Loos volgen, welke hij den heer IJzelman heeft achtergelaten.

AANTEEKENING

VAN DE UITGAVEN EN INKOMSTEN VAN HET EILAND LOZ.

Uitgaven.		Koper.	*Inkomsten.*		Koper.
Dec. 1828. Aankoop van huis en eiland	*f*	1600.00	Jan. 1829. Overschot van aangenomen werk	*f*	24.00
planken voor deuren	„	13.90	April. Katjes (2) agar agar	„	7.52
koliek (1) om over te varen	„	20.40	groenten	„	0.40
verven van het huis	„	7.20	Mei. Groenten en gember	„	1.09
			Junij. Groenten	„	0.36

1) Hiermede wordt een *sampan golik*, soort van kano, bedoeld.

2) Hiermede wordt de *kati* of $^1/_{100}$ pikoel of $1^1/_4$ ℔ Amst. bedoeld.

Uitgaven.

		Koper.
arbeidsloon aan Chinezen	f	28.00
Jan. 1829. Visch (1) voor den tuin	„	2.00
rijst voor het werkvolk	„	30.00
zeilen voor de koliek	„	6.00
verf	„	3.20
planken	„	14.94
rotting	„	1.50
werkvolk	„	37.00
6 parangs (2)	„	2.40
12 patjols (3)	„	18.00
Febr. Stokken voor de peperplantagie	„	40.00
kadjan (4)	„	2.60
werkvolk	„	26.00
Maart. Sloten voor het huis	„	6.00
1 bijl	„	2.00
voor kippenhokken	„	25.05
kalk	„	1.40
werkvolk	„	24.00
April. Peperstokken	„	16.28
2000 pannen voor den N. N. tuin (5)	„	26.40
rijst voor het werkvolk	„	30.00
6 bijlen	„	12.00
werkvolk	„	16.20
jonge peperplanten	„	0.73
Mei. 200 jonge klappers (6)	„	10.80
arbeidsloon	„	45.00
jonge peperplanten	„	2.60
patjols, parangs	„	10.00
Junij. 6 bijlen gemaakt	„	12.00

Inkomsten.

		Koper.
Julij. Kleddie (7)	f	0.10
Aug. Groenten en gember	„	2.62
Sept. Groenten	„	3.15
huur van een hier gemaakt huis	„	3.00
Oct. Groente	„	4.61
huur	„	3.00
Nov. Groente	„	3.86
huur	„	3.00
Dec. Huur	„	3.00
groente en mangavruchten (8)	„	33.85
Jan. 1830. Groente	„	3.99
huur	„	3.00
Febr. Groente	„	2.46
huur	„	3.00
Maart. Groente	„	1.77
huur	„	3.00
April. Groente	„	4.24
huur	„	3.00
Mei. Groente	„	6.45
huur	„	3.00
Junij. Groente	„	2.57
huur	„	3.00
Julij. Groente en vruchten	„	16.76
Aug. Groente en vruchten	„	10.86
Sept. Groente	„	6.60
Oct. Groente	„	9.20
Nov. Groente	„	5.78
Dec. Vruchten	„	3.91
Jan. 1831. Niets.		
Febr. Pisan (9)	„	1.30
Maart. Pisan en bawan (10)	„	4.50

(1) Ik gis dat dit bedorven visch geweest is om den grond te bemesten.
(2) Een *parang* is een soort van kapmes.
(3) Een *patjoel* Jav., *tjangkoel* Mal., is een soort van hak om den grond om te werken.
(4) Dit moet *kadjang*, een soort van dekmatten, zijn.
(5) Het is mij niet gebleken welke tuin dit is.
(6) Hiermede worden kokosboomen bedoeld.
(7) Moet *klédik*, een soort van aardvrucht, zijn.
(8) Dit is de *mangga* of beter *mampĕlam* Mal., *pĕlĕm* Jav.
(9) Hiermede wordt *pisang* of de banaan bedoeld.
(10) Zijn *bawang* of uien.

Uitgaven.		Koper.	*Inkomsten.*		Koper.
6 parangs	*f*	3.00	April. Niets.		
werkvolk	„	22.00	Mei. Mangavruchten	*f*	84.46
Julij. Werkvolk	„	26.00	Junij. Vruchten	„	10.94
rijst voor dezelven	„	8.00	Julij. Bawan en vruchten	„	15.85
Aug. Peperplanten	„	1.00	Aug. Bawan	„	12.00
werkvolk	„	20.00	vruchten	„	12.71
Sept. Planken	„	19.20	Sept. Pisan	„	2.50
spijkers	„	4.40	bawan	„	1.00
adap (1)	„	8.83	Oct. Bawan	„	3.50
rotting	„	1.30	pisan	„	5.00
obie (2)	„	1.70	gember	„	1.05
adap	„	8.30	peper (3)	„	1.95
rotting	„	2.60	Nov. Bawan	„	2.20
werkvolk	„	14.00	pisan	„	5.00
Oct. Planken	„	39.72	peper	„	2.86
klappers	„	16.80	Dec. Manga	„	4.35
planken	„	25.51	bawan	„	2.00
hout	„	7.98	obie	„	4.20
werkvolk	„	14.00	Jan. 1832. Bawan	„	1.10
Nov. Jonge nagelboomen	„	20.22	Febr. Bawan	„	1.00
groene verf	„	23.40	Maart. Peper	„	18.20
peperhout	„	8.48	agar-agar	„	1.04
rotting	„	5.93	tabak	„	3.60
adap	„	6.08	April. Granaatappelen	„	2.00
metzelkalk	„	3.00	Mei. Mangavruchten	„	43.64
loodwit	„	1.60	siriekaja (4) en granaten	„	8.80
kadjan	„	6.00	Junij. Peper	„	4.00
spijkers	„	7.10	siriekaja en granaten	„	8.02
steenen	„	11.55	Julij. Groente	„	6.01
werkvolk	„	14.00	Aug. Groente	„	4.67
gember	„	0.48	Sept. Siriekaja	„	0.50
Dec. Spijkers	„	8.60	Oct. Siriekaja	„	1.40
visch voor den tuin	„	0.85	Nov. Obie en ananas	„	6.26
adap	„	0.50	Dec. Peper	„	30.00
werkvolk	„	14.00	ananas	„	1.00
Jan. 1830. Voor een zegel			Jan. 1833. Peper	„	11.52
voor de overdragt			vruchten	„	3.03
van Loz	„	2.40	Febr. Vruchten	„	4.36

(1) Dit moet zijn *atap*, eene soort van dakbedekking van palmbladeren.

(2) *Oebi* is eene soort van aardvrucht. (3) In April 1829 lezen wij voor 't eerst van den aankoop van jonge peperplanten; dus plukte men na 2½ jaar de eerste vruchten daarvan.

(4) Hiermede wordt de *srikaja*-vrucht (*anona squamosa*) bedoeld.

Uitgaven.

		Koper.
spijkers	ƒ	3.40
parangs	„	3.90
werkvolk	„	14.00
Febr. Obie	„	1.28
rotting	„	0.60
werkvolk	„	14.00
hout	„	9.00
Maart. Kalk	„	4.00
planken	„	18.50
rotting	„	6.20
werkvolk	„	14.00
steenen	„	10.00
ijzerwerk	„	29.80
April. IJzerwerk	„	1.50
2600 steenen	„	23.13
kalk	„	15.00
zwartsel	„	3.50
loodwit	„	12.80
werkvolk	„	14.00
Mei. Voor het huis schilderen	„	29.00
spijkers	„	6.00
kalk	„	6.10
200 steenen	„	3.77
adap	„	0.80
zwartsel	„	2.56
hout	„	4.20
timmerlieden	„	86.20
werkvolk	„	14.00
Junij. Adap	„	7.60
olie	„	6.30
zwartsel	„	1.20
loodwit	„	9.60
kalk	„	3.00
spijkers	„	4.56
tambangen (1)	„	2.25
werkvolk	„	14.00
Julij. Timmerlieden	„	28.36

Inkomsten.

		Koper.
Maart.	ƒ	5.42
April. Vruchten	„	2.20
Mei. Vruchten	„	16.16
Junij. Vruchten	„	18.45
Julij. Vruchten	„	6.38
Aug. Peper en vruchten	„	22.92
Sept. Vruchten	„	1.12
dito	„	1.12
Oct. Peper	„	19.27
vruchten	„	4.42
Nov. Vruchten	„	11.24
Dec. Vruchten	„	6.20
Jan. 1834. Vruchten	„	10.71
Febr. Vruchten	„	13.56
Maart. Vruchten	„	8.98
April. Vruchten	„	2.52
Mei. Peper	„	14.50
vruchten	„	1.09
Junij. Niets.		
Julij. 267 katti lada (2) à ƒ 14 tot 12 dub. de pikoel	„	45.29
Aug. Niets.		
Sept. Niets.		
Oct. 80 stuks ananas	„	3.00
Nov. 33½ katti lada	„	4.78
Dec. Manga	„	61.00
ananas	„	1.10
Jan. 1835. Ananas	„	1.00
Feb.—Mei. Niets.		
Junij. Manga	„	49.50
Julij. 155 katti lada	„	25.20
siriekaja	„	3.60
djepeda (3)	„	1.10
Aug.—Oct. Niets		
Nov. 180 k. peper	„	30.30
Dec. Niets.		

(1) *Tambangan* is overvaren.

(2) Dit is de gewone zwarte peper.

(3) Verkeerd voor *tjĕpĕdak*, eene soort van *nangka*-vrucht.

Uitgaven.

		Koper.
schrenieren	*f*	2.40
adap	„	2.41
kadjan	„	5.04
rotting	„	1.40
werkvolk	„	14.00
Aug. Adap	„	3.60
rotting	„	1.25
werkvolk	„	12.00
Sept. Rotting	„	2.20
adap	„	10.30
visch	„	0.40
planken	„	9.00
werkvolk	„	14.00
Oct. Kadjan	„	3.90
rotting	„	0.60
planken	„	8.55
djagong (1)	„	0.40
voor 3 maanden huur aan een kettinggan-ger (2)	„	18.00
werkvolk	„	12.00
Nov. Rotting	„	0.60
werkvolk	„	12.00
Dec. Geen uitgaven (3)		
Jan. 1831. Uijen om te planten	„	1.20
werkvolk	„	18.00
Febr. 400 peperstokken	„	40.00
tambangen	„	0.50
werkvolk	„	6.00
Maart. Voor den pepertuin	„	8.00
werkvolk	„	6.00
April. Werkvolk	„	6.00
Mei. Voor het maken van twee deuren	„	23.60
werkvolk	„	6.00

Inkomsten.

		Koper.
Jan. 1836 — Mei. Niets		
Junij. Ananas	*f*	0.60
Julij. Ananas	„	0.45
119 katties peper	„	21.25
Aug.—Oct. Niets		
Nov. 64 k. peper	„	13.00
Dec. Manga	„	5.00
24 katties nagelen	„	24.00
Jan. 1837 — April. Niets		
Mei. Manga	„	41.00
Junij. 50 katties peper	„	8.00
Julij—Nov. Niets		
Dec. 102 k. nagelen	„	102.00
Jan. 1838. Niets.		
Totaal inkomsten	*f*	1121.04

Uitgaven.

		Koper.
Junij. Citroenboompjes	*f*	1.40
kadjan	„	3.50
200 rotting	„	1.10
werkvolk	„	6.00
Julij. Planken	„	55.20
werkvolk	„	36.00
Aug. Adap om het huis te dekken	„	47.60
kadjan	„	3.00
rotting	„	7.20
kalk	„	1.00
werkvolk	„	25.60
Sept. Adap	„	16.10
voor het repareeren van gereedschap	„	8.00
hengsels	„	3.00
spijkers	„	2.70

(1) *Djagoeng* is turksche tarwe.

(2) Dit is een tot den ketting veroordeelde. Het schijnt dat men die toen uit de gevangenis in huur kon krijgen. Thans laten de ambtenaren en officieren hen nog werken op hunne erven.

(3) Vreemd is het dat gedurende eene geheele maand voor een gansch eiland geen uitgaven zijn.

Uitgaven.

		Koper.
werkvolk	*f*	24.00
Oct. IJzerwerk	„	3.60
rotting	„	3.60
hout-olie (1)	„	6.50
kalk	„	0.50
kadjan	„	7.00
werkvolk	„	12.00
Nov. Een nieuwe dapoer (2)	„	25.00
werkvolk	„	12.00
Dec. Kadjan	„	4.90
adap	„	6.75
rotting	„	3.60
werkvolk	„	12.00
Jan. 1832. Een koepel gemaakt	„	150.00
werkvolk	„	12.00
Febr. Adap	„	2.00
werkvolk	„	6.00
Maart. Adap	„	1.25
werkvolk	„	6.00
April. Rotting	„	1.20
werkvolk	„	16.00
Mei. Siric-planten	„	2.00
werkvolk	„	16.00
Junij. Zaad	„	0.27
werkvolk	„	6.00
Julij. Hout voor de wijngaard	„	1.20
werkvolk	„	16.00
Aug. Hout voor de wijngaard	„	1.00
werkvolk	„	6.00
Sept. Hout voor de wijngaard	„	2.90
rotting voor dito	„	1.00
werkvolk	„	6.00

Uitgaven.

		Koper.
Oct. Hout voor de wijngaard	*f*	2.40
werkvolk	„	6.00
Nov. Hout voor de wijngaard	„	5.56
werkvolk	„	6.00
Dec. Werkvolk	„	6.00
Jan. 1833. Werkvolk	„	6.00
Febr. Werkvolk	„	6.00
Maart.	„	8.00
April. Een werkman	„	8.00
Mei. Een werkman	„	8.00
Junij. Een werkman	„	8.00
Julij. Werkvolk	„	16.00
Aug. Werkvolk	„	16.00
Sept. Een zware goede pagar (3) rondom 't huis	„	89.92
spijkers voor het nieuwe huis	„	102.98
balken, planken, ribben en andere houtwaren	„	487.10
voor vracht aan hout en andere benoodigdheden	„	28.60
adappen voor het huis en bijgebouwen	„	93.80
rotting voor de adap	„	26.25
nibon (4) voor dito en ook voor de pagger	„	21.50
kadjan voor de zolders te dekken en luivels buiten het huis	„	26.25
2000 steenen	„	20.80
metzelkalk	„	15.82
kalk om te witten	„	11.71

(1) Hiermede wordt zeker de harsachtige olie uit den *kroewing*-boom bedoeld.
(2) *Dapoer* is een keuken.
(3) Door *pagar* verstaat men een omheining.
(4) Dit moet zijn *niboeng*, soort van hard hout van den waterpalm.

Uitgaven.

		Koper.
olie om te schilderen	*f*	8.50
loodwit	„	11.25
zwartsel	„	8.00
verfkwasten, slaglijn en troffels	„	6.45
hengsels voor deuren, sloten en haakjes	„	15.45
werkloon aan timmerman, metzelaar enz. (1)	„	163.90
schoonmaken voor de boomen en werkvolk	„	80.75
Oct. Werkvolk, planken enz.	„	24.70
tuinman	„	10.00
Nov. Tuinman	„	6.00
werkvolk en planken	„	17.52
Dec. Werkvolk	„	16.00
Jan. 1834. Werkvolk	„	10.00
Febr. Verf	„	14.60
tiangs (2) voor duivenhok	„	3.60
werkvolk	„	10.00
Maart. Werkvolk	„	20.00
adap en rotting	„	8.00
tambanger-geld	„	2.10
April. Werkvolk	„	20.00
Mei. Werkvolk	„	10.00
Junij. Werkvolk	„	10.00
tuingereedschap, 4 tjankols (3)	„	4.80
2 galies (4) gerepareerd en 2 tjankols dito	„	3.50
werkloon	„	3.50

Uitgaven.

		Koper.
Julij. Werkloon voor twee Chinezen, 4 dagen	*f*	8.80
de kolli (5) gerepareerd	„	3.00
dito dito	„	2.50
werkloon	„	3.00
dammer enz. voor de kolli	„	0.20
spijkers	„	0.40
4 planken	„	0.88
Aug. 2 stuk talie (6) tot zeilen	„	0.80
4 katties spijkers	„	1.60
4 lange steenen voor het huis van 6 voet lang	„	4.00
planken van den Chinees voor de jongens hare woning	„	4.86
Sept. 2 droffels (7)	„	2.20
4 gehouwen steenen voor het haard tot de dapoer	„	4.00
planken voor de dapoer	„	5.00
8 katties spijkers	„	3.20
voor het opvullen van de grond tot de dapoer 4 man, 21 dagen à man per dag 25 duiten	„	21.00
nog 24 planken	„	5.28
2½ katties spijkers	„	1.00
2 man 2 dagen om de kolli te repareeren,		

(1) Alzoo kwam het geheele huis op *f* 1183.28 koper te staan.

(2) *Tijang* is een paal

(3) *Tjangkoel* = *patjol.*

(4) *Pĕnggali*, soort van ijzeren gereedschap, waarmede men gaten in den grond graaf.

(5) Zie noot 1 op pag. 447.

(6) *Tali* is touw.

(7) In de verwisseling van de *d* voor de *t* en de *b* voor de *p* verraadt zich de Duitscher. Dit geeft in het Maleisch tot de grootste zotheden aanleiding; b. v. *berak* voor *perak*, *doewa* voor *toewa*, *tahi* voor *dahi* enz.

Uitgaven.		Koper.
maar onbruikbaar gemaakt	*f*	2.00
4 pikoel kapoer (1)	„	2.00
Oct. Walbeehm 1000 stuks Sing. (2) atap	„	24.00
toekan bissie (3)	„	6.30
hout voor de dapoer en de jongens hare woning	„	11.34
4 katties spijkers	„	1.60
300 boenkoes (4) witte kalk voor het huis te witten	„	3.00
11 pd. groene verf	„	6.60
een ton witte verf	„	9.90
Nov. Walbeehm 1000 stuks Sing. atap, weder voor het huis	„	24.00
nog 500 dito	„	12.00
kajoe nipa (5), geen geld		
900 rottangs voor dapoer, huis en jongens-woning	„	5.40
werkloon 14 dagen, 4 man à man per dag 25 duiten	„	14.00
Dec. Arbeidsman	„	8.00
Jan. 1835. Toekan (6) batoe voor 2 gehouwen steenen van 5 en 8 voet lang	„	4.20
Febr. Een nieuwe kollie	„	19.40
Maart. Arbeidslieden	„	4.00

Uitgaven.		Koper.
April. Arbeidslieden	*f*	7.20
Mei. Arbeidslieden in de peperplantagie	„	6.00
Junij. Arbeidslieden	„	27.00
voor huisreparatie	„	20.00
Julij. Huisreparatie	„	20.00
rottang	„	1.00
blaauwe verf	„	1.00
blaauwe en witte verf	„	1.00
kalk, 100 boenkoes	„	1.00
blaauwe verf	„	0.90
300 spijkers	„	2.00
hout, planken	„	2.50
verf-olie, 14 katties	„	0.84
katjang, 20 matten	„	1.40
Aug. Timmerman	„	20.00
12 planken	„	2.54
2 katties spijkers	„	0.90
idem	„	0.25
150 idem	„	0.90
kalk, 1 pikoel	„	1.00
100 boenkoes idem	„	1.00
100 rottang	„	0.60
2 katties verf-olie	„	0.20
Sept. Timmerman	„	20.00
10 pakjes zwarte verf	„	1.00
16 idem	„	1.60
verf-olie, 12 katties	„	0.80
kalk, 1 pikoel	„	1.00
hinksels en ijzerwerk	„	2.18
groote spijkers, 2½ kattie	„	1.00
Oct. Timmerman	„	20.00

(1) *Kapoer* is kalk.

(2) Singapoersche *atap* beteekent hier *atap* die te Singapoera gekocht is. Zij wordt daar van *Daik*, de hoofdplaats van *Lingga*, aangevoerd.

(3) Moet zijn *toekang bĕsi*, dat is smid.

(4) Moet zijn *boengkoes* en beteekent een pakje. De kalk die bij het sirih-kauwen wordt gebruikt, verkoopt men bij kleine hoeveelheden in bladeren gewikkeld, tegen een duit het pakje. Deze kalk wordt ook gebruikt voor het witten.

(5) Moet zijn *kajoe nipah*, het hout van een waterpalm.

(6) Moet zijn *toekang batoe*. d. i. een metselaar.

Uitgaven.

			Koper.
	24 pakjes sieriekalk tot aanwitten	*f*	0.24
	100 rottang	»	0.70
	2 zandsteenen, 8 voet lang en $1^1/_2$ voet breed	»	1.70
	4 pikoel kalk	»	2.00
	100 spijkers	»	0.50
	12 pakjes kalk, 100 vloersteenen	»	10.72
Nov.	Timmerman	»	20.00
	500 adap tot dak	»	13.00
	groene en witte verf	»	3.90
	8 katties verfolie en dammer	»	0.76
	30 planken, 12 vt. lang, 1 vt. breed	»	6.30
	8 pakjes zwarte verf	»	0.80
	spijkers en ijzerwerk	»	2.40
	tjankols	»	1.25
	3 katties spijkers	»	1.17
	8 planken, 3 ribben	»	2.40
	groote spijkers	»	1.30
	voor het maken eener kollie	»	10.25
Dec.	13 pik. kalk	»	6.50
	timmerman	»	20.00
	500 adap	»	7.50
	100 rottang	»	0.60
	200 vloersteenen	»	21.70
	270 idem	»	28.90
	$2^1/_2$ katti spijkers	»	1.00
	2 tjankols	»	2.50
	metzelaar voor 21 dagen	»	21.00
Jan. 1836.	4 katties spijkers	»	1.90
	niela (1)	»	1.25
	arbeidslieden voor Loz	»	20.00

Uitgaven.

			Koper.
Febr.	Arbeidslieden	*f*	20.00
	gallie 2 (2)	»	2.40
Maart.	Arbeidslieden	»	20.00
	100 rottangs	»	0.60
April.	Arbeidslieden	»	20.00
Mei.	Arbeidslieden	»	20.00
Junij.	Arbeidslieden	»	20.00
Julij.	Arbeidslieden	»	20.00
	2 ijzeren keilen	»	2.20
	50 rottangs	»	0.30
Aug.	Arbeidslieden	»	20.00
	1 bijl	»	2.50
Sept.	Arbeidslieden	»	20.00
	voor een bijl	»	2.50
Oct.	Arbeidslieden	»	20.00
	voor 2000 Sing. atap	»	40.00
	voor 500 rottangs	»	5.00
Nov.	Arbeidsloon	»	20.00
	voor 600 Sing. atap	»	12.00
	voor 200 rottangs	»	2.20
	voor een beslag van de kollie	»	7.00
Dec.	6 fleschen houtolie	»	0,36
	8 pakjes zwartsel	»	0.70
	2 pak witte verf, niets		
	600 atap	»	12.00
	100 rottang	»	1.00
	voor arbeidsloon	»	20.00
Jan. 1837.	Arbeidsloon	»	20.00
Febr.	Arbeidsloon	»	20.00
Maart.	Voor 3 bijlen	»	6.00
	voor 3 tjankols	»	4.50
	arbeidsloon	»	20.00
April.	Arbeidsloon	»	20.00
Mei.	Arbeidsloon	»	20.00
Junij.	400 atappen	»	9.60
	200 rottang	»	2.00
	arbeidsloon	»	20.00

(1) *Nila* is de bereide indigo.

(2) *Gallie* moet zijn *pĕnggali*. Zie noot 4 pag. 453.

Uitgaven.		Koper.	*Uitgaven.*		Koper.
Julij. Arbeidsloon	f	20.00	Nov. Arbeidsloon	f	20.00
Aug. idem	„	20.00	Dec. idem	„	20.00
Sept. idem	„	20.00	Jan. 1838. idem	„	20.00
Oct. idem	„	20.00	Totaal der uitgaven .	ƒ	6405.84

Uit deze rekening en verantwoording blijkt, dat het Nederlandsche Zendeling-genootschap, buiten het tractement der zendelingen, bijna ƒ 6500 koper aan de ontginning van het eiland Loos heeft ten koste gelegd, zonder daarvoor eenig stoffelijk of geestelijk voordeel van belang te erlangen. De zendeling Röttger schijnt proeven te hebben genomen met de teelt van groenten, gemberwortel, uien, peper, kruidnagelen, druiven, aardvruchten, enz. voor de markt te Riouw, zonder tot een gewenscht resultaat te geraken. Ten opzichte van het geestelijke schijnt het al even slecht gegaan te zijn, en geen wonder! Wanneer toch in dertien jaren tijds een zendeling nog niet in staat is om de meest gewone zaken des dagelijkschen levens, zooals vruchten, groenten, landbouwwerktuigen, ambachten, bouwmaterialen enz., behoorlijk bij hunnen naam te noemen, ondanks hij het bewijs levert daarmede dagelijks te hebben omgegaan, hoe zal het dan wezen als hij spreken moet over dingen die tot het dagelijksche leven niet behooren?

Tijdens mijn verblijf te Riouw heb ik het eiland Loos herhaalde malen bezocht. Ik bevond het te zijn een schilderachtig gelegen eilandje, op welks midden zich een fraaie, naar ik gis ruim 100 voet hooge, heuvel bevindt. Op dien heuvel vond ik, te midden van hoog geboomte, de duidelijke teekenen dat daar vroeger een huis moet hebben gestaan. Van die plaats naar een der best gelegen inhammen van de zee liep een gebaande weg, waarop echter het struikgewas weêr welig begon te tieren. Van de vroegere beplantingen vond ik niets meer. Alleen droeg de grond hier en daar de kenmerken van eenmaal bebouwd te zijn geweest. Onder het hooge geboomte op den heuvel merkte ik ook de oude mangga-boomen op, die nog het meest schijnen te hebben bijgedragen tot de bovenvermelde geringe opbrengsten van het eiland. Zij droegen evenwel de sporen van een brand, dien moedwilligheid kort voor mijn bezoek daar had gesticht. Van alle daar vroeger geplante gewassen vond ik geen enkel meer. De Maleiers schijnen het eiland geheel te hebben geplunderd. Niemand woonde er, en, volgens beweren van den prauwvoerder, die mij er heen bracht, was sedert het vertrek van den toewan padri het eiland wegens de daar thans verblijf houdende booze geesten onbewoonbaar.

Dat deze post, de eenige onder de ware Maleiers, door het Nederlandsche Zendeling-genootschap moest worden ingetrokken, is wel te betreuren. Indien men op Poelau Loos volhard had, zou er mogelijk wel iets goeds uit te voorschijn zijn gekomen. Zoo het eiland op doelmatige wijze werd bebouwd en men bepaalde er zich toe om vooral die artikelen van dagelijksche consumptie te verbouwen, welke op de markten van Riouw en Singapoera het meest gewild zijn, en daarbij de noodige varkens, eenden en kippen aan te fokken, dan twijfel ik er niet aan, of Loos zou binnen kort de daarvoor gemaakte kosten ruimschoots vergoeden. Ook tot het vangen van visch, door middel van groote Maleische fuiken, het aanleggen van oesterbanken, het oprichten van eene kalkbranderij enz. biedt het eiland eene schoone gelegenheid aan.

Wien het op dit oogenblik toebehoort is niet uitgemaakt. Wel is het door de zendelingen van het Nederlandsche Zendeling-genootschap voor goed verlaten en heeft dus dat genootschap er stilzwijgend afstand van gedaan, doch ik heb niet vernomen dat het ooit door het Gouvernement is in bezit genomen of tot het beheer van den Onderkoning is wedergekeerd. Wanneer zal de tijd komen dat zoo vele schoone en vruchtbare eilandjes in den Indischen Archipel door Europeanen worden bevolkt en ontgonnen? Een eilandje als Loos, levert het ook geen schatten op, is naar mijne meening wel geschikt om het gezin van een Europeaan behoorlijk te onderhouden. Ten bewijze hiervan kan het eilandje in de baaj van Japara strekken, dat nog niet zoo groot en ook niet zoo fraai en vruchtbaar is als Loos. De Maleier ĕntjik Lannang, die daar met zijn gezin woont, heeft het zoodanig gecultiveerd, dat de opbrengst meer dan ruim voorziet in de behoeften van hem en al de zijnen. Vooral kokospalmen, limoen- en srikaja-boomen tieren op zulke eilandjes zeer welig en werpen vele vruchten af. Honderden van zulke eilandjes liggen in den Indischen Archipel eeuw in eeuw uit onbewoond. Hoe menig burgerman in Nederland, die onder zorg gebukt gaat en vrouw en kinderen door gebrek aan het noodige ziet kwijnen, zou zulke plekjes met zijne nijvere handen in paradijsjes kunnen herscheppen en daar onbekommerd kunnen leven!

Dat de inlanders er zich niet vestigen, is eensdeels omdat die niet in genoegzaam aantal voorhanden zijn om zelfs de groote en rijke eilanden van Indië te bevolken, anderdeels omdat zij liever in gezelschap van hunne landgenooten op de grootere eilanden wonen. Deze bieden hun meer gemak en bescherming aan. Alleen met hun gezin op een klein eiland zijn zij geheel weerloos en tegen overval niet gevrijwaard, terwijl hun aanvankelijke voorspoed alras de hebzucht der opperhoofden tot afpersingen van allerlei aard zou uitlokken. Om veilig te wezen moet een inlander ten huidigen dage nog doodarm zijn. Alleen Europeanen

zouden zich met goed gevolg op zulke plekjes kunnen vestigen en onder de bescherming hunner vleugelen zouden zich dan weldra een aantal inlanders nederzetten. Voorwaar, bij de overbevolking in Europa en de daaruit ontstane ellende ziet men met leedwezen dat in onzen Indischen Archipel zooveel schoons en goeds onbenut blijft liggen.

Amsterdam, 3 Februari 1869.

H. C. KLINKERT.

DE VERDEDIGING VAN JAVA.

Bijna twee eeuwen hadden de Nederlanders heerschappij over Java gevoerd alvorens de behoefte gevoeld werd, om een duurzaam stelsel van verdediging tegen buitenlandsche aanranding vast te stellen. Met uitzondering van het oude kasteel van Batavia en eenige andere forten van minder beteekenis aan de Noordkust van Java, waren de aanwezige versterkingen meer voor het behoud der inwendige rust dan voor het afweren van buitenlandsche aanvallen aangelegd. Dit moet echter geene verwondering baren, want de oorzaak van dit meer schijnbaar dan wezenlijk verzuim is licht te verklaren.

Zoolang Java door eene toereikende zeemacht beschermd werd, had men er van buitenlandsche aanvallen niets te vreezen. Overzeesche veroveringstochten naar verafgelegene landen zijn kostbare en onzekere ondernemingen. Zij waren dit vooral in de tijden toen de vloten nog geheel uit zeilschepen bestonden, die van den wind en zwakke moesons afhankelijk zijn. Het getal schepen, noodig om eene landingsexpeditie en haar materiëel over te brengen, is zoo aanzienlijk, dat zij zelden onder bereik zijn, en reeds lang vooruit buitengewone maatregelen moeten genomen worden, om ze ten bestemden tijde bijeen te hebben. De transportschepen kunnen zich zelven niet verdedigen en moeten daarom door een aanzienlijk oorlogs-eskader vergezeld worden, om ze voor vijandelijke aanvallen vrij te waren, te verhoeden dat zij vernield of verspreid worden en de expeditie zoo lang meester der zee te doen blijven, dat de landing ongestoord kan plaats hebben. De goede uitslag der landing vordert, dat de transportschepen vereenigd op het landingspunt komen, waartoe zij in convooi zeilen moeten, en de gang van allen zich naar de traagste zeilers moet regelen, waardoor veel tijd verloren gaat. Stormen en tegenwinden kunnen de schepen verspreiden, die dan niet dan ten koste van veel tijd weder verzameld kunnen worden, en soms doen zij, zooals uit de geschiedenis blijkt, de beste berekeningen falen. Kortom eilanden door eene voldoende zeemacht beschermd, zijn niet gemakkelijk te veroveren en aan veroveringstochten niet zeer blootgesteld.

In dien gunstigen toestand verkeerde Java nog tot in het jaar 1806. Hoewel de Nederlandsche zeemacht, door de gebeurtenissen in de laatste jaren der vorige en de eerste jaren dezer eeuw, reeds zeer verzwakt was, had het eskader in de wateren van Java toch nog eene sterkte van vier linieschepen (de Kortenaar, de Schrikverwekker, de Resolutie en de Pluto), vijf fregatten (de Pallas, de Maria-Reygersbergen, de Phoenix, de Eendracht en de Vrede), vier korvetten (de William, de Avanturier, de Beschermer en de Arend), één brik en dertien kleinere vaartuigen. In November 1806 werd echter een gedeelte van dit eskader op de reede van Batavia, en in November 1807 het overgeblevene gedeelte in de straat Madura, door het Engelsche eskader onder admiraal Pellew (later lord Exmouth) vernield.

De maarschalk Daendels welke het bestuur over de kolonie op den 1 Januari 1808 overnam, vond dus geene noemenswaardige zeemacht meer, en was alzoo de eerste landvoogd die voor de verdediging van Java enkel op de landmacht moest steunen.

Ware hij vrij in zijne keuze geweest, dan zou hij de hoofdverdediging naar Midden-Java, in eene stelling achter de Toentang, welke hem wel bekend was, hebben overgebracht. Maar hij moest daarvan afzien wegens den gebrekkigen staat der geldmiddelen. Het betaalmiddel bestond toen grootendeels uit papieren munt, die in de binnenlanden niet gangbaar was en nog slechts te Batavia eenige waarde behouden had. Om het leger te kunnen onderhouden was Daendels dus verplicht de hoofdmacht in de nabijheid van Batavia te legeren en den vijand daar af te wachten, die wederkeerig, wilde hij eene spoedige beslissing erlangen, landen moest in de nabijheid der plaats, waar hij de hoofdmacht van den verdediger aantreffen zou en slag leveren kon.

Had Daendels het leger in Midden-Java, achter de rivier de Toentang, kunnen opstellen, dan zou de uitslag van den veldtocht van 1811 anders zijn geweest. Men kan dit met volkomen zekerheid zeggen. Den slechten staat der wegen, vooral in dien tijd, het gemis aan vervoermiddelen, de onbegaanbaarheid van het zeer doorsneden bergland buiten den hoofdweg, en de goede aanleuning der linie, die niet omgetrokken kon worden, vooral in de omstandigheden waarin de Engelschen verkeerden, in aanmerking nemende, blijkt het dat men slechts de brug over de rivier te verdedigen zou hebben gehad, om in die stelling onverwinnelijk te zijn. Ons leger had zich dan in Midden-Java kunnen staande houden en het Nederlandsche gezag over de onbezette deelen des eilands blijven handhaven. De Engelschen zouden zich dan slechts in eenig deel van Oost- of West-Java hebben kunnen vestigen, en vermits zij zich niet hadden kunnen verdeelen, uit vrees van door ons leger aangevallen te zullen worden, zou hun gezag zich niet ver hebben kunnen uitbreiden, en

het stond te bezien of zij zich op dien voet lang zouden hebben kunnen staande houden, terwijl ons leger achter de stelling der Toentang, die met weinig troepen te verdedigen is, vrijheid zou hebben behouden om aanzienlijke detachementen te zenden, waar die tot handhaving van het Nederlandsch gezag noodig zouden zijn geweest.

Had de generaal Janssens, zelfs na de nederlaag te Meester Cornelis op den 26sten Augustus 1811, de overblijfselen van zijn leger achter de Toentang in de nabijheid van Salatiga teruggetrokken, in plaats van die kleine macht op 8 palen (= 12 kilometers) ten Zuiden van Samarang, in de positie van Serondol, aan eenen vijandelijken aanval bloot te stellen, dan zou hij aan de verdediging nieuwe krachten hebben kunnen geven en zich nog lang in Midden-Java hebben kunnen staande houden. De Engelsche generaal Sir Samuel Auchmuty, die slechts 1200 man te Samarang ontscheept had, terwijl het overige van het leger door een misverstand, en het oorlogseskader door gemis van overeenstemming tusschen de bevelhebbers der zee- en landmacht, naar Soerabaja gezeild waren, zou het niet gewaagd hebben de stelling van de Toentang aan te vallen, en zoo hij het gedaan had, en dan, zoo als waarschijnlijk is, terug geslagen ware, zou hij zich in eene zeer netelige positie hebben bevonden, die de kans van den veldtocht geheel had kunnen doen keeren. In ieder geval zou Janssens daardoor zich het sluiten der capitulate van den 18den September 1811 bespaard hebben.

In tropische berglanden, waar in den regel de wegen moeilijk en voor voertuigen niet bruikbaar en de vervoermiddelen schaarsch en gebrekkig zijn, maakt men zijne stelling sterk door ze in het binnenland, zooveel doenlijk verwijderd van het landingspunt, te kiezen. Het gemis aan vervoermiddelen en de daaruit ontstaande moeilijkheid om de voor het leger onmisbare oorlogs- en levensbehoeften mede te nemen of te doen aanvoeren, terwijl die ook plaatselijk niet te vinden zijn, maakt het oprukken van een leger, om eene versterkte stelling aan te tasten, tot een van die onvoorzichtige waagstukken, waaraan een legerhoofd zich niet gaarne blootstelt, vooral niet de bevelhebber van een Engelsch leger, dat gewoon is goed verzorgd te worden. Maar de voorbereidingen om eenen geregelden transportdienst te organiseeren, vorderen veel tijd. Tijd gewonnen is in den oorlog veel gewonnen, wanneer men den vijand daardoor dwingt zijn verblijf aan de strandplaatsen te verlengen. De verdediging wordt alzoo gerekt en de vijand blootgesteld aan de nadeelen van het klimaat en aan ontberingen, die niet lang kunnen worden verduurd zonder groote verliezen te weeg te brengen. Er is geene betere taktiek, dan den vijand het oprukken naar het binnenland en het bekomen eener beslissing moeilijk te maken en het tijdstip daarvan zooveel mogelijk te verwijderen. Het Nederlandsch-Indische leger,

hoewel aan den invloed van het klimaat gewoon, en voor gewone ontberingen minder gevoelig dan eenig ander Europeesch leger, heeft de nadeelen van het verblijf aan de stranden en de moeilijke genaakbaarheid der vijandelijke positiën zoo dikwerf ondervonden, zelfs tegenover vijanden die vrij wat minder geducht waren dan de middelen van verdediging die wij onzen aanvallers zullen kunnen overstellen, dat men het hier beweerde gerust als eene onbetwistbare waarheid en als regel voor eene goede verdediging kan aannemen.

En dat betrekkelijk zwakke koloniale mogendheden zich met goeden uitslag tegen de ondernemingen van machtige staten kunnen verdedigen, wanneer de Regeeringen slechts eenigszins op de sympathie of medewerking van het volk kunnen rekenen en de verdediging goed en met klem gevoerd wordt, heeft de uitslag van den veldtocht der Franschen in Mexico bewezen.

Na het herstel van het Nederl. gezag in den Indischen Archipel, in 1816, schijnt de Indische regeering door den ongunstigen staat van hare geldmiddelen en andere zorgen andermaal verhinderd te zijn geworden, om hare aandacht op het organiseeren van een vast verdedigingsstelsel te vestigen. Wellicht achtte zij dit ook minder noodig, omdat het sluiten van het Londensche tractaat van 17 Maart 1824 de vrees voor botsingen met Engeland, destijds onzen eenigen mededinger in den Archipel, geheel had weggenomen.

Toen echter in 1832 de politieke verwikkelingen, welke alom in Europa heerschten, en waarbij Nederland zeer betrokken was, de mogelijkheid van eenen algemeenen oorlog deden vreezen, onze zeehavens geblokkeerd waren en embargo op onze schepen was gelegd, toen tegelijkertijd op Java een voor het buitenland minder vrijgevig stelsel van handel, en ten aanzien der bevolking een minder welgevallig stelsel van bestuur en landbouw werd ingevoerd, begreep de toenmalige Gouverneur-Generaal, dat, zoowel tegen aanranding van buiten, als voor de verzekering der rust van binnen, een duurzaam stelsel van buitenlandsche en binnenlandsche verdediging behoorde te worden vastgesteld. Onder zijn bestuur werd daaraan, voor het eerst, de hand gelegd.

Voor het binnenland werd een stelsel van blokhuizen en andere versterkte posten aangenomen, waarvan er, behalve de grootere garnizoenen, een vijfentwintigtal van Bantam tot Banjoewangi verspreid werden. Daar deze echter geen onderwerp dezer beschouwing uitmaken, zullen wij daarover wijders niet spreken.

Voor de verdediging tegen buitenlandsche aanranding werd vastgesteld, dat de hoofdverdediging in Midden-Java zou moeten plaats vinden, waarvoor de linie van de Toentang, die eene permanente bevestiging zou bekomen, als hoofdstelling werd aangewezen. Geene belemmeringen

of hinderpalen stonden der keuze van deze stelling langer in den weg. De van 1825—1830 gevoerde en nu kortelings geëindigde oorlog in Midden-Java had er het Gouvernements-gebied ten koste van de vorsten van Djokjokarta en Soerakarta zoodanig vergroot, en aan het Nederlandsche oppergezag zulk een kracht gegeven, dat geene vrees van tegenwerking of kwaadgezindheid meer kon bestaan. De gevoerde oorlog had de waarde van het bergland en van zijne voortreffelijke stellingen voor de verdediging doen uitkomen, en den gunstigen invloed van zijn gematigd luchtsgestel op de gezondheid en veerkracht der troepen, zoomede de vele hulpmiddelen, die daar meer dan elders op Java voor het voeren van eene klemvolle verdediging te vinden zijn, leeren kennen en hoog waardeeren.

Inderdaad, men staat daar in een centraal punt, vanwaar beter dan uit eenig ander de verwijderde en onbezette deelen van Java kunnen worden beheerscht; in een bergland, 1500 en meer voeten boven de zee verheven, met een gematigd, gezond en voor een leger alleszins gunstig klimaat, waar zelden ziekten voorkomen en verzwakte gestellen spoedig hunne vorige veerkracht terug krijgen, en dat voor de vermoeienissen van den oorlog beter geschikt is dan de strandoorden. Men treft er vele goede stellingen aan, die gemakkelijk te verdedigen en moeilijk te veroveren zijn, en achter deze vruchtbare landschappen met eene talrijke en welgezinde bevolking. Men is er in de nabijheid der rijken van Djokjokarta en Soerakarta, van wier goede gezindheid en geenszins te verwerpen medewerking voor den goeden uitslag van de verdediging men zich aldus het best verzekert. Men staat er beter dan in eenig ander deel van Java in verbinding met het Noorder- en Zuiderstrand en de eenige veilige haven die aan de Zuidkust gevonden wordt, een voordeel van des te grooter waarde, omdat de Zuidkust van Java niet geblokkeerd kan worden. Kortom, nergens op Java zijn de kansen voor het voeren van eene langdurige en krachtige verdediging beter dan in Midden-Java.

Het was dus niet zonder goede gronden dat van den Bosch als hoofdbeginsel vaststelde, dat de verdediging in Midden-Java achter de Toentang zou plaats hebben. Hij bepaalde tevens dat de zetel der Regeering achter deze lijn van verdediging, naar eenig punt tusschen de beide rijken Djokjokarta en Soerakarta zou worden overgebracht.

Het ontwerpen en uitwerken der verdere bijzonderheden droeg hij op aan den directeur der genie, destijds luit.-kolonel jonkh. C. van der Wijck, die dat deed in eene memorie, die hij in 1834 aanbood. Nadat hierop het advies van onderscheidene Nederlandsche ingenieurs was ingewonnen, werd daaraan bij koninklijk besluit van 7 December 1836, La. X, goedkeuring en machtiging tot uitvoering gegeven.

In dat ontwerp was aangenomen, dat de zetel der Regeering naar eene versterkte hoofdstad in Midden-Java zou worden overgebracht, waarvoor een punt in de nabijheid der désa Brambanan — op eenige kaarten ook wel Prambanan genoemd — gekozen werd, aan den zuidelijken voet van den vuurberg Merapi, 65 paal (circa 98 kilometers) ten Zuiden van Samarang, en 10 paal (15 kilometers) noordelijk van Djokjokarta, dus 39 paal (ruim 58 kilometers) ten Zuiden van de Toentang gelegen.

Voor de afsluiting van de nieuwe hoofdstad moesten drie vestingen dienen, te weten: te Gombong (residentie Bagelen), te Ambarawa (res. Samarang), en te Ngawi (res. Madioen), allen gelegen aan den militairen weg, die van Batavia naar Soerabaja, langs de zuidelijke helling der centrale bergen, zou worden aangelegd, met hoofddépôts te Melambong, in de Preanger Regentschappen, en te Melirip, in de residentie Soerabaja.

Om den vijand het rustige bezit der meest bewoonde strandplaatsen te ontnemen, zouden citadellen gebouwd worden te Batavia, Samarang en Soerabaja. Laatstgenoemde stad zou bovendien, als oorlogshaven ingericht, geheel bevestigd en van vestingwerken omringd worden,

In de nabijheid van Batavia zou ook nog de Mérakbaai als versterkte oorlogshaven worden ingericht. Hiervan heeft men echter wegens de groote ongezondheid van dat punt moeten afzien, waarna Onrust tot eene versterkte haven is bestemd geworden. De keuze van eene goede zeehaven voor onze oorlogschepen en de koopvaardijvloot is een punt van het grootste gewicht voor de verdediging van Java. Men kan zelfs aannemen, dat zonder dusdanige haven de zeemacht voor het meerendeel in hare operatiën zal belemmerd zijn. Het is daarom wel te betreuren, dat aan de bevestiging van de Mérakbaai geene uitvoering heeft kunnen worden gegeven, welke daarvoor door hare ligging zeer geschikt en met weinig kosten goed verdedigbaar te maken zou geweest zijn, hetgeen met Onrust, dat nooit eene veilige ligplaats worden kan, het geval niet is. Maar aangezien reeds de maarschalk Daendels om dezelfde oorzaak van de bevestiging der Mérakbaai heeft moeten afzien, zal daaraan wel nimmer meer gedacht kunnen worden.

Later heeft men aan de Zuidkust van Java de haven van Tjilatjap leeren kennen, welke gevormd wordt door een zeeboezem tusschen de kust van Java en het eiland Noesa Kembangan. De gunstige ligging van deze natuurlijke waterkom, in het Zuiden van Midden-Java, waar een groot getal van de grootste schepen veilig kan liggen, en deze onder nagenoeg alle omstandigheden in verbinding met het buitenland kunnen blijven, heeft haar voor eene oorlogshaven doen bestemmen. Gedurende het drooge jaargetij, dat op Java voor het voeren van oorlog het geschiktste is, staat er op deze kust eene zoo gestadige rolling, veroorzaakt door den meestal wakkeren Z. O. wind, dat eene blokkade der kust nagenoeg

onmogelijk is. Stoom- of zeilschepen zullen dus altijd gelegenheid vinden, om de haven van Tjilatjap in- of uit te komen en de waakzaamheid der vijandelijke kruisers, indien er mochten zijn, te verschalken.

Het oogmerk van deze versterkingen was, om den vijand te dwingen zich door herhaalde en zijne krachten uitputtende belegeringen eenen weg naar het binnenland en de nieuwe hoofdstad te openen, en aan ons in de versterkte linie der Toentang geconcentreerd leger gelegenheid te geven, om, zonder zich aan groote verliezen bloot te stellen, jaren lang een hoofdslag te ontwijken en den vijand door eenen actieven guerillaoorlog allerlei hinderpalen in den weg te leggen.

Men dacht de verdediging van Java aldus vijf jaren te kunnen volhouden, en verwachtte, dat de vijand zou terugdeinzen voor de groote offers, die de verovering daarvan hem bij eene dergelijke verdediging zou kosten, en dat hij alzoo, bij de geringe kans van slagen die hem zou resten, zou worden teruggehouden om de verovering te beproeven.

Uit het enkele militaire oogpunt kunnen dergelijke verwachtingen, als zij op goede gronden steunen, waarde hebben. Maar wat beteekent het best beraamde verdedigingsstelsel, als het niet steunt op de sympathie en medewerking van het volk, als het onmisbare factoren buiten rekening laat, en als die in de dagen van gevaar zullen moeten worden ontbeerd? Eene bezitting als Java vatbaar te maken, om goed verdedigd en behouden te kunnen worden, is voorzeker plicht, maar beter nog ware het, om de begeerlijkheid naar verovering niet op te wekken door ten aanzien dier bezitting eene vrijgevige staatkunde aan te nemen, en den handel daarmede voor alle natiën open te stellen. Beter ware het de verdediging te doen steunen op eene gereede medewerking van het volk, dan het door verdrukking van zich te vervreemden en elke verovering en verandering tot eene gewenschte zaak te maken. Had men dit begrepen, men zou de nuttelooze uitgaaf van eenige tientallen millioenen aan de schatkist en veel leeds aan de bevolking hebben kunnen besparen.

Reeds bij het ten uitvoer leggen van het ontworpen stelsel deinsde men voor zijne gevolgen terug. Men begon wel met den bouw der vermelde vestingen en forten, maar den bouw der hoofdstad en de verplaatsing van den zetel der hooge regeering stelde men uit, totdat ten slotte daarvan geheel werd afgezien.

Hierdoor kon de uitvoering van het overige gedeelte van het stelsel reeds niet aan het oogmerk voldoen, en zou het als gebrekkig veroordeeld hebben moeten worden, ook dan zelfs wanneer het niet tevens tegen de beginselen nopens den invloed, dien vestingen en forten op de oorlogshandelingen hebben, had gezondigd.

Vroeger huldigde men vrij algemeen het denkbeeld, dat vestingen en forten in staat zijn, om een leger tegen te houden, en dat zij volstrekt belegerd moeten worden vóórdat het aanvallend leger het wagen kan om verder te trekken. Op dit begrip steunt ook het voor Java ontworpen stelsel. Doch eene grondige studie van de geschiedenis der oorlogen van de eerste Fransche republiek en het eerste Fransche keizerrijk, bevestigd door de ondervinding van latere jaren, heeft geleerd dat met de tegenwoordige wijze van krijg voeren de vestingen die rol niet meer kunnen vervullen, tenzij wanneer zij onomtrekbare défilés versperren, of eene, voor den vijand onmisbare, gemeenschap sluiten, of op andere wijze met het daarachter staande mobiele leger en de in het binnenland gelegene dépôt-plaatsen in verbinding kunnen blijven, maar dat in alle andere gevallen de vestingen kunnen worden onschadelijk gemaakt, door een gelijk getal troepen als zich daarbinnen bevinden, terwijl inmiddels het overige gedeelte van het aanvallend leger, zonder noemenswaard oponthoud te ondervinden, kan doortrekken. Vestingen als deze verzwakken den verdediger nog meer dan den aanvaller.

Tegenwoordig erkent men vrij algemeen, dat vestingen en forten in enkele gevallen noodig zijn tot verzekering van sommige gewichtige punten, wier behoud dringend gevorderd wordt, doch die niet altijd rechtstreeks door het leger van den verdediger kunnen gedekt worden, zooals: groote dépôt-plaatsen, oorlogshavens en dergelijke, en dat zij soms nuttig kunnen zijn voor het opnemen van een geslagen leger, of het versterken eener stelling voor het actieve leger enz. — maar men is tevens overtuigd dat zij in elk geval, niet, zooals men vroeger meende, afgescheiden van het actieve leger, maar door en met het leger moeten worden verdedigd. Daaruit zijn deze hoofdbeginselen afgeleid: 1°. dat de hoofdverdediging van een land in het actieve leger en niet in vestingen moet gezocht worden; 2°. dat vestingen en forten in den regel de getalsterkte van het actieve leger verminderen en groote kosten voor hunne bewapening vereischen, en uit dien hoofde in een welberaamd stelsel van verdediging zich tot het kleinst mogelijke getal moeten bepalen; 3°. dat het, binnen zekere grenzen, minder schadelijk is te weinig dan te veel vestingen te hebben.

Aan deze hoofdbeginselen voldoet het Javasche stelsel niet, hoezeer de ontwerper zich toch ook tot regel had gesteld: zoo weinig mogelijk versterkingen in zijn stelsel op te nemen en de noodige zoo klein en sterk mogelijk te maken. Want de vestingen die hij ontworpen heeft, zijn, in verband met den invloed dien zij op de oorlogsoperatiën hebben kunnen en met de sterkte van het leger, nog te groot in getal.

Het zou moeilijk te zeggen zijn welken invloed op den gang der operatiën de forten te Melambong, Gombong, Ngawi en Melirip hebben kunnen. Evenmin is de rol, die men in de verdediging aan de citadellen

te Batavia en Samarang heeft toegedacht, door eene gezonde krijgskunde te rechtvaardigen. Ook de bevestiging van Soerabaja, zoo geheel buiten het terrein der operatiën vallende, kan moeilijk op goede krijgskundige gronden worden aanbevolen. De aanleg dier versterkingen voldoet, ja, aan bijoogmerken, aan locale verdediging, maar niet aan hetgeen de vermoedelijke gang der operatiën, steunende op beredeneerde onderstellingen, zijn zal. Zij sluiten geene défilés, noch onontbeerlijke gemeenschapswegen, en zijn ook niet geschikt voor hoofddépôt-plaatsen; het is zelfs niet eens waarschijnlijk, dat zij binnen den kring der vijandelijke operatiën zullen vallen. De hoofdgedachte des vijands zal wel zijn, eene spoedige beslissing te verkrijgen, en deze zal hij slechts kunnen bekomen, door zonder dralen, met vereende krachten en vóórdat hij aanzienlijke verliezen zal hebben geleden, onze hoofdmacht aan te vallen. Hij zal zich met geene bijbedoelingen inlaten, wel wetende dat de hoofdbeslissing ook alle andere insluit; en hij zal die des te zekerder en des te gemakkelijker verkrijgen, naarmate onze strijdkrachten meer verspreid zijn, en onze verdediging meer op locale oogmerken en het verijdelen van mogelijke bijbedoelingen des vijands ingericht is. Ons verdedigingsstelsel is gebrekkig, omdat het ons te zwak maakt op de punten waar de hoofdbeslissing gezocht zal worden, en onze strijdkrachten verspreidt op punten, wier behoud op die beslissing geen invloed kan hebben.

Door het streven, om de versterkingen klein en sterk te maken, is men in een uiterste gevallen, en heeft men daarvan zulke bekrompene werken gemaakt, dat ze geen ruimte genoeg hebben, om het vereischte getal verdedigers met hunne mondbehoefte en krijgsvoorraad behoorlijk op te nemen, waardoor ze ook voor dépôt-plaatsen van het mobiele leger de noodige geschiktheid missen. Het zijn miniatuur-forten geworden, waarin geene voldoende ruimte wordt gevonden, om er de troepen in te doen bewegen, en waarin het werpgeschut groote schade zal aanbrengen, terwijl ook de werken te zeer versnipperd en opééngedrongen zijn, om eene goede verdediging toe te laten.

Spoedig werden de in uitvoering staande werken een voorwerp van beoordeeling en niet zelden van kritiek bij de officieren van het N. I. leger, en daarmede ging het vertrouwen op hunne doelmatigheid verloren. De stemmen, die in Indië opgingen, vonden ook bij het Opperbestuur in Nederland weêrklank en terecht. Men ontdekte al ras dat de kosten verre de raming zouden overtreffen, terwijl de even aanzienlijke kosten der bewapening niet eens daaronder begrepen waren. Afgescheiden daarvan moest ook aan de sterkte van het leger eene aanzienlijke uitbreiding worden gegeven, en zoo sleepte de eene uitbreiding de andere, de eene uitgave nog meerdere met zich, en deze waren geene buitengewone

maar jaarlijks terugkeerende kosten. Doch meer dan dit alles trok het de aandacht, dat de bouw dier vestingen een onuitstaanbaren druk op de schouders der landbouwende bevolking legde en die van haren eigenlijken arbeid terughield. Duizenden landbouwers uit alle oorden van Oost- en Midden-Java, reeds zoo zwaar gedrukt door de cultuur-diensten, moesten bij den vestingbouw worden te werk gesteld en natuurlijk voor een zeer gering loon. Die toestand had reeds een tiental jaren geduurd, toen hij de aandacht trok, en het einde daarvan was zelfs in de verre toekomst niet te voorzien. Velen moesten van 50 en meer palen afstand komen; zij moesten tien dagen aan het werk blijven, om twintig dagen later terug te keeren; de reisdagen moesten van de twintig vrije dagen worden gekort: en daarvoor kregen zij, behalve een zeer slecht voedsel, niet meer dan twaalf duiten daags tot loon. Rekent men twee dagen voor de heen- en even zooveel voor de terugreis, dan waren zij telkens 14 dagen van de 30 uithuizig voor een loon van 120 duiten, gelijkstaande met 15 stuivers, en dit duurde aldus sedert een tiental jaren zonder tusschenpoozen. Daarvoor moesten zij voorzien in het onderhoud van hunne gezinnen, in de slijtage hunner kleederen, in de kosten der reis en van de verblijfdagen gedurende het werk. Is het te verwonderen, dat armoede, ziekte en groote sterfte daarvan het gevolg werden, en daardoor groote afbreuk aan den landbouw en het stelsel der gouvernements-cultures werd gedaan? Aan het weinige vertrouwen, dat het ontworpen stelsel bij de krijgskundigen genoot, paarde zich dus nog de druk dien het der bevolking oplegde, en dit gaf aan het Opperbestuur aanleiding, om in loco een onderzoek naar de doelmatigheid van het stelsel te laten doen, waarmede de generaal-majoor F. B. von Gagern werd belast. Dit had plaats in het jaar 1845.

De uitslag van dit onderzoek was voor het behoud van het ontworpen stelsel niet gunstig. De generaal von Gagern beaamde het in zijne hoofdbeginselen, doch had velerhande bedenkingen tegen de uitvoering. Hij was van oordeel, dat de vijand eene spoedige beslissing zal zoeken en die alleen zal kunnen verkrijgen door eenen aanval op ons mobiel leger. Hij geloofde niet aan de belegering van goed versterkte en verdedigde vestingen, aangezien de gewaagdste ondernemingen minder tijd en menschen kosten dan belegeringen. Hij hield het voor zeker, dat de oorlog spoediger beslist zou zijn dan de memorie van 1834 onderstelt. »Als ons leger uit het veld is verdreven" — zeide hij — »zullen de vestingen van zelf vallen, meer door insluiting dan door be»legering."

De memorie van den generaal Von Gagern nopens de verdediging van Nederlandsch Indië, bij koninklijk besluit van Augustus 1853 ter opvolging aanbevolen, draagt vele blijken van het huldigen van zeer gezonde

militaire beginselen, en van zijne geringe ingenomenheid met het stelsel van 1834. »De kleine forten met eenige honderd man bezetting" — leest men daar — »kunnen op de operatiën slechts geringen invloed uitoefenen, voor zooveel zij geene défilés versperren; de geprojecteerde forten doen dit niet."

Elders: »De generaal von Gagern heeft op alle wijzen getracht het aantal garnizoenen te verminderen en het actieve leger te versterken, zoo niet in getal, dan toch in gehalte der troepen."

In de toepassing dezer uitmuntende beginselen was de generaal von Gagern echter niet gelukkig. Ook in zijn stelsel werden de reeds voltooide, doch niettemin nuttelooze versterkingen van het stelsel van 1834 niet alleen behouden, maar ook nog de voltooiing en verbetering der enceinte van Soerabaja en bovendien de bevestiging van Weltevreden aanbevolen, welke laatste niet in het stelsel van 1834 was begrepen, terwijl ook nog op de bevestiging van Tjilatjap, waarvan de belangrijkheid in 1834 nog niet bekend was, als eene belangrijke oorlogshaven en dépôt-plaats voor het leger, en ditmaal terecht, werd aangedrongen. De generaal von Gagern ging dus in de verspreiding van het leger in versterkte punten, die op de eigenlijke operatiën geen invloed konden hebben, en in de verzwakking van het mobiele leger nog verder dan zijn voorganger; want van de 39000 man, die hij rekende voor de verdediging van Indië te zullen noodig hebben, en waarvan 7000 voor de Buitenbezittingen bestemd waren, en dus nog 32000 voor Java overbleven, bestemde hij nagenoeg $^5/_8$ voor de bezettingen der versterkte punten en hield hij slechts 12000 man over voor het leger te velde (1), waarvan dan nog de helft gevormd is uit de weinig bruikbare bataillons van de vorsten van Madura en van Mangkoe-Negoro en Pakoe-Alam, of de niet veel bruikbaarder bataillons Pradjoerits, die zelfs tot dus verre niet eens hebben kunnen opgericht worden, en wier organisatie in Indië, als eene nuttelooze verspilling van geld en krachten, hoog is afgekeurd.

Hoe dus de generaal von Gagern in die gebrekkige organisatie eene verbetering van het gehalte van het actieve leger heeft kunnen zien, is nimmer duidelijk geworden. Men kan daarvoor de verklaring alleen vinden in de gewone ingenomenheid van den mensch met eigen denkbeelden.

Eene vergelijking van het stelsel van 1853 met dat van 1834 doet zien, dat het laatste, indien het in zijn geheel naar de oogmerken van

---

(1) In tableau X der formatie van het leger te velde berekent de generaal von Gagern de sterkte op 16044 man, verdeeld in vier brigaden. Doch in tableau VIII voor de samenstelling der garnizoenen in de vestingen is voor Tjilatjap slechts op 465 man gerekend. Vermits daar echter 3000 à 4000 man zullen noodig zijn, moet natuurlijk het effectief van het leger te velde daarmede verminderd worden.

den ontwerper had kunnen worden uitgevoerd, in de hoofdzaak meer verband had in zijne verschillende deelen en meer kracht aan de verdediging zou gegeven hebben, dan het eerste. Samentrekking van de verdedigingsmiddelen om en bij de nieuwe hoofdstad, concentratie van het leger achter de linie van de Toentang, zijn daarvan het hoofddoel, en dat beloofde voorzeker een goeden uitslag. Wel hadden er in de uitvoering minder goede afwijkingen plaats gehad, en kan het bezetten van punten als Batavia, Samarang en Soerabaja, Melambong, Gombong, Ngawi en Melirip, niet met eene goede krijgskunde worden overeengebracht, als vooral het onthouden dezer punten aan den vijand beoogende, die echter hun bezit niet noodig had om zijn hoofddoel te bereiken, terwijl zij inmiddels onze hoofdmacht op het beslissende punt verzwakten. Maar in dat stelsel was de verzwakking toch nog minder dan in dat van 1853, waarin slechts de uitvoering der nog niet begonnen forten, zoo als Melambong en Melirip, en de voltooiing van het nog onafgewerkte fort Gombong gestaakt werden, terwijl de voltooide en toch nuttelooze versterkingen, zooals de citadellen te Batavia en Samarang en het fort te Ngawi behouden, en de voltooiing van Soerabaja, de oprichting eener nieuwe vesting te Weltevreden en de uitbreiding der stranddefensie van Batavia en Samarang aanbevolen werden, om niet te spreken over Tjilatjap, welks bevestiging geen onderwerp van kritiek kan uitmaken. Van het verplaatsen van den zetel der Regeering naar eene nieuw op te richten hoofdstad, waarop het stelsel van 1834 voornamelijk steunde, werd, uithoofde van velerhande bezwaren daaraan verbonden, voor goed afgezien, maar de bevestiging van Weltevreden, die daarvoor in de plaats werd gesteld, verbeterde het defensief stelsel niet en had veel meer zijne verzwakking ten gevolge.

Men krijgt naar dit plan eene groote vesting in West-Java, eene andere in Oost-Java en de hoofdmacht in Midden-Java. Geen dezer punten kan voortaan, bij vijandelijke aanranding, aan zich zelf worden overgelaten. Zij moeten in geval van vijandelijke bedreiging worden ondersteund of ontzet. Men komt daardoor in de noodzakelijkeid, om door het oprichten van magazijnen van levensbehoeften, kleeding en krijgsvoorraad, vooral ook van hospitalen en alle behoeften voor de verpleging van zieke of gekwetste militairen, zich in staat te stellen op die verschillende punten oorlog te voeren, hoe onwaarschijnlijk het ook zij, dat de vijand zich zal uitputten op het veroveren van ondergeschikte versterkingen, die hem toch van zelf zullen in handen vallen, als hij in Midden-Java eene hoofdbeslissing heeft verkregen. Die vestingen zijn daar toch niet aangelegd, zonder dat men aan hun behoud eenige waarde hechtte; zij moeten dus in geval van bedreiging ontzet en ondersteund kunnen worden, en de middelen daarvoor moeten in tijds verzameld worden. Daardoor noodzaakt men dus den verdediger zijne beperkte materiëele en levende strijdmiddelen over een grooten

afstand te verspreiden, en zich op eene lengte van 1000 kilometers drie verschillende oorlogsterreinen voor te bereiden, verschillend in bodem, in hulpmiddelen en geaardheid der bevolking.

Zonder die twee aanzienlijke vestingen in West- en Oost-Java zou men die terrein-afdeelingen aan zich zelven kunnen overlaten, en ze, in geval van vijandelijke landing, onder de bescherming van het volkenrecht en de humaniteit der veroveraars stellen; maar dit kan niet meer gebeuren nu er groote vestingen zijn. Doch Batavia is 641 kilometers van Willem I en die vesting weder 391 kilometers van Soerabaja verwijderd. Welke kansen heeft nu een leger van 13000 man, om op die groote uitgestrektheid zich met de vaardigheid te bewegen, welke vereischt wordt, om des vijands operatiën te verijdelen? of tot welke valsche bewegingen zal het niet verleid worden, wanneer de vijand tegen een dezer punten slechts demonstratiën doet, en, zoodra de verdediger daardoor misleid, zijne strijdkrachten verplaatst heeft, de zijne door middel van zijne stoomschepen met snelheid op de ontbloote punten brengt, om daar een beslissenden slag te slaan? En Java heeft niet eens spoorwegen, om door gelijke snelheid van bewegingen de operatiën des vijands te kunnen doen mislukken.

De generaal von Gagern rekent echter op een vervoer der troepen per as, om hunne bewegingen van de eene terrein-afdeeling naar de andere gemakkelijker en spoediger te maken, en meent daarvoor te kunnen staat maken op het gebruik der rijtuigen, die in de hoofdplaatsen bij Europeanen en inlandsche hoofden gevonden worden, en die hij tot dat einde requireeren en met ossen bespannen wil. Twee ossen, zegt hij, kunnen op goede wegen een licht rijtuig trekken waarin zes man zitten, zoodat eene brigade met ruim 600 rijtuigen kan vervoerd worden; de cavalerie en artillerie marcheeren als gewoonlijk, doch de kanonniers in rijtuigen; trekdieren eindelijk zullen in voldoende hoeveelheid gevonden worden bij de transportinrichtingen, die gedurende den oorlog stilstaan.

Blijkbaar heeft de generaal von Gagern zich geene juiste rekenschap gegeven van al hetgeen ook bij dusdanig vervoer noodig is, noch van de vele bezwaren die daaraan verbonden zijn, en die dat vervoer schier onmogelijk maken. Hij heeft niet gerekend op het vervoer van levensmiddelen, van menage-ustensielen en van zooveel meer wat den trein eener brigade op voet van oorlog uitmaakt, noch op het voederen van paarden en trekdieren, noch op de ongeschiktheid der lichte rijtuigen, om, met zes man en hunne bagage beladen, langs bergwegen op die wijze eenige honderden kilometers af te leggen. Hierop te rekenen zou eene dwaasheid zijn; wij komen wellicht later daarop terug.

Het oogmerk der bevestiging van Soerabaja en Weltevreden is blijkbaar, om eene vijandelijke inbezitneming dier plaatsen te verhinderen,

en den vijand te beletten zich van hare hulpmiddelen meester te maken. Door de bevestiging dier plaatsen wordt eene onderneming in Oost- en West-Java minder waarschijnlijk. Eene landing in Oost-Java, zegt de generaal von Gagern, kan alleen eene verovering van Soerabaja tot doel hebben. Zij kan geschieden of te Probolinggo of te Pasoeroean, of te Grissé, als Straat Madura niet versterkt kan worden, en zelfs oostelijker op eene strook zandig strand nabij Soerabaja. De afstand van Pasoeroean tot Soerabaja is 41 palen of drie marschen, maar de vijand zal minstens eenige weken noodig hebben, aleer hij tot eene belegering kan overgaan. In 20 dagen tijds zal ons leger uit Midden-Java in den Oosthoek kunnen zijn om Soerabaja te ontzetten, waarvan het gevolg, altijd naar de meening van den generaal von Gagern, zal wezen, dat deze operatie door den vijand waarschijnlijk niet zal ondernomen worden, en dit te minder omdat Soerabaja sterk genoeg is, om eene langdurige verdediging toe te laten.

Gaarne erkennende, dat de vijand zijne krachten niet zal verspillen aan eene verovering van Soerabaja, en liefst dadelijk eene beslissing tegen onze hoofdmacht zal gaan zoeken, kunnen we toch de argumenten niet toegeven, welke den generaal von Gagern eene bijzondere kracht aan de vesting doen toekennen. Onze meening is, dat, als 's vijands belang kon medebrengen zich van Soerabaja meester te maken, hij daarin spoedig zou slagen. Wij gelooven, dat Soerabaja geen lang beleg zal kunnen doorstaan. Als de vijand Soerabaja bombardeert en de huizen tot puin schiet, zal de ellende onder de blanke en andere bevolking door het tropische klimaat zoo groot worden, dat eene overgave zal moeten plaats hebben. Op een ontzet der vesting door ons leger in Midden-Java valt ook niet te rekenen; want, afgescheiden van de moeilijkheid, om een leger van voldoende sterkte in 20 of meer dagen naar Oost-Java te doen marcheeren, met medevoering van alles wat voor levensonderhoud en het voeren van een actieven veldtocht noodig is, behoeft de vijand slechts een observatiecorps bij Modjo-Kerto achter de Brantas op te stellen, om ons leger tegen te houden. Die stelling zou niet licht geforceerd kunnen worden en dan kan er van een ontzet der vesting geen sprake meer zijn.

De generaal von Gagern gelooft niet, en wij meenen terecht, aan eene onderneming des vijands in West-Java, noch aan eene belegering van Weltevreden, als het naar zijne inzichten zal zijn versterkt. Wij blijven het er voor houden, dat de vijand steeds de voorkeur zal geven aan eene operatie in Midden-Java, ten einde eene spoedige beslissing tegen onze hoofdmacht te bekomen. Maar als de generaal von Gagern meent, eene onderneming van den vijand in West-Java, ten einde onze brigaden daar heen te lokken en zich daarna in te schepen om den aanval

op Midden-Java te doen, gemakkelijk te kunnen verijdelen door onze strijdmiddelen op al de punten te brengen, die de vijand zal bedreigen, dan gelooven wij dat hij dwaalt en zich erg misrekent. Wij hebben reeds gezegd dat het verplaatsen der troepen per as ons onuitvoerbaar voorkomt, en over het algemeen is dit op alle marschen van groote legerafdeelingen van toepassing. Er worden in Indië zulke belangrijke transportmiddelen vereischt, om eenige bataillons infanterie met hunne artillerie en verderen aankleve in steeds slagvaardigen toestand te doen marcheeren, omdat zij al hunne benoodigdheden moeten met zich voeren en daarvan niets in de landstreken die zij doortrekken, vinden kunnen, dat daardoor belangrijke verplaatsingen bijna ondoenlijk zijn. Alleen onbekendheid met de behoeften van de troepen in tropische klimaten en met de eigenaardige bezwaren die met hunne marschen in de bergstreken, als zij van eenigen duur moeten wezen, verbonden zijn, kan dit, naar het schijnt, hebben doen over het hoofd zien.

Men ontveinze het zich niet: op Java zijn langdurige marschen met legerafdeelingen van eenigen omvang niet. uitvoerbaar; zij zijn verderfelijk zoowel voor den verdediger als voor den aanvaller; op hunne uitvoerbaarheid te rekenen en daarop een verdedigingsstelsel te gronden, is zich aan groote teleurstellingen blootstellen. Op Java moet het stelsel van verdediging de grootst mogelijke eenvoudigheid hebben en gegrond zijn op beweegbaarheid in de nabijheid zijner magazijnen en vaste steunpunten; dit is noodig wegens de beperkte hulpmiddelen die het land oplevert, en den ongunstigen vorm van het te verdedigen terrein. Ware Java nagenoeg even breed als lang en ware uit het middelpunt overal even gemakkelijk naar de eindpunten te komen, dan zou het wellicht mogelijk zijn eene minder geconcentreerde wijze van verdediging aan te nemen; maar met de smalle en lange gedaante die Java heeft, moet men er zich voor wachten zich uit zijne centrale stelling te laten manoeuvreren. In Midden-Java, en dáár alleen, moeten de middelen van verdediging en de levende strijdkrachten vereenigd worden; daarheen moet men den vijand lokken en dáár hem dwingen de beslissing te zoeken; op dat terrein moet alles worden voorbereid, om der verdediging een offensief en krachtig karakter te geven; dáár moet men op weinige en goed gekozene lijnen van operatie van étappe tot étappe kleine magazijnen voor levens- en krijgsbehoeften oprichten, opdat ons leger zich in hare richting gemakkelijk en spoedig, vrij van lastigen nasleep, kunne bewegen. Aldus geven wij aan ons leger eene beweegbaarheid, die de vijand niet hebben kan, en die ons veroorloven zal hem overal en waar hij zich moge vertoonen te gemoet te gaan en het hoofd te bieden. Die richtingen zullen uit den aard der zaak slechts weinige, en daarom des te zekerder voor eene actieve verdediging in te richten zijn.

De eenmaal gekozene centrale stelling moet om geenen prijs verlaten worden; het moet ons streven zijn den vijand derwaarts te lokken, om hem slag te leveren waar wij het sterkste zijn; en telkens wanneer hij verslagen is en het blijkt, dat wij hem niet geheel vernietigen kunnen, moeten wij in de vorige stelling terugkeeren, om op gelijke wijze telkens weder hetzelfde te herhalen. Hoe verder de vijand zich van zijne landingsplaats moet verwijderen des te nadeeliger is het voor hem; want wij kunnen hem des te meer bemoeilijken, door hem in het verkrijgen van vervoermiddelen te belemmeren. Met secondaire bewegingen moeten wij ons niet inlaten en alles vermijden wat in het stelsel der centrale stelling en geconcentreerde verdediging niet past. Op die wijze alleen kan aan de verdediging van Java groote kracht en een voortdurend offensief karakter worden gegeven; op die wijze zal eene groote besparing van kosten, voor het onderhoud en de bewapening van vestingen en het verzamelen van levensbehoeften in een groot getal van West- tot Oost-Java verspreide magazijnen gevorderd, worden verkregen; op die wijze zal ook de formatie van het leger kunnen verminderd en tot een minimum gebracht worden, terwijl het op den tegenwoordigen voet bezwaarlijk aan Europeanen kan worden kompleet gehouden zonder het leger in Nederland uit te putten.

Maar, hooren wij reeds zeggen: als wij den vijand toelaten ongehinderd Oost- of West-Java te bezetten, dan zal hij immers de middelen zich ten nutte maken, die deze landschappen hem voor zijne operatiën in Midden-Java zullen opleveren. Dit is zoo, maar het nadeel is meer schijnbaar dan wezenlijk. Wat de handel en nijverheid van Batavia of Soerabaja kunnen opleveren, wat de vijand in die twee hoofdsteden aan gebouwen vinden kan voor zijne hospitalen en magazijnen, zal hij ook even goed elders kunnen vinden, te Cheribon, Tagal, Pekalongan, Djapara, Djawana, Rembang, Lassem, Toeban, Grissé; hij zal daar hetzelfde en op minder verwijderden afstand vinden, om niet te spreken van Pasoeroean, Probolinggo, Bezoeki, welke plaatsen toch allen onbezet blijven; terwijl Onrust en Lassem in velerhande behoefte voor zijne vloot zullen kunnen voorzien. Wij zullen echter door onze geconcentreerde verdediging 10,000 man minder aan het mobiele leger onttrekken, ook minder strijdkrachten, zoowel levende als materiëele, noodig hebben, de verdediging beter aan de leiding van één hoofd, ééne gedachte, één geest, ééne energie overlaten, en haar betere kansen van succes verzekeren. Éénheid van kommando, éénheid van impulsie, éénheid van uitvoering zijn immers, bij eenvoudigheid van conceptie, de voorwaarden der overwinning.

(*Wordt vervolgd.*)

BOEKAANKONDIGING.

Over den tegenwoordigen toestand van den landbouw op Java. Redevoering, uitgesproken in de afdeeling Groningen der Maatschappij tot Nut van den Javaan, door den oud-directeur der openbare werken in Nederlandsch-Indië H. de Bruyn. Leiden, de Breuk en Smits, 1869.

Den wel wat langen titel van het hier aangekondigde boekje heb ik gemeend geheel te moeten afschrijven, omdat hij ons twee zaken leert die voor de beoordeeling van gewicht zijn: 1o. dat haar schrijver tot de behandeling der stof bij uitnemendheid bevoegd was; 2o. dat hij die stof heeft moeten brengen in een vorm die haar geschikt maakte voor eene redevoering in eene der afdeelingen van de Maatschappij tot Nut van den Javaan. De naam de Bruyn is een zoo gewone naam, dat hij op zich zelf volstrekt niet aan bijzondere bevoegdheid om over Indische quaesties te oordeelen doet denken; maar die naam krijgt eene geheel andere beteekenis wanneer er wordt bijgevoegd: »oud-directeur der openbare werken in Ned. Indië." Die titel toch is op zich zelf reeds een waarborg dat hier iemand spreekt over zaken die hij in de gelegenheid was te leeren kennen; maar die titel identifiëert bovendien voor allen die eenigszins op de hoogte der Indische zaken zijn, den schrijver dezer brochure met den uitstekenden hoofdingenieur, die jaren lang het eiland Java in alle richtingen doorreisd en op zijne inspectie-reizen 416 van de 480 districten van dat eiland bezocht heeft, en die op vele plaatsen in schoone en doeltreffende waterwerken de gedenkteekenen zijner aanwezigheid heeft achtergelaten; met den man die zoozeer het vertrouwen der Regeering genoot, dat hij in 1860 door den minister Rochussen met

de taak werd belast om in Frankrijk en Noord-Italië de groote vraagstukken van »overstroomingen der rivieren en bevloeiingen" te gaan bestudeeren, welker oplossing over de toekomst van den Javaanschen landbouw moet beslissen; van den man eindelijk die, sedert 1866 aan het hoofd van het Departement der burgerlijke openbare werken in Indië geplaatst, in de gelegenheid was zijne uitgebreide persoonlijke ervaring aan te vullen door de van alle zijden inkomende rapporten die hem onder de oogen kwamen, en wat hij vroeger in alle détails had leeren kennen, nu ook als met éénen blik uit de hoogte te overzien. Niet licht zou een persoon te vinden zijn meer bevoegd om over den landbouw op Java te schrijven en te spreken.

Maar niet minder verdient het de aandacht dat de heer de Bruyn over den landbouw op Java gesproken heeft in eene afdeeling — ik mag zeggen in twee afdeelingen; want hij heeft hetzelfde stuk ook te Leiden voorgedragen — van de Maatschappij tot Nut van den Javaan. Wij leeren hieruit allerlei: vooreerst dat een man als de heer de Bruyn zich niet schaamt lid te zijn van eene Maatschappij welker bedoelingen zoo vaak miskend worden, en dat hij haar gaarne door zijn naam en gezag wil steunen; ten andere dat hij den werkkring dier Maatschappij opvat in een ruimen zin, en niet, gelijk misschien wel wat veel geschied is, eenzijdig wil blijven stilstaan bij klachten over hetgeen den Javaan van de zijde van het Nederlandsch gezag is wedervaren, maar ook wijzen wil op de middelen die tot verbetering van zijn lot en verhooging van Java's welvaart kunnen worden aangewend. Maar wij leeren daaruit tevens, uit welk oogpunt wij deze verhandeling moeten beschouwen, die natuurlijk beoordeeld moet worden naar haar doel en bestemming. Eene volledige behandeling van het onderwerp was uit den aard der zaak onmogelijk binnen de grenzen eener rede, die den gewonen omvang van een zoodanig stuk niet te zeer mocht overschrijden, en slechts zulke bijzonderheden konden worden aangeroerd, die geschikt zijn voor een gemengd auditorium en door alle beschaafde hoorders kunnen begrepen worden.

De vorm door den heer de Bruyn voor zijne hoogst belangrijke mededeeling gekozen, is zeer eigenaardig. Hij gaat uit van het denkbeeld dat de bespreking van den toestand en de belangen van den landbouw op Java minder noodzakelijk zou zijn, indien in Nederland meer algemeene opmerkzaamheid ten deel viel aan het Tijdschrift uitgegeven door de Nederl. Indische Maatschappij van Nijverheid en Landbouw gevestigd te Batavia, waarin schatten van mededeelingen en beschouwingen over den Indischen landbouw voorkomen, die tot in de afgelegenste hoeken van het onderwerp licht brengen. Het is uit dat tijdschrift, uit hetgeen de meest bevoegde autoriteiten op het stuk van Indischen landbouw, van der Poel, van Gorkom, Holle, Krajenbrink, daarin met zooveel klem

hebben uiteengezet, dat hij zijne mededeelingen putten wil; het zijn hunne getuigenissen, bij uittreksel medegedeeld, die, naast die van den spreker zelven, den ongunstigen toestand van den landbouw op Java zullen staven. 't Is daarom dat de heer de Bruyn aanvangt met een kort overzicht van het ontstaan en de werking van genoemde maatschappij en van haar tijdschrift, om daarna, als het ware aan de hand van de berichten in dat tijdschrift vervat, den toestand der beide hoofdtakken van den Javaanschen landbouw, de rijst- en de koffieteelt, na te gaan. Het geheele stuk van den heer de Bruyn is om zoo te zeggen een beredeneerd en beoordeelend verslag van hetgeen in het tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid over den Indischen landbouw voorkomt. Oppervlakkig zou men wellicht meenen dat zulk een verslag minder voor eene redevoering geschikt was, maar die bedenking is door het oordeel zijner hoorders gelogenstraft, die hem zoowel te Groningen als te Leiden met onverdeelde belangstelling tot het einde hebben gevolgd. Maar bovendien, al mocht er in de bedenking eenige waarheid zijn, zij geldt niet meer nu het stuk gedrukt voor ons ligt, en wij dus niet zoozeer met den redenaar als met den schrijver te doen hebben.

Daar de heer de Bruyn, zooals van een spreker in de vergaderingen der Maatschappij tot Nut van den Javaan te verwachten was, de belangen van den Javaan op den voorgrond stelt, is hij het uitvoerigst over de cultuur van de rijst, het hoofdvoedsel van den inlander. Hij beschrijft de ongunstige verschijnselen, de vele teekenen van achteruitgang, die zich bij de rijstcultuur op Java voordoen, tot staving van het door hem op den voorgrond geplaatste, énergieke woord van den heer van Gorkom: »Wil men den landbouw op Java met één woord kenschetsen, men noeme hem landbederf." Vooral belangrijk echter wordt zijne rede, waar hij bij de oorzaken van den achteruitgang stilstaat, en ontwikkelt hoe die gelegen zijn in de met overdrijving gevorderde heere- en cultuurdiensten en de onbegrijpelijk grenzelooze beschikking door de hoofden over de krachten en den tijd der bevolking. Dat ons koloniale stelsel, dat de inrichtingen die men op Java, onder den naam van Oostersche toestanden, — ofschoon zij meest op Westersche hebzucht berusten, — wil handhaven, land en volk bederven, willen de conservatieven niet toegeven. Volgens hen is de toestand op Java niet volmaakt, maar, behoudens kleinigheden, de beste waarvoor dat eiland vatbaar is, mits worde teruggekomen op het grootste deel der liberale hervormingen in de laatste jaren ingevoerd, die als de eenige oorzaak worden voorgesteld dat de welvaart van Java is geknakt. Maar het zal moeilijk zijn te bewijzen dat de liberale hervormingen de rijstcultuur bedorven hebben; ten minste alle autoriteiten door den heer de Bruyn aangehaald zoeken de oorzaak elders, en staven door feiten, dat het cultuurstelsel

den staf des levens voor den Javaan heeft gebroken en hem van een intelligenten landbouwer tot een machine heeft vernederd. Wij herinneren ons de discussie in de Tweede Kamer over de vrijheid van de rijstcultuur. Zelfs die cultuur, zeiden de conservatieven, was op Java niet vrij, en zoo weinig was de Javaan voor de vrijheid geschikt, dat hij zelfs het tot het onderhoud van zich en de zijnen noodzakelijk voedsel niet planten zou zonder de aansporing der hoofden. Maar is dat dan geene waarheid? Voorzeker, er zijn streken op Java, waarvan het ten volle geldt. Maar juist dit is het ergste wat men tegen het cultuurstelsel kan inbrengen; want vóór de invoering van dat stelsel was het zoo niet: het is er een der wrangste vruchten van. »Het schijnt," dus lezen wij bij den heer de Bruyn, in eene aanhaling uit een stuk van van der Poel, »het schijnt een vrij wel gevestigd denkbeeld te zijn, zoo niet bij allen, dan toch bij velen, en voornamelijk bij 's lands ambtenaren, dat men zich op het stuk van den rijstbouw moeilijk op den inlander kan verlaten, dat hij aansporing en aanmoediging noodig heeft, en zonder een en ander zijne velden niet zou bewerken. Dit is eene zeer verkeerde voorstelling der zaak. De waarheid is, dat de Javaansche landbouwers, door eene opeenstapeling van regelingen, voortspruitende uit overlading met arbeid, deels zonder loon, door eene macht van verordeningen en velerlei bijkomende omstandigheden van gewichtigen aard,... tot eenen staat van afhankelijkheid van hunne hoofden vervallen zijn, die hen met betrekking tot de rijstcultuur eenige trappen lager heeft gebracht, dan waarop zij vroeger stonden. Daaruit is ontstaan die beruchte onverschilligheid. De steeds klimmende overheersching heeft hen als het ware tot machines gemaakt, en zij wagen het niet, iets aan den rijstbouw te ondernemen, alvorens bevelen van het dorpshoofd te hebben ontvangen, daar buitendien velen door verloop van tijd zoo onwetend zijn geworden, dat zij zelfs de padisoorten niet meer weten te onderscheiden, waarin zij door vele dorpshoofden en denkelijk al de aanzienlijke hoofden geëvenaard worden."

Ziedaar wat dat heerlijke middel om den Javaan tot arbeidzaamheid op te leiden en in den loop der tijden eenmaal voor vrijen arbeid geschikt te maken, ziedaar wat het onvolprezen cultuurstelsel met den aankleve van dien heeft gewrocht! Wat er nog van énergie en initiatief bij den Javaanschen landbouwer te vinden was, heeft het uitgedoofd, en het heeft op nieuw bewezen, wat de ervaring van alle tijden leert, dat dwang niet het middel is waardoor men leert op eigen beenen te staan. En wat is het middel tot herstel? De vrijheid en niets dan de vrijheid. De ondervinding heeft het reeds aanvankelijk geleerd. Men vergunne mij hier eenige woorden van den heer Boutmy te herhalen, die de heer de Bruyn reeds in het vorige nummer van dit Tijdschrift,

bij de aankondiging van het XIII_e deel van het Tijdschrift van Nijverheid en Landbouw, heeft aangehaald, omdat juist de hier voorafgaande beschouwingen van den heer v. d. Poel er het rechte licht op werpen, en zij in dit verband eene geheel andere beteekenis krijgen. De heer Boutmy beschrijft den aard en de oorzaken eener ziekte in het padigewas in zijne residentie Pekalongan, en de, *door het gunstigst gevolg bekroonde* middelen die hij heeft aangewend om die ziekte te bestrijden. »Van het denkbeeld uitgaande", zegt hij, »dat de landbouwer zelf het best weet den tijd te kiezen om zijne velden voor de padicultuur in gereedheid te brengen en hem in dat opzicht met gerustheid de vrije hand kan worden gelaten, heb ik eerst en vooral *de bemoeienis van de inlandsche ambtenaren geweerd* en aan de bevolking en de dessahoofden overgelaten den tijd van planten en de keus van bibit, zoomede de keus van alle andere gewassen, die zij voordeeliger acht te planten dan padi." De heer Boutmy voegt er nog bij, dat hij zorgvuldig en streng heeft gewaakt dat de bevolking gedurende den padi-aanplant zoo min mogelijk tot heerediensten werd opgeroepen. Ziedaar de middelen waardoor eene kwaal wordt bestreden en overwonnen, die juist door overdreven bemoeienis van onbevoegden was ontstaan!

Wat de koffiecultuur betreft bepaalt zich de Heer de Bruyn tot eene breedere beschrijving van haren treurigen toestand in de Preangerregentschappen, naar aanleiding van een artikel van den heer van Gorkom, gevolgd door eenige weinige woorden over haren toestand in het algemeen. Als oorzaken van hare stationnaire opbrengst, in weêrwil der zich steeds uitbreidende bijplantingen, en van de slechte hoedanigheid der koffie noemt hij: verre afstand der Javaansche dorpen van de koffietuinen; geen loon naar werk; geen behoorlijk toezicht. De daarnaast liggende middelen tot herstel geeft hij aan in de volgende woorden: aanwending van kapitaal en goed toezicht, te verkrijgen door het geven van eenen zakelijken rechtstitel op de gronden, en in verband daarmede afkoopbaarstelling en afschaffing van heere- en gedwongen cultuurdiensten.

Dit brengt hem tot de vraag met welker beantwoording hij zijne belangrijke rede besluit: »Hoe is het mogelijk dat dáár waar oorzaken van achteruitgang en middelen tot herstel zoo klaarblijkelijk zijn en zoo voor de hand liggen, die middelen niet onverwijld worden aangewend."

Het antwoord op die vraag is tweeledig. Men heeft aan de toepassing der voorgestelde middelen tot verbetering bezwaren verbonden geacht, die daarvan hebben afgeschrikt. Men is blind geweest voor hetgeen in de laatste 20 jaren op Java is gebeurd en heeft zich geen rekenschap gegeven van den veranderden gang van denkbeelden in de inlandsche maatschappij.

De uiteenzetting dier twee punten is niet het minst belangrijk deel

der rede van den heer de Bruyn. Hij geeft hier niet langer uittreksels, maar zijn eigen oordeel, zijn eigen beschouwingen. De stof is uitermate rijk en veel kon slechts even worden aangestipt. Ook zijn niet alle bezwaren van de tegenstanders der liberale hervormingen vermeld. Zoo is, b. v., geen gewag gemaakt van de vrees voor de ontevredenheid die zij zouden kunnen verwekken bij de voorname hoofden, wier invloed op de bevolking als zoo overwegend wordt voorgesteld. Trouwens ook dit bezwaar ware gemakkelijk weg te nemen geweest, door het bijbrengen van voorbeelden — gelijk er in menigte voorhanden zijn — waaruit blijkt dat de invloed der hoofden op de bevolking alleen het gevolg is van den hoogen rang dien hun het Nederlandsch Gouvernement zelf in de inlandsche maatschappij verzekert, door hun eene zeldzame vereeniging van administratief, rechterlijk en geestelijk gezag, met uiterst geringe controle, toe te kennen, en dat met het verlies van den rang ook die invloed zoo ten eenenmale ophoudt, dat een afgezette Regent nauwelijks iets meer dan de geringste daglooner heeft in te brengen. Daarentegen deelt hier de heer de Bruyn uit zijn eigen ervaring andere, weinig of niet bekende bijzonderheden mede, die de hoogste aandacht waardig zijn. Ziehier eene proeve. »In elk district nam ik nauwkeurige informatiën omtrent de heerediensten met betrekking tot de openbare werken. Als uitkomst van eene der zijden van dat onderzoek deel ik mede, dat de Javanen het verrichten van heerediensten afkoopen of onder elkander betalen met *f* 30 tot *f* 70 's jaars, naarmate van de landstreek en de locale omstandigheden. Het vrij aanzienlijk gemiddeld bedrag van die sommen, dat is *f* 50 's jaars, wordt natuurlijk verkregen door arbeid, dien zij verkiezen boven het verrichten van de heerediensten, en waarbij zij ook hun voordeel op het oog hebben. Zoo doen zeer vele heeredienstplichtige Javanen, waarvan men voorgeeft dat zij niet willen werken, dan op bevel hunner hoofden en door middel van dwang."

Eene andere merkwaardige bijzonderheid is de volgende. »De Javaan is zóó gehecht aan zijn grond, wanneer hem die toebehoort, dat in de residentie Bantam bijvoorbeeld, waar het individueel grondbezit bestaat, zelfs geen hadji, d. i. een van Mekka teruggekeerd bedevaartganger, en dus in zijne oogen een heilig persoon, veel minder nog een hoofd of eenig ander, een vierkanten voet grond van hem kan koopen." Intusschen zal dit toch niet absoluut waar zijn, maar afhankelijk van den geboden koopprijs. In eene nota over het grondbezit op Java, als Bijlage gevoegd bij de Memorie van Toelichting op de Agrarische Wet, lezen wij dat verkoop in Bantam dikwijls plaats heeft, maar, »voor zeer aanzienlijke sommen." In ieder geval bevestigt ook dit, dat de Javaan van zijn grond niet gemakkelijk afstand doet, en dus de vrees dat Europeanen of Chineezen zich voor spotprijzen van zijn grond zullen meester maken, indien hem

de beschikking daarover meer algemeen wordt toegekend, tamelijk hersenschimmig is te achten (1).

Ik durf de lezing der brochure van den heer de Bruyn, die in een kort bestek zulk een schat van wetenswaardige zaken bevat, onvoorwaardelijk aanbevelen aan ieder die met den werkelijken toestand op Java en de wezenlijke efficace middelen tot verbetering wil bekend worden, en niet verkiest door te draven op praatjes zooals gewoonlijk gedebiteerd werden, toen men nog niets van de Javanen wist, en men zich òf door den schijn liet bedriegen, òf zich opdrong dat waar was wat men wenschte.

P. J. VETH.

(1) Juist had ik dit geschreven toen mij de mail-editie van den Java-bode van 20 April 1869 ter hand kwam, waarin onder den titel „individueel grondbezit" eene opgave voorkomt van door Inlanders (meestal met recht van weder-inkoop) verkochte sawah's, getrokken uit het protocol van een der in de Ommelanden van Batavia gevestigde notarissen. Daaruit blijkt dat die notaris in één enkel jaar heeft gepasseerd niet minder dan 208 acten van verkoop van sawah's door inlanders aan niet-inlanders, alsmede 78 van verkoop door inlanders aan andere inlanders, en daarentegen niet meer dan 18 van verkoop door niet-inlanders aan inlanders. Deze cijfers zijn zeker zeer in strijd met de gewoonlijk opgemerkte vasthoudendheid van den inlander aan zijn individueel grondbezit, en bewijzen op nieuw hoezeer op Java de omstandigheden plaatselijk verschillen. Maar die niet-inlanders die in de Ommelanden sawah's van de inlanders koopen, zijn schier zonder uitzondering Chineezen. Dit geeft wel iets te denken over den invloed van het Chineesche element, waar het zoo machtig is als in de Residentie Batavia. Voor 't overige is dit bijna de eerste maal dat de Java-bode tot verdediging der conservatieve beginselen een tastbaar feit aanvoert. 't Is daarom dat ik er opmerkzaam op maak, terwijl ik tevens aandring op eene betere appreciatie er van door personen van plaatselijke kennis en ervaring, dan mij mogelijk is.

VARIA

Dat autoriteiten twisten is een gewoon verschijnsel, maar eene oneenigheid van zoo bijzonderen aard als niet lang geleden tusschen twee hoofdadministratiën in Britsch Indië ontstond, mag in onze verscheidenheden wel een plaatsje vinden. Het voorwerp van geschil was een verdienstelijk schrijver, en het gold de vraag aan welk bestuur, dat van Bengalen of de algemeene Indische regeering, de eer toekwam, eene passende belooning voor een wetenschappelijk werk te verleenen. Wie recht had wagen wij niet te beslissen; zeker is het dat ook hier de machtigste overwon. De Indische regeering bestelde twee honderd exemplaren van het groote werk van W. Hunter, Woordenboek der niet-Arische talen, en schonk hem eene ronde som gelds tot vergoeding van uitschotten en voortzetting van zijn arbeid. De schrijver is thans te Calcutta werkzaam in eene gouvernements-betrekking, die hem tijds genoeg overlaat om zijne moeilijke studiën bij te houden. Onder ons zijn er maar weinigen die de uitkomsten zijner onderzoekingen op linguistisch gebied kunnen waardeeren; maar mochten er velen zijn die in het door ons medegedeelde bericht ook den goeden voorbode zien van de voortzetting door den heer Hunter van een ander, misschien nog belangrijker en voor leeken in vergelijkende taalkunde meer verstaanbaar werk: *the Annals of rural Bengal.*

In 1868 verscheen bij Smith, Elder en Co. te Londen het eerste deel van dat voortreffelijk boek, waarin de schrijver getracht heeft de geschiedenis van het volksleven, ook van het lijden des volks, in een klein gedeelte van Bengalen, te boekstaven. Birboem noemen de Engelschen het district waarvan sprake is; Vir-boemi, heldenland, is de ware naam dier streek, die, slechts 100 mijlen van Calcutta verwijderd, 10 jaren geleden noch schier gansch onbekend was. De helden van ouds. hebben den fieren nek gebogen onder het juk van vreemde

overheerschers, ten laatste van do Britten. Wat heeft het volk daarbij gewonnen of verloren? Niemand tot heden die er zich veel om bekommerde. »Welsprekende, uitvoerige verhalen van de Britsche heerschappij »in Indië zijn te boek gesteld, maar zij behelzen de geschiedenis van »de Engelsche regeering, of levensbeschrijvingen van Engelsche gezag»voerders, niet de geschiedenis van het volk in Indië. De millioenen »menschen die ons juk torschen, zwijgen en vinden geen kronijkschrijver."

Is dan westersche beschaving inderdaad een ramp geworden voor dit heldenras? Met rechtmatigen trots voert u de schrijver te gemoet: »Zoo »iemand de weldaden van het Britsch bestuur in twijfel trekt, ik zeg »alleen dit: *si monumentum quaeris, circumspice.*"

(De Nederlander echter wete dat er in Birboem geen cultuurstelsel is.)

Maar, het is om den lof van de Engelsche bewindvoerders niet te doen. »De rechten der onderdanen zijn nog niet erkend. Wij (dat wil zeggen: »*wij Engelschen*, niet *wij Nederlanders*) trachten oprechtelijk het be»stuur te voeren overeenkomstig inlandsche gebruiken en rechten; maar »niemand kan met zekerheid zeggen wat die gebruiken en rechten zijn. »Nog in 1859 is het geheel landelijk stelsel in Bengalen herzien; ge»wichtige veranderingen vonden plaats en ontstaken proceswoede door »het gansche land. In 1865, toen het nieuwe stelsel gedurende vijf jaren »gewerkt had, kwamen de vijftien rechters van het opperste gerechtshof »bijeen, om er eene uitlegging aan te geven, en vonden zich genoopt »te dien einde de oudste oirkonden te doorwroeten. Onderscheidene »hunner beslissingen waren oudheidkundige verhandelingen, meer dan »toepassingen van de geschreven wet; en, al is hun oordeel ook juist »en weldadig geweest, toch zijn oudheidkundige onderzoekingen, die »buiten het wetboek om, op het gebied van onzekere historie worden »ingesteld, een zeer gevaarlijke weg om door rechters bewandeld te »worden. Dat moet voor hen door anderen gedaan worden.

»Onderscheidene bekwame mannen hebben zich tot die taak toegerust. »Sommigen meenden de rechten des volks in de oude Hindoewet te »vinden. Maar de leer van Manoe of Yadjnavalkya staat in ongeveer »dezelfde verhouding tot de rechten op den grond van den tegenwoor»digen tijd, als de Codex Theodosianus tot het tegenwoordig recht om»trent onroerend goed in Turkije. Anderen, redeneerende dat Bengalen, »hoe ook wezenlijk Hindoesch, toch lang onder Mohammedaansche heer»schappij stond, zochten naar licht in de geschriften van Arabische »juristen. Doch die voortreffelijke geleerden vergeten dat Neder-Bengalen »nimmer geheel door de Mohammedanen werd ten onder gebracht; dat »onderscheidene zijner vorsten veeleer schatplichtig dan onderworpen »werden; en dat de Koran, de Hidayat, of zelfs geschriften als de »Fatwa Alamdjiri weinig gezag hadden buiten den kring van Moham-

»medaanschen invloed. De wezenlijke rechten die de inlanders op den »grond uitoefenen, worden gekend uit de onderzoekingen door het bin-»nenlandsch bestuur gepleegd in de eerste vijftig jaren van ons (het »Engelsch) bestuur.

»Daarom stel ik mij voor in het eerstvolgend deel de rechten op »den grond te behandelen, die, blijkens de bestaande bescheiden, werden »uitgeoefend door hen die eigenaars waren van den grond, of dezen »bebouwden."

Dat tweede deel evenwel is tot heden niet verschenen; maar zeiden wij te veel, toen wij den wensch uitspraken dat het gewicht juist van dat gedeelte van Hunters werk mocht gevoeld worden door allen die in onze Nederlandsche koloniale quaestie belang stellen? Of is niet ons landelijk stelsel op Java van zuiver Britschen oorsprong? Berust het niet, deels op hetgeen onder het bestuur van Raffles ten aanzien van inlandsche gebruiken en instellingen is aan 't licht gebracht, maar deels ook op de inzichten van Cornwallis en Munro? En zijn ook onze landgenooten niet meermalen, gelijk de Engelsche rechters, het spoor bijster geraakt, wanneer hun de weg gewezen werd door sommige geleerden, vooral door de beoefenaars der Islamietische rechtsbronnen?

In twee hoofdpunten zijn de toestanden op Java, wat de rechten der inlanders op den grond betreft, hemelsbreed verschillend van die in Bengalen. Vooreerst, en dit is in ons voordeel, weten wij van inlandsche Zamindars niets; maar aan den anderen kant hebben wij één enkelen Zamindar met onbegrensde macht in 't leven geroepen, en die ééne heet: het Gouvernement. Tegen dien landsheer staat op Java de inlander rechteloos over.

Doch al verschillen de toestanden, de studie van een werk als dat van Hunter kan niet dan bevorderlijk zijn voor de ontwikkeling van juiste begrippen omtrent het bestuur van koloniën en de lezing van het boek moet, dunkt ons, een weldadigen indruk maken op een iegelijk die, gewoon telkens, wanneer koloniale politiek ter sprake komt, de voordeelen voor het moederland te hooren schatten, thans ook eens verneemt dat er nog andere en niet minder gewichtige belangen bij die quaestie op het spel staan: de belangen van de millioenen menschelijke wezens die gehoorzamen, en zoo zelden iemand vinden die èn belangstelling èn kennis genoeg heeft om hetgeen de Regeering verordent, te toetsen aan den eisch van bevordering van volksgeluk.

Het volgend merkwaardig extract uit een particulieren brief is ons ter opneming aangeboden:

»Van een anderen kant is het toch ook bar, zooals men de Javanen belasting laat opbrengen. Juist bij gelegenheid dat mijn kok wegging, was er een algemeene geest van revolutie onder mijn personeel, en dit gaf mij aanleiding om eens te onderzoeken wat er waar is van hunne bewering omtrent al het geld dat zij aan de negerie moeten betalen. (Zij verlangden namelijk allen een voorschot). Ik heb dat onderzoek in verschillende kampongs moeten doen, waar verschillende mijner jongens woonden, en hunne opgaven vergeleken met die van hunne loerah's. En wat moeten die stakkers nu uitvoeren?

1 dag van de 4 à 5 gardoe-dienst,
1 » » » 3 à 4 nachtwacht.

Daarenboven in kampongs op particuliere gronden staande 1 dag van de 3 à 5 werken bij den toewan tanah. In gouvernements kampongs wegen begrinden, wat den man zoowat *f* 3 per jaar kost; onderhoud van dijkjes langs de wegen, een paar gulden; en verder nog extra's bij bandjers of als de Gouverneur-Generaal komt, enz.

Jongens die bij Europeanen dienen en in het algemeen ieder Javaan die door ander werk verhinderd wordt de heerediensten te verrichten, betalen voor remplaçanten:

In de gardoe 30 duiten: is, gerekend tegen 1 op 5 dagen, per maand . . . . *f* 1.80
Nachtwacht 20 duiten, 1 op 4 dagen, is per maand . . . » 1.50
f 3.30

per maand, en dat bij loonen van gemiddeld *f* 9.— per maand!

Die berekening is echter nog te mooi, want nergens vond ik het zoo. Als ze hier of daar 1 op 5 dagen gardoe-dienst hadden, dan stonden daar tegenover 1 op 3 dagen nachtwacht, of andersom. Door de bank betalen ze *f* 4.— in de maand aan remplaçanten. Is dat niet te veel? Hoeveel betalen zulke menschen in Holland?

Wat nog een mooi verschijnsel is, is dat, terwijl men voor een remplaçant in Gouvernements dienst 30 duiten betaalt, een dito die bij een particulier toewan tanah op wacht trekt enz., 40 duiten vraagt. Bij het Gouvernement kunnen ze dus, volgens hun eigen tarief, 25 pct. meer luieren!

Hoe plezierig dat nu moge zijn, ik vind 40 pct. van 't inkomen van een mensch te vergen, wat te veel voor belasting.

In het werk van den heer Dr. S. A. Buddingh, getiteld »Neêrlands Oost-indië, Reizen over Java enz., gedaan in 1852—1857", komt Deel I, bl. 33, het volgende zonderlinge verhaal voor: »Op het kleine land Tjipinang (res. Batavia) groeit een zonderlinge boom, wiens bladeren in zeker tijdperk van het jaar tot groene sprinkhanen (walangs) worden. Het is de overgang van het plantenrijk tot het dierenrijk. Uit den spiraal van het blad komt het lichaam met den kop van den walang voort, terwijl de groote dwars-aderen van den spiraal aan de pooten en vlerken van het insect het aanzijn geven. Deze vreemde metamorphose trok eens mijne aandacht in hooge mate, en eenige dagen lang bewaarde ik een takje van dien boom. De bladeren waren ten deele in meer- ten deele in minder-ontwikkelden toestand, zoodat de verschillende phasen of perioden der walang-vorming duidelijk te onderscheiden waren. De ontwikkeling van sommige walangs was reeds zeer ver gevorderd, zoodat men de plaats kon zien waar de oogen zich vormen wilden. Anderen waren ten halve, nog anderen slechts pas of aanvankelijk ontwikkeld. Ik heb ze echter niet ten volle zien ontwikkelen, of, gelijk men zegt, zien uitkomen, dewijl de ontwikkeling natuurlijk gestoord was door het takje af te plukken. Ze bleven in denzelfden toestand, waarin ze bij het plukken van den tak waren. Weldra schenen ze dood te zijn en de bladeren gingen tot eene kwalijk-riekende verrotting over.

»Ook aan de bladeren van den nangka-boom en aan den boom dien de inlanders »dawn-teman-teman" noemen, wordt somwijlen deze metamorphose waargenomen. Voor den natuurkundige heeft het phenomeen misschien niets vreemds, maar voor mij, den oningewijde, die ook het zoogenaamd »wandelend blad" met bevreemding zie, had het al het aantrekkelijke der nieuwheid."

Men heeft zich in der tijd zeer vermaakt met de lichtgeloovigheid van den schrijver, die werkelijk verwachtte sprinkhanen uit boombladeren te zien te voorschijn komen. Men wordt er door herinnerd aan de wonderverhalen die men bij de oude reizigers aantreft, wier geneigdheid om zich zulke sprookjes te laten op den mouw spelden, bij de geringe kennis der natuur die men toen bezat, zich verklaren laat. Maar dat men bij een schrijver der negentiende eeuw zoo iets aantreft, al is hij ook een »oningewijde," is inderdaad nog al sterk.

Intusschen er moet een verschijnsel zijn dat tot het sprookje aanleiding geeft, en het zou wellicht de moeite waardig zijn dat de eene of andere natuurkenner eens opzettelijk dat verschijnsel onderzocht en naspoorde hoe zulk een volksgeloof kon ontstaan. Waarschijnlijk heeft men hier te doen met een dier gevallen van nabootsing, die vooral in de insectenwereld zoo menigvuldig zijn, en volgens de Darwinsche leer der »natuurkeus" in den loop der eeuwen als van zelve ontstaan ten

gevolge der bescherming die, in »de worsteling om te leven", aan de voorwerpen verleend wordt, die met eene sterke gelijkheid in kleur of vorm met muren, boomschors, bladeren of andere voorwerpen, waarop zij zich gewoonlijk ophouden, of op andere dieren die door eenige bijzondere eigenschap beveiligd worden, zijn toegerust. Hoe men nu over deze verklaring van het verschijnsel moge oordeelen, de dagelijksche ervaring van den entomoloog leert hem in tallooze voorbeelden, hoezeer de voorwerpen zijner nasporing zich door die nabootsing aan zijne blikken onttrekken. Een der merkwaardigste voorbeelden dat mij bekend is, vond ik in Wallace's »Malay Archipelago", een voorbeeld dat mij natuurlijk, daar het op hetzelfde terrein te huis behoort, het verhaal van den heer Buddingh in het geheugen terugriep, en het vermoeden bij mij opwekte dat voor het door hem vermelde verschijnsel eene soortgelijke verklaring zou te vinden zijn.

Terwijl Wallace in de Palembangsche bovenlanden op de insectenjacht was, viel zijn oog op een fraaien vlinder van een rijke purperkleur, met aschkleurige vlekken en een breede streep van donker-oranje over de voorvleugels, die den vlinder in de vlucht sterk doet in 't oog loopen. De naam van dezen vlinder is Kallima Paralekta, en hij is van dezelfde familie en van dezelfde grootte als onze Apatura. Wallace vond die soort menigvuldig in droog en dor hout, maar slaagde er zelden in haar te vangen, daar zij gemeenlijk na eene korte vlucht een schuilplaats zocht in een boschje met drooge en dorre bladeren, en dan met de aanwending der meest mogelijke zorg niet kon ontdekt worden, tot zij plotseling weder opvloog en op eene andere dergelijke plaats verdween. Eindelijk was onze reiziger gelukkig genoeg om de juiste plaats te onderscheiden waar de vlinder zich nederzette, en ofschoon hij zelfs toen hem uit het oog verloor, bemerkte hij ten laatste dat hij onmiddellijk onder zijn bereik was, maar in de houding van rust zulk eene treffende overeenkomst had met een dor blad aan een takje gehecht, dat zelfs bij de kennis van zijne juiste plaats de onderkenning moeilijk bleef. Na eenige exemplaren in de vlucht gevangen te hebben, viel het hem gemakkelijk na te gaan hoe deze buitengewone gelijkenis was te weeg gebracht.

Het uiteinde der bovenvleugels vormt een fijne punt, evenals de bladeren van vele tropische struiken en boomen, en de meer afgeknotte ondervleugels verlengen zich in een korten, dikken staart. Tusschen deze twee punten loopt over de achterzijde der vleugels een donkere gebogen lijn, die treffend met de middelnerf van een blad overeenkomt; terwijl daaruit aan beide zijden eenige dwarsstrepen in schuinschen stand uitstralen, die veel op de zijnerven van een blad gelijken: een verschijnsel dat zich ook in verwante soorten voordoet, maar in deze nooit zoo volkomen den bedriegelijken schijn der aderen van een blad te weeg brengt.

De kleur van de achterzijde der vleugels verschilt aanmerkelijk in tinten, maar is toch altijd aschbruin of roodachtig op de wijze van verdord groen. De gewoonte van dezen vlinder is om zich steeds te midden der dorre bladeren aan een takje te hechten, en wanneer hij dan de vleugels samendrukt, heeft hij geheel het voorkomen van een blad van matige grootte, dat een weinig verschrompeld is, terwijl de tegen elkander gedrukte staartjes der ondervleugels die tegen het takje rusten, zich volkomen als een bladsteel voordoen. De middelste pooten waaraan de vlinder zich vasthoudt, worden tusschen het loof niet bespeurd, en de kop met de sprieten is zoodanig tusschen de vleugels teruggetrokken en in eene als opzettelijk daarvoor gevormde keep verborgen, dat er niets hoegenaamd van bespeurd wordt. Dit alles bijeengevoegd brengt eene zoo verwonderlijke en volkomen vermomming te weeg, dat men er zich niet genoeg over kan verbazen, en de gewoonten van het insect brengen mede dat het van al de kansen tot veiligheid die het aan deze buitengewone gelijkenis op een blad te danken heeft, op de voordeeligste wijze gebruik maakt. In de vlucht vindt het genoegzame bescherming in zijne eigene snelheid, maar indien het in den staat van rust evenzeer in het oog viel, zou het spoedig de prooi zijn van insectenetende vogels en reptiliën, die in de tropische bosschen zoo overvloedig zijn, en niet lang aan geheele verdelging ontkomen.

X.

Waar de heer Gramberg in zijn »Madjapahit", D. II, blz. 219, de verdediging van het verblijf van den Soenan Giri tegen de scharen der Hindoe-Javanen beschrijft, laat hij de verdedigers zich als een middel van verwering bedienen van een aantal bijenkorven die onder een afdak van de woning stonden. Ofschoon ik hierin met welgevallen een vernuftig gebruik heb begroet door den schrijver gemaakt van de overlevering, dat Raden Patah van Soenan Giri eene wonderdadige kris ten geschenke ontving, die in den strijd tallooze zwermen van horzelen, als bondgenooten der rechtgeloovige strijders, kon voortbrengen, heb ik echter in mijne aankondiging van genoemd werk in het Tijdschrift »de Gids" de vraag niet kunnen onderdrukken, of het niet wat gewaagd was van bijenkorven te spreken in een land, waar wel de was en honig van wilde bijen worden ingezameld, maar, voor zooveel mij althans bekend was, geene regelmatige bijenteelt bestaat. Nauwelijks echter was de bedoelde aankondiging afgedrukt, toen, bij het doorbladeren van het 10de

deel van het »Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw in Ned. Indië," mijne aandacht viel op een artikel van den heer W. R. Hoogeveen, getiteld: »De bijenteelt in eenige districten van de Preanger-regentschappen." Hoe primitief en gebrekkig die bijenteelt nu ook zijn moge, de beginselen eener kunstmatige behandeling zijn daarin niet geheel te miskennen, en er is werkelijk in dat bericht zelfs sprake van eene soort van bijenkorven, die in de taal des lands *paroengpoeng* heeten en door den heer Hoogeveen, bl. 264, dus worden beschreven: »de bijenkorven bestaan uit een rond stuk hout, onverschillig van welke houtsoort, ter lengte van $1^1/_2$ à 2 voet en $^1/_2$ à 1 voet dik. Dit wordt over de geheele lengte in twee gelijke deelen verdeeld en uitgehold, waarna de beide deelen op nieuw aan elkander bevestigd worden. De openingen aan de beide uiteinden worden met een plankje gesloten, terwijl in eene derzelve eene kleine opening voor de bijen wordt gemaakt."

Het zou vitterij zijn er nu nog op te willen drukken, dat van het voorkomen van zulke bijenkorven alleen in de Preanger-regentschappen sprake is. De bijenteelt, die thans ook in dat gewest zeer weinig beteekent, kan zeer wel in de Hindoe-periode meer verbreid zijn geweest. Door het bericht van den heer Hoogeveen acht ik de voorstelling van den heer Gramberg voldoende gerechtvaardigd.

P. J. V.

De volgende bijzonderheden omtrent Delli op Sumatra's Oostkust, aan een rapport van den Resident van Riouw ontleend, verdienen voor de vergetelheid bewaard en ook in Nederland bekend te worden:

»De tegenwoordige sultan van Delli is een verstandig vorst; doordrongen van de meerdere voortreffelijkheid der Europeesche instellingen op het gebied van bestuur en administratie, tracht hij ze te begrijpen om ze daarna in zijn rijk toe te passen.

»Delli is in de laatste vier jaren dan ook zeer merkbaar vooruitgegaan. De landbouw-ondernemingen van Europeanen hebben er niet alleen veel geld in omloop gebracht, maar het welslagen hunner ondernemingen heeft ook de inlandsche bevolking overtuigd van de voordeelen van met ijver en verstand gedreven landbouw. De bevolking is dan ook allerwege begonnen met den aanbouw van klapper- en notenmuskaatboomen, zoodat men binnen weinige jaren een zeer aanzienlijken uitvoer van die vruchten verwachten kan.

»De toenemende welvaart der bevolking is duidelijk zichtbaar aan hare kleeding, huisraad en voeding.

»De rijst, die nog voor weinige jaren van buiten moest worden aangevoerd, is er thans overvloedig en goedkoop verkrijgbaar, en is een algemeen volksvoedsel geworden, nu de bevolking ongestoord hare velden kan bebouwen.

»De Bataks beginnen zich meer en meer van hunne benoodigdheden te Delli te voorzien, en dagelijks ziet men gansche gezelschappen van hen uit de bovenlanden komen.

»Het eenige wat in vergelijking met vroeger verminderd is, is de uitvoer van peper. Dit is toe te schrijven aan den toestand van onrust, waarin het land vroeger verkeerd heeft. Oude aanplantingen werden verwaarloosd en de gestorven ranken niet door nieuwe vervangen. Thans echter is weder een aanzienlijk aantal jonge ranken aangeplant, zoodat over twee of drie jaar een rijke oogst van peper kan worden verwacht.

»De Europeesche ondernemers leggen zich toe op de tabaks-, notenmuskaat- en klapper-cultuur. Ook treft men er eene fabriek aan voor de bereiding van fijne oliën, terwijl er gelegenheid bestaat om producten voor de zeereis naar Poelo-Pinang te verzekeren en er zelfs sprake is van het oprichten van eenen stoombootdienst tusschen laatstgemelde plaats en Delli, en van de vestiging alhier van een geneesheer.

»De ondernemers zijn zeer tevreden over hunne verkregen uitkomsten; hun tabak behaalt in Nederland een goeden prijs; voor de uitbreiding der aanplantingen wordt een ruim kapitaal beschikbaar gesteld.

»De oogst van 1868 heeft bedragen ongeveer 187,000 Amst. ponden voor de Europeesche markt, terwijl er nog 37,500 Amst. ponden voor de inlandsche markt zijn uitgevoerd.

»De ondernemers werken met vreemde arbeiders, zoo als Chineezen, Siameezen, Klings en Javanen; in den regel gaan zij met de werklieden overeenkomsten aan voor den aanplant van zeker aantal tabaksplanten, waarop voorschot wordt gegeven.

»Volgens mededeeling van een der ondernemers zouden bij hem de planters van de velden die slaagden, gemiddeld 45 dollars met hun tabak verdiend hebben; de twee hoogsten verdienden respectievelijk 102 dollars en 89 dollars, en de minsten kregen 20 en 18 dollars.

»De Chineezen en andere werklieden of planters zijn in de gelegenheid jaarlijks niet onbelangrijke sommen over te leggen.

»De voornaamste landbouw-onderneming te Delli wordt gedreven door Nederlanders met Nederlandsch kapitaal; de overige ondernemingen behooren aan Europeesche vreemdelingen.

»Het ware te wenschen dat van de gunstige omstandigheden te Delli meer door Nederlanders werd partij getrokken.

»De Sultan van Delli is zeer ingenomen met de resultaten van de vestiging van Europeesche landbouw-ondernemers in zijn rijk verkregen; de

vorsten van Langkat en Serdang zouden gaarne zien, dat zoodanige ondernemers zich ook in hunne rijken kwamen vestigen."

Wat hier van het geopend gemoed van den Sultan van Delli voor de Europeesche beschaving gezegd wordt, vond ik nog bevestigd door eene bijzonderheid, die ik las op eene plaats, waar men zoo iets niet licht zoeken zou, ik meen in den pas verschenen (en in ons vorig nommer aangekondigden) »Catalogus van de ethnologische afdeeling van het Museum van het Bataviaasch genootschap." Onder n⁰ 60 der voorwerpen afkomstig van Sumatra's Oostkust is daar eene lans vermeld, die vroeger te Delli werd gebruikt om ter dood veroordeelden af te maken. De Sultan heeft besloten deze wreede strafoefening af te schaffen en, ten bewijze dat hij daarvan voor goed heeft afgezien, die lans in 1866 ten geschenke gegeven aan den Controleur der 1ste klasse Mr. J. A. M. van Cats baron de Raet, die daarop dit interessante voorwerp aan het Museum van het Bataviaasch Genootschap heeft vereerd.

Wij zien met genoegen uit deze bijzonderheden dat onze vestiging op Sumatra's Oostkust niet zonder goede vruchten blijft. Conservatieve gemoederen kunnen er uit leeren, dat de toepassing van Westersche denkbeelden voor Oostersche maatschappijen niet altijd schadelijk is, en dat ze niet altijd wrevel en tegenzin opwekt. Het verwonderde ons dat het bovenvermelde uittreksel uit het rapport van den Resident van Riouw ook is overgenomen door den Redacteur van den Java-Bode, die het gevoelen voorstaat dat Indië op zijn Indisch beheerd moet worden, niet omdat de in Indië bestaande toestand als een ideaal te beschouwen is, maar »omdat die vergelijkenderwijs de beste is van al de toestanden, waartusschen men ons de keus laat, en uit dien hoofde krachtig en met liefde te handhaven."

N.

Toen ik in het nommer van Januari jl. een stukje plaatste over eenige wilde planten die Java met Europa gemeen heeft, noemde ik die: »wilde planten uit Java naar Europa overgebracht", omdat ik mij niet kon voorstellen, dat van het voorkomen dier planten op Java eene andere verklaring zou kunnen gegeven worden dan in deze uitdrukking ligt opgesloten. Met belangstelling bespeurde ik later, bij het doorlezen van Wallace's »Malay Archipelago", dat het bedoelde verschijnsel ook de aandacht van gemelden uitstekenden natuurkenner getroffen heeft, en hij daarvan

eene verklaring heeft gegeven waarvan de stoutheid verre overtreft wat ik mij bij mijne geringe kennis op dit gebied ooit zou hebben durven veroorloven. In allen gevalle ben ik dubbel verheugd de aandacht op het verschijnsel gevestigd te hebben, nu reeds zoo spoedig blijkt dat het wellicht voor de kennis der geschiedenis van onze aardkorst een feit van zeer uitnemend belang is te achten.

Vooral bij het beklimmen van den Pangerango had de heer Wallace gelegenheid, niet slechts om in het algemeen den overgang van de tropische Flora tot die der gematigde gewesten op te merken, maar ook om de overeenkomst van vele plantenvormen en de volkomen identiteit van sommige met de geslachten en soorten van Noord-Europa waar te nemen. Van de aan Europa eigen genera vindt men hier: twee soorten van *Viola*, drie van *Ranunculus*, drie van *Impatiens*, acht of tien van *Rubus*, en voorts soorten van *Primula*, *Hypericum*, *Swertia*, *Convallaria* (Lelietje der dalen), *Vaccinium* (Boschbes), *Rhododendron*, *Gnaphalium*, *Polygonum*, *Digitalis* (Vingerhoed), *Lonicera* (Kamperfoelie), *Plantago* (Weegbree), *Artemisia* (Alsem), *Lobelia*, *Oxalis* (Klaverzuring), *Quercus* (Eik) en *Taxus* (Taxis). De geheel met Europeesche identische species die hij opmerkte, zijn *Plantago major*, *Plantago Lanceolata*, *Sonchus Oleraceus* en *Artemisia vulgaris*, waarvan alleen de laatste op mijne vroeger gegeven lijst ontbreekt.

»Het feit", zegt Wallace, »dat eene vegetatie, zoo nauw verwant met die van Europa, voorkomt op op zich zelf staande bergtoppen in een eiland ten Zuiden van den Evenaar, terwijl de lage landen daarom heen gelegen over duizenden van mijlen met eene Flora van geheel ander karakter bedekt zijn, is zeer zonderling en heeft eerst sedert kort eene aannemelijke verklaring gevonden. De Piek van Teneriffe, die tot grootere hoogte stijgt en veel dichter bij Europa ligt, heeft geen zoodanige Alpen-Flora, en evenmin komt zij voor op de bergen van Bourbon en Mauritius. Het geval der vulkanische pieken van Java is dus eenigszins exceptionneel, ofschoon er vele soortgelijke, zoo al niet gelijke gevallen voorkomen, die ons in staat stellen beter te begrijpen op wat wijze het verschijnsel mogelijk is te weeg gebracht. De hoogere toppen van de Alpen en zelfs van de Pyreneeën bevatten een aantal planten, volkomen eenzelvig met die van Lapland, maar die nergens in de tusschenliggende vlakten voorkomen. Op de kruin van het Witte Gebergte in de Vereenigde Staten zijn alle planten eenzelvig met soorten die voorkomen in Labrador. In deze gevallen ontbreken alle gewone middelen van overbrenging. De meeste planten hebben zware zaden, die bij geene mogelijkheid over zoo onmetelijke afstanden door de winden konden worden medegevoerd. en evenmin kan er eenige sprake van zijn, dat die hooge kruinen een zoo grooten voorraad door tusschenkomst van vogels zouden ontvangen hebben.

Zoo moeilijk was de verklaring, dat sommige natuurkundigen het stelsel omhelsden, dat al deze soorten tweemaal voor afzonderlijke gewesten geschapen waren. De erkenning evenwel van een niet zeer verwijderd ijstijdvak gaf weldra eene meer voldoende oplossing. In dat tijdvak, toen de bergen van Wallis vol gletschers waren, en de bergachtige deelen van Midden-Europa, gelijk ook een groot deel van Amerika ten Zuiden der meren in sneeuw en ijs waren gehuld en een klimaat hadden zoo koud als thans Labrador en Groenland, waren al die gewesten met eene arctische Flora bedekt. Toen dit tijdvak van koude voorbijging en de sneeuwmantel des lands, met de gletschers die van elken bergtop daalden, naar de Noordpool werd opgeschoven of langs de hellingen opwaarts steeg, weken ook de planten, die echter, even als nu, zich aan den rand der linie van altijddurende sneeuw als vastklampten. Vandaar dat thans dezelfde soorten gevonden worden op de kruinen der bergen van gematigd Europa en Amerika, en in de barre gewesten van den Noordpool.

»Maar er is nog eene andere reeks van feiten die ons behulpzaam zijn om van den aard der Javaansche berg-Flora rekenschap te geven. Op de hoogere hellingen van den Himalaya, op de bergen van Centraal-Indië en Abyssinië komen een aantal planten voor, die, ofschoon niet identisch met die der bergen van Europa, evenwel tot dezelfde genera behooren en ze, zoo als de botanici zich uitdrukken, vertegenwoordigen. De meeste van deze nu zouden in de warme tusschenliggende vlakten niet kunnen tieren. De heer Darwin is van gevoelen, dat deze klasse van feiten op dezelfde wijze kan verklaard worden; want gedurende de grootste strengheid van het ijs-tijdvak, zullen plantenvormen der gematigde luchtstreek zich hebben uitgestrekt tot aan de grenzen der tropische gewesten, en toen dat tijdvak een einde nam, zullen deze planten zich zoowel naar de toppen der zuidelijke bergen als naar de vlakten en heuvelen noordwaarts hebben teruggetrokken. In dit geval evenwel hebben het verloop van tijd en de grootelijks veranderde voorwaarden van bestaan te weeg gebracht, dat de meeste dier planten zoo werden gewijzigd, dat wij ze nu als bijzondere species beschouwen. Eene reeks van andere feiten van dergelijken aard hebben den heer Darwin tot de meening gebracht, dat eenmaal de temperatuur laag genoeg geweest is, om aan eenige planten van de noordelijke gematigde luchtstreek gelegenheid te geven, langs de hoogst gelegen wegen, den Evenaar over te steken en de antarctische gewesten, waar zij nu gevonden worden, te bereiken. De getuigenissen waarop die meening berust, zal men verzameld vinden op het einde van het tweede hoofdstuk van »the Origin of species", en daarvan als van een hypothese gebruik makende, zullen wij in staat zijn de aanwezigheid van eene Flora van Europeesch karakter op de vulkanen van Java te verklaren.

»Men zal evenwel de tegenwerping maken, dat er tusschen Java en

het Vasteland eene groote uitgestrektheid waters ligt, die een krachtdadige sluitboom tegen het doordringen van planten der gematigde zone naar dit eiland in de ijs-periode moet gevormd hebben. En deze tegenwerping zou inderdaad afdoende zijn, indien er niet zoovele bewijzen bestonden dat Java eenmaal met Azië is verbonden geweest, en dat dit vereenigd zijn juist te huis behoort in het tijdvak waarvan hier sprake is. Het treffendste dier bewijzen is, dat de groote zoogdieren van Java, de rhinoceros, de tijger en de banting of wilde os, ook voorkomen in Siam en Birmah; want dit zijn toch zeker geen dieren die door den mensch zijn ingevoerd. De Javaansche pauw en onderscheidene andere vogels zijn evenzeer aan beide landen gemeen; maar in de meeste gevallen zijn de soorten verschillend, ofschoon nauw verwant, hetgeen aantoont dat een aanmerkelijke tijd (voor die wijziging gevorderd) verloopen is sedert eene scheiding, die zoo groote verandering heeft te weeg gebracht. En dat komt nu juist overeen met de berekening die wij op het voorkomen van planten der gematigde luchtstreek op Java zouden moeten bouwen. Want ook deze zijn nu bijna allen bijzondere soorten, d. i. soorten in gelijke mate gewijzigd door tijdsverloop en veranderde omstandigheden van bestaan, of soorten die op Java in wezen bleven, terwijl zij op het Vasteland van Indië uitstierven."

P. J. V.

De heer Gonggrijp heeft onder den titel: »Eene bijdrage tot het 3e deel, 4e stuk der Bijdragen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië," eene brochure uitgegeven, tot voortzetting van den strijd met onzen medearbeider den heer H. C. Klinkert over de Maleische schoolboeken. Ofschoon deze brochure niet in den handel is, kunnen wij toch eene passage in de voorrede niet onopgemerkt voorbijgaan. Na de correspondentie met de Redactie der Bijdragen te hebben medegedeeld, waaruit blijkt dat zij de plaatsing van dat stuk heeft geweigerd, gaat de heer Gonggrijp dus voort:

»Daar de Redactie der Bijdragen de eischen van recht en billijkheid te mijnen opzichte niet begrepen heeft, verzocht ik den 9den April de opname van mijn antwoord in het Tijdschrift van Ned. Indië, door bemiddeling van Prof. Veth. Gister avond (26 April) ontving ik ook van die zijde eene weigering. Dat Prof. Veth om verschillende redenen mijn antwoord liefst niet zou willen plaatsen, had ik wel gevreesd en zal mij daarover verder niet uitlaten," enz.

Bij deze passage hebben wij twee opmerkingen. De eerste is dat de plaatsing geweigerd is, niet door prof. Veth, maar door de Redactie, van welke Prof. Veth een medelid is, met de overige leden gelijkstaande, behalve daarin dat hij den druk der nommers bestuurt. Prof. Veth is niet bevoegd en verlangt ook niet alleen over zulke zaken te beslissen. Er bestaat voor de handelingen der Redactie geene andere dan collectieve verantwoordelijkheid.

Ten andere stelt de Redactie er prijs op om de reden te verklaren, waarom zij de plaatsing dezer Bijdrage geweigerd heeft, opdat dit niet worde toegeschreven aan eenige reden die ten nadeele van den heer Gonggrijp of van hare onpartijdigheid zou kunnen worden uitgelegd. Die reden is eenvoudig, dat de twist van den heer Gonggrijp met den heer Klinkert door deze plaatsing voor een ander forum zou zijn gebracht, daar de lezers van de Bijdragen en van het Tijdschrift natuurlijk voor het grootste deel niet dezelfden zijn. Het kwam der Redactie ongepast en voor de lezers van haar Tijdschrift niet aangenaam voor, dat een strijd, elders aangevangen, in hare nommers zou worden voortgezet. De zaak zou nog te erger geworden zijn, daar zij natuurlijk den heer Klinkert het recht niet zou hebben kunnen ontzeggen om ook weder in het Tijdschrift te antwoorden. Men zal wel erkennen, dat de Redactie het recht had zich geheel buiten een strijd te houden, die haar niet aanging.

RED.

Quaesties over Latiniteit zijn in dit Tijdschrift niet te huis, en zullen den meesten onzer lezers slechts een matig belang inboezemen. Maar nu ik in de beoordeeling der dissertatie van den heer v. d. Berg in het vorige nommer twee uitdrukkingen, de eene door overhaasting en bij vergissing, de andere door onbekendheid met het juridisch spraakgebruik, als voorbeelden van slechte Latiniteit vermeld heb, die inderdaad te verdedigen zijn, acht ik mij verplicht *amende honorable* te doen, en uit dien hoofde terug te komen op een punt dat ik wellicht in de beoordeeling van gemelde dissertatie in *dit* Tijdschrift, niet zoo opzettelijk had moeten ter sprake brengen. Dat ik *impar oneri probandi* gegispt heb, is eenvoudig eene *étourderie*, waarvan ik mijzelven nauwelijks rekenschap weet te geven, daar de zeer gewone uitdrukking *ónus probandi* mij volstrekt niet onbekend was. Maar ook *disponere rem*, in de beteekenis van »over een zaak beschikken," kan, zegt men mij, in juridisch Latijn verdedigd worden. Ik voor mij zou niet zoo zeer bedenking geopperd

hebben tegen: »facultatem habere bona sua disponendi," wat ik bij den heer v. d. Berg bl. 31 lees; maar mijne berisping gold de uitdrukking op bl. 35: »venditio ejus, cui disponere licet rem" en andere dergelijke. Ieder die Latijn kent, zal gevoelen, dat zoo al *disponere* met een meervoudig object den zin kan hebben van *beschikken over*, daaruit volstrekt nog niet volgt dat het dien zin ook kan hebben met een enkelvoudig object. Een voorbeeld van het meervoud geeft het Latijn der juristen b. v. in de volgende plaats der Instituten: »bona possidere et legitimo modo *ea* disponere." Of echter in de volgende woorden, die mij als voorbeeld met het enkelvoud uit de Pandecten zijn opgegeven: »cujus respectu *hoc* a testatore dispositum est," *disponere* geheel hetzelfde beteekent, als in de plaats van den heer van den Berg hierboven aangehaald, moge de kundige lezer beslissen.

Ook van »vendere per aversionen," dat mij aanleiding tot de vraag gaf of niet beter was *in aversione* of enkel *aversione*, worden in de Pandecten voorbeelden gevonden, als »vino *per* aversionem vendito," enz.

Het is jammer voor den heer v. d. Berg dat er nog zoovele andere smetten op zijne Latiniteit kleven, waarvan het moeilijker zal zijn haar schoon te wasschen. Maar ik neem gaarne terug, al is dit voor mij zelven eenigszins beschamend, wat ik hem ten onrechte heb ten laste gelegd.

P. J. Veth.

VOLKSTELLING OP LOMBOK.

Dezer dagen verscheen een ontwerpprogramma van het zevende internationale congres voor de statistiek, dat in September 1869 te 's Gravenhage zal worden gehouden.

De Rijkscommissie, belast met de voorbereiding van dat congres, heeft terecht begrepen, dat in een programma voor te houden beraadslagingen over statistiek, in Nederland opgemaakt, de *overzeesche bezittingen* niet mogen ontbreken. Zij heeft van de vijf afdeelingen, waarin zij de uitgebreide wetenschap heeft gesplitst, er ééne gewijd aan de statistiek der overzeesche bezittingen van Europeesche Staten. »In die landen," zegt zij, »is de groote massa der bevolking samengesteld uit inboorlingen, die, zoowel door hun trap van beschaving als door hun karakter en hunne zeden, van de Europeanen, die zich in hun midden gevestigd hebben, aanmerkelijk verschillen. Zelfs onder een Europeesch bestuur wordt eene organisatie der statistiek, overeenkomende met die welke in beschaafde landen is aangenomen, door hunne maatschappelijke instellingen, hun bijgeloof en meer dergelijke oorzaken belemmerd en bemoeilijkt." Van dit begrip uitgaande, heeft de Rijkscommissie eenige vragen gesteld, allen de strekking hebbende, om den eigenaardigen toestand der statistiek in de overzeesche bezittingen der onderscheidene Europeesche Staten te leeren kennen.

Hoogst belangrijk komen ons die vragen voor, en wij hopen, dat velen zullen medewerken, om, door het leveren van bijdragen ter beantwoording, licht te verspreiden over een onderwerp, dat tot dusverre te weinig is gekend. Indien bij voorbeeld, op dit internationale congres, Engelschen bouwstoffen leveren voor de kennis der statistiek in Britsch Indië, Spanjaarden voor die van de Philippijnsche eilanden, Portugeezen voor Timor-Deli en hunne bezittingen in Congo en Mozambique, Franschen voor Algiers, Nederlanders voor den Indischen Archipel, dan zal

uit die verschillende bouwstoffen een algemeen en vergelijkend overzicht kunnen worden opgemaakt van den toestand, waarin de statistiek zich in die bezittingen bevindt, — een overzicht dat op de verbetering van dien toestand allergunstigst zal kunnen werken.

Indien wij ons eene aanmerking op de vragen, zooals zij door de Rijkscommissie gesteld zijn, mochten veroorloven, zouden wij in bedenking geven, of niet één gewichtig punt is voorbijgezien. Terecht gaat zij uit van de stelling, dat de Europeesche overheersching een belangrijken invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkeling der statistiek in de overzeesche bezittingen. Terecht doet zij daarom vragen, die de strekking hebben, om dien invloed te doen kennen. Zoo vraagt zij: »De meeste der overzeesche bezittingen werden vroeger door handels-compagniën tot eigen voordeel geëxploiteerd. Heeft het overgaan van het bestuur van die handelslichamen op de Kroon of aan het Gouvernement eenige gunstige resultaten gehad voor de organisatie der statistiek en voor de verspreiding der statistieke studiën?" 't Is eene belangrijke vraag. Maar moest er niet ééne voorafgaan? Om den invloed der gewichtige gebeurtenis van 't verdwijnen der handelslichamen als bestuurders op den toestand der statistiek aan te toonen, dient men dien toestand ook onder de compagniën te kennen. Maar verder gaat de vraag niet. En moest zij toch niet verder gaan?

Welke was de toestand der statistiek in de overzeesche bezittingen, vóór zij Europeesche bezittingen werden? Welke was die toestand, toen zij zich nog onder het bestuur hunner oorspronkelijke vorsten bevonden? Welke is nog die toestand in zulke landen, welke wel als bezittingen van Europeesche staten erkend zijn, maar waar de inlandsche vorsten nog het zelfbestuur hebben behouden en de invloed van het algemeene Europeesche Gouvernement zich, althans direct, nog weinig of niet doet gevoelen?

Wij gelooven, dat het wenschelijk is, het ontwerp-programma met zulke vragen aan te vullen.

Misschien zal men ons tegenwerpen, dat zulke vragen niet te beantwoorden zijn, omdat in zulke landen de statistiek totaal onbekend is. Maar zulk een antwoord zouden wij toch zeer gewaagd vinden. Een opzettelijk onderzoek zou wel eens tot zeer merkwaardige resultaten kunnen leiden.

In de eerste plaatsen wijzen wij op het feit, dat in vele overzeesche bezittingen het Mohammedanisme was ingevoerd, lang vóór de Europeesche overheerschers er zich vertoonden. En nu is er geen twijfel aan, of voor de regelmatige werking der staats-inrichtingen, gegrond op de islamietische instellingen, is eene zekere mate van statistische kennis onmisbaar. Naarmate nu de Islam in de overzeesche bezittingen, vóór de komst der Europeesche overheerschers, dieper wortelen had

geschoten, is het waarschijnlijk, dat ook duidelijker sporen van statistiek zullen worden aangetroffen.

Maar ook zelfs in niet-Mohammedaansche landen is het niet onmogelijk, dat men opmerkelijke verschijnselen van dien aard aantreft. Wij werden dezer dagen in die vooronderstelling bevestigd door 't geen, nog niet lang geleden, op Lombok plaats greep. Ofschoon de oorspronkelijke bevolking van het eiland, in naam althans, Mohammedaansch mag zijn, behooren de vorsten, de hofgrooten en alle besturende ambtenaren tot den Hindoe-godsdienst, die nog op het naburige Bali algemeen is. In dat Lomboksche rijk nu gevoelde de vorst, hoe eene nauwkeurige telling der gansche bevolking voor hem allernoodzakelijkst was; en in een voortreffelijk werk over den Indischen Archipel, dezer dagen verschenen, wordt verhaald, op welke schandere wijze hij die telling tot stand bracht (1). Wij laten dat verhaal hieronder volgen, en twijfelen niet of de Redactie van het Tijdschrift zal later den Nederlandschen lezer nader met dit hoogst verdienstelijk boek bekend maken.

De Radja van Lombok is een zeer verstandig man, die zijn doorzicht bovenal heeft ten toon gespreid door de wijze, waarop hij de hem toekomende belasting regelde. De lezer moet weten, dat de voornaamste inkomsten van den Radja bestaan in een hoofdelijken omslag in rijst, van welk product jaarlijks eene kleine hoeveelheid door ieder man, vrouw en kind op het eiland aan den Souverein moet worden opgebracht. Er was geen twijfel aan of iedereen betaalde deze belasting, want zij was zeer weinig drukkend en het land is vruchtbaar en het volk welvarend; maar de opgebrachte belasting moest door vele handen gaan, vóór zij de gouvernements-magazijnen bereikte. Wanneer de oogst was ingezameld, brachten de dorpelingen hunne rijst naar den kapala-kampong of het dorpshoofd; en soms had deze gewis medelijden met de armen en kranken en schold hunne kleine opbrengst hun kwijt; soms ook was hij verplicht eene gunst te bewijzen aan hen, die zich over hem hadden te beklagen; daarbij kwam, dat hij zijne eigen waardigheid moest ophouden door zijne voorraadschuren beter gevuld te hebben dan zijne naburen; en zoo gebeurde het, dat de hoeveelheid rijst, die hij aan den »wedono", het districtshoofd, uitkeerde, over 't algemeen aanzienlijk minder was, dan zij had moeten zijn. En al de wedono's gezamenlijk moesten voor zich zelven zorgen; want zij zaten allen in schulden, en

(1) The Malay Archipelago: the land of the orang utan and the bird of paradise. A narrative of travel, with studies of man and nature, by Alfred Russel Wallace. II Vol. London, 1869.

't was zoo gemakkelijk een weinig van de gouvernementsrijst af te nemen; er bleef immers nog genoeg voor den Radja over. En de »goesti's" of prinsen, die de rijst van de wedono's in ontvangst namen, voorzagen op diezelfde wijze in hunne eigen behoeften; zoodat, wanneer de oogst afgeloopen en de rijst-schatting opgebracht was, de hoeveelheid, die de Radja ontving, ieder jaar minder bevonden werd dan het vorige. Ziekten werden in het eene district, koortsen in een ander, misgewas in een derde, als oorzaken van dien achteruitgang opgegeven; maar als de Radja zich om te jagen naar den voet van den grooten berg begaf, of een bezoek bij een goesti ging brengen aan de andere zijde van het eiland, zag hij de dorpen overal bevolkt met menschen die er goed gevoed en welvarend uitzagen. Daarbij merkte hij op, dat de krissen zijner hoofden en beambten gedurig fraaier en kostbaarder werden, en dat de gevesten, die vroeger uit geel hout bestonden, nu in ivoor werden veranderd, en die van ivoor waren, in goud, terwijl op velen edelgesteenten schitterden; zoodat hij zeer goed begreep, welken weg de rijst-schatting opging. Maar daar hij geen bewijzen had bleef hij zwijgen en nam zich voor, om een middel te zoeken, waardoor hij het cijfer zijner bevolking zou leeren kennen, ten einde niet van meer rijst beroofd te worden, dan redelijk en billijk was.

Maar de moeilijkheid was, hoe deze volkstelling te verkrijgen. Hij kon niet in eigen persoon naar ieder dorp en ieder huis gaan, om te tellen; en als hij het zijne gewone ambtenaren liet doen, zouden zij al spoedig begrijpen, waarvoor het moest dienen, en zou de volkstelling ongetwijfeld in volkomen overeenstemming zijn met de hoeveelheid rijst, die hij 't vorige jaar ontvangen had. Daarom was het duidelijk, dat, wilde hij zijn voornemen ten uitvoer leggen, niemand moest bevroeden hoe de volkstelling plaats had, en ten einde haar zeker te maken zelfs niemand moest weten, dat eene volkstelling gehouden werd. Dat was een moeilijk op te lossen vraagstuk; de Radja peinsde en dacht na zoo diep en zoo ernstig als een Maleische vorst verondersteld kan worden te kunnen denken, maar hij kon het niet oplossen; en zoo gevoelde hij zich zeer ongelukkig, en deed niets dan rooken en betel kauwen met zijne meest geliefde vrouw, at zeer weinig, en scheen, als hij zijne hanengevechten bijwoonde, er zelfs geen notitie van te nemen of zijne beste hanen wonnen of verloren. Dagen lang bleef hij in dien treurigen toestand. Geheel het hof was bevreesd, dat eenig kwaad oog den vorst betooverd had; en een arme Iersche kapitein, die voor eene lading rijst was binnengevallen, en die schrikkelijk scheel zag, was er na aan toe gekrist te worden, maar ontving, na in de tegenwoordigheid van den vorst gebracht te zijn, genadiglijk het bevel, om zich aan boord te begeven en daar te blijven zoolang het schip in de haven lag.

Nadat deze ongewone melancholie ongeveer een week had geduurd, greep op zekeren morgen echter eene gelukkige verandering plaats, want de Radja liet al de hoofden, priesters en prinsen, die zich toen te Mataram, zijne hoofdplaats, bevonden, bijeenkomen; en toen allen in angstige verwachting bijeen waren, sprak hij hen aldus aan:

»Mijn hart is vele dagen lang zeer krank geweest, ik weet niet hoe; maar nu is alle smart bij mij geweken, want ik heb een droom gehad. In den vorigen nacht is de geest van den »Goenoeng Agoeng" — den grooten vuurberg — mij verschenen, en heeft mij aangekondigd, dat ik den top van dien berg moet beklimmen. Gij allen kunt mij vergezellen om den top te naderen, maar dan moet ik dien alléén bestijgen; dáár zal de groote geest mij op nieuw verschijnen en mij mededeelen wat voor mij en voor u en voor 't gansche volk van het eiland van 't uiterste gewicht is. Gaat nu, gij allen, en maakt dit in geheel het rijk bekend, en laat elk dorp volk leveren, om voor ons een weg gereed te maken, ten einde door het bosch te kunnen trekken en den berg beklimmen."

Zoo werd het nieuws over 't gansche eiland verspreid, dat de Radja den grooten geest op den top van den berg zou gaan ontmoeten; en ieder dorp zond zijne mannen af, die een weg in de wildernis maakten en bruggen over de bergstroomen sloegen en de ruwe plaatsen voor den Radja effen maakten. Als zij kwamen aan de ruwe en steile rotsen van den berg, zochten zij de beste paden uit, soms langs de bedding van een stroom, soms langs de smalle keten van zwarte rotsen; hier een hoogen boom vellende om er een brug over een ravijn van te maken, ginds ladders vervaardigende, ten einde de gladde wanden van een afgrond op te klimmen. De hoofden, die den arbeid bewaakten, bepaalden den duur van elke dagreize, in overeenstemming met den aard van den weg, en kozen aangename plekjes uit aan den oever van heldere stroomen en in de nabijheid van schaduwrijke boomen, waar zij loodsen en hutten van bamboe bouwden, goed met de bladeren van palmboomen gedekt, in welke de Radja en zijne volgelingen, aan 't einde van elken dag, zouden eten en slapen.

Toen nu alles gereed was, verschenen de prinsen en priesters en hoofden weder voor den Koning, om hem medetedeelen wat er verricht was en hem te vragen wanneer hij den berg zou wenschen te beklimmen. De dag werd door den vorst bepaald en hij gaf het bevel, dat ieder man van rang en gezag hem zou verzellen, ten einde den grooten berggeest, die hem dezen tocht bevolen had, te vereeren, en te toonen hoe gewillig zij zijne bevelen volbrachten. Nu hadden op het gansche eiland groote voorbereidingen plaats. Het beste vee werd geslacht en het vleesch gezouten en in de zon gedroogd; een overvloed van roode

peper en zoete aardappelen werd bijeengebracht; de hooge pinang-boomen werden beklommen om de geurige pinang-noot te plukken; het sirih-blad werd in bundels saamgebracht, en iedereen vulde zijn tabakszak en kalkdoos tot den rand, opdat hij gedurende de reis geen gebrek mocht hebben aan de materialen voor het kauwen van de verfrisschende betel. De voorraad van provisies werd een dag vooruit gezonden. Den dag vóór dien waarop het vertrek bepaald was, verzamelden al de hoofden, groot en klein, zich te Mataram, de residentie van den Koning, met hunne paarden en bedienden en de dragers van hunne sirih-doozen en van hunne slaapmatten en provisies. Zij leiden zich neêr onder de hooge waringin-boomen, die al de wegen van Mataram omzoomen, en verjaagden met vlammende vuren de ghoels en booze geesten, die 's nachts in de donkere lanen rondwaren.

In den vroegen morgen vormde zich een lange optocht, om den Radja naar den berg te begeleiden. De koninklijke prinsen en de betrekkingen van den Radja bestegen hunne zwarte paarden, wier staarten den grond zweepten; zij gebruikten geen zadel of stijgbeugels, maar zaten op een kleed van levendige kleuren; het gebit was van zilver en de toomen waren van veelkleurige koorden. Het geringere volk reed op kleine sterke paarden van verschillende kleuren, bijzonder geschikt voor een bergreis; en allen, ook de Radja, hadden de beenen tot boven de knie naakt, en droegen slechts een katoenen schanskleed van lichte kleur, een zijden of katoenen buis en een breeden doek met smaak om het hoofd gevouwen. Ieder werd vergezeld door een of twee volgelingen, die zijn sirih- en pinang-doozen droegen en eveneens op kleine paarden reden; en een veel grooter aantal was vooruitgegaan of wachtte om de achterhoede uit te maken. De mannen van gezag waren er bij honderden en hunne volgelingen bij duizenden, en geheel het eiland was in gespannen verwachting, welke groote dingen uit dit alles zouden geboren worden.

De eerste twee dagen trokken zij langs goede wegen en door vele dorpen, die er net uitzagen, en waar helder doek uit de vensters wapperde. Al het volk viel, overal waar de Radja voorbijtrok, vol eerbied op den grond, en ieder ruiter, die hem ontmoette, steeg van zijn paard en knielde eveneens, en zeer velen uit het dorp waar men door trok, voegden zich bij de processie. Waar men den nacht doorbracht, had het volk aan beide zijden van den weg, in 't front van de huizen, staken geplaatst, kruisgewijze aan den top gesplitst. In de spleet waren kleine lampions van klei geplaatst, en tusschen deze waren de groene bladeren van palmboomen gestoken, die, door den avond-dauw besproeid, tusschen de vonkelende lichtjes prachtig schitterden. Slechts weinigen sliepen dien nacht tot het morgenuur, want voor ieder huis bevond zich

een kring van levendige praters, die menigen betelnoot gebruikten en die onuitputtelijk waren in conjecturen over 't geen uit dit alles zou voortkomen.

Den tweeden dag liet de optocht het laatste dorp achter zich en trok de wildernis in, die den grooten berg omgeeft. Men overnachtte in de hutten, die aan den oever van een stroom van koel en bruisend water waren opgeslagen. De jagers van den Radja, met lange en zware geweren gewapend, spoorden herten en wilde stieren op in de omliggende bosschen, waarvan in den vroegen morgen het vleesch door hen werd te huis gebracht, dat vooruit werd gezonden om voor het middagmaal bereid te worden.

Den derden dag brachten de tochtgenooten het zoo ver als de paarden hen konden brengen, en kampeerden zij aan den voet van hooge rotsen, tusschen welke slechts nauwe voetpaden naar den top van den berg geleidden. Toen de Radja den vierden morgen opbrak, werd hij slechts door een gering aantal priesters en vorsten met hunne vertrouwdste volgelingen vergezeld. Met groote moeite beklommen zij den hobbeligen weg, soms gedragen of ondersteund door hunne volgelingen, tot zij de hooge wouden en daarna de doorn- en struikgewassen voorbij waren; en boven deze klommen zij over de zwarte en verschroeide rotsen van het hoogste gedeelte van den berg.

Toen zij bij den top waren genaderd, beval de Radja aan allen dáár te blijven, terwijl hij alléén zich naar den top begaf, om den grooten geest te ontmoeten. Slechts door twee jongens was hij vergezeld, die zijn sirih en pinang droegen. Weldra bereikte hij de uiterste spits van den berg, tusschen zware rotsblokken, aan den rand van den diepen afgrond, waaruit onophoudelijk damp en rook opstijgt. Daar vroeg de Radja om sirih, en beval de jongens zich achter een der rotsblokken neêr te zetten, naar den voet van den berg hunne blikken te richten en zich niet te bewegen tot hij bij hen terug zou komen. Daar zij zich vermoeid gevoelden en de zonnestralen warm en aangenaam waren en de rots hen tegen den kouden wind beschutte, vielen de jongens in slaap. Op eenigen afstand zette de Radja zich achter een ander rotsblok, en daar ook hij vermoeid en het plekje warm en aangenaam was, viel hij almede in slaap.

Zij, die beneden den top op den Radja wachtten, verbeeldden zich dat de vorst al heel lang wegbleef, zoodat de groote geest hem veel te zeggen had, en begonnen te vreezen dat hij den vorst met zich weg had gevoerd, of dat deze bij het terugkomen het rechte pad had gemist en verdwaald was. Zij waren juist aan 't beraadslagen, of zij hem niet zouden gaan opzoeken, toen zij hem met de beide jongens zagen terugkeeren. Toen hij hen ontmoette, had hij een zeer ernstig voorkomen,

maar zeide niets. Allen daalden nu gezamenlijk den berg weder af, en de processie keerde terug gelijk zij gekomen was. De Radja begaf zich naar zijn paleis, de hoofden naar hunne dorpen en de mannen uit het volk naar hunne huizen, om hunne vrouwen en kinderen alles te vertellen wat er was voorgevallen, in gespannen verwachting van wat er nu nog zou gebeuren.

Drie dagen later ontbood de Radja de priesters, de vorsten en de hoofden van Mataram, om hun meê te deelen wat de groote geest hem op den top van den berg had gezegd. Toen allen bijeen waren en de pinang en sirih van hand tot hand waren rond gegaan, verhaalde hij hun wat er gebeurd was. Op den top van den berg was hij in geestverrukking geraakt, en was de groote geest hem verschenen met een gelaat als van schitterend goud, en had aldus tot hem gesproken: »Radja, allerlei plagen en ziekten en koortsen zullen over geheel de aarde zich verspreiden, en menschen en paarden en runderen teisteren; maar dáár gij en uw volk mij gehoorzaam zijt geweest en tot mijnen berg zijt gekomen, wil ik u leeren, hoe gij en al het volk van Lombok aan deze plagen kunt ontkomen."

Allen verlangden nu met vurige begeerte te vernemen, hoe zij van zulk eene vreeselijke volksramp gered konden worden. Na een kort stilzwijgen nam de Radja weder het woord en berichtte hun, dat de groote geest bevolen had, dat twaalf krissen zouden worden vervaardigd, en dat daartoe ieder dorp van ieder district een bundel naalden moest leveren — één naald voor ieder hoofd in het dorp. Wanneer dan eenige zware ziekte zich in eenig dorp mocht vertoonen, zoo moest een dezer heilige krissen derwaarts worden gezonden; en als dan ieder huis in dat dorp het juiste getal naalden had gezonden, zou de ziekte onmiddellijk ophouden; maar als het getal der gezonden naalden niet nauwkeurig mocht geweest zijn, zou de uitwerking der kris krachteloos blijven.

Onmiddellijk deelden de vorsten en hoofden het wonderbaarlijke nieuws aan hunne dorpen mede, en allen haastten zich, om de naalden met de meeste nauwkeurigheid te verzamelen; want zij vreesden, dat als er maar één mocht ontbreken, het gansche dorp er onder zou lijden, Zoo leverden de dorpshoofden een voor een hunne naaldbundels in; zij die dichtst bij Mataram gelegen waren, kwamen het eerst, en die 't verst verwijderd waren, kwamen het laatst; en de Radja nam de naalden met eigen handen in ontvangst, en sloot ze in een binnenkamer zorgvuldig weg in een kamferhouten kist, waarvan de hengsels en sloten van zilver waren; en op elken bundel was de naam van het dorp in het district geplaatst, vanwaar hij gezonden was — zoodat het bleek, dat allen de bevelen van den grooten geest hadden gehoord en waren nagekomen.

Toen nu de zekerheid verkregen was, dat ieder dorp zijn bundel had ingezonden, verdeelde de Radja de naalden in twaalf gelijke deelen, en gaf bevel aan den besten wapensmid van Mataram, om zijne smidse, zijn blaasbalg en hamers naar 't paleis over te brengen, en de twaalf krissen te vervaardigen onder 't oog van den Radja en onder 't oog van allen die uitgekozen werden om toe te zien. Toen zij gereed waren, werden zij in foudralen van nieuwe zijde gestoken en zorgvuldig weggeborgen tot zij noodig zouden zijn.

De reis naar den berg was in den tijd der Oostewinden ondernomen, wanneer geen regens op Lombok vallen. Kort nadat de krissen gereed waren, viel de rijstoogst in, en leverden de dorpshoofden en districtshoofden hunne schatting in, in overeenstemming met het zielental in hunne dorpen. Op hen wier bijdrage van het volle bedrag maar weinig verschilde, maakte de Radja geen aanmerking; maar tot hen, die slechts de helft of een vierde van 't geen waartoe zij verplicht waren, inzonden, zeide hij welwillend: »De naalden, die gij uit uw dorp hebt gezonden, waren veel meer dan die van dit en dat dorp zijn gekomen, en toch is uwe schatting geringer dan de hunne: ga terug en onderzoek, wie zijne schatting niet heeft betaald." Het volgende jaar nam de opbrengst der schatting aanzienlijk toe; want zij vreesden dat de Radja hen, die voor een tweede maal in gebreke bleven de juiste schatting op te brengen, ter dood zou laten veroordeelen. En zoo werd de Radja zeer rijk en vergrootte zijn leger en gaf goud en juweelen aan zijne vrouwen, en kocht kostbare zwarte paarden van de Hollanders, en richtte groote feesten aan, wanneer hem kinderen werden geboren of zijne zonen en dochters werden uitgehuwelijkt; en geen der Radja's of Sultans onder de Maleiers was zoo groot of zoo machtig als de Radja van Lombok.

De twaalf heilige krissen waren van groote kracht. Wanneer zich eenige ziekte in een dorp vertoonde, werd eene daarvan er heen gezonden. Soms hield de ziekte op, en dan werd de heilige kris met groote eerbewijzen teruggebracht, en kwamen de voornaamsten van het dorp om den Radja de miraculeuse kracht van de kris te vertellen en hem te bedanken. Soms wilde de ziekte niet wijken; dan hield iedereen zich overtuigd, dat er eene vergissing in 't getal der naalden, die uit het dorp waren gezonden, had plaats gehad; daaraan was het toe te schrijven, dat de heilige kris geen uitwerking had; zij werd door de hoofden terug gebracht, met bedroefde harten maar toch met alle eerbewijzen; — want was niet de fout aan hen zelven te wijten?

Wij gelooven, door het mededeelen van dit verhaal, een bewijs te hebben geleverd, dat wij niet ten onrechte aandringen op eene aanvulling van het programma van het aanstaande internationale congres voor statistiek. De behoefte van de juiste kennis van zijn volk, die de Radja van Lombok gevoelde, moet zich overal elders doen gevoelen, waar de vorst directe heffingen doet van zijne onderdanen. De curieuse wijze waarop de Radja het juiste cijfer zijner bevolking wist te vinden, was volkomen berekend, zoo wel naar de vooroordeelen en het bijgeloof der ingezetenen, als naar het natuurlijke verlangen der hoofden, om het juiste cijfer te verbergen en zoo laag mogelijk te doen voorkomen. Misschien hebben andere inlandsche vorsten er wat anders op gevonden. Misschien zal het, bij een opzettelijk onderzoek, blijken, dat ook in andere opzichten, door eigenaardige en merkwaardige middelen, statistieke kennis is verzameld en verkregen. Wij hopen, dat de Rijkscommissie den wenk, dien wij ons veroorloven haar te geven, niet geheel verwerpelijk zal vinden.

H.
